

HERCZEGH GÉZA

***EURÓPA KÖZEPÉN
ÉS
EURÓPA PEREMÉN***

***MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETE
896-1945***

Mikes International
Hága, Hollandia

2003.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, kérjük küldjön egy emailt a következő címre:

mikes_int@federatio.org

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, please send an email to the following address:

mikes_int@federatio.org

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-807101-6-4

NUR 686

© Mikes International 2001-2003, Herczegh Géza 1987-2003 All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Nagy öröm számunkra, hogy Herczegh Géza nagy történelmi munkáját egy kötetben, egy összefoglaló cím alatt, ezen kiadás számára átdolgozott formában az egész világon élő olvasóinknak átnyújthatjuk. Az egész magyar történelem tárul itt ki előttünk a honfoglalástól a második világháború végéig beleágyazva az európai és a világtörténelem alakulásába s annak részeként. Ez a szemléleti mód e könyv jellegzetessége. Egy nép sem él légüres térben, mi magyarok pedig, Európa legveszélyesebb ütközőpontján, különösképpen nem. E könyv a külső és a belső erők hatásainak a szintézisét nyújtja.

A szerzővel a MIKES INTERNATIONAL olvasóközönsége két írásában találkozott:

- ♣ *'Eastern-Central Europe – Its place and role in history'* ('Kelet-Közép-Európa helye és szerepe a történelemben') I. évfolyam, 1. szám, 2001. október-december, és
- ♣ *'1956-ról fél évszázad távlatából'*, II. évfolyam, 4. szám, 2002. október-december.

Herczegh Géza Nagykaposon született 1928-ban. Jogi tanulmányait a Szegedi Egyetemen végezte. 1951-től 1967-ig a budapesti Állami- és Jogtudományi Intézetben kutató. 1976. és 1990. között a pécsi Janus Pannonius Tudomány Egyetem nemzetközi jogi tanszékének tanszékvezető professzora. 1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1990-ben rendes tagja lett. 1990-től 1993-ig az Alkotmánybíróság helyettes elnöke, 1993-tól 2003-ig a Hágai Nemzetközi Bíróság bírója.

A kötet első nyolc fejezete gépelési munkájának oroszánrészét (a szöveg többi része elektronikus formában rendelkezésünkre állt) Boschné Ablonczy Emőke és Kanizsai Nagy Eleonóra, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör tagjai vállalták magukra és végezték el. E munkában ugyancsak közreműködött Csanády Ágnes. Önzetlen munkájukért ehelyütt is hálás köszönetet mondunk.

A kötetet szerkesztette Farkas Flórián.

Hága (Hollandia), 2003. augusztus 20.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

Present volume is the second edition of a work published separately in two volumes, in 1987 and 1999. It covers the Hungarian history from 896 until 1945 from the perspective of international relations. We are delighted that this unique piece of work becomes available to everyone interested in Hungarian history as an integral part of European history.

The readers of MIKES INTERNATIONAL are already familiar with the author through his two articles published in earlier issues of our quarterly 'Mikes International':

- ♣ *'Eastern-Central Europe – Its place and role in history'*, Volume I., Issue 1., October-December 2001, and
- ♣ *'1956-ról fél évszázad távlatából'*, ('On 1956 after Half of a Century') Volume II., Issue 4., October-December 2002.

Géza Herczegh was born in 1928 in Nagykapos, Hungary. He studied law at the University of Szeged, Hungary. Between 1951 and 1967 he worked as researcher in the Political Institute in Budapest. From 1976 until 1990 Mr Herczegh headed the International Law Department at the Janus Pannonius University of Pécs, Hungary. In 1985 he became corresponding member and in 1990 full member of the Hungarian Academy of Sciences. Between 1990 and 1993 he fulfilled the position of vice-chairman of the Constitutional Court of the Hungarian Republic. In the past ten years (1993-2003) he served as judge at the International Court of Justice in The Hague, the Netherlands.

Several members of the Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) contributed to the production of the electronic version of this book by typing the first eight chapters (the rest was available electronically). The lion's share of word processing was performed by Emőke Bosch-Ablonczy and Eleonóra Kanizsai Nagy. Ágnes Csanády also contributed to this effort. We wish to express our deepest gratitude to them.

The volume was edited by Flórián Farkas.

The Hague (Holland), August 20, 2003.

MIKES INTERNATIONAL

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>IV</i>
ELŐSZÓ	2
I. FEJEZET	3
A MAGYAR ÁLLAM MEGALAPÍTÁSA	3
Európa a magyar törzsszövetség feltűnése idején	3
A honfoglalás	4
A kalandozó hadjáratok	6
Az államalapítás	8
Magyarország helyzete Európában	10
Küzdelem a német császárokkal	11
Magyarország kapcsolatai Bizánccal és Oroszországgal	15
A tatárjárás	17
II. FEJEZET	20
MAGYARORSZÁG ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMSZÖVETSÉGEK	20
Európa új arculata	20
Az utolsó Árpádok és az első Anjou	22
Nagy Lajos külpolitikájának irányai	25
Az utódlás kérdése	29
Az oszmán birodalom kialakulása	30
Zsigmond a német-római birodalom élén	31
Lengyel-magyar vagy magyar-cseh-osztrák unió? Támadó vagy védekező politika a törökkel szemben?	33
Mátyás külpolitikája	35
Magyarország nemzetközi helyzete a Jagelló-ház trónra jutása után	39
Diplomáciai élet a XV-XVI. század fordulóján	43
III. FEJEZET	45
MAGYARORSZÁG FELOSZTÁSA	45
Két világhatalom	45
Az egyensúly megromlása	46
Török politika – Habsburg-politika	51
Buda elvesztésének okai és következményei	54
Európa és Magyarország	55
A függetlenség elvesztése	57
IV. FEJEZET	61
KÜZDELEM AZ ORSZÁG ÚJRAEGYESÍTÉSÉÉRT	61
Az erdélyi fejedelemség	61
A hódoltság	63
Gazdaság és külkereskedelem	64
A változó Kelet-Európa	65
A tizenöt éves háború	66
A harmincéves háború. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György külpolitikája	69
Erdély romlása	75
A vasvári béke és Thököly felső-magyarországi fejedelemsége	77
A török kiűzése	79

V. FEJEZET	83
II. RÁKÓCZI FERENC SZABADSÁGHARCA	83
Harc a spanyol örökségért és az „északi háború”	83
Felkelés Magyarországon	84
Tárgyalások a császári kormánnyal	87
A francia-magyar szövetség kérdése	88
Az orosz szövetség ügye	90
A szatmári egyezség	92
Rákóczi száműzetésben	94
VI. FEJEZET	97
MAGYARORSZÁG A HABSBURG-BIRODALOMBAN	97
Magyarország helyzete a birodalomban	97
A Habsburg-birodalom és Európa	99
A porosz közjáték	102
A francia forradalom, Napóleon és Magyarország	104
A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség	109
Az Osztrák Császárság és a nemzetiségi kérdés	111
A nemzeti és a társadalmi fejlődés problémái Magyarországon	112
A birodalom és Magyarország közti viszony revíziójának lehetősége	115
VII. FEJEZET	120
AZ 1848-1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC	120
A Habsburg-birodalom válsága	120
Kísérletek Magyarország nemzetközi kapcsolatainak kiépítésére	123
A nemzetiségi kérdés kiéleződése	125
A reakció megerősödése és Magyarország bekerítése	128
A fegyveres harc	130
A függetlenség kimondása	133
A cári intervenció	136
Görgey tárgyalásai az oroszokkal. A fegyverletétel	138
A magyar emigráció	141
VIII. FEJEZET	145
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA A KIEGYEZÉSTŐL A VILÁGHÁBORÚIG	145
A kiegyezés előzményei	145
A „kiegyezés” és a dualista rendszer ellentmondásai	147
A porosz-francia háború. Andrássy külügyministersége	148
Az orosz-török háború és a berlini kongresszus	151
A szövetségi rendszerek kialakulása	152
Az Osztrák-Magyar Monarchia válsága	154
A Balkán-háborúk	156
IX. FEJEZET	158
A NAGY HÁBORÚ	158
A szarajevói merénylet	158
A hadműveletek megindulása	160
Szövetségesek és hadicélok	162
Forradalom Oroszországban	166
Az amerikai hadbalépés hatása	168
A központi hatalmak összeomlása	170
X. FEJEZET	173
BÉKEKONFERENCIA PÁRIZSBAN	173
A győztesek célkitűzései és feladatai	173
Magyarország felosztása	174
A békekonferencia szervezete	179
Bolsevizmus Magyarországon	182
Békeszerződések a legyőzöttekkel	188

Ellenforradalom és konszolidáció Magyarországon	189
A trianoni szerződés életbelépése	190
XI. FEJEZET.....	195
RÖVID KÖZJÁTÉK, AVAGY HOSSZÚ HÉTVÉGE	195
Európa új beteg emberei	195
Intervenció vagy elismerés. Leszerelés és jóvátétel	201
A rendszer megszilárdulása. Locarno és a Nemzetek Szövetsége	205
Magyarország kilép az elszigeteltségből.....	208
A gazdasági világválság hatása.....	210
XII. FEJEZET	214
A REVÁNS ELŐKÉSZÍTÉSE	214
Hitler és a náciizmus.....	214
Sztálin birodalma	217
A versailles-i rendszer felbomlása	221
Az Anschluss	225
A müncheni egyezmény.....	228
Az első bécsi döntés.....	232
Prága megszállása	236
A szovjet-német meg nem támadási egyezmény	238
Kitör a háború	241
XIII. FEJEZET.....	243
NÉMET GYŐZELMEK SODRÁBAN.....	243
Lengyelország lerohanása. A furcsa háború	243
Szovjet térhódítás.....	245
Nyugat-Európa meghódítása.....	246
A második bécsi döntés	249
Patthelyzet és lépéskényszer	253
Háború a Balkánon. Teleki öngyilkossága	257
Német-szovjet háború	261
Magyarország hadba lépése	263
Bresztől Moszkváig	265
Az USA belépése a háborúba	267
XIV. FEJEZET.....	271
NÉMET VERESÉGEK ÁRNYÉKÁBAN	271
A Kállay-kettős.....	271
Az angol-szovjet szövetség és a második front ügye.....	275
A sztálingrádi csata és a 2. magyar hadsereg pusztulása	277
A feltétlen megadás elve.....	280
Török a tengely.....	286
A teheráni találkozó és következményei.....	290
A szovjet külpolitika és Magyarország	294
Klessheim	297
XV. FEJEZET.....	301
NÁCI MEGSZÁLLÁS ALATT.....	301
A megszállás rendszere.....	301
Német vereség nyugaton.....	306
Földindulás keleten	309
Fegyverszünet Moszkvában.....	312
A Churchill-Sztálin paktum	314
A kiugrási kísérlet kudarca	317
A nyilasuralom	321
XVI. FEJEZET.....	323
SZOVJET MEGSZÁLLÁS ALATT.....	323
Magyarország hadszíntér	323

Új kormány Moszkvában, új nemzetgyűlés Debrecenben	326
Csúcstalálkozó Jaltában	329
Budapest ostroma.....	332
Rákosi hazatér.....	333
Szovjet uralom Európa keleti felében	335
A háború vége.....	336
MELLÉKLETEK	341
SZAKIRODALOM.....	344
NÉVMUTATÓ	350

*Melindának, akinek megértő támogatása nélkül ezt
a könyvet sohasem tudtam volna megírni.*

ELŐSZÓ

A magyar történelmi közfelfogás régi és teljes mértékben mindmáig ki nem nőtt fogyatékosága, hogy látóhatára a Lajtától legfeljebb az Al-Dunáig (a legújabb kort illetően Hegyeshalomtól Lökösházáig) terjed, pedig hazánk nem szigetország és nem vette körül soha kínai fal. Európa közepén kerül el, és a kontinens nagy mozgalmi rendje végiggyűrűztek rajta. Még a kizárólag belsőknek látszó események is nagyrészt nemzetközi erőviszonyok függvényei voltak, aminek tudatosítása előfeltétele annak, hogy múltbeli sikereinket nacionalista túlzásoktól mentesen, valós arányainak megfelelően láthassuk, de ugyanaz szükséges ahhoz is, hogy hajdani kudarcaink igazi okait ne – az ellenkező elfogultságba esve – mindig magunkban keressük.

Szomszédaink sorsától a mienk elválaszthatatlan. Történelmünk más országok és népek történelmével együtt, kölcsönhatásban írható le. Egy egész történelmi régió – Kelet-Közép-Európa – viszonyait kell tehát vizsgálnunk, amelynek államai – Csehország, Lengyelország, Magyarország stb. – történetében érdekes és jellemző párhuzamok rajzolódnak ki. Az a történész, aki ezeket mellőzve a régió országainak történetét, a mindenkor vezető nagyhatalmak történetének jól vagy rosszul sikerült utánzataként írja le, hibás utakra téved és félrevezeti azokat is, akik Kelet-Közép-Európát valóban ismerni szeretnék. Az elmúlt évszázad során ennek számos példáját láthattuk.

E könyv „Magyarország külpolitikája 896-1919” és „A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig” című munkák anyagát öleli fel, elhagyva az átfedéseket. Jóval részletesebben foglalkozik az 1914-től 1945-ig terjedő évtizedekkel, mint az előző évszázadokkal. Két világháború volt-e a XX. században vagy egyetlenegy, amelyet húsz éves fegyverszünet osztott két részre? Térségünk számára 1914-18 és 1939-45 háborúi valójában egyet jelentenek. Összefüggéseik még sem ismertek eléggé, megértésükhöz pedig az 1914-hez vezető út egészének áttekintése szükséges.

A XX. század nemzetközi eseményeinek, összefüggéseinek ismerete nem szaktudósok ügye, hanem az általános műveltség nélkülözhetetlen része. Tudnunk kell, mi történt velünk, és azt is, hogy miért. Gondoljuk át újra meg újra harag és elfogultság nélkül.

Az új kiadásból igyekeztem kiküszöbölni az első kiadások sajnálatos sajtóhibáit, a pontosabb fogalmazás érdekében néhány stílári változtatást eszközöltem, ezektől eltekintve azonban szövegünk híven követi az előzőkét.

Budapest, 2003. április 16.

Herczegh Géza

I. FEJEZET

A MAGYAR ÁLLAM MEGALAPÍTÁSA

Európa a magyar törzsszövetség feltűnése idején

Az „Annales Bertiniani” a 862-es esztendőben arról adott hírt, hogy „egy magyarnak nevezett, azelőtt ismeretlen nép”¹ betört a Frank Birodalomba. Ez az első hiteles történeti adat, mely minden kétséget kizáróan rólunk, magyarokról szól.

Honnan és hogyan került ez az ismeretlen nép a Frank Birodalom határaihoz?

Európa három legjelentősebb államalakulata ekkor a bizánci, a frank és a kazár birodalom volt, amelyek egyúttal eltérő társadalmi, gazdasági és politikai szervezettel rendelkeztek, más civilizációt képviseltek. Az Ibériai-félsziget a córdobai kalifák uralma alatt állt és az iszlám világhoz tartozott.

A kazár állam a türk birodalomból vált ki, mely Belső-Ázsiában a VI. század közepén jött létre, és a legnagyobb kiterjedése idején Kína határától a Fekete-tenger partjáig ért. A VII. század folyamán kialakuló kazár hatalom központja a Volga alsó folyása mentén, fontos kereskedelmi útvonalak találkozásánál helyezkedett el (akárcsak az V. század elején az európai hun birodalom vagy később a XIII–XIV. században a mongol-tatár „Aranyhorda” centruma), de befolyása kiterjedt Kelet-Európa nagy részére is.

A kazár birodalom különböző nyelvű népekből állott, és a nomád pásztorok mellett szép számmal akadtak köztük földművelők és kereskedők is. Ebbe a birodalomba tartoztak a magyarok elődei. A kazár kagán állított élükre vezetőt, a „kendét”, aki egyúttal a harmadik kazár főméltóság volt, és akit a magyar hagyomány a legendás hét vezér egyikeként (Kund) szerepeltet. A magyar–kazár kapcsolatokról a bizánciak is tudtak. A IX. században a kazár birodalom bomlásnak indult, és gyengülését – többek között – a magyar törzsszövetség kiválása bizonyítja, mely nyugat felé törekedett, és mint ellenség vagy szövetséges, önállóan lépett kapcsolatba más hatalmakkal.

Azok a népek, amelyek az Euráziát átszelő pusztákon át nyugatra nyomultak, az európai államok közül először a Bizánci Császársággal kerültek kapcsolatba, mely a római államszervezés és a római civilizáció letéteményeseként már több évszázados történelmi múltra tekintett vissza. Fővárosában negyedmillió ember zsúfolódott össze, olyan tömeg, amelyet Európában csak az ibériai mórok székhelye, Córdoba múlt felül. A nomád népek előrenyomulása bizánci területeket veszélyeztetett, de Bizánc volt az a hatalom is, mely a nomádok fegyvereit saját szolgálatába állíthatta.

Más gazdasági tevékenységekhez képest a nomád pásztorkodás kevés munkaerőt igényelt, s ezért a nomád népek körében mindig akadt katonaként alkalmazható férfi. A törzsfők, a nemzetségfők jelentős számú katonai kísérettel vették magukat körül, amelyet sokszor más uralkodók szolgálatában végrehajtott zsákmányszerző hadjáratok által tartottak el. A több évszázados gyakorlat szerint Bizánc ellentéteket szított a „barbárok” között, egyeseket zsoldjába fogadott, hogy ilyen módon tegye őket veszélytelenné. A pusztai népek vezetői azonban felismerték a bizánci politika cselszövényeit. Menandrosz görög történetíró így örökölte meg egy türk kagánnak Valentinosz bizánci követhez intézett szavait: „Vajon nem ti vagytok-e azok a rómaiak, akik tíz nyelvvel éltek, de egy csalással?” És miközben ezt mondta, bedugta tíz ujját a szájába. Azután pedig így szólt: „Ahogyan most az én szájamban tíz ujj van, úgy ti rómaiak sok nyelvet használtok, az egyikkel engem csaltok meg, a másikkal pedig az én rabszolgáimat, a varchonitákat [avarokat] és egyáltalán sokszínű szavatokkal és ravasz elméetekkel minden népet kigúnyolva és hízélgéssel kijátszva, amikor fejükre tódul a baj, cserbenhagyjátok és a magatok számára fölőzitek le a hasznot.”²

---

¹ Pauler, Gy. – Szilágyi, S.: *A magyar honfoglalás kútfői*. Bp. MTA. 1900. 301. old.

² Györffy, Gy.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 2. kiad. Bp. Gondolat 1975. 81. old.

A bizánci felfogást viszont az a mód fejezte ki, ahogyan a különböző nomád népeket jellemezték. Bölcs Leó bizánci császár például „Taktika” című művében ezt írja a magyarokról: „A türkök törzsei fürkészők és szándékaikat rejtegetők, barátságtalanok és megbízhatatlanok, telhetetlen kincsszomj rabjai; semmibe veszik az esküt, sem szerződéseket nem tartanak meg, sem ajándékokkal nem elégszenek meg, hanem mielőtt az adottat elfogadnák, fondorlaton és szerződésszegésen törnek a fejüket.”³ Bizáncban türköknek nevezték a magyarokat, mert őseink valamikor a türk birodalomba tartoztak, vagy mert hadakozásuk, életmódjuk a türkökéhez hasonlított.

Bizánc számtalan háborút vívott az északról betörő hunokkal, avarokkal és szlávokkal, keleten a perzsákkal, majd az arabokkal, amelynek során a birodalom határai állandóan változtak, anélkül azonban, hogy a birodalom magvát alkotó területeket elvesztette volna, a VII. század végén azonban a Balkán-félsziget északi részére betelepülő bolgároknak sikerült tartós államot alakítaniuk, mely három évszázadon át a Bizánci Birodalom veszélyes ellenfele maradt.

A Nyugat-római Birodalom felbomlása nyomán magalakuló államok közül a frankoké volt a legjelentősebb, ahová az arab hódítás elől a „Nyugat” politikai súlypontja áthelyeződött. A Frank Birodalom legnagyobb kiterjedését Nagy Károly uralkodása (768–814) idején érte el, aki az Atlanti-óceántól a Duna középső szakaszáig, és Északi-tengertől Rómaig egész Nyugat-Európát uralma alá vonta és akit 800 karácsonyán Rómában a pápa császárrá koronázott. Nagy Károly megtörte a Kárpát-medencében a már több mint két évszázada letelepült avarok hatalmát. Területük nyugati része – a mai Dunántúl – a Frank Birodalomhoz került, keleti fele pedig a bolgárok fennhatósága alá. Az avar törzsszövetség népei azonban, az újabb régészeti kutatások eredményei szerint, nem pusztultak el, hanem a környező társadalmakba beépülve megérték a magyar honfoglalást, hogy később a magyar állam lakosságának zömét alkossák.

A Frank Birodalom nem tudta megőrizni állami szervezetének egységét. A császár halála után leszármazottai többször is felosztották a birodalmat egymás között, míg végül kirajzolódtak a nyugati frank, azaz a mai Franciaország, a keleti frank, vagyis egy német, harmadikként pedig egy itáliai államalakulat körvonalai. A Keleti Frank Birodalom sem volt egységes. Az egyes német törzsek – szászok, bajorok, svábok stb. – vezetőivel szemben a központi hatalom gyengének bizonyult, és a birodalom határvidékein is megindult a csak félig alávetett szláv népek önálló állami szervezeteinek, köztük a Cseh-medencétől a Garamig terjedő területeken az ún. Morva Birodalomnak a kialakulása.

A magyarok megjelenésével egy időben bontakoztak ki nagyobb arányokban a mai Dániából és a Skandináv-félszigetről kirajzó normann hadjáratok, amelyek alaposan átrajzolták Európa politikai térképét. A IX. században egyre sűrűbben és egyre nagyobb csoportokban keresték fel Nyugat-Európa területeit. Gyors hajóik, félelmes fegyvereik ellen az ugyancsak megosztott Nyugati Frank Birodalom nem tudott eredményesen védekezni. 911-ben megszerezték a mai Normandiát, hogy azután onnan induljanak további hadjáratokra. A normann terjeszkedés másik iránya délkelet felé, főleg szláv törzsek lakta területek irányába mutatott. A normann-varégok vezetője – Rurik – 862-ben Novgorod fejedelme lett, fiai később Kijevbe tették át székhelyüket, amelyet azelőtt – valószínűleg éppen a magyarok fegyvereinek segítségével – kazárok adóztattak. A varég hajók 907-ben Bizánc előtt tűntek fel, a század derekán pedig Szvjatoszláv fejedelem hadai a kazár birodalmat döntötték meg.

A magyarok feltűnésének idején tehát mindhárom birodalom meggyöngült és történetének válságos időszakát élte. A Kárpát-medence területén nem volt olyan államalakulat, amely annak népeit politikai egységbe tömöríthette volna, sőt egyes részei hosszú háborúk színterévé váltak.

A honfoglalás

A magyarok 862. évi említése összefüggésben állhatott Ratiszláv morva fejedelem Német Lajos elleni lázadásával. 881-ben Bécs mellett csatáztak a magyarok, és ugyanebben az évben említik – akkor még külön – a kabarokkal vívott harcokat is. A magyarok és a kabarok megjelenése a frank–morva háborúhoz kapcsolódott, amelyekbe a későbbiek során többször is beavatkoztak, hol az egyik, hol a másik fél oldalán, hiszen mind a morvák, mind a frankok igyekeztek szövetségesül megnyerni a gyors lovasokat. A krónikáinkból ismert „Fehér ló”-monda szerint Árpád fehér lovat, nyergét és féket küldött Szvatopluknak, cserébe pedig egy nyaláb füvet, egy korsó vizet és egy marék földet – jelképesen: egy országot – kapott. A monda valójában egy magyar–morva szövetség megkötéséről szól, és a nomád szerződésrítusát tükrözi. Amikor Omortag bolgár kán 815-ben Leó császárral békét kötött, a „bolgár rítus abból állt, hogy

³ Györffy i.m. 110. old.

kettévágott kutya vérét megízlelték, majd a császár földre öntött egy kupa vizet, átfordított egy nyeret, megérintett egy féket és felemelt egy csomó fűvet”.⁴ Más adatok azt bizonyítják, hogy hasonló volt a magyarok, majd később a Magyarországra költözött kunok szerződésalkötési módja. A szertartás a szerződést megerősítette és az égi hatalmak védelme alá helyezte. A monda tehát egy honfoglalás kori szerződés emlékét őrizte meg számunkra.

Az egykorú gyér történeti források adatai nem teszik lehetővé a honfoglalás eseményeinek pontos leírását, de menete fő vonásaiban mégis tisztázottnak tekinthető. Az északról a bolgárok, dél felől pedig az arabok által szorongatott bizánci császár követi szerződést kötöttek az Al-Dunánál – „Etelközben” – tanyázó magyar vezérekkel, név szerint Árpáddal és Kurszánnal. A magyarok Árpád fiának, Leventének vezetésével sereget küldtek a bolgárok ellen, amely átmeneti sikerek után vereséget szenvedett, mert Bizánc közben békét kötött a bolgárokkal. Szimeon bolgár cár viszont a magyarok ellen a besenyőkhöz fordult segítségért „...és amikor a türkök [vagyis a magyarok] hadjáratra mentek – írta Biborbanszületett Konsztantin 950 táján –, a besenyők Szimeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, amelyen a mai napig is laknak...”⁵ A magyar főereg ugyanis a besenyő támadás idején újabb pannóniai hadjáraton vett részt. A bolgár–bizánci, valamint a magyar–bolgár háborúnak mindenesetre megvolt az az eredménye, hogy a Kárpát-medencének bolgár uralom alatt álló keleti felét Szimeon cár nem tudta Árpád hadaival szemben megvédeni.

Szvatopluk morva fejedelem 894-ben meghalt. Fiainak viszálya következtében állama széthullott és nagy részét 900–902 között a magyarok foglalták el. Időközben – azaz 899-ben – ötezer főnyi magyar sereg Arnulf keleti frank uralkodó ösztönzésére betört Észak-Itáliába, és Berengár királyt, Arnulf legfőbb vetélytársát, megverte. Arnulf és a magyarok szövetségének tényét Theothmár salzburgi érseknek a pápához írt levele is megerősíti. A levél szerint a szlávok azzal vádolták, „hogy mi [ti. a bajorok] a magyarokkal megsértettük a katolikus vallást, és kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dolgokra esküt tettünk és békét kötöttünk velük, továbbá hogy pénzt adtunk nekik, hogy menjenek Itáliába”. Az érsek tagadta a vádat, de azért el kellett ismernie, hogy valami igazság mégis volt benne.

899 decemberében meghalt Arnulf, akinek halálával a Keleti Frank Birodalom is felbomlott. Elhunytával a magyarok a vele kötött szövetséget megszüntnek tekintették, és ellenállás nélkül birtokba vették hajdani tartományát, a Dunántúlt. A bajorok 904-ben egy határ menti tárgyalás alkalmával Kurszán vezért megölték, majd 907-ben nagy erővel a Dunántúl visszahódítására indultak, seregük azonban egy Pozsony közelében vívott csatában teljesen megsemmisült, mire a magyarok a mai Alsó-Ausztriát is megszállták. A pozsonyi győzelemmel befejeződött a magyar törzsszövetség honfoglalása, és Közép-Európa történetének új fejezete kezdődött.

Mennyien voltak a honfoglalók és milyen katonai erőt képviselt a magyar törzsszövetség? Megállapításához egyetlen kiindulópont van, a X. századi arab geográfusoknak az az adata, mely szerint a magyarok vezére, a kende, „húszezer lovassal vonul ki”. Húszezer lovas igen nagy haderő volt az akkori Európában. Ennyire becsülték a türkök az általuk legyőzött és nyugatra menekült avarok számát, akik a VI. század második felében Közép-Európa uraivá váltak, az első bolgár államot megalapító Aszparuch embereinek számát pedig a történészek kb. 30 000-re teszik.

Nehezebb a honfoglalás során a mai Magyarországra települt népesség egészének megállapítása, és jellemző, hogy a becslések 25 000 – 30 000 és félmillió között – tehát nagyon széles skálán – mozognak. A félmillió mellett főleg azzal érvelnek, hogy a magyarságnak felül kellett múlnia az itt talált szláv lakosság számát, mert nem vesztette el nyelvét, mint a Dunától délre letelepedő bolgárok, hanem – éppen ellenkezőleg – viszonylag gyorsan magába olvasztotta a Dunántúl és az Alföld szlávjait. A magyar törzsszövetség honfoglalása azonban a leginkább megbízható korabeli források szerint olyan körülmények – állandó háborúk, ellenséges támadások – közepette ment végbe, amelyek kizárták, hogy félmillió tömeg az ellátáshoz nélkülözhetetlen állatállománnyal átkelhesse a Kárpátok hágóin. A honfoglaló magyarok számát tehát nem lehet százazrekben mérni. A Kárpát-medence lakosságának etnikai összetételére vonatkozó adatok nagyon hézagosak, de a régészet eredményei az avar birodalom népeinek fennmaradása mellett szólnak, azok között pedig joggal tételezhetünk fel magyar nyelvűeket is.

A „kettős honfoglalás” sokat vitatott kérdése a tudomány mai állása szerint nem dönthető el. Tény azonban, hogy a nyugati krónikások többször is az avarokkal azonosították őseinket („avarok, akik most magyaroknak mondatnak”) és az is, hogy a magyar katonai erő a honfoglalás után – nyilvánvalóan az itt

⁴ Györffy i.m. 34. old.

⁵ Györffy i.m. 120. old.

talált nép fegyverfogásra alkalmas elemeinek bevonása révén – lényegesen nagyobbak mutatkozik, mint azt megelőzően.

A kalandozó hadjáratok

A honfoglalást követően magyar lovas alakulatok számtalan hadjáratot indítottak Itália, Németország, sőt Franciaország földjére, néhány alkalommal pedig a Bizánci Császárság területén portyáztak. Helytelen e hadműveleteket a régi magyar történetírók nyomán kalandozásnak nevezni, mert nem a kalandvágy hajtotta a bennük részt vevőket távoli országok felé, de nem is minősíthetők barbár hordák öncélú rablásainak és pusztításainak, amit szintén sokan hirdettek. Volt, aki a magyar pásztortársadalom válságának jeleit látta bennük, a nomád törzsek vezetőinek katonai kísérete azonban másutt is, máskor is rendszeresen folytatott zsákmányszerző hadműveleteket, ha erre lehetőség adódott.

A puszták nomádjainak nagy hatalmú törzsfői fegyveres kíséretüket e népek megszervezésére, birodalmak építésére használták fel. Így jöttek létre a hunok, az avarok, a türkök, majd később a mongolok Ázsia jelentős részére kiterjedő és nem egy esetben Kelet-Európát is magába foglaló birodalmi. A magyar törzsszövetség kiszorult a nomád népek övezetéből. A letelepült földművelőket nem vonhatta be a maga társadalmi és politikai szervezetébe – nem építhetett birodalmat –, az ellenük folytatott hadjáratok révén szerzett zsákmány viszont lehetővé tette a katonai kíséret eltartását és egyúttal a törzsszövetség biztonságának megerősítését a számára idegen környezetben, miután módot adott arra, hogy e környezet megosztottságát még inkább elmélyítse.

A X. század első felének magyar hadjáratai a zsákmányolás mellett politikai célokat is követtek, a különböző itáliai, illetőleg németországi tartományurak, vagy pedig a szászokkal szemben álló szláv törzsek hívására, azokkal szövetségben kerültek lebonyolításra. A néhány ezer főből álló lovass csapatok nem nyargalhattak el az Atlanti-óceánig – a magyar népmesék Óperenciás tengeréig – vagy a Pireneusokon túlra és nem térhettek volna többnyire bántatlanul haza, ha nem támaszkodtak volna szövetségeseikre, akiknek tartományait megkímélték, hogy annál keményebben sújtsák ellenfeleik birtokait. Valójában egyes fejedelmek zsoldjában végrehajtott katonai akciók voltak, és a „zsoldot” az ellenfelek területén szerzett zsákmány jelentette. Ha idegen földről követek útján hívás érkezett – írja Györffy György –, „a vezérek szerződést kötöttek velük, túsokat adtak és vettek, kalauzokat kaptak, és ha elegendő ajándék mellett a zsákmány is biztosítottnak látszott, hadra keltek”.⁶ Kezdetben a portyázások során elfogott embereket magukkal hurcolták, később inkább egy-egy város vagy vár elé küldték, ahol hozzátartozóik pénzért kiválthatták őket, és ha a hadjárat eredményeként sikerült rendes évi adót kicsikarni, szívesen lemondtak a kockázatos vállalkozásokról, illetve ezeket csak akkor ismételték meg, ha az adó megfizetése valamilyen okból elmaradt. A ki nem váltott foglyok egy részét a prágai rabszolgapiacra adták el, ezüstöt és lovat a bulgáriai Perejaszlavec vásáraitra vittek.

Ami a hadjáratok politikai hátterét illeti, 899-ben Arnulf ösztönzésére dúlták fel Berengár lombardiai tartományát, később viszont Berengár királyt támogatták, akinek nagyrészt magyar segítséggel sikerült hatalmát Itáliában megszilárdítania. Még a római arisztokráciával ellenséges viszonyban álló X. János pápa érdekében is vezettek hadat a magyarok Róma környékére, 942-ben pedig II. Berengár biztatására az Ibériai-félszigeten, a mórok földjén jártak. Politikai célzat rajzolódik ki abból is, hogy a magyar hadak rendszerint a központi hatalommal szemben álló tartományurak szövetségeseiként léptek fel, hogy a számukra nagyobb veszélyt jelentő államok megszilárdulását megakadályozzák. Ez azonban csak átmeneti sikereket hozhatott. A magyar törzsszövetség valójában gyengébb volt a Nyugat letelepült népeinél, és csak azok megosztottsága keltette a magyar katonai fölény látszatát. Az ismétlődő hadjáratoknak megvolt az a nem kívánt hatása, hogy pusztításaik nyilvánvalóvá tették az erős központi hatalom szükségességét.

Ez az időszak volt egyúttal a normann hadjáratok és az afrikai partokról Dél-Európa városait sarcoló szaracén hadi vállalkozások kora. A normann „kalandozások” elsősorban abban különböztek a hasonló magyar és szaracén hadjáratoktól, hogy állandó támaszpontokat létesítettek az általuk ismételten felkeresett területeken, és míg a magyar törzsszövetség katonai erejének egyetlen maradandó alkotása a magyar állam megalapítása lett, a normann fegyvereknek egy sor európai állam köszönheti létrejöttét.

948-ban Árpád unokájának, Fajsznak fejedelemsége idején Árpád-házi Tormás és Bulcsú horka vezetésével magas rangú magyar küldöttség érkezett Bizáncba. A magyar vezetők megkeresztelkedtek, „barát”, illetőleg „patricius” címet kaptak, és gazdag ajándékokkal tértek haza. Nem sokkal később egy másik

⁶ Györffy, Gy.: *István király és műve*. Bp. Gondolat. 1977. 83. old.

magyar törzsfő, Gyula vezér keresztelkedett meg Bizáncban. Egy Hierotheosz nevű szerzetes kísérte haza, akit „Turkia”, azaz Magyarország püspökévé szenteltek. A magyar–bizánci kapcsolatoknak a sokat ígérő kezdetek dacára nem lett folytatásuk, és ebben döntő szerep jutott a német földön bekövetkező eseményeknek.

A szász dinasztíából származó I. Ottónak sikerült hatalmát egész Németországra, sőt Itália északi részére is kiterjesztenie, 954-ben azonban fia, számos bajor és sváb főúrral együtt fellázadt ellene és a magyarokat hívta segítségül. Ottó leverte a lázadókat, és amikor a következő évben a magyarok megismételték támadásukat, már a birodalom egész erejével találták magukat szemben. Augsburgnál, a Lech folyó mentén elszenvedett vereségüket az tette katasztrófálissá, hogy Ottó győzelmének hírére a magyarok volt szövetségesei – előző cimborálásukat felejtendő – mind ellenük fordultak. Bulcsút a bajorok, Lélt a csehek ejtették fogságba és szolgáltatták ki a győztes bosszújának. A vereség azonban nem a magyar törzsszövetség egész katonai erejét sújtotta. Bulcsú és Lél serege – hiába írtak a korabeli krónikások százezres hadról – aligha lehetett több 5000 főnél, amely számot legfeljebb a vezetéklovak tömege növelte. A kor nagy csatáit mai fogalmaink szerint meglepően kis seregek vívták. Az Anglia sorsát évszázadokra eldöntő hastingsi ütközetet Hódító Vilmos kb. 6000 katonával nyerte meg.

Ottó győzelme után nem folytatott háborút a magyarok ellen, hanem az elbai szlávok leverését követően Itáliába vonult, ahol a pápa – miként másfél évszázaddal előbb Nagy Károlyt – császárrá koronázta. Ottó az Északi-tengertől Rómáig terjedő birodalmat szervezett, Európának hosszú időn keresztül rangban és hatalomban egyaránt első államát. Ezzel megszűnt a határainktól nyugatra húzódó széles övezet politikai megosztottsága, ami a magyar hadjáratokat lehetővé tette. A magyarok óvakodtak nyugati szomszédaik megtámadásától, és miután Ottó sem indított hadjáratot ellenük, a béke gyakorlatilag helyreállt. Bizánc azonban az augsburgi vereség hírére szakított a magyarok iránti barátságos, adónak is nevezhető ajándékokkal támogatott politikájával, ami a keleti egyház alig megindult térítőmunkáját hátrányosan érintette. Magyar részről több hadjáratot vezettek bizánci területre – részben a bolgárokkal és az oroszokkal közösen –, de Szvjatoszláv hadainak, köztük a magyaroknak 970-ben Arkadiopolisznál bekövetkezett veresége véget vetett e vállalkozásoknak.

I. Ottó császár éppen ezt követően egyezett meg Bizánccal egymás császári méltóságának és birtokállományának kölcsönös elismerésében. A megegyezést a császár fiának, II. Ottónak, Theophanu bizánci hercegnővel kötött házassága pecsételte meg. Ezzel a magyar törzsszövetség szempontjából rendkívül veszélyes helyzet állt elő, mert a két birodalom ellenséges fellépésével szemben aligha állhatott volna helyt. (Az avarok birodalma Nagy Károly és a bolgárok egyidejű támadásai következtében semmisült meg.) A törzsszövetséget vezető Géza fejedelem levonta a szükséges következtetést. Bizánchoz az előző háborúk miatt nem fordulhatott, a német császárhoz azonban, aki az augsburgi csata óta nem tanúsított ellenséges magatartást a magyarok irányában, igen. 973 húsvétján Ottó Quedlinburgban fogadta a cseh, a lengyel és a dán fejedelmek tisztelgő látogatását, és megjelent előtte egy 12 főből álló magyar küldöttség is. Géza a követek útján bejelentette megkeresztelkedési szándékát, és a császártól térítő papokat kért. Nem személyesen ment Quedlinburgba, tehát nem gondolt meghódolásra, és elég erősnek érezte magát függetlenségének megőrzéséhez.

Géza fejedelem a magyar történelemnek – a róla szóló források szűkszávasága miatt – kevésbé ismert, de annál jelentősebb alakja. A magyar állam szervezését ő kezdte el, külpolitikai orientációját ő határozta meg. A zsákmányszerző hadjáratokat folytatni nem tudó törzsi katonaságot saját szolgálatába fogadta és a nemzetségfőktől kisajátított birtokokra telepítette. Kíméletlen eréllyel törte le a vele szembehelyezkedők ellenállását, kifelé viszont következetes – a maga korában szokatlan – békepolitikát folytatott. Fejedelemsége során egyetlen háborús összeütközést sem kezdeményezett. A nyugati szomszédokkal való békés kapcsolatok biztosítása érdekében a 907 óta az Enns folyóig megszállt Duna-völgyet is kiűrtette, ahol megindult az osztrák őrgrofság – később hercegség – megszervezése. Határőrei a Lajtáig vonultak vissza, amely kisebb megszakításokkal a trianoni békeszerződésig Magyarország és Ausztria határa maradt. Géza békepolitikája azonban távolról sem jelentett passzivitást, mert miközben szívesen fogadta a római kereszténységet terjesztő papokat és a nyugati harcmódot meghonosító sváb és bajor lovagokat, kapcsolatokat létesített a lengyelekkel és a bolgárokkal is, amit az uralkodóházak közötti házasságkötések jeleztek. Ezek között a legjelentősebb fiának, Vajk-Istvánnak a császár rokonával, Gizella bajor hercegnővel kötött és az államszervezés kritikus időszakában igen értékes kapcsolatot biztosító házassága volt. Gizella bátyja, II. Henrik, 1002-ben német király, 1014-ben pedig német-római császár lett.

Az államalapítás

A X. század Európa – különösen pedig Kelet-Közép-Európa – történetének rendkívül fontos korszaka. Ennek során kapott állami szervezetet a Német-római Birodalomtól keletre, a Bizánci Császárságtól északra és a Fekete-tenger partjain elterülő pusztáktól nyugatra fekvő terület. A hagyomány szerint 925-ben koronázták meg a horvátok első királyukat. 963-at tekint a lengyel történetírás Lengyelország születési évének, 973-ban alapították a prágai püspökséget, ami a cseh államszervezet kiépítésének fontos dátuma. 989-ben vette fel Vlagyimir kijevi nagyfejedelem a kereszténységet, és az 1000. esztendő végén vagy a következő év elején koronázták királlyá Géza fejedelem fiát, Istvánt. Új történelmi régió rajzolódott ki ezek nyomán Európa térképére, a már régóta államilag szervezett nyugati–déli területek és az állami szervezetet továbbra is nélkülöző Kelet-Európa között. (Az orosz állam súlypontja csak kétszáz évvel később helyeződött át Kelet-Európa szívébe.) A dánok és a svédek is 1000 körül vették fel a kereszténységet, de az ő történelmük nem Kelet-Közép-Európa, hanem a skandináv–balti régió keretébe tartozik.

Az államszervezés körülményei természetesen különböztek egymástól, de az időbeli közelség és a választott megoldási módok hasonlósága azt jelzi, hogy a felsorolt országok mindegyikében ható belső és külső tényezőkkel kell számolnunk. Az Európa középső részén élő népek fejlődése, társadalmi tagozódása nagyjából egy időben ért el arra a szintre, amely az államalapítást lehetővé, sőt szükségessé tette. A vezető rétegből kiemelkedő családok – a magyar Árpádok, a cseh Přemyslek, a lengyel Piastok, az orosz-varég Rurikok – hatalmuk megszilárdításának legbiztosabb módját Nyugat és Dél példájának követésében látták, ahol a már régebben kiépült államok – a Karolingok örökségét átvevő Német-római Birodalom s az újból terjeszkedő Bizánc – az előző kor válságainak leküzdése után ismét megerősödtek. Vonzásuknak a hatókörükbe került népek vezetői nem tudtak, de nem is akartak ellenállni. Azt is felismerték, hogy helyzetüket a két birodalommal szemben csak úgy biztosíthatják, ha azokhoz hasonló, a vérségi kapcsolatokon alapuló kötelékeknél hatékonyabb területi szervezetet – államot – építenek ki, és egyúttal olyan ideológiát vesznek át, mely mindezt igazolta és indokolta a kor adottságainak megfelelő – vallásos formában. Ez az ideológia volt a kereszténység, amelynek hirdetéséről, védelméről külön szervezet – az egyház – gondoskodott. Az Árpádok – akárcsak a hasonló szerepet betöltő cseh, lengyel, orosz fejedelmi családok – törekvéseit a keresztény egyházak hatékonyan támogatták, mert ezektől saját befolyásuk növekedését várták. Az állami és egyházi szervezet kiépítése tehát párhuzamosan ment végbe, nagyrészt külső ösztönzésre, a nemzetközi kapcsolatok közvetítésével.

Géza fejedelem szervezőmunkájának eredményeit fia, István aratta le. Miután német lovagokkal megerősített serege leverte az ellene támadó Koppány vezért és uralmát végleg megszilárdította, addigi térítő és szervező tevékenységére hivatkozva II. Szilveszter pápától koronát kért. A pápa a kérést készségesen teljesítette, és az évezred fordulóján végrehajtott koronázással István az egyház által elismert jogszerű uralkodó, országa pedig az európai keresztény államok közösségének teljes jogú tagja lett.

Régebben messzemenő következtetéseket vontak le abból, hogy István a pápától és nem III. Ottó császártól kért és kapott koronát. A koronázás azonban akkor elsősorban egyházi szertartás volt – tehát a pápa jóváhagyása alá tartozott –, másrészt pedig II. Szilveszter, aki korábban a császár nevelője volt és a pápai trónt is neki köszönhetette, a császárral egyetértésben járt el. Thietmar merseburgi püspök 1018-ban befejezett művében azt írta, hogy a koronázás „a császár kegyéből és biztatására” történt, vagyis helyeselte azt. III. Ottó fő célja az egyetemes keresztény világbirodalom megteremtése volt és nem az, hogy a közvetlen uralma alatt álló területet hűbéri függésben levő országokkal növelje. Miután a pápa sugalmazására egyébként is az egész kereszténység vezetőjének tekintette magát, nem látta szükségesnek, hogy ezt a hűbéri függés külső jeleivel hangsúlyozza. Ilyen törekvések mind a császár, mind a pápa részéről csak néhány évtized múlva jelentkeztek, és ezzel párhuzamosan a régen történt dolgokat másként, újszerűen magyarázó írárok készültek, az ezredik év fordulóján azonban még nem. Rómának előzékenyen kellett fogadnia István kérését, mert fennállt az a lehetőség, hogy elutasítás esetén Bizánchoz fordul, hiszen a bizánci térítésnek is voltak előzményei Magyarországon. A magyar állam tehát független királyságként alakult meg, egyetlen más hatalomnak sem volt alávetve. Ezt erősítette meg a koronázást követően az esztergomi érsekség megalapítása. Az egyház és az állam szoros kapcsolata következtében döntő jelentősége volt annak, hogy az új államok területén szervezett püspökségek valamely már régebben létesített érsekség irányítása alá kerültek-e vagy sem, mert az előbbi rendszerint politikai függést vont maga után. Bátor Boleszló lengyel uralkodó 1000-ben hűbérurnak járó hódolattal fogadta III. Ottó császárt, de miután ez alkalommal elérte a gnieznoi érsekség felállítását, amelynek joghatósága alá helyezték a régebben alapított és azelőtt Magdeburgtól függő poznani püspökséget, Lengyelországnak sikerült a Német-római Birodalommal szemben függetlenségét kivívnia. Csehszágban már csak a földrajzi adottságok miatt is más volt a helyzet. A 973-ban alapított prágai püspökség a mainzi érsek alá tartozott, aki hivatalból a birodalom kancellárjának tisztét töltötte be, s ez a viszony politikai téren sem maradt következmények nélkül.

A cseh fejedelem a császár hűbérese, Csehország a Német-római Birodalom része maradt. (A prágai püspökséget csak 1344-ben emelték érseki rangra.)

Magyarország esetében a salzburgi érsek és a passai püspök törekedett arra, hogy joghatóságát „Pannóniára” kiterjessze, Piligrim püspök több oklevelet is hamisított ennek érdekében. István király azonban ragaszkodott a kizárólag Rómától függő magyar egyházszervezet kiépítéséhez, s a pápa a már említett okoknál fogva méltányolta a magyar király álláspontját.

Róma vagy Bizánc? Melyik birodalomhoz igazodjon Magyarország, és a kereszténység nyugati vagy keleti formáját válassza-e? Ezek között a vallásos felfogás, a szertartások rendje és a szervezet terén lényeges eltérések mutatkoztak. Géza és István elsősorban nyugat felé tájékozódott, és politikájuk a Róma-központú kereszténységet juttatta uralomra Magyarországon, de ez a tájékozódás nem volt egyoldalú és a nyugati kereszténység túlsúlya nem jelentett kizárólagosságot. István idejében még nem történt meg a végleges szakítás Róma és Bizánc között. Magyarországon számos görög rítusú templom és kolostor működött, bizánci hatást tükröző épületeket emeltek nemcsak István király idején, hanem még azt követően is. A Nyugat vagy Kelet kérdése tehát nem vetődött fel csak egyértelmű döntéseket megengedő élességgel.

István először folytatta apjának bolgárbarát politikáját – egyik hűgát a bolgár trónörököshez adta feleségül –, de később, felismerve, hogy a bolgár állam nem sokáig tud ellenállni Baszileiosz császár támadásainak, Bizánchoz közeledett. Krónikáink szerint az erdélyi Gyula, majd a marosvári Ajtony szembehelyezkedett István királlyal, és Bizánccal épített ki kapcsolatokat, mivel Bizáncnak szüksége volt szövetségesekre a bolgárokkal szemben. Istvánnak sikerült levernie a két főúr ellenállását és elejét venni annak, hogy Erdélyben, illetve a Maros alsó folyása mentén tőle független államok alakuljanak ki. Istvánnak érdekében állott, hogy a Magyarország határaihoz közeledő Bizánc ne támogassa ellenfeleit, de a császárnak is, hogy egyes törzsfők helyett magával a királlyal lépjen kapcsolatba, leválassa őt bolgár ellenfelének oldaláról, sőt szövetkezzen vele. A bolgár–magyar szövetség valóban felbomlott, és a krónikák szerint István király részt vett a bolgárok elleni háború utolsó szakaszában. Úgy tudták, hogy az ekkor szerzett zsákmányból építtette a székesfehérvári bazilikát. A magyar–görög szövetség tényét valószínűsíti, hogy a trónörökös Imre herceg felesége a bizánci uralkodóház egyik nőtagja volt. A Bizánc érdekszférájába tartozó Velencében fejedelmi hatalommal rendelkező Orseolo családdal is házassági kapcsolat létesült. Ottó 1009 körül vette feleségül István király hűgát, és fiuk, Péter, Magyarországon nevelkedett. Bulgária 1018-ban bekövetkezett összeomlása nyomán Magyarország közvetlenül határos lett a Bizánci Birodalommal, ami azonban nem járt összeütközésekkel, sőt lehetővé tette a Magyarországon és Konstantinápolyon át Jeruzsálemba vezető zarándokút megnyitását, elősegítve az érintkezést kelet és nyugat között.

Megváltozott a magyar–lengyel viszony is. Bátor Boleszlónak egy magyar hercegnővel kötött házassága politikai okokból éppúgy felbomlott, mint a bolgár trónörökösé. A bonyodalmakat cseh belviszályok indították el, amelyeket kihasználva Boleszló meghódította Csehországot, ahonnan Henrik császár kiűzte ugyan, de a két uralkodó között évtizedes háborúskodás kezdődött, amelyben végül István király sem maradhatott semleges. Boleszló Morvaország birtokának biztosítása végett a császárral tartó Magyarország néhány határvárát elfoglalta, és feltehetően a Vág felső völgyére is kiterjesztette uralmát, de teljesen alaptalan az az állítás, hogy országának határait a Dunáig és a Tiszáig tolta volna előre. Boleszló ellen 1016-ban német–magyar–orosz szövetség jött létre, amellyel szemben Boleszló a besenyők segítségét vette igénybe, akik valószínűleg az ő biztatására törtek Magyarországra, támadásukat azonban sikeresen visszaverték.

Súlyosabb következményei lettek a magyar–német viszony megromlásának. 1024-ben meghalt Henrik császár, István sógora és szövetségese. Helyébe a száli frank dinasztiából származó Konrád lépett, aki szakított elődeinek az univerzális monarchia megteremtésére irányuló politikájával, és a birodalom határainak kiterjesztésére, keleti hódításokra törekedett. Ez a törekvése sodorta összeütközésbe István királlyal, de az 1030-ban kitört háború Konrád vereségével végződött. A császár – jegyezték fel az altaichi monostor évkönyvében – „visszatért pedig Magyarországról katonaság nélkül és haszontalanul, mivelhogy a sereg éhínségtől szenvedett és Bécsben a magyarok által elfogatott”.⁷ István a nyugati határ megerősítése végett a Lajta és a Fischa között Magyarországhoz csatolta. Győzelmének emlékére a magyar koronázási jelvények között máig meglevő palást őrzi.

István királynak tehát sikerült fiatal államának politikai függetlenségét és területi épségét megvédenie. A kereskedelmi kapcsolatokat az általa veretett pénzek elterjedése jelzi, amelyekből jó néhány a Balti-tengerig és Skandináviáig is eljutott. A király halála azonban belső viszályokat és nemzetközi bonyodalmakat vont maga után.

⁷ Györffy im. 312. old.

Magyarország helyzete Európában

István király korában sok helyütt még hiányoztak a pontosan megrajzolható politikai határok. A földrajzi adottságok miatt nehezen járható, ritkán lakott területeken nem volt kiépített állami szervezet, a szomszédos országok hatalmi szerveinek hatóköre több helyen nem érte el egymást, és ezért pontos elhatárolásukra sem került sor. István király állama elsősorban a Kárpát-medence sűrűbben lakott sík és dombos részeit foglalta magába, amelyeket – még a törzsszövetség korában – külső támadások ellen mélységben tagolt mesterséges akadályokkal, torlaszokkal – ún. gyepűvel – vettek körül. Fenntartásukról – szükség esetén védelmükről – a később csatlakozott népekből alkotott egységek, „örök” vagy „lövők” gondoskodtak. A megyerendszer kiépítésekor István király a határispánságok székhelyéül a gyepűkön átvezető utakat ellenőrző várakat jelölte ki, és amennyire ez az okleveles adatokból és a megőrzött helynevekből kideríthető, a gyepű általában a magasabb hegységek lábainál húzódott, mintegy 150 000 – 160 000 négyzetkilométernyi területet fogva körül. A gyepűn túl fekvő erdős hegyvidék nem volt idegen terület – nem tartozott egyetlen más országhoz sem –, hanem elvileg a királyé, aki egyes részeit utóbb híveinek adományozta. Az ott élő gyér lakosság és szűkös anyagi javaik nem tették lehetővé állami szervezet fenntartását. Évszázadokra volt szükség ahhoz, hogy ez a Kárpátok gerincéig ténylegesen eljusson és egy kb. 300 000 négyzetkilométernyi területet valóban kitöltsön. (A Szlavóniának nevezett Dráva és Száva közti terület I. László király idejében kapott megyei szervezetet, az első, hiteles forrásból ismert erdélyi vajda neve 1111-ben fordul elő. A zólyomi erdőispánságból kiszakadó Turóc, Liptó és Árva megyéket a XIII. században szervezte meg a király, Máramaros megye kezdetei pedig csak a XIV. század elejéig nyúlnak vissza.) Pontos határvonalról István király és közvetlen utódai idején csupán nyugaton, az osztrák őrgrófság viszonylatában lehet szó, és délen, ahol a Duna választotta el Magyarországot a Bizánci Birodalomtól.

Gazdasági téren az ország nagy mértékben különbözött Nyugat- és Déleurópa fejlettebb területeitől. A IX. században a Kárpát-Medencét „az avarok pusztasága”-ként emlegették, ami egyaránt jelenthetett ritkán lakott és mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas fátlan pusztát. Pannonia városainak csak a romjai éltek túl a népvándorlás viharait, maga a városi lakosság nem (egyetlen római városnév sem maradt fenn a Dunántúlon) és a magyar államalapítás széles területek számára nyitotta meg a gazdasági fejlődés lehetőségeit.

Az ország akkori lakosságát hozzávetőleg egymillió főre becsülik – ide értve a gyepűkön túli területek népét –, ami egyes részadatokból kiinduló számítások és feltételezések alapján kapott szám.⁸ A népesség minden jel szerint nagyon egyenlőtlenül oszlott meg az egyes országrészek között, és sűrűsége jóval alatta maradt a tőlünk nyugatra vagy délre fekvő országok népsűrűségének, de minden bizonnyal meghaladta a kelet-európai átlagot. Még nehezebb a lakosság etnikai összetételének megállapítása. Helynevek alapján joggal következtethetünk bizonyos etnikumok jelenlétére, de egymáshoz viszonyított arányaik megállapíthatósága már felettébb kétes. Annyit azonban joggal tételezhetünk fel, hogy a gyepűn belüli sík és dombos vidék lakossága már ekkor túlnyomórészt magyar nyelvű volt, míg azon kívül legfeljebb kisebb magyar csoportok jelenlétével számolhatunk. Egemillió fő – bármily óvatosan kezeljük is ezt a számot – tekintélyes népesség volt ebben a korban, jelentős állam kiépítését tette lehetővé.

Magyarország fekvése azonban – sokat emlegetett földrajzi egysége dacára – távolról sem volt szerencsés, és mindenesetre jóval kedvezőtlenebb Anglia, Spanyolország, Franciaország stb. helyzeténél. Hiányzott a tenger, mert az Adriától a Dinári Alpok nehezen járható hegyei nemcsak elválasztották, de valósággal elzárták. A dalmát városok ezért nem lehettek Magyarország kikötői, és ezért nem lehetett tartós és szilárd az a kapcsolat, mely Magyarország és közöttük később létrejött. A Duna nem az Adriába ömlik – mintha csak el akarná terelni róla a partjai mentén lakó népek figyelmét –, a Fekete-tenger felé vezető folyását viszont a Vaskapu sziklái nehezítették meg, évszázadokon keresztül alig leküzdhető akadályt állítva a hajózás elé. A Fekete-tenger a Boszporusz szorosa révén könnyen lezárható víztükrö, mely nem biztosított jól használható kijárat a világtengerekre. A Kárpát-medence népeit maga a természet fosztotta meg hosszú időn át a világkereskedelemben való részvételtől, hátráltatva és megnehezítve gazdasági fejlődésüket.

Ezen a területen éppen ezért nem alakult ki egyetlen nagyhatalom sem. A rómaiak, a bizánciak és Nagy Károly frankjai számára a Duna határfolyó volt, a partjai mentén húzódó övezet pedig periféria, amelynek csak más területek kiegészítő részeként volt jelentősége. A keletről jött népek – köztük a magyarok – viszont életmódjukból következően a síkságot átszelő folyók mindkét partján telepedtek meg, és a Kárpát-medence természetes központjában elhelyezkedve könnyen terjeszthették ki hatalmukat a peremterületekre. Nem voltak elegendő benépesítéséhez, de elhelyezkedésükből adódóan nagyobb politikai szerephez jutottak, mint amekkorára számuk alapján igényt tarthattak volna. Így és ezért adhattak

⁸ Kovacsócs, J.: (szerk): *Magyarország történeti demográfiája*. Bp. Közgazdasági és Jogi KK. 1963. 49. old.

magyar nevet és jelleget annak az államalakulatnak, mely fél évezreden keresztül a Kárpát-medence népeit szilárdabb politikai egységbe fogta, mint Európának nem egy későbbi nagyhatalma, de földrajzi okokból, valamint népessége számánál és viszonylagos elmaradottságánál fogva az ország határain túl érvényesülő politikai befolyásra, vezető szerepre tartósan nem tehetett szert.

A magyar törzsszövetség kivált Kelet-Európa félnomád népeinek köréből, és a Kárpát-medencében telepedett le. Fennmaradása érdekében hasonulnia kellett környezetéhez. Társadalmi szervezetét, politikai intézményeit át kellett alakítania a szomszédos népek, államok mintájára. Ez a nagy fordulat – az alkalmazkodás az Európában uralkodóvá vált társadalmi és politikai rendszerhez, ami külsőleg a magyar királyság megalapításában, a keresztény egyházi szervezet kiépítésében nyilvánult meg – óriási megrázkódtatásokkal járt, és nem csekély ellenállásra talált. A hatalmát veszítő törzsi arisztokrácia vezetői és az elszegényedő szabad pásztorok többször fellázadtak, nemcsak I. István uralmának kezdetén, hanem a nagy király halála után is, amikor úgy látszott, hogy a változás túlságosan nagy áldozatokat követel és cserébe kevés előnyt ad, hogy haszonélvezői elsősorban idegenek vagy az idegen hatalom szolgálatában állók, és hogy a hasonulási folyamat más hatalmi szervezetbe való teljes beolvadással – az itt élő lakosság érdekeinek semmibe vételével – jár.

Nem így történt, behódolásra és beolvadásra nem került sor. Az első királyunk halálát követő trónviszályok után uralomra lépő Árpádoknak sikerült a szükséges változtatásokat a régi hagyományokkal egységbe ötvözni és az új állam önállóságát megvédeni.

Magyarország olyan területen helyezkedett el, ahol Róma és Bizánc egyaránt hatott. A külső példa tehát nem egyedüli, kizárólagos lehetőségként és nem is ellenállhatatlan erővel jelentkezett. Amellett nem volt egyedüli új állama ennek a térségnek, hanem Cseh- és Lengyelországgal, a Kijevi Russzal, Horvátországgal egy időben jött létre, és velük együtt olyan politikai csoportosulást alkothatott, amely elősegítette önállóságuk megvédését és egy sajátos vonásokkal rendelkező kelet-közép-európai fejlődés megindulását.

Küzdelem a német császárokkal

Fia halála után István király unokaöccsét, Orseolo Pétert jelölte utódjául, a trónra igényt tartó Árpád-házi herceget, Vászolyt pedig megvakíttatta. Vászoly fiai külföldre menekültek, s közülük Béla lengyel hercegnőt, Endre Jarosláv kijevi nagyfejedelem leányát vette feleségül, vagyis a szomszédos országok uralkodóinak szívesen látott vendégei voltak. Péter mindössze három évig uralkodott, és a nem éppen elfogulatlan krónikás szerint „vadállati módon ordító németekkel és fecske módjára fecsegő olaszokkal” vette magát körül, azaz uralmának jogszerűségét el nem ismerő, ellenséges hangulatú vezető réteggel szemben idegenekre támaszkodott. István nádorispánja (valószínűleg a király nővérének fia), Aba Sámuel, felkelést szervezett ellene és maga lépett trónra. Péter III. Henrik német császárnál keresett menedéket, aki védelmébe vette, és Aba seregét 1044-ben Ménfőnél szétverte. Miután Aba ellenségei megölték, a császár akadálytalanul vonulhatott Fehérvárra, ahol visszahelyezte trónjára Pétert, aki híveivel együtt hűséget fogadott neki. Az ország meghódításának jeleként Henrik Aba koronáját és lándzsáját Rómába küldte.

Magyarország tehát a Német-római Birodalom hűbéres állama lett, de ez az állapot nem tartott sokáig. Két évvel később elemi erővel tört ki az idegen uralom elleni felkelés, amelynek élére a Kijevből hazatérő Endre herceg állott. A felkelők az elfogott Pétert megvakították, feldúlták az új rend jelképeinek tekintett templomokat, megölték a papokat, Endre azonban – mihelyt átvette a hatalmat – István utódjaként viselkedett és az ő művét folytatta.

A belső rend megszilárdításánál nem kisebb gondot okozott a külső veszély elhárítása. Hűbéresének megvakítása a császár tekintélyét sértette, bosszújával tehát számolni kellett. Endre követek útján évi adót és segélyhadat ajánlott fel Henriknek királyi méltóságának elismerése és a béke megtartása fejében. A császár az ajánlatot nem fogadta el, de birodalmának belső ügyei annyira lekötötték, hogy hadjáratát csak 1051-ben indíthatta meg. Az időt Endre jól felhasználta. Haderejének vezetését Lengyelországból hazatért öccsére bízta, aki olyan eredményesen alkalmazta a „felperzselt föld” taktikáját a császár seregével szemben, hogy az megtépázva vonult ki az országból. A következő évben a császár újra támadt, de Pozsony ostrománál ismét kudarcot vallott. A pápa közvetítésével megindult béketárgyalások nem vezettek eredményre, de a harc folytatására nem került sor, mert Bajorországban lázadás támadt Henrik ellen. A császár a lázadást leverte, de rövidesen meghalt.

A néhány év múlva Magyarországon kitört új trónviszály kedvező alkalmat nyújtott a beavatkozásra. Endre – Béla mellőzésével – kiskorú fiát, Salamont jelölte utódjának, akit III. Henrik lányával házасított össze. Béla lengyel segédcsapatokkal legyőzte Endre seregét, Endre özvegye a gyermek Salamonnal a

német udvarba menekült. Megismétlődött a néhány év előtti helyzet: Béla békét kért, de miután a még kiskorú IV. Henrik gyámjai elhatározták a fegyveres leszámolást, kitört a háború, s a harc csak Béla hirtelen halála miatt maradt el. IV. Henrik kíséretével bevonult Fehérvárra, ahol Salamon elfoglalhatta apja trónját. Hübéri eskürről és hódolatról ez alkalommal nem volt szó, de kétségtelen, hogy Salamon uralma a német befolyás erősödését jelentette.

Béla fiai – Géza és László – elismerték Salamont királynak, ennek fejében viszont megkapták az ország egyharmadát jelentő hercegséget. A királyi és hercegi hatalom további viszályok magját rejtette magában. A polgárháborúban Géza és László 1074-ben Mogyoródnál döntő győzelmet aratott, Salamon Pozsony várába szorult, és sógorától, IV. Henriktől várt segítséget. Országát – Péter példája nyomán – a császárnak hűbérül ajánlotta fel.

Magyarország függetlenségét a XI. század folyamán elsősorban a Német-római Birodalom részéről fenyegette veszély, amelynek császárai készen álltak arra, hogy – Nagy Károly nyomdokaiba lépve – Magyarországot a birodalomhoz csatolják. Erre irányuló kísérleteik csak átmeneti sikerrel jártak, de – az erőviszonyokat figyelembe véve – a magyar ellenállás hosszabb időn át aligha lett volna eredményes, ha a birodalom erőit valóban egyesíteni tudja Magyarország ellen. Ennek azonban elejét vette az invazitúraharc, mely hosszú időre szembeállította, végül pedig felőrölte a császárság és a pápaság erejét.

Az invazitúraharc voltaképpen az egyházi főméltóságok kinevezésének, az egyházi javadalmak betöltésének joga körül bontakozott ki. E jog azelőtt a világi hatalmat illette meg, de az 1073-ban megválasztott pápa, VII. Gergely a maga számára követelte, és politikai téren az egyháznak a világi hatalommal szembeni magasabbrendűségét, a pápának a császárral szembeni elsőbbségét hirdette. Az invazitúraharcnak messzemenő következményei voltak. A világi és az egyházi hatalom kettőssége és szembenállása megerősítette a hűbérurak helyzetét, a kisebb európai országok pedig mind a császárral, mind a pápával szemben biztosíthatták önállóságukat. VII. Gergely és utódai ugyanis a császárokkal vívott küzdelmeik során a politikai befolyásuk alá vont kisebb államok, így a Dél-Itáliában megtelepedett normannok fegyvereire támaszkodtak, a cseh fejedelem viszont azért kapott később királyi címet Hohenstaufen Frigyes császártól, mert csapatokat adott itáliai hadjárataihoz.

Henrik császár Salamont nem tudta hatékonyan segíteni, mert szembekerült a pápával és saját alattvalóinak egy részével. VII. Gergely a magyarországi polgárháborúban a császár pártfogoltjával szemben természetesen Géza mellé állt. Erről tanúskodnak levelei is, a ránk maradt legrégebbi Magyarországnak szóló diplomáciai jegyzékek. 1074. március 17-i levelében a pápa Gézának, a magyarok hercegének, üdvözlétét és apostoli áldását küldte. „Az apostoli szék támogatására bizton számíthat az, aki irányában kellő tisztelettel és bizalommal viseltetik – írta a pápa. – Intünk tehát, hogy tiszteletedet az apostolok iránt mind hathatósabban igyekezzél kifejezni ... Minden kétséget kizáró módon, a legbensőbb atyai jóindulattal biztosítunk afelől, hogy mindazt, amit javad és állásod igényel, tőlünk elnyered.”⁹ Vagyis: ha Géza herceg a pápa pártjára áll és országát a pápának ajánlja fel, nem fogja tőle megtagadni a királyi címet. Még világosabbá válnak e sorok, ha VII. Gergelynek Salamonhoz intézett levelét olvassuk: „Országod véneitől tudhatnád, hogy Magyarország ... a római szentegyházé ... Ennek dacára te, ki egyébként is a királyi erkölcsök és erények útjáról letértél, Szent Péter jogait, amennyiben tőled függött, megrövidítetted és elidegenítetted, mivel az ő országát, mint halljuk, a németek királyától hűbérül fogadtad el. Ha ez csakugyan így történt, be kell látnod, hogy Szent Péter kegyére és a mi jóindulatunkra nem számíthatsz. Ezek által csak úgy uralkodhatsz, ha jóváteszed hibáidat, és elismered, hogy az ország jogarát az apostoli és nem a királyi felség jóvoltából nyerted el.”¹⁰

VII. Gergely levelei jó példái annak, miként akarták külső hatalmak a belső viszályokat befolyásuk növelésére felhasználni. A császár pártfogoltját a pápa megróttá, a vele szemben álló Gézát biztatta, anélkül hogy véglegesen lekötötte volna magát egyikük mellett. Salamon azonban nem tette jóvá hibáját, mert tudta, hogy katonai segítséget a pápától nem kaphat, Géza és László viszont nem fejezték ki hathatósabban tiszteletüket az apostolok iránt, mert a tényleges hatalom birtokában már nem volt szükségük közvetlen támogatásra. A legfőbb segítség, amit a pápa adhatott, Henrik császár erőinek lekötése volt, ez pedig hódolatuk nélkül is megtörtént.

Az 1077. január végi „Canossa-járás” csupán a pápa átmeneti győzelmét jelentette. A császár újjászervezte erőit és Rómában ostrom alá fogta VII. Gergelyt, aki Salernóba menekülve 1085 májusában meghalt. Ezek a harcok magyarázzák meg az 1077-ben trónra lépő László király uralmának zavartalanságát, amelynek során végleg megszilárdult a fiatal magyar állam, és első virágkorát élte. Komoly külső támadás nem fenyegette az országot, és függetlenségét a császár és a pápa sem tagadhatta. A külső és belső

⁹ Makkai, L. – Mezey, L.: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI-XIV. század.* Bp. Gondolat. 1960. 87. old.

¹⁰ Makkai-Mezey im. 88. old.

sikerek alakították ki azokat a régi hagyományokat és az új keresztény felfogást szerencsésen ötvöző történelmi tudatot, amely a László korában írt „Gesta Hungarorum”-ot áthatja. Eredetije nem maradt ránk, de a szövegét felhasználó későbbi krónikákból kitűnik, hogy tartalmát I. Bélának és fiainak az idegen uralom és képviselői ellen a koronáért, az ország megvédéséért folytatott küzdelme alkotta. Miután a pápák hatalmi törekvései kevésbé veszélyeztetik Magyarországot, mint a császári hatalom végleges felülkerekedése, László külpolitikáját nem kell bővebben indokolni, mint ahogyan azt sem, miért éppen a IV. Henrikkel szemben álló párt vezetőjének, Rudolf ellenkirálynak leányát, Adehaidot vette feleségül. VII. Gergely az adott helyzetben a hűbéri hódolat elmaradása dacára is méltányolta László irányvonalát, amit István királynak, Imre hercegnek és Gellért püspöknek 1083-ban történt szentté avatása bizonyít. A szentté avatási eljárást akkor még nem Rómában folytatták – voltaképpen a magyar püspöki kar döntésén alapult –, de nem történhetett meg a pápa előzetes engedélye és utólagos jóváhagyása nélkül. Első királyunk szentté avatása tehát a pápai diplomácia támogatásának jele volt, és nem lebecsülendő előnyökkel járt. Erősítette az uralkodó helyzetét az országon belül azáltal, hogy a vallásos tiszteletet ösére kiterjesztette és növelte nemzetközi tekintélyét. (Az egyes uralkodók rangsorának megállapításánál még a XVI. században is figyelembe vette a pápai udvar, hogy dinasztiájuk hány szentet adott a katolikus egyháznak.)

A pápai párt támogatása azonban nem jelentette azt, mintha királyaink tűzön-vízen keresztül mindig Róma politikájához igazodtak volna. Amikor 1091-ben László, sógorának, Zvonimir horvát királynak halála után a tengeremléki Horvátországot megszerezte (a Dráva–Száva közét Szlavóniának nevezték ekkor), ellentétbe került a pápával, és IV. Henrikhez közeledett.

Horvátországra a bizánci császár és a római pápa tartott igényt. Az előbbi azon az alapon, hogy a horvátok valamikor a Bizánci Birodalomhoz tartoztak, az utóbbi azért, mert Zvonimir a korona elnyerése fejében hűséget esküdött VII. Gergelynek és utódainak. Alexiosz császár megtorlásként a kunokat biztatta fel Magyarország megtámadására, Orbán pápa pedig megtagadta László új szerzeményének elismerését. A király tehát elhidegült a pápai párttól, de véglegesen nem szakított vele. A főpapok kinevezésének jogát egyébként ténylegesen gyakorolta, és ezt – politikai megfontolásból – sem VII. Gergely, sem II. Orbán nyíltan nem kifogásolta.

Magyarország és Horvátország között nyolc századon át fennálló államszövetség – unió – jött létre, nem a hódítás jogán, nem is a két ország viszonyát meghatározó államszerződés alapján, hanem az uralkodó személyének azonossága következtében. A Magyarországtól nehezen járható hegyekkel elválasztott ország és tengerpartjának megszerzése mellett nem annyira gazdasági érdekek, mint inkább politikai megfontolások szóltak. Fontos volt, hogy a Német-római Császárság és a Bizánci Birodalom találkozásánál levő kis ország egyik nagyhatalomhoz se tartozzon, és hogy rajta keresztül Magyarország összeköttetésbe léphessen más, távolabbi államokkal.

Az a téves állítás, hogy az első keresztes hadjárat vezetését László királynak ajánlották fel, jóval későbbi legenda nyomán terjedt el. A „Szentföld” felszabadítására mozgósító felhívás Magyarországon – akárcsak Cseh- vagy Lengyelországban – nem talált nagyobb visszhangra, mert hiányoztak azok a társadalmi feltételek, amelyek másutt a keresztes mozgalom összetevői voltak. A hűbértartások felaprózódásától félt Francia és német lovagok új földeket, az olasz városok polgárai nagyobb kereskedelmi lehetőségeket, a pápák pedig politikai befolyásuk növekedését várták a hadjáratoktól. Nálunk még volt bőven szétszórható birtok, kereskedelmi érdekek nem indokoltak távoli hadműveleteket, és „pogány” ellenség a kunok személyében jóval közelebb is akadt. A keresztes hadjáratok résztvevőinek zömét Észak-Franciaország, Németalföld, a Rajna-vidék és Dél-Németország lovagjai adták, és a feudális Európa univerzalizmusa sohasem terjedt odáig, hogy a lovagok más nemzetbeli ismertek volna el vezérüknek. Átvonulásuk Magyarországon mindig nagy gondot jelentett. A szervezetlen, gyűlevész csapatokat fegyverrel kellett kiűzni az országból, míg a jó vezetés alatt álló, fegyelmezett haderő esetleges ellenséges fellépésével szemben kellett biztosítékokat szerezni és ellátásukat megoldani.

Az első keresztes hadjáratok módosították a nemzetközi erőviszonyokat és növelték a pápai politika befolyását. Amikor a Horvátországot kormányzó és a pápai befolyás ellen küzdő Álmos herceg a császárhoz pártolt, félreállították. Kálmánnak és Álmosnak a „Képes Krónika”-ban annyi egyéni vonással megírt küzdelme a koronáért tulajdonképpen a császári és a pápai párt harcának tekinthető. 1106-ban Álmos IV. Henrikhez menekült, de a császár bukásának hírére kénytelen volt visszatérni, majd V. Henrikkel újabb – eredménytelen – kísérletet tett. Megvakítása a császár veresége és a pápai párt győzelme volt. Kálmán, akit egy kortársa „a tudományban kora összes királyainál jártasabbnak” nevezett, jól számított. A pápa pártjára állva könnyebben birtokolhatta – hűségeskü nélkül – Horvátországot és Dalmáciát, mint ha a császárral szövetségben volna. Fő ellenfele voltaképpen a gyorsan fejlődő Velence volt, amellyel Kálmán először megegyezett, hogy birtokait háborgatni nem fogja, az egyezséghez azonban egy záradékot fűzött, amely szerint „előkelőink és véneink között kétség támadt, vajon nevezhetlek-e téged [azaz a velencei dogét] Horvátország és Dalmácia hercegének, és ezért óhajtom és akarom, hogy a barátsági szerződés épségben

maradása mellett ... minden félreértés kiküszöböltessék az iránt, hogy mi illeti meg egyikünket vagy másikunkat elődeink jogán...”¹¹

Az idézett okmány Magyarországnak szöveg szerint ránk maradt legrégebb – 1098-ból származó – nemzetközi szerződése. A záradékkal Kálmán fenntartotta a maga számára azt a jogot, hogy Horvátország és Dalmácia feletti kizárólagos uralomra való igényét újból felvesse. Miután sikerült a bizánci császárral szövetséget kötnie, elfoglalta Dalmáciát és ehhez – az investitúra jogának gyakorlásáról való lemondás fejében – a pápa elismerését is megszerezte. A lemondás nem volt végleges, a későbbi magyar királyok – I. Istvánnak Szilveszter pápától kapott állítólagos felhatalmazására való hivatkozással – továbbra is neveztek ki főpapokat.

A dalmát kikötővárosok megszerzése sem volt azonban végleges, Velence nem akart beletörődni elvesztésükbe. Velence kedvező helyzetben volt. Az Adriai-tengert uraló hajói a dalmát kikötővárosokat elzárták és megadásra kényszerítették, mielőtt a magyar sereg a hosszú és nehéz úton a tengerpartra megérkezett. Ha e seregek megérkezése megfordította a hadi helyzetet, a velenceieknek csupán azt kellett megvárniuk, hogy a magyar had hazafelé induljon, és ismét ők lettek a helyzet urai. Horvátország, Szlavónia és Dalmácia nagy része azonban a magyar király uralma alatt maradt, és az általa kinevezett főtisztviselő, a bán igazgatása a három, eredetileg különálló kis országot közelebb hozta egymáshoz és elősegítette a nagyjából egységes horvát etnikum kialakulását.

Az 1122. évi wormszi konkordátumban rögzített kompromisszum az investitúra körüli vitát lényegében lezárta, de a császárság és a pápaság egész Európára kiterjedő, drámai fordulatokban gazdag küzdelme azután is folytatódott. Emiatt a német császárok később sem tehettek eredményes kísérletet Magyarország meghódítására, de a pápákat is megakadályozta abban, hogy hűbérúri igényeiket a magyar királlyal szemben érvényesíthessék. Ahogy mondták, „a német császárok lába beleszorult az olasz csizmába” nem tudtak kilépni belőle. Hohenstaufen Frigyes császár hat hadjáratot indított Itáliába, hogy uralmát megszilárdítsa – tartós eredmény nélkül –, és bár fiának, VI. Henriknek, 1194-ben sikerült megszereznie a szicíliai királyságot, ez nagy küzdelmét még inkább kiélezte. III. Ince pápa idején (1198–1216) úgy látszott, hogy a pápaság végre eléri célját. Szavának döntő súlya volt politikai kérdésekben Angliától a Jeruzsálemi Királyságig, de még az ő nagyszabású politikája sem tudta a győzelmet biztosítani. II. Frigyes (1220–1250), miután Sziciliát kora legvirágzóbb államává fejlesztette, még egyszer – utoljára – megkísérelte, hogy a pápaságot a császárságnak alávesse, de halála után a pápa a királyságot a francia uralkodóház egyik tagjának, Anjou Károlynak adományozta, aki leszámolt II. Frigyes leszármazottaival. Sziciliában az Anjouk nem sokáig tartották magukat – a szigetet Aragónia szerezte meg –, a Dél-Itáliát magába foglaló Nápolyi Királyság azonban az övék maradt, és Károly utódaival később a magyar trónon fogunk találkozni.

Míg a figyelem a császárok és pápák küzdelmére összpontosult, messzemenő következményekkel járó változásokra került sor a Német-római Birodalom északkeleti határai mentén. A nyugati területek megszorodott német lakossága egyre nagyobb arányokban költözött kelet felé, az Elbán túli szláv népek közé, magával vive a földművelés fejlettebb módszereit, és az eredetileg ritkán lakott országokban számtalan községet és várost alapított. Lengyelország ekkor csak névlegesen összetartozó fejedelemségekből állt – a politikai központja Poznań és Gniezno térségéből Krakkóba, az ún. Kis-Lengyelországba helyeződött át –, és így az Elba meg az Odera közötti népek egymás után kerültek a német örgrófkormányzás alá, egyben pedig a Német-római Birodalom kötelékébe. (1134-ben alapították a brandenburgi örgrófságot, Pomeránia 1181-ben lett birodalmi hűbér.) A politikai függés és a kolonizáció együtt nagy területek lakosságát tette német nyelvűvé. A „Drang nach Osten” nem állt meg az Oderánál, hanem a XIII. és a XIV. században tovább folytatódott, és a német birodalom határait jóval keletebbre tolta. Jelentős volt a Csehországba irányuló német bevándorlás is – különösen a XIII. század második felében –, de a cseh királyság kiépült hatalmi szervezete útját állta az ország teljes elnémetesítésének.

A német kolonizáció hullámai Magyarországra is eljutottak, ahol szívesen fogadták a hasznos jövevényeket. II. Géza idején érkeztek Erdély déli részébe a szászoknak nevezett hospesek, valamint később a szepesi szászok ősei, de kisebb csoportok más helyeken is megtelepedtek. A keletről jövő besenyő, kun bevándorlók száma sem volt csekély, és a kétfelől jövő hullám hatására az ország lakossága a XIII. század közepéig kb. kétmillióra növekedett. A német bevándorlást erős állam, szilárd királyi hatalom fogadta, és emiatt e betelepülési hullám nem módosíthatta a politikai határokat a Duna völgyében. Az Erdély délkeleti sarkában önálló állam kiépítésére törekvő Német Lovagrendet II. Endre 1225-ben fegyverrel űzte ki az országból.

Tettének történelmi jelentőségét a későbbi események adták meg. A lovagrendnek Mazovia hercege a Visztula és a Mazuri-tavak között földet adott, hogy megvédjék a pogány poroszok támadásaitól, a rend

¹¹ Makkai-Mezey im. 97. old.

azonban rövidesen egyesült a Balti-tenger mentén szintén nagy területeket szerző Kardtestvérek rendjével, és a hit terjesztésének ürügyén folytatott hódító politikája miatt Lengyelország legveszélyesebb ellenfelévé vált.

A Német-római Birodalom keleti tartományainak – Csehországnak, Sziléziának, Brandenburgnak stb. – szerepe a lakosság gyarapodásával és a termelés emelkedésével párhuzamosan lényegesen megnőtt. Magyarországnak már nem a birodalommal, hanem mindinkább önállósult fejedelemségekkel kellett számolnia.

Magyarország kapcsolatai Bizánccal és Oroszországgal

Bizánc és Magyarország között az érintkezés sohasem szakadt meg. I. István Baszileiosz császár szövetségese volt, I. Endre bizánci összeköttetéseit pedig a Nemzeti Múzeumban őrzött Konsztantinosz Monomachosz-féle korona tanúsítja. A kapcsolatok nem voltak zavartalanok. 1071-ben a magyarok elfoglalták a birodalom fontos határerődjét, Nándorfehérvárt – a mai Belgrádot –, de a görögök a várost nemsokára visszaszerezték, s a határ a Duna és a Száva mentén állapodott meg. Bizánc a kitört trónviszályok kapcsán Salamonnal szemben a hercegeket támogatta. A magyar korona alsó része (vagy legalább a rajta levő zománcképek sora) Dukasz Mihály császár (1071–1078) ajándéka, Géza görög felesége, Szünadéne révén került koronázási jelvényeink közé. I. László leányát a bizánci trónörökös vette feleségül, és utóbb Irene néven görög császárné lett. Más irányú lekötöttségei miatt Bizánc az államalapítást követő kritikus évszázadban nem veszélyeztette komolyan a magyar állam függetlenségét, a vele való kapcsolatok viszont több szempontból értékesek és hasznosak voltak.

Bizánc őrizte meg a népvándorlás viharos századaiban a római hagyományokat és a nemzetközi érintkezésben kialakított formákat. Összegyűjtötte és rendszerezte a szomszédos országokból származó értesüléseket, és katonai erejének fogyatékosságait fejlett diplomáciával pótolta, az „oszd meg és uralkodj” elv mesteri alkalmazásával. Bizánc a XI. és a XII. században a világ egyik fővárosa, a diplomáciai élet központja volt. A határt átlépő idegen követeket őrsg kísért a fővárosba, előre kijelölt hosszú útvonalon, hogy a birodalom kiterjedése a valóságosnál nagyobbak tűnjön. A kíséret nem annyira a tiszteletadás jele volt, mint inkább a követek ellenőrzését, szándékaik kifürkészését szolgálta. A követeket a fővárosban külön palotában szállásolták el, ellátásukról a császári kormányzat gondoskodott. A fogadtatás szívélyessége és az ellátás színvonala volt a kapcsolatok baráti jellegének mércéje. A követek ellátásának szokása évszázadokon át fennmaradt, legtovább éppen a Bizáncot elfoglaló török birodalomban.

A bizánci udvar alakította ki a diplomáciai élet külsődleges formáit. A császári fogadóterem pompáját, aranytól csillogó díszait arra szánták, hogy a követeket elkápráztassa. A fogadás alkalmával, miközben a követ mélyen meghajolt a császár előtt, a trónust egy szerkezet a magasba emelte, és a császár hangja a fejek fölül, szinte túlvilági magasságból hallatszott. Ez a ceremónia mindig nagy hatással volt arra, aki először látta.

A követeket hosszabb ideig tartóztatták, amíg a választ megszövegezték, s közben megengedték nekik, hogy látogatást tegyenek bizánci előkelőségeknél, különleges kegy megnyilvánulásaként a császárnál is. A hivatalos választ hasonló ünnepélyes külsőségek között adták a követ tudtára.

Saját követeinek kiképzésére, személyiségük sérthetetlenségére a bizánci kormányzat nagy gondot fordított. A követeket megbízólevelekkel és feladataikat pontosan megszabó utasításokkal látta el. Szabad mérlegelés lehetőségét biztosító meghatalmazást csak kivételesen – győztes hadvezéreknek – adott.

A bizánci diplomácia gyakorlatát mindazon uralkodók átvették, akik a császárral tartós, folyamatos érintkezésben álltak, és az ún. barbár fejedelmek is igyekeztek a bizánci szokásokat meghonosítani. A diplomáciai gyakorlat továbbvitelében fontos szerep jutott a Velencei Köztársaságnak, mely a diplomáciai szokásokat az itáliai félsziget államai között elterjesztette, és azok Itáliából kiindulva honosodtak meg az európai államokban.

Magyarország XII. századi nemzetközi kapcsolatait nagyrészt a bizánci befolyás elleni küzdelem töltötte ki. 1143-ban lépett Bizánc trónjára I. Mánuel császár – anyai részről I. László király unokája –, akinek hosszú uralma a birodalom utolsó fénykorát jelentette. I. Mánuel arra törekedett, hogy az első keresztes hadjáratok nyomán a Földközi-tenger medencéjének keleti felében megváltozott hatalmi viszonyokat a maga javára, a birodalom hajdani világhatalmi állásának helyreállítására használja ki. A keresztesek államait saját uralma elsőbbségének elismerésére akarta kényszeríteni, sőt Magyarországot is, abban a reményben, hogy így megerősödve Itáliát és vele együtt Rómát is visszaszerezheti. I. Mánuel törekvései a magyar–bizánci háborúk sorát indították el, amelyek folyamán a Szerémség és egyes

határvárak ismételten gazdát cseréltek, sőt Horvátország és Dalmácia átmenetileg ismét bizánci uralom alá került. Magyarország meghódítása azonban – bár azt I. Mánuel diplomáciájának egy időre sikerült teljesen bekerítenie – meghaladta a császár katonai erejét. Céljai elérésének legtöbb sikert ígérő módja az Árpád-ház tagjai közti ellentétek szítása és kiaknázása volt. A trónöröklés rendjének tisztázatlansága bőséges alkalmat és lehetőséget adott a beavatkozásra – akárcsak egy évszázaddal előbb a német császároknak. Minden király a trónt saját fiának akarta biztosítani az elsőszülöttség elve szerint. A hagyományos magyar felfogás viszont, amely Kelet-Közép-Európában távolról sem állt egyedül – a szeniorátus elvének megfelelően – a király halálakor az uralkodóház felnőtt férfitagjait részesítette előnyben a kiskorú fiúgyermekkel szemben. I. Mánuel II. Géza uralma alatt a trónkövetelő Boriszt támogatta, aki végül is Bizáncban talált menedéket, és amikor II. Géza meghalt, annak fiával, III. Istvánnal szemben két ellenkirályt is állított II. László és IV. István személyében. Mindkettőnek sikerült megszereznie a trónt, de uralmuk nem volt tartós. Lukács esztergomi érsek és a magyar papság nagy része határozottan szembefordult a bizánci orientációt képviselő és ezért vallási szempontból megbízhatatlannak tekintett egyénnel, megtagadta koronázásukat és kiátkozással fenyegette őket. Joggal tételezik fel, hogy ezeknek a küzdelmeknek az eredményeként vált Magyarországon a nyugati kereszténység végleg egyeduralmukodóvá, még ha az ország déli és keleti részén a lakosság egy része továbbra is az ortodox vallást követte.

I. Mánuel II. Géza fiát, Béla herceget jelölte a bizánci trón örökösévé és saját lányával jegyezte el, hogy Magyarországot a bizánci császársággal egyesítse, de amikor fia született, megváltoztatta tervét. III. Béla Magyarországra hazatérve, nagyobb nehézségek nélkül foglalhatta el trónját.

I. Mánuel császár halálával sírba szálltak nagy tervei, a bizánci hódítás veszélye és azzal együtt a bizánci befolyás kora letűnt. I. Mánuelnek nem sikerült nagy céljait megvalósítania. Sem Magyarországon, sem Dél-Itáliában nem tudta lábát megvetni. A szicíliai királysággal szemben kénytelen volt Velencére támaszkodni, és a velencei kereskedőknek olyan kiváltságokat biztosított, amelyek veszélyesen megnövelték a köztársaság hatalmát és hátrányosan érintették a bizánci kereskedelmet. A császár számtalan háborúja, szerteágazó diplomáciája nem állott arányban Bizánc hanyatló erőivel.

Halála után az egymást gyorsan váltó uralkodók nem tudták a bomlást megállítani. A század nyolcvanas éveiben kirobbant tirnovói bojárfelkelés a második bolgár állam létrejöttéhez vezetett, amelyet 1188-ban Bizáncnak is el kellett ismernie. A Balkán-félsziget északi része elveszett Bizánc számára. A kegyelemdőfést 1204-ben a negyedik keresztes hadjárat adta meg, amelynek során a keresztesek – miután először Velence zsoldjában a magyar király uralma alatt álló Zárát foglalták el – a doge ösztönzésére bevették és kirabolták a fővárost. A császárság széthullott, területén a keresztesek vezetőinek uralma alatt kisebb államok alakultak, amelyek azonban nem tudták Bizánc politikai szerepét átvenni. Most már a magyar királyok próbálkoztak bizánci ügyekben avatkozni. III. Béla vejének, Angelosz Izsáknak érdekében több ízben is fellépett, miután Horvátországot, Dalmáciát és az akkor Rámának nevezett Boszniát visszacsatolta Magyarországhoz, ami újabb bizánci-magyar ellentétkehez vezetett. II. Endre 1217. évi keresztes hadjáratának igazi célja nem a Szentföld visszafoglalása volt – amire még csak komoly kísérletet sem tett –, hanem a bizánci trón megszerzése, de ez is hiábavaló próbálkozásnak bizonyult.

A magyar királyok nemzetközi kapcsolataiban régóta fontos hely illette meg a Kijevi Ruszt, ahol I. Endre menedéket talált és ahol meg is nősült. A két ország korai összeköttetései az orosz történetíráshoz előkelő helyet és tág teret biztosít. Az Árpád-ház és a Rurik-dinasztia tagjai később is gyakran kötöttek egymással házasságot, akárcsak a cseh és lengyel fejedelmekkel, hercegnőkkel, és számtalanszor vettek részt családi viszályok eldöntésében, amiként a magyar koronáért vívott küzdelmekben is gyakran jelentek meg hazánkban orosz, lengyel vagy cseh csapatok. Ennek során nem egyes népek álltak szemben egymással, hanem dinasztikus küzdelmek résztvevői, még akkor is, ha a krónikások időnként erős nemzeti elfogultsággal számoltak be harcaikról, amelyeknek a családi viszályok eldöntésén túl a kelet-európai egyensúly – a bizánci-magyar-orosz viszony alakulása szempontjából is megvolt a jelentőségük. Kálmán szakítása orosz feleségével – Eufémia állítólagos házasságtörése – az egyensúly fenntartása végett elhatározott politikai irányváltással függhetett össze.

A XII. század folyamán Jurij Dolgorukij nagyfejedelem Kijevből messze északra, Vlagyimirba tette át székhelyét, aminek főleg gazdasági és védelmi okai voltak. Kijev jelentősége csökkent, és a délnyugati orosz fejedelemségek – Halics és Lodomeria – egyre inkább önállósultak. III. Béla gondolt először arra, hogy ezeket saját családjá számára szerezze meg, de sem az ő, sem fiának, illetőleg unokájának kísérletei nem jártak eredménnyel. A földrajzi adottságok, az eltérő vallás, a társadalmi viszonyokban mutatkozó különbségek uralmuk megszilárdulása elé leküzdhetetlen akadályokat emeltek. A kapcsolatok azonban fennmaradtak – Anonymusunk például minden valószínűség szerint ismerte az orosz Nesztor-krónika valamelyik változatát –, és az orosz hercegeknek is szükségük volt Magyarországra, amellyel ellentmondásos, de távolról sem ellenséges viszonyban állottak.

Az Árpád-ház tekintélyének növekedését jelezték azok a házasságok, amelyek révén a cseh, a lengyel és az orosz dinasztiák mellett más európai uralkodóházakkal került kapcsolatba. III. Béla első

felesége Antióchiai Anna, a második az angol trónörökös özvegye, Capet Margit volt. Valószínűleg ennek a házasságnak – más vélemény szerint Imre király és Aragóniai Konstancia esküvőjének – előkészítése során (1185 vagy 1194 táján) készült az a jövedelmi kimutatás, amelyet a párizsi Nemzeti Könyvtár őriz. E szerint III. Bélának, „Magyarország, Horvátország, Dalmácia és Ráma királyának” évi készpénzjövedelmét 166 000 márkára, terményjövedelmeinek értékét pedig 75 000 márkára becsülték, ami összesen 45 000 kg ezüstnek felelt meg. (Oroszlánszívű Richárd angol király évi jövedelme a XII. század végén 49 000 kg ezüst volt.)¹²

Az összeírás egykorú, hiteles, de adatai minden bizonnyal a valóságosnál nagyobb összeget tüntetnek fel és – helytelenül – azt a látszatot keltik, mintha a király jövedelmének zöme pénzbevételekből állott volna. A magyar királyt gazdagság dolgában aligha lehetett egy sorba helyezni az angol és francia uralkodókkal, bár bizonyos, hogy az ország jövedelméből nem kellett olyan mértékben osztozkodnia a főnemesekkel és a főpapokkal, mint amazoknak. Még kevésbé szabad a kimutatásból arra a következtetésre jutni, mintha az ország gazdasági fejlettség dolgában Angliát vagy Franciaországot megközelíthette volna. A lemaradás gazdasági téren Nyugat-Európához képest nemcsak Magyarország, hanem a többi kelet-közép-európai ország vonatkozásában is egyértelműen megállapítható. A szervezett állami élet, a rendszeres földművelés itt évszázadokkal később indult meg, míg Nyugat- vagy Dél-Európa területein, és ezt a lemaradást két évszázad alatt nem sikerült behozni.

1147-ben, a második keresztes hadjárat során haladt át Magyarországon Ottó freisingi püspök, akinek útleírásából kitűnik az akkori birodalmi politika vezetőinek keserősége amiatt, hogy Magyarország nem került a császár uralma alá. „Kinézésük marcona – írta a magyarokról –, szemeik beesettek, természetük alacsony, viselkedésük vad, nyelvük pedig barbár, úgyhogy vagy a sorsot kell vádolni, vagy pedig az isteni türelmet csodálni, mely e szörnyetegeknek ilyen pompás ország birtokbavételét megengedte.” Elfogultsága dacára a püspök több tárgyilagos és helytálló megfigyelést tett a magyar király korlátlan hatalmáról: „Ámbár a királyság 70 vagy még több ispánságra oszlik, minden várból a jövedelem két része a királyi kincstárnak jut, és csak a harmadik rész marad az ispánnak, úgyhogy ebben a nagy kiterjedésű országban senki sem mer a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni ... A fejedelem akarata mindenkire kötelező törvény...” Felismerte az ország gazdasági elmaradottságát is. „Városaikban csak kevés faház és még kevesebb kőház van, mivel ők mindezt megvetik és inkább az egész nyarat és az őszt sátrak alatt töltik.”¹³ Az ország sok tekintetben még őrizte keleties jellegét, városai egy-két kivételtől – mint a keresztes Odo de Deogilo által említett „híres” Esztergomtól – eltekintve, inkább keleti vásárcsopontokra emlékeztettek, mint az ekkoriban erőteljes fejlődésnek induló dél- vagy nyugat-európai városokra. Az ország nagy részén egyáltalán nem akadt tartós építkezésre alkalmas kő vagy fa, és nagy területet foglaltak el a folyók kiöntései által táplált mocsarak. Épp ezért figyelemre méltóak a király és az egyház – a XII. század folyamán a bencések mellett megjelenő újabb szerzetesrendek, a ciszterciák, a premonstreiek – építkezései nyomán Esztergomban, Fehérvárott, Pécsen és másutt emelkedő, itáliai (lombard) hatást, majd pedig franciás ízlést tükröző épületek, és különösen a hazai viszonyokra oly jellemző nemzeti monostorok. Bizonyos, hogy Magyarország terményekben, bűzában, borban, halban és vadban mindenkor bővelkedett, ezüstbányászata már a XIII. század előtt is jelentős volt.

A tatárjárás

A XIII. században Magyarország számára a legnagyobb veszélyt új hódító megjelenése, egy minden addiginál nagyobb kiterjedésű birodalom megalakulása okozta. Temudzsín mongol nemzetségszűk évtizedes harcok árán uralma alá vetette az addig egymás ellen hadakozó mongol törzseket, és Dzsingisz kán néven vonult be a történelembe. Az éhséget-fáradtságot tűrő, igénytelen nomád pásztorokból könyörtelen szigorral százezres tömeghadsereget nevelt, mely mozgékonyásával, fegyelmezettségével messze felülmúlta a világ akkori haderőit. Meghódította az ujgurokat, az Észak-kínai Császárságot, majd 1219–1222 között a Turkesztán és Irán területét magába foglaló Khovarezmi Birodalmat. Ezt követően alvezérei végignyargaltak Irán földjén, átkeltek a Kaukázus hegyláncán és 1223-ban a Kalka folyó mellett megverték a kunok és az orosz fejedelmek seregét, majd visszavonultak Ázsiába. „Senki sem tudja világosan, hogy kik és hogy honnan jöttek, milyen a nyelvük, milyen törzshöz tartoznak és mi a hitük...”¹⁴ – írta döbbenet egy orosz krónikás.

¹² Kristó, Gy. – Makk, F.: *III. Béla emlékezete*. Bp. Helikon 1981. 81-82. old.

¹³ Szamota, I.: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054-1717*. Bp. Franklin 1891. 16 és köv. old.

¹⁴ Katona, T.: *A tatárjárás emlékezete*. Bp. Helikon. 1981. 12. old.

A Kelet-Európa nyugalmát feldúló seregek arra készítették IV. Bélát, aki már apja életében Kelet-Magyarországot kormányozta, hogy megbízható híreket szerezzen a nemrég feltűnt titokzatos ellenségről. Julianus barátnak és dominikánus társainak útja a magyar őshaza megkeresése mellett ezt a célt is szolgálta. Ismeretes, hogy Julianus a Volga mentén talált magyarokat, akiknek beszédjét minden nehézség nélkül megértette, de második útján már nem jutott el hozzájuk, mert az újból nyugatra törő mongol-tatár had elől vissza kellett fordulnia.

Dzsingisz kán halála ugyanis nem vetett véget a mongol hódításoknak. Előbb Kína ellen hadakoztak, majd 1237 őszen Batu kán vezetése alatt Oroszország meghódítására indultak. Az eurázsiai pusztaság népeiből mongol elitalakulatok által megszervezett sereget a korabeli krónikások félmillióra becsülték, ami feltétlenül túlzás, de annyi bizonyos, hogy Batu kán addig sohasem látott tömeget tudott mozgósítani és több ezer kilométeren át hóban és fagyban vezetni. A világ egyetlen más hadserege sem lett volna képes arra az óriási arányú téli hadjáratra, amelynek során elfoglalta és elpusztította Rjazanyt, Vlagyimirt, Tvert, Moszkvát. A harcokban az orosz nagyfejedelem is elesett. A hadjáratnak csak a hóolvadás, a megáradt folyók és a járhatatlanná vált utak vetettek véget. Kétévi pihenő után a mongol-tatár sereg Dél-Oroszországra zúdult. Kijevet, a régi orosz fővárost és Kelet-Európa egyik kereskedelmi központját hosszú ostrom után elfoglalta és földig rombolta. Helyén az utazók évekkel később fehérülő csontokat és nyomorúságos kunyhókat találtak.

Kijev elfoglalása után Batu három részre osztotta seregét, amelynek zömével a Vereckei-hágón át Magyarországra tört. Jobb szárnya Dél-Lengyelországon át Liegnitzig (Legnicáig) hatolt, ahol leverte a sziléziai hercegek seregét, míg bal szárnya a Keleti Kárpátok hágóin át Erdélybe nyomult.

A támadás okait illetően találgatásokba kell bocsátkoznunk. A mongolok által megvert kunok egy része Kötöny vezetésével Magyarországra menekült – akárcsak Halics és Lodomeria orosz fejedelmek –, Batu pedig a keleti hódítók szokásai szerint szökött alattvalóinak kiadását követelte, akiknek befogadása önmagában is okot szolgáltatott a háborúra. Julianus barát levele szerint Batu kán hódolatot követelt IV. Bélától, amit ő természetesen megtagadott. A mongol főként később azt mondta a pápa küldöttének, hogy követeit a magyar király udvarában megölték, és ezek megbosszulása végett rendelte el Magyarország megtámadását. A követek meggyilkolása – noha magyar források nem szólnak róla – éppenséggel nem lehetetlen, hiszen a korabeli felfogás értelmében „a hitetlenekkel szemben a hitet nem kellett megtartani” vagyis keresztény államok körén kívül állókra nem vonatkoztak az európai országok közti érintkezés szabályai. Az orosz krónikások úgy tudták, Kijev elfogatott védője, Dimitrij, tanácsolta Batunak Magyarország megtámadását, hogy népét megszabadítsa a tatár hadak erőszakosságaitól. Lehetséges, hogy Batu terveiben eredetileg is szerepelt Magyarország meghódítása és a további előnyomulás nyugat felé. Mindenesetre joggal tételezhetjük fel, hogy előző hódításainak biztosítása végett szükségesnek tartotta a magyar király legyőzését.

1241. április 11-én a muhi mezőn a tatárok döntő vereséget mértek a számra tekintélyes, de rosszul vezetett magyar seregére, majd azt követően a Dunáig nyomultak előre. IV. Bélának sikerült áttörnie a tatárok gyűrűjén és a Dunántúlon tovább szervezte az ellenállást, egyúttal pedig külső segítség után nézett. Kétségbeesítő helyzetében országát hűbérül ajánlotta fel, de támogatás sehonnan sem érkezett, sőt az osztrák herceg, az alkalommal visszaélve, megszállta az ország nyugati vármegyéit. A császár és a pápa egymás elleni küzdelmükkel voltak elfoglalva, és az Itália feletti uralomhoz képest egy vagy két keletebbre fekvő ország elvesztése nem sokat számított.

1241–1242 telén a tatárok átkeltek a befagyott Dunán, és néhány megerősített vár kivételével az egész országot elfoglalták. Béla Dalmáciában, Trau (Trogir) városában keresett menedéket. „Magyarország 350 évi fennállás után megsemmisült” – írta német földön egy jámbor szerzetes.

1242 nyarán azonban Batu váratlanul kiűrtette az országot, és seregeit a Volgánál vonta össze. A leginkább elterjedt magyarázat szerint Ögedej nagykan halála készítette Batut a visszavonulásra, Ögedej azonban már 1241. december 11-én meghalt, és ennek híre a kitűnő tatár futárszolgálat révén igen gyorsan megérkezett Magyarországra, Batu pedig el sem ment az új főként megválasztó gyűlésre. Mások Batu és Ögedej fiainak viszályában keresik a visszavonulás okát, és van olyan nézet, amely szerint a leigázott oroszok lázadásától való félelem tartotta vissza Batu kánt a további előnyomulástól. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Magyarországon ért véget a tatár lovasságnak szabad mozgást nyújtó pusztaság, amelyen túl aligha harcolt volna olyan sikeresen, mint addig. A keleti hódítók számára Magyarország mint nyugat és dél felé irányuló hadműveleti bázis volt fontos, és miután a további előnyomulásról Batu kán lemondott, az ország tartós megszállása sem látszott célszerűnek. Az 1241–1242. évi hadjárat jelentősége tehát az volt, hogy kikapcsolta Magyarországot azon tényezők sorából, amelyek veszélyeztethették a tatárok Oroszország feletti uralmát.

Bármilyen is készítette a tatárokat a visszavonulásra, tény, hogy újabb támadásuk veszélye hosszú évekig rettegésben tartotta az országot és a Dalmáciából visszatérő, az újjáépítés emberfeletti feladatával

küzdő királyt. Az aggodalom nem volt alaptalan. Batu utóda, az új hadjáratra készülő Berke kán, 1259-ben fenyegető hangon ajánlott szövetséget Bélának, az ország elpusztítását ígérve elutasítás esetére. A király most sem számíthatott külső segítségre, és ezért követte, Panyit ispán útján nem fogadta el, de nem is utasította vissza Berke ajánlatát.

A nagy támadás azonban elmaradt, mert a mongol világbirodalom sorozatos válságok és elhúzódó trónviszályok után több részre vált szét. Az 1260-ban megválasztott Kubilaj nagykán Kína meghódítása után Pekingbe tette át székhelyét, és leszármazottai mint kínai császárok uralkodtak a Mennyei Birodalom népei felett. A Perzsiát elfoglaló mongolok szintén hasonultak alattvalóikhoz, és teljesen elszakadtak a nagykán mindinkább kínává váló birodalmától, akárcsak Batu utódainak „Aranyhorda”-ja, mely legtovább őrizte mongol-tatár jellegét. Az Aranyhorda kánja volt Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria, tehát óriási terület és számtalan népcsoport ura, de hatalmát mégsem lehetett összehasonlítani az 1240-es évek mongol világbirodalmának erejével. Nem gondolható Közép-Európa meghódítására, de a kontinens keleti fele, vagyis az orosz fejedelemségek és a déli pusztaságok népei feletti uralma megdönthetetlennek látszott. A Vlagyimirban, majd 1326-tól kezdve Moszkvában székelő orosz nagyfejedelmek a kán engedelmes hűbéresei voltak, az erősítette meg őket tisztségükben, az döntötte el az egymással versengő trónkövetelők közötti vitákat. Az orosz fejedelmek nem léphettek kapcsolatba más államok uralkodóival, nem érintkezhetek Bizánccal sem. A tatár uralom az addiginál sokkal erősebb határvonalat húzott Közép- és Kelet-Európa közé, több mint két évszázadra elvágtta Oroszországot Európától, aminek következtében társadalmi és politikai fejlődése számos tekintetben eltérő irányt vett.

Magyarország, amely a XI. században sikeresen ellenállt a német császárok hódító törekvéseinek, amely megghiúsította Bizánc hasonló kísérleteit, megmenekült a tatár veszélytől is. A mongol-tatár hatalom, amely egy ideig a pusztai nomád kultúrkör legnyugatabbra szakadt népét – a magyart – teljes elnyeléssel fenyegette, Kelet-Európára korlátozódott. Magyarország és Kelet-Közép-Európa többi állama a környező nagyhatalmak nyomásától megszabadulva, kedvezőbb feltételek mellett alakíthatta egymás közti kapcsolatait.

II. FEJEZET

MAGYARORSZÁG ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMSZÖVETSÉGEK

Európa új arculata

1250 vagy 1260 nem általánosan elfogadott korszakhatár, de nemzetközi kapcsolataink alakulása szempontjából annak tekinthető, mivel ekkor változott meg Magyarország külső környezete, amellyel és amelyben összeköttetéseit rendeznie kellett.

A Német-római Császárság a II. Frigyes halálától Habsburg Rudolf megválasztásáig tartó interregnum (1250–1273) során önálló államok laza szövetségévé vált. A császári korona viselői ezután már nem a központi hatalom erősítésére, hanem családi birtokaik gyarapítására törekedtek. A legjelentősebb tartományurak gondosan ügyeltek arra, hogy elejét vegyék a császári hatalom túlsúlyának, és rendszerint olyan személyeket emeltek trónra, akiktől nem kellett tartaniuk.

A császári hatalom süllyedése nem járt együtt a pápaság tekintélyének növekedésével. Küzdelmüknek a többi európai ország uralkodói látták hasznát, mindenekelőtt a francia király, akinek hatalma és befolyása annyit nőtt, amennyit a német császáré csökkent, és aki véget vetett a pápaság világhatalmi törekvéseinek is. 1303-ban IV. (Szép) Fülöp zsoldosai Anagninban foglyul ejtették VIII. Bonifác pápát (az ő védelmében esett el Bicskei Gergely, az éppen ott tartózkodó esztergomi érsek), majd 1309-ben a király V. Kelemen rávette arra, hogy székhelyét Rómából Franciaországba tegye át. Ezzel kezdetét vette a hetven évig tartó „avignoni fogság”. A pápák, ha előzőleg gondoltak is arra, hogy Magyarországot hűbérüknek tekintsék, igényeik érvényesítésére már nem volt lehetőségük.

Franciaország Európa legerősebb állama lett, de a francia monarchiának ez az első virágkora nem tartott sokáig. 1328-ban a Capet-dinasztia oldalága, a Valois-ház került Franciaország trónjára. Uralmának jogszerűségét III. Edward angol király – elsősorban a francia nagyurakkal hadban álló flandriai városok biztatására – nem ismerte el és maga lépett fel trónkövetelőként.

Megindult a „százéves háború”, amely persze nem tartott száz évig, hiszen 1367 és 1415 között ötvenéves fegyverszünet osztotta két szakaszra, de mind Franciaország, mind Anglia erejét hosszú időn át lekötötte. Anglia felhagyott Skócia meghódítására irányuló kísérleteivel, a franciák terjeszkedése pedig megtorpant, a francia királyság és a német birodalom határterületeit birtokló burgundi hercegek a francia királyok veszélyes ellenfeleivé váltak. Bármennyi francia származású uralkodója volt is a XIV. században Európának, politikájuk nem alkotott egységet.

A Pireneusokon túli keresztény királyságok – Aragónia, Kasztília, Portugália, Navarra – a XIII. század folyamán a félsziget délkeleti sarkába szorították vissza a mórokat. Az iszlám és a kereszténység küzdelme eldőlt, de nem fejeződött be – az egységes Spanyolország létrejötté még sokáig váratott magára.

A Bizánci Császárság a negyedik kereszties hadjárat során elszenvedett csapást soha többé nem tudta kiheverni, 1261-ben a főváros ismét görög kézre került, de régi jelentőségét nem nyerte vissza. A Balkánon nem volt olyan állam, amely Bizánc helyébe léphetett volna. Az Aszenidák Bulgáriája rövid virágzás után két részre szakadt, Szerbia pedig, amely a XIV. század első felében gyorsan növekedett és Dusan István (Stepan Dušan) cár (1331–1355) idején – aki leányágon Kán László erdélyi vajdának volt az unokája – Bizánc örökösének tekintette magát, az egymás ellen harcoló szerb, görög és albán főurak küzdelme nyomán ismét részekre bomlott.

Az Északi- és Balti-tenger térségében jelentős hatalmat képviselt az ún. Hanzába tömörült kereskedővárosok szövetsége, míg a skandináv államok között Dániáé volt a vezető szerep, amely az 1397-ben kötött Kalmari Unió révén Norvégiát és Svédországot is a maga kötelékébe vont, és sikeresen ellensúlyozta a Hanza befolyását.

Egyrészt a Német Lovagrend, másrészt a tatárok hódításainak közvetett hatásaként Kelet-Európában jelentős új állam jött létre: Litvánia. Gediminas (1311–1340) egyesítette a Nyeman folyó mentén élő litván törzseket, fiai pedig sorra bekebelezték a tatár uralomtól szabadulni vágyó nyugati orosz fejedelemségeket. 1360 táján Litvánia felölelte Belorussziáját, a mai Ukrajna nagy részét, és Délen a Fekete-tengerig ért.

Az Aranyhorda kánjai nem avatkoztak a közép-európai államok ügyeibe, de szívósan ragaszkodtak Oroszország feletti uralmuk megtartásához. A moszkvai nagyfejedelmek ügyesen alkalmazkodtak a tatár uralomhoz, kihasználták a horda belső ellentéteit, és a kisebb orosz fejedelmek rovására egyre növelték hatalmukat, míg végül a kánnal is dacolhattak. Dimitrij nagyfejedelem hadai 1380-ban Kulikovónál súlyos vereséget mértek a tatárookra, de ez még nem volt döntő győzelem. Két évvel később az új tatár kán elfoglalta és felégette Moszkvát, ami egy évszázaddal meghosszabbította az Oroszország feletti tatár uralmat, bár annak ereje nem volt a régi. Ezt látva Vitautas litván nagyfejedelem elhatározta, hogy végleg leszámol a tatárokkal, és Kelet-Európát saját uralma alá hajtja, de 1399-ben a Vorszka folyónál vereséget szenvedett, és nagy terveit el kellett temetnie. Az tehát, hogy ki egyesíti majd Kelet-Európát – a nagyra nőtt Litvánia, a még jelentős katonai erővel rendelkező Aranyhorda, vagy az egyre izmosodó Moszkva uralkodója –, nyitott kérdés maradt.

A tatár hódítás következménye volt két további állam létrejötte. Az Al-Duna és a Don között tanyázó kunok törzsszövetsége Batu kán hadjáratai nyomán szétszóródott. Egy részük Magyarországra menekült, más részük az Aranyhorda tatárjai közé olvadt. Miután az Aranyhorda uralma nem terjedt ki tartósan a Kárpátok előterére, Magyarország pedig saját újjászervezésével volt elfoglalva, Havasalföldön és Moldvában politikai úr állt elő. Ezt használták ki a Kárpátok hegyei között élő románok vezetői, akik – nem akarván beilleszkedni a gyepekön túli területeket fokozatosan megszervező magyar állam rendjébe – fegyvereseikkel a hegyek külső oldalán önálló hatalmi szervezeteket hoztak létre. Basaraba a fogarasi havasoktól a Dunáig terjedő síkság népeit vonta uralma alá, és rövidesen annyira megerősödött, hogy 1330-ban szembeszállhatott a magyar király seregével. Bogdán, a máramarosi románok vajdája, az 1360-as években szállt ki embereivel Moldvába, és mind ő, mind utódai olyan ügyesen ellensúlyozták a lengyel és a magyar hatalom között, hogy sikerült – a hűbéri függés időnkénti elismerése mellett – önállóságukat megőrizniük. A román fejedelmek a keleti kereszténységet követték, udvaruk a bizánci szokásokhoz és hagyományokhoz igazodott, államuk a keleti kultúrkörbe tartozott. Önállóságuk kifejezéseként 1359-től saját metropolitájuk volt.

A román nyelv kétségtelenül a latinból fejlődött, és ennek alapján alakult ki az a felfogás, mely szerint a románok Traianus császár legionáriusainak és a levett dák lakosságnak az utódai. Dáciának a rómaiak által i. sz. 275-ben történt kiürítése és a magyar államalapítás közti hosszú korból azonban egyetlen híradás vagy emlék sem bizonyítja erdélyi jelenlétüket, ahol egyetlen római városnév sem maradt fenn, míg a Dunától délre még ma is számtalan helység őrzi a rómaiaktól kapott nevét. Az első, aki Erdélyben élő „blachokról” írt, éppen a mi Anonymusunk volt. A „hallgatás évszázadait” egyesek a gepida–román vagy a szláv–román együttélés hipotézisével próbálták kitölteni, anélkül hogy feltevéseiket meggyőzően igazolták volna. Annyi bizonyos, hogy a VI. és VII. században a Balkán-félszigetet elárasztó szláv népvándorlás nagy változásokat idézett elő a lakosság összetételében, és az ott élő romanizált népeket szétszórta és elköltözésre kényszerítette. Feltehetően ennek következményeként kerültek a románok nagyobb tömegben a Dunától északra és Erdély területére, de mai ismereteink alapján ez a folyamat nem rajzolható meg kielégítő pontossággal. Tisztázása egyébként sem tartozik a nemzetközi kapcsolatok történetére. A XIV. századig nem volt román állam Kelet-Közép-Európában, ettől kezdve viszont kettő is, amelyek éppen Magyarországgal fennálló kapcsolataik miatt figyelmet érdemelnek, noha szerepük hosszú ideig nem volt jelentős.

A XIV. századi Európában nem akadt egyetlen igazi nagyhatalom sem. A régiek – a Német-római Császárság, a pápaság, Bizánc vagy Batu kánnak az előző évszázadban oly félelmes tatárjai – már nem rendelkeztek a többi ország sorsát meghatározó erővel, az új nagyhatalmak még nem alakultak ki. Nincs francia, spanyol, török, angol vagy orosz nagyhatalom, és nincs okunk, jogunk magyar vagy – Dusan István cárral kapcsolatban – szerb nagyhatalomról beszélni, hacsak nem akarjuk ezt a kifejezést minden tartalmától megfosztani. A kontinens egyetlen államának sem volt olyan túlsúlya, mely szomszédaival szemben döntő fölényt biztosíthatott volna számára.

Magyarország (és Horvátország), Csehország, valamint Lengyelország történetében éppen ezért új, felfelé ívelő korszak kezdődött – országonként egy-két évtizedes időbeli eltolódással –, amelynek során megerősödtek a fejlődésükben mutatkozó közös vonások. A hasonló társadalmi szerkezetre épülő politikai rendszer, a közvetlen szomszédság és nem utolsósorban az uralkodóházak tagjai közti házasságok még szorosabbá tették régi kapcsolataikat. Az európai államok közösségén belül a kelet-közép-európainak nevezett alrendszer – ez a X. században létrejött történelmi régió – nagyobb szerephez jutott, és a benne részt vevő államok külpolitikájának meghatározó keretévé vált. Az osztrák tartományokat politikailag inkább

ide kell sorolnunk, mintsem más régióhoz. Kijev a tatárjárás következtében ugyan kiesett ebből a körből, de Litvánia megalakulása és a lengyel–litván unió létrejötte révén újból ennek a régióknak a részévé vált.

Az utolsó Árpádok és az első Anjou

A tatárjárás pusztításait a kortársak erősen eltúlozták, mert ha híradásaikat fenntartás nélkül elfogadnánk, érthetetlen lenne, hogy alig néhány évvel a tatárok kivonulása után Magyarország aktív külpolitikára vállalkozhatott. Az utolsó Babenberg 1246-ban a magyarokkal vívott ütközetben elesett, és a gazdátlanul maradt osztrák tartományok után II. Přemysl Ottokár cseh király nyújtotta ki a kezét. A szomszéd hatalmának nagymérvű növekedése IV. Bélát is a küzdőterre szólította, aki megegyezett a cseh uralkodóval: Alsó- és Felső-Ausztria Ottokáré, Stájerország pedig Béláé lett. Nem hódításról volt szó, az említett tartományokat nem csatolták Csehországhoz vagy Magyarországhoz, hanem a két király személyes hatalmát növelték. Az osztozkodás nem maradt tartós. A stájer rendek – Ottokár biztatására – fellázadtak –, és a cseh királyt ismerték el uruknak, aki ezt követően még Krajnát (nagyjából a mai Szlovéniát) is megszerezte, Bélát pedig új szerzeményeinek elismerésére kényszerítette, majd a béke megerősítéseként Béla unokáját vette feleségül.

A küzdelem a Német-római Birodalomhoz tartozó területekért folyt, de úgy, mintha a birodalom nem is létezett volna. A császári trón üres volt, tehát birodalmi politika sem lehetett. Csehország viszont a XIII. század folyamán nagyot fejlődött. Lakossága a telepítések révén gyorsan nőtt, városai fellendültek, gazdag bányái pedig Európa legnagyobb ezüstermelőjévé tették. A cseh király épp ezért sikeresen vonhatta uralma alá a szomszédos területeket. Célja nem egy nagy szláv birodalom megeremtése volt, hanem az, hogy a Német-római Birodalom legerősebb tartományának uraként császárrá választassa magát. Ennek elősegítése érdekében a német lovagokkal hadat viselt a poroszok ellen, Poroszország legfontosabb városa, Königsberg (ma: Kaliningrád) a cseh király tiszteletére kapta nevét.

A többi fejedelem azonban a már említett okból 1273-ban a hozzá képest jelentéktelen sváci grófra, Habsburg Rudolfra adta szavazatát, és az új király – hiszen császárrá koronázására nem került sor – első és legfontosabb gondja családi hatalmának megalapozása volt. Magának követelte a Babenberg-örökséget és haddal támadt Ottokár ellen. Előzőleg szövetséget kötött a magyarokkal, akik – és ez jellemzi a helyzet változását – a cseh király hatalmát nagyobbnak és veszélyesebbnek ítélték az újonnan megválasztott Rudolf erejénél. Rudolf egyesült László magyarokból és kunokból álló hadával, és 1278-ban a morvamezei csatában megverte Ottokár cseh–német seregét, aki a csatában elesett. Az osztrák tartományokat Rudolf saját fiának, Albertnek adományozta.

A Habsburg-ház így jutott Ausztria birtokába, és ezzel megkezdődött a nagy jövőjű család közép-európai szereplése. 1278 jelentős dátum tehát Közép-Európa történetében, bár a kortársak aligha látták annak, mert a Habsburgok hatalma még sokáig nem mérkőzhetett sem a cseh, sem pedig a magyar királyéval. Már Rudolf is bebizonyította azonban, hogy kitűnő házasságszerző. Egyik lányát a nápolyi trónörökshöz, egy másikat Vencel cseh királyhoz, kettőt pedig bajor hercegekhez adott feleségül. Ottokár fia, II. Vencel az osztrák tartományok helyett Lengyelországban keresett és talált kárpótlást. 1291-ben elfoglalta Krakkót, 1300-ban pedig Gnieznóban lengyel királlyá koronáztatta magát.

Nálunk a fejlődés távolról sem volt egyenletes. A tatárjárás után újból Magyarországra telepített kunok beilleszkedése a magyar társadalomba nem ment összeütközések nélkül, de miután IV. Bélának szüksége volt katonai erejükre és az elpusztított területek benépesítésére, legidősebb fiát kun fejedelem lányával házastotta össze. Védelmi politikája megnövelte a főnemesek hatalmát, és a keleti országrészeket kormányzó fiával kirobbant összetűzése a központi hatalmat a bárók támogatásától tette függővé.

V. István az Árpádok házassági politikájában új irányt kezdeményezett. A tatár hódítás következményeként vége szakadt az orosz fejedelmekkel, hercegnőkkel kötött házasságoknak, a csehekkel való ellenségeskedés miatt pedig a déli kapcsolatok kerültek előtérbe. V. István leányát, Máriát a nápolyi király fiával, fiát, Lászlót pedig Nápolyi Izabellával házastotta össze. E házasságok gazdaságilag virágzó, fejlett kultúrájú országgal kötötték össze Magyarországot, de a nagy távolság miatt politikailag kevésbé lehettek gyümölcsözőek. Dél felé mutatott két további házasság is: István Katalin nevű leánya Dragutin István szerb, Anna pedig Palaiologosz Andronikosz bizánci trónörökösnek lett a felesége.

A gyermekfejjel trónra lépő Kun László uralma idején (1272-1290) teljes lett az anarchia. A hatalmat ténylegesen kezükben tartó, sűrűn cserélődő főúri szövetségek valóságos háborúkat vívtak egymással. A harcok során gyakran jelentek meg az országban cseh, osztrák, sőt tatár csapatok, egyes határvárok többször is gazdát cseréltek, de a fegyveres összetűzések említésre méltó külföldi beavatkozás nélkül zajlottak le. A környező államok uralkodóinak egyike sem volt elég erős ahhoz, hogy a belső viszályokat

saját javára kihasználja. Kun László halála után Rudolf a maga vélt, de mások által el nem ismert jogán Magyarországot fiának adományozta, de ennek nem tudott érvényt szerezni. A pápa sem maradt hátra, ő Anjou Károlynak adta Magyarországot – ugyancsak sikertelenül. A király II. Endre unokája, III. Endre lett, akinek apját már Ottokár cseh király is megpróbálta V. Istvánnal szemben felléptetni, de Endre nem a csehek támogatásának, hanem a magyar püspöki karnak köszönhette trónját. Rövid uralma során viszonylagos konszolidáció következett be, de halálával újból kiéleződtek a belső ellentétek.

Egy régi uralkodóház kihalása a monarchiák Európájában fontos esemény volt, mely nem maradhatott hatás nélkül az ország belső és külső helyzetére, és magában hordozta az ország részekre szakadásának veszélyét. A legerősebb bárók a befolyásuk alatt álló területeken elkülönült tartományúri hatalom kialakítására törekedtek, és közvetlen kapcsolatba léptek idegen uralkodókkal. Csák Máté pl. nemcsak a magyar királlyal dacolt, hanem – feltehetőleg a Habsburgokkal szövetségben – a cseh királlyal is hadakozott. Cseh háborújának szabályos békekötés vetett véget, amelynek biztosítására házassági kapcsolat létesítését vették tervbe. Példáját mások is követték. Hatalmi törekvéseik mögött helytelen „nemzeti” mozgalmakat keresni. Matúš Čák vagy Omodej állítólagos „szlovák” mágánások valójában honfoglaló magyar nemzetségek – a Csákok és az Abák – ivadékaik voltak, akik csak egy-két évtizeddel előbb szereztek szlovákok által lakott területen birtokokat.

A pápa továbbra is hűbérúri jogait hangoztatta, és az ország királyául a fiatal Anjou Károly Róbertet jelölte ki, de döntését Magyarországon éppúgy nem ismerték el, mint néhány évvel előbb Rudolfét. Először Vencel cseh király fiát választották meg, akinek nagyanyja Árpád-házi hercegnő volt, majd egy másik leányági leszármazott, a bajor Wittelsbach Ottó került rövid időre a magyar trónra. Uralmát egyikük sem tudta megszilárdítani. Vencelnek Észak-Magyarországon voltak hívei, Ottónak pedig a nyugati megyékben birtokos főurak között, de az Anjou királyfival szemben, aki mögött a délvidéki főurak álltak, és aki a pápai diplomácia hathatós támogatását élvezte, nem tudtak érvényesülni. A Habsburgok is Károlyt pártolták (unokatestvérük volt), mert az Anjouk magyarországi uralma kevésbé látszott veszélyesnek számukra, mint a Přemysl- vagy a Wittelsbach-dinasztiáé. Végül, miután a pápa követte, Gentile bíboros lemondott a Szentsek hűbéruraságának hangoztatásáról, sor került Károly Róbert megválasztására, de hosszú időbe telt, míg az új király az egész országot magáénak mondhatta. Az évtizedes fejtelenség és zűrzavar nem járt súlyos következményekkel. Az országot nem darabolták fel, függetlensége nem veszett el, mert nemzetközi helyzete kedvező volt – egyetlen jelentős hatalom sem lépett fel ellene.

Figyelmünk azonban nem szorítkozhat Magyarországra. A morvamezei csata után 30 esztendővel nemcsak Magyarország, hanem Csehország felett is új dinasztia vette át az uralmat, száz évre rá pedig Lengyelországnak is új uralkodóháza volt. 1306-ban meghalt a cseh államot megalapító Přemysl-dinasztia utolsó tagja. A Habsburg Albert meggyilkolása után megválasztott Luxemburg Henrik császár (1308–1313) tanult a Habsburgoktól, és saját fiának, Jánosnak adományozta a cseh királyságot. A Habsburg-háznak a Luxemburg-dinasztiában méltó ellenfele támadt, amellyel szemben – egyelőre – háttérbe szorult. A császár halála után a korona egy harmadik dinasztia, a Wittelsbachok birtokába jutott, de Csehország a Luxemburgoké maradt.

A Přemysl-ház kihalása Lengyelországban is új helyzetet teremtett. A Piast származású Lokietek Ulászlónak sikerült hosszú évek küzdelmei során újból egyesíteni Lengyelországot, de fiával a Piastok uralkodó ágának magva szakadt. Az államalapító dinasztiák kihalását – és a vele járó bonyodalmakat – mindhárom ország aránylag szerencsésen vészelte át, éspedig hasonló okból: nemzetközi helyzetük előnyös alakulása következtében.

A Kelet-Közép-Európa számára új dinasztiák: a Habsburgok, az Anjouk, a Luxemburgok rokonok és egyúttal vetélytársak voltak, akik segítették egymást hatalmuk megszilárdításában, de féltékenyen ügyeltek arra, nehogy valamelyikük a többi fölé kerekedjen. Gyakran szövetkeztek egymással a harmadik ellen, hogy aztán a következő évben a régi szövetségest ellenséggként, az ellenséget szövetségesként lássuk viszont. A többnyire fenyegető felvonulásokból vagy lovas portyákból álló gyakori háborúk rokonok megsegítését célozták más rokonok ellen. Károly Róbert kezdetben a Habsburgokra támaszkodott a veszélyesebbnek tűnő cseh királlyal szemben, majd a Habsburgokkal kerülve ellentétbe, mindinkább a Luxemburgokhoz közeledett, és első feleségének halála után cseh hercegnőt vett feleségül. 1328-ban együtt harcoltak a Habsburgok ellen. Amikor azonban 1330–1331-ben János cseh király háborúba bonyolódott a lengyelekkel, Károly Róbert régi apósával szemben új apósának fogta pártját – harmadszorra ugyanis Lokietek Ulászló leánya lett a felesége –, mert a cseh és a lengyel királyság egyesítése a Luxemburgok jogara alatt veszélyes túlsúly kialakulásával fenyegetett. Gazdasági és politikai okokból egyaránt a két ellenfél kibékítésére törekedett.

Megnövekedett nemzetközi tekintélyének volt látványos megnyilvánulása az 1335-ben megrendezett visegrádi kongresszus, amelyen a magyar király mellett részt vett Kázmér lengyel, János cseh király és fia, Henrik bajor, Rudolf szász és Boleszló sziléziai herceg, számos főpap és főúr kíséretében. A nagyszámú vendégcsereg ellátásához naponta 4000 kenyér, 180 átalag (akó) bor kellett, egyéb élelmiszerekről nem is

szólva. A kongresszuson megpecsételték a cseh és a lengyel király között magyar közvetítéssel létrejött megállapodást, amelynek értelmében a cseh király lemondott a lengyel királyi címről – kárpótlásul 20 000 márka ezüstöt kapott –, Kázmér viszont Sziléziáról, mely a cseh korona tartománya lett. Nem sikerült rendezni a lengyel királyság és a Német Lovagrend között Pomeránia hovatartozása körüli viszályt. A vitatott terület egyelőre a lovagrendé maradt. Jelentősek voltak a három ország kereskedelmének fellendítését célzó megállapodások, a vámok egységes szabályozása, új kereskedelmi útvonalak kijelölése. Ezek elsősorban Bécs árumegállító joga ellen irányultak, és azt célozták, hogy a nyugati kereskedelem számára Bécs kikerülésével új, biztos útvonalat nyissanak, mert a Habsburgokkal a viszony ismét ellenségesre fordult. Károly Róbert 1338-ban Lajos fia számára eljegyezte a cseh trónörökös leányát, hogy a Luxemburgokkal is tartós családi összeköttetést teremtsen. 1339-ben pedig sógorával, Kázmér lengyel királlyal kötött szerződést, amely szerint az elismerte Károly fiát trónja örökösének, ha saját maga fiúutód nélkül halna meg.

Magyarország nemzetközi súlyának növekedésében a királyi hatalom megszilárdulása és a kedvező nemzetközi helyzet mellett jelentős része volt gazdasági fejlődésnek. A tatárjárás utáni szervezőmunka eredményeként – főleg a bányászathoz jól értő németek betelepítése révén – megindult az ország hegyes-erdős vidékein található természeti kincsek feltárása. Ezüstöt Selmecebánya környékén már régóta bányásztak, de a XIII. század második és a XIV. század első felében egymás után létesültek új bányavárosok, számos friss alapítású helység rövidesen hazai viszonylatban jelentős kereskedelmi központtá nőtt, az erdélyi szászok települései közül a román vajdaságokkal folytatott kereskedelmet kézben tartó Szeben, Brassó és Beszterce igazi várossá fejlődött.

A gazdasági fellendülés fontos tényezője volt az ország nemesfémgazdagsága. Károly Róbert intézkedései nyomán a XIV. század második negyedében ugrásszerűen megnőtt Magyarország arany- és ezüsttermelése. Az évi termelés nagyságát nem ismerjük pontosan, de a különböző becslések szerint a XIV. század második felében már évente több mint 2000 – 3000 kg arannyal és – legalábbis időnként – 10 000 kg ezüstrrel számolhatunk. Ez igen nagy értéket jelentett, mert az Európában forgalomban levő arany egyharmadát Magyarországon termelték, a kontinens többi országának együttes aranytermelése a magyarországinak alig egyötödére rúgott, a fennmaradó mennyiség Afrika bányáiból került Európába. Az ezüsttermelésben Csehországgé volt a vezető szerep, de Magyarország bányái az európai ezüstnek mégis kb. egyötödét adták. Ez tette lehetővé, hogy a király 1325-ben firenzei mintára megkezdje 3,5 g súlyú aranypénz – forint – veretését, mely egész Európában kedvelt fizetési eszköz lett. Rövid átmeneti időszak után, melynek folyamán a Csehországgal való versengés káros következményeinek kiküszöbölése végett kettős – arany és ezüst – valuta volt érvényben, Károly Róbert az aranyalapra tért át.

Igen jelentős volt a rézbányászat is – elsősorban Besztercebánya környékén –, amelyet félig feldolgozott állapotban, nagy tömegben szállítottak külföldre, főleg Itáliába. Az oda irányuló rézexport a XIV. század második felében évi 8000 – 10 000 mázsát tett ki.

A királyt a bányászat jövedelméből jelentős hányad illette meg, és miután a frissen feltárt bányákat könnyen, nagyobb beruházások nélkül lehetett kiaknázni, a királyi bevételek is lényegesen megnövekedtek, lehetővé téve a fényes udvartartás mellett aktív külpolitika folytatását. Erzsébet királyné 1343-ban 21 000 márka aranyat és 27 000 márka ezüstöt osztott szét Itáliában másodszülött fia, Endre koronázásának előmozdítása, a következő évben pedig 44 000 márka ezüstöt küldött Avignonba a pápai döntés befolyásolása végett. A magas jövedelem lehetővé tette, hogy a királyi haderőt zsoldosokkal erősítsék meg és távoli, idegen országokban is alkalmazhassák. Az Anjouk alatt indult meg a budai vár és a visegrádi paloták kiépítése, amelyeknek művészi színvonalát legmértőbben a feltehetően uralkodásuk végéről származó gótikus szobrok jelzik.

A kelet-közép-európai országok fellendülésével párhuzamosan viszont Nyugat-Európa fejlődése megakadt, országait sorozatos válságok rázták meg. A mezőgazdasági termelést nem sikerült a szükségleteknek megfelelően bővíteni, a fokozódó hiányt természeti katasztrófák súlyosbították, amelyek következtében az 1315–1317-es években Nyugat-Európát Skóciától Itáliáig pusztító éhínség sújtotta. Válságba került a XII–XIII. században erőteljesen fellendült kézműipar is, a városi lakosság elszegényedett, a nagy építkezések félbemaradtak és – mint a beauvais-i vagy a kölni katedrálisok – befejezetlenül meredtek az égnek. Az 1348–1350. évi nagy pestisjárvány – a fekete halál – Itáliában és a nyugati országokban szörnyű aratást végzett, a lakosságnak kb. egyharmadát ragadta el. Európa 1300 körüli lakossága, amelyet 73 millióra becsülnek, 1400-ban 45 millióra csökkent, és miután a pestis Közép- és Kelet-Európát kevésbé érintette, a veszteség zöme Nyugat-Európára esett. A gazdasági és társadalmi viszonyok romlása, a „százéves” francia–angol háború váltotta ki a század nagy parasztfelkeléseit és a városi kézművesek mozgalmait.

Mindezek következményeként Kelet-Közép-Európa országainak – ha nem is érték utol a nyugatiakat – gazdasági téren valamelyest sikerült felzárkózniuk, ami a nemzetközi kapcsolatok síkján politikai súlyuk és jelentőségük növekedésében mutatkozott meg. Ez az európai fejlődés szempontjából periferiális terület

térben – a súlypont eltolódása következtében – és időben is közelebb került a fejlődés élén járó központokhoz.

Nagy Lajos külpolitikájának irányai

Károly Róbert fiát, Lajost „Nagy”-nak nevezte a magyar történetírás a belső rend zavartalan biztosítása és számos katonai siker alapján. „Magyar tenger vizében hunyt el észak, kelet és dél hulló csillaga ...” – írta uralkodására célozva Petőfi, erős – költői – túlzással. A Német Lovagrend akkor éppen elzárta Lengyelországot a Balti-tengertől, mely semmiképpen sem lett volna magyarrá attól, hogy Lajos a lengyel koronát viseli. Ami pedig a Fekete-tengert illeti, a román fejedelmek esküje, miszerint Magyarország koronájához hívek lesznek, nem jelentette azt, hogy a magyar király tényleges hatalmat gyakorolt volna területükön. Nem lelkesedünk senkiért pusztán sikeres hadjáratok miatt, avagy azért, mert kisebb szomszédainak egyikét-másikat rá tudta venni hűbéri kötelék elismerésére, de nem osztjuk azt a szintén nacionalista töről fakadó ellenszenvet sem, mely Lajos királyt irreális célokat hajszoló, a keresztes lovag régen túlhaladott típusát képviselő, korszerűtlen uralkodónak tekinti, a pápai politika pusztá eszközének, aki balkáni fellépésével megnyitotta az utat a török előtt. Ezeket a vádakokat a tárgyilagos elemzés nem igazolja. Amikor fiatalkori próbálkozásainak hiábavalóságát felismerte, nyomban szakított velük, és egy olasz kortársa szerint jobban értett a kedvezőtlen vállalatok félbehagyásához, mint az erélyes kitartáshoz.¹ A pápákkal számtalan összeütközése volt, és vallási tekintetben sem mutatkozott olyan elfogultnak, mint ahogyan egyesek állították.

Az Anjouk külpolitikáját régebben a „nyugati kultúrkör határán élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetségnek dél és kelet felé expanzív tartalommal telített koncepciójával” jellemezték² – tévesen! Lényege egyáltalán nem a déli és keleti terjeszkedés volt. A korabeli felfogás szerint Károly Róbert sarjainak lett volna joguk a nápolyi trónra, amiből szükségszerűen következett ottani érdekeltségük. Károly Róbert harmadik házassága alkalmával lengyel hercegnőt vett feleségül, és miután sógorának nem volt fia, a lengyel örökségre az ő gyermekei voltak jogosultak. Ezekből tehát automatikusan adódott a lengyel–magyar–nápolyi államszövetség gondolata. Ha Károlynak a beuthen-tescheni herceg lányával kötött első, vagy Luxemburgi Beatrix cseh hercegnővel kötött második házasságából származnak utódok, más „koncepció” került volna előtérbe.

A feudalizmus korában a külpolitika dinasztikus jellegű volt. A külügyek irányítása – miként Európa más államaiban – Magyarországon is az uralkodó személyes hatáskörébe tartozott, amit legbizalmasabb híveinek, elsősorban az ismereteiknél fogva erre leginkább alkalmas egyházi személyek közreműködésével, közvetlenül intézett. A középkor és a korai újkor patrimoniális államtana megkülönböztette a „negotia privatá”-nak nevezett ügyeket a „negotia publicá”-tól, lényegében azon az alapon, hogy az utóbbiak a rendek ellenőrzése alá tartoztak, amíg az előbbieket mint magánügyeit az uralkodó saját tetszése szerint intézte. A külügyeket ez a felfogás a negotia privata közé sorolta.³

A külügyek intézése során az uralkodó természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül országának alapvető érdekeit, csupán arról volt szó, hogy ezek elválaszthatatlanul összefonódtak személyes vagy családi érdekeivel. Számára fontos volt, hogy több ország koronáját viselje – így nagyobb tekintélyre, több jövedelemre tett szert –, de az uralkodó közösségében nyilvánuló államkapcsolat a benne részt vevő országoknak is számos előnyt nyújtott. Erősítette nemzetközi helyzetüket, gazdasági összeköttetéseiket, feltéve, ha nem ellentétes érdekű, földrajzilag, társadalmilag elkülönülő országokat erőltetett egymáshoz.

A magyar Anjouk és utódaik külpolitikájának rendszeresen ismétlődő központi eleme a környező országokkal való perszonáluniók létrehozására irányuló törekvés volt az uralkodó dinasztiai tagjai közötti házasságok révén. Pontosan ugyanez volt a Luxemburgok vagy a Habsburgok külpolitikájának lényege is, és több-kevesebb árnyalattal ugyanezt mondhatjuk szinte valamennyi korabeli európai dinasztiáról. A kisebb politikai egységek így integrálódtak nagyobb egységekké, ezen az úton jött létre több fokozatban a

¹ Villani Máté Nagy Lajosról írott jellemzését közli Hóman-Szekfű: *Magyar Történet*. Bp. KMENY. 1936. II. köt. 261. old.

² Hóman-Szekfű im. II. köt. 159. old.

³ Szilágyi, L.: *A német birodalom és Magyarország perszonális uniója*. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. köt. Bp. 1934. 186-187. old.

Pireneusokon túli kis királyságokból az egységes Spanyolország, így „házasodtak” össze Capet Hugó leszármazottai Franciaországot, feleségül véve Provence, Aquitánia és Bretagne örökösait.⁴

A kor felfogása az egyes országokat változatlan határu egységeknek tekintette, amelyeknek sem egészét, sem egyes részeit nem volt szabad egy másik országba bekebelezni. Az uralkodók nem hódításra törekedtek, háborúik rendszerint öröklésen alapuló és gyakran igen bonyolult jogcímek érvényesítésére, zálog, hitbér, vagy lázadó alattvalók elpártolása következtében elvesztett részek visszaszerzésére irányultak. A magyar, a cseh, a lengyel királyok és az osztrák területeket uraló Habsburgok külpolitikájának középpontjában ezért olyan házasságok megkötése állott, amelyek utódaiknak jogot biztosíthattak a másik ország trónjára a terjeszkedés legbiztosabb, szinte egyedüli lehetőségeként. A királyok „Isten kegyelméből” uralkodtak, és az isteni kegyelem legfőbb megnyilvánulása a születés ténye volt. Alkalmos férfitud a sikert, a jegyesek idő előtti elhunytá vagy magtalan házassága a külpolitika kudarcát jelentette, és a tervezett államkapcsolat meghiúsulását vonta maga után.

KÖZÉP-EURÓPAI PERSZONÁLUNIÓK

	NÉMET BIRODALOM	AUSZTRIA	CSEH- ORSZÁG	MAGYAR- ORSZÁG	LENGYEL- ORSZÁG
1375	Luxemburg IV. Károly	Habsburg	Luxemburg IV. Károly	Anjou I. Lajos	Anjou
1415	Luxemburg Zsigmond	Habsburg	Luxemburg	Luxemburg Zsigmond	Jagello
1455	Habsburg	Habsburg	Habsburg V. László	Habsburg	Jagello
1495	Habsburg Miksa	Habsburg	Jagello II. Ulászló	Jagello	Jagello

Perszonáluniót nyilván valamely rokon kultúrájú, társadalmi téren hasonló fejlettségű és a kapcsolat fenntartásában szintén érdekelt szomszédos állammal volt célszerű létesíteni. Magyarország szempontjából tehát a Csehországgal – vagyis a Luxemburgokkal –, az osztrák tartományokkal – azaz a Habsburgokkal –, a Lengyelországot uraló Piast-dinasztiával és végül a római katolikus egyház befolyása alatt álló délszláv (bosnyák) fejedelmi családdal való összeköttetések jöhettek számításba. Ezen a körön túl földrajzi, társadalmi, vallási és egyéb okokból tartós és eredményes kapcsolatokról bajosan lehetett szó.

⁴ 1137-ben Barcelona grófia feleségül vette az aragon királyság örökösét és a két ország egyesült, 1230-ban pedig több kísérlet után Leon és Kastília. A folyamatot Kastíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házassága tetőzte be, mely a két ország egyesüléséhez, Spanyolország megalakulásához vezetett. Magyarország és Horvátország kapcsolata mellett meg kell említeni Lengyelország és Litvánia viszonyát, amelyek felett 1386 után egy és ugyanazon dinasztia tagjai uralkodtak, majd a XV. század közepétől a két ország között perszonálunió állt fenn, mely az 1569-es lublini unió nyomán egyesítéshez vezetett. Nagy Britannia úgy lett „Egyesült Királyság”, hogy a skót Stuartok 1603-ban leszármazásuk jogán a Tudor-ház örökébe léptek. 1707-ben a már több mint száz éve fennálló perszonálunió alapján kimondták Anglia és Skócia egyesítését. Franciaországban más volt a helyzet, mert ott nem kis független államokat kellett egyesíteni, hanem a hatalmas hercegségeket a király uralmának ténylegesen alávetni, amiben viszont az uralkodó dinasztia házassági politikájának fontos szerep jutott.

Negyvenéves uralkodása során Nagy Lajos valójában minden lehetőséggel megpróbálkozott, amely a magyar külpolitika előtt egyáltalán megnyílhatott. Sikerei és kudarcai az utak járhatóságát vagy járhatatlanságát bizonyították, és behatárolták utódainak cselekvési lehetőségeit, akik mind az ő külpolitikájának valamelyik irányához nyúltak vissza.

Károly Róbert diplomáciai tevékenységének legnagyobb részét a cseh–lengyel–bajor–osztrák bonyodalmak kötötték le és nem balkáni kérdések. Havasalföldi hadjárata kudarcot vallott, a dalmát városok pedig éppenséggel az ő idejében kerültek Velence uralma alá. Másodszülött fiát, Endrét a nápolyi király unokájával, Johannával házassította össze, aki mellett – az előzetes megállapodás szerint – társuralkodó lett volna. Johanna pártja azonban nem akart osztozkodni a hatalmon, és a fiatal herceget feleségének tudtával megölték.

A gyilkosság az akkori viszonyok között is nagy megütközést keltett. Lajos a pápától, mint a nápolyi királyság hűbérurától, a bűnösök megbüntetését, és mivel – véleménye szerint – Johanna az uralkodásra méltatlanná vált, saját maga számára a nápolyi trónt követelte. Hogy követelésének nagyobb nyomatókat adjon, 1347-ben válogatott sereggel Nápolyba vonult és az ország nagy részét elfoglalta. Uralmát azonban nem tudta megszilárdítani, mert a pápa nem engedte, hogy a nápolyi királyság egy Itálián kívüli ország uralkodójának kezébe kerüljön. Amikor Lajost a nagy pestisjárvány hazatérésre kényszerítette, Johanna és hívei a pápa segítségével visszaszerezték Nápolyt. A hátrahagyott helyőrségek megerősítésére a király Lackfi István lovászmester vezetésével új csapatokat küldött, majd 1350 folyamán személyesen is Nápolyba ment, de be kellett látnia, hogy az országot nem tarthatja meg.

A tengeri összeköttetés bizonytalan volt, az Adriát a velencei gályák ellenőrizték (Zárát éppen a nápolyi hadjáratok előtt foglalták el) és a köztársaság éppúgy ellenezte Lajos nápolyi királyságát, akárcsak a pápa, a Nápolyban levő csapatok megerősítése szárazföldi úton pedig még nagyobb nehézségekbe ütközött. Lajos hívei Nápolyban elenyésző kisebbségben voltak, rövid uralmát a lakosság mindvégig idegennek érezte, és a pápai politikával szemben Lajos diplomáciája és pénze egyaránt tehetetlennek bizonyult. Lemondott tehát a nápolyi királyság megszerzéséről, bár az ottani ügyek élete végéig foglalkoztatták.

Több realitása volt lengyel politikájának, amelyet éppúgy apjától örökölt, mint a nápolyi gondokat. III. (Nagy) Kázmér Lajost jelölte trónjának örökösévé, és ezért joggal számított katonai segítségére. Lajos 1351-ben, 1352-ben, majd 1354-ben jelentős sereggel támogatta nagybátyját a litvánok ellen, 1352-ben pedig szerződésileg lemondott Kázmér javára Halicsra és Lodomériára vonatkozó jogairól, amelyek már régóta lengyel uralom alatt állottak. Mind a litván hadjáratok, mind pedig az említett szerződés a lengyel korona biztosítását szolgálták – ezen keresztül a két ország kapcsolatainak szorosabbra fűzését –, ami mindenesetre ésszerűbb volt a nápolyi próbálkozásnál.

Első feleségének, Luxemburgi Margitnak elhunytá után Lajos a bosnyák fejedelem lányát, Kotromanics Erzsébetet vette feleségül. Házassága révén végleg Magyarországhoz akarta kötni Boszniát, amelynek fontossága rendkívül megnőtt, miután a velencei uralom alá került Dalmáciát és a köztársasággal szövetkező Szerbiát választotta el egymástól. Házassága azonban nem jelentett szakítást az Anjouk cseh politikájával, mert Lajos ugyanakkor egyik rokonát a megözvegyült IV. Károly császárhoz adta nőül, öccsének leányát pedig szintén Luxemburg sarjadékkal jegyezte el. Emellett formális szövetséget kötött a császárral és Habsburg Albert osztrák herceggel, amelynek éle Velence ellen irányult.

A Dalmácia visszaszerzésére irányuló, gondosan előkészített háború 1356-ban indult meg. A hadműveletek nem korlátozódtak a tengerpartra, mert a páduai Carrarák támogatásával támadás indult Velence hátszaga ellen is. Velence szívósan ellenállt, de végül meg kellett hajolnia a nagyobb erő előtt. 1358 februárjában létrejött a zárai béke, amelynek értelmében Velence lemondott Dalmáciáról. Raguza – a mai Dubrovnik – önkormányzatának megtartása mellett önként csatlakozott a magyar koronához. A tengerpart biztosításához hajóhadra volt szükség, és ezért 1358–1420 között a magyar katonai tisztségek között rendszerint olasz származású „tengernagyot” is találunk. Dalmácia visszaszerzése megjavította Lajos itáliai politikájának feltételeit. Többször küldött kisebb csapatokat a pápa megsegítésére, köztük hadakozott a későbbi mondák nagy erejű vitéze, Toldi Miklós.

Lajos és IV. Károly között a viszony azonban megromlott, mivel a királyt – tudtán kívül – egyes választófejedelmek a császár ellen akarták kijátszani. IV. Károly Lajos régi szövetségesét, Rudolf osztrák herceget nyerte meg magának, akinek Friaul megszerzésére irányuló ambíciói Lajos itáliai szövetségeseinek érdekeibe ütköztek. Lajos hadat üzent a császárnak, de komoly összeütközésre nem került sor, mert az osztrák herceg ismét frontot változtatott, és a számára hátrányos helyzetben IV. Károly nem akarta a fegyveres összecsapást vállalni, hanem új házassági kombinációval hárította el az ellene irányuló magyar–lengyel–osztrák szövetséget. IV. Károly 1363-ban elvette a lengyel király unokahúgát, mire létrejött az ún. brünni béke. Habsburg Rudolf eljegyezte öccsét Lajos Erzsébet nevű unokahúgával, a magyar trón akkori örökösével, egyúttal pedig IV. Károllyal új, kölcsönös örökösödési szerződést kötött.

A brünni békét követően IV. Károlynak egy diplomáciai mesterfogással sikerült a sok gondot okozó Habsburg–Anjou-szövetséget felbomlasztania. Rávette Habsburg Albertet, hogy bontsa fel Lajos unokahúgával kötött eljegyzését és Károly leányát vegye feleségül, ugyanakkor pedig a magyar trón elnyerésének reményében saját fiának kérte meg az elhagyott menyasszonyt. Ez a házasság nem jött létre, és hosszúra nyúlta, ha valamennyi házassági kombinációt ismertetnénk, mely az uralkodóházak tagjai között újabb és újabb változatban felmerült. Lényege mindnek ugyanaz volt: kedvező feltételek biztosítása a másik fél birtokainak megszerzésére; mindenesetre megbízhatóbb jelzői voltak az uralkodók külpolitikai célkitűzéseinek, mint alvezéreik hadjáratai, bármennyi fellengzős győzelmi jelentés számolt be róluk.

Az 1363-as krakkói találkozón határozták el az 1347-ben alapított prágai egyetem példájára új egyetemek létesítését, és ennek nyomán került sor 1367-ben a pécsi egyetem megalapítására is. A krakkói találkozón Lajos, a lengyel király, az osztrák herceg és az ott időző ciprusi király megfogadta, hogy az Európában feltűnő török ellen keresztes hadjáratot indít, és megkísérli a balkáni népeknek a nyugati kereszténységre való áttérítését.

Balkáni politikájával Nagy Lajos legtöbbet támadott tevékenységéhez érkeztünk. Szerbia felbomlása kedvező alkalmat kínált Lajosnak arra, hogy a Magyarországgal határos területeket birtokló Lázár szerb kenézt hűbéresévé tegye és támogassa vetélytársai ellen. Tvrtko bosnyák uralkodót fegyveres erővel kényszerítette a magyar szövetség fenntartására, Nyugat-Bulgária cáriját pedig elfogatta, és hűbéreskü kierőszakolása után helyezte vissza tartományába. A hűbéri kötelek azonban nem voltak tartósak, és a – közvetett – magyar uralom a Balkán-félsziget északi részén sohasem szilárdult meg.

A Balkán országai a Bizánci Birodalomból váltak ki, annak mintájára alakultak meg, és az ortodox egyház éppoly fontos szerepet vitt szervezeteik kialakításában, mint Magyarországon a katolikus. Lajos mindenkor a katolikus egyház védőjeként lépett fel, annak helyzetét igyekezett erősíteni mindenütt, ahol befolyását érvényesíthette, mert a politikai kapcsolatok vallási kötelek nélkül az ő korában nem lehettek tartósak. Lajos tehát igyekezett előmozdítani a katolikus egyház térhódítását, ami viszont erősítette vele szemben az ellenállást. Ez a feloldhatatlan ellentét magyarázza balkáni politikájának nagyon is kétes eredményeit és végző kudarcát.

Térítő tevékenységének módszerei különbözőek voltak. Legerélyesebben Magyarországon lépett fel, de ebben csak a kor általános gyakorlatát követte, hiszen – néhány kivételes helyzetben levő uralkodótól eltekintve – mindegyik országa vallási egységének megeremtésére törekedett, az ortodox vallású fejedelmek is. Ugyancsak határozottan követelte a Boszniában elterjedt, a pápa és az ortodox egyház által egyaránt eretnekségnek nyilvánított bogomilizmus visszaszorítását, mert a bogomil papok voltak a Magyarországgal fennálló kapcsolatok fő ellenfelei. Lajosnak végül sikerült elérnie eltávolításukat, a katolikus egyház helyzete valamelyest javult, és nem véletlen, hogy Bosznia őrizte meg legtovább a magyar koronához fűződő köteleket, de a magyar–bosnyák viszony mindvégig ellentmondásos maradt.

Az ortodox vallású országokban Lajos megelégedett azzal, hogy a hűbéri viszonyt elismerő fejedelmeket rávegye a katolikus püspökök tevékenységének engedélyezésére és szorgalmazza katolikus püspökségek felállítását. Sztracimir bolgár cár vagy Vlaicu havasalföldi fejedelem politikai meggondolásból egy ideig katolikusnak vallották magukat, de a viszonyok változásával nyomban visszatértek az ortodox hitre, amelynek védelme egyúttal önállóságukat erősítette.

A balkáni népek politikai megosztottsága tette lehetővé, hogy a félsziget északi felének kis országaiban időről időre magyar befolyás érvényesüljön, tehát ugyanaz, ami a törökök előnyomulását elősegítette, de a befolyás kiépítése erős ellenállásba ütközött és helyi erőkre kevésbé támaszkodhatott. Lajos maga is látta, hogy lehetőségei korlátozottak. „Keresztes hadjáratai” nemegyszer azt a célt szolgálták, hogy a pápát megillető tizedre ezen a címen rátehesse a kezét, és a pápa többször megrótt a hadjáratok terén tanúsított lanyhasága miatt. A török veszély nagyságát nem ismerhette fel, a másutt kínáló lehetőségeket pedig nem hagyhatta kihasználatlanul.

Kázmér 1370-ben bekövetkezett halála után Nagy Lajos nagyobb nehézségek nélkül elfoglalta Lengyelország trónját, és ezzel megvalósult a lengyel–magyar perszonálunió, mely nem csorbította egyik ország függetlenségét sem, csupán a király személyén keresztül teremtett szorosabb kapcsolatot a két ország között. A magyar–lengyel unió mégsem volt szerencsés. Lajos király keveset tartózkodott új országában, amelynek nyelvét, szokásait nem ismerte, és ahol sohasem vált népszerűvé. A kormányzást lengyel anyjára bízta, aki azonban nehezen boldogult alattvalóival.

A lengyel–magyar unió kudarcában szerepe lehetett annak, hogy Lengyelország elsősorban észak felé tekintett, Magyarország viszont nyugat és dél felé. A lengyel föld termékeit a Balti-tengerbe ömlő Visztula szállította távoli piacok felé. A lengyelek számára létkérdés volt a Balti-tenger partjának birtoka, és ebből adódott az a hosszú és elkeseredett küzdelem, amit a Német Lovagrenddel vívtak. A Balti-tenger partjának visszaszerzése és általában az északi kereskedelem kevésbé érdekelte a magyarokat, akiknek ez idő tájt éppen Dalmácia birtokáért kellett küzdeniük a Velencei Köztársasággal. Az 1378-ban kitört

háborúban Lajos király a másik nagy olasz kikötővárossal, Genovával szövetkezett, mely végleg le akarta gyűrni vetélytársát. A következő évben a szövetségesek hajóhada megverte a velencei flottát, majd a város védőműveinek egy részét elfoglalta. Velence békét kért, amelyre Lajos hajlott is, a genovaiak azonban Velence teljes tönkretételét kívánták. A háború tovább folyt – váltakozó sikerrel –, Velence megmenekült a pusztulástól, és 1381 augusztus 24-én Torinóban megegyezéssel béke jött létre. Velence – jelképesen – elismerte Lajos hűbéruraságát, Magyarország pedig számos kiviteli kedvezményt kapott, ami viszont a lengyeleket hagyta hidegen.

Az utódlás kérdése

Lajosnak három lánya született: Katalin (1370), Mária (1372) és Hedvig (1373). Katalint Nápoly királynőjének szánta, és a nápolyi trónra pályázó Lajos francia királyfival jegyezte el. (Az ő számára készült Kálty Márk szövegével a gazdagon illusztrált „Képes Krónika”, XIV. századi irodalmunk gyöngyszeme.) Máriát Lengyelország királynőjének jelölte, és Luxemburgi Zsigmondhoz, IV. Károly kisebbik fiához akarta férjhez adni, míg a Habsburg Vilmos osztrák herceggel eljegyzett legkisebb lányának jutott volna Magyarország koronája. A király úgy látta, hogy jobban biztosíthatja családjának a három országot, ha nem egyesíti azokat egy fő uralma alatt. Az évszázadok távolából is nagyon ésszerűnek látszó terv azonban nem vált valóra.

Régi történetírásunk ezt az időszakot „a vegyes házbeli királyok korának” nevezte el. Egyetlen uralkodóházunk sem volt hosszú életű, két nemzedéken túl egyikük sem tudta Magyarország trónját megőrizni. A trónváltások tehát többnyire dinasztia-változások voltak, és káros következményeik közé tartozott a királyi hatalom meggyengülése, valamint a külpolitika folyamatosságának megszakadása.

Egy új dinasztia a maga rokonságával, nemzetközi összeköttetésekkel rendszerint új külpolitikai irányzatot képviselt, amelynek eredményei csak hosszabb idő után jelentkezhettek. A diplomácia sohasem volt a gyors sikerek színtere. A jó helyzetfelismerésből adódó helyes célkitűzések megvalósítása hosszabb időt kívánt, a dinasztia-változással viszont az előző külpolitikai irány eredményei – ha egyáltalán beérték már – rendre veszendőbe mentek. Az új uralkodó kénytelen volt új elgondolásokkal kísérletezni, hogy különböző vargabetűk után visszatérjen valamelyik elődjének irányához, újrakezdve annak megvalósítását. A végzetes törvényszerűséggel ismétlődő dinasztia-változások újra meg újra megszakították a magyar külpolitika folyamatosságát, és ezzel megfosztották a maradandó siker legfontosabb feltételétől. A XIV. század végi és a XV. századi események mindenesetre ezt bizonyítják.

Lajos legidősebb leánya, Katalin, rövidesen meghalt, a nápolyi trón viszont megüresedett. Az 1378-ban megválasztott VI. Orbán pápa visszatért Rómába, de a francia főpapok ellenpápát választottak, aki Avignonban maradt. Johanna elkövette azt a hibát, hogy az avignoni pápa mellé állt, mire VI. Orbán megfosztotta trónjától, és Lajos királyt kérte fel döntésének végrehajtására. Lajos unokaöccsét, Károly szlavóniai herceget jelölte a nápolyi trónra (a király mellett az Anjou-ház egyetlen férfitagját), aki Horváti János macsói bán katonáival a nápolyi királyságot könnyűszerrel elfoglalta és az elfogott Johannát magfojtatta. Károly szövetséget kötött Lajossal és egyben kötelezte magát, hogy elismeri a király leányainak magyar- és lengyelországi uralmát.

Felborult a magyar, illetőleg lengyel vonatkozásban elgondolt öröklési rend is, csupán az kérdéses, hogy Nagy Lajos akaratából-e, vagy a változást özvegyének számlájára kell írunk. Egyes vélemények szerint ugyanis Lajos szakított Vilmos osztrák herceggel, mivel apja az avignoni ellenpápának fogta pártját, és Vencel cseh király rábeszélésére mindkét országát Máriára és jövendőbelijére hagyta, míg mások szerint a döntés már a király halála után következett be.

Annyi bizonyos, hogy Lajos 1382-ben bekövetkezett halála után a kiskorú leányai helyett kormányzó özvegy királyné Magyarországot és Lengyelországot egyaránt Máriának – de nem Zsigmondnak! – kívánta biztosítani. A lengyelek azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy uralkodójuk mondjon le Magyarországról és költözzön Lengyelországba, különben elszakadással fenyegetőztek. Hosszas huzavona után a fiatalabb lány – Hedvig, a lengyelek máig is népszerű Jadvigája – ment Krakóba, ahol 1384. október 15-én megkoronázták, de férje nem Vilmos osztrák herceg, hanem a hatalmas litván fejedelem, Jagelló Ulászló lett, aki 1386-tól Hedviggel együtt, majd annak korai halála után egyedül uralkodott, megalapítva a két századon át virágzó Jagelló-dinasztiát. Litvánia nem egyesült Lengyelországgal, hanem Ulászló unokaöccsének, Vitautasnak uralma alatt önálló nagyfejedelemség maradt, de veszélyes ellenfélből szövetségessé vált, majd a közös dinasztia alatt olyan szoros kapcsolat alakult ki a két ország között, mely egyesülésükhöz vezetett.

Lengyelország és Litvánia együttes ereje 1410-ben a grunwaldi csatában döntő vereséget mért a Német Lovagrendre, és a rend további hódításainak, a német „Drang nach Osten”-nek évszázadokra véget

vetett. (Az 1348. évi pestisjárvány pusztításai miatt nyugaton egyébként sem volt már olyan népfelleg, ami a telepítés folytatásához tömegeket adhatott volna.) Lengyelország visszaszerezte a kijárót a Balti-tengerhez, majd később, új háború árán a lovagrendet a lengyel uralkodó felsőbbbségének elismerésére kényszerítette. A Litvániával való kapcsolat mindenestre hasznosabb volt Lengyelország számára, mint a magyar–lengyel perszonálunió, nálunk azonban tovább élt a lengyel orientáció külpolitikai eszméje, és a következő évszázadokban ismételtelen előtérbe került.

A kelet-közép-európai régiót a Kárpátok tulajdonképpen két részre osztja, egy északi (lengyel–litván) és egy déli (osztrák–magyar–horvát) félre. Cseh- és Morvaország inkább a déli, Szilézia inkább az északi félhez volt sorolható. (A Balkán-félsziget országai – ide értve a román fejedelemségeket is – egy további délkelet-európai régiót – alrendszer – alkottak.) A két rész megkülönböztetését a földrajzi és egyéb tényezők indokolják, amelyek miatt a lengyel–magyar kapcsolatok kevésbé voltak intenzívek és eredményesek, mint a cseh–osztrák–magyar összeköttetések.

Máriát az özvegy királyné Zsigmond helyett, aki ekkor még csak a brandenburgi örgróf szerény címével dicsekedhetett, a francia király öccsével, Lajos orléans-i herceggel – Katalin hajdani jegyesével – akarta összeházasítani. Rossz terv volt, mert a távoli francia kapcsolat gyakorlati előnnyel nem járt, viszont sértette Zsigmondot és befolyásos családját, ingerelte Károly nápolyi királyt, aki rossz viszonyban volt a francia udvarral, sőt VI. Orbán pápát is, aki szintén a francia király ellenfelei közé tartozott. A hiba rövidesen megbosszulta magát, mert a nőuralommal szemben országos elégedetlenség támadt.

Zsigmond fegyverrel akart érvényt szerezni jogainak, de mielőtt erre sor került volna, az elégedetlen délvidéki urak „Kis” Károly nápolyi királynak ajánlották fel a trónt, aki a királynőket lemondatta, 1385 utóján pedig Székesfehérvárott saját fejére tette a koronát. A királynők hívei azonban összeesküvést szőttek ellene, és olyan súlyosan megsebesítették, hogy sérüléseibe rövidesen belehalt. A kirobbant zendülés lecsendesítésére Szlavóniába menő királynőket a lázadó Horváti János emberei elfogták és az anyakirálynét – egyesek szerint – lánya szeme láttára megfojtották.

A véres tragédiákat a személyes indulatokon és hatalmi harcokon túl ellentétes politikai irányzatok küzdelme okozta. Magyarország és Nápoly szorosabb kapcsolata elsősorban a horvát–szlavón főurak érdekében állott. A két egymástól távol eső ország uniója a Magyar Királyság távoli határvidékéből központtá léptette volna elő a horvát–szlavón területeket. A dalmát tengerpart birtoka a gazdasági téren inkább Csehország és az osztrák tartományok felé forduló Magyarország számára nem volt létkérdés, míg az Adriához közel eső délszláv területek – köztük Bosznia – részére igen. Dalmácia megtartása Velence növekvő erejével szemben csak egy másik itáliai hatalommal együtt látszott lehetségesnek. Ezt szolgálta volna „Kis” Károly királysága, majd fiának, Lászlónak Mária királynővel kötendő házassága, akinek életét a lázadók éppen ezért megkímélték. Az Erzsébet által tervezett francia házasság, vagy Máriának Zsigmonddal való egybekelése más irányt szabott volna a magyar külpolitikának.

Erzsébet meggyilkolása és Mária fogsága Zsigmond esélyeit növelte, aki mint a fogoly királynő forma szerinti férje, az ország egysége és a jogrend védelmezőjeként léphetett fel. A köréje gyűlt főurak választása alapján 1387. március 31-én királlyá koronázták, és első dolgaként sereget küldött a királynő kiszabadítására. Nápoly és Magyarország esetleges uniója elsősorban Velencét fenyegette, és így érthető, hogy a köztársaság – amelynek követe Budán Zsigmond megválasztása érdekében buzgólkodott – jelentős hajóhaddal segítette a király akcióját. A kettős nyomásnak a lázadók nem tudtak ellenállni, szabadon engedték a királynőt, és a hegyek közé vonultak vissza.

A nyugalom délen nem állt helyre. Miután a fiatal Nápolyi László a felkelők hívására nem jelent meg, Kotromanić Tvrtko bosnyák király – a meggyilkolt Erzsébet unokatestvére – kísérelte meg, hogy a hozzá menekült lázadók segítségével Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát Boszniával egyesítse. Már-már úgy látszott, hogy törekvéseit siker koronázza, amikor 1391-ben meghalt, és állama – akárcsak egy nemzedékkel előbb Dusan cáré – egymással versengő nemzetségek tartományaira bomlott. A nápolyi párt új erőre kapott, de az igazi ellenség ekkor már egy sokkalta veszélyesebb hatalom volt: a török.

Az oszmán birodalom kialakulása

A mongolok elől menekülő törökök 1270 táján Kis-Ázsia nyugati részén telepedtek le, és első történetileg ismert uralkodójukról az „oszmán-török” nevet kapták. Az iszlám vallásra áttérve annak szunnita irányzatát fogadták el. Kezdetben a szomszédos fejedelmek – elsősorban a bizánci császárok – zsoldjában hadakoztak, majd – önállósítva magukat – egyre nagyobb területeket hódítottak meg. A Bizánci Birodalom felbomlása kedvező feltételeket teremtett terjeszkedésükhöz. 1356-ban átkeltek a Dardanellákon, 1361-ben elfoglalták Drinápolyt, és ezzel hadműveleteik súlypontját a Balkán-félszigetre helyezték át, amelynek

egymással hadakozó államai nem tudtak nekik ellenállni. Dél-Bulgária 1365-ben a törökök adófizetőjévé vált, 1389-ben Rigómezőn pedig a szerbek szenvedtek döntő vereséget. 1393-ban Észak-Bulgária fővárosa, Tirnovo is a törökök kezére jutott, akik Magyarország déli határához értek. Az új idők jeleként Nápolyi László trónkövetelő Bajazid szultán lányát kérte feleségül, hogy a magyar koronára vonatkozó igényét érvényesíthesse.

A kettős – török és nápolyi – fenyegetés az új bosnyák királyt arra készítette, hogy Zsigmondhoz közeledjen, bár továbbra is kettős játékot űzött. Zsigmond serege 1394-ben Boszniába nyomult, Dobort, Horvátiék fészket elfoglalta és az elfogott lázadókat kivégeztette, de most már a törökkel kellett szembenéznie. Zsigmond diplomáciai tehetségére és jó nemzetközi összeköttetéseire vallott, hogy 1396-ban sikerült 30 000 főnyi francia és német segélyhadat szereznie – ez volt az első és egyben az utolsó ténylegesen megvalósult nemzetközi méretű törökellenes keresztes hadjárat –, amely azonban Nikápolynál az egységes vezetés hiánya miatt a magyar sereggel együtt súlyos vereséget szenvedett. A király és kísérete a Dunán lefelé hajózva menekült, és nagy kerülővel – Konstantinápolyon át – tért haza. Itthon a királynő halála és a nikápolyi vereség hírére újból szervezkedő, a nápolyi udvarral összeköttetésben álló ellenzékével kellett leszámolnia. A veszély nagy volt. Az 1397. évi temesvári országgyűlés elrendelte 25 jobbágyporta után egy katona hadba állítását, ami kb. 10 000 – 12 000 fővel növelte a hadba hívható fegyveresek számát. A törvény előírta, hogy török háború idején az egyházi jövedelmek felét katonai célokra kell fordítani.

A várt török támadás azonban távoli, Európán kívüli események miatt elmaradt. Timur Lenk, Belső-Ázsia ura, miután végzetes csapást mért az Aranyhorda kánjára, 1402-ben Ankara mellett megverte Bajazid seregét, aki Timur fogságában fejezte be életét. A katasztrofális vereség és a szultán fiainak egymás elleni küzdelme évtizedekre megállította a török terjeszkedést, a birodalom azonban nem bomlott fel. Zsigmond nem használta fel az alkalmat a török visszaszorítására, de nem keltek fel a török uralom ellen a Balkán keresztyén népei sem. Az oszmán hódítás részükről nem találkozott elszánt, erőteljes ellenállással, mert vallásukat érintetlenül hagyta, az ortodox papság kisebb veszélyt látott a muzulmán törökben, mint a nyugati katolicizmus képviselőiben. A török külpolitika igen rugalmasnak bizonyult, hódító céljait fokozatosan, „több lépcsőben” valósította meg. A szultánok kezdetben tartózkodtak a közvetlen uralom bevezetésétől, és megelégedtek a hűbéresi viszony, az adófizetés és a segédc csapatok nyújtásának kikényszerítésével, és csak akkor terjesztették ki a török uralmat idegen területre, amikor a lakosság hozzászokott a török jelenléthez, amikor már elég széles hozzájuk húzó, velük együttműködő rétegre támaszkodhattak, és ha ehhez a szövetségesnek tekintett fejedelmi ház kihalása vagy fejének elpártolása megfelelő jogcímet nyújtott. A törökök nemcsak kitűnő katonáknak, hanem a birodalom történetének felfelé ívelő szakaszában jó szervezőknek is bizonyultak, akik készségesen átvették a bizánci államigazgatásból azt, amit használni tudtak, és az együttműködésre kész elemeket származásra való tekintet nélkül, bőségesen jutalmazták. Kraljevics Markó, a szerb balladák hőse a szultán hűbéreseként szerzett magának dicsőséget. Nikápolynál a szerbek a török oldalán harcoltak, Ankaránál pedig hősieken küzdöttek Timur hadai ellen. (Mintha Szapolyai János segédc csapatokat adott volna Szulejmán perzsa háborúhoz!) Irga szerint a románok az „ímparat”-nak nevezett szultánt a bizánci császárok jogutódának tekintették. A törökök sikersorozatának magyarázatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy olyan területeket egyesítettek újra uralmuk alatt, amelyek évszázadokon át összetartoztak, és pedig a Bizánci Birodalom keretében. Úgy is mondhatnánk, hogy a Bizánci Birodalomnak megfelelő, annak szerepét átvevő államalakulat jött létre az iszlám vezetésével, mely nem akarta felszámolni a keleti kereszténységet, mint a Róma befolyása alatt álló Nyugat, hanem meghagyta az alattvalók vallásának és csupán az uralkodó réteg áttérését kívánta meg. Sok muzulmánna vált görög, szerb, bosnyák és albán futott be fényes pályát a török birodalomban, pasák, nagyvezírek kerültek ki közülük, és a szultáni tanácsban a renegátok rendszerint többségben voltak a született törökökkel szemben, de az is igaz, hogy nem kevesen voltak, akik a hódítóval megbékélni nem tudtak és a törökellenes harcok hőseivé váltak.

Zsigmond a német-római birodalom élén

A király eddigi külpolitikáját aligha lehetett sikeresnek nevezni. Bizonyos, hogy örökölte apja diplomáciai tehetségét, de uralmának ingatagsága miatt nem tudott nemzetközi téren kellő eréllyel fellépni, a külső kudarcok viszont késleltették trónjának megszilárdítását. 1401-ben újabb összeesküvéssel kellett szembenéznie, amely mögött ismét Nápoly és IX. Bonifác pápa állt. A király a magyar főurak legerősebb csoportjával, a Garai–Cillei-ligával kötött szoros szövetséget, és ennek révén, másfél évtized küzdelmei után, véglegesen bebiztosíthatta magyarországi uralmát. A Szávától délre eső melléktartományokban – vagyis a nápolyi párt hajdani bázisának területén – hatalma továbbra is bizonytalan maradt, Dalmácia pedig 1419-ben végleg Velence uralma alá került.

Míg egy sikeres balkáni politika feltételei továbbra is hiányoztak, nyugaton Zsigmond előtt új, minden addiginál kedvezőbb lehetőségek nyíltak meg, és a következő években szinte kizárólagossá tették külpolitikájában a már Nagy Lajosnál is megállapítható cseh–osztrák vonalat, mert a Német-római Birodalom bonyodalmainak megoldásába döntő súllyal avatkozhatott be. Bizonyos, hogy személyes becsvágyának nagy része volt az irányváltásban, amely azonban megfelelt az országos érdekeknek is. A siker egyébként a politika legfőbb igazolója, és Zsigmond ezen az úton nagy sikereket ért el, az első és – tegyük hozzá – az egyetlen magyar uralkodó volt, aki Európa politikai életében vezető szerepet vitt. Ő adományozta Hohenzollern Frigyesnek a brandenburgi örgrófságot, ő emelte hercegi rangra a savoyai gróft, aminek a német és az olasz történelemben messzeható következményei lettek.

Bátyja, Vencel cseh és „német-római” király, ellentétbe került az egyházzal, a cseh főnemességgel és a német birodalmi választófejedelmekkel, mire 1400-ban megfosztották méltóságától és helyette Ruprecht pfalzi gróft választották meg német királynak. Zsigmond igyekezett Vencel nehézségeit saját javára kihasználni. Habsburg Albert osztrák hercegre támaszkodott, aki – akárcsak Zsigmond – szintén hadilábon állt családjának tagjaival. Kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek egymással, amelyhez 112 magyar főpap, fő- és köznemes is hozzájárult, és így jelentős mérföldkő azon a hosszú úton, mely a Habsburgokat a magyar trónhoz elvezette.

A katolikus egyház súlyos válságot élt át. A nagy nyugati egyházszakadás a pápaság tekintélyét minimálisra csökkentette és ugyanakkor Európa-szerte reformtörekvéseket váltott ki, amelyeknek Angliában John Wycliffe, Csehországban Husz János (Jan Hus) voltak a legismertebb vezetői. Az egyházszakadás felszámolása, a pápaság helyzetének rendezése további lehetőségeket biztosított Zsigmondnak. Amikor IX. Bonifác nyíltan Nápolyi László trónkövetelő mellé állt, Zsigmond a pápai bullák, rendeletek kihirdetését királyi engedélyhez (placetum regium) kötötte, továbbá diplomáciai akciót indított Bonifác elszigetelésére és új, általánosan elismert pápa megválasztása érdekében.

1410-ben meghalt Ruprecht német-római király. A megüresedett trónra Zsigmond és unokatestvére, Jodok morva örgróf pályáztak. Jodok váratlan halála szabaddá tette Zsigmond előtt az utat, akit a német fejedelmek 1411-ben egyhangúlag megválasztottak, s ezzel a korabeli felfogás szerint rangban Európa első uralkodója lett. Már apja, sőt dédapja is viselte a császári méltóságot, családfáján Európának szinte valamennyi dinasztiaalapítója szerepelt, Nagy Károly éppúgy, mint Árpád vezér.

A nyugati egyházszakadás felszámolása előtt a magyar–lengyel viszonyt kellett rendeznie. Mária királynő halála után Ulászló felesége jogán igényt támasztott a magyar trónra, Zsigmond viszont a Német Lovagrend szövetségeseiként Ulászló ellen lépett fel, de a grünewaldi csatát követően felül kellett vizsgálnia lengyel politikáját. Ulászlóhoz közeledett tehát, akinek második felesége – Cillei Anna – révén Zsigmond – ekkor már Cillei Borbála férje – rokonságba került. A békét a két király 1412-ben személyesen kötötte meg Lublón, majd mindketten Budára mentek, ahol Zsigmond hűbéresei és a birodalmi választófejedelmek is megjelentek, XXIII. János pápa és több nyugat-európai uralkodó pedig követekkel képviseltette magát. A nagyszabású találkozó jelentőségével és pompájával semmiben sem maradt el az 1335-ös visegrádi kongresszus mögött. Zsigmond döntőbíróként ítélkezett Ulászló és a Német Lovagrend vitájában, amelyet azonban közel sem zárt le. A látszólag szívélyes viszony dacára Zsigmond, amikor csak tehette, igyekezett Ulászló terveit keresztetni és vele szemben Vitautas litván fejedelmet erősíteni. Zsigmond személyéhez fűződik a budai vár nagyszabású kibővítése és az ún. friss palota, Közép-Európa egyik legnagyobb világi rendeltetésű termének építése (1578-ban a törökök által felhalmozott lőpor robbanása pusztította el), amelynek munkájában a prágai Parler-műhely mesterei vettek részt. Még ugyanebben az évben Zsigmond a velencei háború költségeinek fedezésére 16 szepesi várost zálogosított el Ulászlónál, amelyek 1769-ig lengyel igazgatás alatt maradtak.

A Velence elleni hadjárat kudarcot vallott, mire 1413-ban Zsigmond ötévi fegyverszünetet kötött a köztársasággal, hogy az időt nyugati ügyeinek szentelje. Kezdeményezésére ült össze 1414-ben a konstanzi zsinat, amelyen a király mellett a magyarok közül részt vett Kanizsai János prímás, Garai Miklós nádor, számos egyházi és világi méltóság, valamint a Zsigmond által alapított rövid életű óbudai egyetem hétagú küldöttsége. A nyugati kereszténység egységének helyreállításában Zsigmondnak jelentős szerep jutott. Magyarjainak kíséretében beutazta a fél kontinenst, személyesen tárgyalt I. Ferdinánd aragón királlyal, a francia uralkodóval, sőt Angliában is járt, ahol szövetséget kötött V. Henrikkel. Hosszas viták és tárgyalások után lemondatták az egymással hadakozó ellenpápákat, 1417-ben pedig V. Márton megválasztásával sikerült az egységet helyreállítani, de azon az áron, hogy az egyház megreformálása helyett a hivatalos állásponttól eltérő eretnokségek elleni fellépést helyezték előtérbe.

A konstanzi zsinat Zsigmond menlevele dacára Husz Jánost eretnekké nyilvánította és 1415. július 6-án megégettette. Ez több volt, mint bűn – olyan hiba, mely a császár és király addigi sikereinek jó részét kétségessé tette. Husz mártíromsága olajat öntött a tüzre, a végsőkéig kiélezett csehországi osztályellentétek miatt olyan forradalmi mozgalmat indított el, mely nemcsak Csehországot, hanem a szomszédos államokat is évtizedekre hadszíntérré változtatta.

A mozgalom számos tényezőtől tevődött össze. Az egyházi visszaélések kiküszöbölésének szándékán túl ott feszült benne a gazdag patriciusok és a városi szegények ellentéte, a parasztság elkeseredése az óriási vagyonokat összeharcsoló főpapok és főnemesek ellen, amihez – miután az egyházi és a világi főurak, a patriciusok nagyrészt németek voltak, vagy erősen elnémetesedtek – általában az idegenek elleni ellenszenv, sőt gyűlölet járult. A huszitizmusnak volt tehát egy „prenacionalista” összetevője, amelynek jellemző vonásai Európa más országaiban is megmutatkoztak. A kereszténység egysége és a mindenütt megtalálható közös elemek helyett az egyes országok és népek sajátos jegyeit kezdték hangoztatni, azt, hogy franciákról, angolokról, csehekről, magyarokról van szó, akiket saját törvényeik és szokásaik szerint kell kormányozni.

A „százéves háború” a Valois- és Plantagenet-dinasztia küzdelmeként indult és francia–angol harcként fejeződött be; a francia „nacionalizmus” korai jelentkezése döntötte el. Nálunk ekkor éleződött ki Budán a német és a magyar polgárok harca a város vezetéséért, ekkor vált a nemesség körében általánossá a harcos „szittyá” múlt és erények emlegetése.

A huszita mozgalom éppen 1419-ben ért a forrpontra, amikor Vencel halálával Zsigmond megörökölte a cseh trónt. A király nagy birodalmi sereg élén Prágába vonult, ahol meg is koronázták, de az országot a fegyveres felkelőkkel szemben nem tudta megszerezni. Seregét Jan Žižka (Zsizska János) huszitái megverték és visszavonulásra kényszerítették. Žižka köznemesekből, parasztokból és kézművesekből kitűnő katonákat képezett, akiknek gyorsan mozgó szekerváraival szemben a régi módon harcoló lovagok rendre alulmaradtak.

Nem jártak sikerrel Zsigmondnak a következő években indított hadjáratai sem. A huszita harcosok a háború színterét a szomszédos országokba helyezték át. Szilézián és Brandenburgon át a Balti-tengerig hatoltak, Magyarország északi megyéit – mint fő ellenfelük királyságát – ismételten végigdúlták és a lakosság egy részének támogatásával a Felvidék több várába és városába tartósan befészkeltek magukat.

A nemzetközi problémává nőtt huszitizmust a kelyhesek – a nemesekből és polgárokból álló ún. mérsékeltek – és a feudális társadalom teljes átalakítására törekvő radikális szárny – a taborítók – közti ellentétek döntötték meg. Az 1431-es baseli zsinat kidolgozta az ún. compactatát, vagyis a kelyheseknek teendő engedményeket (két szín alatti áldozás, a kisajátított egyházi birtokok megtartása), mire 1434-ben a lipanyi csatában a kelyhesek szétverték a taborítók seregét és vezetőiket kivégezték. Két évvel később a jihlavi országgyűlés elfogadta a compactatát, Zsigmond pedig esküt tett betartásukra és több mint másfél évtized után végre elfoglalhatta ősei trónját. Három évvel azután, hogy Rómában császárrá koronázták, most már nemcsak névleg, de a valóságban is Csehország királya lett. Egy szépen hangzó, de kevés tényleges hatalmat jelentő cím után valóságos erőgyarapodásra tehetett volna szert, ha az évtizedes háborúk nyomait rövid idő alatt el lehetett volna tüntetni. Zsigmondnak, aki öreg ember volt már, nem maradt ideje arra, hogy országainak unióját megszilárdítsa és a benne rejlő előnyöket érvényre juttassa, mert a következő évben – 1437-ben – meghalt. Hiába volt császár, elsősorban Magyarország királyának tekintette magát, és úgy rendelkezett, hogy Nagyváradon, Szent László sírja mellett temessék el.

Ötvenéves uralma – a leghosszabb Magyarország addigi történetében – nagy belső és külső változások kora volt. A török veszély állandósulását az erősödő nyugati kapcsolatok a huszita háborúk miatt nem tudták kiegyenlíteni, és ezért külpolitikájának helyességét is sokan kétségbe vonták.

Utódának sikerült vejét, Habsburg Albert osztrák herceget megválasztatnia, akit a csehek – nem minden vonakodás nélkül – szintén királyuknak fogadtak el. Ezzel – úgy látszott – eldőlt az Anjouk, a Luxemburgok és a Habsburgok több mint egy évszázados versengése, a Habsburgok átvehették a két másik dinasztia örökségét. Igaz, Albert felesége jogán került a trónra, személye tehát dinasztiaaváltozást jelentett, és mielőtt az azzal járó hátrányokat kiegyenlíthette volna, közbeszólt a központi hatalom megerősödését annyiszor keresztező végzet: alig másfél éves uralkodás után – törökellenes előkészületek közepette – meghalt, feleségét várandós állapotban hagyva.

Lengyel-magyar vagy magyar-cseh-osztrák unió? Támadó vagy védekező politika a törökkel szemben?

Ismét nem volt királya az országnak, sőt törvényes örököse sem, mert nem lehetett tudni, hogy Albert özvegye ép, egészséges gyermeknek ad-e életet. A magyar főurak, akik között ez alkalommal az ország déli és keleti részének nagybirtokosai voltak a hangadók, Zsigmond politikájával szakítva, az Anjouk másik – lengyel – vonalához nyúltak vissza, és a fiatal lengyel uralkodót, Ulászlót választották meg királynak, annak a meggondolásnak az alapján, hogy Lengyelország és a vele soros kapcsolatban álló Litvánia erőivel

eredményesebben léphetnek fel a török ellen, mint az ebben kevésbé érdekelt osztrákokra vagy csehekre támaszkodva. Az utóbbiakat a huszita háborúk óta egyébként is inkább ellenségként könyvelték el. Úgy tűnt, az ország egységesen Ulászló mellé áll, de amikor az özvegy királyné fiút szült, akit a Visegrádról ellopott koronával sietve megkoronáztak, a Garai–Cillei-liga tagjai – a kis királyfi rokonai – szembefordultak Ulászlóval, és megakadályozták, hogy uralmát a Dunántúlra és a Felvidékre kiterjessze.

Ulászló híveit azonban nem tudták a megkezdett útról eltántorítani. Vezérük Hunyadi János volt, román eredetű családból származó Hunyad megyei köznemes, aki fényes katonai pályát futott be, és addigra már az ország leggazdagabb birtokosainak sorába emelkedett. Először különböző magyar főurak mellett teljesített katonai szolgálatot, majd Zsigmond király udvari vitéze lett, és urát számos külföldi útjára kísérte el. 1432–1433-ban Filippo Visconti milánói herceg csapatkapitánya volt. Megismerkedett a huszita hadviselés vívmányaival, és azokat sikeresen alkalmazta a török ellen. 1439-ben szörényi bán, 1441-ben erdélyi vajda és temesi ispán lett. A töröktől leginkább veszélyeztetett országrészek védelme az ő vállain nyugodott, és nehéz feladatát sikeresen oldotta meg.

Hunyadi nem elégedett meg a pusztá védekezéssel, hanem támadó hadjáratokkal akarta visszaszorítani a törököt a Duna mellől, sőt kiűzni Európából. Ekkora vállalkozáshoz Magyarország ereje nem volt elegendő, de Lengyelországgal és Litvániával együtt, a románok, a szerbek részvételével és nem utolsósorban a pápa, Velence, valamint más hatalmak közreműködésével a terv kivihetőnek látszott. 1443-ban Ulászló és Hunyadi serege kiverte a török sereget Szerbiából, sőt Szófiát is elfoglalta, de a kemény téli időben a töröktől védett hágókon nem törhetett át, és vissza kellett fordulnia. Az elért sikerek alapján a háború folytatását határozták el. Murád szultán erre Brankovics szerb despota útján kedvező feltételeket tartalmazó ajánlatot tett – Szerbia még török kézen levő várainak a visszaadását ígérte –, amelynek alapján megkötötték a békét.

A pápa küldöttének, Giuliano Cesarini bíborosnak azonban sikerült rábeszélnie a királyt a háború folytatására, mondván, hogy a török úgysem fogja teljesíteni a vállalt békefeltételeket. A magyar–lengyel sereg kisebb volt, mint az előző évben – a havasalföldi vajda 4000 főnyi seregének csatlakozása után is csak kb. 20 000-re rúgott – és távolról sem fogadta általános lelkesedés. Az Oszmán Birodalom keresztény alattvalói nem keltek fel tömegesen, a velencei–pápai flotta pedig nem akadályozta meg az anatóliai török csapatok átkelését Európába. Így aztán amikor 1444. november 10-én Várnánál Ulászló és Hunyadi serege megütközött a keresztény csapatoknál jóval nagyobb török haderővel, súlyos vereséget szenvedett. A csatában a király elesett, Hunyadinak csak kevesedmagával sikerült megmenekülnie. Hazatérőben a havasalföldi vajda – a török bosszújától féltve – elfogatta és csak a nádor erélyes fellépésére bocsátotta szabadon.

Ulászló halálával Hunyadi politikáját súlyos csapás érte. A magyar–lengyel államkapcsolat felbomlott, és a lengyelek nem mutattak hajlandóságot törökellenes fellépésre. Hunyadi azonban a rendek kormányzóvá választották – szinte királyi hatáskörrel –, és bár az ellenpártot nem tudta engedelmességre kényszeríteni, a pápa és más európai hatalmak segítségével reménykedve tovább folytatta háborús készülődéseit. Felmerült – a hajdani Anjou-példa nyomán – az a terv, hogy V. Alfonz aragóniai és nápolyi királyt hívják meg a magyar trónra, miután a régi bizánci területekre igényt tartó uralkodó hajlandónak mutatkozott egy törökellenes hadjáratban való részvételre. Alfonz küldött is nagyobb összeget Hunyadi hadi előkészületeire, de a végleges megállapodást halogatta, mert feltehetően maga sem bízott magyar királyságának és a török kiűzésének realitásában. Hunyadi 1448-ban – kb. 20 000 főnyi sereggel, valamint a havasalföldi vajda 8000 főnyi segédcsapatával – megindult a hadjáratra, és az albán Szkander béggel való egyesülés végett az 1389-es esztendőből ismert Rigómezőre vonult. Brankovics ellenezte a hadjáratot, és Hunyadi hadmozdulatairól értesítette a szultánt, aki a magyar sereget még az albánokkal való egyesülés előtt ütközetre kényszerítette és a kétnapos csatában teljesen felmorzsolta. Hunyadi ismét nagy nehézségek árán vergődött haza. Ezúttal Brankovics vetette fogságba, amelyből súlyos váltságdíj ellenében szabadult.

A török katonai erejének növekedése és Magyarország egyelőre még töretlen hatalma a köztük elterülő kisebb országok – Szerbia, Havasalföld és Bosznia – fejedelmeit nehéz helyzetbe hozta. Területük hadszíntérre vált. A nagyobb erővel és kíméletlenebbül fellépő török előtti behódolás nem nyújtott biztosítékot maradék hatalmuk megtartására. Szükségük volt tehát Magyarországra, amelynek uraival rokonságban állottak, de nem bíztak – mert nem is bízhattak – abban, hogy hadserege képes őket és tartományaikat a török támadással szemben megvédeni. Ezért kényszerültek kétkulacsos politikára. Hunyadi támadó hadjáratai idején a havasalföldi vajda és a szerb despota biztosította hűségéről, segélyhadat adtak melléje, veresége után viszont – mint láttuk – ellene fordultak. Havasalföld XV. századi története a török, illetőleg magyar beavatkozással uralomra segített vajdák kegyetlen leszámolásokkal tarkított küzdelme a másik párttal. Ha sikerült a hatalmat megszerezniük, eredeti támogatójukkal szemben nyomban a másik fél bizalmát próbálták elnyerni – kevés sikerrel. A szerbek és románok sorsa mintegy előre jelzi a XVI–XVII. századi magyar történelem fordulóit.

A rigómezei vereséget követően Hunyadinak szakítania kellett addigi politikájával és a lengyel–magyar szövetség után törökellenes terveit el kellett temetnie. Maga közeledett tehát a Garai–Cillei-ligához, amelynek vezetőivel formális családi szövetséget kötött, és most már ő szorgalmazta a nagybátyjánál nevelkedő V. László hazatérését. III. Frigyes, akit a pápa 1452-ben Rómában császárrá koronázott – ez volt egyébként az utolsó római császárkoronázás –, nehéz ellenfél volt. Sem a királyfit, sem a koronát, sem pedig a zálogként bírt magyar várakat nem akarta átadni, de amikor Ausztriában is erős mozgalom bontakozott ki ellene és az osztrák rendek a csehekkel együtt Bécsújhelyen ostrom alá fogták, kénytelen volt engedni. V. Lászlót kiadta, csak a koronát tartotta magánál, annak jeleként, hogy azt alkalmas időben saját fejére szeretné tétetni.

Az osztrák, a cseh és a magyar rendek közös fellépésének eredményeként V. László átvehette atyja és nagyatyja birodalmát. Zsigmond politikai hagyományai érvényesültek tehát, és a magyar–cseh–osztrák államszövetség a fiatal uralkodó jogára alatt megvalósult. Egységes központi kormányzásról nem volt szó. Mindegyik ország megőrizte a maga önállóságát, és a tényleges hatalom Ausztriában Cillei Ulrik, Csehországban Pogyebrád György, a kelyhesek vezére, Magyarországon pedig nagyrészt Hunyadi kezében volt. Az egyelőre csak névleg uralkodó király személyének közösségén túl azonban fél évszázad óta erőteljes kapcsolatok épültek ki a három ország között. (Külkereskedelmünknek kb. a felét alkotta az osztrák és cseh tartományokkal való áruforgalom, míg a Lengyelországgal folytatott árucseré csak egytizedét.) Nemcsak Frigyes ellen léptek fel közösen a három ország vezetői, hanem családi összeköttetéseket is szőttek és politikai szövetségeket kötöttek. A stájer eredetű Cilleieknek Ausztriában és Magyarországon (a szlavón területeken) egyaránt hatalmas birtokaik voltak. Rokonságban álltak a királlyal, az országnak három nemzedéken át nádort adó Garai családdal, családi kötelékek fűzték őket Brankovics György despotához, sőt a kormányzó fia és Garai lánya között tervezett házasság révén a Hunyadi-házzal is családi kapcsolatba kerültek volna. A három ország sokban hasonlított egymásra és nem egy problémájuk közös megoldásra várt. Azok, akik ezt a vonalat képviselték, nem voltak sem árulók, sem szörnyetegek. A magyar reformkor irodalma azért ítélte el olyan szigorúan a Garaiakat és Cilleieket, mert a haladást és a nemzeti fejlődést gátló XIX. századi Habsburg-arisztokrácia előfutárait látta bennük. A XV. század embereit azonban saját korukban betöltött szerepük alapján kell megítélni, és a nyugati politika híveinek tevékenysége távolról sem volt olyan negatív, mint ahogy a kései utókor látta.

1453-ban Mohamed szultán hosszú ostrom után elfoglalta Konstantinápolyt és oda tette át birodalmának székhelyét. A város eleste a több mint ezeréves Bizánci Császárság hosszú agóniáját zárta le, a török azonban igen sokat nyert megszerzésével, mert birodalmának végre volt igazi központja, amely biztosította a közvetlen kapcsolatot az európai és az ázsiai részek között, kikötője pedig a szultán kincstárát gazdagító magyaránú kereskedelmi forgalmat.

A szultán a Balkán-félsziget meghódítását is be akarta fejezni, és ezért a következő évben végigdúlta Szerbiát, 1456. július elején pedig Nándorfehérvárt – a mai Belgrádot – vette ostrom alá. Hunyadi kis számú, de harcedzett katonáival, valamint a délvidéki parasztokból, mesteremberekből és diákokból szervezett ún. kereszties haddal áttörte az ostromgyűrűt, és a szultán seregét véres harcban visszavonulásra kényszerítette. A nándorfehérvári diadal – Hunyadi legnagyobb győzelme – megállította a török előnyomulását, de a nagy hadvezér hirtelen halála megakadályozta a siker kiaknázását.

A pártküzdelmek újult erővel lángoltak fel, végső kieleződésüket Cillei Ulrik megölése és Hunyadi László kivégzése jelezte. A király a nagy felháborodást kiváltó ítélet után Bécsbe, majd Prágába távozott, és ott készült arra, hogy VII. Károly francia király leányát feleségül vegye, de az esküvőt már nem érte meg. Alig 18 éves korában, mielőtt még országainak kormányzását valóban saját kezébe vehette volna – az elterjedt, de nem bizonyított gyanú szerint mérgezés következtében – meghalt.

Ausztria, Magyarország és Csehország perszonáluniójának megteremtésére már több uralkodó tett kísérletet. V. László jogára alatt ez a jelentős erőkre támaszkodó és valós érdekeket kifejező kapcsolat ténylegesen létrejött, de miután a király fiatalon, gyermektelenül halt el, újra felbomlott. A Habsburg-dinasztiát nem V. László, hanem jóval idősebb nagybátyja, III. Frigyes vitte tovább, az a Habsburg, akinek sikerült családjában a császári címet állandósítania. Vele indult meg az a házassági politika, amelynek során a Habsburg-ház világhatalommá nőtt és aminek következtében érdekei eltávolodtak az egymásra utalt közép-európai országok érdekeitől.

Mátyás külpolitikája

V. Lászlót Magyarországon Hunyadi Mátyás, Csehországban Pogyebrád György követte a trónon, osztrák tartományai pedig III. Frigyesre szálltak. A három ország perszonáluniója megszűnt, de kapcsolataik nem

szakadtak meg. Mátyás Pogyebrád lányát, Katalint vette feleségül. A Garai-párt a Hunyadi-házzal kötött rövid életű szövetségének felbomlása után III. Frigyes választotta meg királynak, aki a korona birtokában bármikor vitássá tehetné Mátyás uralmának jogszerűségét. A császár nem használta ki az alkalmat, mert Garai halálával pártja széthullott, de Mátyás csak nagy áldozatok árán tudta a korona kiadására rábírní. Frigyes megtarthatta a királyi címet, 80 000 aranyat kapott a koronáért, sőt Mátyásnak a Habsburgok trónöröklési jogát is el kellett ismernie arra az esetre, ha törvényes utód nélkül halna el. A szerződés megkötésének időpontjában Mátyás húszéves, életerős fiatalember volt, aki joggal remélhette, hogy túléli a több mint 25 évvel idősebb császárt, és saját családja számára biztosítja az ország trónját, sőt azért, hogy a császár őt fiává fogadta, további igényeket is támaszthatott. Frigyesnek azonban volt törvényes örököse, az 1459-ben született Miksa, ami Mátyás igényeinek érvényesítését eleve kétségesse tette, a Habsburg-ház szerződésileg elismert jogcíme a magyar koronára pedig állandó veszélyt jelentett számára.

Mátyástól apja külpolitikájának követését várták. III. Callixtus pápa azzal üdvözölte trónra lépte alkalmával, hogy „Téged, mint Isten valamely küldöttjét, égi ajándékként kapott nemcsak Magyarország, hanem az egész keresztény világ”⁵ – utalva ezzel a neki szánt törökellenes szerepre. A pápák kísérletei egy nagyszabású törökellenes keresztes hadjárat megszervezésére azonban teljes kudarcot vallottak – az európai uralkodókat nem érdekelte a török kiűzésének ügye –, arra pedig, hogy Magyarország egyedül támadja meg a törököt, az 1444-es és az 1448-as vereségek után Mátyás nem gondolhatott, még ha diplomáciai szempontból tett is ilyen kijelentéseket. Magyarország támadó hadjáratra még szövetséges csapatokkal együtt sem tudott 20 000 – 25 000 főnél nagyobb sereget összegyűjteni, ez pedig a török ellen nagyon is kevés volt.

Török hódítás közvetlen veszélye nem állt fenn. A nándorfehérvári csata óta a szultán nem indított hadjáratot Magyarország ellen, és minden jel arra mutatott, hogy meglegszik Bizánc örökségének, a Balkán-félszigetnek teljes bekebelezésével. 1459-ben a maradék Szerbia török kézre jutott, 1463-ban Bosznia nagy része. Mátyás Jajca várának visszafoglalásával megállította a török elonyomulását, de a külföldi segítség elmaradása miatt többre nem vállalkozhatott. A határszéli török pasák és bégek több ízben betörték ugyan Magyarország területére, de visszaverésükre a horvát bán, az erdélyi vajda és a temesi ispán csapatai is elegendők voltak.

Mátyás a déli védővonal megerősítése után a törökkel szemben védekezésre szorítkozott és erőinek javát nyugati irányban használta fel. Nem lépett új, járatlan útra, hiszen ezen haladtak valójában az Anjouk is, Zsigmond pedig a császári trónig emelkedett rajta. Az Anjouk, a Luxemburgok és a Habsburgok közös örökségéről volt szó, arról, hogy az, aki Magyarország mellett Csehországot meg az osztrák tartományokat bírja, és általuk – részben – a német birodalom erőforrásai felett is rendelkezik, olyan hatalmi tényező, akinek a szultántól sem kell tartania. A három ország összefonódását – Zsigmond, Albert és V. László birodalmának erősebb, korszerűbb formában való megteremtését – azonban nem kellett törökellenes szempontokkal indokolni. Önmagában hordta volna igazolását, ha valóban létrejön.

Mátyás külpolitikájának egyik pillére a Szentszékkal való kapcsolat, a másik – legalábbis kezdetben – a császár barátságának keresése volt. Első feleségének, Pogyebrád Katalinnak halála után viszonya a cseh királlyal – elsősorban annak hibájából – megromlott, és ezért készségesen ragadta meg az alkalmat, amikor II. Pál pápa az eretneknek minősített cseh kelyhesek ellen fellépett. A pápa 1466 decemberében Pogyebrádot trónvesztettnek nyilvánította, és miután a lengyel királyt hiába kérte fel elűzésére, Mátyáshoz fordult. Pogyebrád nem várta tétlenül a fejleményeket, és a pápát támogató császár tartományait támadta meg. Frigyes Mátyást hívta segítségül, aki a pápa és a császár szövetségeseként indulhatott Pogyebrád ellen, sőt a katolikus morva és sziléziai rendek kérésére is hivatkozhatott.

A körülmények tehát, amelyek több vonatkozásban a XV. század első évtizedének viszonyaira emlékeztettek, arra készítették Mátyást, hogy apja külpolitikája helyett Zsigmond irányvonalát elevenítse fel. Ennek megvalósítása előtt azonban óriási akadályok tornyosultak, elsősorban a Habsburgok és a Jagellók alakjában, akik nem tűrhették, hogy egy választott király valósítsa meg azt, amire – örökség címén – maguk is jogot formáltak. A feudális Európa a királyok előkelő származásának, családjuk régiségének nagy jelentőséget tulajdonított, és ezért a legtehetségesebb „választott” király is hátrányosabb helyzetben volt, mint gyenge képességű, de királyi vérből származó, előkelő rokonsággal dicsekvő társa.

Nálunk sokan helytelenítették a cseh háborút. A hadjárat költségeinek fedezése végett a király új, portánként egyforintos adót vetett ki, ami nagy elégedetlenséget keltett és az erdélyi lázadáshoz vezetett. Mátyás a felkelést gyorsan leverte, majd a felkelőket támogató Nagy István moldvai vajda ellen vezetett sikertelen hadjáratot, de mivel a cseh királyság megszerzése fontosabb volt számára, mint a moldvai vajda hűsége, 1468-ban hadat üzent Pogyebrádnak. Ezzel megindult a több mint tíz éven át tartó cseh háború.

⁵ Hóman-Szekfű: *Magyar történet*. Bp. KMEY. 1936. II. köt. 471. old.

A kisebbségben levő katolikusok valóban királyuknak választották Mátyást, de az egész országot nem tudta megszerezni. III. Frigyes felismerte, hogy a magyar király veszélyesebb ellenfél Pogyebrádnál, és ezért nem támogatta. Mátyás Lengyelországgal próbált szövetkezni, és Kázmér király lányát akarta nőül venni, de elutasították. Kázmér felesége V. László nővére volt, aki saját családja jogos birtokának tekintette Magyarországot és engesztelhetetlenül gyűlölte Mátyást, Pogyebrád viszont, hogy a lengyelek szövetségét megszerezze, saját fiainak mellőzésével Kázmér fiát, Ulászlót jelölte örökösének. Mátyás erre III. Frigyeshez fordult, és a császár kiskorú lányának kezét kérte meg, de nem kapott kedvező választ, sőt Frigyes csatlakozott a Mátyás ellen irányuló cseh–lengyel szövetséghez. 1471-ben meghalt Pogyebrád, és a csehek Ulászlót választották meg királyuknak, Frigyes mint császár pedig megerősítette a választást.

Mátyás külpolitikája tehát zsákutcába jutott: a cseh korona megszerzése helyett három hatalmas szomszédjával végeletháborúba bonyolódott. A kudarc legrégibb híveit is elidegenítette, akik, miután hasztalan próbálták a cseh háború folytatásáról lebeszélni, Kázmér lengyel királyfit hívták meg Magyarország trónjára. Mátyás azonban gyorsan felszámolta az összeesküvést, mire a lengyel trónkövetelő kellő támogatás híján kénytelen volt visszavonulni.

Mátyás erélye és tehetsége sikeresen helyállt a nagy túlerővel szemben, sőt arra is talált módot, hogy közben Szabács elfoglalásával a török elleni védővonalat megerősítse. Seregének java 6000 – 8000 főnyi harcedzett zsoldosból állt, akik a rosszul vezetett, nehézkesen mozgó lengyel nemesi hadat ismételtelen megverték, úgy, hogy Kázmár és fia kénytelen volt fegyverszünetet kérni. Mátyás 1477-ben csapataival Ausztriába tört, és Frigyeset arra kényszerítette, hogy visszavonja Ulászló cseh királyságának elismerését. Ezek után 1478. december 7-én békét kötött Ulászlóval, amelynek értelmében mindketten viselték a cseh királyi címet, Mátyás megtartotta a cseh korona melléktartományait, vagyis Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot, amelyeket Ulászló, feltéve, hogy a cseh rendek utóbb nem Mátyást vagy örököseit választják meg királyuknak, jogosult volt 400 000 aranyért visszaváltani. Ez olyan óriási összegnek számított, hogy gyakorlatilag kizárta az igény érvényesítését. 1479. április 2-án a lengyel királlyal is létrejött a béke.

III. Frigyeset azonban nem sikerült kiiktatnia ellenfelei közül. Minél több sikert ért el, az öreg császár annál szívósabban küzdött ellene. Mátyás arra hivatkozva, hogy Frigyes a kikötött hadikárpótlást nem fizette meg, 1480-ban megtámadta az osztrák tartományokat, de előzőleg kapcsolatot teremtett a francia királlyal, tíz évre szövetséget kötött a svájci kantonokkal és védelmébe vette a Frigyesselel ellenséges viszonyban álló salzburgi érseket, akinek váraiba magyar őrséget helyezett. Frigyes a német birodalomból említésre méltó segítséget nem kapott, és ezért Mátyás sorra elfoglalta az osztrák várakat, majd 1485-ben Bécsset is, ahol ettől kezdve állandó székhelyét tartotta. Hogy lengyel támadástól ne kelljen tartania, III. Iván moszkvai nagyfejedelemnek ajánlotta szövetségét.

Diplomáciai tevékenysége ekkor már szinte egész Európát átfogta. Állandó figyelemmel kísérte az itáliai államok kapcsolatait, a török viszonyokat, és nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a johannita lovagok által fogva tartott török trónkövetelőt, Dzsem herceget, saját udvarába szállíttassa és ezzel a török birodalomban zavarokat idézhessen elő. A diplomáciai érintkezésben a Szentszék és az itáliai udvarok példáját követte. Hatalmának érzékeltetésében nem akart elmaradni más uralkodók mögött, hiszen reprezentálásra nagyobb szüksége volt, mint a királyi vérből származóknak.

Sikerei nem vitték közelebb élete nagy céljának megvalósításához. 1476-ban, tizenkét évi özvegység után, megnősült. Aragóniai Ferdinánd nápolyi király leányát, Beatrixot vette feleségül, de házassága politikai előnnyel nem járt, birodalomalapítási kísérletét pedig végleg megghiúsította az, hogy Beatrixtól nem született gyermeke, és törvényes utód hiányában nemcsak új szerzeményeinek, hanem Magyarország trónjának sorsa is bizonytalanná vált. III. Frigyeset a sorozatos vereségek nem tették engedékenyebbé, hiszen családjának jövője biztosítottnak látszott. Fia 1479-ben feleségül vette Európa leggazdagabb örökösőjét – Merész Károly burgundi herceg árváját –, az 1486-os frankfurti birodalmi gyűlés pedig római királlyá választotta.

Mátyásnak egy boroszlói polgárlánnyal folytatott viszonyából 1473-ban fia született: Korvin János. Miután minden reményét elvesztette, hogy Beatrixszal kötött házasságából törvényes utód származzon, Korvin Jánost kívánta örökösévé tenni. Gondos nevelésben, hatalmas birtokadományokban részesítette, és a gazdag Sforza Bianca milánói hercegnőt szemelte ki számára feleségül. Tervének legfőbb ellenzője Beatrix királyné volt, aki a maga számára akarta a trónt megszerezni, és diplomáciai utasítások meghamisításától sem riadt vissza, hogy a házasságot megghiúsítsa. Mátyás tudta, hogy hódított tartományait nem örökítheti át fiára, de úgy vélte, átengedésük kilátásba helyezésével ráveheti az érdekelteket Korvin János magyar királyságának elismerésére. Ezen az alapon próbált egyezkedni Miksával, de betegsége és az agg Frigyes hajthatatlansága megghiúsította a megegyezést. Hiába eskette meg a magyar főurakat arra, hogy halála után Korvin Jánost választják királyukká, a trónöröklést nemzetközileg elfogadtatni nem tudta, és emiatt a főurak esküje sem sokat ért. Amikor 1490. április 6-án Bécsben meghalt, életműve összeomlott. A Magyarország mellett Morvaországból, Sziléziából és egyes osztrák

tartományokból álló birodalom napok alatt széthullott, Korvin János pedig – aki nem örökölte apja tehetségét – törvénytelen származása miatt nem mérkőzhetett a színre lépő trónkövetelőkkel.

Nem Mátyás külpolitikai célja volt irreális, hiszen magyar–cseh–osztrák államszövetség volt már előtte, és létrejött halálát követően is. Irreális volt az a mód, ahogyan céljának megvalósítására tört. Öröklött jogokra nem hivatkozhatott, előnyös házasságot kötni nem tudott, és így elesett a birodalomépítés akkor leginkább célravezető eszközeitől. Pusztán tehetségére és katonai erejére támaszkodva nem érvényesülhetett szerencsésebb vetélytársaival szemben. Mivel a történelem önként nem kínált fel számára kedvezőbb lehetőséget, mely a helyzetéből adódó hátrányokat kiegyenlíthette volna, Mátyás ezt a kedvező alkalmat ki akarta kényszeríteni a sorstól. Kudarca, a már említettekén túl, a rendelkezésére álló anyagi eszközök elégtelenségén múlt.

V. László magyar király bevételeit 1454-ben évi 218 000 aranyforintra becsülték, amelyek között a legnagyobb tétel – 100 000 forint – a sóregáléból származó jövedelem volt, míg az adóbevétel összesen 78 000, a kapuadó meg éppenséggel csak 40 000 forintot tett ki. Ugyanebben az időben a francia király bevételeit egymillió aranyforintra, a burgundi herceget 900 000, a velencei köztársaságét 800 000, az angol királyét 700 000, a milánói herceget 500 000, a pápáét 400 000 és a nápolyi királyét 310 000 aranyforintra számították.⁶ 1459-ben a milánói herceg követte azt jelentette, hogy Mátyásnak nincs több jövedelme 200 000 forintnál, de ebből valójában mindössze 135 000 az övé. A korona kiváltásához szükséges 80 000 forintot csak rendkívüli adó kivetésével tudta előteremteni. A pápai nuncius szerint a királynak évente 200 000 aranyforint a bevétele, éspedig a sóbányákból 80 000 – 100 000, a nemesfémbányászatból, a pénzverésből 44 000 – 54 000, a harmincadokból 80 000 – 100 000, a rézeladásból, zsidók adójából kb. 30 000 forint. (Ezek együtt már 250 000 – 275 000 forint körüli összeget tesznek ki, a korabeli számadásokban azonban az összeadási hibák – római számokkal dolgoztak még ekkor! – igen gyakoriak.) A pápától 1464-ben és 1475-ben kapott 50 000 – 50 000 vagy az 1476-ban kapott 100 000 forint Mátyás jövedelméhez képest nagy összeg volt, és megmagyarázza, miért támogatta a király a Szentszék külpolitikáját.

Egyesek szerint azonban a hatvanas évek második felétől kezdve Mátyás bevételei rohamosan növekedni kezdtek. 1467-ben egyforintos rendkívüli kapuadót vetett ki, amelyet végül nem portánként, hanem füstönként, sőt fejenként hajtott volna be – évente többször (!) is. A királynak Magyarországból származó rendes jövedelmei 800 000 forintot tettek ki, összes bevételei pedig – mondják – uralkodásának vége felé megközelítették a kétmilliót.⁷

Mátyás korából azonban egyetlen, a bevételekről és kiadásokról készített számadást sem ismerünk! A királyi jövedelmek megsokszorozására vonatkozó számítások elszórt adatok kombinációján, illetve negyedszázaddal későbbi követi jelentésekből levont következtetéseken alapulnak és alapos ellenőrzésre szorulnak. Már az is rendkívüli teljesítménynek számít, ha valaki elődjének jövedelmeit megduplázza! A burgundi hercegek negyedszázad alatt mindössze 30 százalékkal – 900 000-ról 1 200 000-re – növelték bevételeiket, pedig ők az akkori Európa gazdaságilag legfejlettebb területét mondhatták magukénak, és bürokratikus apparátusuk jóval hatékonyabb volt más uralkodókénál. Mátyás uralkodása alatt Magyarországon nem ment végbe gazdasági csoda. Olyan ugrásszerű fejlődésnek, mely a fenti számokat igazolhatná, nincs semmi nyoma, viszont tény, hogy a magyarországi városok növekedése a XV. század közepe után megtorpant, az iparosok száma csökkent, adójukat tehát nem növelhette lényegesen a király, a kapuadó fejenkénti és évente többször történő behajtása pedig tönkre kellett hogy tegye a jobbágyságot, amit adatok nem támasztanak alá. Mátyás követének, az olasz Fontanának 1476-ban Milánóban adott tájékoztatása szerint királyi urának évi 400 000 forint rendes jövedelme van – amiből 250 000 a telekadó, a só 80 000, az arany- és ezüstabányák 60 000, a vámok pedig 50 000 forintot jövedelmeznek. Az újabb kutatás – ezt az elszámolást más forrásokból ismert adatokkal kiegészítve – Mátyás jövedelmeit az 1480-as években 600 000–700 000 forintra teszi.⁸ Ez azonban az optimális felső határ, mivel a számítás arra a feltételezésre épül, hogy Mátyás adószedői az előzőkhöz képest négy-öttszörös adót maradtalanul be is hajtották, ami azonban korántsem biztos. Sokkal valószínűbb, hogy Mátyás magyarországi bevételei uralkodásának vége felé sem haladták meg lényegesen az évi félmillió forintot.

Ha a velencei követ 1519-ben azt írta, hogy Mátyásnak 800 000 arany évi jövedelme volt, az alighanem úgy értendő, hogy magában foglalta a Mátyás által meghódított, illetve zálogban bírt tartományok adóját is, hiszen tőle tudjuk, hogy Morvaországból évente 80 000 arany volt a jövedelme, Bécs városa évi 22 000 forinttal adózott. Ami Alsó-Ausztriát illeti, az onnan származó bevételek legalább 70 000 forintra

⁶ Az európai uralkodók jövedelmeit felsorolja Mályusz, E: *A magyar állam a középkor végén*. Magyar Művelődéstörténet. Bp. MTT. II. köt. 66. old.

⁷ Ld. erre vonatkozólag Csánki, D.: *Mátyás udvara*. Századok. 1883 évi kötetében.

⁸ Fügedi, E.: *Mátyás király jövedelme*. Századok 1982. 3. sz. 484-506 old.

tehetők. Szilézia sem fizetett keveset. Mátyás halála után ottani helytartójának menekülnie kellett, Boroszló polgármesterét pedig, aki engedelmesen végrehajtotta a király utasításait, a felbőszült polgárok lefejeztették. Mátyás 1488-ban megtiltotta szarvasmarhák kivitelét Olaszországba, míg Velencébe küldött ökrei nem kelnek el. Amint mondotta, a zsoldosok tartása teljesen kimerítette kincstárát, ami könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy egy katona havi zsoldja 3 forint, tízezer katona fegyverben tartása egy éven át közel 400 000-et tett ki. A svájci kantonok követét azzal hitegették, hogy költségeit Korvin János menyasszonyának 80 000 forintos hozományából fogják kifizetni, ami üres ígéret maradt. Akinek ilyen fizetési gondokkal kellett küzdenie, nem lehettek milliói.

Még ha Mátyás bevételei alacsonyabb szinten mozogtak is, pénzügyi politikája alighanem túlment azon, amit az ország teljesítőképessége szempontjánól célszerűnek lehetett tartani. Bevételeit a katonák zsoldjaként Sziléziában és Ausztriában költötte el, anélkül hogy Magyarország gazdaságát fellendítették volna, aminek hátrányos következményei rövidesen megmutatkoztak.

Külpolitikai célkitűzéseinek megghiúsulása és a túlzott gazdasági terhek dacára uralkodása kulturális téren maradandó eredményekkel járt. A reneszánsz szellem és kultúra Itália után először Magyarországon terjedt el, és innen sugárzott tovább Cseh- és Lengyelország felé. Művészi megnyilvánulásai nem maradtak a királyi udvar kiváltságai, hanem a – csak töredékesen ránk maradt – budai és visegrádi palotákból a főpapok és a főurak építkezésein át a következő évszázadban falusi templomokig jutottak el. Kései virágzásukat festett mennyezeteiken figyelhetjük meg. Janus Pannonius latin költeményeinek gondolatait a következő nemzedékek már magyarul foglalták versbe, és a Mátyás politikai törekvései nyomán létrejött kulturális kapcsolatok termékenyítően hatottak a magyar irodalomra és művészetre.

Magyarország nemzetközi helyzete a Jagelló-ház trónra jutása után

Mátyás halála után Miksa római király, Ulászló cseh király és János Albert herceg jelentették be igényeiket a magyar trónra. Számolni kellett azonban Korvin János híveivel és Beatrix özvegy királynéval, aki Ulászló megválasztását támogatta, feltéve, hogy őt feleségül veszi. A főurak a cseh király mellett döntöttek. Korvin Jánost címeikkel, birtokokkal kívánták kártalanítani – ami nem ment fegyveres összecsapás nélkül –, a népszerűtlen, meddő királynét pedig színlelt házasságkötési szertartással állították félre, hogy Ulászló számára az utat szabadabbá tegyék. Miksa igényeit elutasították, mondván, hogy szerzett jogaira hivatkozott, márpedig Magyarország rendjei „a szabad királyválasztás jogától magukat megfosztani nem engedhetik”.

Történetíróink szigorúan megrótták főurainkat Ulászló megválasztása miatt, mintha egyetlen gondjuk erélytelen, gyenge egyéniség trónra emelése lett volna. Külpolitikai szempontból azonban a cseh király személye a lehető legjobb választás volt, és – ebben a tekintetben – a főurak hívek maradtak az elhunyt király elgondolásaihoz. A magyar–cseh perszonálunió, amiért Mátyás évtizedeken át hasztalan küzdött, Ulászló személye révén minden nehézség nélkül megvalósult, és vele a két ország tartósan ígérező kapcsolata, amelyben egyiküknek sem kellett félnie attól, hogy alárendelt helyzetbe kerül. Miksa személye és birodalmi kötelezettségei aligha biztosíthatták Magyarország érdekeinek és a rendek jogainak kellő tiszteletben tartását.

A Buda felé nyomuló János Albertet aránylag könnyen sikerült eltávolítani az országból, Miksával azonban – aki zsoldosaival sorra elfoglalta a dunántúli városakat, majd miután katonáit fizetni nem tudta, azokat ismét elvesztette – Ulászló hátrányos feltételek mellett kötött békét. Az 1491. évi pozsonyi szerződésben ő is elismerte a Habsburg-ház trónöröklési igényeit, ha fiúörökös nélkül halna el. A feltételeket a nemesség nagy felzúdulással fogadta, de a szerződést az országgyűlés végül megerősítette, a főurak pedig – Korvin János, Szapolyai István, Kinizsi Pál – egyenként kiállított oklevelekben kötelezték magukat a Habsburg-ház örökösödési jogainak elismerésére. Az 1491-es szerződés újabb jele volt annak az állhatatosságnak, amellyel a Habsburgok a magyar korona megszerzésére törekedtek, de egyben azt is mutatta, hogy a szerződésekbe foglalt jogok nem elegendők, ha nem párosulnak megfelelő katonai erővel.

A pozsonyi szerződésből az is kitűnt, hogy a Habsburg-ház és a magyar királyság erőviszonyai lényegesen eltolódtak. Az új király nem gondolhatott arra, hogy elődjének ausztriai hódításait megtartsa. A kincstár üres volt, a híres „fekete” sereget fizetni nem tudták, és az elzúlló hadat végül a főurak bandériumai verték szét.

A változás olyan gyorsan, átmenet nélkül következett be, hogy sokak számára érthetetlennek tűnt, és a hanyatlást szubjektív tényezőkre, Ulászló tehetetlenségére, a főurak önzésére és kapzsiságára vezették vissza. A fordulatnak azonban régebbi keletű, objektív okai voltak, amelyeket Mátyás rendkívüli tehetsége ideig-óráig ellensúlyozhatott, de véglegesen nem küszöbölhetett ki, sőt több intézkedésével maga is hozzájárult a magyar állam válságának elmélyüléséhez.

A dinasztiaváltozásokat kísérő trónviszályok általában a királyi hatalom gyengülésével és a rendek erősödésével jártak, mert az utóbbiak a választás alkalmával gondoskodtak arról, hogy régi jogait körülbástyázzák, sőt tovább bővítsék. Ami 1490-ben történt tehát nem volt rendkívüli dolog, de hátrányos összehasonlításra adott alkalmat az, hogy míg nálunk gyengült az uralkodó helyzete, Franciaországban, Angliában, Spanyolországban, Oroszországban számottevően megerősödött. Franciaország a „százéves” háborút követően visszanyerte egységét, és királyai sikeresen törték meg a főurak hatalmát. Angliában ugyanez következett be a „rózsák háborúja” után. Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságával létrejött a spanyol királyság, mely az egyházra támaszkodva korlátlan hatalomra tett szert, III. Iván moszkvai nagyfejedelem pedig nemcsak a tatár uralomtól szabadította meg országát, hanem egyúttal kimeríthetetlenül felszámolt minden helyi hatalmat is. Az oszmán-török birodalomban a szultán hatalma már régóta korlátlan volt.

Hasonló folyamat Magyarországon a Jagellók korában később sem indult meg, és ez már nem II. Ulászlón múltott. Gyenge uralkodók tehetséges miniszterei sokszor szilárdították meg sikeresen a királyi hatalmat. Ulászló kormányának gyengesége részben Mátyás politikájának következménye volt. Mátyás hatalma kezdetben a Hunyadi-ház és a vele szövetkezett családok óriási birtokain alapult, de később, hogy fia utódlását elősegítse, a királyi javakat sorra Korvin Jánosnak adományozta, és Ulászló – birtokok hiányában – teljesen ki volt szolgáltatva a főnemességnek.

Az európai történelem tanúsága szerint erős monarchiák olyan országokban alakultak ki, ahol a polgárság adójával és kölcsöneivel függetleníteni tudta a nemesség kétes értékű támogatási készségétől a királyt, aki – mivel nem kényszerült örökös kompromisszumokra a rendekkel – jobban összefoghatta országának erőit. Ahhoz viszont, hogy hatalmával élni tudjon, egyre több pénzre volt szüksége.

A pénzszükségletet a hadszervezet és hadviselés módjának megváltoztatása növelte nagyra. A svájci parasztok tönkreverték Merész Károly páncélos lovagjait, és ezzel a nemesi seregek kora lejárt. A csatatereken megjelentek a gyalogosan harcoló svájci zsoldosok, majd a szervezetüket és harcmódjukat követő német landsknechtek és a spanyol gyalogosok. A XVI. század elejétől kezdve ütőképes hadsereget már csak hivatásos katonákból, zsoldosokból lehetett szervezni. Nagyobb zsoldos sereg toborzása és több hónapon át való együtt tartása viszont óriási összegeket emésztett fel, az állami bevételek egyre nagyobb hányadát foglalta le, és rendkívül súlyos terhet rótt a leggazdagabb uralkodók kincstárára is. Számos győzelem ment veszendőbe vagy maradt kihasználatlanul, mert a zsoldosokat nem tudták fizetni, és azok szétszéledtek vagy mások szolgálatába álltak. Nagyszabású hadműveletekre tehát csak nagy jövedelmű uralkodók vállalkozhattak. Az ágyúk megjelenése a régi tornyos várakat tette elavultakká, amelyek helyett korszerű, bástyás erődöket kellett építeni, amihez viszont rengeteg idő és pénz kellett.

Az uralkodók fokozódó pénzszükségletét a rendi monarchiák keretében kialakult hagyományos jövedelmekből fedezni nem lehetett. Miksa császár pénzügyei semmivel sem voltak rendezettebbek, mint Ulászlóé, és gyakran a mindennapi asztali kiadásokat sem tudta kifizetni – akárcsak a budai udvar. Miksa és kortársai örökös pénzhiányukat úgy küzdötték le, hogy új meg új kölcsönöket vettek fel, amelyeket állami javak elzálogosításával, jövedelmek bérbeadásával törlesztettek. Ezek révén a hitelezők tovább gyarapították tőkéiket és azokból újabb, nagyobb összegű kölcsönt tudtak nyújtani. Ez a lehetőség azonban nem mindenütt és korántsem egyforma mértékben állt fenn. A hitelekhez hitelezőkre volt szükség, és ilyeneket a Jagellók Magyarországon nem találtak, a Habsburgok viszont számíthattak a délnémet nagykereskedők és bankárok pénzére.

A Habsburg-ház felemelkedése attól kezdve, hogy Frigyes császár 1473-ban kisebb kölcsönt vett fel az augsburgi Ulrich Fuggertől, párhuzamosan haladt a Fuggerek vagyonának növekedésével. Ennek nagysága az 1480 körüli 40 000 forinttal szemben 1527-ben már meghaladta a 2 millió, 1546-ban pedig a 4 millió forintot. A Fuggerek a Habsburgoktól nyert állami monopóliumok, a pápai udvar és a német főpapság pénzügyeinek lebonyolítása révén, a tiroli ezüst- és a magyarországi rézbányák megkaparintásával olyan pénzügyi hatalomra tettek szert, amelynek üzleti tevékenysége Európa nagy részét behálózta, és szükség esetén a Habsburg-ház célkitűzéseit szolgálta.

Az egyes uralkodók pénzbeli jövedelmeinek nagysága egyre inkább katonai teljesítőképességük alapjává, katonai erejük legbiztosabb mércéjévé, és a nemzetközi kapcsolatok, a diplomácia terén mindinkább meghatározó tényezővé vált. Ha egy ország pénzbevételei jelentősen emelkedtek – anélkül hogy területe vagy lakossága megnőtt volna –, akkor nagyobb súllyal, hatásosabban léphetett fel a nemzetközi életben. Nem kellett területeket hódítani ahhoz, hogy a nemzetközi erőviszonyok módosuljanak, bekövetkeztek ezek gazdasági fejlemények hatására is – a XV–XVI. század fordulója pedig a nagy gazdasági változások kora volt. Az európai nagyhatalmak ekkor alakultak ki, és a szó igazi értelmében vett nagyhatalmi politika története is ezzel kezdődik.

Magyarország termékeny földje a lakosságot bőven ellátta élelemmel, és az európai országokat gyakran sújtó éhínségek nálunk csak kivételesen fordultak elő. Külföldi utazók lelkesen írtak halban-vadban

bővelkedő vizeiről és erdeiről, a gulyák, ménesek sokaságáról és az aranytól megcsillanó patakokról. Ez a természet adta bőség azonban nem volt igazi gazdagság, nem egyenlítette ki az országnak Európa egyes részeihez viszonyított gazdasági lemaradását. Ezt az állami bevételek, a királyi jövedelmek adatai is jelzik.

II. Ulászló jövedelmei V. László korának szintjén mozogtak, azzal a különbséggel, hogy a királyi birtokok elfogytak, a pénzhány pedig nagyobb lett, mert a katonaság egyre többbe került. Ulászló rendes jövedelmét Sebastian Zustignan velencei követ 1503-ban 220 000 aranyra tette, és az később sem növekedett. Egy II. Lajos idejéből ránk maradt 1523–1524. évi költségvetési tervezet 190 000 forintnyi bevétellel szemben 230 000 forint kiadással számolt, tehát erősen deficit volt.⁹ A kiadások között a legnagyobb tétellel (82 000 forinttal) a végvárok fenntartására hivatott tisztségviselők fizetése szerepelt, de ez csak arra volt elegendő, hogy a katonák ellátás híján szét ne széledjenek. A várak korszerűsítésére, fegyverekre nem jutott pénz.

Erélyes és jó kormányzat – a velencei követek egybehangzó állítása szerint – a magyar király jövedelmeit jelentősen fokozhatta volna, de Mátyás eredményeit nem lehetett megismételni, és Magyarországot a legjobb kormányzat sem helyezhette volna az európai nagyhatalmak sorába, mert azok megnövekedett gazdasági lehetőségeit, pénzbevételeik forrását nálunk hiába keresnénk. Nem volt kiterjedt belső piac. Az 1524-ben elhunyt Szatmári György primás 60 000 forintos hagyatéka Magyarországon mesés gazdagságnak számított, amelynek a legmódosabb polgárok vagyona csak töredékét tette ki. Az augsburgi kereskedők ennek az összegnek a sokszorosát tudták előteremteni. Nálunk hiányzott a gazdag polgárság, nem voltak nagy városaink – Buda, Kassa, Pest, Szeged lakossága a XV. század végén 8000 – 10 000, Pozsony, Sopron és Kolozsvár népessége 4000 – 5000 fő, évi adójuk pedig összesen 2000 forint volt, míg annak idején Bécs egyedül 22 000 forinttal adózott Mátyásnak. Az itáliai városok közül Velence, Nápoly, Palermó lakossága ebben az időben megközelítette a 100 000-et. Milánóé 85 000 volt, Firenze hasonló nagyságrendbe tartozott. London lakossága a XV. század végén elérte az 50 000 főt, Párizs a negyedszázadban meghaladta már. A német városok élén Köln állott 30 000, Lübeck 25 000 lakossal, Nürnberg lakossága meghaladta a 20 000-et, Augsburgé a 18 000 főt.

Magyarország kereskedelmi mérlege – elsősorban a tőlünk nyugatra fekvő országokkal – erősen passzív volt. A királyi udvar, a főurak és főpapok fényűzésének kielégítése végett az országot elárasztották drága textíliákkal, amelyek jobbak és éppen ezért kelendőbbek voltak a hazai termékeknél. A tehetősebb városiak is külföldi posztóból készült ruhát viseltek. A behozatal értéke – az 1457–1458. évi pozsonyi harmincadkönyv tanúsága szerint – kétszeresen múlta felül a nyugatra irányuló kivitel értékét. A Lengyelországgal folytatott és egyébként jóval szerényebb volumenű kereskedelmünk a XVI. század elején némi kiviteli többletet mutatott, míg a Brassón és Szebenen át folyó külkereskedelemben a behozatal aránya 56,2 százalékot, a kivitelé pedig 43,8 százalék volt. Bár pontos adat nincs rá, valószínűleg hasonló arányú lehetett a török birodalommal folytatott kereskedelmünk is. A nyugatra irányuló kivitelben a legnagyobb tétellel a réz és az élő állatok szerepeltek, míg a Lengyelországba kivitt áru főleg bor volt. Keletre, a román vajdaságokba textíliát, fémcikkeket (késeket) exportáltunk, hogy fűszereket, szőnyegeket, keleti selymet hozzunk be helyettük.¹⁰ A nyugati és az északi import négyötöd részben textíliából állott. 1457–1458-ban csak a pozsonyi harmincadon át több mint 15 000 vég posztó került az országba, közel 100 000 forint értékben. A külkereskedelmi mérleg hiányát, amelyet évi 150 000 – 200 000 forintba becsülnek, a XV. század utolsó évtizedeire kimutatott évi 1500 – 1600 kg körüli aranytermelés jelentős részével kellett kiegyenlíteni. A jó pénz tehát kifolyt az országból.

A nagy tömegben behozott árukkal a hazai ipar nem bírta a versenyt és alacsony szinten rekedt meg, ami különösen a másutt nagyszámú munkást foglalkoztató textiliparnál volt szembeszökő. Legjelentősebb városaink polgárainak csak 20–30 százaléka foglalkozott iparral, míg nyugaton ez az arány az 50 százalékot is meghaladta. „A magyar ipartörténetnek, de ezen túl a magyar városfejlődésnek is történelmi tragikuma – állapította meg a kérdés egyik kutatója –, hogy a megkésett társadalomfejlődés következtében a nyugati ipar nyomasztó, fojtogató expanziójának időszakában indult útjára.”¹¹ A hazai kereskedők – kellő tőke hiányában – az idegen vállalkozóktól rendszerint hitelbe vásároltak, ki voltak szolgáltatva a külföldi tőkéseknek és nem tudtak önállósulni. Európa fő kereskedelmi útvonalai Magyarország határain kívül alakultak ki, az országon átmenő tranzitkereskedelem az összforgalomnak alig 5 százalékát tette ki.

Az ország nemesfémekben való gazdagsága jó ideig eltakarta a kedvezőtlen jelenségeket, amelyek azonban a XVI. század elején már nyíltan, leplezetlenül mutatkoztak meg, mindenelekőt az örökös

⁹ Hermann, Zs.: *Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon*. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.) Századok 1975. 2. sz. 301. és köv. old.

¹⁰ Fügedi, E.: *Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején*. Agrártörténeti Szemle 1969. 1-2 sz. 4. old.

¹¹ Szűcs, J.: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp. Művelt Nép. 1955. 182. old.

pénzhiány formájában. Nemesércbányáink egy része kimerült, más részük az elvizesedés miatt csak nehezen, nagyobb beruházások árán volt művelhető, és hasonlóan alakult a rézbányászat helyzete is. Miután a szükséges pénz hiányzott, külföldi tőke után kellett nézni.

Thurzó János lőcsei, majd krakkói polgár, a beszercei bányák bérloje, 1494-ben társult a Fuggerekkel, akik tekintélyes összeget – évente átlagosan 70 000 forintot – ruháztak be a közös vállalkozásba. A vállalkozás, mely a fémek tisztításához szükséges ólom beszerzésétől a csurgatáson keresztül a pénz veréséig és váltásáig a rézzel és az ezüsttel kapcsolatos valamennyi műveletet magában foglalta, a magyarországi réztermelést jelentősen fejlesztette, de a hasznot is a maga számára fölőzte le. A vállalkozás tiszta nyeresége 1495 és 1526 között összesen 868 916 – évi átlagban 28 029 – forint volt, amelynek fele a Fuggereket illette meg. A Fugger-ház tényleges haszna azonban jóval több, a fenti összegnek talán kétszerese is lehetett, ha figyelembe vesszük a körmöcbányai kamara bérlete útján szerzett jövedelmeket. Hogy ténylegesen mennyi, az pontosan sohasem lesz megállapítható, mert a körmöcbányai kamara bérletéről hiteles elszámolások nem maradtak fenn.¹²

A Fuggereknek részük volt az 1521. évi pénzrontásban, amikor a török elleni háború költségeinek előteremtése céljából a magyar kormányzat feleannyi ezüstöt tartalmazó dénárokat verését határozta el, amelyeket a régi jó pénznek megfelelő névértékkel hoztak forgalomba. A kísérlet kudarcba fulladt, és az ország pénzügyeit még inkább szétzilálta. Az általános elégedetlenség – talán nem alaptalanul – a Fuggerek ellen fordult, akiknek a nevét – jellemző módon – a „fukar” szó őrizte meg nyelvünkben. Az 1525-ös országgyűlés határozata értelmében a társulást megfosztották bérletétől és 200 000 forint kártérítés megfizetésére kötelezték. A Fuggerek azonban intézkedtek, hogy az osztrák tartományok ne engedjék meg a magyar réz átszállítását, és azon voltak, hogy „német földön sehol semmi réz ne juthasson át”, egyúttal pedig megakadályozták a réz tisztításához szükséges ólom kivitelét Magyarországra. A gazdasági retorziók mellett politikai befolyásukat is sikeresen vetették latba, úgyhogy 1526 áprilisában új szerződés jött létre, amely további évtizedekre biztosította a Fuggerek számára a magyarországi réz kiaknázásának kizárólagos jogát.¹³ Ez az üzlet a most már egyedül vállalkozó Fuggerek részére 1525–1539 között 1 297 192 rajnai forint tiszta nyereséget hozott! A réz bányászata, tisztítása és forgalomba hozatala akkora forgótőkét, olyan szakismereteket és összeköttetéseket igényelt, aminekkel a Fuggereken kívül mások nem rendelkeztek, Magyarországon pedig éppenséggel senki. Hiába bízta volna az uralkodó hazai kezekre a réz értékesítését, azok a Fuggerek mamutvállalatával nem versenyezhettek.

Magyarország az előző évszázadokban számottevő lemaradással követte a nyugat-európai országok fejlődését, de gazdasági fejletlensége nem gyengítette az ország védelmi képességét (népesebb, fejlettebb országban nem lehetett volna sikeresen alkalmazni a „felperzselt föld” taktikáját a XI. századi német császárok ellen), és egyébként is úgy tűnt, hogy a hazánkat a Nyugattól elválasztó távolság csökkenőben van. A XV. század második felében ez a tendencia megváltozott. 1450 táján Nyugat-Európában véget ért a válságok hosszú nyúló időszaka, és új fellendülés jelei mutatkoztak. A termelés megnőtt, a kereskedelem felélénkült, és noha még évtizedekre volt szükség, hogy a lakosság elérje az 1300 körüli szintet, meggyorsult a pénz felhalmozódása, mely monumentális katedrálisok építése helyett a világias felfogásnak megfelelően a kevésbé fejlett országok kincseinek megszerzésére, gazdasági hódításra és kizsákmányolásra aktivizálódott. A kereskedők merész vállalkozásokba kezdtek, a tengerészek távoli utakra indultak, majd nyomukban megjelentek karddal és ágyúval a konkvisztádorok is. Nálunk a külföldi manufaktúrák által előállított, nagy tömegben érkező áruk versenye a hazai kézműipart vetette vissza, mely megfelelő gazdaságpolitika híján teljesen védtelen volt a külföldivel szemben, és gyengesége az országot gazdaságilag függő helyzetbe hozta. Angliában IV. Edward megtiltotta a kontinensről származó posztó behozatalát, VII. Henrik pedig rendeletek sorával védte a hazai ipart. Nálunk a polgárság nem volt elég erős ahhoz, hogy a főurak és a főpapok fényűző igényeivel szemben protekcionista intézkedéseket kiharcoljon. Megfelelő gazdasági háttér hiányában megrendült az ország védelmi képessége, és politikai lehetőségei is leszűkültek.

A gazdasági nehézségek betetőzéseként csökkenni kezdett a nemesfémtermelés. A XVI. század közepén a három legfontosabb bányavidék, a körmöci, a nagybányai és az erdélyi Érchegeység magába foglaló szebeni kamara területén az arany termelése a XV. század végi mennyiségnek csak a felét érte el. Miután Amerika meghódítását követően egyre nagyobb mennyiségű arany és ezüst özönlött Európába, a magyarországi nemesfém-bányászat elvesztette korábbi nemzetközi jelentőségét.

Magyarország tehát gazdaságilag fejletlen ország maradt Európa közepén. Ezt a folyamatot és annak okait a gazdaságtörténet már feltárta, a belőle fakadó következtetéseket azonban a nemzetközi

¹² Wenzel, G.: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Bp. MTA. 1882. 39. és köv. old. Ld. továbbá Hermann, Zs.: *Jakob Fugger*. Bp. Akadémiai. 1976. 156-157. old.

¹³ Wenzel im. 49. old.

kapcsolatok történetének is le kell vonnia. Nem kérhetünk számon a kor magyarjaitól eredményes külpolitikát és diplomáciai sikereket, ha azok előfeltétele – gazdasági alapja – hiányzott.

Diplomáciai élet a XV-XVI. század fordulóján

Az első állandó jellegűnek tekinthető követséget Milánóban, a XV. század harmincas éveiben állította fel Zsigmond német-római császár és magyar király, de az állandó követségeket a pápai udvar és az itáliai városállamok terjesztették el, amelyeknél ez a gyakorlat a XV. század második felében általánossá vált. Különösen nagy hírnévre tettek szert a firenzei diplomaták – Dante, Petrarca, Boccaccio, később Machiavelli, a reneszánsz korának legnagyobb hatású politikai írója –, nem csupán saját városuk, de más hatalmak szolgálatában is.

A pápaságnak az egész kontinenst behálózó politikai és gazdasági érdekei szükségessé tették, hogy ne csak időről időre küldött legátusok útján érvényesítse befolyását az egyes udvarokban – és szerezzen ugyanott megbízható értesítéseket –, hanem folyamatosan, ez pedig állandó követek, nunciusok útján volt a legbiztosabban elérhető. A pápaság az egész nyugati kereszténység szószólójaként lépett fel, de miután Itália közepét magába foglaló fejedelemség is volt, menthetetlenül belebonyolódott az ottani viszályokba, és többet törődött az Egyházi Állam kikerekítésével, mint a kereszténység egészét érdeklő ügyekkel. A század végén Itália került az európai ellentétek középpontjába, ez pedig a pápai diplomácia hatékonyságát nagyban csökkentette, amit rövidesen Magyarországnak is éreznie kellett.

Az állandó követségek intézményén alapuló diplomáciára legnagyobb mértékben a Velencei Köztársaság gyakorlata hatott, amely továbbfejlesztette mindazt, amit valaha Bizáncból tanult, és a diplomácia terén a többi európai állam tanítómestere lett. 1238-tól kezdve rendeletek hosszú sora szabályozta a diplomáciai szolgálat ellátását, előírta a követek kötelességeit és magatartásuk normáit. A velencei követeknek érteniük kellett gazdasági és katonai kérdésekhez, jártasaknak kellett lenniük a szónoklás művészetében és az udvari élet formásaiban. Feladataikat pontokba foglalt utasítások részletezték, amelyektől nem térhettek el. Érzelmektől mentesen, hűvösen és józanul kellett a mindenkori államérdeket szolgálniuk. Az idegen követeket Velencében állandó figyelemmel kísérték, közönséges polgár nem érintkezhetett velük. Velence építette ki az első, a szó igazi értelmében vett diplomáciai szervezetet, és ennek köszönhetette, hogy a signoria Európa nemzetközi kérdésekben legjobban tájékozott kormánya volt és gyorsan alkalmazkodhatott a változó viszonyokhoz.

Hazatérésük után a velencei követeknek részletes jelentést kellett tenniük. Az ezeket összegező feljegyzések Magyarország történetének is fontos forrásai. A köztársaság két évtizeden át egyre csökkenő pénzügyi támogatásban részesítette Magyarországot, mert a bosnyák és a horvát végvárok közvetve velencei területeket védelmeztek. A Magyarországról szóló jelentések rendszeresen beszámolnak az ország haderejéről, a király jövedelmeiről és kiadásairól, a főpapokról és a főurakról – megjegyezve, hogy közülük ki tekinthető a signoria igaz barátjának –, végül a fontosabb eseményeket rögzítették, néha általános jellemzésekbe bocsátkoztak. Francesco Massaro követségi titkár 1523-ból származó jelentésében a következőket írta: „A magyarok a világ legrosszabb fajtája. Nem szeretnek és nem becsülnék egyetlen nemzetet sem a világon, és egymást sem szeretik. Mindenki a maga kényelmére gondol, lopják a közt és keveset törődnek vele ... Nem tudnak sem uralkodni, sem kormányozni, sem nem fogadnak el tanácsot olyantól, aki ért hozzá. Mindig dicsekednek saját dolgaikkal, mindjárt készek valamit megfogadni, de igen késedelmesek a végrehajtásban ...” Véleményét így összegezte: „A magyarok a világ salakja.”¹⁴

Korabeli útleírásokból, követi jelentésekből persze könnyű lenne más népekre vonatkozó hasonlóan negatív jellemzéseket összegyűjteni – esetleg éppen a velenceiekről! –, tény azonban, hogy Magyarország külső és belső helyzete a XVI. század első évtizedeiben egyre romlott, és ez az ország nemzetközi megítélésében is megmutatkozott, aminek az idézett sorok csak egyik – igaz: szélsőséges – megnyilvánulását jelentik.

A pápai udvar 1504-ből származó precedencialistája, annak az elvnek az alapján, hogy „a nagyobb fejedelem követe előzze meg a kisebbét”, a magyar királyt az európai uralkodók rangsorában – Skócia királyával együtt – a kilencedik helyre tette, Anglia és Szicília királya mögé, de Navarra, Ciprus, Csehország, Dánia és Lengyelország királyai elé. A sor élén a Német-római Birodalom császára és a római király – megválasztott, de még meg nem koronázott utóda – állt. Bár ezt a rangsort az érdekeltek nagy része

¹⁴ Balogh, I.: *Velencei diplomaták Magyarországról*. Szeged. 1929. LXII. old.

sohasem fogadta el, mégis érzékelteti, milyen volt Magyarország nemzetközi megítélése a XV–XVI. század fordulóján.

A Jagellók Magyarországa csak Rómában, a Szentszék mellett tartott fenn állandó követséget, más udvarokban esetenként képviseltette magát. A Habsburg-háznak, a Velencei Köztársaságnak és a pápának azonban állandó követei voltak Budán, ahol a török szultán és a lengyel király küldöttei gyakran, nagy ritkán más országokból érkezők is megfordultak, egy alkalommal például a perzsa sah követe. A diplomáciai kapcsolatok fenntartása, a követek ellátása, ami az akkori gyakorlat szerint a fogadó ország uralkodójának kötelessége volt, továbbá az elmaradhatatlan ajándékok jelentős összeggel terhelték meg a kincstárat. Az 1523–1524-es esztendőre előirányzott kiadásoknak több mint egytizedét – 25 000 aranyforintot – szántak ilyen célokra.¹⁵

A magyar követek szabályos megbízóleveleket és utasításokat kaptak, kiállításukról a királyi kancellária gondoskodott. Az 1485. évi törvény szerint ugyan a nádort, mint a király általános helyettesét, a követek fogadásánál is fontos feladatok illették meg, a külügyek irányítását azonban a kancellárok végezték, rendszerint magas állású egyházi személyek – mint Szathmáry György, Szalkai László vagy Brodarics István. A kancellária tényleges munkáját titkárok látták el, akik korszakunk végén már nyolcan voltak. Számuk érzékelteti a teendők nagyságát.

Követi megbízásokat nyelvismeretük miatt elsősorban egyházi személyek, sokszor kancelláriai titkárok kaptak. A különböző állami tisztségek betöltői között számos egyén akadt, aki a diplomáciai feladatok ellátásához szükséges képzettséggel és tapasztalatokkal, humanista műveltséggel rendelkezett, de kaptak diplomáciai megbízásokat külföldiek is. A török Portára rendszerint katonai ügyekben jártas délvideki urakat küldtek. Bélay Barnabás szörényi bánnak a szultánt egyiptomi hadjáratára is el kellett kísérnie, és járt követségben Tomori Pál, a mohácsi csata szomorú emlékű hőse. Werbőczy István, a köznemesi ellenzék szószólója, 1519-ben a pápánál, 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlésen járt, ahol magát Luther Mártont próbálta tanításainak helytelenségéről meggyőzni. Leggyakrabban a német birodalmi rendek gyűléseire utazott magyar küldöttség, ékesszólással jelezve a török veszély fokozódását, amelynek Magyarország csak úgy állhat ellen, ha a birodalom rendjeitől segítséget kap. Ígéreteken nem volt hiány, hatékony segítségben annál inkább.

Jellemző a korabeli viszonyokra a magyar rendeknek az a törekvése, hogy a külpolitikát is ellenőrizték, sőt a külügyek intézését – legalábbis részben – saját kezükbe vegyék, ami szükségszerű folyománya volt az uralkodó és a rendek dualizmusán felépülő rendi monarchiának. Svájc vagy Németalföld példája, az ott megfigyelhető törekvések azt bizonyítják, hogy uralkodói abszolútizmus nélkül is lehetett eredményes külpolitikát folytatni. Nem a rendi törekvések vezettek a katasztrófához, hanem az ország nemzetközi helyzetének romlása, amit sem a király, sem a rendek nem tudtak orvosolni. Sokan és sokszor idézték a helyzet jellemzésére a pápai nuncius megjegyzését, mely szerint „ha Magyarországot meg lehetne menteni három forinton ebből a nagy veszedelemből, amiben most van, nem hiszem, hogy akadna három ember, ki azt a három forintot ideadná”,¹⁶ de arra már nem mutattak rá, hogy annyi pénz, amennyi a sikeres védekezéshez kellett volna, egyáltalán nem volt az országban.

---

¹⁵ Hermann, Zs.: *Államháztartás és a pénz értéke...* Századok. 1975. 2. sz.

¹⁶ Antonio del Burgo 1525. augusztus 9.-i jelentését közli Bartoniek, E.: *Mohács Magyarországa*. Bp. Napkelet könyvtára. 12. sz. 1926. 29. old.

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG FELOSZTÁSA

Két világhatalom

Minden állam ereje viszonylagos. Hogy kicsiny-e vagy nagy, sok-e vagy kevés, azoktól az országoktól függ, amelyek körülveszik és amelyeknek törekvéseivel számolnia kell. Magyarország gazdasági-társadalmi és egyúttal politikai fejlődésének megtorpanása azért vált következményeiben végzetessé, mert a déli határainkat régóta fenyegető Oszmán Birodalom éppen ezekben az évtizedekben sikeres hódítások nyomán ugyancsak nagyot nőtt, és gazdasági, katonai ereje messze túlszárnyalta Magyarországot.

A Konstantinápoly elfoglalásával Bizánc örökébe lépő birodalom Hunyadi János nándorfehérvári győzelme óta befejezte a Balkán-félsziget meghódítását. Az albánok, a szerbek, a bosnyákok, a görögök ellenállása megszűnt, a krími tatárok kánja 1475-ben elismerte a szultán hűbéruraságát. I. Szelim (1512–1520) megverte a perzsákat, meghódította Szíriát, majd Egyiptomot, és az egész Közel-Kelet urává vált. A szultánnak a perzsák elleni előkészületei adtak annak idején némi reális indokot a X. Leó pápa által meghirdetett törökellenes keresztes hadjáratnak, amivel valójában vetélytársát, Bakócz Tamást akarta Rómából eltávolítani, és ami a Dózsa vezette jobbagyfelkelésbe torkollott. A török elleni támadás tehát elmaradt, de Szelim szultán sem avatkozhatott be perzsiái hadjárata miatt a Magyarországon dúló polgárháborúba. A török birodalom azonban ezekben az években óriásit nőtt és erősödött. 1517-től kezdve a mindenkor török szultán volt a mindenkor kalifa, azaz a világ muzulmánjainak legfőbb vallási vezetője.

Az Oszmán Birodalom akkori területét nehéz pontosan meghatározni, hiszen déli és délkeleti határai a Szahara és az Arab-félsziget sivatagjában veszték el, de azért megállapítható, hogy nem egy vonatkozásban felülmúlta a fénykorát élő Kelet-római Birodalom kiterjedését. Hozzávetőlegesen több mint hárommillió négyzetkilométerre terjedt ki, lakosainak száma, a hűbéres országokat is ide számítva, meghaladta a húszmilliót. (Összehasonlításul: az akkori Magyarország 325 000 négyzetkilométer, kb. 3,5 – 4 millió lakossal.) Sztambul a XVI. század közepére ismét pezsgő kereskedelmi központtá vált, és 400 000 lakosával a világ legnagyobb városai közé tartozott. A három világrészre kiterjedő birodalom egységes, központosított igazgatása felülmúlta a korabeli európai hatalmakét, pénzügyei a legrendezettebbek voltak egész Európában. Az 1525–1526-os esztendőben a török kincstár bevételei 477 millió, kiadásai pedig 403 millió akcsét tettek ki,¹ ami óvatos számítások szerint 8,5, illetőleg 7 millió aranynak felel meg. A szultán jövedelmei tehát sokszorososan felülmúlták azt az összeget, amivel a magyar király rendelkezett, és az akkori Európa leggazdagabb uralkodójának, a spanyol királynak is csak a század végére sikerült a szultánét meghaladó jövedelemre szert tennie.

A török haderőt ugyanakkor a legerősebbnek és a legkorszerűbbnek tekintették egész Európában. Machiavelli szerint a XVI. század elején a szultánnak 12 000 gyalogosból és 15 000 lovasból álló állandó hadserege volt.² Az 1525–1526-os évben 27 000 katona kapott zsoldot, számuk a későbbi évtizedekben egyre emelkedett. A hűbértartók fejében katonai szolgálatot teljesítőkkel és a várak őrségeivel együtt a szultán 100 000 – 110 000 főnyi haderő felett rendelkezett, amelynek kb. kétharmadát vehette igénybe támadó hadjárat esetén. A többit a belső rend fenntartására és a határok védelmére tartották vissza. A létszámot az irreguláris csapatok, a rabló, pusztító martalócok tömege jelentősen növelte.

A török hűbértartók nem voltak örökletes, hanem csak katonai szolgálat útján lehetett megszerezni és megtartani. Ez a körülmény növelte a török katonai erejét, de hosszabb távon gyengítette gazdasági alapját, mert a török földesúrnak nem volt érdeke birtokának fejlesztése, a XVI. században azonban ennek a rendszernek inkább az előnyei mutatkoztak meg, káros következményei csak később jelentkeztek. A török

¹ Káldy-Nagy, Gy.: *Szulejmán*. Bp. Gondolat. 1974. 75-76. old.

² Machiavelli, N.: *A fejedelem*. Bp. Helikon. 1964. 102. old.

seregnek különösen a janicsárokból álló gyalogsága volt kitűnő, de fejlett tüzérséggel, aknászokkal és műszaki alakulatokkal is rendelkezett. Sok kortárs véleménye szerint a török haderővel csak a keresztény Európa egyesített seregei mérkőzhettek volna sikeresen.

Helyzetünket tovább rontotta, hogy a Habsburg-ház hatalma is nagyot nőtt Mátyásnak III. Frigyesel vívott sikeres háborúi óta. Miksa Merész Károly leányának, Máriának kezével a rendkívül gazdag németalföldi tartományokat biztosította családjá számára. Ezek területe nem volt ugyan nagy, de hárommillió körüli lakosságuk, gazdag iparuk és fejlett kereskedelmük az európai országok első sorába emelte őket. Még szerencsésebb házasságot kötött Miksa fia, Szép Fülöp, aki 1496-ban Örült Johannát, Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd lányát vette feleségül, így Spanyolország, valamint a Nápoly–szicíliai Királyság és az egyelőre még nagyrészt ismeretlen tengerentúli területek sora is a Habsburgok kezébe jutott. Kolumbusz Kristóf híres felfedezőútjainak eredményeit tulajdonképpen ők aratták le. VI. Sándor pápa 1493-ban kiadott „Inter cetera” kezdetű bullájában foglalt ítéletével egy, a Zöld-foki-szigetektől nyugatra húzott észak–déli vonallal az attól nyugatra fekvő területeket a spanyol, az attól keletre levőket pedig a portugál érdekszférába utalta. A világnak ez az „első felosztása” világrészeket juttatott a spanyolok birtokába, akik Mexikót 1519–1521-ben, Perut pedig 1533-ban ténylegesen el is foglalták. Régi családi birtokaikat sokszorosan meghaladó birodalom uraivá váltak a Habsburgok, úgyhogy nem véletlenül vált szállóigévé a mondás: „Mások csak háborúznak, te, boldog Ausztria, házasodj!” Ezt a jól bevált politikát követve házassította össze Miksa császár unokáit, Máriát és Ferdinándot II. Ulászló gyermekeivel, II. Lajossal és Annával.

A házasságok formális megkötésére az 1515-ös bécsi találkozón került sor, amelyen nemcsak Miksa, Ulászló és Zsigmond lengyel király vett részt, hanem Fugger Jakab is, aki az összejövétel fényes külsőségeihez szükséges pénzt kölcsönözte.³ A Habsburg-ház politikai befolyásának növekedése a Fuggerek gazdasági pozícióit erősítette, a magyarországi ércbányászatban szerzett érdekeltségeik biztosítását szolgálta. Valóban egész Kelet-Közép-Európa sorsára kiható döntésről volt szó.

A Magyarország, Csehország, Lengyelország és Litvánia felett uralkodó Jagellók méltó vetélytársai lehettek volna a Habsburgoknak, ha félig olyan ügyesen vagy szerencsésen politizálnak, mint az utóbbiak. Az 1506-ban trónra lépő I. Zsigmond lengyel király valóban megkísérelte, hogy szembeszálljon a Habsburgok közép-európai terjeszkedéseivel, és Magyarországon Szapolyait támogatta, akinek húgával, Borbálával 1512-ben házasságot kötött, Miksának azonban sikerült Lengyelországot bekerítenie. Keleten III. Vaszilij támadta meg a litván területeket, északon a Német Lovagrend készült új háborúra. Moldván át pedig török seregek törtek be az országba. Ebben a helyzetben maga Zsigmond közeledett Miksához, aki megígérte, hogy nem támogatja a Német Lovagrendet és igyekszik békét közvetíteni Lengyelország és Oroszország között. A békülés ára a Habsburg-ház magyar- és csehországi befolyásának elismerése volt, amit az említett 1515. évi kettős házasságkötés pecsételt meg. Ezzel egy időben halt meg Borbála lengyel királyné. Szapolyai helyzete lényegesen meggyöngyült, és feltehetően ezért közeledett a köznemesi párthoz.

A sikeres házasságok révén Nagy Károly óta nem látott hatalom összpontosult egyetlen dinasztia kezén, amelynek feje Miksa császár halála után legidősebb unokája, V. Károly lett, aki az új országok birtoka mellett ragaszkodott a családjának régi dicsőségét jelentő császári koronához is. 1519-ben történt megválasztása „az évszázad üzlete” volt. A választófejedelmek és tanácsosaik lepénzelése a Habsburg-háznak 852 189 aranyforintjába került, amelynek oroszlánrészét (543 385 forintot) a Fuggerek kölcsönözték. Fugger Jakab négy évvel később önérzetesen írhatta V. Károlynak, az összeg visszafizetését sürgetve: „Köztudott és nyilvánvaló, hogy Császári Felséged a római koronát nélkül nem nyerhette volna el, amint azt Felséged megbízottainak saját kezű írsaival bizonyítani tudom ...”⁴ A császár nem sértődött meg, mert tudta, hogy a Fuggerek pénzére máskor is szüksége lesz. A Habsburg-fivérek 1521-ben, majd 1522-ben megosztottak a családi birodalmon, Spanyolország és melléktartományai, Németalföld és Nápoly V. Károlynak jutott, míg Ferdinándnak meg kellett elégednie a kisebb jelentőségű osztrák tartományokkal, és így a „szegény rokon” szerepére kényszerült.

Az egyensúly megromlása

V. Károly volt az, „akinek birodalmában sohasem nyugodott le a nap”, mert ha Európában éjszaka volt, Amerikában éppenséggel nappal. Hatalmának nagyságával együtt járt az a kísértés, hogy megpróbálkozzon az egyetemes európai monarchia kiépítésével, de ez okozta azt is, hogy mindazok az államok, amelyek

³ Hermann, Zs.: *Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés*. MTA. 1961.

⁴ Wenzel, G.: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Bp. MTA. 1882. 14. old. 2. jegyzet.

helyzetüket a Habsburg-ház túlsúlya miatt veszélyeztetve látták, újra meg újra szembefordultak a császárral. „Hatalma volt egyúttal gyengesége” – mondták róla. Szövetségeseiben nem bízhatott, mert ha időről időre sikerült is az angol királlyal vagy a pápával megállapodásra jutnia, ezek nem kívánták hatalmának megszilárdulását, még kevésbé növekedését. Legfőbb ellenfele, a Habsburg-birtokok által három oldalról körülvett Franciaország, éppen emiatt tudta ismételtelen áttörni az őt bekerítő gyűrűt. A Habsburg-ház túlsúlya Európa békéjének megszilárdítása helyett a háborúk sorát indította el.

Erisz almája Itália volt, amelynek államai a XV. században érték el a gazdaság és a művészetek terén virágzásuk csúcspontját. Önállóságukat, békés kapcsolataikat bonyolult egyensúlyi rendszer biztosította. Ahogyan Machiavelli írta: „Mielőtt Károly francia király betört volna Itáliába, az felosztott a pápa uralma, a velenceiek, a nápolyi király, a milánói és a firenzei fejedelmek között. Ezeknek a hatalmasságoknak abban az időben két dologra volt a legnagyobb gondjuk; az egyik, hogy valami idegen hatalom fegyveres erővel Itáliába ne törjön; a másik, hogy senki közülük újabb területeket el ne foglaljon.”⁵ A kis államok elvileg háromféle külpolitikai irányvonal között választhattak: 1. hasonló nagyságrendű államokkal alrendszerként alkotnak egyes nagyhatalmak túlsúlyának ellensúlyozása céljából; 2. beilleszkednek valamely nagyhatalom szövetségi rendszerébe; 3. lemondanak az aktív külpolitikáról és semlegességre törekcszenek. A három lehetőség persze csak elméletileg adott, a valóságban legfeljebb egy, néha egy sem, aminek következménye az állam feloslzlása vagy függetlenségének elvesztése.

A franciák 1494. évi hadjárata megbontotta az itáliai államok egyensúlyát, ami maga után vonta más hatalmak beavatkozását. Az itáliai államok egy része elvesztette függetlenségét, másoké látszattá fajult, de felborult az európai hatalmak egymás közti egyensúlya is. Az európai történelemben máskor is előfordul majd, hogy a kisebb államok egy csoportjának belső ellentétei az azokat kihasználó nagyhatalom túlsúlyához vezetnek, amit a többi állam csak hosszú, az egész kontinensre kiterjedő háborúkkal tud kiegyenlíteni.

A nápolyi királyságból a spanyolok rövidesen kiszorították a franciákat, akik Nápolyt második kísérletük során sem tudták elfoglalni, Milánót azonban megszerezték. Újabb koalíció jött létre Velence feloslztására (az ún. cambrai-i liga), ez azonban rövidesen felbomlott, és a pápa a velenceiekkel, valamint a svájciakkal szövetkezve kiszorította a franciákat Milánóból. Milánó volt Itália kulcsa, és ezért Lombardia évtizedeken át ismétlődő hadjáratok színterévé vált.

E háborúk legjelentősebb ütközetében, az 1525. február 25-i páviai csatában V. Károly hadai tönkreverték a francia sereget és magát a királyt is elfogták, aki fogsága idején kénytelen volt aláírni a Habsburg-ház európai hegemoniáját elismerő madridi béke feltételeit. A császár hatalmi túlsúlyával szemben Franciaország a török birodalom szövetségét igyekezett megnyerni. I. Ferenc még a páviai csata előtt a szultán segítségét kérte, madridi fogsága idején pedig anyja küldött Sztambulba követséget. Ferenc Madridból is írt levelet Szulejmánhoz, kérve, leckéztesse meg Magyarország királyát, mert ezzel lehetővé tenné, hogy V. Károlytól elszenvedett sérelmét megbosszulja. A császárral sógorságban álló magyar király és az ennek folytán Habsburg-érdekkörbe tartozó Magyarország megtámadása erősítené a császárral szemben álló Franciaországot. „Paripánk fel van nyergelve – válaszolta Szulejmán –, kardunk oldalunkon van éjjel és nappal.”⁶ Vagyis: kész volt a támadásra. Szulejmánt nyugtalanította a császár hatalmának növekedése, és a nyugaton dúló háború kedvező helyzetet teremtett Magyarország megtámadásához.

A francia–Habsburg viszálynak tehát része volt Szulejmán 1526. évi hadjáratának megindításában, és helytelen a Mohácsot megelőző, illetve követő eseményeket a török–magyar viszonyra leszűkítve szemlélni. A közvetlen török–magyar kapcsolatok Szelim szultán halála után sokat romlottak. Szulejmán trónra lépését követően, 1521 nyarán követséget küldött Budára a fegyverszünet meghosszabbításának szándékával, a magyar kormány azonban, abban a téves hiszemben, hogy a trónváltás a török birodalomban belső zavarokkal fog járni, addig halogatta a választ, míg a szultán Nándorfehérvárt (Belgrádot), Szabácsot és Zimonyt elfoglalta. A lassan gyülekező magyar sereg a három vár elvesztését tétlenül szemlélte, később pedig az újra meg újra megígért, de soha meg nem adott külső segítségtől várta az ország biztonsága szempontjából létfontosságú védővonal visszaszerzését. Még súlyosabb hiba volt, hogy a belső pártharcok miatt cselekvőképtelen kormányzat elmulasztotta a török–magyar viszony rendezését, és a török követet, Behrám csasuzt, éveken át őrizet alatt tartotta.

⁵ Machiavelli, N.: *Tutte le opere*. Firenze. G. Barbera. 1929. 23. old.

⁶ Charriere „*Négociations de la France dans le Levant*”. I. köt. 116. old. Nyomán idézi Szalay, L.: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*. Pest. 1861. 6. old.

Tett-e vagy tétetett-e Szulejmán szultán olyan ajánlatot a magyar kormánynak, hogy a török seregek Itália, illetve az osztrák tartományok felé való átengedése fejében biztosítja az ország épségét?⁷ Egykorú hiteles források ilyen ajánlat megtételét nem bizonyítják, de nem is zárják ki. Nem állapítható meg ugyanis, hogy az erről szóló mendemondáknak volt-e reális alapjuk, vagy csak azt a célt szolgálták, hogy a török kezdeményezés emlegetésével nagyobb katonai és pénzügyi segínyt szerezzenek az országnak. A török külpolitika érdekében állt, hogy Magyarországot elválassza régi szövetségeseitől – ez tehát az ajánlat létezése mellett szólna –, de az is érthető, hogy – ha valóban volt ilyen ajánlat – azt magyar részről nem fogadták el. A török volt az évszázados ellenség, amellyel az egyezkedést vagy éppenséggel az együttműködést nemcsak a hitbeli különbség, a kereszténység és az iszlám ellentéte zárta ki, hanem a magyar és a török társadalom szerkezetének eltérő volta. A magyar közvélemény – pártkülönbség nélkül – mélységes bizalmatlansággal kísérte a török minden lépését, és joggal tartott attól, hogy az addigi szövetségi rendszer felbomlása esetén az országra nehezedő török nyomás fokozódni fog, és végül csak a teljes behódolás marad hátra. Egyelőre még élt a keresztény segítség reménye, hiszen azt oly sokszor és annyian megismerték már.

A Habsburg-házra vagy pedig a vele szemben felsorakozó hatalmakra alapozza-e ilyen körülmények között Magyarország külpolitikáját? Mária, V. Károly húga és 1522 januárja óta II. Lajos felesége természetesen a Habsburgok érdekeinek megfelelően befolyásolta az udvar politikáját. Okos, művelt nő volt, csak arra nem látszott alkalmasnak, ami a királynék legfőbb feladata, hogy egészséges utódokat szüljön. Népszerűtlenségét fokozta a nehéz gazdasági helyzetben különösen kirívó költekezése, amit az ellenzék a Habsburg-ellenes hangulat fokozására használt fel.

A török előnyomulástól leginkább félő horvát rendek Ferdinánddal léptek kapcsolatba, és egyes főurak váraikat is átadták az osztrák főhercegnek, abban a reményben, hogy inkább megvédi őket, mint a budai udvar. 1525. évi országgyűlés azonban úgy döntött, hogy a Habsburgoknak túlságosan nagy befolyással rendelkező követét, valamint Velence képviselőjét, akit a törökök javára történő kémkedéssel gyanúsítottak, távolítsák el az országból. Csak a pápai nuncius maradhatott Budán. (Ekkor fosztották meg – rövid időre – a Fuggereket is magyarországi bérletüktől!) A Habsburg-befolyás visszaszorítása a Szapolyai vezetése alatt álló párt fő törekvése volt, míg a köztársaság népszerűtlensége a régebben folyósított segélyek elmaradásával és egyre inkább törökbarát politikájával magyarázható. A török hatalom növekedése veszélyeztette Velencét, gazdasági érdekei azonban azt diktálták, hogy jó viszonyban legyen a szultánnal, mert csak így biztosíthatott a maga számára részesedést a levantei kereskedelemről.

A Szentszék viszont, amelynek már régóta nagy befolyása volt Magyarországon, jelentősen növelte diplomáciai tevékenységét. Nem csupán a déli határok gyöngülő védelmét kísérte aggodalommal – kisebb-nagyobb pénzküldeményekkel segítve a török ellen védekező csapatok fenntartását –, hanem a királyné támogatását élvező protestantizmus terjedését és általában a Habsburg-befolyás növekedését. A pápaság hasztalan próbált semleges maradni V. Károly és I. Ferenc hosszan tartó háborújában, a nagy küzdelem végül állásfoglalásra kényszerítette. Hiába köszönhette VII. Kelemen megválasztását a Habsburg-ház támogatásának, hatalmi kérdésekből adódóan egyre súlyosabb ellentétbe került V. Károllyal. Érdekei tehát találkoztak a Szapolyai párt érdekeivel, és a nuncius Budán a Habsburg-ház híveinek háttérbe szorításán fáradozott, de csupán átmeneti sikerrel. Herberstein báró, a Habsburg-ház követe a tilalom dacára már 1525 végén felkereste Budát. Nem véletlenül, hiszen a francia király a császár foglya volt, és az 1526. január 14-én megkötött madridi béke – úgy látszott – biztosítja a Habsburg-ház hegemoniáját Európában. Nem meglepő tehát, hogy 1526 tavaszán ismét az udvari párt emberei, a Habsburgok hívei kerekedtek felül, és Werbőczy István elvesztette nádori tisztét.

Kétségtelen, hogy a kiéleződő pártharcok megnehezítették ésszerű külpolitika vitelét és késleltették fontos döntések meghozatalát,⁸ de a pártharcok maguk is nagyrészt az Európát megosztó ellentétekből adódtak, s a nemzetközi helyzet kiéleződésének fontos szerepe volt a belső erők polarizálódásában. A magyarországi pártok mögött könnyű felismerni a külső erőket, a Habsburgoknak az udvari pártot irányító követét, illetve az 1523 elején Budán Szapolyaival tárgyaló Antonio Rincont, a francia király megbízottját. VII. Kelemen pápa Szapolyaihoz és Werbőczyhoz írott leveleiben biztosította őket rokonszenvéről. Mindkét hatalmi csoport egyébként ellenezte a magyar–török viszony rendezését, és azt ígérte, hogy a viszály – számukra kedvező – megoldása esetén egész Európát egyesítik a török ellen. Ez ugyan évről évre késett, és hogy ennek dacára sem próbálkozott meg a magyar kormány a törökkel újabb fegyverszünetet vagy békét kötni, abban része lehetett annak az illúzióknak, miszerint a török beéri az addigi portyázásokkal és nem indít nagyarányú támadást az ország ellen.

⁷ A „szulejmáni ajánlat” körüli vitát illetően ld. Perjés, G.: *Az országút szélére vetett ország*. Bp. Magvető. 1975. 112. old., Kosáry, D.: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Bp. Magvető. 1978. 203. old., Perjés G.: *A Mohács-kérdés módszertanához*. Valóság. 1978. 9. sz. 68.69. old., Kosáry, D.: *Módszertan vagy bűvészkedés*. Valóság. 1978. 10. sz. 94-96. old.

⁸ Kosáry, D.: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Bp. Magvető. 1978. 28-29. old.

Az a lehetőség azonban, hogy Magyarország a két nagyhatalom között megmaradhasson, csak addig állott fenn, amíg a Habsburg-ház és a török birodalom nem csap össze egymással. A francia király veresége fellépésre készítette a szultánt, és erre a Habsburg-érdekszférába tartozó Magyarország megtámadása nyújtotta a legkedvezőbb lehetőséget. Antonio del Burgo pápai nuncius a következőképpen jellemezte a helyzetet: „... el lehet-e képzelni azt, hogy Magyarország háborút viselhessen a török egész hatalma ellen, mikor a magyar király és az urak még arról sem tudnak gondoskodni, hogy a végeken szolgáló katonaság megkapja zsoldját? ... az urak viszálykodnak, a nemesség pártokra bomlott, de még ha mindnyájan összetartanának is, mit tehetnének a török ellen, mikor a legegyszerűbb hadifelszerelésük sincsen? Azt megtehetik, hogy egyszer megütköznek, de akkor vereséget is fognak szenvedni, hiszen nincsen egyetlen erősített állásuk sem ... Honnan várhatnának segítséget? Német földről, hol mindenütt viszályok dúlnak, s hol nincs többé alattvalói engedelmesség, nincs fejedelmi tekintély? A némettől, ősi ellenségétől várjon segítséget a magyar? Vagy talán Lengyelországtól, mely éppen most kötött fegyverszünetet a törökkel öt évre?”⁹

A király és kísérete rossz sejtelmek között vonult dél felé, a végek katonái azonban égtek a harci vágytól. Nekik addig a határ menti török bégek „másodvonalbeli” katonáival, fegyelmezetlen martalóccokkal volt dolguk, akiknél különbnek érezték magukat, hiszen az elmúlt évek során számos győzelmet arattak felettük. Elfeledkeztek arról, hogy a szultán személyes vezetése alatt álló török hadsereg egységei jóval nagyobb katonai erőt képviselnek. Téves az az állítás, mely szerint Szapolyai 40 000 embert hozott volna magával Szegedre, valójában legfeljebb 5000 katonája volt. A Mohácsnál összegyűjtött 25 000 főnyi seregnél lényegesen nagyobb és jobb haderőt Magyarország nem tudott kiállítani! A Habsburgoktól sem katonai, sem pénzügyi támogatás nem érkezett. A két Habsburg-fivér a francia–pápai–velencei szövetség – a cognaci liga – ellen tartogatta erőit. Egyedül Morvaországból jött 4000 zsoldos, akiket a nuncius fogadott fel a pápától küldött pénzen. Legtöbbjük ott is maradt a mohácsi mezőn.

Pétervárad elfoglalása után a szultán háromszoros túlerőben levő serege 1526. augusztus 29-én Mohácsnál döntő vereséget mért a magyar haderőre. Alig néhány ezren tudtak elmenekülni. A menekülés során maga a király is a Csele-patakba fulladt. A csatavesztés hírére a királyné nyomban elhagyta Budát, amelynek védelméről senki sem gondoskodott. A szultán kardcsapás nélkül foglalhatta el a fővárost, de október 12-ig kivonult az országból, csupán a Szerémség váraiban hagyott erős török őrségeket.

Gyors visszavonulásának magyarázata igen egyszerű. Támadása olyan következményekkel járt, amelyek semmi esetre sem álltak érdekében. Mohácsnál nemcsak a magyar sereget verte tönkre, hanem meghalt a király is, aminek következtében megnyílt a Habsburgok előtt a magyar királyság megszerzésének lehetősége. Szulejmán – akarata ellenére – óriási szolgálatot tett leghatalmasabb ellenfelének, amit azzal próbált orvosolni, hogy időt és alkalmat nyújtott a Habsburg-ellenes magyar pártnak a cselekvésre.

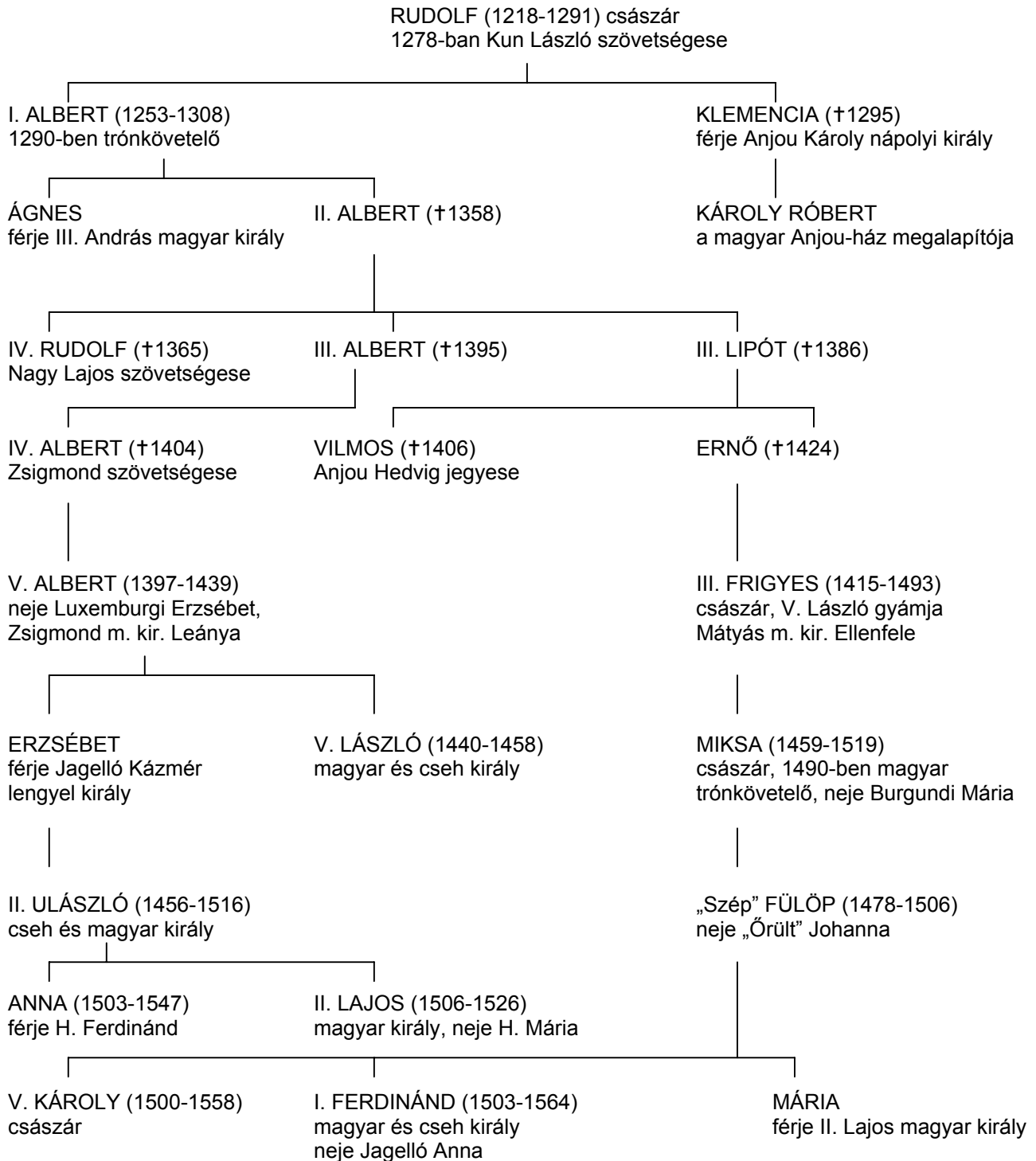
Ezzel megkezdődött a török birodalom két évszázadon át tartó közvetlen harca a Habsburg-házzal Magyarország területén.

Mohács nem a csatavesztés ténye, nem is a király halála miatt vált nemzeti katasztrófává, hanem azáltal, amit kifejezett: a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett nagyarányú eltolódás folytán. A déli és nyugati határai mentén létrejött világhatalmak mellett Magyarország eltörpült. Nem lehetett egyiküknek sem egyenrangú ellenfele, sem megbecsült szövetségese, hanem mindkettő küzdelmének tárgya.

⁹ Antonio del Burgo 1526. január 18-i jelentése. Közli Bartoniek, E.: *Mohács Magyarországa*. Bp. A Napkelet Könyvtára 12. sz. 1926. 37. old.

A HABSBURG-HÁZ ÚTJA A MAGYAR TRÓNHOZ

(A családfán a dinasztiának csak azok a tagjai szerepelnek, akiknek Magyarországgal kapcsolatuk volt vagy személyük a leszármazás szempontjából fontos.)

Török politika – Habsburg-politika

A Fejérvárra sereglő nemesek 1526. november 10-én, alig egy hónappal azután, hogy Szulejmán seregei kivonultak az országból, valóban Szapolyai János erdélyi vajdát választották királlyá. A főurak egy kisebb csoportja azonban néhány héttel később Pozsonyban Habsburg Ferdinándot választotta meg – aki közben a II. Lajos halálával szintén megürült cseh trónt is megszerezte –, és pedig azért, mert egy Habsburg-házból való uralkodó, gondolták, inkább megvédheti az országot egy török támadástól, mint Szapolyai, aki más ország erejére nem támaszkodhat. A törököket tehát a Habsburgok hozták reánk, a Habsburgokat viszont a törökök.

Sokak szerint a mohácsi csatavesztést a kettős királyválasztás tette végzetessé, előidézte az ország kettészakítását. Elfelejtik azonban, hogy kettős királyválasztásra Magyarországon már többször került sor anélkül, hogy annak katasztrofális következményei lettek volna, és főleg abban a feltételezésükben tévednek, hogy a szultán nyugodtan tűrte volna a Habsburg-uralomnak Magyarország egészére való kiterjesztését, ha János király nem fordul hozzá segítségért, vagy hogy a Habsburgok lemondtak volna a magyar koronáról, ha igényüket néhány Pozsonyba húzódó főúr szavazatával nem támaszthatják alá. Sztambulban vagy Bécsben egészen másként ítélték meg a helyzetet. A szultán nem engedte – nem is engedhette –, hogy Magyarország a maga egészében a Habsburg-ház hatalmát növelje és hogy Ferdinánd az osztrák tartományokból, Csehországból és Magyarországból álló birodalma élén – háta mögött V. Károly császár támogatásával – az Oszmán Birodalom balkáni tartományait veszélyeztesse. A Habsburg-ház viszont nem tűrhette – és nem is tűrte –, hogy a török befolyás alá kerülő Magyarország határa Bécs kapuinál legyen.

A szultán azt hangoztatta, hogy Magyarország – hódítás jogán – az övé. Annak adja tehát, akinek akarja, csak a Habsburgoknak nem. Budát kiürítette ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy számára Magyarország további sorsa közömbös lett volna. A szerémségi várak – az ország „kulcsainak” – birtokában bármikor beavatkozhatott, ha az események rá nézve kedvezőtlen fordulatot vesznek. Egy török követ már 1526–1527 telén megjelent János királynál, aki azonban ezt szigorúan titkolta, és a követet üres kézzel bocsátotta útjára. Ekkor még a hagyományos magyar külpolitikát akarta folytatni: a keresztény hatalmakkal szövetségben és azok segítségével védekezni a török ellen. Követei felkeresték a pápát és Velencét, jártak Franciaországban és Angliában is, de érdemleges segítséget sehonnan sem tudtak szerezni.

Ferdinánd azt vallotta, hogy Magyarország választás nélkül is, jog szerint a Habsburg-házé. (V. Károly II. Lajos életében is viselte a magyar királyi címet.) Nem a magyar főurak hűségnyilatkozataira várt hosszú hónapokig, hanem arra, hogy az ország elfoglalásához kellő számú katonát gyűjtsön, illetve, hogy a szükséges pénzt előteremtse. Fellépését az késleltette, hogy a Habsburg-ház óriási hatalma nagy és – mint utóbb kiderült – megoldhatatlan nehézségekkel küzdött. Az uralma alatt álló országok földrajzilag nem függték össze és a gazdasági fejlődés különböző fokain állottak. Érdekeik eltérőek, nemegyszer éppen ellentétesek voltak. Az érdekellentétekhez még további, egyre jelentősebbé váló megosztó tényező járult: a vallási különbség. A reformáció 1517-ben Luther Márton fellépésével vette kezdetét, és viszonylag rövid idő alatt a Német-római Birodalmat alkotó országokat, majd a többi európai államot is megosztotta, illetőleg szembeállította egymással. A császár nem tudta birodalmának erőforrásait egy nagy közös cél érdekében összefogni. Országai eltérő módon reagáltak a francia király, az észak-afrikai kalózok vagy a török támadására, aszerint, hogy az milyen közlelől érintette őket. Másban látták a fő veszélyt, és másként ítélték meg a védekezés fontosságát. (A kasztíliai rendi gyűlés, a cortes 1527-ben nem szavazta meg egy magyarországi hadjárat költségeit.) V. Károly maga másod- vagy inkább harmadrendűnek tekintette a török fenyegetést, és csak mérsékeltlen támogatta öccsét, akitől viszont elvárta, hogy saját céljainak magvalósításában segítse.

Itáliában ismét kiújultak a harcok. I. Ferenc, miután fogságából kiszabadult, új szövetséget kötött a Velencei Köztársasággal és a Szentszékkal. Néhány hónappal később V. Károly lázadó zsoldosai megtámadták és kirabolták Rómát, és a szorult helyzetben levő pápa – hiába fakadt könnyekre a mohácsi csatavesztés hírének hallatára – nem is gondolhatott arra, hogy Magyarországnak segítséget nyújtson. A cambrai-i béke – vagy inkább fegyverszünet – a két nagy ellenfél, I. Ferenc és V. Károly között csak 1529-ben jött létre. Lengyelország megmaradt semlegességi politikája mellett, míg a Velencei Köztársaság külön követség útján fejezte ki jókívánságait a szultánnak mohácsi győzelme alkalmából.

Ferdinánd és János megbízottai ezért – lengyel közvetítéssel – egy ideig a békés megegyezés lehetőségeiről tárgyaltak azon az alapon, hogy János feleségül veszi Mária özvegy királynét, lemond a cseh korona melléktartományaira vonatkozó igényekről, a kikötött zálogösszegekről, és halála esetére elismeri a Habsburg-ház örökösödési jogát. Mikor azonban Ferdinánd az V. Károlytól kapott anyagi támogatással befejezte hadikészületeit, a tárgyalásokat megszakította, és 1527. július első napjaiban 8000 gyalogosból és

több mint 3000 lovasból álló zsoldos sereget – a korabeli viszonyokhoz képest igen tekintélyes haderőt – indított el az ország meghódítására. Nem meglepő, hogy főuraink egymás után csatlakoztak Ferdinándhoz, akit november 3-án Fehérvárott meg is koronáztak. A híveitől elhagyott János először a Tiszántúlra, Erdélybe, majd Lengyelországba menekült, előzőleg azonban Laski Jeromost Sztambulba küldte, hogy a szultán segítségét kérje.

Ferdinánd támadása kedvező alkalmat teremtett a török beavatkozás számára, V. Károly figyelmeztette is öccsét, hogy kíméletlenségével Jánost a török karjaiba kergeti, de Ferdinánd nem hallgatott rá. Velence, bár közvetlenül nem segítette Jánost, követei útján ismételten szót emelt érdekében a Portán. Laski küldetése ezért teljes sikerrel járt és a szultán János király akkori helyzetéhez képest igen kedvező feltételek mellett kötött vele szövetséget. Megígérte, hogy az országot évi adófizetés és hűbéri kötelezettségek nélkül Jánosnak adja át és őt minden erejével megvédelmezi. „Én, szultán Szolimán ... esküszöm, hogy Téged, hites testvéremet soha el nem hagylak, még ha birodalmaim és országaim, összes hatalmam menne is veszendőbe...”¹⁰

Amikor Ferdinánd követi szintén megjelentek a Portán, Szulejmán Ferdinánd magyar királyságának elismerését kereken elutasította és megüzente neki, hogy a következő évben személyesen vezet ellene hadat.

A mohácsi csatát követő évtized eseményeinek tanúsága szerint a török Magyarországot nem akarta meghódítani – mint ahogyan nem hódította meg a román fejedelemségeket sem -, hanem arra törekedett, hogy Magyarországot maga mellé állítva ütközőállamként használja fel a Habsburg-ház hatalmával szemben. A török politika – miként hajdan a Bizánci Császárság – hosszú időn keresztül a Dunát és a Szávát a birodalom természetes határának tekintette. Magyar területek elfoglalása a szultán számára bizonyára nem volt nehéz feladat, de olyan katonai erőfeszítést igényelt, amely nem állt arányban a hódítástól várható előnyökkel. Igaz, hogy nagy létszámú haderőt állíthatott talpra, de annak mozgósítása, felvonulása sok időt vett igénybe és Magyarország területét csak rövid ideig használhatta fel hadműveletek számára, mert a tél beállta előtt seregét vissza kellett vezetnie. A magyarországi török helyőrségek fenntartása jóval többbe került, mint amennyi jövedelmet a szultán Magyarország területéről húzhatott. Gazdasági okok tehát nem szóltak a hódítás mellett, és nem meggyőző a török állítólagos kielégíthetetlen hódítási vágyára való hivatkozás sem. Az Oszmán Birodalom számára a tenger jóval kedvezőbb terjeszkedési lehetőségeket kínált, mint a szárazföld. A tuniszi és az algíri kalózok a szultán szolgálatába álltak, és ezáltal Észak-Afrika partjai és kikötői a török ellenőrzése alá kerültek. A Földközi-tenger feletti uralom megszerzésének perspektívája mellett Magyarország meghódítása nem sokat számított.

A szultán ezért fogadta kitüntető barátsággal 1529. augusztus 18-án a mohácsi csatamezőn nála tisztelgő Szapolyait, és újbó megígérte, hogy az ország birtokába visszahelyezi. Nem volt nehéz dolga. Ferdinánd, miután pénze elfogyott és zsoldosai szétszéledtek, még az előző évben elhagyta az országot. A fegyveres ellenállást nem szervezte meg, a császártól említésre méltó segínyt szerezni nem tudott. Alighogy Szulejmán Buda alá ért, a német őrség még a tulajdonképpeni ostrom kezdete előtt fellázadt és feladta a várat. A szultán Budát – majd később a kezébe került koronát is – átadta Jánosnak, amit hivatalosan a következőkben indokolt: „A vár tehát elfoglaltatott, de mivel közte és a muzulmán birodalom között levő óriási távolság miatt nem lehetett közvetlenül birtokba venni és őrséggel ellátni ... a nevezett Jánosnak ajándékoztam.”¹¹ Ezután a török sereg Bécs elfoglalására indult, de későn, mert háromheti ostrom után a rossz idő beállta miatt kénytelen volt dolgavégezetlen visszavonulni.

Ferdinánd tehát 1527-ben Magyarország nagy részét elfoglalta, majd az két évre rá – Szulejmán hadjárata nyomán – néhány vár és vármegye kivételével ismét János királyé lett. A magyar nemesség zöme, mely Szapolyai Jánost királlyá választotta, egy év múlva Ferdinándhoz pártolt, majd két évvel később ismét János mellé állt. A köztudatban úgy él, hogy főuraink sűrű pálfordulásai züllesztették le az országot annyira, hogy idegen hódítók prédájává vált. Ez a magyarázat azonban összetéveszti az okot az okozattal. Főuraink azért változtattak oly gyakran pártot, hogy kellő időben a győzteshez csatlakozva biztosítsák régi vagy újonnan szerzett birtokaik megtartását. A megosztás igazi oka a Habsburg-ház és az Oszmán Birodalom küzdelme volt, amelynek mérlege hol erre, hol arra billent, hogy végül is döntetlen állásban maradjon. Egyikük sem volt elég erős ahhoz, hogy Magyarország egészét megszerezze, de ahhoz igen, hogy ellenfelét ebben megakadályozza. Ez viszont elkerülhetetlenül maga után vonta az ország felosztását. Kezdetben Ferdinándnak voltak hívei Erdélyben, Jánosnak pedig Horvátországban, de néhány év elegendő volt ahhoz, hogy a két szemben álló nagyhatalom fegyvereinek hatósugara szabja meg főuraink pártállását. Ők tehát statisztáltak ahhoz, amin változtatni nem tudtak. Perényi Péter vagy Török Bálint átállása a két ellenkirály uralmának kiterjedését módosíthatta, de nem a két világhatalom erőviszonyait.

¹⁰ Idézi Perjés, G.: *Az országút szélére vetett ország*. Bp. Magvető. 1975. 17. old.

¹¹ Thury, J.: *Török történetírók*. Bp. MTA. 1893. I. köt. 389. old.

A magyar rendek kezdeményezésére, akik az ország egységét meg akarták őrizni, a két király képviselői között újabb tárgyalások indultak meg. Eredményt ezúttal sem hoztak, sőt Ferdinánd – miután V. Károly Itália birtokát biztosította magának és Bolognában 1530. február 14-én a pápa császárrá koronázta – Buda visszafoglalását is megkísérelte. A szultán erre 1532-ben újabb sereget vezetett Bécs felé, de most már el sem jutott odáig, hanem Kőszeg ostroma után visszafordult. V. Károly Bécs körül 80 000 főnyi nagy haderőt gyűjtött össze, de nem kereste a törökkel való megütközést, hanem Szulejmán visszavonulása után sürgősen feloszlatta seregét. Annyi pénze neki sem volt, hogy nagyszámú katonaságot állandó készenlétben tartson.

Az 1529. és 1532. évi hadjáratok mindkét király híveit kiábrándították. A török katonai ereje végesnek bizonyult, nem tudta Ferdinándot arra kényszeríteni, hogy Magyarország egészéről lemondjon. Világossá vált azonban az is, hogy Ferdinánd képtelen az országot megvédeni, V. Károly pedig nem hajlandó Magyarország érdekében komoly erőfeszítésre. Öccsét egyébként is arra biztatta, hogy egyezzen ki a szultánnal. Ferdinánd a kezén maradt vármegyéekért – amelyeket a hadjáratok után fontosabbnak tartott, mint valaha – évi adót ajánlott fel.

Szulejmán, aki hasztalan próbálta hadműveleteinek kudarcát leplezni, nem utasította el mereven Ferdinánd követeit, mert Perzsia megtámadására készülődött, kétfrontos háborút pedig az Oszmán Birodalom sem bírt el. Arról szó sem lehetett, hogy a szultán Magyarországot Ferdinándnak átengedje, de az utóbbi kezén levő nyugat-magyarországi várak nem nagyon érdekelték. A francia diplomácia különben is arra akarta rávenni, hogy ne az osztrák tartományokat támadja meg, mert azzal V. Károly német ellenzékét a császár karjaiba hajtotta volna, hanem elsősorban a tengeren vagy Itáliában próbálkozzék, ahol a franciáknak hatásosabb segítséget nyújthatott. Az óvatos szulejmáni hadvezetés nem vállalkozott az Itáliába való betörésre, de hadiflottáját nagy ütemben fejlesztette, többször is érzékeny csapást mérve V. Károly tengerészereire. A császár 1535-ben sikeres hadjáratot vezetett a tuniszi kalózok ellen, de győzelmét nem aknázhatta ki. 1536-ban kitört a harmadik háború I. Ferencsel, aki a törökkel szövetséget kötött. Az 1536-ban létrejött szerződés tágra nyitotta az utat keleten a francia befolyás számára, és a francia kereskedőknek is jelentős kiváltságokat biztosított a szultán birodalmában.

Szulejmán perzsa hadjáratának befejezése után Ferdinándnak be kellett látnia, hogy amit katonai erővel nem sikerült megszereznie, azt tárgyalások útján sem kaphatja meg. Követi hosszú évek szívós munkájával csak annyit ért el, hogy János király és kormánya iránt sikerült a török udvarban bizalmatlanságot és gyanakvást kelteniük. A gyanú nem volt alaptalan. János király követi tárgyaltak Ferdinánddal, sőt V. Károly császárral is, lényegében azon az alapon, hogy a Habsburg-ház mondjon le – legalább egyelőre – az ország feletti uralomról, vagy egyesítse erőit az országnak a töröktől való megvédésére, mely esetben Jánosnak kellett volna visszavonulnia az uralkodástól.

A hosszú nyúló diplomáciai tárgyalások több szakaszra bonthatók és az álláspontok több ízben változtak, attól függően, hogy a császár a kérdéses időben sikereket vagy kudarcokat könyvelhetett el. 1538-ban végre létrejött a váradi béke a tényleges birtokállomány alapján. Ferdinánd elismerte Jánost magyar királynak, János pedig beleegyezett abba, hogy halála után az ő országrésze is Ferdinándra szálljon, esetleges utódait pedig más módon kártalanítsák. Mindketten beszüntették a harcot egymás ellen, a törökkel szemben viszont közösen kívántak védekezni. A megállapodás lényegéhez tartozott azonban az is, amiről a megerősítő záradék szólt: „... békeszerződés kihirdetését, valamint a közös ellenség megnevezését mindaddig elhalasztjuk, amíg a császár ki nem jelenti, hogy ennek ideje elérkezett. Amennyiben szükséges, ezt a levelet akkor megújítjuk, megnevezve benne a közös ellenséget is ...”¹² Ez azt jelentette, hogy a megállapodásnak titokban kell maradnia mindaddig, míg V. Károly el nem szánja magát a török elleni döntő fellépésre.

A váradi szerződés nem vezetett őszinte megbékéléshez. V. Károly a kihirdetéssel kapcsolatos jogát rövidesen Ferdinándra ruházta át, amivel megfosztotta a szerződést igazi értékétől. János házassági tervei és ezzel kapcsolatban fiú utód születésének lehetősége viszont Ferdinánd bizalmatlanságát fokozták annyira, hogy a szolgálatába szegődött Laski úrnak a megállapodást beárulta a Portán. Ezzel saját ügyén nem segített, de ellenfelének helyzetét alaposan aláásta. Lépésének végzetes következményei rövidesen megmutatkoztak.

1539-ben János feleségül vette Zsigmond lengyel király lányát, Izabellát, akitől fia született, maga a király azonban két héttel a kis János Zsigmond születése után, 1540 júniusában meghalt.

¹² Idézi Bárdossy, L.: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Bp. KME NY. 1943. 219. old.

Buda elvesztésének okai és következményei

A váradi szerződés értelmében esedékessé vált az ország egyesítése Ferdinánd uralma alatt, de ennek politikai és katonai feltételei továbbra is hiányoztak. Sem Ferdinánd, sem V. Károly nem rendelkezett olyan haderővel, mely az országot a töröktől megvédezhette volna, és ezért János hívei úgy döntöttek, hogy a váradi békét nem hajtják végre. János Zsigmondot királlyá kiáltották ki, de óvatosságból nem koronázták meg, a szultántól pedig azt kérték, hogy a János királlyal kötött szerződés érvényét terjessze ki annak fiára, Zsigmondra. Közben Ferdinánddal is tárgyaltak, aki türelmetlenségében ostrom alá vette Budát, egyúttal pedig bejelentette a szultánnak, hogy az egész országot magának igényli és hajlandó érte évi adót fizetni.

A csekély erővel indított ostromot Fráter György erélyesen visszaverte, de Szulejmán Ferdinánd támadásának ürügyén hatalmas haderővel személyesen indult Magyarországra. A császártól nem kellett tartania, mert az Algír ellen vezetett sikertelen hadjáratot. A szultán tudta jól hogy János Zsigmond pártja bomladozik és talán azt is, hogy az özvegy királyné Ferdinándhoz húz. Szakított tehát addigi politikájával, és elhatározta Buda elfoglalását. Ismételt hadjáratok helyett az ország szívében állomásozó török helyőrséggel akarta megghiúsítani azt, hogy a magyar államterület egésze a Habsburgok kezére jusson.

A szultán óbudai táborában fogadta a kis királyfit és kormányának tagjait, akiket visszatartott mindaddig, amíg janicsárjai Buda nyitott kapuin beszállingózva, adott jelre el nem foglalták a várat. Istvánffy szerint Szulejmán azzal nyugtatta János Zsigmond híveit, hogy Budát csak a kis király nagykorúságáig veszi birtokba, de az a mód, ahogy a fővárosban berendezkedett a megszállás végleges jellege mellett szólt. A hadjáratról kiadott hivatalos török jelentés nem hagyott ez iránt kétséget. „Célom az volt, hogy Buda székvárosát az Iszlám egyik házává tegyem és Magyarországot birtokomba vegyem.”¹³

Buda elfoglalása végzetes csapást mért a török orientáció híveire. Bebizonyosodott, hogy a szultán barátságának a keresése nem mentheti meg az országot a török hódítástól. Ez magyarázza meg azt, hogy Fráter György – miközben erélyes kézzel próbálta a Tiszától keletre eső területek kormányzását megszervezni – 1541. december 29-én megkötötte Ferdinánd megbízottaival a gyalui egyezményt, amelyben biztosította Izabella és fia kártalanítását, egyúttal pedig hűséget fogadott Ferdinándnak.

A gyalui egyezséget éppúgy nem lehetett végrehajtani, mint a váradi békét. Minden Buda visszavételétől függött, amelynek eleste egész Európában nagy megdöbbenést keltett. 1542 nyarán mintegy 40 000 főnyi sereg indult el Bécs alól Buda visszavételére. A rosszul előkészített és rosszul vezetett hadművelet azonban csúfos kudarcba fulladt. A sereg visszavonult és felbomlott anélkül, hogy a vár ellen komoly ostromot indított volna, ami a Habsburg-orientáció teljes csődjével volt egyértelmű. Az 1543. évi török hadjárat nyomán viszont Pécs, Fejérvár, Esztergom és Vác falaira is lőfarkos zászló került, és az országot kettéválasztó török ék ugyancsak kiszélesedett. Ferdinánd tehetetlen volt, mert V. Károly ismét a franciákkal hadakozott. Sikertelenül ugyan kedvező feltételek mellett 1544. szeptember 14-én Crépyben békét kötni, de azt követően a német protestánsokkal keveredett háborúba. Ferdinánd beletörődött az új helyzetbe, és a kezén maradt magyar területért évi 30 000 arany adót fizetve 1547-ben békét kötött a szultánnal.

Jellemző, hogy az 1541-ben Budánál a németek ellen harcoló Török Bálint a szultán, a Buda visszavételéért küzdő Perényi Péter pedig Ferdinánd fogságában töltötte hátralevő éveit. Még tragikusabb sors jutott Fráter Györgynek osztályrészül. Az öregedő barát, akit a Buda elvesztése miatt érzett felelősség kínja gyötört, küzdelmes életét az ország egyesítésével akarta betetőzni, jöllehet ennek feltételei továbbra sem értek be.¹⁴ Miután a török egyes tiszántúli várak átengedését kezdte követelni, 1551. július 19-én lemondatta a trónról Izabellát és fiát, Kelet-Magyarország területeire pedig befogadta Ferdinánd csapatait. Ezzel elkövette azt a hibát, amelyet tíz évvel előbb megpróbált elkerülni. Az átadott országrészt a Ferdinánd által küldött kis haderővel nem lehetett nagyobb támadással szemben megvédeni, amivel pedig feltétlenül számolni kellett. A török hadikészületek hírére Fráter György ajándékokkal és ígérekkel próbálta a pasákat lekenyerezni, de ezzel felkeltette Ferdinánd mindenütt árulást szimatoló fővezérének gyanakvását, aki a barátot 1551. december 16-ának éjjelén – királyi urának tudtával és beleegyezésével – megölette.

A török támadása nem maradt el. 1552-ben egymás után foglalta el a királytól magára hagyott Veszprémet, Drégelyt, Temesvárt, Lippát és Szolnokot, vagyis nemcsak az előzőleg Ferdinánd alá tartozó, hanem az 1541 után János Zsigmondnak hagyott részekben is hódított. Egyedül Eger védte meg Dobó István vitézei. A török hódoltság területe – 25 évvel a mohácsi csata után – már az ország középső

¹³ Thury im. I. köt. 395. old.

¹⁴ „Én Budára és Magyarországra vetem tekintetemet – mondogatta – annak visszaszerzését tervezem és számítgatom.” Forgács, F.: *Emlékirata*. Bp. Szépirodalmi. 1982. 31. old.

harmadat foglalta magába, és megakadályozta, hogy Ferdinánd az attól keletre eső területeken megszilárdíthassa uralmát. A király 1556-ban kivonta csapatait Erdélyből, ahol Izabella és az időközben felserdült János Zsigmond vette át a kormányzást. Ezzel az ország valóban három részre oszlott.

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HADJÁRATOK NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

1514 - 1556

Év:	Nyugat-Európa	Magyarország	Török birodalom
1514		Dózsa-felkelés	Háború a perzsák ellen
15	Milánó a franciáké	Habsburg-Jagelló házasság	
16			Szíria és
17			Egyiptom meghódítása
19	V. Károly megválasztása		
1520			Szulejmán trónra lépése
21	V. Károly és I. Ferenc	Szabács, Belgrád eleste	
22	első háborúja. A franciák		Rhodos elfoglalása
23	elvesztik Milánót.		Háború Lengyelország
24	I. Ferenc Paviánál fogságba		ellen
25	esik (25. II. 14.)		
26	I. 14. A madridi béke.	A mohácsi csata	
27	A cognaci liga. V. Károly	I. Ferdinánd megkoronázása	
28	és Ferenc 2. háborúja.		
29	A cambrai béke	Szulejmán Bécset ostromolja	
1530	Császárkoronázás	Ferdinánd Budát ostromolja	
31			
32		Kőszeg ostroma	
33			
34			
35	V. Károly Tuniszban		Tebritz és Bagdad
36	V. Károly és I. Ferenc 3.		elfoglalása. Szövetség
37	háborúja. A nizzai		Franciaországgal
38	fegyverszünet.	A váradi béke	Háború Velencével.
39			Nizza ostroma.
1540		János király halála	
41	V. Károly algiri kudarca	Budát elfoglalja a török	
42	V. Károly és I. Ferenc 4.	Visszaszerzési kísérlet	
43	háborúja. A crépyi béke	Pécs, Fehérvár,	
44		Esztergom elfoglalása	
45			
46	Az ún. schmalkaldeni		
47	háború	Ferdinánd békét köt	
48		a törökkel	
49			
1550			
51		Erdély átadása Ferdinándnak	
52	Szász Móric támadása	Temesvár, Szolnok eleste	
53			
54			
55			
56	V. Károly lemondása	Ferdinánd kiűríti	
		Erdélyt, János Zsigmond	
		visszatérése	

A törökök a Habsburg-ház nyugat-európai háborúit használják ki magyarországi hódításokra.
A közel-keleti háborúk Magyarországnak viszonylagos nyugalmat biztosítanak.

Európa és Magyarország

A Magyarország területén dúló és számunkra végzetes következménnyel járó háborúknak Európa államai alárendelt jelentőséget tulajdonítottak. A török birodalom – ez az európai országoktól társadalmi szerkezetét

és a muzulmán vallásra épülő ideológiáját tekintve egyaránt eltérő államalakulat – nagy darabot tépett le Európa testéből, de ez a veszteség nem volt olyan mérvű, hogy az európai hatalmak ellentéteit háttérbe szorította volna. A nyugat-európai országok gyorsabb gazdasági fejlődése nyomán, amit Amerika felfedezése és a meginduló gyarmatosítás tovább fokozott, a kontinens gazdasági központja nyugatabbra tolódott és megnövelte Spanyolország, Franciaország és Anglia súlyát. Ellentétek az egész földrész számára meghatározó fontosságúakká váltak. A magyarországi – mennyiségileg erősen lecsökkent – nemesfémtermelésnek már nem volt nemzetközi jelentősége, és Magyarország egyéb tekintetben sem képviselt olyan értéket, amelynek megtartása vagy visszaszerzése Európát törökellenes összefogásra bírhatta volna.

Az Európát megosztó fő ellentét a Habsburg-ház és Franciaország, valamint szövetségeseik több évtizedes harca volt, aminek I. Ferenc francia király 1547-ben bekövetkezett halála sem vetett véget. Az egy kézben levő Spanyolország, Németalföld, az itáliai és délnémet tartományok sora olyan mértékben fenyegette Franciaországot, hogy az kész volt akár az ördöggel – a szultánnal – szövetezni, de talált szövetségeseiket közelebb is, mert a Habsburgok hatalmát mások is sokallták. A hosszú küzdelem egyik félnek sem hozott döntő sikert, V. Károly számos győzelme dacára sem tudta a Habsburg-ház birtokait egységbe kovácsolni. A protestáns német fejedelmek a császár ellen léptek fel, és ha V. Károly egy ideig hitte is, hogy mérsékelt reformokkal helyreállíthatja a vallási egységet, rövidesen be kellett látnia próbálkozásainak hiúságát. 1552-ben kénytelen volt Innsbruckból elmenekülni Szász Móríc hadai elől, épp akkor, amikor Magyarországot új, nagy török támadás fenyegette. Az 1555. évi augsburgi vallásbéke egy időre látszólagos nyugalmat teremtett, de a birodalom politikai megosztottságát még jobban elmélyítette. Az egyetemes európai monarchia megteremtése lekerült a történelem napirendjéről. V. Károly belefáradt a reménytelen küzdelembe, 1556-ban visszavonult az uralkodástól és felosztotta országait fia, II. Fülöp és öccse, I. Ferdinánd között. Spanyolországot, Németalföldet, az itáliai tartományokat és a tengerentúli gyarmatokat II. Fülöp örökölte. Ferdinánd pedig az általa már előzőleg is igazgatott osztrák tartományokat kapta, Csehországot és azt, amit Magyarországból a török meghagyott, valamint az inkább névleges hatalommal, de nagy tekintéllyel járó császári címet. A Habsburg-ház kettévált spanyol, illetve osztrák ágra, de a két ág tagjai továbbra is szoros kapcsolatban maradtak egymással, mert a spanyol támogatás Bécsnek tényleges hatalmánál nagyobb súlyt kölcsönzött a nemzetközi életben, Madridnak pedig az egész kontinenst behálózó politikájához szüksége volt Közép-Európában egy feltétlenül megbízható társra, akit épp ezért katonai és pénzügyi téren egyaránt segített.

Spanyolország volt Európa vezető hatalma. Elsőnek építette ki az uralkodói abszolútizmus államrendszerét és nemcsak maradéktalanul megőrizte vallási egységét, hanem a katolikus egyház elvesztett pozícióinak visszaszerzésére irányuló nemzetközi méretű ellereformáció vezetője lett. A tridenti zsinat (1545-1563) megfogalmazta ennek ideológiáját, a jezsuita rend adta a vezérkarát, a nagy célkitűzést azonban a világi hatalom eszközeivel, elsősorban a spanyol monarchia fegyvereivel lehetett megvalósítani. A XVI. század második felének főbb eseményei közvetve vagy közvetlenül ennek a küzdelemnek a megnyilvánulásai.

A spanyol-francia háborút 1559-ben a cateau-cambrésis-i béke zárta le. Franciaország megtartotta Burgundiát, de a spanyol birtokok továbbra is három oldalról zárták körül. A katolikusok és a hugenották között kitört polgárháború – amelynek az 1572. évi párizsi „Szent Bertalan éj” csupán legismertebb eseménye – évtizedekre megbénította a francia külpolitikát és biztosította Spanyolország elsőbbségét. 1580-ban Portugália is II. Fülöp uralma alá került, aki a tengerentúli gyarmatok kizsákmányolásából mesés jövedelmet húzott. 1545-öt követően az amerikai bányákból évente 85 mázsa arany és 3100 mázsa ezüst érkezett a spanyol kikötőkbe, ami nagy hadsereg fenntartását és tevékeny külpolitika vitelét tette lehetővé.

A Németalföldön kibontakozó felkelés volt a spanyol politika első nagy kudarca, mert az angolok által támogatott északi – többségükben protestáns – tartományok elszakadását és polgári állammá való átalakulását nem tudta megakadályozni. Csak a déli rész – a mai Belgium – maradt spanyol uralom alatt. Anglia, mely VIII. Henrik alatt szakított a pápával, Mária királynő uralma (1553-1558) idején, aki II. Fülöp felesége volt, spanyol befolyás alá került. Erzsébet királynő trónra lépte viszont megszilárdította Angliában a protestantizmust, és Spanyolországnak az emelkedő tengeri hatalomban új vetélytársa támadt. A tragikus sorsú skót királynő, Stuart Mária, a reformáció és az ellenreformáció, a spanyol és spanyolelleses szövetségi rendszer küzdelmének volt eszköze és – áldozata. Kivégzésére, amely véget vetett a spanyol befolyás helyreállítása reményének, II. Fülöp háborúval válaszolt, de Nagy Armadáját 1588-ban a vihar és az angol tengerészek szétszórta.

A kudarc dacára Spanyolország Európa első hatalma maradt. Franciaországban, mely a spanyol anyaországnál kétszeresére népesebb volt (16 millió, szemben a 7 millió lakossal), a katolikus vallásra áttérő hugenotta IV. Henriknek sikerült felszámolni a polgárháborút. „Párizs megér egy misét” – mondotta, ami biztosította, hogy állama visszanyerje nemzetközi szerepét és befolyását. Hollandiát gazdagsága, a nemzetközi kereskedelemben és a pénzgazdálkodásban való nagyarányú részesedése tette komoly

nemzetközi tényezővé, Anglia pedig megkezdte hosszú küzdelmét a tengerek feletti uralom megszerzéséért. A közvetlen spanyol uralom vagy annak befolyása alatt álló itáliai államok ugyanakkor elvesztették jelentőségüket és Velence is megindult a hanyatlás útján.

Miközben Nyugat-Európa országai előtt megnyílt a nagyvilág, Magyarországot két nagyhatalom osztotta fel egymás között és területének nagy része két idegen társadalmi és politikai rendszer csatatere lett – a peremvidék pereme -, amelynek elsősorban hadászati jelentősége volt a szemben álló ellenfelek számára. Miközben a tengerentúli területek kirablásából származó kincsek tömege és a világrészek közötti kereskedelem révén elérhető mesés haszon nagyra növelte a spanyol, a francia és az angol uralkodók jövedelmeit, soha nem látott mértékben gazdagította a lisszaboni, az amszterdami meg a londoni kereskedőket, a művészetek, a tudomány számára is új lehetőségeket nyitott, nálunk az ország szívének legfontosabb városait erődítményekké alakították át, a polgárok helyét katonák – emitt janicsárok, amott német landsknechtek – foglalták el. Gyarapodás, előrelépés helyett az ország népének nagy része számára a pusztá megmaradás, a túlélés vált szinte egyedüli lehetőséggé.

Ferdinánd 1564-ben halt meg, és halálával a törökkel kötött békeszerződés érvényét veszítette. A béke meghosszabbítását rendezetlen területi kérdések akadályozták, mert János Zsigmond országának és a Habsburgok magyar királyságának határa még nem alakult ki, napirenden volt a kisebb várak elfoglalása. Emiatt Szulejmán 1566-ban még egy utolsó nagy hadjáratot vezetett Magyarországra.

Ferdinánd utódjának, Miksának volt ideje felkészülni a háborúra. A spanyol királytól jelentős pénzügyi támogatást kapott, a császári sereg azonban – mint már annyiszor – Győr körül vesztegelt, és tétlenül nézte, hogy a szultán a Zrínyi Miklóstól hősiesen védelmezett Szigetvárt, egy másik török sereg pedig Gyula várát foglalja el. Az agg Szulejmán a szigeti ostrom során meghalt, ami a törököt békülékennyé tette, míg Miksát saját seregének tehetetlensége készítette megegyezésre.

1568-ban Verancsics püspök Miksa megbízásából megkötötte a drinápolyi békét, ismét a tényleges birtokállomány alapján. Miksa évi 30 000 aranyat fizetett a szultánnak, de ezt nem adónak, hanem ajándéknak nevezték. A szerződésbe Erdélyt is belefoglalták. A békét nyolc évre kötötték, de azután ismételtelen meghosszabbították, úgyhogy közel negyedszázadig hatályban maradt.

A török birodalom töretlennek látszó fejlődése megakadt. Kelet fűszerei és egyéb áruai már nem a birodalom területén át, hanem Afrika megkerülésével portugál, majd később holland és angol hajókon érkeztek Európába. A török hódítás lendülete kifulladt. Hajóhada 1571-ben Lepantónál súlyos vereséget szenvedett az egyesült spanyol-génauai-velencei-pápai flottától, és le kellett mondania a Földközi-tenger feletti uralom megszerzéséről.

János Zsigmond szintén megegyezésre törekedett Miksával. Követe, Békés Gáspár, Speyerben 1570. szeptember 16-án megkötötte azt a megállapodást amelynek értelmében János Zsigmond lemondott a választott magyar királyi címről, Miksa viszont elismerte őt Erdély fejedelmének, valamint az oda tartozó Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Szatmár megye urának, ígéretet tett arra, hogy egyik unokahúgát hozzáadja feleségül, egyben pedig titkos véd- és dacsövetséget köt vele a török ellen.

A speyeri szerződés számos pontját nem hajtották végre – házasságkötésre sem került sor -, de mégis hosszabb időre rendezte Erdély és a Magyar Királyság viszonyát, úgyhogy a drinápolyi békével együtt lezárja azt a korszakot, amelynek során Magyarország egységét és függetlenségét elvesztette.

A függetlenség elvesztése

Az ország függetlenségének megszűnése nem köthető egyetlen időponthoz, hosszabb folyamat következménye volt. A Habsburg-ház nem hódította meg Magyarországot – különállását elvben mindig elismerte -, de a kezén maradt terület a XVI. század második felében az eredeti ország harmadára csökkent, és lakossága nem sokkal haladta meg az egymillió főt. Ezzel nemcsak a török elleni sikeres védekezés vált kilátástalanná, aminek feladatával az ország ép állapotában sem tudott megbirkózni, de elveszett az a lehetőség is, hogy a magyar rendeknek a Habsburg-ház politikájára említésre méltó befolyásuk legyen. A török elleni védővonal kiépítéséhez szükséges összeg, a haderő fenntartásának költségei Soranzo velencei követ szerint 1563-ban 900 000 forintot tettek ki, míg Ferdinándnak Magyarországból származó bevételeit 630 000 forintra, összes jövedelmeit pedig 1 800 000 forintra becsülték.¹⁵ Egyesek kisebb, mások nagyobb összegekről tudnak, de minden korabeli adat azt bizonyítja, hogy a katonai kiadások jelentősen meghaladták

¹⁵ Hóman-Szekfű: *Magyar történet*. 1936. III. köt. 125. old.

a magyar állam bevételeit, és a század folyamán egyre növekedtek. Az 1580-as években – amikor pedig hivatalosan béke volt – már kétmillió forintba rúgtak. A magyar állami jövedelmeknek azonban ténylegesen a felét sem fordították honvédelemre, hanem jelentős részben az idegenben székelő udvartartás költségeire. A hiány fedezését az osztrák és a cseh-morva rendek vállalták magukra, de a megajánlott összegek sem voltak elegendők, német birodalmi rendek által megszavazott „Türkenhilfe” pedig rendszertelenül folyt be, úgyhogy a katonaság fizetésére sohasem jutott elég pénz. A maradék magyar állam szervei az áldatlan állapoton segíteni nem tudtak, és a legfontosabb állami funkció, a honvédelem intézése hamar kicsúszott a hatáskörükből.

Mindez olyan időben következett be, amikor a rendi monarchiákat – néhány kivételtől eltekintve – egész Európában abszolút monarchiák váltották fel, amelyekben az államügyeket az uralkodó által kinevezett és csak neki felelős tisztségviselők intézték. Az ezzel együtt járó központosítás az addig önálló államisággal vagy széles körű önkormányzattal rendelkező országok, tartományok jogainak korlátozásával járt és gyakran teljes beolvasztásukhoz vezetett.

A Habsburg-uralom alatt álló Magyarországon az uralkodói abszolutizmus nem épült ki teljesen, de az államügyek intézésében mégis jelentős változásokra került sor, amelyeket Ferdinánd hosszabb idő alatt, fokozatosan vezetett be. A nádori tisztséget 1530 és 1608 között – Nádasdy Tamás rövid nádorságát leszámítva – sem ő, sem utódai nem töltötték be, és a magyar királyi tanács hatásköre a gyakorlatban mindinkább összeszűkült. A Habsburg-uralkodók központi hatóságai, hivatalai egyre gyakrabban intézkedtek a magyar tanácsra tartozó ügyekben. Ferdinánd hajlandó lett volna arra, hogy magyar tanácsát nagyobb mértékben foglalkoztassa, de azon az áron, hogy a rendi képviseleti szervből a királyi hatalom eszközévé váljon és a nehezen kezelhető országgyűlés helyett megszavazza a rendkívüli hadiadót. Ezt viszont a magyar tanács tagjai utasították el, mire az uralkodó mind gyakrabban mellőzte a tanács összehívását és meghallgatását.

Az 1526 utáni országgyűlések véget nem érő egyhangúsággal ismételték évről-évre ugyanazokat a kívánságokat és kérték ugyanazon panaszok orvoslását: a király lakjék az országban, legalább részben lakjék az országban, legalább a fia lakjék az országban, aranyat, ezüstöt és általában a jövedelmeket ne vigyék ki az országból, hanem fordítsák a várak fenntartására és a katonaság ellátására, magyar ügyekben csak a magyar kancelláriából kiadott levelekkel éljen, a magyar katonák élére magyar kapitányokat állítson, „hogymiképpen a pusztán idegen országokra néző ügyekben magyarokat sohasem alkalmaznak, éppen úgy a tisztán és kizárólag Magyarország szabadságait és kiváltságait illetőkben is, idegeneket ne alkalmazzanak...”¹⁶

A panaszok később sem szűntek meg. „Mert mi inkább és igazabban magyar ügy – mondták az 1578-as országgyűlésen -, mint a törökkel kötött fegyverszünet és arról mégis mit sem tudnak azok, akiknek életéről és vagyonáról döntenek.”¹⁷

A Magyarországot legközvetlenebbül érdeklő külügyek – a hadügyekkel és a pénzügyek jelentős részével együtt – az új hatóságok hatáskörébe kerültek anélkül, hogy működésüket a magyar rendek ténylegesen befolyásolhatták volna. Miután az ország védelmének a költségei a bevételeket jóval meghaladták, a magyar rendek akaratuk érvényesítésének leghatásosabb eszközét, az adómegtagadást nem alkalmazhatták.

A külügyek intézésével a Habsburg-államaparátusból, elsősorban az udvari tanácsból kifejlődött ún. titkos tanács (Geheimer Rat) foglalkozott. Az elnöki teendőket a főudvarmester látta el, de legfontosabb és legbefolyásosabb tagjának a kancellárt kellett tekinteni. Megalakulásától – 1526-tól – kezdve a titkos tanács intézte az udvari rendtartás előírásai szerint a nehéz és titkos ügyeket, mindenekelőtt azt, „miként kell idegen hatalmasságokkal eljárni”.

Tevékenysége nem korlátozódott a külpolitikai kérdésekre, mert belpolitikai ügyekben is állást foglalt, magyar vonatkozásban például az országgyűlések előkészítésében jutott jelentős szerephez. Eredetileg elsősorban birodalmi származású személyek vettek munkájukban részt, majd II. Ferdinánd idejétől kezdve a tanácsosok az osztrák és a cseh tartományok arisztokráciájának soraiból kerültek ki.

A kancellária kezdettől fogva a legszorosabb kapcsolatban állott a titkos tanáccsal. A külpolitikai kérdésekben a titkos tanács javaslata alapján hozott uralkodói döntéseket, az ülések jegyzőkönyveit a kancellária titkárai fogalmazták meg a kancellár irányítása mellett. Miután a Habsburg-uralom alatt álló országoknak saját kancelláriájuk volt, Ferdinánd 1527-ben udvari vagy házi kancelláriáját szervezte át a

¹⁶ Ld. Az 1559. évi 8. tc. 2. pontját. *Magyar Törvénytár 1526-1608.* köt. Bp. Franklin. 1899. 451. old.

¹⁷ Fraknoi, V.: *Magyar Országgyűlési Emlékek.* Bp. VI. köt. 253. old.

központi irodává. A sok panaszból kitűnően gyakran kerülhetett sor a hatáskörök túllépésére, és nem egy esetben a birodalmi kancellária magyar vonatkozású ügyiratokat is kiállított.

Az 1556-ban megszervezett öttagú udvari haditanács (Hofkriegsrat) feladata a katonai ügyek irányítása, a hadsereg kiállítása, felszerelése és az erődítmények fenntartása volt, de hozzá tartozott a törökkel való diplomáciai levelezés intézése egészen 1742-ig (1720-ig az Oroszországgal való diplomáciai levelezés is), tehát a Magyarországot közvetlenül és mindenekelőtt érintő török béke, illetőleg fegyverszünet ügyei. A haditanács hatásköre az osztrák Habsburgok uralma alatt álló valamennyi országra kiterjedt, és ezek legerősebb összetartó kötelekévé vált. A XVI. század folyamán egyetlen magyar elnöke sem akadt.

A központi hatóságok vezetői közé nem kerültek magyarok, mert a Habsburg-ház nyugati irányú politikájához az uralkodó az ottani viszonyokban járatlan és eltérő érdekű magyar híveitől nem várhatott olyan tanácsot és közreműködést, amelynek valóban hasznát vehette volna. A magyar állami szervek hatáskörének csökkenése anélkül következett be, hogy tagjaik – kárpótlásul – beleszólási jogot vagy lehetőséget nyertek volna a birodalmi ügyek intézésébe.

A magyar rendek jól látták, hogy az ország jogállásának kulcskérdése az uralkodó és udvarának tartózkodási helye. Ezért kérték, követelték olyan állhatatosan, hogy lakják az országban vagy legalább részben lakják az országban. Az uralkodó személye köré épült ki az államhatalmat ténylegesen gyakorló szervek rendszere. Diplomáciai élet és diplomáciai összeköttetés szintén csak a királyi udvarban az uralkodó személye körül bontakozhatott ki. A követ – a kor felfogása szerint – uralkodójának személyes képviselője volt a másik uralkodó, a másik szuverén mellett. Miután az állandó követküldés a XVI. század folyamán egész Európában elterjedt, az uralkodóhoz akkreditált diplomáciai testület létezése lett az állami függetlenség és az ehhez kapcsolódó nemzetközi jogalanyiség legfontosabb ismérve. 1531-től Ferdinánd a római királyi, majd 1558-tól a császári címet viselte magyar, cseh királyi és egyéb címeivel együtt. A nemzetközi érintkezésben természetesen a nagyobbak, előkelőbbnek tartott cím dominált. A Habsburg uralkodó követői tehát a császár követői voltak, és ez a helyzet külföldön elfeledtette a magyar állam önállóságát, mivel külön magyar követ egyetlen európai udvarban sem nyújtotta át megbízólevelét és nem volt magyar királyi udvar sem, ahova más uralkodók követeket küldhettek volna. A tekintetes karok és rendek hiába ragaszkodtak az ország önállóságának a Habsburg-ház által nyíltan sohasem tagadott tételéhez, a külföld erről már nem vett és nem is vehetett tudomást.

Mennyiben ismerték fel akkori politikusaink a katasztrófa igazi okait? Mennyiben volt áttekintésük Európa hatalmi viszonyainak megváltozásáról, V. Károly és I. Ferenc elgondolásairól, vagy a Német Birodalom megosztottságáról? Az 1546-os országgyűlésen a végsőig elkeseredett rendek a király iránti köteles tiszteletről is megfélemlítve feszegették a kérdést: „Miért történt az, hogy Őfelségének Magyarország felszabadítására fordított oly buzgó és aggódó törekvései nem vezettek az óhajtott eredményre?” A törvény szövegébe azonban az a nemzedékek politikai gondolkodását összegző és a későbbi századokra is kiható fatalista megállapítás került: „Ámbár ennek a dolognak [ti. az ország felszabadítása megghiúsulásának] az emberi természetből következően sok és különféle okát lehetne felhozni, mindamellett, minthogy a halandókon egyedül a mindenható Isten akaratából esik meg minden, ennél fogva úgy látszik, hogy mindaz, ami Őfelségének a tiszteletre legméltóbb intézkedései és legbölcsebb szándékai ellenére többnyire minden várokozáson és minden számításon kívül következett be, egyedül a mindenható Isten bosszuló akaratának tulajdonítható, aki tudniillik erre a nemzetre, ennek bűnei miatt méltán neheztel.”¹⁸

Ezzel korholták és egyúttal vigasztalták magukat, hiszen a balsors isteni büntetésként való felfogása azt jelentette, hogy a nemzet – megjavulása esetén – ismét elfoglalhatja régi helyét a nap alatt. Bizonyos, hogy nem akarták feláldozni magukat más országok kedvéért, de ha már az örökös háború megmásíthatatlan sorsukká vált, megpróbáltak benne értelmet, hivatást látni. „Óh én édes hazám, te jó Magyarország, ki kereszténységnek viseled paizsát...” – írta az Esztergom ostrománál elesett nagy magyar költő, Balassi Bálint. Viseltük? Egy prózai lélek azt mondta volna, mi vagyunk a pajzs.

A Habsburg-ház történelmi szerepét később úgy fogalmazták meg, hogy a török veszély szükségessé tette a Duna menti népek összefogását egy és ugyanazon család kormányzata alatt, mely megvédte őket a török hódítástól. A mohácsi csatavesztés utáni időszak eseményei azonban azt bizonyítják, hogy ennek a feladatnak a Habsburg-ház és a vezetése alatt kiépült államszervezet nem tudott, de nem is akart megfelelni, mert hatalmának igazi súlypontja nem a Duna völgyében volt, hanem messze nyugatra helyeződött át.

Magyarország, de Csehország számára is végzetes következményekkel járt az a tény, hogy a Habsburg-háznak előbb sikerült állandósítania családjában a német-római császári címet, hamarabb

¹⁸ Ld. Az 1546. évi 2. cikk 1. pontját. *Magyar Törvénytár 1526-1608*. Bp. Franklin. 1899. 159. old.

szerezte meg a gazdag burgundi örökséget és a hatalmas Spanyolország trónját, mint Szent István és Szent Vencel koronáját – vagyis hogy közép-, illetve kelet-közép-európai hatalomból atlanti hatalommá vált. A Habsburg-ház szerencséje – világhatalmi szerepe – Kelet-Közép-Európa népeinek nagy balszerencséje lett. Magyarország és Csehország, de némileg még az osztrák tartományok – az ősi Habsburg-birtokok – is háttérbe szorultak a velük összekapcsolt, gazdagabb és a dinasztia nagyhatalmi állása szempontjából fontosabb nyugati országok mögött. A Habsburgok fő ellenségüket Franciaországban látták – amellyel pedig Magyarországnak vagy Csehországnak semmiféle ellentéte nem volt és nem is lehetett -, és ezért elhanyagolták Magyarország védelmét, illetve csupán a nyugatabbra fekvő országokat védő területsáv megtartására szorítkoztak. Ezért nem tudtak a Habsburgok azonosulni a kelet-közép-európai népek törekvéseivel, ezért nem válhatott udvaruk az általuk kormányzott népek politikai és kulturális központjává, és ezért került az állandó török veszély dacára a megmaradt Magyarország egyre élesebb ellentétbe a dinasziával. A „hitszegő” dinasztianak és a „rebellis” magyaroknak a „kuruc” vagy „labanc” történetiszemlélet által kielégítően soha meg nem magyarázott antagonizmusáért a rendiség és az uralkodói abszolútizmus szembenállása csak részben felelős. Igazi oka az a konfliktus volt, mely a saját szempontjából fontosabb – nyugati – érdekeit követő dinasztia és az aktív keleti politikát folytatni kívánó országok között szükségszerűen kialakult.

Kelet-Közép-Európa nagy részének nem volt megfelelő politikai és jogi szervezete, mely összefoghatta volna a térség gazdasági-társadalmi erőit, hogy felszámolja vagy legalább csökkentse elmaradottságát. Ez a helyzet és a belőle fakadó ellentét fennmaradt a Habsburg-dinasztia kettéválása után is a spanyol ág vezető szerepe következtében, később pedig az osztrák Habsburgok itáliai és németországi érdekeltsége miatt. A Habsburg-birodalom – egyelőre még távoli – felbomlásának végső okát is ebben a századokon át ki nem nőtt születési hibában: egymástól messze fekvő országok dinasztikus házasságok által előidézett véletlen kapcsolatában, illetve annak erőszakolt fenntartásában ismerhetjük fel.

IV. FEJEZET

KÜZDELEM AZ ORSZÁG ÚJRAEGYESÍTÉSÉÉRT

Lehet-e ezzel a címmel a drinápolyi békétől a karlócai békeszerződés megkötéséig tartó időszak magyar vonatkozású nemzetközi eseményeit összefoglalni, amikor hosszú évtizedeken át – reális lehetőség híján – nem történt komoly erőfeszítés a három részre osztott ország egyesítésére, vagy amikor a talán egyesítést eredményező hódítási kísérlet a 15 éves háború során éppen a magyarok ellenállásába ütközött? A cím mégis helyes, mert az ország felosztását lakói végleges megoldásként sohasem fogadták el, még ha kényszerűségből bele is törődtek abba, amin nem tudtak változtatni. Az országot felosztó hatalmakat idő múltával egyformán ellenségnek tekintették – a „két pogány közt egy hazáért” mondás értelmében –, saját helyzetüket pedig olyannak érezték, mint amilyen az ajtó és a küszöb közé került ujjé, amelynek nehéz választania a kétféle szorongató nyomás között. Hol az egyik, hol a másik tűnt elviselhetőbbnek, egyszer a török, máskor a „német” kínált kedvezőbb alternatívát a fennmaradásra. A kor magyarjai nem tudhatták, hogy végül melyik hatalom, milyen módon fogja az országot egyesíteni, és ezért a viszonyokhoz való alkalmazkodásuk a kései utódok szemében sokszor következtetlenné tűnhet, de ők maguk mindenestre igyekeztek az adott helyzetben legjobb alkut megkötni, lesve az alkalmat, amely az egyesítést meghozza.

Honnan és kitől indulhatott ki ez a folyamat? Elsősorban a Habsburg-háztól, amely azonban – úgy látszott – lemondott erről a célkitűzésről, az uralma alá jutott országrész pedig – elvesztvén függetlenségét – elvesztette azt a lehetőséget, hogy a birodalom politikáját ténylegesen befolyásolja. A török érdekszférába tartozó középső országrész közvetlen török kormányzat alá került, tehát politikai szerepet nem kaphatott, míg a keleti résznek, az erdélyi fejedelemségnek csupán a függetlensége csorbult, és viszonylag nagyobb önállóságot élvezett, több mozgási lehetőséggel bírt, mint a „királyi” Magyarország, de csakis a török által megvont keretek között, vagyis az újraegyesítés szempontjából meglehetősen szűk körben.

Az erdélyi fejedelemség

Jogállását tekintve a török szultán hűbéres állama volt. A hűbéri függés fejeződött ki az adófizetés kötelezettségében is, amelyet már Fráter György is eszközölt János Zsigmond nevében. Az évi adó kezdetben 10 000 arany volt, Báthory István fejedelemsége idején 15 000, végül Apafi Mihály korában 40 000 aranyat tett ki. Az adófizetés kötelezettsége nem jelentett nagyobb anyagi terhet (a XVI. század közepén a Raguzai Köztársaság – a mai Dubrovnik – szintén 10 000 aranyat fizetett a szultánnak), a hűbéri viszony azonban nem merült ki az adófizetés kötelezettségében. Az ország csak a török kormány – a Fényes Porta – engedélyével viselhetett hadat, választott fejedelmét a szultán erősítette meg tisztében, az látta el kinevezési okirattal – athnaméval – és fejedelmi jelvényekkel.

A XVI-XVII. század felfogása nem állt az államok egyenjogúságának elve alapján, és nem tagadta az ún. hűbéres államok szuverenitását. A fő hatalmat az is birtokolhatja, akit egyenlőtlen szövetségi szerződést köt – mondotta Hugo Grotius, a kor nagy jogtudósa, aki szerint az ilyen szerződés jellemzője, „hogy az erősebb fél nagyobb tiszteletben, a gyengébb pedig több segítségben részesül”.¹ Ha pénzt is fizetnek a védelem biztosításáért, az csupán méltóságukat csorbítja. A szultán hűbérurasága nem tartotta vissza az európai hatalmakat attól, hogy Erdély fejedelmével nemzetközi megállapodásokat kössenek, még ha nem is tekintették magukkal egyenrangú félnek. A fejedelemség a maga korában egyébként sem jelentett egyedülálló esetet, miután hasonló helyzetben volt Moldva és Havasalföld, valamint a krími tatár kánság, de csak hasonló és nem azonos helyzetben.

Jogállása híven tükrözte földrajzi helyzetét. Keletről, délről és nyugatról egyaránt az Oszmán Birodalom, illetve a töröknek alávetett országok vették körül. Drinápoly és Brassó között kisebb volt a

---

¹ Grotius, H.: *A háború és a béke jogáról*. Bp. Akadémiai. 1960. I. köt. 279. old.

távolság, mint Pozsony és Kolozsvár között, amelyeket a hódoltság török helyőrségei választottak el egymástól. Erdély – mondták akkor – a „török torkában vagyon”, tehát az Oszmán Birodalomhoz kell igazodnia. Hiába fűzte számtalan társadalmi, gazdasági, sőt politikai kötelék Magyarországhoz, nem szakadhatott el a töröktől és nem egyesülhetett a magyar királysággal mindaddig, amíg Buda török kézen van, mert egy török támadással szemben nem lehetett volna megvédeni, amely pedig nem maradhatott el, ha a Habsburg-ház kinyújtja kezét Erdélyre. A fejedelemség különállása azonban, mely a török hódítás negatív következménye volt, idővel más politikai tartalmat kapott. Léte előfeltétele lett annak, hogy a magyar királyság megőrizhesse különleges helyzetét a Habsburg-birodalomban, mert segítette annak vezetőit az uralkodóház központosító és beolvasztó törekvéseivel szemben. Ezt a szerepet pedig azért tölthette be, mert a török „megvédte” a Habsburg-ház hatalmától.

Erdélyt viszont a török szultánnal szemben a Habsburg-birodalom védelmezte pusztá létezésével. Erdély helyzetének sajátos ellentmondása, hogy nem csupán a török szultántól függött, hanem szoros kapcsolatban állt a Habsburgok magyar királyságával, az ötszáz éves közös történelmi fejlődés eredményeként. Nem a régi, önkormányzattal rendelkező erdélyi vajdaság vált el Magyarországtól, hanem a Szapolyai-ház uralma alatt álló Magyarország zsugorodott össze Erdélyre és a vele határos vármegyékre. Uralkodóját „Erdély fejedelmének és a hozzá kapcsolt magyarországi részek urának, a székelyek ispánjának” nevezték, és az új ország hatalmi súlypontja Várad elestéig éppenséggel a magyarországi „részekben” nyugodott. Fejedelmei – kevés kivétellel – magyarországi főurak közül kerültek ki. Gazdasági-társadalmi szerkezete lényegében azonos volt a királyi Magyarországgal, ugyanaz a jogfelfogás és szemlélet jellemezte mindkettőt, míg a török társadalomtól egy világ választotta el az erdélyieket. Kulturális téren kezdetben Itália felé tájékozódtak, a Báthoryak elitje a páduai egyetemen nevelődött, az építkezés, a zene, a tánc olasz hatás alatt bontakozott ki, hogy a következő évszázadban a protestáns szellem, a holland és az északnémet egyetemek befolyása kerüljön túlsúlyra.

Ezeket a kapcsolatokat csak a fejedelemség társadalmának radikális átalakítása esetén lehetett volna elszakítani, ezzel azonban a török meg sem próbálkozott. Megelégedett a politikai különválasztással és a fejedelemség külső kapcsolatainak ellenőrzésével. Az erdélyi és a török érdekek számos ponton ütköztek egymással, mert miként a nagy birodalmak általában, a török sem akarta, hogy hűbéresei megerősödjének. A fejedelmeknek mindig akadt ellenjelöltjük, akit a Porta szükség esetén előtérbe tolt vagy éppen haddal látott el, hogy az engedetlen fejedelmet elkergesse, de a magyar királysággal való kapcsolat miatt a török nagyobb mértékben respektálta Erdély önkormányzatát és fejedelmének méltóságát, mint Havasalföldét, mert joggal tarthatott attól, hogy erőszakos beavatkozása esetén Erdély mégis csatlakozik Magyarországhoz, és azzal is számolnia kellett, hogy Erdély megtámadása nagyszabású török-Habsburg háborúvá válik, amire Szulejmán utódai egyre kevesebb hajlandóságot mutattak. A fejedelemség tehát a törökkel szemben „természetes” hátvédet talált a Habsburg-ház birodalmában.

Nemcsak a török ragaszkodott azonban ahhoz, hogy olyan fejedelem uralkodjék Erdélyben, akiben megbízik, a magyar koronát viselő Habsburg-uralkodók és tanácsosai is arra törekedtek, hogy a fejedelmi tisztelet olyan ember töltsse be, akit saját – titkos – hívüknek tekinthetnek. Nekik is voltak tehát jelöltjeik, sőt ellenjelöltjeik, a fejedelmeknek pedig nemcsak szultáni megerősítésre volt szükségük, hanem arra is, hogy uralmukat a mindekori Habsburg-uralkodóval elfogadtassák. Már János Zsigmond egyezséget kötött Miksa császárral, Báthory István pedig megválasztása után – igaz, titokban – hűségesküt tett Miksának. Az, hogy az erdélyi fejedelemnek fenn kell tartania kapcsolatait Magyarországgal, éppúgy az akkori politika ábécéjéhez tartozott, mint az, hogy Buda visszafoglalása előtt nem szakíthat a szultánnal. Ez a kettős függés bonyolult és szövevényes politikára kényszerítette azt a fejedelmet, aki trónját nemcsak megszerezni, de megtartani is akarta.

Az egyenlőtlen viszony, a hűbérinek nevezhető függés dacára az Erdély és a török birodalom közötti kapcsolat nemzetközi jellegű volt és a Porta által kialakított diplomáciai szokások szerint bonyolódott le. A fejedelem követe Sztambulban az erdélyi házban szállt meg, amelyet a Porta bocsátott a rendelkezésére. Az állandó ügyvivő – a kapitiháza – már előkészítette útját. Első dolgaként a nagyvezírtől kihallgatást kért, akinek a fejedelem levele mellett természetesen ajándékokat is vitt, ezer-kétezer tallért, kupákat és serlegeket. A vezír csauszokat – néha tizenkettőt – küldött a követ elé, hogy a látogatás ünnepélyes legyen. A követ és kísérete a nagyvezír köntösét megcsókolta, majd átadta a fejedelem megbízólevelét. Ezután előszóval előadta a fejedelem kívánságait, amelyeket a tolmács az átadott levéllel és egyéb iratokkal együtt gondosan lefordított. A szíves fogadtatás jele volt, ha a vezír a követet leültette, kávéval, sörbetellel kínálta és díszes ruhákkal ajándékozta meg őt és kíséretét. A kaftánok számából és értékéből lehetett következtetni arra, hogy milyen fokú a Porta jóindulata.

Az első kihallgatás alkalmával a nagyvezír ritkán bocsátkozott érdemi tárgyalásokba. Ezek rendszerint a második vagy a harmadik találkozóra maradtak. A követ a nagyvezír után más török méltóságokat is felkeresett – természetesen nem üres kézzel. Érkezéséről a Konstantinápolyban működő keresztény követeket értesítette, sőt a kapcsolatokról függően személyesen is találkozott velük.

A követség nagy eseménye a szultáni kihallgatás volt, amelyre hosszabb idő után került sor, miután a bevitt adót megszámlálták és a pénzt tartalmazó zsákokat lepecsételték. A kihallgatás nagy pompával ment végbe, csaszok, kengyelfutók, zenészek kísérték fel a követet, aki az adót és az ajándékokat úgy helyezte el a lovakon és a kocsikon, hogy minél többnek tűnjenek. A szultáni kihallgatás napja rendszerint a kedd volt, ritkábban a vasárnap. Ha előkelőbb ország – például Franciaország – követe ugyanarra a napra kapott kihallgatást, az erdélyieknek várakozniuk kellett, de ők is ügyeltek arra, hogy megelőzzék a ragusiakat, a tatár kán vagy más kisebb fejedelmek követeit. A kihallgatás első része a dívánban zajlott le, azaz a török kormány tagjainak körében, akiket a követ rangjuknak megfelelően üdvözölt, majd következett a nagyvezírral folytatott előzetes megeszéléseknek megfelelő tárgyalás. Ezt egy rácsos ablakon keresztül – a többiek számára láthatatlanul – a szultán is végighallgatta. A követet és kíséretét közben megvendégelték, de oly gyorsan hozták-vitték a tálakat, hogy voltaképpen nem is étkeztek. „A való – írta Mikes Kelemen jóval később, de miután a török udvar szokásai keveset változtak, leírását régebbi korra is hitelesnek fogadhatjuk el –, hogy mindenikünk éhezett, de az is való néném, hogy étlen keltem fel az asztaltól, noha ettem, legalább 80 tál ételből. Ezt kit el nem hinne, ha a szokást nem tudná – ebszokás! kutyaszokás! – jaj, édes néném, alig mártottunk egyszer a tálba, hogy azt elvitték előlünk, a másodikat, harmadikat, egyszóval hatvan vagy nyolcvan tál repült el előttünk...”² Az ebédet követően a követeket „felkaftánozták”, azaz rájuk adták a kapott díszruhákat, majd sor került a szultán előtti megjelenésre. A szultán a követeket ülve fogadta, míg a nagyvezír és a pasák állva maradtak. A követ hódolatának jeléül a földre borult és megcsókolta a szultán köntösének szegélyét, majd ünnepélyes szavakkal köszöntötte. A szultán egy pillantást vetett az ajándékokra – a nagyobbakat a szultán ablaka előtt állították fel – és a török-erdélyi viszonyról, személyes elégedettségétől függően mondott néhány szót, majd elbocsátotta a követséget.

A szultáni udvar személyzetének tagjai is kaptak ajándékokat – ki-ki rangjának megfelelőt. A rendes ajándékok, amelyekhez a fejedelem kívánságainak kedvező elintézését segítő rendkívüli ajándékok is járultak, összességükben jelentős értéket képviseltek, és az évi adó mellett állandó terhet jelentettek.

A hódoltság

A közvetlen török uralomnak alávetett terület a drinápolyi béke után nagyjából az ország egyharmadát foglalta magába, és XVI. század végi lakosságát kb. 400 000 főre becsülik. Ez persze csak hozzávetőleges szám, hiszen a török és a királyi kézben levő várak közti, hol szélesebb, hol keskenyebb övezet hovatartozása állandóan vitás volt és ráadásul örökös csatátér, mert békeidőben is gyakran rajtaütöttek a törökök a magyar terület várain és hurcoltak fogságba embereket. A végvári vitézek sem maradtak adósok, és így alakult ki az a gyakorlat, hogy az ágyúk alkalmazása nélkül vívott ütközeteket nem tekintették a béke megszegésének.

A török az általa elfoglalt magyar területeket birodalmához csatolta, és a török beosztásnak megfelelően vilajetekre és szandzsákokra tagolta. A földbirtokokat a szultán kiosztotta katonái között – a jelentősebb városokat magának tartva meg – és az ott élő lakosságra adót vetett ki, de ahogy Ferdinándnak nem sikerült kiadásait az ország bevételeiből fedeznie, úgy a török sem tudta katonai költségeit a hódolt területek lakosságára hárítani. Az attól származó bevétel a XVI. század derekán évente 6-8 millió alcsét tett ki, mígy ugyanakkor az itt állomásozó több mint tízezer főnyi katonaság zsoldja 23 millió akcsére rúgott, vagyis kiadásainak egyharmada sem térült meg a hódolt területről. A fennmaradó, kb. évi 300 000 aranynak megfelelő összeget a szultánnak egyéb jövedelmeiből kellett fedeznie.³ A magyarországi hódításokat tehát nem gazdasági, hanem politikai okok indokolták, amelyek miatt a Porta jelentős anyagi terhet vállalt magára.

A hódoltságban a török másfél évszázad alatt sem tudta kizárólagossá tenni uralmát. Nem az egész országot foglalta el, hanem csak egy részét, és uralma – bármilyen hosszú ideig tartott végül – a gyakori háborúk miatt átmenetinek tűnt. Míg a balkáni tartományok népe – jóllehet nagy részük keresztény maradt – beépült a török társadalomba, ez Magyarországon nem következett be. Viszonylag kevés muzulmán török költözött a hódoltságba – az áttelepülők inkább a szerbek, bosnyákok, görögök közül kerültek ki –, és ugyancsak kevés volt a muzulmán vallásra térő magyarok száma. Renegátok persze akadtak, de a „törökké válás” mégsem volt tömeges társadalmi jelenség, mint pl. Boszniában, mert a török életformának nálunk nem volt vonzóereje. A magyar nemes jóval szabadabbnak érezhette magát, mint a török földbirtokos szpáhi, nem akart, nem tudott török uralom alatt élni, hanem királyi vagy erdélyi területre menekült, és a magyar jobbágnak sem volt miért irigyelnie Balkánon lakó sorstársait. A szultánok magyarországi uralma

² Mikes Kelemen 1717. október 29-éről keltezett levele. Ld. *Törökországi levelek*. Pest. Heckenast. 1861. I. köt. 7-8. old.

³ Káldy-Nagy, Gy.: *Szulejmán*. Bp. Gondolat. 1974. 179. old.

épp ezért inkább a tartós katonai megszállás képét mutatta, mintsem a teljes bekebelezését. A helyzetet legjobban a kettős adóztatás rendszere jellemezte – ez a „világtörténelmi kuriózum” -, amelyhez hasonlót sehol sem találunk.⁴

A hódoltsági területen ugyanis a magyar földesúr vagy annak megbízottja is behajtotta a jobbágyoktól a neki járó szolgáltatásokat, az egyházi tizedet, sőt még az állami adót, az ún. dicát is. Ennek mértéke ugyan kevesebb volt, mint amennyi a szultánnak járt (Nagykőrös pl. a XVII. század derekán hatszor annyit fizetett a töröknek, mint a magyarnak), tömegében mégis tekintélyes összegre rúgott. 1572-ben Musztafa budai pasa 90 000 forintba becsülte a hódoltsági területről magyar részre eszközölt fizetéseket, ami a lakosság számát tekintve nem volt sok, de rengeteg, ha arra gondolunk, hogy a török uralom alatt álló területről származott. A végvári katonaság részben ebből az összegből élt, sőt a végvárak kapitányai a hódoltsági jobbágyok robotmunkájával is erősítették váraikat, vagy fizettettek váltságot robotmunka helyett. Az egri vitézek Szegedig, sőt Titelig portyáztak, hogy a hódoltsági területen az adókat behajtsák, de hasonló módon jártak el a többi végvár katonái is. A terület régi magyar lakosai megfizették az adót, az újonnan betelepültek vonakodtak tőle, de egy részüket mégis sikerült az adó megfizetésére kényszeríteni. A török persze tiltakozott a kettős adóztatás ellen, de miután megakadályozni nem tudta, végül beletörődött és így az a török hódítás egész folyamán megmaradt, jeléül annak, hogy a hódoltságot nemcsak a szultán, de a magyar király is magáénak tekintette.

A magyar közigazgatás nem szűnt meg teljesen. A török uralom alá került vármegyék nemesi vezetése a magyar végvárak valamelyikében – Pest megyéé pl. Füleken – nemcsak formálisan, hanem ténylegesen is működött, felosztotta az adót a hódolt helységek között, gondoskodott behajtásukról, és szükség esetén fellebbviteli bírósággként is eljár. A hódoltság területe – legalábbis a Dráváig meg a Marosig – valójában török-magyar kondomínium volt, ahol a török és a magyar államhatalom egyaránt érvényesült és egyes állami funkciókat egymással versenyben láttak el. A török és a magyar várak között kanyargó védővonal tehát nem volt igazi államhatár és az ország felosztása politikai és jogi tekintetben sohasem vált teljessé.

Az Oszmán Birodalom erősen központosított volta dacára a hódoltsági területek főtisztviselője, a budai pasa, közvetlenül is érintkezhetett a Habsburgok államának egyes főhatóságaival, így a haditanács mindenkori elnökével, akit magával egyenrangú személynek tekintett. Kezdetben latinul és magyarul leveleztek egymással, az 1565-ös esztendőől kezdve kizárólag magyarul. „Mi . . . basa Budán az hatalmas császárnak fő helytartója és gondviselője az országban. Tekintetes és nagyságos úr, nekünk szerelmes barátunk, köszönetünket és barátságunkat ejánljuk nagyságodnak” – szöveg a leggyakrabban használt bevezető formula. Bécs szavait először németül fogalmazták meg, és csak azután fordították magyarra. Ez volt az egyetlen eset a XIX. századig, amikor egy bécsi hatóság, amelynek hatásköre Magyarországra is kiterjedt, magyar nyelven végezte hivatalos levelezését, és az egyetlen nemzetközi kapcsolat, amelyben a magyar nyelv diplomáciai szerepet kapott.

Gazdaság és külkereskedelem

A három részre osztott ország lakossága az újabb kutatások szerint nem csökkent olyan mértékben a XVI. század folyamán, mint ahogy azt régebben feltételezték. Bár a különböző részek népességi viszonyaiban jelentős eltolódások következtek be (a hadműveletek övezetéből a magyar lakosság Erdélybe vagy a Felvidékre menekült, a védtelen falvakból a biztonságosabb városokba húzódott, a török helyőrségek mellett igen sok szerb és bosnyák telepedett le a hódoltság egyes városaiban), a három rész együttes lakossága 1590 táján nem volt sokkal kevesebb, mint száz esztendővel előbb, ami persze kevésbé vigasztaló, ha más, szerencsésebb országok népesedésével hasonlítjuk össze.

A gazdasági életet nem sújtotta olyan mértékben a politikai viszonyok romlása, a már félezer éves politikai egység ésszerűtlen, mindhárom rész népe által ideiglenesnek és alig elviselhetőnek érzett felosztása, mint ahogy gondolhatnánk, mert időben egybeesett egy nagy világgazdasági fellendüléssel, amely a mezőgazdasági termékek árát magasra emelte. Emelkedésük lényegesen meghaladta az iparcikkek növekedését és külkereskedelmünk összetételét, arányait is megváltoztatta.

⁴ A kérdés újabb feldolgozását illetően ld. Szakály, F.: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp. Akadémiai. 1981. 496. old. A török adóztatásra Hegyi, K.: *A török birodalom anyagi jövedelemforrásai*. Századok. 1983. 2. sz. 346-383. old.

Gabonakivitelünk a szállítási nehézségek miatt nem volt jelentős, a szarvasmarha- és a borkivitel annál inkább. A szarvasmarha piaci ára a század folyamán megháromszorozódott, a boré éppenséggel négyszeresére szökkent, és a rendelkezésre álló adatokból úgy tűnik, külkereskedelmi mérlegünk a század közepére aktívvá vált. Bort Sopron és Pozsony környékéről évi mintegy 20 000 hektó mennyiségben Csehországba és Sziléziába, a Hegyaljáról 30 000 hektó mennyiségben, főleg Lengyelországba szállítottak kb. félmillió forint értékben. Ennél is jelentősebb volt a marhaexport, mely 1570 körül évente mintegy 80 000 darabot, a század nyolcvanas éveiben pedig évi 120 000 – 150 000 darabot tett ki. Nagy részük a hódoltság területéről származott. Zömüket Ausztriába, Morvaországba, a közép- és délnémet városokba hajtották, de jutott belőlük Itáliába is. Velence évi 17 000 – 20 000 darabot vett át. A marhaexport értéke – a számítások szerint – jó esztendőben meghaladta az egymillió forintot.

A mezőgazdasági termények iránt mutatkozó kereslet és az agrártermékek árának növekedése arra készítette a földesurakat, hogy fejlesszék a majorsági gazdálkodást, árutermelésre térjenek át, sőt maguk is kereskedjenek, mint Dobó István, Nádasdy Tamás nádor vagy később a Zrínyiek. Így aztán egyes főurak kezén jelentős értékek halmozódtak fel. Báthory Kristófnak az 1580-as években két és fél mázsányi, Thurzó Györgynek 1612-ben 11 mázsányi ezüstműje volt, de egyszerű parasztnál is akadt egy-egy ezüsből készült pohár, serleg vagy gyertatartó. Thököly Sebestyén, a marhakereskedelem révén meggazdagodott tőzsér, 1572-ben nemességet vásárolt, és utódai a XVII. században már a főnemesség első sorában foglaltak helyet.

A királyi Magyarország területén a Fuggerek 1546-ban felszámolták vállalkozásukat, de helyükbe más délnémet tőkések léptek. A besztecerbányai réztermelés az 1560-as években érte el csúcspontját, amikor 1900 – 2000 munkást foglalkoztatott és az évi termelés mennyisége kb. 13 000 tonnát tett ki. Ezt követően azonban a rézbányászat – részben a nemzetközi piac telítettsége, részben technikai okok miatt - visszaesett. Körmöcbánya, Selmecbánya arany- és ezüstermelése is csökkent, és a XVI. században már csak hazai jelentősége volt.

A magyar gazdaság agrár- és bányatermékeket exportáló, iparcikket importáló jellege továbbra is fékezte a polgárosodást, a mezőgazdasági konjunktúra a földesurakat intenzívebb gazdálkodásra, a jobbágyok terheinek növelésére készítette. Egyes magyar városok exponált katonai helyzetük miatt elsovadtak, mások fejlődésnek indultak. Szeged polgárai Debrecenbe, Kassára, illetőleg Nagyszombatba költöztek, viszont megnőtt a háromfelé adózó Debrecen jelentősége (a töröknek 1564-től évi 2000 forintot, az erdélyi fejedelemtől 3200 forintot, valamint változó összegű rovásadót, a királyi kincstárnak 1000 forintot fizetett, amit még kötelezőnek minősülő „ajándékok” növeltek). 10 000 – 12 000 főnyi lakosságának tekintélyes része folytatott ipari tevékenységet. Kecskeméten is háromszorosára nőtt a népesség.

A régi Magyarország lakosságának élete tehát három különböző állam keretei között folyt, de köztük a kapcsolatok sohasem szakadtak meg teljesen. Ha gazdasági tekintetben nem is indokolt egyértelmű visszaesésről, általános hanyatlásról szólni, számottevő fejlődésre nem kerülhetett sor, és akár Nyugattal, akár Kelettel hasonlítjuk össze, sem a királyi Magyarország, sem az erdélyi fejedelemség nem juthatott jelentősebb szerephez. Erdélyről szólva egyébként sem mellőzhetjük a kelet-európai összefüggéseket, hiszen nemcsak a Habsburg- és a török birodalom, hanem az említettek és a lengyel-litván állam között terült el.

A változó Kelet-Európa

A reformáció hatására felbomlott a Német Lovagrend, ami megszabadította Lengyelországot addigi legveszélyesebb ellenfelétől. Területének nagy részét az utolsó nagymester, Brandenburgi Albert kapta hűbérként Zsigmond lengyel királytól. 1569-ben a lublini unió Lengyelországot és Litvániát – lengyel vezetés alatt – egyesítette, mely – ha figyelmen kívül hagyjuk Oroszország szinte lakatlan északi területeit – a korabeli Európa legnagyobb kiterjedésű állama volt, mert a tulajdonképpen Litvánia mellett Belorussziát és Ukrajnát is magába foglalta. A XVI. század volt Lengyelország fénykora, ekkor vált Észak- és Nyugat-Európa éléskamrájává. A lengyel föld és a szomszédos országok termékeit hajók százai szállították Gdańskba, onnan pedig az Északi-tenger nagy kikötőibe. A konjunktúra révén gyorsan emelkedő árak a lengyelországi városok felvirágzásához vezettek.

1572-ben, a Jagelló-dinasztia kihalásával megindult a versengés az ország trónjáért, amelynek birtoklása az európai erőviszonyok alakulása szempontjából nem lehetett mellékes. Az első menetet a franciák nyerték meg, amennyiben a lengyelek Valois Henriket választották meg királyuknak, aki azonban bátyja halálának hírére elhagyta az országot, hogy Franciaország királya legyen. Az újból megürült lengyel trónra Habsburg Miksa és Báthory István erdélyi fejedelem pályázott, az előbbi a főurak egy csoportjának

jelöltjeként, míg az utóbbi mögött főleg a köznemesség tömegei állottak, de – mint a Habsburgok vetélytársát – támogatta a török szultán is.

Lengyelországban kettős királyválasztásra került sor – ami ezt követően többször is előfordult –, de Báthory, tétovázó ellenfelét megelőzve, Krakóban termett, magához ragadta a hatalmat, és a tiszántúli főnemes – kiszabadulva a török-Habsburg ellentét által szűkre szabott magyar-erdélyi politika köréből – 1576-1586 között, tíz éven át nagyhatalmi politikát folytathatott.

Ennek középpontjában Oroszország visszaszorítása állott. A tatár uralom megszűnése (1480) óta Moszkva nagyhatalom volt, mely igényt tartott a hajdan a Kijevi Ruszhoz tartozó területekre, és magáénak vallotta a török kézre került Bizánc politikai és szellemi örökségét. „Két Róma ledőlt, a harmadik [ti. Moszkva] áll, negyedik pedig nem lesz” – fogalmazta meg a századfordulón magabiztos öntudattal Filofej szerzetes államának világtörténeti szerepét, amire később gyakran hivatkoztak. 1547-ben a fiatal IV. Iván, a régi Oroszország egyik letehetségesebb, de egyúttal legvitatottabb alakja, a történetírók Rettegett vagy Rettenetes Ivánja, cárrá koronáztatta magát. 1552-ben elfoglalta Kazanyt, két évvel később pedig Asztrahánt, és ezzel a Volga egész völgye az orosz állam hatalmába került. A Német Lovagrend felbomlását követően annak északi tartományait akarta megszerezni és kezdetben sikerrel harcolt, de bojárjainak ellenállásába, a krími tatárok támadásába ütközött, majd a svédek és a lengyelek léptek fel ellene.

Báthory tehát nem kezdte, hanem folytatta az orosz háborút, és több éves harcban, amelyben nagyszámú erdélyi katona vett részt, megverte az orosz seregeket, több várat és várost visszafoglalt, majd a pápa követének, a jezsuita szerzetes Antonio Possevinónak közvetítésével megkötötte a cárral a jam-zapolski békét. IV. Ivánnak le kellett mondania a balti tartományok megszerzéséről. Possevinónak az volt a feladata, hogy megnyerje a cárt egy törökellenes háború ügyének és egyúttal megkísérelje a vallási egység helyreállítását. Iván cár ügyesebb diplomata volt Possevinónál, mert addig hitegette, míg viszonylag kedvező békefeltételeket harcolt ki, azt követően pedig elutasított minden engedményt a pápának.

Kelet-Európában négy hatalom nézett egymással farkasszemet: a török, mely hűbéresei, a krími tatárok révén nagy területeket tartott ellenőrzése alatt; a Litvániát beolvasztó lengyel; a nyugat és kelet – Szibéria – felé terjeszkedő orosz és a Balti-tenger emelkedő állama: Svédország. Hogy melyik lesz közülük a térség első hatalma, még nem dőlt el, de Báthory Lengyelországa mindenesetre a jelöltek köze tartozott, és a király, aki 1576 után is megtartotta fejedelmi tisztét és Krakóban szervezett erdélyi kancellária útján kormányozta régi országát, behatóan foglalkozott a törökellenes háború gondolatával, amit a pápai diplomácia állandóan napirenden tartott.

Halála megszüntette a lengyel-erdélyi perszónaluniót, de a szomszédos Erdély sorsa a lengyelek számára nem vált érdektelenné, a lengyel korona megszerzése pedig a Báthoryt követő erdélyi fejedelmek titkos dédelgetett terve lett. Lengyelország figyelmét és energiáját azonban az orosz trónviszályok sora, majd a svédek terjeszkedése kötötte le. Erdéllyel, illetve Magyarországgal – akárcsak száz évvel korábban – keveset foglalkozhatott és a Habsburg-török versengésben kialakult ponthelyzetet sem tehette kérdésessé. Az erőviszonyokban bekövetkező eltolódásokat jóval később, más események indították el. A XVI. század utolsó éveinek háborúi Magyarország helyzetét éppen ezért lényegesen nem módosították.

Sűrűbbé váltak Erdély kapcsolatai a román fejedelemségekkel, amelyek 100-150 évvel előbb kerültek török befolyás alá, mint Erdély, társadalmuk, kultúrájuk bizánci példák és hagyományok nyomán fejlődött, és a török uralom nagyobb mértékben nehezedett rájuk. Vajdái ritkán viselték hosszabb ideig méltóságukat, és sokan kétszer, egyesek háromszor is trónra kerültek, de mindig csak rövid időre. Hadaik – török parancsra vagy a Habsburg-ház intrikái következtében – többször jelentettek Erdély számára közvetlen veszélyt, de maguk a vajdák nagyon jól tudták, hogy Erdélyre támaszkodva erősíthetik helyzetüket a törökkel szemben, és ha tehették, szívesen lazítottak a Portától való függésükön.

A tizenötéves háború

A drinápolyi béke korszaka a kilencvenes évek elején megszakadt, a meginduló hadműveletek azonban a török haderő gyöngülését bizonyították, mely döntő győzelmet sehol sem tudott aratni, míg a keresztény seregek első sikerei nagy reményeket keltettek. A magyar rendek nagyobb összegeket szavaztak meg a háború céljaira, és külföldről – a spanyol királytól, a pápától – jelentős anyagi támogatás érkezett.

A bécsi kormányzat azonban nem tudta a nagyarányú háborút megszervezni és irányítani. A rossz gazdálkodás mellett a segély java része elfolyt és a kormánynak nem sikerült nagyobb törökellenes szövetséget összehozni, pedig ez alkalommal francia támadástól sem kellett tartania. Jelentős eredménynek számított, hogy Erdély fejedelme, a fiatal Báthory Zsigmond, a pápai diplomácia erőfeszítéseinek hatására

elhatározta, hogy szakít a szultánnal, és 1594 elején megállapodást kötött Rudolf császárral. A szövetségnek azonban Erdélyben erős ellenzéke támadt, és amikor Zsigmond a szerződést megerősítés végett az országgyűlés elé terjesztette, az kimondta, hogy amíg Budát vissza nem foglalják, Erdély nem szakíthat a törökkel.

A szakítás a török torkában levő Erdély számára óriási kockázattal járt, de támadó fellépése kedvező alkalmat teremthetett Buda visszafoglalásához, ha erre a Habsburg-ház komoly erőfeszítést tesz. A csábítás tehát erős volt, és a siker attól függött, hogy a törökellenes szövetség rövid időn belül nyugaton és keleten egyaránt döntő győzelmet arasson, mert Erdély egy hosszú háború terheit nem tudta viselni. Ahogyan Szamosközi István megjegyezte: „... a török háború szinte olyan volt, mint egy gigantomachia, mely matériát valaki kezdett írni, mind bele holtanak”.⁵

Zsigmond a politikájával szemben mutatkozó ellenállás hatására először lemondott, majd nagy sereggel visszatért. A megfélemlített országgyűlés jóváhagyta a fejedelem által kötött szerződést, aki azonban ezzel nem elégedett meg, hanem kivégeztette az ellenzék vezetőit. A szakítás megtörtént. A moldvai és a havasalföldi vajdák Zsigmond mellé álltak, és a bolgárok, szerbek fellázítását is megkísérelték.

A hadi események azonban nem a várakozásnak megfelelően alakultak. 1594 szeptemberében a török elfoglalta Győrt, a magyarországi végvárrendszer legerősebb pillérét, és sikerét csak Erdély elszakadása miatt nem aknázhatta ki. Az erdélyi szövetség értéke tehát megnőtt, és amire Szapolyai János és János Zsigmond hiába áhítozott, azt a fiatal Báthory könnyen elnyerte: 1595 nyarán Habsburg hercegnőt vehetett feleségül. Az Erdély ellen vonuló Szinán pasát Báthory és Vitéz Mihály havasalföldi vajda csapatai a Duna mellett megverték, de a török új seregeket állíthatott taplra, és a következő évben a személyesen hadba induló szultán Egert foglalta el, Mezőkeresztesnél pedig Miksa főherceg és Báthory Zsigmond egyesült seregeire mért vereséget. 1598-ban a keresztények visszavették Győrt, Esztergomot és több kisebb várat, de döntő sikert nem tudtak elérni, Eger és Kanizsa török kézen maradt.

A törökkel való szembefordulás katonai feltételei tehát elmaradtak, és Erdély vég nélküli, egyre kilátástalanabb háborúba bonyolódott. Zsigmond, szabadulni akarván a háború folytatásának gondjaitól, valamint a betegsége miatt terhessé vált házasságának nyűgétől, Oppeln és Ratibor hercegségek fejében lemondott Erdélyről, és átadta az országot Rudolf császár megbízottainak. Az erdélyiek azonban megelégtették a háborút jelentő Habsburg-uralmat, és visszafogadták a magát újból meggondoló Zsigmondot.

A fejedelemségért azonban nemcsak a Habsburg-ház és a török birodalom küzdött. A háttérben ott állt Lengyelország, mely sokallta mind a török, mind a Habsburg-befolyás növekedését, ott álltak a havasalföldi és a moldvai vajdák, akiknek nem csupán trónja, de élete függött attól, vajon kitart-e Erdély a Habsburgok mellett. Zsigmond bizonytalan helyzetében unokatestvérének, a Lengyelországból hazatérő Báthory András bíborosnak adta át a hatalmat és távozott az országból.

Az uralkodói abszolutizmus korában a fejedelem betegsége vagy tehetetlensége az államszervezet egész munkáját megbéníthatta, ami a veszélyes helyzetben levő, fiatal erdélyi állam esetében végzetes következményekkel járt. Minden változás módosította az etnikai és vallási tekintetben egyaránt megosztott ország ingatag belső egyensúlyát, amelyet az érintettek új külpolitikai orientációval igyekeztek a saját javukra billenteni. Erdély legsúlyosabb, bármely pillanatban robbanással fenyegető problémája a székely kérdés volt. A közsékelyek jobbagysorba való szorítása már nemzedékek óta tartott és ezt a folyamatot az Erdély különválásával együtt járó terhek növekedése meggyorsította. Amikor katonára volt szükség, a székelyeknek megígérték régi szabadságuk visszaállítását, a veszély elmúltával viszont újra adófizetésre, azaz jobbagysorba kényszerítették őket. A nemzetközi helyzet fordulatának és a belső társadalmi feszültségeknek a találkozása Erdély számára a századforduló éveit rendkívül mozgalmassá tette.

A Habsburg-ház természetesen nem akart lemondani róla, és miután visszafoglalásához hadserege nem volt, elfogadta Vitéz Mihály ajánlatát, aki vállalkozott arra, hogy Rudolf nevében, de a maga számára meghódítja Erdélyt. Tervének megvalósításához megnyerte az elégedetlen székelyek támogatását, és a sellenberki csatában megverte Báthory András seregét, akit menekülés közben meggyilkoltak.

1599 végén Erdély névleg ismét a császáré, valójában Vitéz Mihályé volt, akinek önállósági törekvéseit Bécsben csakhamar megsokallták. Az erdélyi nemesség sem akart beletörődni a vajda uralmába, és Rudolf zsoldosvezérét, Basta Györgyöt hívta segítségül, aki 1600 szeptemberében megverte a vajdát. Mihálytól megszabadulván, az erdélyiek Bastától is meg akartak szabadulni és – jobb híján – ismét a Moldvában tartózkodó Zsigmondot választották fejedelmükké. Visszatértek a török hűségére, Bastát pedig távozásra kényszerítették. Basta azonban Magyarországon új sereget gyűjtött, és Mihály vajdával – akit Rudolf császár ismét kegyeibe fogadott – 1601. augusztus elején megverte az erdélyi hadat, a most már

⁵ Szamosközi, I.: *Történelmi maradványai*. IV. köt. *Vegyes feljegyzések*. Bp. MTA. 1880. 18. old.

feleslegessé vált vajdát pedig zsoldosaival megölette. Zsigmond – immár negyedszer – újból megjelent, hogy végleges lemondása fejében kedvezőbb feltételeket alkudjon ki a maga számára, és 1602 júliusában távozott Erdélyből.

Ennyi meglepő fordulat után Basta elhatározta, hogy a legerélyesebb eszközökkel megszilárdítja a Habsburg-ház uralmát Erdélyben. Sorozatos birtokelkobzásai, garázdálkodó zsoldosai azonban újabb felkelésbe kergették az országot. Székely Mózes 1603-ban török segítséggel támadt ellene, de a Basta hívására megjelenő új havasalföldi vajdától vereséget szenvedett. Hívei – köztük Bethlen Gábor, a későbbi fejedelem – a hódoltság területére húzódtak.

Tíz évvel a törökkel való szakítás után Erdély a végromlás szélére jutott. Ahhoz, hogy a fenyegető ellenséggel szemben megvédjék, nagy hadseregre volt szükség, amelynek eltartása viszont meghaladta az ország gazdasági erejét. A Habsburg-kormányzat a magyarországi hadszíntéren szolgáló katonaságát sem tudta fizetni, nemhogy erdélyi csapatait, amelyek rablásból, fosztogatásból tartották fenn magukat, tovább pusztítva a tönkretett, éhínséggel küzdő országot.

Ekkor nemcsak Erdélyben, de a királyi Magyarországon is felismerték, hogy hiába cserélnek gazdát egyes várak vagy városok, a küzdelem egyik fél számára sem hozhat döntő sikert. Minden újabb háborús esztendő csupán az ország lakosságának szenvedéseit növeli. Szulejmán hadjáratai is nagy károkat okoztak, de aránylag rövid ideig tartottak, és a közbeeső békés esztendőkből a lakosság pótolhatta veszteségeit. A tizenöt éves háború idején a hadműveletek évről évre megismétlődtek, és ősztől a nyár elejéig a sokezres, rosszul vagy sehogyan sem fizetett haderő a szerencsétlen nép nyakán élősködött. A pusztulás arányaira jellemző, hogy 1598-ban 160 000 jobbágy- és zsellérházat írtak össze a királyi Magyarországon, 1604-ben ugyanazon a területen alig 65 000 – 66 000 adózó ház akadt. A többi üresen állt vagy lakói olyan ínségre jutottak, hogy semmiféle adót sem lehetett behajtani rajtuk. A hódoltság területe sem volt jobb állapotban. A török segédcapataiként itt telelő tatárok egész vármegyéket tettek néptelenné, Buda környéke pedig annyira elpusztult, hogy a vár török helyőrségét Belgrádból kellett élelmezni.

A Habsburg-kormányzat a külföldi segítség elmaradásai miatt a háború terheit mind nagyobb mértékben hárította az országra, ugyanakkor pedig annak elnyomorodott, meggyengült állapotát fel akarta használni az uralkodói abszolútizmus rendszerének bevezetésére, az ellenreformáció megvalósítására. Intézkedései növelték az elkeseredést, meggyöngyítették saját hatalmának társadalmi alapjait, mert a kormányzat végül az uralkodóház híveinek birtokára is szemet vetett, hogy az üres államkincstárát megtöltse. Így került sor Bocskai Istvánra, aki Erdélyben a törökellenes fordulat keménykezű végrehajtója volt, de alaposan kiábrándult a császári politikából.

Bocskai megnyerte magának a Biharban kóborló hajdúkat, és fegyverrel fogadta a letartóztatására küldött császári csapatot. Az elégedetlenek tömeges csatlakozása, mint valami társadalmi forradalom, alapjaiban rendítette meg a Habsburg-ház uralmát Kelet-Magyarországon. Egy hónappal az első összecsapás után Kassa városa már megnyitotta kapuit Bocskai hajdúi előtt, és Rudolf erdélyi boztosainak helyzete tarthatatlanná vált. A szultán kinevezte Bocskait Erdély fejedelmének, sőt királyi koronát küldött neki, de azt Bocskai nem fogadta el, mert nem akarta a Habsburg-házzal való kiegyezés lehetőségét megghiúsítani, amelyre kezdettől fogva törekedett.

Bocskai fellépése új helyzetet teremtett. Nem változtatta meg alapjaiban a fennálló erőviszonyokat, nem hiúsította meg a császári hadak győzelmét, hanem egyszerűen levonta a kilátástalanná vált háborúból adódó következtetést: az ország egyesítése Habsburg-uralom alatt az adott körülmények között megvalósíthatatlan. Erdélynek törökbarát politikát kell folytatnia, sőt a török nyújtotta védelmet felhasználni a dinasztia zsarnoksága ellen. „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen”⁶ – írta végrendeletében Bocskai. Ezért törekedett a fejedelemség területének növelésére, de úgy, hogy az ne szakadjon el végleg a magyar koronától. (1606 végén a hajdani magyar királyság területének kétötöde volt Bocskai kezén, kb. egynegyede Habsburg-uralom alatt, míg a fennmaradó rész török hódoltsági terület volt.) Erdély legyen a magyar különállás védelmezője, ami az adott körülmények között jóval több volt a rendi kiváltságok védelménél, mert az abszolútizmus visszaszorításával az ország teljes beolvasztását akadályozta meg.

1606. június 23-án írták alá Bocskai meghatalmazottai és – Rudolf császár helyett – Mátyás főherceg az ún. bécsi békét, mely elismerte a rendek szabad vallásgyakorlatát, bár „a római katolikus vallás rövidege nélkül”, visszaállította a nádori tisztséget, hogy a király távollétében a magyar tanáccsal az ország ügyeit intézze, amelybe az egyháziak közül csak a megyéspüspökök voltak kinevezhetők. Kimondta, hogy a

⁶ Bocskai István „*Testamentumi rendelését*” közli Tarnóc, M.: *Magyar gondolkodók. 17. század*. Bp. Szépirodalmi. 1979. 9. és köv. old.

győri és a komáromi várkapitányságon kívül minden hivatalba csak magyarok (értsd: magyarországiak) alkalmazandók – valláskülönbség nélkül. Általános amnesztiát biztosított a felkelésben részt vevők számára. Bocskait elismerte Erdély fejedelmének, továbbá Szatmár, Tokaj, Ugocsa és Bereg urának. A megállapodás arról is szólt, hogy a törökkel békét kell kötni. Jellemző az akkori viszonyokra, hogy a bécsi béke megtartásáért az örökös tartományok rendjei vállaltak kezességet.

1606. november 11-én a Zsitva folyó torkolatánál a törökkel is aláírták a húsz esztendőre szóló békeszerződés magyar, latin és török nyelvű példányait. Ez a békekötés nem sikeres török hadjárat után jött létre, hanem váltakozó és végül eldöntetlen küzdelem után. Rendelkezései a felek egyenlő helyzetét tükrözték. Adófizetésről, ajándékozásról többé nem volt szó, mindössze egyszeri ajándékot küldött a király a szultánnak.

Bocskai nem sokkal a béke megkötése után meghalt, és a két szerződés életbe léptetéséért szívós küzdelmet kellett vívni Rudolf császárral, aki a háború folytatását kívánta, noha ehhez minden anyagi feltétel hiányzott. Végül a Habsburg-ház tagjainak személyes fellépése kényszerítette Rudolft arra, hogy Magyarországot, Morvaországot, Alsó- és Felső-Ausztriát Mátyásnak engedje át, csupán Csehországot és a császári címet tartotta meg magának, de a birodalom nagy kérdéseit a trónváltás nem oldhatta meg.

A harmincéves háború. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György külpolitikája

Az osztrák Habsburgok 1556 után sem folytattak igazi közép-európai politikát, sőt német birodalmi politikát sem, mert a spanyolok által vezetett szövetségi rendszer célkitűzéseire igazodtak. Katolikusok maradtak, annak ellenére, hogy alattvalóik többsége protestáns vallást követett. Csupán Stájerország, Tirol, Krajna és Horvátország őrizte meg katolikus többségét. Miksát, akit nem alaptalanul gyanúsítottak a protestantizmus iránti szimpátiával, apja családi érdekekre hivatkozva kényszerítette arra, hogy legalább látszólag a katolikus egyház híve maradjon, fiait azonban már Spanyolországban, szigorúan katolikus szellemben nevelték, kötelességükké téve, hogy uralkodásuk során országaikban diadalra vigyék az ellenreformáció ügyét.

A cuius regio, eius religio (akié a terület, azé a vallás) elv értelmében az uralkodó, illetve a földesúr vallása szabta meg az alattvaló, a jobbágy vallását, de az elv ellenkező irányban is hatott. Katolikus ország trónjára nem kerülhetett protestáns uralkodó, és protestáns ország királya sem lehetett katolikus. IV. Henrik levonta az ebből adódó következtetést, amikor a katolikus többségű Franciaország trónjának elnyerése végett katolikus vallásra tért. Példája nem állt egyedül, mert a lutheránus Wasa Zsigmond katolikus lett, sőt az ellenreformáció buzgó képviselője, hogy Lengyelország trónjára lépjen, a svédek viszont – jöllehet apja halála után jogszerűen őt illette Svédország koronája – nem voltak hajlandók uralkodójuknak elfogadni, és a Wasa család egy másik tagját tették meg királyukká.

Az osztrák Habsburgok, mint protestáns többségű országok katolikus uralkodói, kivételes jelenségek voltak Európában, amit az a függőségig menő szoros kapcsolat magyaráz, amelyben I. Ferdinánd utódai spanyol unokatestvéreikkel állottak. Híveik sokat panaszkodtak a Bécsben, illetőleg Prágában túltengő spanyol befolyásra. Bonyolította a helyzetet, hogy az osztrák Habsburgok névleges urai – császárai – voltak a Német-római Birodalomnak, amelynek legtöbb északi tartományában a lutheránus vallás már kizárólagossá vált. A birodalmon belül az 1555. évi augsburgi vallásbéke nehezen alkalmazható pontjai próbáltak viszonylagos nyugalmat teremteni, de az augsburgi pontok nem békét, csupán fegyverszünetet jelentettek, amelyet egyik fél sem akart betartani. Vallásszabadságot és vallási kérdésekben tanúsított türelmet nehezen találunk az akkori Európában. Miután a vallás a XVI-XVII. században az emberek gondolkodását meghatározó tényezők egyik legfontosabbja volt, az államok politikai szilárdságukat a vallási egység megőrzésével vagy helyreállításával akarták biztosítani, ami viszont a kisebbséghez tartozók elnyomásával és kiűzésével járt, sőt nemegyszer polgárháborúhoz vezetett – katolikus és protestáns államokban egyaránt. Üldözni mindig a kisebbséget üldözték, egyedül az osztrák Habsburgok próbáltak kényszerrel alkalmazni a többséggel szemben, és emiatt vallott Rudolf császár végül is kudarcot. Egyik utódának hasonló törekvése a XVII. század legnagyobb háborújához vezetett.

Bocskai mozgalmainak sikere korlátozta az uralkodói hatalom gyakorlását, megerősítette a rendiséget, sőt a bécsi béke 3. cikkének 2. bekezdése a külügyek terén is bizonyos részvételt és képviseleti jogot biztosított Magyarországnak számára olyan formában, hogy a Portán a császári követ mellett saját képviselője volt, akinek utasításait azonban nem a magyar tanács dolgozta ki, csupán azzal egyetértésben állapították meg.

Bocskai példája nyomán a cseh rendek eredményesen védték meg, sőt bővítették jogait. A bécsi békét követő évtized során a megerősödött rendek egymással szövetkeztek, hogy közösen lépjenek fel a jogukat veszélyeztető uralkodóval szemben és – ahogyan az általában jól tájékozott velencei követ írta Bécsből nem sokkal 1618 előtt – a Habsburgok országainak „igazi és legfőbb célja, hogy maguk között konföderációt hozzanak létre és olyan kormányzatot, mely Svájcéhoz és Hollandiáéhoz hasonló – az által, hogy kivonják magukat az osztrák ház hatalma alól, vagy azt annyira korlátoznák, hogy csak névleges maradjon”.⁷ Nem a Habsburg-tartományok közötti kapcsolatok gyengültek tehát, hanem a rendiség és az abszolutizmus ellentéte éleződött ki.

Ugyanekkor kiéleződtek a vallási ellentétek a német birodalomban. Az ellenreformáció első sikereinek hatására a protestáns fejedelmek 1608-ban megkötötték a protestáns uniót, egy évvel később a katolikus fejedelmek Miksa bajor herceg kezdeményezésére az ún. Katolikus Ligát. Az ellentéteket a csehek felkelése lobbantotta lángra, akik 1618. május 23-án a Habsburgok két helytartóját kidobták a prágai vár ablakából. Ez a „defenestráció” indította el a harmincéves háborút, amelybe előbb-utóbb Európa szinte valamennyi hatalma bekapcsolódott.

Kezdetben a Habsburg-birodalmon belüli rendi felkelés volt csupán. A csehek II. Mátyásnak 1619-ben bekövetkezett halála után az előzőleg már megválasztott II. Ferdinándot trónfosztottnak nyilvánították, és kapcsolatba léptek a dinasztia kormányzásával elégedetlen magyar és osztrák rendekkel, sőt Bethlen Gáborral is, akit a Habsburg-ház hívei előzőleg hasztalanul próbáltak Erdély fejedelmi székéből kibuktatni.

Bethlen 1613-ban a Porta jelöltjeként török segítséggel szerezte meg a fejedelemséget, és másfél évtizedes uralkodása során mindvégig elsőrendű feladatának tekintette, hogy a Portával jó viszonyban legyen. Nem mintha őszinte híve lett volna a töröknek, de ő volt az a fejedelem, aki ezt a Portával leginkább el tudta hitetni. Bármilyen merész terveket szőtt is időnként, politikája az erőviszonyok mérlegelésére épült, ezekben pedig a török hatalma még mindig döntő jelentőségű volt. Az 1615-ös nagyszombati egyezség megkötésével – természetesen titokban – ő is elismerte, hogy hűséggel tartozik II. Mátyásnak mint magyar királynak, de ez nem tartotta vissza attól, hogy fegyveres erővel a Habsburgokra támadjon, amikor erre kedvező alkalom kínálkozott.

A 15 éves háború azt bizonyította, hogy Magyarországot és Erdélyt a török ellenében nem lehet egyesíteni, de vajon nem egyesíthető-e a kettő a Habsburgokkal szemben? Az ő hatalmi bázisukat nem a maradék Magyarország, hanem más tartományok és országok alkották. Nem nálunk lehetett uralmukat megdönteni, hanem igazi központjában, aminek bekövetkezte esetén Magyarország lerázhatja a „német” igát, új kapcsolatokat kereshet a szomszéd országokkal, amelyekre támaszkodva megállhatja helyét, akár a törökkel szemben is. Ez a lehetőség merült fel a cseh rendek felkelésével. Az osztrák Habsburgok országainak nagy része – Tirol és a belső-ausztriai tartományok kivételével – szövetkezett egymással a dinasztia ellen. Egy rendi vezetésű közép-európai konföderáció volt kialakulóban, mely – feltéve, ha megszilárdul – a törökkel szemben tekintélyes erő lett volna.

Az alkalmat Bethlen nem hagyta kihasználatlanul. Miután megszerezte a Porta engedélyét, seregével támadásba lendült, és néhány hét alatt egész Felső-Magyarországot elfoglalta. Pozsony városa meg az ott őrzött korona is a kezébe került, és a cseh felkelőkkel egyesült hadai 1619 novemberében Bécs alatt álltak. II. Ferdinánd uralma, dinasztiájának jövője kérdésessé vált.

A csehek nem Bethlent, hanem Frigyes pfalzi fejedelmet választották meg királynak, akinek külpolitikai összeköttetéseihez fűzött reményeik azokban téveseknek bizonyultak. Apósa, I. Jakab angol király, nem támogatta, a protestáns német fejedelmek sem álltak melléje, sőt a császár-választás alkalmával éppen az ellenreformációs buzgalmáról ismert II. Ferdinándra szavaztak. Még a protestánsok veszélyes túlsúlyától tartó katolikus franciák is úgy látták, hogy meg kell menteniük a Habsburgokat a végső bukástól. Az új császár saját erővel aligha tudott volna megbirkózni a nehézségekkel, de szövetségeseiben bízva elszánta magát a fegyveres leszámolásra. Spanyol seregek és spanyol pénzküldemények indultak II. Ferdinánd megsegítésére. Az újjászervezett Katolikus Liga Miksa bajor herceg vezetése alatt és a pápa jelentős anyagi támogatásával szintén a császár mellé állt, sőt – területi nyereség reményében – a luteránus szász választó is. A Habsburgok szövetségi rendszeréhez tartozó Lengyelország területéről csapatok törtek be Észak-Magyarországba és Bethlennek Erdéllyel fennálló összeköttetéseit veszélyeztették. A támadókat hamarosan kiverték, de Bethlennek fel kellett hagynia Bécs ostromával.

Ferdinánd tehát olyan erőket hozhatott mozgásba, amelyeknél a csehek – osztrák, magyar és erdélyi szövetségeseikkel együtt – gazdasági és katonai téren jóval gyengébbek voltak. Bethlen rendes jövedelmeit évi 300 000 forintra becsülték, amelynek összegét rendkívüli bevételei – legalábbis egyes

⁷ Bosl, K.: *Handbuch der Geschichte der Böhmischen Lander*. II. köt. Stuttgart. 1974. 272. old., Stumberger, H.: *G. E. von Tschernembl*. Graz-Köln. 1963. 228. old.

esztendőkből – minden bizonnyal meghaladták, de mindez kevés volt nagyobb számú, korszerű hadsereg fenntartásához.⁸ Ötezer katona évi zsoldja félmillió forintot tett ki, fejenként és havonta 8 forintjával számolva. XIII. Lajos francia király bevételeinek 60 százalékát fordította hadikiadásokra, míg a savoyai herceg esetében ez az arány éppenséggel 72 százalék volt, a spanyol birodalom a XVI. század derekán pénzbevételeinek 80 százalékát költötte hadicélokra. Bethlen a maga szerény jövedelméből nagyrészt könnyűlovásokat fogadott szolgálatába. A magyar lovas katona havi zsoldja csak 4, a gyalogé 3 forint volt, de fegyverzetük nem sokat ért. Bethlen seregében harminc ember közül egynek ha akadt lőfegyvere. Hadereje, amelyben jelentős szerep jutott a hozzá csatlakozott főurak magánhadseregének, a vármegyék és városok csapatainak, gyors volt, mozgékony, de nyílt csatában nem mérkőzhetett Tilly vagy Wallenstein zsoldosaival.

1620 januárjában a fejedelem szövetséget kötött a csehekkel, amit három hónappal később Prágában új szövetség – konföderáció – erősített meg, amelynek értelmében a két ország rendjei ötévenként közös országgyűlést tartottak volna, a külügyek és a hadügyek intézése érdekében pedig közös tanácskozásokat a nádor és a cseh „defensorok” részvételével. A szövetség azonban gyenge alapokon nyugodott. A csehek nem tudták anyagilag támogatni a súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdő Bethlent, aki viszont éppen ezért nem nyújthatta azt a fegyveres segítséget, amit a csehek tőle vártak. A hadművelet folytatása helyett Bethlen fegyverszünetet kötött, hogy helyzetét Magyarországon megszilárdíthassa. Igazi nagysága abban rejlett, hogy a sikerek közepette sem mulasztotta el a körülmények józan mérlegelését. Hívei az ország királyának akarták kikiáltani, de Bethlennek nemcsak a Habsburgok ellenállásával, hanem a török ellenzésével is számolnia kellett. A Portán kijelentették: „Bethlen Gábor, ha isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja; mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az a hatalmas császárnak...”⁹ A török tehát nem bánta volna, ha Bethlen magyar király lesz, de azt már nem akarta, hogy Erdély és Magyarország egyesüljön, még akkor sem, ha erdélyi vezetés mellett megy végbe. Bethlennek sikerült a Porta ellenkezését leszerelnie és megválasztásához a beleegyezést megszereznie, de a török támogatásában sohasem lehetett biztos. Amikor a beszercebányai országgyűlés 1620. augusztus 25-én királlyá választotta, a választást elfogadta, de nem koronáztatta meg magát. Tudta, hogy a királyságot könnyebb megszerezni, mint megtartani.

Katonai téren a kezdeményezést a császár és a Liga seregei ragadták magukhoz, és Felső-Ausztria megszállása után Csehországba nyomultak, hogy egyesült erővel verjék le a felkelést. A csehek Bethlentől kértek segítséget, aki azonban nem akarta egész seregét kockára tenni, és a fegyverszünet lejártával csak 6000 – 8000 könnyűlovast indított Prága felé, akiknek portyái sok zavart keltettek az ellenség háta mögött, de a Liga harcedzett katonáival szemben nem tudtak helytállni. November 8-án a Prága melletti Fehérhegyenél a cseh sereg súlyos vereséget szenvedett, és az egész ország Ferdinánd hatalmába került. A leszámolás könyörtelen volt. A cseh rendi ellenzék elfogott vezetőit lefejezték, a nemesi birtokoknak több mint a felét elkobozták, sokezeren kényszerültek kivándorlásra.

A fehérhegyi csata sokat rontott Bethlen helyzetén, magyar királyságát valójában Prága alatt vesztette el, mert a magyar rendek harci kedve és áldozatkészsége ugyancsak megcsappant. A nyugati országrész főurai, attól tartva, hogy a cseheket sújtó megtorlás őket is utoléri, egymás után pártoltak el tőle. Bethlen nem látta ügyét elveszítettnek, de miután hasztalan próbált új szövetségeseket szerezni, változó sikerű küzdelmek és hosszas alkudozások után az 1622. január 6-án megkötött nikolsburgi béke értelmében lemondott a magyar királyi címről és a koronát is kiadta kezéből. A magyar királyság és az erdélyi fejedelemség egyesítése megghiúsult, Bethlennek be kellett érnie az élethossziglan neki juttatott Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj megyékkel, Kassa városával, a német birodalmi herceg címmel. Megkapta a János Zsigmonddal és Báthory Zsigmonddal kapcsolatban már említett Oppeln és Ratibor hercegségeket. A rendi jogok és a protestáns vallásszabadság tekintetében a béke újat nem hozott, de a fejedelem hatalmának megnövekedése biztosította, hogy betartsák azokat.

Miután a törökre támaszkodva Magyarországot és Erdélyt nem tudta egyesíteni, fel kellett hogy merüljön benne az egyesítés másik lehetősége: a Habsburg-ház vezetése alatt. Bethlen ezt a lehetőséget nemcsak végiggondolta, de meg is próbálkozott vele, amikor megkérte II. Ferdinánd lányának, Cecília Renáta főhercegnőnek a kezét. Először 1623 nyarán tett erről megbízottja útján említést Esterházy Miklósnak – a katolikus vallásra való áttérés lehetőségét is felvetve –, majd a következő évben, az új támadását követő békealkudozások során pontosabban körvonalazta házasságának tervét. Kamuthy Farkast titkos utasítással Pázmányhoz küldte, hogy „sub maxima rosa comunicáljon vele minden dolgokat

⁸ Szekfű, Gy.: *Bethlen Gábor*. 2. kiad. Bp. Helikon. 1983. 162-163. old.

⁹ Szekfű im. 104. old.

... és ha az mi opinióink szerint találja őkegyelme, úgy közölje az secretumokat véle, de írásban semmit be ne adjon”.¹⁰

Ajánlatának őszinteségéhez nem férhet kétség. A hét vármegyével Bethlen megszerezte a maximumot, amit török szövetségben elérhetett. Ennél többet csak a Habsburgokra támaszkodva szerezhetett. Javaslatának megtételekor a császár és a Liga seregei győzelmesen haladtak előre Németországban, míg a török birodalmat lázongások és belső zavarok gyengítették. Bethlen tehát kész volt a török kapcsolatok „nagy fundamentumát” elrontani és Fráter György meg Báthory Zsigmond nyomába lépni, de – kellő biztosítékok mellett.

A törökkel való szembefordulás legfontosabb feltételének – amennyiben ez Buda visszavétele előtt egyáltalán elképzelhető volt – azt tekintették, hogy a Habsburg-ház teljes hatalmával Erdély mellé álljon. Ennek biztosítéka pedig nem lehetett más, mint a császár lányának keze. Megszerzése óriási emelkedést jelentett volna a köznemesi származású fejedelem számára, de ő sem jött üres kézzel. Az utasítás hosszasan sorolta azokat az előnyöket, amelyeket Bethlen pálfordulása a Habsburgok számára hozhat: Erdély örökös birtoka, magyarországi uralmuk megszilárdulása, a császár helyzetének erősödése a birodalomban és végül, de nem utolsósorban a török kiűzésének lehetősége. „... valamint a török intra ambitum regni Hungariae kétszáz esztendőttől fogva elnyert, az nagy úr isten segítségével által őt vagy hat esztendő alatt recuperálhatnánk mindazokat, csak kívántatnék ehhez az én vékony értelemmel való tanácsadásomnak observatiója ...”¹¹ – írta a fejedelem.

Ha a császár befejezi a németországi háborút és seregeit a szultán ellen fordítja, a siker komoly reményével kezdhette volna meg a török kiűzését – hatvan évvel korábban, mint ahogyan az tényleg bekövetkezett. A török viszonyokat kitűnően ismerő Bethlen figyelmét nem kerülte el az oszmán katonai erő hanyatlása, a nyugat-európai hadszervezet és harcmódor bontakozó fölénye. Jellemző, hogy a magyarországi hadszíntéren a XVI. század során keresztény sereg egyetlen nagyobb csatában sem tudott győzni a török felett, a XVII. század folyamán viszont a törököknek egyetlen nagyobb ütközetet sem sikerült nyerniük. Pedig a török birodalomnak még mindig a katonasága volt viszonylag a legjobb – bizonyítja ezt a század végének hosszú háborúja –, a gazdasági élet rendje, a birodalom politikai szervezete avult el annyira, hogy képtelen volt a haderő fejlesztését és korszerűsítését megoldani.

Bethlen tehát reálisan számolt, mint ahogyan realitásérzéke nyilvánult meg abban, hogy helyzetét nemcsak a törökkel, hanem leendő apósával szemben is biztosítani akarta. Nem kért keveset: Magyarország egészének kormányzását. „Ő felsége gubernálná én általam Magyarországot ... az egész directiót és gondviselést ő felsége bízna reám, hadd én producálnám az országot, végházakat, az szükséghez képest akaratom szerint ...”, de saját fejedelemségének megnagyobbítására is gondolt. „Nekem lenne absolutus principatusom csak a Fátrán túl való darab föld”,¹² azaz a hét vármegyéhez még további hét járult volna, és fejedelmesége a Mohács előtti ország felét foglalta volna magába. Igényeit tehát ugyancsak magasra szabta, hogy a tárgyalások során legyen miből engednie. Bethlen valószínűleg kevesebbrel is beérte volna, ha a házasság létrejön, de a tényleges hatalomhoz mindenképpen ragaszkodott, nehogy a császári kormányzat Magyarország és Erdély egyesítése után őt felesleges eszközként félreállítsa.

Arra már nehezebb felelni, hogy mennyire bízott tervének megvalósításában. Hitte-e vajon, hogy II. Ferdinánd és tanácsosai is készek megtenni a nagy fordulatot, és két háborúja után éppen az ő személyére alapozni magyarországi politikájukat? Valószínűleg ő sem számított nagy sikerre, hiszen más házassági terveket is forgatott fejében, de az esetleges megnyíló lehetőség olyan csábító volt, hogy meg kellett próbálkozni vele.

Bécsben idegenkedve, de komolyan fontolgatták Bethlen ajánlatát. II. Ferdinánd még unokatestvérének, IV. Fülöp spanyol királynak a véleményét is kikérte, akinek mindenható minisztere, Oliváres herceg, a házasság mellett nyilatkozott, ha ennek fejében Bethlen a katolikus vallás szabadságát biztosítja. Mikor azonban kiderült, hogy a fejedelem a főhercegnő kezével az ország kormányzását akarja megszerezni, az udvar elutasító álláspontra helyezkedett, és II. Ferdinánd leánya helyett egy távoli rokon hercegnővel való frigyet javasolt. Ez viszont nem illett Bethlen terveibe, mert nem volt elég erős záloga a hatékony Habsburg támogatásnak. Hogy Bécs miért nem állt rá az alkura, könnyen érthető: Erdély megszerzése érdekében a maradék Magyarország birtokát kockázhatta volna, hiszen – gondolták – Bethlen a kormányzói hatalom birtokában ismét szembefordulhat a császárral, az pedig, ami Magyarország egészének birtokát és Bethlen hűségét valóban biztosíthatta volna – a Habsburg-ház politikai súlypontjának áthelyezése a Duna völgyébe – meg sem fordult a császár minisztereinek fejében.

¹⁰ Szilágyi, S.: *Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez*. Bp. 1873. 44. old.

¹¹ Szilágyi im. 42. old.

¹² Szilágyi im. 53. old.

Bethlen tehát régi politikáját folytatta, de azzal az eltéréssel, hogy diplomáciai tevékenységét kiterjesztette az észak- és nyugat-európai protestáns hatalmakra. A már évek óta dúló háborúban mindkét oldal új szövetségeket próbált szerezni az ellenfél hátában. A császár ellenfelei örömmel fogadták Bethlennek a Habsburgok ellen irányuló akcióit, de a távolság és az eltérő érdekek miatt az együttműködés nagy nehézségekbe ütközött. Bethlen viszont nem akart és nem is tudott elszigetelten, magára hagyatva háborút viselni.

1626. március 2-án Bethlen házasságot kötött Brandenburgi Katalinnal, akinek révén Gusztáv Adolf svéd királlyal került sógorságba. Ekkor már harmadik támadására készült, abban a reményben, hogy Szilézia vagy Morvaország területén a Habsburg-ellenes szövetség seregeivel egyesülhet. A dán király azonban vereséget szenvedett, és a német protestánsok hadvezére, Mansfeld is vert had élén érkezett Magyarországra, nyomában az őt üldöző Wallensteinnel. Bethlen bebizonyította, hogy nemcsak a rajtaütésszerű támadáshoz ért, hanem az ellenséget csata nélkül kimerítő manőverezésnek is mestere. Wallenstein nem ért el sikert, de Bethlen sem tudott győzni és újból béketárgyalásokra kényszerült. Követe, Quadt kapitány az 1626. november 30-i westminsteri szerződéssel felvetette ugyan Bethlent a dán-holland-angol szövetségbe – a szövetségesek havi pénzsegélyt is ígértek neki –, de addigra már a fejedelm megkötötte a harmadik támadását lezáró pozsonyi békét, lényegében a nikolsburgi feltételek némi megszorításával.

A Habsburg-ház kiheverte az 1618-1619-es évek nagy válságát, megszilárdította hatalmát Ausztriában, a cseh korona tartományaiban, és úgy látszott, hogy a német birodalomban is felülkerekedik. Bethlen fejedelemsége nem volt elég erős ahhoz, hogy a nagy küzdelem kimenetelét eldönthesse. Magyarországot ugyan megóvta Csehország sorsától, de ez kevésnek tűnt a már megszerzett királyi címhez képest. Bethlen is csak átmenetileg növelte meg országának területét, mert halála után a hét vármegyének vissza kellett szállnia a Habsburg-házra, és államának helyzete is „függő” maradt, a két hatalom mindegyike jogot formált reá.

Miután a második és harmadik támadásában török csapatok vettek részt, a szultán és a Habsburg-ház között új békeszerződéseket kellett kötni. Az 1625-ös gyarmati tárgyalások során a fejedelem azt kívánta, hogy a szerződésbe foglalják be, miszerint Erdély „szabados fejedelemségnek agnoscáltassék és tartassék, utrinque hozzávaló mostani határaival, szabadságaival együtt s abban egyik féltől is bántása ne legyen”. A „hozzávaló mostani határaival” formula a hét vármegye hozzácsatolásának véglegesítését jelentette volna. Ferdinánd követei éppen ezért erősen tiltakoztak ellene – de ennél többről volt szó. Az, hogy Erdélynek „egyik féltől is bántása ne legyen”,¹³ valójában a függetlenség kétoldalú garanciáját foglalta volna magában. Hollandiának, a Svájci Szövetségnek éppen ebben a korszakban sikerült kiválnia a Német-római Birodalomból és függetlenségüket később (1648-ban) nemzetközileg is elismerték. Ilyesmire törekedett Bethlen is, de hasztalanul. A gyarmati béke szövegéből kimaradt a hön óhajtott mondat.

A gyarmati béke megerősítését a török addig halogatta, míg új hadjáratra és új tárgyalásokra került sor, ezúttal Szőnyben, 1627 nyarán. Bethlen újból felvetette a kétoldalú garancia gondolatát, de nem kapcsolta össze a hét vármegye birtokával, nehogy felkeltse a császár követeinek ellenállását, hanem Erdély mellett Havasalföldet és Moldvát igyekezett abba belefoglalni. Esterházy nádor bizalmatlanul fogadta a javaslatot, mely nem tetszett a töröknek sem, és különösen azt, hogy Erdélynek a töröktől se legyen semmiféle bántása, hiszen azt sajátjának tekintette.

A szőnyi béke tizedik artikulusa végül csak annyit mondott, hogy „A hatalmas török császár ő felségének az tengeren, az szárazon levő minden országainak az felséges római császár részéről és hadától bántások ne legyen; és azon felséges római császárnak, avagy tengeren, avagy szárazon levő minden országainak azon hatalmas török császár részéről sem hadaitól semmi bántások ne legyenek”.¹⁴ Erdély kimaradt a cikk szövegéből, mely Bethlen számára értéktelenné vált. Csalódása nagy volt, a budai pasának írt levelében még fenyegetőzött is: „Mert, ha mostan a frigylevélben nem íratik, bizonyos legyen Nagod benne, igen hamar németté leszen Erdély.”¹⁵ Megkísérelte, hogy a szultáni megerősítés alkalmával pótlólag felvetesse Erdély sérthetetlenységét, de azt sem tudta keresztülvinni.

Ezután is nagy terv foglalkoztatta – a lengyel királyság megszerzése, de a jóval öregebb, szélütött lengyel uralkodó túlélte a fejedelmet, aki meghalt, mielőtt 50. évét betöltötte volna, lengyel terveit kétes értékű örökségként hagyva utódaira. Azok a sokat ígérő, kedvező lehetőségek, amelyek uralkodásának első felében magasra emelték, sorra bezárultak előtte. II. Ferdinánd, akitől Magyarország koronáját akarta elragadni, éppen 1629-ben – Bethlen halálának évében – állt hatalmának tetőpontján.

¹³ Angyal, D.: *Magyar Nemzet Története*. Bp. MTA. 1900. VI. köt. 370. old.

¹⁴ Salamon, F.: *Két magyar diplomata*. Bp. 1884. 284-288. old.

¹⁵ Szilágyi, S.: *Bethlen Gábor és a Porta*. II. Történelmi Tár. 1882. 51. old.

A fehérhegyi csata után a spanyolok és a Liga seregei Pfalzot is elfoglalták, és az ellenreformáció erői a birodalom déli részében döntő győzelmet arattak. A hatalmi egyensúlynak ebből következő felborulása megakadályozta a tűzvész lokalizálását, hiszen a következmények az európai hatalmak széles körét érintették. A protestáns ügy védelmében fegyvert fogó dán király azonban szintén vereséget szenvedett, a császár és a Liga hadvezérei az Északi-, illetve a Balti-tengerig nyomultak előre. Ekkor adta ki II. Ferdinánd ún. restitúciós edictumát, amely a protestáns kézre jutott egyházi birtokok visszaadását rendelte el, és amelynek végrehajtása a protestantizmusra Észak-Németországban is döntő csapást mért volna, egyúttal pedig az egész birodalomra kiterjedő tényleges császári hatalom megalapozását vonta volna maga után.

Rövidesen fordult a kocka. II. Ferdinánd hatalmának növekedése nyugtalanította a katolikus német fejedelmeket, köztük a bajor választót, akinek terveit egyébként is keresztezte a spanyol politika, mire kiharcolták Wallenstein császári fővezér menesztését. A mantuai hercegség miatt a Habsburg-ház ellentétbe került a pápai udvarral, mely beszüntette a pénzügyi segélyek folyósítását, Gusztáv Adolf svéd király fellépése pedig teljesen új helyzetet teremtett.

A svédek a Rurik-ház kihalását követő zavarok során visszaszorították Oroszországot a Balti-tenger partjáról, majd Lengyelországot is arra kényszerítették, hogy balti tartományairól lemondjon. A császári csapatok megjelenése Stralsund előtt veszélyeztette Svédország frissen szerzett baltikumi hegemoniáját, és beavatkozásra készítette Gusztáv Adolfot, aki 1630 nyarán partra szállt Észak-Németországban, majd – a franciák anyagi támogatásával – harcedzett, mozgékony serege élén merészen dél felé nyomult, és Breitenfeldnél, majd Lützennél súlyos vereséget mért ellenfeleire. A lützeni csatában a svéd király elesett ugyan, de kancellárja megkötötte a protestáns fejedelmekkel a heilbronni szövetséget és tovább folytatta a háborút.

II. Ferdinánd 1632 elején Pázmány Pétert bízta meg azzal, hogy a katolikus érdekek védelmére való hivatkozással a pápát a császár ügyének támogatására bírja. Pázmány küldetése sikertelen maradt, VIII. Orbán a nagy küzdelmet nem vallásháborúnak, hanem a Habsburg-ház hegemon törekvései elleni harcnak tekintette – mint ahogy az is volt.

A cseh felkelés alkalmával a francia kormány még úgy látta, hogy a Habsburg-ház gyöngesége miatt a protestáns hatalmak túlsúlya veszélyezteti Franciaországot, a fehérhegyi csata után viszont a francia külügyek vezetője a következőképpen tájékoztatta követeit: „Uraim, Önök tudják, hogy mi jó katolikusok vagyunk és ha szabadon választhatunk, akkor a katolikus vallás felé hajlunk, de Spanyolország hatalma túlságosan nagy, és uralomvágyában még arra is képes, hogy világi céljai érdekében a vallással visszaéljen...”¹⁶ Vagyis Franciaország vele szemben nem követhet vallási szempontokat. Amikor a heilbronni szövetség csapatai 1634-ben Nördlingennél vereséget szenvedtek, a francia kormány nyíltan előtérbe lépett.

A Richelieu bíboros vezette Franciaország belsőleg megerősödött, külpolitikailag aktivizálódott, és anyagi, diplomáciai, végül pedig katonai támogatása a Habsburg-ellenes koalíciónak új erőt kölcsönzött. Ebben a helyzetben Erdély számára új lehetőségek nyíltak meg, mert fellépésétől a svédek és a franciák is új sikereket reméltek.

Bethlen Gábor örökségét ismét nem erdélyi, hanem magyarországi főúr, Rákóczi György szerezte meg, aki lényegében az ő politikáját folytatta, de a törökkel való jó viszony fenntartására nem fordított annyi gondot, mint Bethlen, és a Portán rossz néven vették, hogy a szomszédos román fejedelemségek ügyeibe avatkozott. 1636-ban a törökök Bethlen Istvánt, az előző fejedelem öccsét léptették fel vele szemben. Rákóczi azonban ellenállt, hajdúi Szalontánál visszaverték a temesvári pasa csapatait, mire a perzsa háborúval bajlódó Porta a Rákóczival való egyezkedésre utasította a budai pasát. Rákóczi tehát megőrizte trónját – amelyet előzőleg Esterházy nádor támadásával szemben kellett megvédenie -, de Bécs, illetve Sztambul felől fenyegető veszély miatt óvakodott attól, hogy belépjen a német földön dúló háborúba.

A svédek azonban Rákóczit ismételten felszólították a császár elleni fellépésre. A fejedelem – okulva Bethlen 1623. és 1626. évi kudarcából – csak segélyhadak, valamint jelentős anyagi támogatás fejében akart támadni, és egyben azt is feltételül szabta, hogy a franciák eszközöljék ki az akcióhoz a Porta engedélyét és fia fejedelemségének elismerését. A hosszadalmas és nehézkes tárgyalások miatt a szerződés megkötésére csak 1643. november 16-án került sor Gyulafehérvárott, amelyben Rákóczi kikötötte török támadás esetére a visszalépés jogát.

A hadműveletek 1644 tavaszán indultak meg. Rákóczi csapatai könnyűszerrel hatalmukba kerítették a királyi Magyarország keleti felét, de azután visszavonultak a császáriak elől, mert a kilátásba helyezett svéd segítség – egy svéd-dán háború miatt – késett. Torstensson Leon hadseregének csak a következő év tavaszán sikerült a Dunáig előretörnie. Rákóczi a svédekkel való egyesülés végett 1645 júniusában maga is Morvaországba nyomult, de közben már folytak a béketárgyalások, és az 1645. december 16-án aláírt linzi

¹⁶ Szekfű, Gy.: *Bethlen Gábor*. 2. kiad. Bp. Helikon. 1983. 28. old.

béke újból megerősítette a magyarországi rendek jogait, a vallásszabadságot a jobbágyokra is kiterjesztette, Rákóczi pedig megkapta élethossziglan a hét magyarországi vármegyét, és magánbirtokait jelentős mértékben gyarapíthatta. Támadása tehát lényegesen nem befolyásolta a nagy háború kimenetelét, mint ahogyan az általános helyzet sem tette lehetővé, hogy Rákóczi a királyi Magyarország egészét megszerezze. Meg kellett elégednie azzal, amit már Bethlen is megkapott.

Rákóczi a béke megkötését a török tilalmával magyarázta, amit szövetségesei nem tartottak teljesen megalapozottnak, mert a török erő másutt volt lekötve, de ők is csak részben teljesítették vállalt kötelezettségeiket. Tény, hogy a Portán nem nézték jó szemmel Rákóczi vállalkozását, nem kívánták hűbéresük további megerősödését és azt sem, hogy a török irányában békés politikát folytató Habsburg-házzal szemben a harcias svédek kerüljenek fölénybe. Az elmaradt pénzügyi segély helyett a franciák megígérték Rákóczinak, hogy a békekötésnél megemlítik a francia király szövetségesei között.

Ekkor már folytak a harmincéves háború felszámolását célzó tárgyalások. Az apja örökébe lépő III. Ferdinándnak be kellett látnia, hogy céljait nem érheti el. Ebben döntő része volt Spanyolország hanyatlásának, mely a több mint egy évszázadon át folytatott világuralmi politika terheinek súlya alatt összeroppan. A gazdasági nehézségek, Spanyolország belső rendjének meglazulása, Portugália különválása, a katalóniai lázadás aláásta Spanyolország nagyhatalmi állását. Nem tudta már aktívan folytatni a háborút, nem támogathatta az osztrák Habsburgokat sem, akik saját magukra utalva, elválasztották ügyüket a spanyol politika célitűzéseitől és beletörődtek a kompromisszumos béke gondolatába.

1644-ben a franciákkal Münsterben, a svédekkel Osnabrückben megkezdődtek a tárgyalások, de az érdemi munkára csak két évvel később került sor, és újabb két esztendőbe került, amíg eredményhez vezettek. A münsteri és az osnabrücki szerződések két különálló okiratban készültek, de rendelkezéseik egymást kölcsönösen kiegészítették, és együttesen a „vesztfáliai béke” néven váltak ismertté. Erdély valóban ott szerepelt a francia király szövetségesei között – az *utolsó előtti* helyen.

A hosszú háború következményeként a Habsburg-ház megerősítette uralmát örökös tartományaiban, ahol az uralkodói abszolutizmus maga alá gyűrte a rendeket és győzelemhez segítette az ellenreformációt. Egyedül Magyarország jelentett ez alól kivételt, amiben döntő része volt Erdély fejedelmeinek. Ugyanakkor a Német-római Birodalom végleg szétesett, a császári hatalom névlegessé vált. A háború egyes német tartományokban szörnyű pusztításokat okozott – akárcsak nálunk a tizenöt éves Habsburg-török összecsapás -, és az ide-oda vonuló zsoldosseregek garázdálkodásai nyomán lakosságuk az eredeti felére, sőt harmadára csökkent. Igaz, a hadaktól megkímélt részek népessége a menekülőkkel gyarapodott ugyan, a birodalom egészének mégis fél évszázadra volt szüksége, hogy a háború vérvesztését kiheverje. A harcok gazdasági téren is nagy visszaesést okoztak, elmélyítették az Elbától keletre eső területek nyugathoz viszonyított elmaradását.

A háború nyertese a nagyhatalmi rangot szerző Svédország volt, de a svédeknel is nagyobb mértékben Franciaország, mely a spanyol hatalom meggyöngyülése és a Német-római Birodalom szétesése következtében Európa első államává, a kontinens legerősebb nagyhatalmává vált. Spanyolország, mely Franciaországgal csak 1659-ben kötötte meg az évszázados versengésüket lezáró pireneusi békét, vezető szerepét többé nem nyerte vissza. A pápa is kiszorult a nemzetközi politika élvonalából, és régi befolyásának csupán töredékét őrizte meg.

Erdély romlása

A harmincéves háború befejezésével Lengyelország került az európai viharzónába. A nagy összeütközések Erdély szomszédságába helyeződtek át, ami új lehetőségeket és új veszélyeket tartogatott számára. 1647-1648 telén robbant ki Hmelnickij Bogdán vezetésével az a felkelés, amelynek során a kozákok – a magyarországi hajdúsághoz hasonló, de annál nagyobb számú, szabad katonáskodó réteg – a felkelő parasztokkal együtt ismételtelen megverték a nemesi köztársaság hadait. Ukrajna gyakorlatilag elszakadt Lengyelországtól. Hmelnickij kezdetben a krími tatárokkal szövetkezett, akik azonban a döntő pillanatban cserbenhagyták, mire a cárhoz fordult, és javaslatára a perejaszlavli rada 1654-ben kimondta Ukrajna egyesítését Oroszországgal. Lengyelország észrevehetően meggyengült, haderejének jelentős részét elvesztette. A litván főnemesség elszakadásra készült, északról pedig a régi ellenség, a svéd támadta meg. A küzdelem résztvevőinek számításaiban Erdély is sűrűn szerepelt, amelynek fejedelmei régóta áhítoztak a lengyel trónra.

Bethlen Gábor és Rákóczi György megnövelték az erdélyi fejedelemség nemzetközi tekintélyét, de sok vonatkozásban hátrányos helyzetén nem változtattak. A hét kelet-magyarországi vármegyét csak

ideiglenes jelleggel sikerült államukkal egyesíteniük – nem csupán az ellenfél fegyverei, hanem a török szövetséges bizalmatlansága miatt. A fejedelemség a magyarországi „részekkel” együtt a közepes nagyságú európai államok közé tartozott, egymillió főt megközelítő lakossága sem volt jelentéktelen, a fejedelmi hatalom pedig erős, gazdasági helyzete azonban kedvezőtlen, mert tengerpart nélkül, távol az európai kereskedelem fő útvonalaitól, hozzá képest elmaradott területek közé ékelődött. Bethlen merkantilista gazdaságpolitikája – részleges eredményei dacára – az ország kedvezőtlen adottságait nem küszöbölhette ki.

Bethlen jövedelmeit – láttuk – mindössze 500 000 – 600 000-re becsülték, Rákóczi Györgynek óriási magánvagyonra volt, de pénzbevételeit nem lehetett a kor jelentősebb uralkodóinak jövedelméhez mérni. Aránylag nagyszámú haderőt mozgósíthattak (Rákóczi 1644-ben 15 000 – 20 000 főt), de nem tudták kellően felszerelni és sokáig fegyverben tartani. Ez volt az oka annak, hogy Bethlen is, Rákóczi is segélypénzek fizetését, gyalogos csapatok küldését kérte szövetségeseitől. II. Rákóczi György és X. Károly találkozás alkalmával a fejedelem csalódottan szemlélte a svéd sereg kis számát, a svéd király viszont az erdélyi hadak csekély harci értékét, amelyek gyenge fegyverzetük miatt nem bocsátkozhattak nagyobb csatákba. Haderejének korszerűtlensége következtében Erdélynek a kor nagy háborúiban csak alárendelt szerep jutott.

A korszerű, ütőképes haderő mellett azonban hiányzott a nemzetközi érintkezés lebonyolításához szükséges diplomáciai szervezet. Amikor Európa jelentősebb államai már mind állandó követségeket tartottak fenn egymás fővárosaiban, az erdélyi fejedelem csak időnként küldött ún. ad hoc ügyvivőket más országokba, akik nem pótolhatták egy állandó diplomáciai szervezet tevékenységét. Ennek kiépítését akadályozta, hogy az erdélyi fejedelem felett ott állt a szultán, aki külpolitikai lépéseit jóváhagyta. Nem lehetett tehát megfelelő partnere Európa uralkodóinak, képviselői más udvarokban hátrányos helyzetbe kerültek. A diplomáciai szervezet kiépítése egyébként sem volt könnyű feladat, hiszen megfelelően képzett, a diplomáciai érintkezés kifinomult formáiban jártas emberek nem álltak kellő számban rendelkezésre. (Bethlen többek között azért alapította a gyulafehérvári főiskolát, hogy diplomáciai szolgálatra alkalmas fiatalokat képezzen.) A fejedelem csak a Portán tartott állandó követet, aki rendszerint köznemesi származású volt. Rangosabb személy könnyen ellenjelöltté válhatott volna a szultáni udvar intrikái nyomán, de maguk a vezető erdélyi vagy kelet-magyarországi urak sem törekedtek követi posztra.

A haderő és a diplomáciai szervezet II. Rákóczi György uralkodása idején váltak nyilvánvalóvá. Báthory Zsigmond óta ő volt az első fejedelem, aki nem szerezte, hanem örökölte Erdély trónját, és ezért elfeledkezett arról, milyen ingatag országának helyzete. Protestáns létére a katolikus Lengyelország koronáját akarta megszerezni, anélkül, hogy ott jelentős pártja, másutt pedig megbízható szövetségesei lettek volna. Túlságosan sok vasat tartott a tűzben. Tárgyalta a svédekkel, lengyelekkel, kozákokkal, tatárokkal, sőt Béccsel is, de egyikkel sem sikerült igazán jó viszonyt teremtenie. X. Károly svéd király hívására 1657-ben benyomult Lengyelországba, de miután a svédekkel való együttműködésének alapja Lengyelország felosztása volt, kevés lengyel híve is elhagyta, és beavatkozásra készítette azokat a hatalmakat, amelyeknek érdekében állt Lengyelország fennmaradása, így a Habsburgokat és a török szultánt. Rákóczi a Porta engedélye nélkül indult lengyel hadjáratára, és nem engedelmeskedett a szultán visszahívó parancsának sem, abban a reményben, hogy a kész tényeket a Porta úgyszólván veszi. Vállalkozása azonban teljes kudarcot vallott. A svéd király az időközben kitört – ki tudja, hányadik – svéd-dán háború miatt Dánia ellen fordult és magára hagyta Rákóczit, akinek megtépázott, visszavonuló seregét a tatárok bekerítették és elfogták. A fejedelem kevesedmagával menekült haza.

Az Oszmán Birodalom az elmúlt fél évszázad során nem egy válságot, janicsárlázadást és erőszakos trónváltást élt át. Az ismételt perzsa háborúk is megakadályozták abban, hogy Magyarországon erősen fellépjen és Erdély fejedelmeit engedelmeszségre kényszerítse. A török kormányzat tehetetlensége azonban nem jelentette a birodalom gyengeségét, és amikor sorozatos kormányváltások után erősen nagyvezír – Mehmed Köprülü – került a hatalomra, a török erő nagysága és kíméletlensége egyaránt megmutatkozott. A Porta Rákóczit trónfosztottnak nyilvánította, és felszólította az erdélyi rendeket, hogy új fejedelmet válasszanak, mert különben fegyverrel pusztítja el az országot. Rákóczi nem akart lemondani, a rendek pedig – noha féltek a török megtorlástól – tehetetlenek voltak vele szemben. Az erdélyi haderő, mely hódításra kevés, de védelemhez elegendő lett volna, a lengyelországi kaland során elpusztult, és az ország védtelenül ki volt szolgáltatva a Porta bosszújának, mely régóta várta az alkalmat, hogy engedetlen hűbéresét megbüntesse. Az 1659-ben Erdélyre zúduló tatár hadak, a budai és a temesvári pasák csapatai néhány erődtett hely kivételével az egész országot feldúlták és töméntelen embert megöltek vagy rabságba hurcoltak. Barcsai Ákos, a török által kinevezett új fejedelem megkísérelte a Portához való viszony rendezését, de Rákóczival szemben nem boldogult és lemondott.

Nagy csalódást keltett, hogy Bécs nem lépett fel Erdély védelmében, jolott arra igényt tartott, és a magyar felfogás szerint kötelessége lett volna a fejedelemséget megvédelmezni. A Habsburg-ház azonban a császári cím megszerzéséért küzdött, mert a francia és a svéd diplomácia III. Ferdinánd halála után a bajor

választó érdekében agitált. Miután az utóbbi nem vállalta a jelöltséget, I. Lipót 1658. július 18-án császárrá választották, de jelentős engedmények árán. A német fejedelmeknek a választást követően megkötött ún. Rajnai Szövetsége útját akarta állni a császári hatalom megerősödésének, ez pedig nagyobb gondot okozott Bécsben, mint Erdély katasztrófája.

A török már nemcsak Rákóczi lemondását, hanem Nagyvárad, sőt Szabolcs és Szatmár megyék átadását követelte. E két utóbbi a királyi Magyarország területéhez tartozott, és így az erdélyi-török konfliktus bármely pillanatban a Habsburg-ház és az Oszmán Birodalom háborújává szélesedhetett, különösen azután, hogy Rákóczi a fenesei csatában szerzett sebeibe belehalt és Nagyváraddal együtt több vármegye török kézre került.

Nagyvárad elestének híre nemcsak Magyarországon, hanem az örökös tartományokban is nagy riadalmat keltett, és a bécsi kormány kénytelen volt katonai intézkedéseket tenni. Montecuccolit, a híres hadvezért a Rákóczi halála után fejedelemmé választott Kemény János megsegítésére Erdélybe küldte, de azzal az utasítással, hogy a törökkel való összeütközést kerülje és ne adjon okot a szultánnak a háború megindítására. Montecuccoli így is tett, és a magára hagyott Kemény János egy csatában halálát lelte. A török közben Apafi Mihályt nevezte ki fejedelemnek, és Erdély adóját 40 000 aranyra emelte, de az elpusztított és a magyarországi részekről megfosztott fejedelemség régi jelentőségét, politikai szerepét többé nem nyerte vissza. Svédország – ha nem is érte el céljait az általa megindított háborúban – a francia diplomácia segítségével megőrizte nagyhatalmi állását, a magára hagyott, gyenge Erdély azonban tönkrement. Elveszett az a lehetőség, hogy a körülmények kedvező alakulása esetén az ország újraegyesítésének tényezője legyen.

A fejedelemség nem vesztett ki a korabeli diplomácia tudatából, hiszen továbbra is – mintegy fél évszázadon át – számoltak vele, mint az európai hatalmi egyensúly egyik mellékes, de azért nem elhanyagolandó elemével, tényleges súlya azonban visszavonhatatlanul lecsökkent. Apafi Mihály uralma alatt gazdaságilag konszolidálódott az ország, kulturális téren még viszonylagos fejlődés tényeit összegezheti a kutató, de területe egyharmadának elvesztése, katonai erejének végzetes gyengülése miatt cselekvően nem avatkozhatott be az események alakulásába a hozzá képest félelmetes két katonai nagyhatalom árnyékában.

A vasvári béke és Thököly felső-magyarországi fejedelemsége

A bécsi kormány mégsem kerülhette el a török háborút, mert a nagyvezír a következő évben a királyi Magyarországot támadta meg.

A Habsburg-hű magyarok a harmincéves háború befejezése óta hiába várták, hogy Bécs erejét a török kiűzésére fordítsa, de a török támadás híre reményeiknek új tápot adott. Zrínyi Miklós éles szeme már régen felismerte a török birodalom katonai erejének hanyatlását – amit Erdély lerohanásának sikere sem cáfolhatott -, és támadó fellépést sürgetett. „... az Isten a hazámhoz való szeretetet reám tette, íme kiáltok, íme üvöltök: hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!” – írta a „Török Áfium” bevezető soraiban. Természetesen nem arra gondolt, hogy Magyarország egyedül megverhetné a törököt, hanem arra, hogy egy korszerű, állandó magyar hadsereg nagy nemzetközi összefogás keretében kapjon döntő szerepet az ország felszabadításában, mert ha ilyen sereg nincs, a felszabadítás is elmarad vagy nem sok köszönet lesz benne.

Állandó és némi anakronizmussal „nemzeti”-nek nevezett hadsereg létrehozása azonban nemcsak a rendek áldozatkészségétől függött, hanem az uralkodó kormányától, amely nélkül vagy amellyel szemben a szükséges katonai reformokat nem lehetett végrehajtani. A császár és miniszterei viszont a dinasztiaától függő és ahhoz hű haderőt akartak vagy semmilyen, és ezért a magyar haderő korszerűsítése elmaradt. A magyar főurak próbálkozása, hogy a német birodalomban és a Rajnai Szövetség tagjainál keressenek támaszt törökellenes terveikhez, csak fokozta az udvar gyanúját, mely nem alaptalanul kereste a francia diplomácia kezét a Rajnai Szövetség politikája mögött.

Támadás helyett a császári kormány hadait Bécs védelmére vonta össze, és így a török további hódításokat tehetett. A nagyvezír a magyar urakat csatlakozásra szólította fel, de felhívásának Erdély elpusztítása után nem lehetett kedvező visszhangja. A háború tovább folyt. Zrínyi téli hadjárata kitűnő feltételeket teremtett egy támadó hadművelet számára, Bécs azonban csak védekezésre gondolt, és tíz nappal azután, hogy Montecuccoli 1664. augusztus 1-jén Szentgotthárdnál mégis megverte a török fő sereget, megkötötte a vasvári békét, amelynek feltételei akkor sem lehettek volna rosszabbak, ha Szentgotthárdnál a török győz.

Az udvar politikájának középpontjában változatlanul a Habsburg-háznak a Német-római Birodalomban elfoglalt helyzete és főleg a birodalomban a vesztfáliai békét követően érvényesülő francia befolyás ellensúlyozása, a Rajna felé irányuló francia terjeszkedés megfékezése állt. „Keleten elveszítünk néhány vármegyét, de nyugaton a császári korona kerül veszélybe” – mondogatták a bécsi miniszterek. A pápai nuncius 1674 januárjában méltatlankodva jelentette azt a Bécsben közkeletű megállapítást, hogy sokkal kisebb baj, ha a török egész országokat hajt igájába, mint ha a francia egy tenyérrnyit is előrehalad. A magyar várak eleste, a hódoltsági terület kikerekítése nem okozott aggodalmat mindaddig, amíg Bécs nem került veszélybe. 1529 óta azonban török sereg nem jelent meg a főváros előtt és a veszély – úgy látszott – gyakorlatilag megszűnt. XIV. Lajos viszont, a vesztfáliai béke által nyújtott előnyöket kihasználva, egyre keletebbre tolta Franciaország határait, és császári címük megtartása végett a Habsburgoknak újra meg újra fel kellett lépniük a francia király ellen.

A törökkel való jó viszony fenntartása mellett szólt még más is. A XVI. század végi kísérlet kudarcára a császár miniszterei nem mondtak le arról, hogy Magyarországon is felszámolják a rendek hatalmát és – miként Csehországban a fehérhegyi csata után – nálunk is bevezessék az uralkodói abszolutizmus rendszerét. Ez a rendszer másutt kétségtelenül előmozdította a fejlődést, de az eltérő szerkezetű országok halmazából álló Habsburg-birodalomban ezt a szerepét nem tudta volna betölteni. Sem a polgárság, sem a jobbágyság helyzetén nem javított, sőt rontott. Az idegen elnyomást jelentő Habsburg-abszolutizmussal szembeni magyar ellenállás teljes mértékben indokolt volt.

A XVII. század hetvenes éveiben az abszolutizmus bevezetésének feltételei kedvezőbbek voltak, mint azelőtt bármikor. A királyi Magyarország kisebb és gyengébb volt, mint Bocskai idején, Erdély hanyatlása pedig megfosztotta addigi támaszától. A török, mely azelőtt általában támogatta a Habsburg-ellenes megmozdulásokat, most elutasítóan viselkedett a helyzetükkel folyton elégedetlen magyarokkal szemben. Közte és a Habsburg-ház között átmeneti érdekközösség alakult ki a status quo megőrzése tekintetében. Ez jellemzi a vaskori békét követő időszakot, amit a bécsi kormányzat az abszolutizmus bevezetésére használt fel.

Az alkalmat az ún. Wesselényi-összeesküvés szolgáltatta. Az elégedetlen főurak – egyébként nagyrészt a dinasztiahoz hű családok leszármazottai – titokban a bécsi francia követhoz, majd a törökhöz fordultak, tőlük kérve és várva segítséget az ország alapvető érdekeit elhanyagoló uralkodóház megdöntéséhez. Jacques Grémonville, a bécsi francia követ a spanyol Habsburgok várható megszakadása miatt azonban a spanyol birtokok felosztása ügyében akart a bécsi udvarral megállapodni, és feleslegesnek tartotta, hogy a tárgyalásokat magyar bonyodalmakkal nehezítse, a török pedig nem akarta megszegni a számára kedvező vaskori békét. Így azután a Wesselényi nádor halálával vezérét veszített szervezkedés tagjai üres ígéreteknél egyebet sem a töröktől, sem a franciáktól nem kaptak és maguk sem tudták, mitévők legyenek. A mozgalom elszigeteltsége, kilátástalansága mutatkozott meg Zrínyi Péter és társainak következetlen kapkodásában, akik – a császári bünbocsánat reményében – végül maguk árulták el az összeesküvést a bécsi udvarnak.

Elégedetlen főurak hasonló mozgalmai a rendi monarchia viszonyai között rendszerint megegyezéssel zárultak, az uralkodói abszolutizmus szemszögéből azonban az idegen hatalmakkal való kapcsolat már főbenjáró bűnnek számított. A bécsi kormányzatnak volt ideje a szükséges katonai intézkedések megtételére, és 1671. április 30-án Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc feje a porba hullott. Az alkotmányt felfüggesztették, százakat tartóztattak le – többek között az ellenreformáció sikere érdekében nagyszámú protestáns prédikátort – és olyan mértékű adót róttak ki, amely messze meghaladta az ország teljesítőképességét. A törökkel kötött békére hivatkozva az egyébként is alig fizetett végvári katonaságot szélnék eresztették. A Zrínyi által javasolt korszerű, állandó hadsereg helyett most már semmiféle katonasága sem volt az országnak.

Ezeknek az intézkedéseknek a következményeként évről évre több „bujdosó” húzódott az Erdélyhez és a törökhöz közel eső területekre, hogy fegyveresen álljon ellen az önkényuralomnak. Számuk 1672 elején már több ezer fő volt, de a császári katonaság megveréséhez nem voltak elég erősek, külső segítséget pedig sehonnan sem kaptak. Apafi Erdélye nem mert fellépni érdekükben és a Lengyelországgal hadban álló Portához is hiába fordultak.

Franciaország azonban 1672-ben megtámadta Hollandiát, amellyel a következő évben az osztrák és a spanyol Habsburgok egyaránt szövetséget kötöttek. 1674-ben XIV. Lajos ezért a Habsburg-ház ellen fordította fegyvereit. Ilyen körülmények között már a francia diplomácia is több figyelmet szentelt a magyarországi felkelésnek. François Gaston Bethune márki, Franciaország varsói követe és az újonnan megválasztott lengyel király, Sobieski János sógora, kormányának a felkelők megsegítését javasolta. Megbízottja a következő évben Erdélyben járt, ahol a magyarországi mozgalom vezetőivel megállapodást kötött. Vezérül Teleki Mihályt, Apafi fejedelem kancellárját szemelték ki. Teleki azonban nem mert kockáztatni, mindenfelé biztosítani akarta magát, és elmulasztotta a kedvező alkalmat a fellépésre. Amikor 1677 őszén Bethune pénzt és 3000 főnyi segélyhadat küldött Magyarországra, színre lépett a fiatal Thököly

Imre, aki 1678-ban merész hadművelettel elfoglalta a bányavárosokat, és bár azokat megtartani nem tudta, sikerült a bécsi udvart fegyverszünet megkötésére kényszerítenie. Thököly személyében méltó vezetője támadt a mozgalomnak, viszont elidegenítette Telekit és Apafit, aki saját trónját féltette az Erdélyben is birtokos Thökölytől. Thököly tehát Erdély segítségére nem számíthatott, sőt Franciaországra is egyre kevésbé, mert a francia kapcsolat Lengyelországon át vezetett, Sobieski viszont időközben szakított a franciákkal, és mindinkább Lipót császár felé orientálódott. XIV. Lajos győzelmeinek tetőpontján, 1679-ben egyébként megkötötte a nimwegeni békét, ami nem jelentette azt, hogy lemondott volna a Rajna vonalának megszerzéséről, de a nagy háború egyelőre megszakadt.

Thököly addigi sikereinek hatására az udvar engedményekre kényszerült, 1681-ben országgyűlést hívott össze, mely enyhítette az abszolutizmus rendszerét, de Thökölyvel nem volt hajlandó megegyezésre. Thököly tehát tovább folytatta a küzdelmet, és Felső-Magyarország jelentős részét elfoglalta. 1682. június 15-én pedig házasságot kötött I. Rákóczi Ferenc özvegyével, Zrínyi Ilonával. Tekintélye, befolyása egyre nőtt, de messze volt attól, hogy a fegyverekre bízassa a döntést. Fejedelemségének határai kérdések voltak, állami szervezete még nem épült ki, és az új politikai alakulat, megteremtőjének minden tehetsége dacára – a külső körülmények lényeges megváltozása folytán –, csupán rövid zsákutcája lett a magyar történelemnek.

Thököly elszigeteltségében csak a Portától várhatott segítséget, mely az erdélyi követek intrikái dacára végül mellette foglalt állást. Ibrahim budai pasa 1682. szeptember 16-án átadta Thökölynek a szultán athnaméját. Az okirat Thökölyt királynak nevezte, és megígérte, hogy halála után a magyarok szabadon választhatják meg utódját, aki azonban katolikus nem lehet. Vallásukat, szokásaikat zavartalanul gyakorolhatják, a török a magyar területet nem dűlji, és minden vár, amelyet a magyarok török segítséggel elfoglalnak, magyar kézen marad. A némettel kötendő békeszerződésbe a Porta semmi olyat nem vesz fel, ami a magyarokra nézve hátrányos lenne. A magyar király a magyar terület után 40 000 tallért fizet a szultánnak, amely összeget később sem fogják emelni.

Thököly – akárcsak annak idején Bocskai – a királyi címet nem fogadta el, csak fejedelemnek nevezte magát, hogy – Bocskai és Bethlen példája nyomán – nyitva hagyja az utat a Habsburg-házzal való megegyezés előtt, amelynek képviselőivel tovább alkudozott, abban a reményben, hogy sikerül fejedelemségét elismertetni. Az új állam szervezetének kiépítése tovább folyt, és Erdély mellett a királyi Magyarország keleti felén a szultán főségét elismerő hűbéres fejedelemség jött létre. A történelem furcsa szeszélyeként a török uralma akkor érte el legnagyobb kiterjedését Magyarországon, amikor katonai téren már elmaradt a korszerűen szervezett és vezetett európai haderők mögött. Ezt azonban kevesen érzékelték, nemcsak a török oldalon, ahol a lengyelek és az oroszok elleni sikerekből új bizalmat merítettek, nemcsak nálunk, hanem Bécsben sem, ahol változatlanul békét akartak a törökkel.

A török kiűzése

1683-ban került sor a törökök utolsó nagy hódító hadműveletére. A kortársak szerint Thököly unszolta a törököket Bécs ostromára, akik azonban sokkal inkább a kuruc király sikerein, mintsem szavain felbuzdulva szánták el magukat a hadjáratra. Bécs a támadást diplomáciai akciókkal próbálta elhárítani, de a nagyvezír nem akart lemondani a kedvezőnek látszó alkalomról, és a békülési kísérletek eredménytelenek maradtak. Azt a nagy háborút, amelynek során a törököket kiűzték Magyarországból, valósággal rákényszerítették a bécsi udvarra, mely nem hitt abban, hogy a törökre döntő csapást lehet mérni, sőt azt nem is akarta.

A szultán három világrészre kiterjedő birodalma terület és népesség dolgában többszörösen felülmúlta az osztrák Habsburgok országait. Míg azok legfeljebb 50 000 – 60 000 főnyi sereget állíthattak talpra, a török 230 000 főt, amiből 100 000-et alkalmazhatott magyarországi hadszíntéren. A török tehát nehézkes mozgása dacára jelentős túlerőben volt, de a Bécs elleni támadás híre – kivételesen – nagy nemzetközi összefogást eredményezett, XI. Ince pápa, a német fejedelmek, a lengyel király sorra a császár segítségére siettek, és együttes erejük sikeresen szállhatott szembe a félhold hatalmával.

Az óriási török sereg viszonylag korán, már június elején Magyarországra ért. A Habsburg-haderő harc nélkül feladta a nyugati vármegyéket, amelyeknek urai – nem látván más kiutat maguk előtt – kevés kivétellel meghódoltak Thökölynek, illetve a töröknek. Közvetlenül a döntő vereség előtt a szultán magáénak mondhatta Magyarország egészét.

A török július 17-én zárta körül Bécset, amelynek falai elhanyagolt állapotban voltak, de a nagyvezír az ostromot erélytelenül vezette, és időt engedett a felmentő seregek összpontosítására. Thököly nem engedelmeskedett a nagyvezír utasításainak, hanem félrehúzódva várta a harc kimenetelét. Sejtette, hogy bármelyik fél döntő győzelme neki csak árthat. A 80 000 főnyi vegyes német-lengyel sereg szeptember 10-

én megtámadta a Bécsset körülzáró hadat és 1683 szeptember 12-én teljes győzelmet aratott. A törökök tábora, pénztára, valamennyi ágyúja a győztesek kezébe jutott.

A győzelem nagysága a támadókat is meglepte, mert ekkora diadalt keresztény sereg még sohasem vívott ki a török felett.

Ennek dacára Bécsben még ekkor is a mielőbbi békekötésre gondoltak és szeptember 24-én követség indult a törökhöz egyezkedési ajánlattal, sőt az összegyűlt haderő feloszlását is megkezdték. A nagyvezír azonban még nem érezte magát legőzöttnek és nem fogadta el a bécsi kormány ajánlatát. A harc folytatódott és október 9-én Párkánynál újabb ütközetre került sor, ahol a török újból vereséget szenvedett. Thököly – hiába rendelte oda a nagyvezír – szándékosan elkésett a csatából. Előzőleg már jelezte, hogy kész minden erejével a török ellen fordulni, ha a császár békét köt vele és Sobieskivel folytatott titkos tárgyalások útján próbálta helyzetét menteni. Sobieskit egyébként Lipót császár olyan súlyosan megsértette, hogy hazatért és keleten folytatta a háborút a török ellen. Lipót tudta, hogy a magyarok szívesen látták volna Sobieskit az ország trónján, és nem akarta, hogy újabb diadalokkal növelje népszerűségét.

Még most is akadtak Bécsben, akik a mielőbbi békekötést javasolták, de a nem várt győzelmek hatása alatt Lipót császár a háború folytatására szánta el magát. A pápa kezdeményezésére létrejött a törökellenes „Szent Liga”, amely I. Lipót mellett a lengyel királyból, a Velencei Köztársaságból és a német fejedelmekből állott. Lépéseket tettek Oroszország megnyerésére, sőt még a perzsa sahót és Etiópiát is a török birodalom megtámadására akarták – sikertelenül – rávenni.

A hadműveletek rendszeresen, évről évre megújultak. A törökök katonai ereje észrevehetően meggyengült, mégis hosszú évekre volt szükség ahhoz, hogy Magyarországból kiűzzék őket. 1684-ben Buda ostromát a török helyőrség visszaverte, mire a császári hadvezetés a Felvidék és Erdély megszerzésére összpontosította erejét. Thököly uralma már 1683 őszén megrendült, és inkább a lengyel király közvetítése révén, mintsem fegyveres harccal próbálta ügyét menteni. A bécsi kormányzat Apafi fejedelemnek kedvező ajánlatokat tett a csatlakozásra, de az erdélyiek a tizenöt éves háború keserű tapasztalatai miatt nem mertek szakítani a törökkel.

A helyzet azonban más volt, mint kilencven év előtt. A Porta az elszenvedett vereségek után békét akart, és annak érdekében Thökölyt is feláldozta volna. A váradi pasa 1685. október 15-én vasra verette azzal a céllal, hogy a béke megkötése fejében kiszolgáltatja a császáriaknak. Thököly elfogatásának hírére Kassa megnyitotta kapuit Lipót hadai előtt, régi katonái pedig tömegesen álltak át a császáriakhoz. Egyedül Munkács várának őrsége tartott ki Thököly mellett, ahol felesége, Zrínyi Ilona irányította a védelmet. Bécsnek kapóra jött, hogy legveszélyesebb magyar ellenfelét éppen a török teszi tönkre, és bukása a háborús pártot erősítette.

Javított-e Thököly bukása helyzetünkön?

Vajmi kevéssé. Önálló magyar haderő megszervezésére nem került sor, pedig nemcsak magyarok, hanem császári tábornokok is ajánlották állandó magyar hadsereg felállítását, a pápai nuncius szorgalmazta, a haditanács megtárgyalta az ügyet, sőt a parancsnokok személyéről is szó volt már – a mezei hadak élére Pálffy Jánost, a végvári erők fölé pedig Csáky Istvánt jelölték, de Bécsben egyre halogatták a döntést, majd 1686-ban a kérdést végleg levették a napirendről.¹⁷

A magyarázatot nem nehéz megtalálni. Egy olyan nagy kiterjedésű háborúban, mint amilyen akkor dúlt, Bécs nem nélkülözhetette a magyar katonákat, de gondosan ügyelt arra, hogy a magyar rendek, de mondhatjuk egyszerűen: a magyarok ne szerezzenek politikai érdemeket egyes várak megvívásával, néhány csata megnyerésével, amelyekre utólag hivatkozhatnak és követeléseket támaszthatnak. A Habsburg-ház úgy akarta megszerezni Magyarországot, hogy az a császár személyes hatalmát, az uralkodói abszolutizmus rendszerét erősítse. A háború a politika folytatása más eszközökkel – így volt ez már a XVIII. században is.

1686 nyarán végre sor került Buda visszavételére. A 62 000 főnyi ostromló sereg felerészt császári katonákból állt, 8000 bajor, 7000 brandenburgi, 4700 szász, 4000 főnyi sváb segélyhad egészítette ki. Magyar több mint 20 000 harcolt különböző helyeken, de nem önálló vezénylet, hanem császári zászlók alatt. Később zömüket – vagy 15 000 embert – a budai táborba rendelték, hogy a vár felmentésére igyekvő török sereget távol tartsák. A törökök utolsó leheletükig védték Budát, mely három hónapos ostrom után – szeptember 2-án – füstölgő romhalmazzá került a császáriak kezére. Amit a törökök nemtörődömsége Zsigmond és Mátyás valaha oly sokat dicsért palotájából meghagyott, azt az ágyúk tüze és a pincékben tárolt lőpor felrobbanása szinte teljesen megsemmisítette. A fővezér jelentése szerint Budán az ostrom után egyetlen lakható ház sem akadt – akárcsak két és fél évszázaddal később, 1945. február 13-án.

¹⁷ Ld. *Magyarország története*. Bp. Akadémiai, 1986. 3/2 köt. 1597. old.

1686 ismét bebizonyította Buda óriási hadászati jelentőségét. Elestével a török magyarországi uralma összeomlott. A császáriak a még török kézen levő várakkal nem sokat törődve, messze délre helyezték át a hadműveletek súlypontját. Kanizsát 1690-ben, Váradot 1692-ben, Gyulát 1694-ben adta fel a kiéhezett török őrsg. Erdély a császár fegyvereinek árnyékában – de ezúttal későn – szintén elszakadt a töröktől, anélkül, hogy a fejedelemség jogi helyzete rendeződött volna. Bécsnek már nem volt sürgős a dolog, és nem lehetett kétséges, hogy minél több győzelmet aratnak a császár seregei a törökön, Erdély önkormányzata annál szűkebbre szorul – ha egyáltalán marad belőle valami.

Bekövetkezett az, amit a XVI. század derekának magyarjai hasztalan kértek, követeltek I. Ferdinándtól és V. Károlytól, amiben az ország lakossága a vasvári béke óta egyáltalán nem hitt és aminek folytán egyre inkább beletörődött a szultán uralmába: a Habsburg-ház Közép-Európa erőinek egyesítésével kiverte Magyarországról a törököt. Budát 1541-ben mi magyarok veszítettük el, de a török nagyhatalomtól csak egy másik nagyhatalom foglalhatta vissza, mert ehhez a maradék Magyarország ereje semmiképpen sem volt elegendő. Az ország lakóinak számát és teljesítőképességét tekintve derekasan kivette részét a nagy küzdelemből, de miután ez nem önállóan történt, sem vér-, sem pénzáldozata nem kamatozott politikai téren. A győzedelmes nagyhatalom feje ugyan a magyar koronát is viselte, de I. Ferdinánd óta senki sem volt inkább császár és kevésbé magyar király, mint Lipót 1686 után, és az ország még sohasem volt olyan mértékben kiszolgáltatva a bécsi kormánynak, mint éppen Buda visszavételét követően. Lipót hatalma gyakorlatilag korlátlan volt, hiszen nagyszámú harcedzett katonaság felett rendelkezett, amelynek kötelékében a magyarok csak alárendelt szerephez jutottak, tehát nem kellett számolnia velük. Ugyan mit akarthattak volna a magyarok? Az ország megosztottságának, a részleges török uralomnak a fenntartását semmi esetre sem, hanem a háború minél gyorsabb befejezését.

A hatalmi viszonyokban megfelelően rendeződtek a politikai kérdések. Az 1687-es országgyűlés a dinasztia érdemeinek elismeréseként lemondott a szabad királyválasztás jogáról, eltörölte az Aranybulla ellenállási záradékát, amelyre a korábbi rendi mozgalmak hivatkoztak, és lemondott az önálló külképviseletre vonatkozó, a gyakorlatban addig sem igen érvényesülő igényéről. Az ország önállósága a területi növekedés dacára nem állt helyre, hanem tovább csökkent.

A hivatalos ünneplés mögött nem is volt őszinte lelkesedés. Pápai-Páriz Ferenc közönyösen írta naplójába: „Június, július, augusztus hónapokban vitatta a német császár Budát, mög is vette, sok vérrel, szeptember havában.” Az ország nem szabadult fel, csupán gazdát cserélt. A közvetett vagy közvetlen török uralmat más, nem kevésbé idegen uralom váltotta fel, amely a háború költségeinek aránytalanul nagy részét hárította az ország népére.

Magyarország 1685-ben a török elleni haderő ellátásának 70 százalékát, 1686-ban 51 százalékát kellett hogy fedezze, adója 1687-ben hivatalosan 833 700 forintot tett ki, ténylegesen azonban ennek az összegnek több mint kétszeresét, kétmilliót hajtottak be. (A bécsi kormányzat így sem tudta a kiadások 80-90 százalékát kitevő háborús költségeket fedezni. A költségvetési hiány 1685-ben 49, 1695-ben 40 százalékos volt.) A velencei követ jelentése szerint 1694-ben hárommilliót fizetett Magyarország, pedig a hadjáratok által leginkább elpusztított részek lakói egyáltalán nem tudtak fizetni. A két budai ostrom hadműveletei miatt Pest megye népe annyira szétszéledt, hogy az 1683-ban összeírt 61 helyséből 1686 végén csak 3, de három évvel később, a hadak elvonulásaival is csak 30 minősült lakottnak. Esterházy nádor felterjesztéseiben keserűen panaszkodott a szörnyű adóterhekre, amelyeket a katonaság fosztogatásai súlyosbítottak. „Mi haszna lesz annak – kérdezte -, ha Fölséged egyedül erdők és elhagyott hegyek felett fog uralkodni?”

1688. január elején, miután Thököly megmentése ügyében minden remény szertefoszlott, Zrínyi Ilona feladta Munkácsot, és ezzel Thököly felső-magyarországi fejedelemségének utolsó maradványa is elenyészett. Közben a Peloponnészosz a velenceiek kezébe került, a császári csapatok pedig 1688-ban Belgrádot foglalták el és benyomultak a Balkán-félszigetre, olyan helyekre, ahol Hunyadi János óta keresztény sereg nem járt. 1689-ben elesett Niš, Viddin, Priština. A Konstantinápolyba vezető út felét már megtették a császár hadai, és úgy tűnt, a háború a török Európából való kiűzésével végződik.

A hadműveletek menetében azonban váratlan fordulat állt be. Az új nagyvezír hallatlan energiával újjászervezte és ellentámadásra vonta össze a török sereget. Harckészségét fokozta, hogy nyugaton is fellángolt a háború. Az 1688-as forradalom végleg megdöntötte a külpolitikailag Franciaországra támaszkodó Stuart-monarchiát, és Anglia trónjára XIV. Lajos legügyesebb ellenfele, Orániai Vilmos került. A trónváltozás nemcsak az angol polgári forradalom győzelmét jelentette, hanem lényegesen módosította a nemzetközi erőviszonyokat is – Anglia Franciaország oldaláról ellenfeleinek táborába ment át -, és miután a franciák keleti szövetségese, a török birodalom, az összeomlás szélére került, XIV. Lajos nem késlekedett tovább: 1688 őszén a francia hadsereg benyomult a Rajna vidékére.

Bécsnek választania kellett, és mint már annyiszor, most is a nyugati érdekeinek biztosított elsőbbséget. A császári haderők javát a Rajna mellé, egy részüket Itáliába vezényelték. Magyarországon és

a Balkánon mindössze 20 000 – 30 000 főnyi katonaság maradt, amellyel az offenzívát folytatni nem lehetett. A török ellentámadás hamarosan a Balkán kiűritésére kényszerítette a császáriakat, akik 1690-ben Belgrádot is feladták. Thököly török segélyhaddal Erdélybe nyomult, és miután Zernyestnél győzelmet aratott, az erdélyi rendek egy része fejedelemmé választotta. Thököly jelezte, hogy kész a császárhoz pártolni, de Bécs nem akart vele tárgyalni, és az Erdélybe vonuló német csapatok nemsokára török területre szorították. Fellépésének annyi eredménye volt, hogy a császár elszánta magát Erdély helyzetének rendezésére, és kiadta az annak belső önkormányzatát biztosító Diploma Leopoldiumot. Bécs tudta, hogy Erdély birtoklása Magyarország megtartásának kulcsa, és Zernyest után ott mindig erős hadsereget állomásoztatott. Ennek a hadseregnek az árnyékában az erdélyi rendek önkormányzata nem válhatott veszedelmessé, katonai erővel bármikor szűkebbre lehetett szorítani.

1691-ben a császáriak Szalánkeménél újabb vereséget mértek a törökökre, de a háború tovább folyt anélkül, hogy végső döntésre került volna sor. Oroszország hadat üzent a töröknek, Lengyelország viszont alig vett részt a hadműveletekben. A Sobieski halálával megürült lengyel trón betöltése a Habsburg-ház és a Bourbonok mérkőzésének újabb színtere lett. II. Ágost szász választófejedelem lengyel királysága a Habsburgok hatalmának további növekedését és a francia befolyás újabb csökkenését jelezte. XIV. Lajos diplomáciája már nem keríthette be a Habsburgokat. 1697-ben a rijswyki béke véget vetett a nyugati háborúnak, mert a szemben álló felek minden eddiginél nagyobb erőpróbára – a spanyol örökség felosztására – készülődtek.

1697. szeptember 11-én a császári csapatok Savoyai Jenő, az új fővezér irányítása alatt Zentánál döntő győzelmet arattak a török seregen. A Porta lemondott Magyarország visszaszerzéséről és tárgyalásokra kényszerült. Franciaország portai képviselői akadályozni próbálták a béke megkötését, Anglia és Hollandia megbízottai viszont annak érdekében buzgólkodtak, mert a spanyol trónöröklés várható bonyodalmai miatt mentesíteni akarták Ausztriát a török háború terhéől. Az oroszok először csak fegyverszünet megkötésére hajlottak, de a svédek elleni háború kilátásai a cárt is békekötésre bírták.

A végleges békekötésre 1699 januárjában került sor Karlócán (Péterváradtól délre) a tényleges birtokállomány alapján. Temesvár és a Maros-Tisza-Duna szöge, amelyet nem sikerült visszafoglalni, továbbra is török kézen maradt. Velence megszerezte a Peloponnészoszt, Lengyelország visszakapta az 1672-ben elvesztett Podoliát, az oroszok pedig a hadászati fontosságú Azovot.

Az Oszmán Birodalom kiterjedéséhez képest a területi veszteségek nem voltak jelentősek. Veresége dacára nagyhatalom maradt, de hódító szándékkal közép-európai területet többé nem veszélyeztetett. Ausztria viszont – vagy inkább a Habsburgok osztrák ágának birodalma – ennek a háborúnak az eredményeként vált igazi közép-európai nagyhatalommá. Az alpesi tartományok, Csehország és Szilézia után Magyarországot, Erdélyt és Horvátországot felölelő államalakulat félmillió négyzetkilométert meghaladó területével, több mint 10 millió lakosával önmagában – spanyol támogatás nélkül is – az európai nagypolitika fontos tényezője lett. A Habsburgok tekintélyének növekedését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy míg I. Lipót császárrá választása 1658-ban nagyon is kérdéses volt, fiának, I. Józsefnek római királlyá való megválasztása már semmi nehézséggel nem járt.

A Német-római Birodalom fejedelmei megakadályozták, hogy a Habsburg-ház a birodalmat ténylegesen egyesítse, de hozzásegítették a dinasztiát ahhoz, hogy a birodalom határain kívül új birodalmat szerezzen. Bajor, szász és brandenburgi segélyhadak nélkül „Ausztria” nem űzhette volna ki Magyarországból a törököket. A segítség nem volt önzetlen, a katonákat fizetni, etetni kellett, ami óriási nehézségekkel járt és rengeteg pénzbe került. I. Lipót uralkodása idején azonban megnyégyszereződtek a bécsi udvar bevételei – az 1660. évi 4 millióról 1699-ig 16 millióra –, ami mögött rohamos gazdasági fejlődés állt. A cseh korona tartományai kiheverték a harmincéves háború pusztításait, lakosságuk gyarapodott, gazdasági teljesítőképességük jelentősen megnőtt, az 1683-as osztróm után Bécsben, sőt egész Alsó-Ausztriában valóságos újjáépítési láz bontakozott ki. A részint pénzküldemények, részint egyházi jövedelmek és javak hadicélokra való átengedése formájában érkező pápai segély nagymértékben hozzájárult a háborús erőfeszítés sikeréhez. Míg az örökös tartományok számára a török háború évei a fellendülés időszakát jelentették, nálunk a tizenöt éves háborúhoz hasonló mérvű pusztulással jártak. Hiába volt nagyobb Magyarország az örökös tartományoknál, lakossága már jóval kevesebb, gazdasági szintje sokkalta alacsonyabb, aminek folytán a Habsburgok megnövekedett új birodalmában alárendelt, hátrányos helyzetbe került.

V. FEJEZET

II. RÁKÓCZI FERENC SZABADSÁGHARCA

Harc a spanyol örökségért és az „északi háború”

Nem volt még egy fegyveres összeütközés Európa történetében, amelynek veszélyét annyian látták volna előre és amelyre többen készülődtek volna, mint a spanyol örökösödési háború. Az utolsó spanyol Habsburg, a gyermektelen II. Károly trónjára mind a Habsburg-ház osztrák ága, mind a Bourbonok igényt tartottak, és az utódlás kérdésében a többi európai hatalom sem maradhatott közömbös, mert akár az osztrák Habsburgok, akár a Bourbonok szerzik meg a spanyol koronát európai és tengerentúli birtokaival, menthetetlenül felborul az európai egyensúly, és a nyertes olyan fölényre tesz szert a kontinensen, amely a többi állam biztonságát veszélyezteti. A franciák V. Károly birodalmának újjászülésétől tartottak, a velük szemben álló államok viszont Franciaország egyébként is nagy hatalmának mértéktelen megnövekedésétől.

A kialakult hatalmi egyensúly megőrzését és fenntartását az európai kormányok ekkor már teljes tudatossággal követték. A mechanika alaptörvényei Newton megfogalmazásában általánosan ismertté váltak és az égitestek mozgásán alapuló mechanikus világkép a politikai gondolkodást is erősen befolyásolta. Az égitesteket a tömegvonzás tartotta pályájukon, a vonzás pedig a testek tömegével arányos. Az egyes testek tömegének (értsd: az egyes hatalmak területének) megnövekedése megbontja az egyensúlyt, tehát meg kell akadályozni, vagy ha az nem sikerül, akkor a többi hatalom területét is arányosan növelni kell. Ily módon helyreállítható az egyensúly, megszilárdul a béke és vele a nemzetközi biztonság érzete. Ennek a felfogásnak az értelmében egyes országok, tartományok lakosaikkal együtt voltaképpen csereobjektumok, amelyeket a közvetlenül érdekeltek megkérdezése nélkül csatolnak ide vagy oda, osztanak fel, vagy helyeznek az egyik, illetve a másik dinasztia uralma alá az előzőleg kialakult arányok fenntartása érdekében. Az ebből adódó fegyveres összeütközések klasszikus példája a spanyol örökösödési háború.

Éppen azért, mert annyira előre látható volt, számos kísérlet történt kitérésének megakadályozására. Vilmos angol király 1698-ban azt javasolta, hogy a spanyol birodalmat osszák fel oly módon, hogy Spanyolországot Németalfölddel és a tengerentúli gyarmatokkal a még kiskorú bajor herceg kapja, aki mind Lipót császárnak, mind pedig a spanyol királynak unokája volt, XIV. Lajost a spanyol uralom alatt álló nápoly-szicíliai királysággal elégítsék ki, Lipótot pedig Milánóval kártalanítsák. A bajor herceg váratlan halála meghiúsította ezt a megoldást, mire XIV. Lajos és Vilmos új felosztási tervben állapodott meg, mely a spanyol korona országainak nagyobb részét a Habsburg-háznak juttatta volna, de Franciaországot is értékes területekkel kívánta gyarapítani. Ezt viszont Lipót császár nem fogadta el, és természetesen a spanyolok is tiltakoztak ellene. A francia diplomácia mindenestre ügyesebbnek bizonyult, mint az osztrák, mert maga mellé állította a katolikus egyházat, amelynek befolyása alatt a spanyol király végrendeletében valamennyi birtokának kizárólagos örökösévé XIV. Lajos unokáját jelölte.

1700. november 1-jén meghalt II. Károly, és XIV. Lajos a számára oly kedvező végrendelet miatt megtagadta a felosztási egyezmény végrehajtását, és erélyes kézzel ragadta meg az alkalmat Spanyolország és a spanyol uralom alatt álló tartományok birtokbavételére. „A Pireneusok nincsenek többé” – kiáltott fel elragadtatva a versailles-i spanyol követ. A háború elkerülhetetlenné vált.

A hadviselők köre természetesen nem szorítkozott a két nagy ellenfélre, hanem hamarosan kiszélesedett. A Habsburgok mellett sorakoztak fel mindazok az államok, amelyeknek tartaniuk kellett a francia túlsúly megnövekedésétől, mint Anglia és Hollandia – az ún. tengeri hatalmak –, továbbá a császártól függő északnémet fejedelmek, Poroszország és Hannover uralkodói, majd később Portugália és Savoya is csatlakozott hozzájuk. A franciák szintén nem egyedül vették fel a küzdelmet, hiszen számíthattak a spanyolok többségére és ennek alapján Spanyolország haderejére, valamint a bajor és a kölni választófejedelmekre. A két szövetség kiterjedéséből és a szemben álló erők nagyságából joggal lehetett következtetni arra, hogy a küzdelem hosszú és elkeseredett lesz.

Még a spanyol örökösödési háború előtt robbant ki az „északi háború”, amely nemcsak a Balti-tenger térségére, de egész Kelet- és Közép-Európára kiterjedt és messzemenő következményekkel járt. Erős Ágost szász fejedelem és lengyel király 1699. november 11-én Nagy Péter cárral szövetkezett a svéd hatalom és befolyás visszaszorítására. A cár elérkezettnek látta az időt arra, hogy birodalma számára kijárót biztosítson a Balti-tengerhez, amelyért több mint száz évvel azelőtt Rettegett Iván hiába harcolt. A szövetséghez csatlakozott Dánia is.

A háború a svédek győzelmeivel kezdődött, akiket mind a franciák, mind pedig a tengeri hatalmak a maguk számára igyekeztek megnyerni. Egy angol-holland flotta békekötésre kényszerítette a dánokat, míg XII. Károly svéd király Narvánál az oroszokat, Rigánál pedig a lengyeleket verte meg, és Ágost ellenében Leszczyński Szaniszlót választotta meg Lengyelország királyának. A svéd uralkodó azonban elkövette azt a hibát, hogy kezdeti sikerei után nem az erősebb, hanem a gyengébb ellenfele ellen folytatta a háborút, és időt adott Nagy Péternek arra, hogy hatalmas birodalmának erőit mozgósítsa, jobb hadsereget szervezzen, amellyel a háború menetének új fordulatot adhatott. Az északi háború, mely tovább tartott, mint a spanyol trón megszerzéséért vívott küzdelem, még bonyolultabbá tette az egyébként is bonyolult nemzetközi helyzetet.

Felkelés Magyarországon

Hiába nevezte el történetírásunk az 1683-1699 között vívott harcokat „felszabadító” háborúnak, a bécsi kormányzat az országot nem felszabadított, hanem meghódított területként kezelte – akárcsak 1620 után Csehországot –, ahol tetszése szerint rendezkedhet be. Ahogy később Bercsényi az angol követnek mondta, Magyarország olyan viszonyban van Ausztriával, mint Skócia Angliával – vagyis jogilag vele egyenrangú –, az osztrák kormány azonban úgy bánik vele, mint Anglia Írországgal – vagyis mint meghódított területtel. Ez a politika az ország lakosságának nagy részét a főnemesektől a köznemességen és a városi polgárságon át a jobbágyok tömegéig szembeállította a bécsi udvarral. A jobbágyságot súlyos adók gyötörték, a nemesség azt sérelmezte, hogy a töröktől visszafoglalt területen levő birtokait nem kapta vissza, vagy csak fegyverválság lefizetése ellenében, míg a városok polgárait az erőszakos ellenreformáció keserítette el.

Szó szerint nem volt helytálló az a szélteben-hosszában hangoztatott mondás, hogy az udvar koldussá, katolikussá és végül németté teszi az országot, de sok igazság rejtett benne. A hódító új szerzeményét azzal akarta végleg biztosítani a maga számára, hogy társadalmi, vallási és jogi tekintetben egyaránt az örökös tartományokhoz asszimilálja, amihez az is hozzátartozott, hogy minél nagyobb számú megbízható német (és katolikus) lakossággal telepítse be. A visszafoglalt Budán csak három magyar vehetett házat: a nádor, a primás és az országbíró, Pécsen a német telepes ingyen kapott házhelyet, többévi adómentességgel, a magyarnak fizetnie kellett érte és adómentességet sem élvezett. Ahhoz azonban, hogy a bécsi kormányzat Magyarországot gazdaságilag is az örökös tartományok szintjére emelje, hiányzott a hozzáértés, a jóakarát, no meg a pénz is. Az erőviszonyoknak a török hatalom visszaszorításában kifejeződő nagymértékű megváltozása – akárcsak 700 évvel előbb, a quedlinburgi követjárás idején – arra kötelezett minket, hogy alkalmazkodjunk az új viszonyokhoz. A hasonulás nem követelte a társadalmi viszonyok olyan mérvű megváltoztatását, annyi új szervezeti forma bevezetését, mint a X. században, de a külső feltételek sokkal rosszabbak voltak, mint akkor, és nem adtak kompromisszumra lehetőséget. Egyoldalú, feltétlen alávetésre kényszerültünk. Az országnak a birodalomba való beilleszkedéséért igen nagy árat kellett fizetnie, és cserébe vajmi keveset kapott, egy idegen szervezet Prokrusztész-ágyába kényszerült. Még a labanc Cserei is, aki „Erdély históriájá”-ban a kuruc mozgalmat élesen elítélte és résztvevőiről csak rosszat tudott mondani, életfilozófiáját a következőkben összegezte: „Ha magyar vagy, s sokáig élni akarsz, okos ne légy, vitéz ne légy, s pénzed se legyen sok.”¹ Nem azért volt „labanc”, mintha többre becsülte volna a Habsburg-ház uralmát Erdély önállóságánál – ő is Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejét látta aranykornak –, hanem azért, mert a Habsburgok hatalmával szemben kilátástalannak és ezért elítélendőnek tartott minden ellenállást.

Általános volt tehát az elégedetlenség, és csak a megfelelő vezér hiányzott, hogy az fegyveres felkelésben robbanjon ki, vezér viszont csak akkor akadt volna, ha alkalom is adódik, mely a tömegek vágyait, céljait a realitások körébe vonja.

II. Rákóczi Ferenc, akit Munkács kapitulációja óta külföldön, szigorúan katolikus és császárhű szellemben neveltek, nagykorúságát elérve átvette országrésznyi birtokait, ahol szemtanúja lett az ország

¹ Cserei, K.: *Erdély históriája*. Bp. Európa. 1983. 195. old.

romlásának. Már az 1697-es hegyaljai parasztfelkelők is őt szerették volna vezérüknek megnyerni, de Rákóczi nem akart a kilátástalan mozgalom élére állni, s hogy a kormány állandó gyanakvását elhárítsa magáról, Bécsbe menekült. Hazatérése után kapcsolatba került Bercsényi Miklóssal és több más, a bécsi kormányzat politikájával elégedetlen magyar nemessel. Mindannyian úgy látták, hogy külső segítség nélkül nem lehet az ország helyzetén könnyíteni, de a spanyol trón megüresedése és azzal összefüggésben egy nagy európai háború kirobbanása ennek lehetőségét is felvillantotta. Itt volt a várva várt alkalom az ország függetlenségének visszaszerzésére.

Rákóczi dédapjának, I. Rákóczi Györgynek a franciákkal és a svédekkel kötött szerződésére hivatkozva – amelynek érvénye formailag utódaira is kiterjedt – levelet írt XIV. Lajosnak és Barbézieux hadügyminiszternek, amelyben segítségüket kérte. Levelét azonban megbízottja, Longueval kapitány – a bécsi kormány fizetett kémje – franciaországi utazása előtt a császár minisztereinek is bemutatta. Longueval Barbézieux válaszával tért vissza, mire Rákóczi újból írt, de ezzel már elég terhelő anyag jutott a kormányzat kezébe. 1701. április 18-án Rákóczit letartóztatták és a bécsújhelyi várba zárták. Nagypapjának, Zrínyi Péternek sorsa várt volna rá, ha kalandos körülmények között Lengyelországba nem menekül, ahová a kiadott elfogatási parancs elől Bercsényinek sikerült idejében kiszöknie. Ott a varsói francia követtel léptek érintkezésbe, aki kormányának Rákóczi támogatását ajánlotta. A franciáknak nem jött volna rosszul a fő ellenfelük országában támadó felkelés, de annak esélyeit nem sokra becsülték és ezért a menekülteket kevéssé támogatták. A francia udvar által folyósított összeg csak Rákóczi és Bercsényi személyes kiadásainak fedezésére volt elegendő, arra nem, hogy megfelelő számú segélyhadat toborozzanak. Bercsényinek a francia követhez benyújtott memorandumaiból kitűnik, hogy lengyel segítségre számítottak és ennek érdekében a magyar trónt Ágost királynak akarták felajánlani – a magyar külpolitika hagyományos lengyel vonalának eszmekörében mozogva. A két Rákóczi György svéd kapcsolatai alapján XII. Károllyal is fel akarták venni az összeköttetést, de az északi háború ezeket az elgondolásokat csírájukban megghiúsította. A lengyel és a svéd uralkodónak egyaránt érdekében állt a császár semlegességének biztosítása, de a francia diplomácia azt remélte, hogy az új királyt saját pártjára tudja vonni, és ezért leintette az Ágost ellen szervezkedő és a magyar mozgalmat támogatni akaró lengyel urakat. Reményeiben azonban csalódnia kellett, mint ahogyan Ágost is csalódott a franciák közvetítésében, mert 1702 januárjában szerződést kötött Lipóttal, a francia követet pedig kiutasította országából. A magyar menekülteknek álnéven kellett lengyel barátaik birtokain rejtőzniük.

Közben megmozdultak a Felső-Tisza vidékének jobbágjai, szegénylegényei, és hazahívták Rákóczit, aki jelentősebb francia segítségben bízva, de annak megérkezését be sem várva, a parasztfelkelés élére állt. Rövidesen megjött Bercsényi, az új varsói francia követ pénzen fogadott néhány száz zsoldossal. Rákóczi személyes vezetése, valamint a hozzá csatlakozó köz- és főnemesek részvétele következtében a mozgalom fokozatosan általános nemzeti jelleget öltött. 1703 végén Rákóczinak már több mint 20 000 katonája volt és a következő esztendőben az ország nagy részét sikerült felszabadítania a bécsi kormányzat uralma alól, Horvátországra azonban nem tudta a mozgalmat kiterjeszteni és – ami még nagyobb baj volt – a délvidéki szerbeket (akkori nevükön: a rácokat) a bécsi kormány magának nyerte meg. Rákóczi kibékülési kísérletei és a szerbek ellen indított hadjáratai egyaránt eredménytelenek voltak – a szerbek mindvégig hívek maradtak a császárhoz.

Rákóczi sikerei az addig tartózkodó versailles-i udvart is meggyőzték a mozgalom jelentőségéről. 1703 novemberétől kezdve XIV. Lajos havi 10 000 tallér segélyt juttatott neki, ami hozzávetőleg 2000 - 3000 katona zsoldjának felelt meg. 1704 elején a franciák a Lengyelországban működő Louis Fierville d'Hérissyt küldték Rákóczihoz, hogy a háború folytatására ösztönözze és megakadályozza a kurucok meg a császáriak kibékülését.

A mozgalom gyors terjedését, a jobbágyok, a volt végvári katonák meg a városi polgárok tömeges csatlakozását az tette lehetővé, hogy a bécsi kormány Magyarország területén állomásozó haderőinek legnagyobb részét a francia-bajor támadás kivédésére még Rákóczi megindulása előtt kivonta az országból. A háború ugyanis a jobban felkészült és egységes vezetés alatt álló francia-bajor haderők fölényének jegyében indult, míg a másik oldalon a szorosabb együttműködés hiánya gátolta az eredményes fellépést. A Magyarországon maradt császári csapatok számbeli gyengeségük miatt a várak védelmére szorítkoztak.

Rákóczi mindenekelőtt a francia-bajor haderővel akart egyesülni, amiben bízva – mint utóbb mondom² – a felkelést megindította, és ezért a kezdeti sikerek után, Erdély elfoglalása helyett, seregeinek javát nyugatra irányította. Hadai 1704 elején már Morvaországban, majd a Dunántúlra átkelve Ausztriában és Stájerországban portyáztak. Közben a bajorokkal egyesült franciák is győzelmesen nyomultak előre. Miksa Emánuel bajor választófejedelem 1703 szeptemberében elfoglalta Passaut, és a császár helyzete kritikusra fordult.

² Rákóczi, F.: *Emlékiratai*. Bp. Szépirodalmi. 1979. 88. old.

A bajor választó azonban nem Bécs ellen, hanem serege egy részével Tirolba vonult, a császáriak időt nyertek az angolokkal való egyesülésre, és 1704. augusztus 13-án Höchstädtnél súlyos vereséget mértek a francia-bajor seregre, amely a következő hónapok során kénytelen volt a német tartományokat kiűriteni. A császáriak 1705. május 15-én Münchenbe, a választó székvárosába is bevonultak.

A höchstädti csata dacára Rákóczi reménykedett a sikerben, mert azt hitte, a franciák még kiköszörülnek a fegyvereiken esett csorbát. Helyzetét megerősítette, hogy az erdélyi rendek 1704-ben fejedelmüké választották. Rákóczi Erdélyt jogos örökségének tekintette, hiszen nagyapja, dédapja, sőt már szépapja is Erdély fejedelme volt, ami sokat számított az Isten kegyelméből uralkodó királyok Európájában. Hogy ennek milyen jelentősége volt, azt az 1704. április 1-jén kelt utasítás jelzi, amelyben a francia külügyminiszter szükségesnek tartotta a magyar felkelőkkel való kapcsolatfelvételt indokolni és igazolni: „...Öfelsége [azaz XIV. Lajos] jogos tartózkodása attól, hogy támogasson egy nemzetet, amely felkelt szuverén uralkodója ellen, nem vonatkozhat Ragozzy hercegre, sem pedig a magyar elégedetlenekre; az ország legrégebbi törvényei arra jogosítják fel őket, hogy fegyvert fogjanak, amikor királyuk megsérti esküjét.”³ Rákóczi fejedelemsége a szabályos diplomáciai kapcsolatok megteremtésének előfeltétele volt.

Magyarország és Erdély voltaképpen egyetlen, egységes küzdelmet folytatott a császári kormányzat ellen. Magyarországiak harcoltak az erdélyi és erdélyiek a magyarországi csatatereken, a két ország egyesítését Rákóczi mégsem mondotta ki, aminek egyaránt voltak bel- és külpolitikai okai. Rákóczit Erdély fejedelmeként jóval szélesebb jogkör illette meg, mint amennyit a magyarországi szövetkezett rendek vezéréként a magáénak mondhatott, bár igaz, hogy erdélyi fejedelmi hatalmával a Rabutin vezette erős császári hadsereg jelenléte miatt nemigen élhetett és beiktatására is viszonylag későn, 1707-ben került sor. Magyarországon mindvégig sokkal népszerűbb volt, mint az erdélyi nemesség körében. A különállás fenntartását az is indokolta, hogy Magyarországról a Habsburg-házat csak teljes katonai veresége esetén lehetett volna lemondatni, amire Höchstädt után már nem sok esély volt, Rákóczi erdélyi fejedelemségét viszont – ha a Habsburgok névleges fő hatalmát elismeri, vagyis, hogy Erdély továbbra is a „szent korona” része marad – a hadi helyzet viszonylag kedvező alakulása esetén elérhetőnek vélték.

A fejedelem változatlanul a franciákkal való katonai együttműködést szorgalmazta. Miután a Duna völgyében tervezett egyesülés megghiúsult, azt javasolta, hogy a franciák az Adriai-tengeren keresztül létesítsenek vele összeköttetést. Ennek előkészítése érdekében – a horvátok és a dalmátok fellázítására – Vojnovics Józsefet küldte Boszniába és Velencébe, aki később az itáliai francia seregek parancsnokánál is megjelent. Velence azonban nem akarta, hogy területe hadszínterré váljon, ami pedig biztosan bekövetkezik, ha a franciák Dalmáciában partra szállnak. A császári csapatok nagy részét egyébként is Itáliába vezényelték, mert az új Habsburg-uralkodó, I. József, a spanyol örökségből elsősorban Itália megszerzésére törekedett, amelynek gazdagsága, múltja, politikai jelentősége ellenállhatatlan erővel vonzotta és amellyel az elszegényedett, elpusztított magyar királyság sehogy sem versenyezhetett. Miként a múltban – és még hosszú ideig – a Habsburg-ház nem a Duna menti országokra akarta hatalmát alapozni. A törökök nem segítették az akciót és a török-horvát határvidéken működő Vojnovicsot kiutasították Boszniából, Savoyai Jenő itáliai győzelmei pedig az adriai tervet végleg levették a napirendről.

Rákóczi tehát nem kapott közvetlen katonai segítséget és a háború Magyarországon éveken át eldöntetlenül folyt. A kuruc csapatok száma a felkelés első éveiben két-háromszorososan felülmúlta a császáriakét – a legnagyobb 1707-ben volt, amikor 70 000 ember állt Rákóczi zászlói alatt –, de ezek nagyrészt rendezetlen alakulatok voltak, aratás vagy szüret idejére egyszerűen hazamentek. Tíz-tizenkétezer főnyi harcedzett haderővel a háború sorsát el lehetett volna dönteni, de ekkora zsoldos katonaság fizetéséhez és felszereléséhez hiányzott a pénz meg a fegyver. Fegyelmezett gyalogság és megfelelő tüzérség híján – és nem utolsósorban a rossz vezetés miatt – a kurucok nem tudtak döntő vereséget mérni az ellenségre (nagyon messze volt még az az idő, amikor magyar zászlóaljok szuronyrohammal futamítják meg a császár csapatait), az ország legerősebb várai – Buda, Komárom, Nagyvárad. Szeged – a háború folyamán mindvégig a császáriak kezén maradtak. Rákóczi kiváló szervező volt, de hadvezéri képességekkel nem rendelkezett és nem akadt igazi katonai tehetség főrangú tábornokai között sem, akiket viszont politikai okokból nem mellőzhetett. Nyílt csatákban rendszerint a császáriak győztek, akik azonban győzelmeiket nem aknázhatták ki, mert nem volt elegendő erejük az ország megszállásához. A szétszórt kuruc hadak rövid idő alatt újra összegyűltek és a bécsi kormányzat nagy bosszúságára ismétellen betörték az osztrák tartományokba. Még Bécs közvetlen környéke sem volt előttük biztonságban. Lovasportyákkal, rajtaütésszerű támadásokkal azonban nem lehetett katonai döntést kicsikarni. „A Habsburgoktól elszenvedett rabszolgaság miatt a háború művészete Korvin Mátyás óta kihunyott ebben a nemzetben”⁴ – írta a fejedelem. A panasz jogos volt, a gyanakvó bécsi kormányzat a végvári

³ Köpeczi, B.: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. Akadémiai. 1966. 77. old.

⁴ Köpeczi, B. – Várkonyi, Á.: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. Gondolat. 1976. 299. old.

vitézeket már régen szélnek eresztette és magyarokat ritkán bízott meg parancsnoksággal. Nagyon kevés volt a képzett tiszt, illetőleg altiszt, és ezek is a császári ezredek kötelékében valahol Itáliában vagy a Rajnánál hadakoztak.

Tárgyalások a császári kormányzattal

Ami a csataterén nem sikerült, azt Rákóczi diplomáciai tárgyalásokkal próbálta elérni. Bethlen Gábor és Thököly Imre külpolitikája elsősorban a törökre épített, Rákóczi azonban idegenkedett katonai támogatásának igénybevételétől, mert attól tartott, hogy az alkalmat újabb hódításokra használják fel. Más – közvetett – segítséget nem utasított volna vissza. A török viszont, bár a francia diplomácia is biztatta a fellépésre, nem akarta megszegni a karlócai békét, és még a segítségnek azt a formáját sem adta meg, amelyet Rákóczi kész lett volna elfogadni – hogy török területen katonákat toborozhasson.

A nemzetközi kapcsolatok másik hagyományos irányát a svédekkel való összeköttetés jelentette, akikkel Rákóczi még lengyelországi bujdosása idején megpróbált érintkezésbe lépni, mint ahogyan XII. Károly fejében is megfordult az a gondolat, hogy Rákóczit lengyel királlyá teszi. Ráday Pált 1704-ben és 1705-ben is XII. Károlyhoz küldte, de egyik útja sem volt eredményes. A svédek nem akarták ellenségeik számát a császárral szaporítani, és csak annyit ígértek, hogy közvetíteni fognak a magyarok és a császár között, de miután Bécsben elutasításra találtak, nem erőltették a dolgot. Nem jártak több eredménnyel a porosz udvarnál tett próbálkozások sem.

Utóbb azonban a bécsi kormányzat is az alkudozások terére lépett. A felkelés a Habsburg-ház haderőinek jelentős részét kötötte le, és ezért angol és holland szövetségesei a koalíció helyzetének érdekében megkísérelték, hogy a császár és a Rákóczi vezette magyarok között megegyezést hozzanak létre. Tárgyalásokra már 1704 folyamán sok került Széchényi Pál érsek közvetítésével, aki Gyöngyösön, majd Selmezbányán egyezkedett Rákóczival – eredmény nélkül. Széchényi csak fegyverszünet és amnesztia kilátásba helyezésére kapott felhatalmazást. Lipót halála, I. József trónra lépte és ígérete, hogy helyreállítja a magyar alkotmányt, új ösztönzést adott a tárgyalásoknak. Rákóczi ugyan nem bízott az udvar békevágyában, következésképp a tárgyalások sikerében sem, de nem akarta azt a látszatot kelteni, mintha az ő hajthatatlansága hiúsítaná meg a béke helyreállítását, és beleegyezett az alkudozások felvételébe, de addig is rendezni akarta a franciákkal fennálló kapcsolatait. Des Alleurs márki, XIV. Lajos megbízottja, 1705 márciusában érkezett meg Rákóczihoz, aki őt fényes külsőségek között, kitüntetően fogadta, a márki azonban nem rendelkezett szabályszerű megbízólevéllel és ígéretei sem hangzottak meggyőzően. Rákóczi azt kérte, hogy Franciaország tegye lehetővé a magyar követek jelenlétét a béketárgyalásokon, adjon biztosítékot arra, hogy a magyar ügyet befoglalják az általános békébe, ismerje el őt Erdély uralkodójának, növelje az addig folyósított segély összegét, tábornokait pedig részesítse rendszeres járadékban. Május 18-án megérkezett XIV. Lajos értesítése arról, hogy Rákóczit elismeri Erdély fejedelmének, 16 000 tallérra emeli a segély összegét, de míg a szövetkezett rendek I. Józsefet Magyarország királyának tekintik, nem biztosíthatja, hogy a magyar követek részt vegyenek a béke megkötésénél.

A válasz tehát nem volt kielégítő. A szövetkezett rendek az 1705-ös széchényi országgyűlésen konföderációt alkottak, Rákóczit vezérlő fejedelmükké kiáltották ki, de nem mondták ki a Habsburg-ház trónfosztását, nehogy a tárgyalások útját a császári udvarral végleg elzárják. A rendek szenátorainak érsekújvári tanácskozásán megfogalmazták a békefeltételeket: a Habsburg-ház örökös királyságáról és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörléséről szóló 1687. évi törvények visszavonása, valamint számos más politikai, vallási és gazdasági sérelem orvoslása. Az igazi nehézségeket azonban nem ezek a követelések, hanem a megtartásukat illető biztosítékok jelentették. Magyar részről ugyanis attól tartottak, hogy a Habsburg-ház, ha visszaállítja is az ország régi alkotmányát, ha meg is ígéri, hogy Magyarországot saját törvényei szerint fogja kormányozni, ígéreteit a háború után nem tartja meg, hanem újra az elnyomás politikájához folyamodik. Ezért azt követelték, hogy Anglia és Hollandia garantálja a megállapodás betartását, másrészt pedig a Habsburgok ismerjék el saját névleges uralmuk fenntartása mellett Rákóczi erdélyi fejedelemségét. Erdélyt – akárcsak Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György idején – a magyarországi rendek szabadsága legfőbb biztosítékának tekintették és Bocskai nyomában jártak akkor is, amikor külső biztosítékhoz ragaszkodtak. A bécsi békét annak idején az örökös tartományok rendjei garantálták, de azóta hatalmukat elvesztvén, szavuknak már semmi súlya sem volt.

Anglia és Hollandia protestáns és alkotmányos állam lévén, bizonyos mértékig rokonszenvezett a magyarországi felkelőkkel, de közvetítésük az 1705. október elejétől 1706. januárjáig tartó nagyszombati tárgyalásokon mégsem járt eredménnyel. A bécsi udvar elsősorban fegyveres erővel akarta a döntést kicsikarni. 1705 nyarán a haditanács 6000 főnyi dán katonát fogadott zsoldjába és Herbeville császári

tábornagy vezetésével Rákóczi fejedelemségének megghiúsítása végett Erdélybe küldte őket. Herbeville 1705. november 11-i zsidói győzelme nem növelte Bécsben az engedékenységet.

A béketárgyalások 1706 júniusában Nagyszombaton folytatódtak, de eredményt ezúttal sem hoztak. Az udvar nem zárkozott el bizonyos engedményektől, amiként magyar részről is hajlandók voltak pl. az örökös királyság vagy az ellenállási záradék tekintetében kompromisszumra, de a biztosítékok ügyében hajthatatlannak mutatkozott. Idegen hatalmak garanciája – mondotta – sérti a Habsburg-ház nemzetközi tekintélyét, Rákóczi erdélyi fejedelemsége pedig a birodalom integritását. A nagyszombati tárgyalásokat csak azért folytatta, hogy a felkelés vezetőit személyes előnyök kilátásba helyezésével megnyerje. Ezért engedte meg, hogy a fejedelmet Bécsben lakó felesége, majd nővére, Aspremont grófné meglátogassa, aki – ahogyan Rákóczi visszaemlékezéseiben írta – biztosította, „hogy kitöltetlen váltót hoz magával, amelyre minden kívánságomat beírhatom – Erdély kivételével”. Wratistaw kancellár Rákóczinak német birodalmi fejedelemséget ajánlott fel, részvételi és szavazati joggal a birodalmi gyűlésen, majd Rákóczi elutasító válaszára a következőket mondotta: „Nos, rendben van, herceg, Ön megbízik Franciaország ígéreteiben, pedig az az ország azoknak a fejedelmeknek a kórháza, akiket szerencsétlenné tett szavának és ígéreteinek megszegésével, Ön is ezeknek a számát szaporítja majd ...”⁵

Des Alleurs valóban mindent megtett, hogy Rákóczit a békekötéstől visszatartsa, de buzgalmát Párizsban túlzottnak, sőt feleslegesnek tartották. Tudták, hogy Bécs úgysem hajlandó olyan engedményekre, amelyek a felkelés vezetőit kielégíthetnék. A tárgyalások sikere nem a francia intrikákon, hanem a császári kormányzaton múlt, mely egyre javuló helyzetében már nem akart a béke érdekében áldozatokat hozni. A tárgyalások 1706. július 23-án megszakadtak, és a békekötés a közvetítő hatalmak igyekezete dacára megghiúsult. Marlborough herceg 1706. május 23-án Ramillies-nél kivívott győzelme, Savoyai Jenő szeptember 7-i torinói sikere a császár és szövetségeseinek katonai fölényét bizonyította. A franciák a mai Belgium és Észak-Itália kiűritésére kényszerültek. Igaz, III. Károly, I. József császár öccse is hasztalan próbálta Spanyolországot megszerezni.

A francia-magyar szövetség kérdése

Rákóczi még a nagyszombati tárgyalások előtt közölte Des Alleurs-rel, ha a francia király azt akarja, hogy a rendek folytassák a háborút, szerződést kell kötnie vele és a szövetkezett rendekkel. 1705 júliusában tervezetet készített, amelyet eljuttatott a bajor választó mellett működő követéhez, Kökényesdi Vetési Lászlóhoz, azzal a megbízással, hogy azt Miksa Emánuel közvetítésével juttassa a francia király elé. Rákóczi ebben azt javasolta, hogy

- XIV. Lajos kössön vele, mint Erdély fejedelmével, utódaira is kiterjedő véd- és dacsövetséget;
- kötelezze magát arra, hogy nem köt békét a császárral anélkül, hogy biztosítaná a magyar királyság szabadságát, illetve anélkül, hogy Erdélyt és Magyarországnak azokat a részeit, amelyek Rákóczi birtokában vannak, át nem adja a fejedelemnek mint független uralkodónak;
- Rákóczinak 50 000 livre (16 000 tallér) segélyt biztosít és
- abban az esetben, ha kénytelen lenne az országot elhagyni, vagy fogságba esne, a francia király vállalja kiszabadítását és azt, hogy Lengyelországban menedéket biztosít számára.

Vetési elkövette azt a hibát, hogy nem a bajor közvetítést szorgalmazta, hanem közvetlenül a franciákhoz fordult, akik azzal utasították el az érdemi tárgyalást, hogy Vetésinek nincs a francia királyhoz szóló megbízólevele. Des Alleurs fel is panaszkolt Rákóczinak, hogy miért nem vele tárgyalta meg a szerződés ügyét. A fejedelemnek jó oka volt arra, hogy ezt ne tegye, mert Des Alleurs ellenezte a szerződést és 1705. november 25-én azt jelentette miniszterének, hogy sikerült ezt a „kimérés gondolatot” kiűzni Rákóczi fejéből.

Ez persze nem volt igaz, hiszen Rákóczi éveken át állhatatosan szorgalmazta a szerződés megkötését, mely az ingadozó főurak hűségét megszilárdította és a fejedelem tekintélyét megnövelte volna. Torcy külügyminiszter a fejedelem javaslatát azzal hárította el, hogy szerződéskötésről mindaddig nem lehet szó, amíg a szövetkezett magyar rendek nem szakadnak el a Habsburg-háztól. XIV. Lajos méltóságával ellenkezik, hogy más fejedelem alattvalóival szövetkezzen. Ezzel a Habsburg-ház trónfosztásának kimondására ösztönözte a felkelés vezetőit, ami egyszersmind véget vetett volna a kiegyezési kísérletnek.

⁵ Rákóczi im. 157. old.

A magyar rendek szívesen szakítottak volna a Habsburg-házzal, ha biztosak a francia támogatásban, de szabályos szövetségi szerződés hiányában nem akarták elvágni a kibékülés útját. Bűvös kör alakult ki így (detronizáció nélkül nincs szövetség – szövetség nélkül nincs detronizáció), amit a nagyszombati tárgyalások kudarca után Rákóczi szakított meg azzal, hogy a konföderáció szenátusának 1707 januárjában tartott rozsnói ülésén elfogadtatta a detronizáció szükségességét.

A fejedelem nem nagyon bízott a francia ígéretekben – Vetési is emlegette „az kakas állhatatlanságát” –, de éppen ezért kétszeresen fontos volt számára a szövetségi szerződés, amelynek eléréséhez a tárgyalások kudarca után a detronizációval járó veszély már nem látszott túlságosan magar árnak. A döntés okait a tanácskozás jegyzőkönyve a következőkben összegezte: miután nincs remény a békekötésre, folytatni kell a háborút, ehhez pedig külső segítségre van szükség. Biztosítani kell, hogy az ország az általános békekötésből ki nem maradjon. Külső szövetség megkötésének előfeltétele pedig az uralkodóház detronizálása.

1707. június 14-én az ónodi országgyűlés kimondta a Habsburgok trónfosztását, mert ez látszott az egyetlen eszköznek a felkelés nemzetközi elismertetésére és az attól remélt nemzetközi lehetőségek – a megüresedett trón betöltésével kapcsolatos diplomáciai kombinációk – kihasználására.

A francia-magyar szövetség azonban elmaradt, és nem jött létre francia-erdélyi szövetség sem. Des Alleurs, akinek a magyar ügy és Rákóczi személye iránti rokonszenvét kiábrándultság, sőt rosszindulat váltotta fel, konokul ellenezte a szövetségi szerződés megkötését. „Milyen biztosítékokat lehet kapni egy olyan nemzettől – írta –, amely mindig változó és állhatatlan, amely egyformán békétlen a békében és a háborúban, amelyet elvakít a legkisebb siker és a legkisebb balsiker is elkedvetlenít?”

Az öreg, zsémbes altábornagy jól látta a magyar hadszervezet gyöngeségeit és a hadvezetés hibáit, de nem ismerte fel a bajoknak az ország leromlott és elmaradott állapotában rejlő okait, amelyeken háborús viszonyok között nem lehetett változtatni. Minden nehézség forrását a magyarok eredendő rossz tulajdonságaiban látta, és a jelentéseiben foglaltak semmivel sem maradtak el Massaro velencei titkárnak a XVI. század elején megfogalmazott sommás ítélete mögött. Mikor Des Alleurs már Rákóczi személyét sem kímélte, maga a francia külügyminiszter intette őt nagyobb mérsékletre, hivatkozva a márki régebbi tudósításaira és a Rákócziról a holland és az angol körökben kialakult kedvező véleményre. Bizonyos, hogy Des Alleurs tudósításai hozzájárultak a francia kormány halogató magatartásához, de a magyar-francia szövetség meghiúsulása mégsem írható az ő rosszindulatának számlájára.

Vajon Rákóczi kergetett-e lázálmodat, vagy a franciák voltak ebben az esetben rövidlátók? A magyar felkelés az utóbbiak számára nagy előnyökkel járt. A császár kb. 25 000 – 30 000 főnyi sereget volt kénytelen visszatartani Magyarországon, mely nagyon hiányzott a fő hadszíntereken, ahol a szemben álló felek a döntést keresték, és különösen hiányzott a Rajnánál. Osztrák történészek szerint a Rákóczi-felkelés mentette meg Franciaországot attól, hogy XIV. Lajos minden hódítását elveszítsen és az 1659-es pireneusi békében megállapított határok közé szoruljon vissza. Ha a francia kormány bőkezűbben támogatja a fejedelmet, abból saját maga húzott volna hasznot.

Magyarország azonban nem vehette át a francia külpolitika sakktábláján a török birodalom szerepét, mert – úgy látszott – nem elég erős ahhoz, hogy külső segítség nélkül önmagát megvédje. A magyar felkelés által nyújtott pillanatnyi előny hosszú távon hátránnyá változhatott és az ország állandó támogatása jelentős francia erőket kötött volna le – feleslegesen –, mert Franciaország könnyen találhatott helyette más szövetségest, például a svéd királyban, ha az északi háború befejeződik. Nem a Habsburgok magyarországi uralma, hanem németalföldi és itáliai jelenléte veszélyeztette Franciaország biztonságát. Magyarország birtoklása a Habsburg-ház számára keleti kötöttségekkel járt, nem volt tehát a franciák érdeke, hogy azt nagyobb erőfeszítések árán megakadályozzák. Franciaország a háborúban egyébként is védekezésbe szorult. Belgiumot, Itáliát teljesen elvesztette, a harcok francia területre helyeződtek át. Ahogyan előzőleg a spanyolok, a franciák sem bírták hosszú időn keresztül a világhatalmi állás, a nagy létszámú állandó hadsereg, a gyakori háborúk és a kiterjedt szövetségi rendszer pénzügyi terheit hordozni, és gazdaságilag összeroppantak. XIV. Lajos nem tudott nagyobb segítséget nyújtani, és legfőbb gondja egy kompromisszumos béke előkészítése lett. A franciák jól látták, hogy Rákóczi feltételei akadályozzák a Habsburgokkal való megegyezést, és nem akarták a magyar szövetséggel saját dolgukat nehezíteni.

Rákóczi 1707. augusztus 20-án Bonnac varsói francia követ útján sürgette a szerződés megkötését, erre azonban XIV. Lajos nem volt hajlandó. „Ez a szerződés – írta 1708. május 31-i utasításában – teljesen felesleges, mert lehetetlen, hogy újabb segítséget nyújtsak.” A szerződéskötési tárgyalások azonban nem szakadtak meg, Torcy külügyminiszter a neki küldött tervezet szövegére különböző módosító javaslatokat tett. Rákóczi trencsényi veresége után a király elutasító álláspontja még inkább megerősödött: „Nem tűnik hasznosnak sem szolgálatom, sem a magyar királyság érdeke szempontjából, hogy újabb kötelezettséget

vállaljak a magyar nemzettel szemben ...”⁶ „Nem lehet egyebet tenni – jelentette urának a francia követ -, mint táplálni ezen emberek hiú gondolatait határozatlan ígéretekkal.”⁷ Rákóczi végül Des Alleurs visszahívását kérte, akit XIV. Lajos 1709-ben konstantinápolyi követté nevezett ki. Helyébe a már szintén csüggedt, kiábrándult Fierville került, de a sorvadó francia-magyar kapcsolatokon ő sem tudott változtatni.

Nemcsak a szövetség megkötése maradt el, hanem az addig folyósított pénzügyi segély is akadozni kezdett, 1709 szeptemberétől pedig – Franciaország katasztrofális gazdasági helyzete miatt – teljesen megszűnt. A bécsi kormány elérte a túlságosan magyarbarátnak tartott Stepney angol követ visszahívását, Hamel-Bruyninx holland követ pedig közvetítés helyett a megadást, a császár kegyelméhez való folyamodást javasolta. Ilyen körülmények között nem a kuruc mozgalom hanyatlása vár magyarázatra, mint inkább az, hogy mi tartotta életben még éveken át. Ebben nagy része volt új nemzetközi összeköttetéseknek és új külpolitikai elgondolásoknak.

Az orosz szövetség ügye

A diplomáciai kapcsolat kiépítésének lehetősége olyan irányban nyílt meg, amely eredetileg nem szerepelt Rákóczi elgondolásai között. 1707 májusában megjelent nála Nagy Péter követeként az erdélyi román származású David Corbea (Rákóczi visszaemlékezéseiben görögnek nevezi), és a cár nevében felajánlotta neki a lengyel királyságot.

XII. Károly ugyanis 1706 szeptemberében arra kényszerítette „Erős” Ágostot, hogy lemondjon a lengyel trónról. Szövetségesének lemondása miatt Nagy Péternek új királyjelölt után kellett néznie, erre pedig Rákóczi látszott a legalkalmasabbnak, mert a lengyelországi „francia”-párt körében igen népszerű volt. Meggyőzése érdekében a cár a magyar felkelés támogatását is megígérte.

Rákóczi nem lelkesedett azért, hogy a két ellenkirály mellett harmadikként szerepeljen (II. Ágost nem titkolta, hogy lemondása kényszer hatására történt, tehát érvénytelen), amellet pedig el akarta kerülni az összeütközést a svédekkel. Gusztáv Adolf fellépése óta a svédek tartották Európa legjobb katonáinak, és a svéd királyra a spanyol örökösödési háború résztvevői közül többen számítottak. Rákóczi maga is a svédek és nem az oroszok győzelmét remélte, mert Péter cár többször felajánlotta segítségét a császárnak a magyar felkelés elfojtására, abban a reményben, hogy Ausztriára támaszkodva kedvezőbb feltételek mellett folytathatja háborúját a svédek ellen. A fejedelem viszont – legalábbis egy ideig – pártolta azt a gondolatot, hogy a szultánt Oroszország megtámadására bírja. Ez esetben – vélte – a svédek könnyebben legyőzhetik az oroszokat, és aztán majd a császár ellen lépnek fel. A cár ajánlata tehát fordulatot jelentett addigi politikájában, elfogadása pedig Rákóczi politikájának megváltoztatását igényelte. Zavarta a cár ajánlata francia kapcsolatait is, mert XIV. Lajos változatlanul a svédek megnyerésére törekedett, és helytelenítette, hogy Rákóczi a cárral szövetkezzen.

A fejedelem ezért nem adott egyenes, határozott választ. Nedeczky Sándor utasításának pontjait olvasva úgy tűnik,⁸ mintha a fejedelem egyenesen le akarta volna beszélni a cárt tervéről, hiszen azt fejtegette benne, milyen előnyök származhatnak abból, ha Nagy Péter elismerné Leszczyńkit lengyel királynak és ezután milyen mód és lehetőség nyílna a számára előnyös béke megkötésére, de ugyanakkor nem akarta a kínálkozó lehetőséget kihasználatlanul hagyni. Először fordult elő, hogy független uralkodó, mégpedig egy emelkedőben levő hatalmas birodalom feje, ajánlott szerződést Rákóczinak, aminek a franciák vonakodása után különösen nagy volt a vonzereje. Nedeczky titkos utasításában ezért azt is belefoglalta, hogy bizonyos feltételek teljesítése esetén hajlandó elfogadni a lengyel trónt.

A cár fellépésére a lengyel főurak egy részének lublini gyűlése valóban Rákóczinak ajánlotta fel a koronát, Bercsényi pedig 1707. szeptember 15-én Varsóban megkötötte a titkos szerződést, amelynek értelmében a cár Rákóczit Lengyelország trónján, mint a lengyelek által szabadon megválasztott királyt mind békében, mind háborúban minden ellenfelével szemben megvédi és Lengyelországban semmit sem tesz az ő beleegyezése nélkül. Ha a svédek nem törnek be Lengyelországba, a királyválasztást a francia-bajor közvetítésig elhalasztják, ha viszont a svédek Lengyelországba nyomulnak, Rákóczi köteles a koronát azonnal elfogadni. A svédekkel egyikük sem köt különbékét. Ha a svédek betörnek Magyarországra, a cár pénzzel és fegyverrel segíti a magyar rendeket, a császárt pedig megkísérli rávenni Magyarország és Erdély

⁶ Köpeczi im. 193. old.

⁷ Köpeczi im. 206. old.

⁸ Nedeczky utasításait közli Benda, K. – Maksay, F. : *Ráday Pál iratai. 1707-8.* Bp. 1961. 215-224. old.

szabadságának visszaállítására és minden segítséget megad, hogy Rákóczi erdélyi fejedelemségét megtarthassa.

Rákóczi azonban nem a lengyel trónra törekedett, hanem arra, hogy a franciák segítségével a svédek és az oroszok között békét közvetítsen, és ezután valamelyiküket a császár ellen fordítsa. Azért fogadta el a cár ajánlatát, hogy ebbe a bonyolult diplomáciai játszmaiba bekapcsolódhasson. Elgondolása szerint a svédek jelöltje, Leszczyński lett volna a lengyel király, Péter pártfogoltja, Erős Ágost Magyarország trónját kapta volna kárpótlásul – miután a bajor választó továbbra is húzódozott a magyar korona elfogadásától –, Rákóczi pedig az erdélyi fejedelemséget. A három ország szoros szövetséget kötött volna egymással. Tervének ésszerűsége tagadhatatlan – a svéd-orosz béke több mint egy évtized múlva valóban francia közvetítéssel jött létre –, de a svéd-orosz ellentétet más, nagyobb befolyással és jobb diplomáciai összeköttetésekkel rendelkező egyén sem tudta volna áthidalni, ami pedig a franciákat illeti, akkor éppenséggel nem az ellentétek áthidalásán munkálkodtak.

Rákóczi megpróbálta a svédek előtt mentesíteni eljárását. Megbízásából Ráday hosszú memorandumban fejtette ki, miért fogadta el ura a cár ajánlatát, és közvetítői szándékát hangoztatta, ami azonban a svédek nem győzte meg. Hermelin kancellár ingerülten válaszolta, hogy a svéd király Lengyelországot bárki ellen „megvédi”, és ellenségének tekint mindenkit, aki a cár terveit segíti. XII. Károly egyébként azzal magyarázta Rákóczi jelöltségét, hogy a francia vereségek miatt magyarországi helyzetét bizonytalannak érzi és Lengyelországban keres kárpótlást.

Felesleges bizonygatnunk, hogy nem erről volt szó. Nagy Péternek szüksége volt Rákóczira, hogy a svédpárti lengyel királlyal szembeállítsa, Rákóczinak pedig a cárra, hogy kiléphessen a nemzetközi elszigeteltségből, de ezen túl nem volt igazi érkazonosság az orosz és a magyar külpolitika között. Rákóczi megbízottai hangsúlyozták, hogy a fejedelem nem hanyagolhatja el magyarországi és erdélyi ügyeit Lengyelország kedvéért, és a varsói szerződés végül nem került végrehajtásra. XII. Károly újra Lengyelországba, majd Oroszországba nyomult, hogy Péter cárra döntő vereséget mérjen. Amíg a nagy küzdelem nem dőlt el, Rákóczi nem nehezítette egyébként is kritikus helyzetét a svédek elleni fellépéssel, a cárnak pedig minden erejét igénybe vette a svéd támadás visszaverése. Követe, Ukrainev, valóban közvetíteni próbált Rákóczi és a bécsi udvar között, de magyarországi tartózkodása során meghalt, utóda pedig arra akarta rávenni Rákóczit, hogy Erdélyt német birodalmi hercegségre cserélje, vagyis a bécsi kormányzat álláspontjának megfelelően működött.

A spanyol örökösödési háború tette lehetővé, hogy Rákóczi a felkelést megindíthassa, az északi háború viszont elzárta attól, hogy küzdelméhez közeli, hatékony segítséget nyújtó szövetségest szerezzen. Az előbbi biztosította a császári haderő lekötöttségét és a francia segítyt mindaddig, amíg erre Versailles képes volt, az utóbbiból következett viszont a magyar felkelés reménytelen elszigeteltsége Kelet-Közép-Európában, amelyen a fejedelem minden igyekezete sem tudott változtatni.

Rákóczi diplomáciájának megítélésénél eltérő véleményekkel találkozhatunk, de ha arra gondolunk, hol és hogyan kezdte, elismeréssel kell adoznunk munkájának, azt viszont, hogy keveset ért el, a körülmények számlájára kell írunk. Egyetlen diplomácia sem lehet jobb tényleges lehetőségeinél, és Rákóczi lehetőségei nagyon korlátozottak voltak.

Rákóczinak a semmiből kellett megteremtenie a nemzeti állam diplomáciai szervezetét, amelynek létrehozása legszemélyesebb műve volt. 1707 végén már állandó követett tartott a francia király és a bajor választó mellett, a Portán és Péter cár udvarában, képviselőjével a belgrádi pasánál, eseti megbízottaival pedig a Vatikánban, Velencében, Hollandiában, a porosz, a svéd és a lengyel udvarban találkozhattunk. A külügyek irányítását személyesen intézte, és ebbe a szövetkezett rendek képviselőinek nem engedett beleszólást. Munkájában főleg Ráday Pálra, az intimus secretariusra támaszkodott, aki diplomáciai megbízatásokat is ellátott, de elsősorban mint a titkos kancellária vezetője, az utasítások, tervezetek megszervezője vált a fejedelem számára nélkülözhetelenné.

Az ügyintézés nyelve magyar volt, az utasítások zöme is magyarul, esetenként latinul készült. A megbízóleveleket latinul írták, a fegyverszüneti és a békétárgyalásokon is latin nyelven folyt az érintkezés, Rákóczi azonban szívesen levelezett franciául. Általános volt a rejtjel használata. A posta és a futárszolgálat megszervezése a háború miatt nagy nehézségekbe ütközött. Hosszú hónapokba telt, amíg egy küldemény Magyarországról Brüsszelbe, a bajor választóhoz, vagy Versailles-ba, a francia udvarba eljutott. Fontos állomáshely volt a nyugatra menő, illetve onnan érkező küldemények szempontjából – a mai Gdańsk –, ahol Kray Jakab késmárki főbíró tartózkodott Rákóczi megbízottjaként, és a francia pénzküldemények átvételét és továbbítását intézte mintaszerű pontossággal. (1709 decemberében éppen otthon volt, amikor a városba nyomuló császári csapatok elfogták és kivégezték.) Kökényesdi Vetési László az ellentétes típust képviselte. Sokoldalú, tehetséges ember volt, de buzgalmában gyakran túltette magát a kapott utasítások pontjain. „Délég nem sokat mond igazat, délután pedig gyakran hazud” – írta róla Nedeczky. Majtény után hűsége nem állta ki a nehézségek próbáját. Rákóczi sikkasztással vádolta, mire a bécsi kormány szolgálatába állt –

akárcsak a fejedelem másik diplomatája, a fiatal Klement Mihály -, magával vive a fejedelem levelezését, amelyet előzetesen átvitott, sok gondot okozva történetíróinknak, akik több diplomáciai akció hátterét csak az ő meghamisított írásából ismerhették. Brenner Domokos szepesi prépost, Rákóczi római megbízottja, jeles adottságú, jó tollú, de becsvágyó és pénzügyi dolgokban megbízhatatlan egyénnek bizonyult. Rákóczi azonban nem nagyon válogathatott, kevés emberre talált, aki megfelelő nyelvtudással és a nyugati udvari életben kellő jártassággal rendelkezett volna. Török-lengyel vagy orosz viszonylatokban már jóval több egyént használhatott, mint pl. Nedeczky Sándort, Pápai Jánost, Henter Mihályt. Körtvélyessi Jánost és Dobozi Istvánt protestáns kapcsolataik miatt küldte Poroszországba és Hollandiába. Főnemest Rákóczi nem alkalmazott diplomáciai szolgálatra Vojnovics József kivételével, aki azonban nem volt vagyonosnak mondható. Nem bízott bennük – írták magyarázatként -, de követeknek elszámolásai alapján azt kell hinnünk, azért sem, mert fizetésükből bajosan tudtak volna rangjuknak megfelelően élni. Rákóczi követi összes kiadásai fedezésére átlagosan 2000 - 3000 tallért kaptak, ami ugyancsak szerény összeg volt, ha a római vagy a konstantinápolyi francia követ 72 000 vagy 36 000 tallérnyi illetményével hasonlítjuk össze. A követek külföldi fizetését Kray utaltványozta Danckából a francia segélyküldemények terhére. Des Alleurs ismételt felhánytorgatta, hogy Rákóczi a segélyt nem kizárólag a katonák zsoldjára költi, hanem diplomáciai szolgálatát is abból tartja fenn. Mintha az akkori viszonyok között egyetlen európai ország létezhetett volna diplomáciai szervezet nélkül!

A szatmári egyezés

A spanyol örökösödési háború történetében az 1706-os esztendő – a ramillies-i és a torinói csaták – hozták meg a katonai döntést, a Rákóczi-felkelés folyamatában ez két évvel később, 1708. augusztus 3-án következett be a trencsényi vereséggel, mely a fejedelem többéves szervezőmunkájának eredményeit semmisítette meg. A császári csapatok létszáma most már számbelileg is elérte a kuruc hadakét, és a következő években egyre nőtt a nyugatról Magyarországra vezényelt egységekkel.

Az 1710-es esztendő folyamán a felkelés visszaszorult oda, ahonnan kiindult, és az általa ellenőrzött terület az ország északkeleti szögletére korlátozódott. A további katonai ellenállás a szemben álló felek közötti erőviszonyok figyelembevételével kilátástalannak tűnt, 22 000 kuruccal szemben már 50 000 császári katona volt az országban. A helyzetet súlyosbította az országot pusztító pestisjárvány, mely a becslések szerint 400 000 áldozatot követelt, ötször annyit, mint a nyolc évig dúló háború.

A küzdelem további folytatása a külföldi segítségtől, elsősorban a cár által ígért támogatástól függött. Ahogyan Fierville 1710. november 13-án jelentette: „Ha ennek a reménynek, amivel hitegetik magukat [ti. a magyarok], nem lesz eredménye, nincs más segítség az itteni ügyek számára, és úgy lehet tekinteni, hogy azok befejeződtek.”⁹

Nagy Péter 1709. július 8-án Poltavánál valóban döntő győzelmet aratott a svédek felett. Világtörténelmi esemény volt ez a csata, a svéd nagyhatalom megsemmisülését, egyúttal pedig Oroszország európai nagyhatalmi állásának igazi megalapozását jelentette. Ágost visszatért Lengyelországba, ahol most már addigi ellenfelei is elismerték királyuknak, Rákóczi jelöltsége pedig végleg lekerült a napirendről. Az 1707. évi varsói szerződés érvényét veszítette, de az orosz-magyar kapcsolatoknak új szakasza kezdődött. XII. Károly Törökországba menekült és azon fáradozott, hogy a Portát az oroszok elleni támadásra bírja, Rákóczihoz küldött követe pedig szövetséget ajánlott a fejedelemnek és azt, hogy együtt folytassák a háborút a cár és a császár ellen. A svéd szövetségnek azonban Poltava után már nem volt vonzereje, és az ajánlatot – érthetően – elutasították. XII. Károly szétvert seregének egyes osztagai Rákóczi szolgálatába álltak, de szereplésük az általános hadi helyzeten már mit sem változtatott. A fegyverek helyett a diplomáciáé lett a döntő szó.

A cár fenn akarta tartani a törökkel a békét, és arra törekedett, hogy francia közvetítéssel – most már kedvezőbb feltételek mellett – békét kössön Svédországgal. Mindkét irányban fel akarta használni Rákóczi összeköttetéseit, aki valóban közvetíteni kívánt a franciák és az oroszok, illetve a törökök és az oroszok között, egyúttal pedig a cártól pénzt és katonát kért a háború folytatására. A cár viszont a török háború veszélye miatt nem tudta Rákóczi segítségét, mert fontos volt számára az Ausztriával való jó viszony megőrzése. A segítség kulcsa tehát az orosz-török háború elhárítása volt, ami azonban a francia diplomácia kettős játéka következtében nem sikerülhetett. Miközben Rákóczinak azt ígérték, hogy igyekeznek előmozdítani a békét, a franciák továbbra is a svéd kártyára tettek és XII. Károly megsegítése érdekében a Portát az oroszok megtámadására ingerelték. 1710 novemberében a Porta valóban hadat üzent a cárnak,

⁹ Köpeczi im. 226. old.

de a hadműveletek a közelítő tél miatt nem indultak meg, és így Rákóczit éltette a remény, hogy a tényleges összeütközés előtt sikerül megegyezést létrehoznia.

1710 őszén Pálffy János horvát bán lett a császári hadak magyarországi fővezére, a Habsburg-ház hűséges híve, de nem a bécsi abszolutizmusé. Főparancsnoki állását arra akarta felhasználni, hogy a háborút a magyar rendek jogainak sérelme nélkül számolja fel, és ezért a felkelés vezetőit önkéntes megadásra szólította fel. Rákóczi Károlyi Sándort bízta meg az új fővezér szándékainak felderítésével. Pálffy közölte, hogy sem az erdélyi fejedelemségről, sem pedig szabályos egyezkedésről nem lehet szó, de a megtérő felkelőknek amnesztiát biztosíthat. A fejedelem 1711. január 31-én Vaján személyesen is találkozott Pálffyval, akival háromheti fegyverszünetben állapodott meg, hogy ez alatt a tárgyalásokat sikeresen befejezhessék. A tervek szerint Rákóczi személyes levelet írt volna I. Józsefhez, amelyet Károlynak kellett Bécsbe vinnie.

Közben Bécsben ismét felülkerekedett az engesztelhetetlenség politikája, és Pálffyt megrótták, amiért túlságosan engedékenynek mutatkozott, de a tárgyalások nem szakadtak meg, mert az angol kormány is megszüntette a császárnak nyújtott anyagi támogatást, Peterborough lordot pedig Bécsbe küldte azzal az utasítással, hogy a megegyezést szorgalmazza. Ezt József császár sem utasíthatta el, de Pálffy mellé – mintegy a tárgyalások ellenőréül – Karl Locher haditanácsost nevezte ki, egyben pedig Rákóczi számára kegyelmet helyezett kilátásba, ha azt maga kéri.

Rákóczi a nemzetközi helyzet kedvező fordulatában bízva, nem az amnesztia feltételeit javító alkura, hanem a hadműveletek felfüggesztését jelentő fegyverszünetre, vagyis időnyerésre törekedett. „Állandóbb békességet remélhetünk Moszkva intervenciója által – mondotta -, mintsem Pálffy hitegetései útján.”¹⁰ Az orosz segély szorgalmazására Lengyelországba utazott, azt ígérve, hogy rövidesen új csapatok élén tér haza. Károlyi a fejedelem után sietett Lengyelországba, de Rákóczi már határozottan elutasította az egyezkedést. 1704 elején is megalkudhattak volna a Pálffy által kínált feltételek mellett – mondotta. Az egyezség megkötése hétévi küzdelem hiábavalóságának beismerése lett volna. Az orosz segítségbe vetett reményei tovább növekedtek, miután személyesen találkozott a cárral. Pápai Jánost, régi, tapasztalt diplomatáját küldte a Portára, hogy közvetítsen az oroszok és a törökök között. Pápai azonban mit sem tehetett az orosz-török béke érdekében, mert a moldvai vajda feltartóztatta, Vetési tárgyalásai során pedig kiderült, hogy a francia diplomácia nem támogatja Rákóczit, hanem az orosz-török háború érdekében dolgozik.

Károlyi a maga részéről viszont már elhatározta, hogy Pálffyval megköti az egyezséget – március 14-én a hűségesküt is letette -, amelynek kilátásai I. József 1711. április 17-én bekövetkezett váratlan halála következtében hirtelen megjavultak. A fiatal császár elhunytával a Habsburg-háznak egyetlen férfitagja maradt, a spanyol trón várományosaként Spanyolországban harcoló Károly, ami azt jelentette volna, hogy a Habsburgok osztrák ágának birtokai, valamint a spanyol korona birtokai egy kézben egyesülhetnek, és a Habsburg-háznak ismét olyan túlsúlya alakul ki Európában, amelyet szövetségesei sem kívántak. A várható bonyodalmak a bécsi udvart békülékenyebbé tették, amely a felkelés mielőbbi befejezése érdekében most már az addigiaknál nagyobb engedményekre volt hajlandó.

Rákóczi mindenáron fenn akarta tartani a fegyveres ellenállást az általános békekötésig – még ha az csupán egyes várak védelmére szorítkozik -, és ezért továbbra is óvta híveit a megegyezéstől, de az április 27-én összehívott szatmári gyűlésen a szövetkezett rendek Károlyi javaslatára elfogadták Pálffy feltételeit, amelyeket május 1-jén Nagykárolyban ünnepélyesen aláírtak.

A tíz pontban összefoglalt feltételek szerint Rákóczi megtarthatja összes javait és lakhat Magyarországon vagy Lengyelországban, három hét alatt azonban hűségesküt kell tennie az uralkodónak. Az esküt meghatalmazott útján is leteheti. A fejedelem minden egyházi és világi híve kegyelemben részesül, a felkelésben való részvételért senki sem büntethető, a parasztokat sem vonhatják felelősségre uraik azért, hogy harcoltak. Fegyvert viselni szabad, csupán az ellenségeskedések megkezdése minősül büntetendőnek. A külföldi katonák hazatérhetnek, kivéve azokat, akik a császár seregéből álltak át a kurucokhoz, de az ő büntetésüket is elengedik. A nem nemes katonák szabadosoknak tekintendők. A vallásszabadságra vonatkozó régi magyar és erdélyi törvényeket a király megtartja. A kegyelem kiterjed a külföldön élő és akár a mostani, akár az 1699 előtti mozgalmak idején kivándorolt személyekre, valamint a hadifoglyokra. A király megígérte, hogy Magyar- és Erdélyország törvényeit és intézményeit tiszteletben tartja.

A szatmári pontok a kuruc hadak helyzetéhez képest valóban kedvezőek voltak, különösen a bécsi kormányzat régi szándékaival összehasonlítva. Viszonylagos enyheségük azzal magyarázható, hogy Anglia már megkezdte XIV. Lajossal a különbékére vonatkozó tárgyalásokat, és miután várható volt, hogy a

¹⁰ Rákóczi levele Károlyihoz 1711. február 18-áról. Archivum Rákócziánium. III. köt. 592. old.

hollandok is az angolok példáját követik, Ausztriának szembe kellett néznie a lehetőséggel, hogy egyedül kell folytatnia a háborút Franciaország ellen. A trónváltással együtt járó bonyodalmaktól való félelem szintén erősítette az udvarnak a háború gyors befejezésére irányuló szándékát, és elősegítette a széles körű amnesztia megadását.

Ha viszont a szatmári egyezséget azokkal a célokkal vetjük össze, amelyekért a mozgalom megindult és amelyekért nyolc éven át az ország népe annyi áldozatot hozott, bizony nagyon sovány és felettébb kétes eredményt jelentett – igazi biztosítékok nélkül. Az egyezés – hiába nevezte történetírásunk szatmári „béké”-nek – nem volt nemzetközi szerződés, hanem csupán a rendek és a király közti megállapodás, melyet az utóbbi – miután a hatalmi túlsúly már az ő kezében volt – egyoldalúan módosíthatott, mivel az ország kormányzásáról általánosan megfogalmazott ígéreteken kívül mit sem tartalmazott.¹¹

A Károlyi vezetése alatt összegyűlt kuruc sereg – mintegy 10 000 - 12 000 ember május 1-jén a majtényi mezőn letette fegyverét és szétoszlott. Rákóczi tiltakozott a hozzájárulása nélkül megkötött megállapodás ellen, amelyet érvénytelennek minősített és híveit a harc további folytatására szólította fel. A mozgalom vezetői mellett 3000 - 4000-en távoztak külföldre.

Az a régi vita, hogy Károlyi elpártolása nélkül – a hadműveletek további elhúzódása esetén – kedvezőbb feltételeket lehetett volna elérni, nem dönthető el, de tény, hogy olyan esemény, mely a szatmári egyezés és az általános béke megkötése közötti időben az erőviszonyokat lényegesen megváltoztatta és a felkelés célkitűzéseit biztosíthatta volna – nem következett be.

Kinek volt hát igaza? Rákóczinak, aki a harc folytatására buzdított, vagy a fegyvert letevő Károlynak?

A nagy történelmi kérdésekre ritkán lehet egyszerű igennel vagy nemmel válaszolni, és az adott esetben sem az a felelet, hogy vagy Károlyi volt áruló, vagy Rákóczi kergetett hiú ábrándokat. Valójában mindkettőnek igaza volt, és maga Rákóczi 1716-ban írt emlékezéseiben keserűség nélkül, sőt elismerően szólt tábornokáról: „Olyan szellemnek, mint Károlyi, nem sok lecke kellett. Természetében minden adottság megvolt arra, hogy jó hadvezérré váljék; kitűnő katonai szemmértékkel rendelkezett, szilárd, tevékeny, fáradhatatlan az eszközök és erőforrások keresésében, találékony, szorgalmas, mindig vidám és nyájas ember volt, kitűnően értett alárendeltjei kiválasztásához és alkalmazásához ...”¹² Károlyi jól látta, hogy a harcot tovább folytatni nem lehet, de Rákóczi – ugyan nem egyéni érdekei, hanem magasabb szempontok alapján – szintén helyesen járt el, amikor az emigrációt választotta. Személye az ország függetlenségének „élhető eszméjévé finomult”, amelynek fénye az idő múlásával sem halványult el.

Rákóczi száműzetésben

Az orosz segítségbe vetett remények hamarosan szertefoszlottak, mert a törökök 1711 júliusában a Prut folyónál bekerítették Nagy Péter seregét. A cárnak drágán kellett megvásárolnia a békét, arra kötelezte magát, hogy nem avatkozik Lengyelország ügyeibe, le kellett mondania arról, hogy diplomáciai képviselőt tartson fenn a Portán, és Azov is újból a törököké lett. Mindez Oroszország nagyhatalmi állásán nem változtatott, és lehetővé tette, hogy a cár újult erővel folytassa a háborút Svédország ellen, de arról szó sem lehetett, hogy Rákóczit megsejtsse. A cárnak nem állt érdekében, hogy Ausztriával összeütközésbe kerüljön, éppen ellenkezőleg, viszonyuk javítására törekedett.

Bár a fejedelem híveinek jelentős része – köztük Ráday Pál is – elfogadta az amnesztiát és hazatért, Rákóczi még bízott abban, hogy spanyol örökösödési háborút lezáró békeszerződésbe sikerül Magyarországot és Erdélyt belefoglaltatnia. Lengyelországból – ahol élete sem volt biztonságban és ahonnan nemzetközi kapcsolatait sem ápolhatta – 1713 elején Franciaországba ment. XIV. Lajos szívélyesen, rangjához illően fogadta, de politikai támogatást nem tudott neki nyújtani. A hosszú háborúban Franciaország teljesen kimerült és a gazdasági összeomlás szélén állt. Az utolsó szakaszban a franciák a császári csapatokkal szemben néhány sikert értek el ugyan, de ez az általános helyzeten nem változtatott.

A hollandiai Utrechtben 1712 januárjában megnyílt a békekonferencia. Miután az angolok és a franciák szövetségeseik háta mögött lényegében már megegyeztek egymással, az alkudozás a többi

¹¹ A szatmári béke szövegét magyarul közli Szalay, L.: *Magyar történelmi emlékek*. V. köt. Pest. Heckenast. 1865. 425-438. old.

¹² Rákóczi im. 222-223. old.

szövetséges kielégítéséért folyt. Spanyolország a Bourbonoké lett, de kikötötték, hogy a francia és a spanyol korona sohasem egyesíthető. Az 1713. április 11-én megkötött szerződés bonyolult osztozkodás árán helyreállította az európai egyensúlyt, amelynek jelentőségét a szerződés szövege is kiemelte.

Károly császár nem volt hajlandó az utrechti békét aláírni és tovább folytatta a háborút, de csak azért, hogy a nagy osztozkodásban valamivel kedvezőbb feltételeket harcoljon ki. Rákóczi XIV. Lajostól azt kérte, hogy a béketárgyalás során támogassa régi igényeit és követeléseit. „tegyen meg mindent annak érdekében – írta a király Villars marsallnak -, hogy a 36. cikkelyt, amely Ragotsy fejedelemre és a magyarokra vonatkozik, felvegyék a szerződésbe. Nem szabad azonban a békét veszélyeztetni és elállók ettől a feltételtől, ha az a köznyugalom visszaállítását akadályozza.” Vagyis olyan feltételről volt szó, amelyet csak azért támasztanak, hogy a tárgyalások során legyen miből engedni. Miután a császáriak a leghatározottabban elutasítottak minden Erdélyre, illetve a magyarokra vonatkozó rendelkezést, az 1714. március 6-án Rastattban aláírt békeszerződés hallgatott rólunk.

Az északi háború XII. Károly hajthatatlansága miatt tovább folytatódott. A király 1714 novemberében Törökországból Magyarországon át hazanyargalt, de a hadiszerencsét nem tudta magához ragadni és 1718 végén meghalt. Az 1721-ben megkötött mystadti békében Svédországnak le kellett mondania németországi területéről és a balti tartományokról. A cár hatalmas birodalmának székhelyét a Néva torkolatánál épített új városba helyezte át, jelezve, hogy Európa felé irányuló külpolitikát kíván folytatni. Oroszország az európai államrendszer főszereplője, állandó tényezője lett, előretörése azonban Magyarországnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyzetét még hosszú ideig nem érintette.

Minek tulajdonítható a felkelés elbukása? „... A nemzet tudatlanságának, tapasztalatlanságának, annak, hogy hiányzott a fegyver és a pénz, tehát a háború idegzete, a pestisnek és annak, hogy a francia udvartól kapott segély nagyon sovány volt”¹³ – írta a fejedelem emlékezéseiben. Vagyis az ok röviden: az ország gyöngesége, amelyet a gyéren csörgedező külső segítség sem orvosolhatott.

Az újabb számítások nem igazolták az ország lakosságának nagymérvű csökkenéséről szóló régi becsléseket. A népesség száma a XVIII. század elején 3,5-4 millió körül lehetett, azaz megrekedt a két évszázad előtti szinten, miközben Európa lakossága 80 millióról 130 millióra nőtt. Kétszáz esztendő teljes népszaporulatát pusztították el a háborúk. Igaz, 4 millió fő az akkori Európában éppenséggel nem volt jelentéktelennek mondható. (Franciaország lakossága kb. 20 millió, Angliáé – Skóciával együtt – 7 millió volt, a német birodalomé 15 millió, Spanyolországé pedig 6 millió, amely szintén csökkent, de főleg az amerikai gyarmatokra irányuló kivándorlás következtében.) Kisebb területű, kevésbé népes országok – mint Hollandia, Dánia vagy Poroszország – hatékony állami szervezetük vagy gazdasági erejük következtében jelentős szerepet vittek a nemzetközi életben, nálunk azonban ehhez hiányoztak a feltételek. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a XVIII. század elején az ország lakosságának már csak a fele volt magyar, mivel a háborús pusztítások elsősorban a magyarlakta területeket sújtották, és a bécsi kormánynak sikerült a horvátokat és a szerbeket szembeállítani a felkeléssel, korán elhintve a nemzeti ellentétek magvait és megosztani az ország lakosságát.

A visszaesés gazdasági téren volt a legnagyobb. A hosszú háborúk folyamán az ország termelőerői nagyrészt elpusztultak, rengeteg föld maradt műveletlenül, visszafejlődött a bányászat, az ipar, a kereskedelem, és emiatt nem volt lehetőség megfelelő katonaság kiállítására. A magyar hadszervezet és hadviselés legalább száz esztendőnyit avult el és a harmincéves háború előtti szinten rekedt meg. Az ország régi központjai siralmas képet mutattak. Budán a hajdani híres királyi palota romos falait kőbányának használták az új telepések. Esztergom annyira elpusztult, hogy új úthálózata a középkori városétól függetlenül alakult ki. Nem volt sokkal jobb állapotban Fehérvár sem. „Nincs szomorúbb, mint Magyarországon utazni – írta 1717 januárjában a Törökországba menő angol követ felesége -, kíváltk, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett és ma ily nagy területen embert is alig láthatni.”¹⁴

Rákóczi országgyűlésein a rendek a szabad ég alatt felvert sátrakban tanácskoztak, mert a városokban nem lehetett megfelelő helyet találni nagyon gyülekezet számára. Rákóczi minden igyekezete dacára hiányzott az udvari élet, amely az ország függetlenségét és erejét a külföldi hatalmak képviselői előtt reprezentálhatta volna, akik nagyon is jól látták valóságos gyengeségét. Nem tartották megbízható, értékes szövetségesnek, és emiatt még annak a segítségnek a megadásától is húzódoztak, ami pedig nélkülözhetetlen volt az ország talpraállításához és hadseregének kifejlesztéséhez.

Rákóczi ahhoz az oldalhoz csatlakozott – más választása nem volt! -, mely a spanyol örökösödési háborúban végül gyengébbnek bizonyult. XIV. Lajos részint saját hibájából, részint a körülmények

¹³ Rákóczi im. 67. old.

¹⁴ Szamota, I.: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054-1717*. Bp. Franklin. 1891. 445. old.

következtében olyan koalícióval került szembe, amelynek gazdasági és katonai teljesítőképessége meghaladta azt, amivel ő és kis szövetségesei rendelkeztek. Az Oszmán Birodalom előző veresége, a franciák lengyelországi befolyásának gyöngülése és mindenekelőtt az északi háború lehetetlenné tette, hogy a Habsburg-házzal szemben Közép-Európában olyan frontot építsen ki, amely ellensúlyozhatta volna az angol-holland-osztrák szövetség nyugat-európai fölényét. Rákóczi magára hagyatva, elszigetelten harcolt Közép-Európában, és kísérletei az északi háború valamelyik résztvevőjének – előbb a svédeknek, majd az oroszoknak – a megnyerésére nem járhattak eredménnyel. A francia hegemonia kora lejárt, és ez azokat a kis államokat sújtotta, amelyek Franciaország segítségére szorultak.

Amikor Rákóczi a szatmári egyezségben felajánlott amnesztiát elutasította, az orosz segítségbe vetett reménynél nagyobb szerepe volt annak a meggyőződésének, hogy ő, akinek öröklés és választás alapján egyaránt joga volt az erdélyi fejedelemséghez és akit a magyar rendek vezérő fejedelmükké választottak, nem süllyedhet a Habsburgok alattvalói közé. Többről volt szó, mint személyes becsvágyról. Az ország függetlenségének igénye nyilvánult meg Rákóczinak a fejedelemséghez való ragaszkodásában, amit a legszentebb kötelességének tekintett, amitől a katonai vereség vagy diplomáciai összeköttetések romlása sem tántoríthatta el. „Üdvösség ügy” – ahogyan Németh László írta. Nem lehetett mégoly halvány lehetőség sem, amelyet ne kellett volna nagy céljainak eléréséhez felhasználni és igénye nem semmisülhetett meg a kedvezőtlen körülmények hatására, még ha gyakorlati érvényesítése nyilvánvalóan a körülmények alakulásától függött.

1711 utáni diplomáciai tevékenysége sikertelen próbálkozások sorozata. Az utrechti, illetőleg a rastatti békepontok közé – láthattuk – nem vették fel követeléseit. Néhány évvel Franciaországba érkezése után meghalt XIV. Lajos, és az őt követő régensherceg kormányzása során Rákóczi pártfogói és barátai háttérbe szorultak. A fejedelem politikai és anyagi okokból visszavonult az udvari élettől és Grosbois-ban szerzetesi magányban töltötte éveit. Az itáliai volt spanyol birtokok miatt készülő spanyol-osztrák összeütközés és az 1716-ban kitört osztrák-török háború azonban reményt nyújtott a felkelés újraindítására. A szultán személyes levélben hívta Rákóczit Törökországba, segítséget ígérve Magyarország és Erdély visszaszerzéséhez, de mire a fejedelem Drinápolyba érkezett, a háború katonailag eldőlt. Belgrádot ismét elfoglalták a császári seregek, a török pedig megkezdte a béketárgyalásokat, amelyek 1718-ban a Pozsarevácban megkötött egyezséghez vezettek. Rákóczi Törökországban rekedt, Bécs kiadását követelte, amit a szultán határozottan elutasított, de a császári követ sürgetésére Rodostóban jelölt ki számára lakhelyet, ahonnan nehéz volt követnie az európai politikát.

Az európai egyensúly a XVIII. század első két évtizedének háborúi után stabilizálódott. Olyan messzemenő hatalmi eltolódás, ami Rákóczi erdélyi vagy magyarországi fejedelemségét a realitások körébe vonta volna, valószínűtlenné vált. Ő sem azért írta ügynökeinek az utasításokat, nem azért készített hosszú memorandumokat, mintha bízott volna sikerükben, hanem hivatásával járó kötelességérzetből.

A bécsi kormányzat gondosan figyeltette a száműzött minden lépését. Nemcsak Rákóczi régi diplomatait fogadta szolgálatába, de kémei voltak Rákóczi közvetlen környezetében, akik legbizalmasabb titkait is elárulták, és így könnyűszerrel megghiúsíthatta próbálkozásait, még azt is – amit Rákóczi minden reménynek elvesztése után, végső elkeseredésében fogalmazott meg -, hogy fejedelmi címéről lemondva Lengyelországba költözhessen. „Maradjon ott, ahol van” – írta az erről szóló ügyiratra a haditanács elnöke.

Mindez azt bizonyítja, hogy Bécs változatlanul tartott tőle, és nemcsak a nyolcévi küzdelemnek, de a fejedelem távoli személyének is része volt abban, hogy a kormányzat betartotta a szatmári egyezséget, és óvakodott olyan intézkedésektől, amelyek a lappangó elégedetlenséget újból lánggra lobbanthatták volna.

VI. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A HABSBURG-BIRODALOMBAN

1711 korszakhatár Magyarország történetében és különösen annak minősül nemzetközi kapcsolataink szemszögéből. A szatmári békével Magyarország – és nem csupán egy része – hosszú időre beilleszkedett a Habsburg-birodalomba. Nem mintha a szatmári pontok részletesen szabályozták volna Magyarországnak a birodalomban elfoglalt helyzetét, de a nyolc évig tartó felkelés kezdeti sikere és végső kudarca kifejezett egy bizonyos hatalmi viszonyt, amelyet Bécsben és Szatmárban egyaránt figyelembe kellett venni.

A hosszú küzdelem azt bizonyította, hogy hathatós külföldi segítség nélkül az ország népe nem képes függetlenségét kivívni és megvédeni, de a dinasztia és minisztereit is meggyőzte arról, miszerint Magyarország nagyobb annál, semhogy Csehországhoz hasonlóan beolvasztható lenne. Rákóczi hadainak trencsényi vereségét ezért nem követte a fehérhegyi csata utánihoz hasonló leszámolás. Magyarország, Erdély és Horvátország megőrzött a birodalmon belül egy nem csupán névleges, hanem politikai intézményekben is megnyilvánuló államjogi különállást.

1711-et követően tehát Magyarország nemzetközi kapcsolatainak problémakörét két részre kell bontani:

a) milyen volt Magyarország helyzete a Habsburg-birodalomban;

b) milyen volt a Habsburg-birodalom helyzete Európában és milyen kapcsolatban állott a többi európai hatalommal?

Magyarország helyzete a birodalomban

Ezt a helyzetet nem a szatmári béke, hanem az 1723. évi, Pragmatica Sanctiónak nevezett törvény határozta meg – pontatlanul és ellentmondásosan. III. Károlynak (mint német-római császár a VI.) nem lévén fiúgyermek, trónját leányának – Mária Teréziának – akarta biztosítani. Ennek érdekében megerősítette a magyar rendek kiváltságait, kijelentette, miszerint Magyarországot csakis saját törvényei és szokásai szerint kell kormányozni – tehát elvben elismerte Magyarország különállását -, de ugyanakkor a törvényben azt is kimondotta, hogy a Habsburg-ház birtokai és köztük Magyarország oszthatatlanul és elválaszthatatlanul – indivisibiliter ac inseparabiliter – összetartoznak és Magyarország uralkodója csak az lehet, aki a Habsburg-ház érvényes trónöröklési rendje szerint a többi tartományt is bírja.

A rendi kiváltságokat tartalmazó „ősi alkotmány” tiszteletben tartása jelentette a különállást, vagyis az uralkodó csak a rendek egyetértésével alkothatott törvényt, és az országgyűlés joga volt az adó megszavazása, valamint az újoncok megajánlása. Mindez az uralkodói abszolútizmust nem kis mértékben korlátozta, de messze volt a tényleges függetlenségtől. A külügyeket az uralkodó tanácsosaival az összbirodalmi szempontoknak megfelelően egységesen és oszthatatlanul intézte és ezekbe a magyar rendeknek nem volt beleszólásuk.

Miután 1711-től kezdve a XVIII. század folyamán a bécsi kormányzattal szemben nyílt, fegyveres ellenállásra nem került sor, Magyarország eltűnt az európai kormányok látószögéből, elsüllyedt a birodalom tágabb keretei között. Csupán az uralkodók által viselt magyar királyi cím emlékeztetett rá. Mária Terézia például, aki nő léte nem lehetett német-római császár, ezt használta az első helyen és nem véletlenül éppen ez idő tájt íródott egy tudományos igényű értekezés, amely bizonygatta, hogy a magyar király rangban megelőzi a lengyel uralkodót.¹ Ez a XV-XVI. század fordulóján még valami realitást fejezett ki, a

---

¹ Ustor, E.: *A la recherche de doctrines perdues*. In *Études de droit international en l'honneur du juge Manfred Lachs*. The Hague, Nijhoff. 1984. 296. old.

XVIII. században már aligha – vagy ha volt tartalma, hát a Magyarországot is birtokló uralkodó elsőbbségét jelentette a hanyatló Lengyelország királyával szemben. A cím mögött rejlő országot a többi európai hatalom kormánya csak szövetségesének vagy ellenfelének részeként tartotta számon. Közel másfél évszázadon át nem volt „magyar kérdés”, és amikor az 1848-ban ismét felmerült, lényege már nem a hajdani függetlenség újbóli el-, vagy el nem ismerése volt, hanem a Habsburg-birodalom nemzetiségei problémáinak egyike.

A nemzetközi kapcsolatok mellett az ország az államiság néhány további – nem jogi – ismervét nélkülözötte. Nem volt igazi fővárosa, mert a határszélen levő Pozsony ezt a szerepet nem tölthette be. A mellette szóló legfőbb érv Bécshez való közelsége volt, ami lehetővé tette, hogy az uralkodó és miniszterei fontos magyar ügyek intézése esetén sem kényszerültek hosszabb időre elhagyni a császári székvárost. Az országgyűlések megnyitásának ritka pillanatait kivéve nemigen tartózkodtak az ország területén, udvaruk sem volt itt, mely összegyűjthette volna a politikai és szellemi élet képviselőit. Abban a korban, amikor szinte kötelező volt Versailles-t utánzó rezidenciák emelése, uralkodóink nem építkeztek Magyarországon, sőt pusztulni hagyták a régi emlékeket. Más, szerencsésebb országokban palotaegyüttesek, székesegyházak tanúskodnak a múlt jelentős eseményei mellett, mint a krakkói Wawel és a prágai Hradčany, nálunk azt is lebontották, amit az ágyúk tüze meghagyott, és földbe sülyedt maradványaiknak csak egy részét sikerült napvilágra hozni az utóbbi évtizedek ásatásai során.

Nem a XVIII. században ismeretlen műemlékvédelmet kérjük számon a dinasztiatól, hanem azt a közönyt, sőt ellenséges érzületet vetjük a szemére, amellyel az ország múltja iránt viseltetett. A rongáltsága miatt a földdel egyenlővé tett székesfehérvári bazilikában Habsburg-ősök csontjai is porladtak! A Habsburg-ház XVIII. századi politikájában Magyarország változatlanul alárendelt szerepet kapott, kisebbet annál, mint amit kiterjedése vagy történelmi múltja alapján a maga számára igényelhetett volna. A magyarságot éppen ezért egyre kisebbre kellett szorítani, hogy csökkentsék az államalakulat földrajzi középpontjában elfoglalt helyzetéből adódó súlyát, egy nemzet gyengítésének legbiztosabb módja pedig múltjának tagadása. A magyar múltból az ország régi lakóinak leszármazottai, az új bevándorlók vagy az erre tartó idegenek jóformán semmit sem láthattak.

A bécsi kormányzat gondosan ügyelt arra, hogy Magyarország szerepe a birodalmon belül a jövőben se növekedjen. Erdély különállását 1711 után is fenntartotta, és Magyarországhoz való viszonyát nem a török hódítás előtti állapotnak megfelelően rendezte, hanem elkülönítve, saját közvetlen ellenőrzése alá helyezte. 1765-ben Erdély nagyfejedelemségi rangot kapott, ami azonban aligha kárpótolta lakóit keleti és déli kereskedelmi kapcsolatainak elsorvadásáért. A „nagyfejedelemség”, mint a birodalom távoli végvidéke, hosszú Csipkerózsika-álomba szenderült.

E politika logikájának megfelelően az 1716-1718. évi török háború folyamán visszafoglalt Temesközt a magyar országgyűlés ismételt követelése dacára sem csatolták Magyarországhoz (erre csak 1778-ban került sor), hanem közvetlenül a bécsi haditanács igazgatta, mely a magyar jobbágyság letelepedését fegyverrel akadályozta meg. A haditanács hatáskörébe tartozott az ún. határőrvidék is, amely Horvátország nyugati szélétől hol keskenyebb, hol szélesebb csíkban húzódott Erdély határáig, és amelyet a XVIII. század második felében Erdélyben is megszerveztek. „A németekkel való gyarmatosítás”, amely az Árpádok és az Anjouk idején is folyt, ekkor vált – Németh László találó megállapítása szerint – „német gyarmatosítássá”.² Egy ritkán lakott ország benépesítése természetesen minden kormányzat ésszerű feladata volt, de hogy a benépesítésnél „nemzeti” szempont is érvényesült – a megbízhatóbbnak tartott német elem növelése a magyarok rovására -, nem kétséges. A birodalom kohéziója érdekében gyengítették a Magyar Királyság belső kohézióját. „A habsburgi monarchia államrezonja – írta Szekfű Gyula – természetes ellensége volt a magyar állam autonómiájának, amennyiben saját létéhez feltétlenül szükséges volt a magyar állam alárendelt helyzete.”³

Az a tény, hogy megszűnt a 150 éves, hol nagyszabású hadjáratokkal, hol csak helyi csetepatékkal együttjáró, de igazán békésnek sohasem nevezhető korszak, és hogy az ország egysége – ha nem is jogi értelemben – végre helyreállott, óriási előrelépés volt, minden további haladás feltétele. Az sem vitatható, hogy a Habsburg-uralom egy elmaradott, leromlott ország igazgatását vette át, és hogy a már Mohács előtt is meglévő elmaradottság súlyosbodását főleg a hosszú háborúk okozták. A Habsburg-kormányzás idején a török megszállás korszakához képest gazdasági téren lényeges fejlődés következett be. Az ország középső és déli részén húzódó majdnem lakatlan területek benépesültek, Buda, Fehérvár, Vác és Eger városai is mind fellendültek, de nem úgy és nem olyan mértékben, ahogy az várható lett volna. Miután a Habsburg-birodalom politikai súlypontja Magyarországon kívül helyezkedett el és érdekeivel a sajátos magyar érdekek nehezen voltak összeegyeztethetők, a bécsi kormányzat a magyar gazdaság fejlődését visszafogta és az országot az örökös tartományok nyersanyagszállítójává, az onnan érkező áruk biztos piacává tette, ami

² Németh, L.: *Szekfű Gyula*. Bp. Bolyai. 1940. 32. old.

³ Hóman-Szekfű: *Magyar Történet*. Bp. KMEY. 1936. V. köt. 177. old.

konzerválta azokhoz viszonyított elmaradását. Bécs Magyarországgal szemben követett gazdaságpolitikájának igazolásul a magyar nemesség adómentességére hivatkozott, arra, hogy a magyar rendek nem akartak részt vállalni az állam terheiből. A nemesség ellenállása mindenfajta adózással szemben persze nem volt magyar sajátosság, az államhatalomnak mindenütt sok erőfeszítésébe került, hogy a privilegizált rétegeket az adófizetésre rákényszerítse – más előnyök kilátásba helyezése mellett. A magyar rendek Bécs iránti nem alaptalanul meggyökeresedett bizalmatlanságukban – mivel másban nem láttak és nem reméltek viszonzást – megtagadták az áldozatvállalást, mire a kormányzat – a nemesség megadóztatása nélkül – kettős vámhatárral biztosította az ország anyagi erőforrásainak a központ érdekében történő kihasználását.

Magyarország a Habsburg-birodalomnak az uralkodó kastélyától, parkjától gondosan elkerített és egyúttal elhanyagolt szérűskertje – gyarmata – lett. A „gyarmat” szó használatának jogosságát napjainkban sokan tagadják, tény azonban, hogy ez a megjelölés tárgyiilagos külföldi megfigyelők tolla nyomán bukkant fel. Hazánkat az anyaországtól nem választották el tengerek, de a közvetlen szomszédság dacára gazdasági és társadalmi téren egyaránt messze állt tőle. A birodalom részei nem illettek igazán össze, ami hosszú távon aligha növelte meg e különleges politikai alakulat összetartó erejét.

A Habsburg-birodalom és Európa

A birodalom sokszor említett heterogén jellege az utrechti és a rastatti békék után is megmaradt, sőt a nagy osztozkodás következtében tovább fokozódott. Emiatt szinte valamennyi európai konfliktusban érdekeltté vált. A mai Belgium, a nápolyi királyság, a milánói hercegség területileg nem függött össze a birodalom zömét alkotó közép-európai országokkal. Ez a területi szétagoltság a birodalom nagy fogyatéka volt, mivel nyugat-, dél- és közép-európai jelenlétéből érdekellentétek, kötelezettségek és lekötöttségek származtak. Míg a korabeli dinasztiák államaik kikerekítését, területi egyesítését szorgalmazták, III. Károly és Mária Terézia a szerteszt fekvő birtokaik megtartására törekedtek, még akkor is, ha ez nem tűnt sem ésszerűnek, sem kifizetődőnek: Belgiumot, amely a francia terjeszkedés fő irányába esett, csak az angol, illetve a holland szövetséges segítségével lehetett megtartani. Az itáliai birtokok, amelyekért a Habsburgok két évszázadon át annyi harcot vívtak, szintén számos nehézség forrásai voltak, Nápolyban alig két évtizeden át tarthatták magukat. A Német-római Császárság nem volt több pusztán névvel, mert fejedelmei a vesztfáliai béke óta teljesen önállósították magukat és végül közülük támadt a Habsburg-ház legveszélyesebb ellenfele.

Bár a török kiűzése következtében a Habsburg-ház elsősorban közép-európai hatalommá vált és az 1716-1718. évi háború során – amelynek hírére Rákóczi Törökországba ment – nemcsak a magyarországi hódoltság utolsó darabját foglalta vissza, hanem a pozsareváci békeszerződés értelmében Szerbia egy részét és Olténiát is megszerezte, az új hódítások sem tudták a dinasztia minisztereinek érdeklődését a Duna völgyére irányítani és politikájuk központjába az állam-konglomerátum legnagyobb és legnépesebb országát, Magyarországot állítani. Savoyai Jenő, a Habsburg-ház legsikeresebb hadvezére, már 1720-ban megírta ugyan, hogy „ha egyszer elveszítjük Németalföldet, amelyet Franciaország kétségtelenül magához ragad, akkor Magyarország lesz az Osztrák Monarchia alapja”,⁴ a Habsburgok szerencsésükre – bár inkább balszerencsét mondhatnánk! – Belgiumot csak a francia forradalom után veszítették el, és így Budára költözésük is elmaradt, aminek persze több oka volt. Nemcsak Bécs fénye, amelyhez képest a XVIII. századi Buda egy romjaiból nehezen élő, szegény kisváros volt csupán, nemcsak az uralkodó hatalmát korlátozó magyar alkotmány, hanem az is, hogy sohasem tartozott a Német-római Birodalomhoz, és a Habsburgok, akiknek még mindig ez a tartalmát veszített cím volt legfőbb büszkeségük, nem tarthatták székhelyüket a birodalomon kívül.

A XVIII. századi európai államrendszer sok tekintetben különbözött attól, amelyet az előző század folyamán megismertünk. Franciaország elvesztette vezető szerepét, és XIV. Lajos terjeszkedő politikáját viszonylagos passzivitás váltotta fel, aminek következtében halványultak a francia-osztrák ellentétek is, hogy a század második felében a hagyományos ellenségeskedést együttműködés váltsa fel. Spanyolország nem akart belenyugodni itáliai birtokainak elvesztésébe, és visszaszerzésük érdekében háborútól sem riadt vissza – sok gondot okozva az európai hatalmak kormányainak. A nyugalmat végül – meglepő módon – az ún. lengyel örökösödési háború, a XVIII. századi külpolitikának ez a jellegzetes konfliktusa (1733-1735) teremtette meg. Miután Franciaország jelöltjével, Leszczyński Szaniszlóval szemben Ausztria és

⁴ *Savoyai Jenő levele Salm kancellárhoz*. Ld. Sammlung der hinterlassenen Schriften des Prinzen Eugén von Savoyed. V. Teil Stuttgart 1817. 96. old.

Oroszország Ágost szász választót ültette a lengyel trónra, a franciák a spanyolokkal együtt megtámadták Ausztria itáliai birtokait. A Habsburgoknak le kellett mondaniuk Nápolyról és Sziciliáról a spanyol uralkodó fia javára, kárpótolva magukat két kisebb észak-itáliai hercegséggel. Toscanát a Medici-ház kihaltával Ferenc lotaringiai hercegnek, Mária Terézia férjének ajánlották fel, míg Lotaringia Leszczyński Szaniszlóé lett, azzal a kikötéssel, hogy halála után Franciaországra szálljon.

Anglia szerepe – Franciaország és Spanyolország visszaszorulásával – jelentősen megnövekedett, de közvetlenül nem avatkozott az európai kontinens viszályaiba, hogy annál következetesebben növelje a tengeri hatalmát és terjessze ki gyarmati területeit – elsősorban Franciaország rovására. Az angol flotta az óceánok korlátlan ura lett. Ekkor teljesedett ki a klasszikus angol külpolitika, amely az európai hatalmi harcokban a mérleg nyelvének szerepét vitte, elsősorban pénzügyileg – subsidiumokkal – segítve azt a kontinentális államcsoporthoz, amely a másikkal szemben gyengébbnek látszott.

A nyugat-európai változásoknál jóval nagyobb jelentőségük volt a Közép-, ill. Kelet-Európában végbemenő hatalmi eltolódásoknak, amelyek következtében ezek politikai arculata teljesen átalakult. A XVIII. század legfontosabb nemzetközi kérdései, nagy háborúi a közép- és a kelet-európai államok között merültek fel, és Európa politikai súlypontja is észrevehetően keletebbre tolódott.

Az Oszmán Birodalom a Habsburg-ház hadseregétől 1716-1718 között újból vereséget szenvedett és további területeket veszített, de még mindig tekintélyes haderővel rendelkezett és szívós ellenállásra volt képes. A következő osztrák-török háborúban (1738-1739) már a törökök győztek és a pozsareváci békében elvesztett balkáni területeiket visszaszerezték, de azután újból a hanyatlás évtizedei következtek. Az 1768-ban kirobbant háborúban az Oszmán Birodalom súlyos vereséget szenvedett Oroszországtól, amelynek javára az 1774-es kücsük-kajnardzsi békeszerződésben le kellett mondani a Fekete-tenger északi partvidékének addig török uralom alatt álló területeiről. 1783-ban a Krím-félsziget is az oroszoké lett. A török birodalom további sorsa – a keleti kérdés – a nemzetközi kapcsolatok állandó problémájává vált, hogy az első világháború végéig foglalkoztassa az európai diplomáciát.

Vele szemben mindenekelőtt a svédeket legyőző Oroszország súlya nőtt meg, mely Nagy Péter reformjai nyomán elsőrendű nagyhatalommá vált. Ereje mindenekelőtt óriási kiterjedéséből adódott. Már az előző század folyamán – az európai hatalmak által észre sem véve – befejezte Szibéria bekebelezését. Kisebb kozák csapatok említésre méltó ellenállás nélkül hódították meg a cárnak számára az európai Oroszországnál jóval nagyobb kiterjedésű területet, és a XVII. század közepén már a Csendes-óceánnál jártak. A mongol birodalom felbomlása és Kína belső zavarai miatt e hódításokat nem fenyegette veszély, Oroszországnak sem keletről, sem északról nem kellett ellenséges támadástól tartania, és ezért nyugat és dél felé aktív külpolitikát folytathatott. A század első évtizedeiben megszerezte a Balti-tengerhez vezető kijárót, a század második felében pedig fekete-tengeri hatalommá vált. A cárizmus befolyását növelte, hogy az ortodox vallást követő balkáni népek a szintén ortodox vallású cárnak látták védelmezőjüket, a pravoszláv papság tőle várta felszabadítását. Ehhez járult – bár hatása csak jóval később jelentkezett – a pánszlávizmus, valamennyi szláv nép testvériségének eszméje. Első megfogalmazója a horvát Juraj Križanić volt, akit eretnokség vádjával száműztek Moszkvából, de tanairól valamilyen módon Nagy Péter tudomást szerzett, mert élénken érdeklődött a különböző szláv népek iránt. Az ortodox Oroszország vonzása mutatkozott meg abban, hogy az 1743 és 1751 között felosztott tiszai és marosi határőrvidék területéről több ezer szerb család vándorolt ki Ukrajnába.

Oroszország növekvő súlyát jelezte, hogy míg 1702-ben 4 állandó követség működött Moszkvában, 1709-ben már 11, a nystadti béke időpontjában pedig Oroszország 21 állandó külképviseletet tartott fenn, többek között Pekingben és Buharában is. A cári diplomácia régi vetélytársainak területén különösen nagy befolyásra tett szert. Az autokrata uralkodó követi Svédországban és Lengyelországban egyaránt a főnemesi csoportok „alkotmányos” törekvéseit támogatták, gyengítették a központi hatalmat, hogy elejét vegyék egy hatékonyabb külpolitikának. A lengyel arisztokrácia különböző klikkjei a varsói orosz követ támogatásával minden egységtörekvést sikeresen megakadályoztak. Franciaország, mely az előző század folyamán Lengyelországot fontos partnerének tekintette, átmeneti meggyengülése miatt nem állíthatta meg a hajdan jelentős országot széthullásának folyamatát.

Svédország szerepét egy új hatalom készült átvenni: a Német-római Birodalom néhány északi tartományából, valamint a régi Lovagrend egyes területeiből alakult Poroszország, melynek uralkodója 1701-ben kapta meg Lipót császártól a királyi címet. Kiterjedése, lakosságának száma nem tette volna lehetővé, hogy nagyhatalmi politikát folytasson, de Svédország meggyengülése, Lengyelország belső válsága és a Német-római Birodalom megosztottsága kedvező lehetőséget kínált a terjeszkedésre. A nantes-i ediktum visszavonása nyomán francia protestánsok százezrei vándoroltak Poroszországba, szakértelmükkel, tudásukkal gazdagítva a fejlődő államot. A svédekhez hasonlóan Poroszország is erős katonai hatalmat épített ki. „Poroszország voltaképpen egy hadsereg, amely államot szervezett maga alá” – mondták róla. Ausztria későn vette észre, hogy olyan vetélytársa támadt, amely a Német Birodalomban elfoglalt vezető helyét vitássá teszi.

A Habsburgok leányágának – személy szerint Mária Teréziának – örökösödési jogát az európai hatalmak egy része nem ismerte el, ami 1740-ben elindította az ún. osztrák örökösödési háborút. II. Frigyes porosz király a birodalom egyik legértékesebb tartományát, Sziléziát szállta meg, a bajor választó csapatai pedig a franciákkal szövetségben Csehországba és Felső-Ausztriába nyomultak. Magyarország már nem a Rajna mellett vagy Itáliában, hanem határaihoz közel találhatott volna szövetségest, ha illet keres, hogy az ónodi országgyűlés határozatának érvényt szerezzen. A detronizációt azonban a magyar rendek úgy elfelejtették, mintha sohasem került volna rá sor, és amikor a gyászruhás fiatal királynő, karján a kis trónörökösrel megjelent az országgyűlésen, felharsant a „Vitam et sanguinem!” – életünket és vérünket -, és az ország erejét nem a Habsburg-háztól való elszakadásra, hanem az ingadozó trón megtámasztására fordította.

A magyar nemesség hosszú időre megbékélt a Habsburgokkal, mert azok nem elevenítették fel I. Lipót abszolutista kísérletét és így zavartalanul élvezte jószágainak növekvő jövedelmét, és miután a jobbágyság helyzete javult, sem fent, sem lent nem akartak az ország helyzetén változtatni. A Mária Terézia ellen fellépő idegen hatalmak sem Magyarországot, hanem más tartományait akarták megszerezni. II. Frigyes tervei Sziléziára korlátozódtak, és kész volt a békekötésre, mihelyt ennek birokát biztosítottak láttá.

Az örökösödési háborúban a királynőnek sikerült megőriznie birodalmát és annak nagyhatalmi állását – nem utolsósorban Anglia pénzügyi támogatásával -, de Sziléziát a század következő nagy konfliktusában, a hétéves háborúban (1756-1763) sem tudta visszaszerezni, pedig ennek során nyomasztó túlerejű szövetséget állíthatott fel Poroszország ellen. Kaunitz osztrák kancellár, az évszázados ellenségeskedést felszámolva, Franciaországgal és Oroszországgal szövetséget kötött Frigyes ellen. A porosz király válságos, sőt nemegyszer kétségbeesett helyzete dacára végül sikerrel fejezhette be a háborút, nemcsak jobb hadvezetése, hanem London pénzügyi támogatása – Anglia nem állhatott ugyanazon az oldalon, amelyen Franciaország -, főleg pedig az Erzsébet cárnő halálával hirtelen megváltozó orosz külpolitika következtében.

A XVIII. század legjelentősebb nemzetközi fejleményének Oroszország világhatalmi szerepét és az állandósuló osztrák-porosz vetélkedést szokták tekinteni. Poroszország megakadályozta, hogy a Habsburg-ház nagyobb bajor területek bekebelezése vagy Belgium és Bajorország cseréje révén megerősítse helyzetét a Német Birodalomban. A hétéves háború után Poroszország elsősorban Oroszország barátságát kereste, Ausztria pedig a porosz vetélytárssal szemben nem engedhette meg magának azt a fényűzést, hogy Oroszországgal összetűzésbe kerüljön. Mindez Lengyelország számlájára történt, amelynek egyharmadát a három szomszédos nagyhatalom 1772-ben felosztotta egymás között. Az osztozkodás fő nyertese Poroszország volt, amely megeremtette központi és keleti területeinek közvetlen kapcsolatát, Oroszország és Ausztria pedig a zsákmány révén a hagyományos diplomáciai szabályok szerint kiegyenlítette a szomszéd területi nyereségét.

Bécs az Árpád-házi királyok jogaira hivatkozva vette birokába Galíciát, de nem csatolta Magyarországhoz, nehogy annak súlya a birodalmon belül megnövekedjen. A felosztás számunkra is hátrányos volt, mert megszakadtak az addigi magyar-lengyel gazdasági kapcsolatok. A Lengyelországba irányuló borkivitel gyakorlatilag megszűnt, és az ezzel foglalkozó felvidéki városok kereskedelme tönkrement.

A maradék Lengyelország még így is túl nagy volt ahhoz, hogy a kérdés nyugvópontra jusson. Magyarország XVI. századi felosztása, Csehországnak a harmincéves háborúban bekövetkezett katasztrófája után Lengyelországnak is buknia kellett. Oroszország előretörése nemcsak a körülötte levő térség erőviszonyait változtatta meg, hanem az arányokat, a politika léptékét is. Európa keleti felében csak nagyhatalmak számára maradt hely.

Az európai országok diplomáciai tevékenységének vezető szempontja a hatalmi egyensúly megőrzése volt, amely elvet talán sohasem követték olyan leplezetlenül és maradéktalanul, mint éppen a XVIII. század folyamán. Az abszolút monarchiák épületén mutatkozó repedések dacára a nemzetközi kapcsolatok látható főszereplői változatlanul az uralkodók voltak, az ő hatalmuk közötti egyensúlyt kellett biztosítani. A nemzetközi élet válságai a dinasztiák kihalásához kapcsolódtak, amelyek az egyensúlyt felborították vagy legalábbis kérdésessé tették, mint amilyenek a már említett spanyol, lengyel, osztrák stb. örökösödési háborúk voltak, és amelyek megoldásánál az érintett lakosság akaratának nem jutott semmiféle szerep, hanem a változások hírére színre lépő nagyhatalmak érdekei domináltak. A diplomácia feladata elvben a háborút feleslegessé tevő alku, cserebere kidolgozása volt, de ha ez nem sikerült, könnyen fordult a fegyverek erejéhez egy korlátozott háború reményében, bár ez néha jóval tovább tartott, mint ahogyan kihozzák akarták. A rendszer fenntartása sokszor lényeges változásokkal járt, nemcsak a főszereplők egymáshoz viszonyított helyzete módosult, hanem maguknak a főszereplőknek – a nagyhatalmaknak – a személye is, de ezek a változások valójában magának a rendszernek, a kontinens decentralizált hatalmi szervezetének fennmaradását biztosították új meg új változtatban.

Sokat fejlődött a század folyamán a nemzetközi kapcsolatokat lebonyolító diplomáciai szervezet. A nagyhatalmak fokozatosan – különböző elnevezések alatt – kiépítették külügyminisztériumaikat. Ezen a téren Franciaorszáé volt a kezdeményezés. XIV. Lajos utolsó minisztere, De Torcy márkidején létrejött az oklevéltár, a sajtóosztály, a térképiroda, 1767 körül rejtjelosztály létesült az iratok titkosítására, illetőleg a titkos íráskor megfejtésére. Nagy arányokban építette ki külügyi apparátusát Oroszország. A poszolszkij prikáz a birodalom kormányzatának legfontosabb osztályává nőtt, amelyben 1705-ben 40 fordító működött. 1718-ban Nagy Péter külügyi kollégiumot szervezett, míg II. Katalin uralkodása idején állították fel a protokollosztályt. Ausztriában I. József 9 fős állandó bizottságot létesített, amelyet III. Károly 21 főre bővített. Viszonylag keveset törődött az angol kormányzat a külügyeket intéző szervezet – minisztérium – kiépítésével. 1780-ig a Foreign Office nem foglalkoztatott többet átlagosan 20 alkalmazottnál. Legfőbb feladata a diplomáciai levelezés őrzése és nyilvántartása volt. 1782-ben szervezték meg a külügyi államtitkári tiszteletet.

Fejlődött és átalakult a külképviselők rendszere. Általános gyakorlattá vált, hogy a követek, követségek eltartási költsége nem a fogadó, hanem a küldő államot terheli. Az egyedüli kivétel Törökország volt, mely egy ideig még ragaszkodott a régi szokásokhoz, és ezt tapasztalhatjuk Velencében is, de a köztársaság már nem vitt jelentős szerepet a nemzetközi életben. Általánossá vált az is, hogy az államok csak saját állampolgáraikat alkalmazzák diplomáciai szolgálatra, tekintettel megbízatásuk fontosságára és bizalmas jellegére. A diplomaták azonban nem voltak feddhetetlenek. Nem egy esetet ismerünk, amikor egyes diplomaták, illetőleg külügyi tisztviselők rendszeres fizetést húztak más államoktól, ill. azok képviselőitől, értesüléseik továbbítása végett.

A diplomácia nyelve egész Európában a francia volt, amely mellett más nyelv csak kivételesen jutott szerephez. A nemzetközi jog elismert tudománnyá vált, amelynek oktatása érdekében a különböző egyetemeken egymás után állítottak fel önálló katedrákat és amelynek legismertebb, legtekintélyesebb képviselőire sűrűn hivatkoztak – bár nem mindig jóhiszeműen –, és azt, hogy az államok kapcsolataiban e jognak, és pedig a természet rendjéből levezetett és az államok megállapodásaiban kifejezésre jutó jognak, kell érvényesülnie, nyíltan nem merték tagadni vagy kétségbe vonni.

A diplomáciai tevékenységhez a reprezentálás, a fényes multságok, kerti ünnepek, tűzijátékok rendezése éppúgy hozzátartozott, mint a bizalmas természetű értesülések szerzése és továbbítása. A nagyhatalmak képviselőit díszes öltözetű udvaroncok és lakájok hada vette körül. A vezető diplomaták általában a vagyonos főnemeselek közül kerültek ki, akik saját jövedelmeiket is felhasználták arra, hogy uralkodójukat méltóan képviseljék. Esterházy Miklós herceg – egyébként formailag a cseh király küldötte – 1764-ben Frankfurtban II. József császár koronázása alkalmával olyan pompát vonultatott fel, hogy az a fiatal Goethére sem maradt hatás nélkül: „Megbámultuk a fényes kivilágításokat és a lángoló tündérpalotákat, amelyekkel a követek versengve igyekeztek egymást túlszárnyalni. Esterházy herceg valamennyin túltett” – írta a „Dichtung und Wahrheit”-ben. „...A nagyúr az ünnepélyes nap tiszteletére mellőzte kedvezőtlen fekvésű szállását és annak környékét, hanem ahelyett a Rossmarkt szép hársfasorát ékesítette fel elől kivilágított portállal, a háttérben pedig annál is fényesebb távlatokkal. A fák között áttetsző talapzaton fénypiramisok és golyóbisok álltak, egyik fától a másikig lámpafüzérek húzódtak, s azokon csillárok függtek alá. Több helyütt kenyeret, kolbászt osztogattak a népnek, a bor sem hiányzott. Itt andalogtunk hát bizalmas négyesben; úgy éreztem magam Greetchenem oldalán, mintha az elisiumi boldog mezőkön járkálnék, ahol az ember a fáról törli a kristályedényt, mely tüstént megtelik a kívánt borral és fáról rázza le a gyümölcsöt, amely azonmód a megrendelt étellé változik...”⁵

Az elsősorban dinasztikus célokat szolgáló diplomáciai gyakorlat, a rendszeresen ismétlődő és a diplomaták által elkerülhetetlennek minősített háborúk, a cinikus alkudozások azonban számos gondolkodóból váltottak ki éles bírálatot. Az egyensúly-politikával szemben az államok rendszerének pontosabb jogi szabályozását javasolták a béke állandósítása és biztosítása érdekében – mint Saint Pierre abbé vagy Kant béketervezetei –, amelyek a mai nemzetközi szervezetek elméleti előzményeinek tekinthetők és mint ilyenek, méltók a figyelemre.

A porosz közjáték

A szatmári egyezséget (vagy ha úgy tetszik: - a Pragmatica Sanctiót) II. József mondta fel, amikor nem koronáztatta meg magát magyar királlyá, nehogy esküt kelljen tennie a rendi alkotmány betartására, és birodalma egységének megteremtését, ezzel együtt pedig teljes átszervezését határozta el. A császár

⁵ Goethe, J. W.: *Életemből. Költészet és valóság*. Bp. Európa. 1982. 184-6. old.

minden bizonnyal V. Károly óta a legtehetségesebb tagja volt a Habsburg-háznak, aki őszintén törekedett a jogara alatt élő milliók jólétének növelésére, mégis, kevés uralkodója akadt a nagy múltú dinasztiának, akit annyi kudarccal ért volna, mint éppen őt. „Elkészített ember” volt, nemcsak abban az értelemben, hogy mint trónörökösnek nagyon sokáig kellett várnia a tényleges hatalomra, és éppen ezért trónra lépését követően türelmetlenül, kellő előkészítés nélkül fogott terveinek megvalósításához, hanem abban is, hogy miközben ő a „felvilágosult abszolútizmus” szellemében kormányzott, körülötte már a francia forradalom előszele fújt, és a felvilágosodás tanaiból alattvalói – legalábbis a tudatosan politizáló elmék – más következtetéseket vontak le, mint a császár, azt nevezetesen, hogy a hatalomnak nemcsak az ő érdekeit kell szolgálnia, hanem kormányozni is csak az ő egyetértésükkel és közreműködésükkel szabad.

II. Józseffel szemben az ellenállás akkor vált fenyegetővé, amikor a császárt külpolitikai kudarcok érték. II. Frigyes 1785-ben megakadályozta, hogy a bajor kérdést Belgium elcserélésével oldja meg. A poroszokkal szemben II. József Pétervárotról keresett támaszt, és az orosz szövetség vitte a török elleni háborúba, amelyre azonban nem készült fel kellően, és amelynek során több veszteséget szenvedett, mert a növekvő belső elégedetlenség érezhetően csökkentette a birodalom katonai teljesítőképességét. Berlin nem engedhette, hogy Ausztria és Oroszország jelentősen gyarapodjék – még a török birodalom rovására sem –, és az osztrák-orosz szövetséget porosz-svéd-lengyel-török együttműködéssel akarta ellensúlyozni, egyúttal pedig kapcsolatot keresett – és talált – II. József belső ellenzékével, a magyar főnemeselek tekintélyes csoportjával, amelynek nézeteiről és általában az országos elégedetlenség mértékéről megbízható értesülésekkel rendelkezett. II. Frigyes Vilmos porosz király 1788. október 10-én utasította bécsi ügyvivőjét, hogy toborozzon titokban pártbírákat a magyarok között, akiknek két esetben vehetné hasznát. Először akkor, ha Magyarország alkotmányának garantálására kérné fel a porosz királyt, mert különben elszakadnak a Habsburg-háztól. A király közvetítőként lépne fel, biztosítaná a magyar alkotmányt, Ausztriát pedig a maradék Szilézia átadására kényszerítenék. A császár halála esetén meg kellene kísérelni Magyarország függetlenségének helyreállítását, hogy soha többé ne legyen az osztrák birodalom része.

Az elégedetlen magyar nemességnek nem volt szüksége biztatásra, és maga is elszakadásra készült. Megbízottja, Beck Pál – Tisza István dédapja – borkereskedőnek álcázva a porosz udvarban járt, ahol már a Hohenzollernnek magyar trónigényét bizonyító leszármazási táblázatát állították össze (a család egyik ősanja V. László nővére volt), de később Károly Ágost weimari herceg jelöltsége került előtérbe. Károly Ágostnak tetszett a terv, amelynek titkába miniszterét, Goethét is beavatta, de nem akart Frigyes pfalzi választónak – a csehek „téli királyának” – sorsára jutni, és csak abban az esetben lett volna hajlandó jelöltségével komolyan foglalkozni, ha Poroszország hadat üzen Ausztriának.

A porosz király hajlott a háborúra, de minisztere, Hertzberg, más politikát követett. Gdańsk és Toruń városát akarta megszerezni a lengyelektől, akiket Galiciával kívánt kárpótolni, az osztrákokat viszont a töröktől elcsatolandó moldvai fejedelemséggel, vagyis háború helyett az Ausztriával való megegyezésre törekedett. A porosz vezetés tehát nem volt sem egységes, sem következetes, de a külső és a belső nehézségek találkozásának nagy része volt abban, hogy II. József uralkodásának utolsó heteiben jelentős engedményekre kényszerült. A bécsi kormányzatnak sikerült a bécsi ügyvivő Berlinbe küldött jelentéseit megfejteni, és így tudott a porosz-magyar kapcsolatokról, de az ügyvivő elővigyázatossága folytán nem rendelkezett elegendő adattal ahhoz, hogy az összeesküvőkre lecsaphasson, később pedig már nem volt hozzá ereje. II. József halálakor Belgium gyakorlatilag elszakadt Ausztriától, Magyarországon a nemesség egyre nagyobb részére kiterjedt a forrongás és a hadsereg egyes ezredeit is megfertőzte. (Nem véletlenül jelent meg az állandó nemzeti hadsereg felállítását sürgető „Török Áfium” második kiadása éppen 1790-ben.) A vármegyék katonai alakulatokat szerveztek, Poroszország pedig nyíltan háborúval fenyegetőzött.

A birodalom ingadozó épületét azonban sikerült megszilárdítani. II. Lipót – bátyjánál ügyesebb, taktikus egyéniség – először engedett, hogy hatalmának megszilárdítása után fokozatosan visszatérjen a jól bevált kormányzati módszerekhez. A Budára összehívott országgyűlés hangadói – porosz támogatásban bízva – lázasan dolgoztak, ugyan nem a dinasztia trónfosztásán, hanem a királyi hatalom visszaszorításán, amelynek megvalósulása esetén Magyarország ténylegesen különvált volna Ausztriától – kapcsolatukban mindössze a király személye maradt volna közös –, állami szervezete pedig a lengyel nemesi republikaéhoz lett volna hasonló. A nemesség azonban túlbecsülte erejét. Nem gondolt arra, hogy maga mellé állítsa a jobbgyságot, mely Mária Terézia és II. József óta az udvartól várta sorsának jobbra fordulását, és arra sem, hogy a porosz politika voltaképpen más célokat szolgáló kártyaként kezeli a magyarországi mozgólódást.

A porosz diplomácia, miután elmulasztotta a Hertzberg-féle területcsere megvalósítását, a magyar alkotmány követelésében vélte megtalálni azt a casus bellit, amelynek elutasítása ürügyet adhat az ellenségeskedések megkezdésére. A követelés történeti alapja az volt, hogy az 1606-os bécsi béke megtartásáért az ún. örökös tartományok – köztük Szilézia – rendjei vállaltak garanciát, és ez a jog Szilézia megszerzésével a porosz királyra szállt. Pitt angol miniszterelnök azonban határozottan ellenezte Ausztria felbomlasztását, mire Poroszország kénytelen volt visszavonulót fújni, megelégedve az osztrák-török háború

előtti status quo helyreállításával. (A magyar alkotmányosság visszaállításának követelését 80 évvel később egy másik porosz politikus fogja újból elővenni – más feltételek között és egészen más eredménnyel.)

1790. július 27-én II. Lipót az öreg Kaunitz kancellár ellenkezése dacára megkötötte Poroszországgal a reichenbachi megállapodást, amelynek értelmében lemondott minden területi nyereségről Törökországgal szemben – Poroszország pedig a magyar ellenzék támogatásáról. Az osztrák csapatokat, amelyek eddig a sziléziai határ mentén állomásoztak, nyomban Magyarországra helyezték át. Bécsben azt a hírt terjesztették, hogy a poroszok kiadták a magyar szervezkedés résztvevőinek névsorát, ami ugyan nem volt igaz, de az érintettek számára elég fenyegetően hagzott, és az udvar amúgy is sejtette, hogy kikről lehet szó.

- „Ezt a békét... – írta II. Lipót – a magyarok rosszhiszeműségének és intrikáinak köszönhetjük, akik a porosz királlyal állandó érintkezésben mindenről tájékoztatták, általános lázadással fenyegetőztek, és minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a monarchiát alapjától a tetejéig tökretegyék...”⁶ A porosz epizód – hiszen valójában nem volt több annál – bebizonyította, nem először és nem is utoljára, hogy a magyarok nélkül, illetve a magyarok ellenére a monarchia eredményes külpolitikát nem folytathat. Hogy miért elégedetlenek a magyarok és hogyan lehetne a birodalom politikájának meghatározásánál a magyar érdekeket vegye figyelembe venni, azon Bécsben ekkor sem gondolkoztak.

A reichenbachi megállapodás kijózanította a nemesi ellenzéket, mely rájött arra, hogy a céljai és a rendelkezésére álló eszközök nem állnak arányban egymással. Meg kellett tehát alkudnia a dinasztiaival. Az 1790-1791-es országgyűlés második szakaszának munkálatai már kompromisszumos szellemben folytak – a birodalom oszthatatlanságának és Magyarország belső önkormányzatának elve alapján -, ami a következő években sem vált vitássá, pedig Európában új, minden addiginál nagyobb arányú küzdelem indult meg.

A francia forradalom, Napóleon és Magyarország

Az 1789-es forradalom nemzetközi téren rendkívül mozgalmas korszak nyitánya lett, mert előbb-utóbb állásfoglalásra kellett, hogy készítse az európai uralkodókat. Poroszország és Ausztria már 1791 augusztusában közös nyilatkozatban deklarálta, hogy a forradalom elleni fegyveres fellépés jogszerű. Tényleges katonai fellépésüket azonban Franciaország nem várta tetlenül, és a nemzetgyűlés 1792. április 20-án hadat üzent „Magyarország és Csehország királyának”. A francia hadsereg készenlétben volt, felszerelése elavult, vezetése rossz, de ezt ellenfelei nem tudták kihasználni. Az új forradalmi hadsereg újoncai 1792. szeptember 20-án Valmynál megállították a poroszokat, és ezzel – ahogyan a jelen levő Goethe feljegyezte – a világtörténelemben új korszak kezdődött. A francia hadsereg támadásba ment át, és rövid idő alatt meghódította Savoyát és Belgiumot. A sikereken felbuzdulva most már a „természetes határok” megszerzését tűzték ki célul, ami az Alpok gerince mellett mindenekelőtt a Rajna bal partján lévő területek megszerzését jelentette, ahol azonban a lakosság nem francia volt, hanem német, és amelyek a Német-római Birodalomhoz tartoztak. Ez a törekvés összeütközésbe kellett hogy sodorja Franciaországot a német államokkal, Poroszország azonban másutt volt elfoglalva.

A francia forradalom hatására Lengyelországban erőteljes reformmozgalom indult meg. A reakció II. Katalin segítségét kérte, mire az orosz csapatok benyomultak Lengyelországba. Poroszország újabb területeket akart szerezni, és ennek következményeként 1793 januárjában megtörtént Oroszország és Poroszország között Lengyelország második felosztása. Épp ezért nem Poroszország lépett akcióba Franciaország ellen, hanem Anglia, melyet annak polgári átalakulása kevésbé érintett, hiszen maga is polgári állam volt, de annál inkább sértette érdekeit a belga területek bekebelezése, s különösen Antwerpen kikötőjének elfoglalása. Az angol politika alapvető célkitűzése volt annak megakadályozása, hogy a vele szemben elterülő partvidék valamely kontinentális nagyhatalom uralma alá kerüljön. Az angol kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, amire a francia nemzetgyűlés hadüzenettel felelt.

Anglia csatasorba állásával Franciaországnak minden addiginál keményebb ellenfele támadt. Igaz, csak 9 millió lakosa volt, míg Franciaországnak közel 30 millió, de ipara és kereskedelme fejlettebb volt Franciaországnál, és uralma alatt tartotta a tengereket is. Nem véletlen, hogy a franciák számos vereséget szenvedtek, amiben része volt a megalkuvó vezetők árulásának. Ekkor azonban a jakobinusok ragadták magukhoz a kormányzást, kíméletlenül megállították a benyomuló ellenséget. Helyzetüket megkönnyítette a Kościuszko vezetésével kitört lengyel felkelés, melynek hatására a lengyel területeket elfoglaló Poroszország 1794 júliusában fegyverszünetet kért a franciáktól.

⁶ Mályusz, E.: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. MTA. 1926. 24. old. 2. jegyzet.

A thermidor 9-i államcsíny megbuktatta a jakobinus diktatúrát, de a nagyburzsoáziát képviselő direktórium folytatta a harcot. Hollandia a francia csapatok kezére került, ahol kikiáltották Franciaország első csatlós államaként a Batáviai Köztársaságot, ami csak fokozta az angolok elszántságát. 1795-ben azonban megtörtént Lengyelország harmadik – teljes – felosztása. Az addig megkímélt lengyel területeken Oroszország, Poroszország és Ausztria osztoztak. Ezzel a kelet-közép-európai régió harmadik történelmi állama is megszűnt mint önálló politikai tényező, és vele megszűnt politikai értelemben véve a kelet-közép-európai régió is, hogy az első világháború után támadjon fel újra. Oroszország a három osztozkodás nyomán közel 500 kilométerrel tolta nyugatabbra határát, és az Európára néző ablak után megnyitotta az Európába vezető utat is. A lengyel területek bekebelezésének nehézségei miatt Poroszország lemondott a franciák elleni harcról, és az 1795 áprilisában kötött baseli békeszerződésben elismerte, hogy Franciaország keleti határa a Rajna.

A forradalom tehát alapjaiban rendítette meg az európai államrendszert. Évszázados államalakulatok fennmaradása vált kérdésessé és ezzel együtt az európai hatalmi egyensúly. A Habsburg-birodalomra súlyos válságok sora várt, ami Magyarország helyzetének megváltoztatásához is alkalmat nyújthatott. Ehhez azonban hiányoztak a belső feltételek.

1794. július 24-én tartóztatta le a rendőrség Martinovics Ignácot, aki II. Lipót idején a titkosrendőrség ügynökeként működött, de utóbb állását elvesztve merész fordulattal egyrészt a magyarországi nemesi reformellenzék célkitűzéseinek megvalósítása, másrészt az ország társadalmi viszonyainak radikális átalakítása érdekében titkos szervezkedést indított. Letartóztatása után tett vallomásaiban, valamint a börtönben készített emlékirataiban Martinovics – vagy azért, hogy saját személyének jelentőségét növelje, vagy hogy a kormánynak tett ismételt ajánlatai révén új szerephez juthasson – a szervezkedést jóval nagyobbnak tüntette fel, mint amilyen ténylegesen volt, és az akkori Magyarország politikai életének számos vezetőjét keverte gyanúba. Azt is vallotta, hogy a francia forradalom egyes vezetőivel közvetlen kapcsolatban állt, akik őt bízták meg Magyarországon a forradalmi propaganda megszervezésével, jelentős pénzüsségeket ígértek neki, és diplomáciai akciók előkészítésébe, sőt, egyes haditervekbe is bevonták. Ebből semmi sem volt igaz, a magyarországi jakobinus mozgalom nemzetközi összeköttetések nélküli, szűk körű szervezkedés maradt. A franciaországi események által kiváltott és a harctéri vereségektől felfokozott félelem légkörében azonban az uralkodó és kormánya „példát statuált”, és a szervezkedés vezetőit halállal, a résztvevőket pedig hosszú börtönbüntetéssel sújtotta.

A mozgalomnak messzemenő belpolitikai következményei lettek, mert I. Ferenc kormányzati rendszere, a mindenfajta reformtól és újítástól való irtózás nagyrészt a Martinovics-összeesküvés elleni visszahatásként alakult ki. A nemzetközi kapcsolatok történetében nem is kellene megemlíteni a mozgalmat, mert külső összeköttetései valójában nem voltak. A francia forradalom eszméi, akárcsak Európa többi országába, hozzánk is hamar eljutottak és jóval nagyobb visszhangra találtak, mint ahogyan azt a titkos szervezkedés résztvevőinek számából sejtethetnénk, nemzetközi kapcsolatok kiépítéséhez azonban más feltételekre és más tényezőkre volt szükség. Ezek pedig nemcsak 1795-ben, de később is hiányoztak.

Az angol-osztrák szövetség elleni háborúnak a következő évben egy rendkívül tehetséges fiatal tábornok, Bonaparte Napóleon adott új fordulatot. Sorra meghódította a kis észak-itáliai államokat, számos vereséget mért a Lombardiában levő osztrák haderőre, majd a következő évben Ausztriába nyomult, és 1797 októberében a campoformiói béke aláírására kényszerítette, amelyben Ausztria lemondott Belgiumról és Lombardiáról, elismerte a rajnai határt, kárpótlásul viszont megkapta Velencét, Isztriát és Dalmáciát.

Anglia azonban nem volt hajlandó a békére, a francia kormány pedig annak az elgondolásnak az alapján, hogy Angliára a Közel-Keleten lehet a legérzékenyebb csapást mérni (meg azért is, hogy a becsvágyó tábornokot eltávolítsák Franciaországból), Bonaparte Napóleont 40 000 katonával Egyiptomba küldte. Ottani sikereit azonban nem aknázhatták ki, mert Nelson admirális Egyiptom partjai előtt megsemmisítette a francia flottát. A franciák megjelenése Egyiptomban orosz-török közeledést, sőt orosz-török szövetséget vont maga után. Angliának sikerült Ausztria, Oroszország és Nápoly részvételével megszerveznie a második koalíciót, amelynek seregei kiverték a franciákat Itáliából.

A vereségek hírére az Egyiptomból hazatérő Napóleon 1799. november 9-én (brumaire 18.) államcsíny útján megbuktatta a francia kormányt és katonai diktatúrát vezetett be. 1800 májusában új hadsereg élén ismét Itáliába tört, újból megverte az osztrákokat, akik 1801 februárjában – lényegében a campoformióival azonos feltételek mellett – aláírták a lunéville-i békeszerződést. Napóleon több baráti gesztust tett Pál cár irányába, aki már egy India elleni hadjárat tervével foglalkozott, amikor – az angol titkosszolgálat tudtával megszervezett – merényletnek esett áldozatul. Az új cár, I. Sándor azonban kiegyezett Napóleonnal, mire 1802 márciusában Amiens-ben Anglia is békét kötött Franciaországgal.

A békéből mindössze egyévi fegyverszünet lett. Franciaország nem mondott le a további terjeszkedésről, gyorsított ütemű flottaépítkezésbe, erőteljes gyarmati politikába kezdett. Angliának szembe kellett néznie azzal a lehetőséggel, hogy Franciaország a tengereken is túlszárnyalja, mire Londonban a

háborús párt kerekedett felül. Napóleon egyelőre lemondott gyarmati terveiről, és Anglia előzőnlésére készült. „Három ködös nap – mondotta arra célozva, hogy a köd megakadályozza az angol hajóhad működését –, és Anglia a miénk lesz.”

Addig is állandósítani, sőt örökletessé akarta tenni uralmát, és 1804. december 2-án VII. Pius pápa közreműködésével császárrá koronáztatta magát. A koronázás nemcsak a forradalmi köztársaság felszámolását jelentette, hanem új külpolitikát is: Nyugat- és Közép-Európának Franciaország gazdasági és katonai túlsúlya alapján való egyesítését. Tervét Napóleon csak fokozatosan valósíthatta meg, Itália és Németország politikai szétagoltságának kihasználásával. Az ottani kis államok együttműködésre kész dinasztáinak országait az egyházi területek bekebelezésével megnövelte, a megdöntött uralkodóházak trónjára pedig saját családjának tagjait ültette, és így Franciaországot e függő országok sorával vette körül, amelyekkel korlátlanul rendelkezett, egyre növelve birodalmának túlsúlyát Európában. Külügyminisztere, Charles-Maurice Talleyrand nem helyeselte Napóleon célkitűzéseit. A hagyományos európai államrendszer fenntartásának híve volt, Franciaország vezető szerepének biztosításával, és ezért – noha nyíltan nem mert szembefordulni a császárával – útjaik mindinkább elváltak egymástól.

Az angol kormány Napóleon ellen új szövetséget szervezett, amelynek magva ismét Ausztria volt. I. Ferenc, aki 1804. augusztus 11-én „Magyarország alkotmánya, törvényei és jogai épségben tartásával” felvette az „Ausztria örökös császára” címet, némi habozás után, Anglia pénzügyi és Oroszország katonai segítségével bízva, elszánta magát a háborúra, amelyhez Poroszország részvételét is meg akarta nyerni.

Napóleon Angliával szemben összpontosított haderejét gyors menetekben a Dunához indította, hogy az orosz seregek megérkezése előtt döntő csapást mérjen Ausztriára. A Duna völgyét védő osztrák csapatokat körülzárta, és így megnyílt előtte az út Bécsbe, amelyet 1805 novemberében elfoglalt. Seregei – száz évvel azután, hogy Rákóczi katonái a franciákkal való egyesülés reményében „Bécs alját nyargalták” – Magyarország határához értek.

Napóleon figyelmét Magyarország, mint egyik fő ellenfelének hátországa és tartaléka, eddig sem kerülte el. Több megbízottat küldött az ország tanulmányozására, akiknek jelentéseiből az elfogulatlan idegen szemével kapunk képet a korabeli viszonyokról és arról, milyen jelentőséget tulajdonított a külföld Magyarországnak az európai politika sakktábláján. „A császárok állandó célja, hogy ezt a királyságot az osztrák monarchia egyszerű tartományává tegyék... – írta egy 1802-ben készült jelentés –, így azután kereskedelme elpusztult, iparát számtalan akadály fojtogatja, a felvilágosult ismeretek behatolását akadályozzák, a mezőgazdaságot azzal teszik tönkre, hogy nem nyitnak piacot terményeinek. Ez hivatalos nyelven azt jelenti, hogy Magyarországot úgy kezelik, mint egy gyarmatot, és ez az egyetlen oka annak, hogy ez a nagyszerű ország meddő marad a császárok kezén.”⁷ „A környező országok, miután sokáig támogatták függetlenségét, Ausztriához kerülve most elnyomását segítik. Galícia és Erdély – két katonákkal megrakott tartomány – a határörvidékkel együtt olyan láncot alkotnak körülötte, mely örökre biztosítja urai számára...” – így szólt egy másik helyzetismertetés. „Magyarország nemcsak ahhoz túl gyenge, hogy függetlenségét kivívja, hanem még ahhoz is, hogy erre aspiráljon. Nehezen jutna arra a gondolatra, hogy különváljék a monarchiától... Nem az gyötri, hogy vele egyesítve van, hanem az, hogy rosszul van vele egyesítve...”⁸

Hogyan lehet ezt a helyzetet a francia érdekeknek megfelelően módosítani? Magyarország Ausztriával véglegesen összekapcsolva hatalmas királyság lehet, és ehhez csak az kell, hogy a monarchia székhelyét Bécsből Budára helyezték át. Ausztriának keleten, a Fekete-tenger irányában, Törökország rovására kellene terjeszkednie, aminek következtében automatikusan megszűnnének a francia-osztrák ellentétek és összeütközések. Felmerült ugyan a francia külpolitikában egy ezzel ellentétes gondolat – Moldva és Havasalföld egyesítése francia vezetés alatt, Ausztria elleni támaszpontként –, de Talleyrand az előbbi irány mellett foglalt állást. Az 1805. évi hadjárat megindulásakor azt javasolta Napóleonnak, hogy Ausztriát el kell választani Angliától és ellentétbe hozni Oroszországgal. Ausztria ne legyen többé közvetlen érintkezésben Franciaországgal és az általa alapított államokkal, viszont kárpótlást kell kapnia keleten, hogy bástya legyen immár nem Törökország, hanem Oroszország ellenében. A velencei tartományok, Tirol stb. helyett adják oda neki Havasalföldet, Moldvát, Besszarábiát és Bulgária legészakibb részét. Ausztria figyelme így keletre fordulna, és orosz riválisával szemben természetes szövetségesre lelne Franciaországban.

A francia elővéd parancsnoka, Davout marsall a vele szemben felsorakozó csapatok vezetője, Pálffy tábornok útján megüzente József főherceg nádornak, hogy Napóleon „kész a magyar nemzetet

⁷ Lacuée 1802. június 29-i levele Bouriennehez. Kecskeméti, K.: *Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon*. 1802-1809. Bruxelles. 1960. 5-6. old.

⁸ Ld. Lezay-Marnesia jelentését. Kecskeméti im. 77-79. old.

semlegesnek tekinteni és seregeinek megtiltani Magyarország határainak átlépését, ha a főherceg nádor és a magyar nemzet csapatait visszavonják, nem hívnak össze inszurrekciót és továbbra is ellátják Bécset élelemmel...”⁹ Végül hajlandó olyan egyezményt kötni, amely a két ország közötti harmónia fenntartására irányul.

Davout és Pálffy levélváltása komoly bonyodalmakat okozott. A nádor felelősségre vonta Pálffyt, amiért megbízatását túllépve, politikai színezetű tárgyalásokba bocsátkozott. Pálffy azzal védekezett, hogy szorult helyzetében csupán időt akart nyerni, ami igaz lehet, de nincs kizárva, hogy környezetében egyesek messzebbmenő terveket szőttek. Az akció miatt a nádor is gyanúba került, hogy a magyar trónra áhítozik, Davout viszont – miután a nádor nem tárgyalt vele – csapataival megszállta Pozsonyt.

Várták-e Magyarországon Napóleont? Néhányan bizonyára igen, de tömegmozgalom nem bontakozott ki a franciákkal való együttműködés érdekében. A jobbágyság körében nem volt forradalmi hangulat és Napóleon egyébként sem akart a néptömegekre támaszkodni. A nemesi vezetőket viszont a felosztott Lengyelország sorsa tette óvatossá. Nem tudhatták, hogy a békét nem az ő rovásukra fogják-e megkötni. Napóleonak különben is más tervei voltak, és Magyarország birtokát nem akarta a Habsburg-dinasztiától elvitatni.

1805. december 2-án Austerlitznél Napóleon nagy győzelmet aratott az egyesült osztrák-orosz seregek felett. A Habsburg-ház sok évszázados uralmának egyik legmélyebb válságát élte át, Talleyrand mérsékletre intette Napóleont: „Felséged most összetörheti vagy felemelheti az osztrák monarchiát, de ha az egyszer összetört, felségednek magának sem áll többé majd hatalmában szétszórt töredékeit egybegyűjteni és egy egészé újra összefogni. Márpedig ennek az egésznek a létrehozása szükség van.” „A magyarok – folytatta fejtegetéseit Talleyrand – cserbenhagyhatják ezt a szüntelen vereségek által megalázott zászlót, és ahhoz túl gyöngék lévén, hogy független államot alkossanak, az oroszok karjaiba vethetnék magukat, akikhez szokások dolgában úgyszólván hasonlóknak... Márpedig, ha az oroszok Magyarország urai, mindenhatók lennének Európával szemben.”¹⁰

Napóleon nem volt nagylelkű, de nem is törte össze Ausztriát. A december 25-én megkötött pozsonyi béke elcsatolta Tirolt, Velencét, Isztriát és Dalmáciát, óriási hadisarcot rótt rá, a császárság azonban fennmaradt. Napóleon öröme nem volt teljes, mert közben az angolok Trafalgárnál megsemmisítették a francia-spanyol flottát. El kellett temetnie Anglia megtámadásának tervét, és miután Angliát nem győzhette le, kénytelen volt folytatni a háborút az Angliával szövetséges kontinentális hatalmak ellen.

1806 júliusában 16 kisebb állam bevonásával megalkotta az ún. Rajnai Szövetséget, és ezzel a Német-római Birodalom végleg megszűnt. Most már Poroszországra került a sor, amelynek hadereje Jena és Auerstädt mellett teljes vereséget szenvedett. Napóleon november 21-én Berlinben kiadta a kontinentális zárlatról szóló híres rendeletét, amelyben megtiltotta minden kereskedelmet Angliával. Azt hitte, ezzel gazdaságilag tönkreteszti és térdre kényszeríti Angliát, mely azonban tengerentúli kereskedelme révén elhárította a zárlat káros következményeit, az európai országok gazdasága viszont nem, ez pedig ugyancsak megnövelte a francia hegemoniával elégedetlenek tömegét.

Poroszország után Napóleon Tilsitben 1807. július 7-én békét kötött Sándor cárral, aki miatt nem állította helyre Lengyelországot, hanem csupán a Poroszországtól elcsatolt területek egy részéből szervezte meg a Varsói Nagyhercegséget, mely alkalmas volt arra, hogy Poroszországgal szemben a francia politika támasza legyen, de ahhoz túl kicsiny, hogy a cár birodalmát veszélyeztesse. A lengyelországi eseményeket nálunk – a régi kapcsolat alapján – nagy figyelemmel kísérték, és a lengyelek közül is sokan keresték fel Magyarország északi vármegyéit, többek között Hugo Kollataj, a nagy lengyel demokrata is, hogy ottani barátaikat megmozdításra bírják. Erre nem került sor, de Napóleon lengyel politikája nagy reményeket keltett, hogy azután nem kevés csalódást váltson ki. A tilsiti találkozót Napóleon ugyanis arra használta fel, hogy Sándor cárral baráti viszonyba lépjen – lényegében Európa felosztása alapján. A Nyeman és a Bug folyóktól keletre eső részét Oroszország érdekszférájába sorolták, míg a kontinens nyugati felét Napóleon birodalmába.

Napóleon páratlan sikersorozatát elsősorban annak köszönhette, hogy Franciaország nagyobb mértékben tudta mozgósítani a rendelkezésre álló erőforrásokat, mint a feudális államok, amelyeknek lakossága a francia csapatokat kezdetben nem ellenségként, hanem közömbösen vagy éppen felszabadítóként fogadta. A gyors döntést kereső napóleoni hadvezetés nagy fölényben volt az elavult módon harcoló ellenséggel szemben. A hatalmi egyensúly így azután teljesen felborult Franciaország javára, mely – Oroszország után – egyébként az akkori Európa legnépesebb állama volt, a hozzácsatolt területek

⁹ Domanovszky, S.: *József nádor élete*. I. köt. Bp. MTT. 1944. 435. old.

¹⁰ Bertrand, P.: *Lettres inédites de Talleyrand à Napoleon. 1800-1809*. Paris. 1889. 209-212. old.

lakosságával együtt pedig Oroszország népességét is felülmúlta. Napóleon birodalma azonban nemcsak a mértéktelenül megnövekedett Franciaországból állt, ide kell számítanunk az itáliai csatlós államokat és a Rajnai Szövetség tagjait is. Napóleon hatalmának tetőpontján Európa 167 milliónyi lakosságának a fele – 82 millió – (ebből a francia császárság lakossága 44, a csatlós államok lakossága 38 millió) közvetlenül vagy közvetve a francia császár uralma alatt állott.

Ennek megszilárdítása azonban megoldhatatlan feladatnak bizonyult. A francia burzsoázia érdekei, amelyeknek szolgálatában Napóleon uralma állt, nem voltak összeegyeztethetők a többi európai – semleges, szövetséges vagy csatlós – ország uralkodó osztályainak érdekeivel. A kontinentális zárlattal szemben növekedett az ellenállás. Napóleon, hogy Nyugat-Európa feletti uralmát Spanyolország megszerzésével teljessé tegye, 1808-ban Bayonne-ban lemondatta a spanyol uralkodót, és bátyját, Bonaparte Józsefet tette meg spanyol királlyá. A spanyolok gerillaháborúval válaszoltak, mely rengeteg áldozatot követelt, de Napóleon erőinek jelentős részét kötötte le. Amikor 1808-ban Erfurtban a cárral találkozott, hiába vonaltatta fel a tőle függő uralkodók egész sorát, a fényes külsőségek nem takarhatták el a napóleoni birodalom mögött sötétlő árnyakat. Talleyrand titokban már a császár bukásán munkálkodott, és a cárt arra bízta, hogy ne támogassa Napóleon terveit.

A spanyolországi események hatására Ausztria valóban fegyvert fogott, de Napóleon ezúttal is gyorsabb volt. 1809. május 14-én bevonult Bécsbe, két nappal később pedig kiadta a magyarokhoz szóló schönbrunni kiáltványát.

„Magyarok! – így szólt a kiáltvány – eljött az a szempillantás, melyben visszanyerhetitek régi függetlenségeteket. Fogadjátok el a békességet, melyet ajánlok: maradjon fenn Hazátoknak Consitutiója... Semmit sem kívánok Én Ti-tőletek; egyedül csak azt akarom látni, hogy szabad és valósággal független nemzetté legyetek... Válasszatok Királyt magatoknak... Gyülekezzetek ezért össze Rákos mezejére, régi Őseitek szokása szerint, tartsatok ott igaz Nemzeti Gyűlést! És adgyátok tudtomra végzéseiteket...”¹¹

Napóleon királyjelöltjeként mostohafia, Eugène Beauharnais és József nádor mellett főleg Esterházy Miklós herceget emlegették, a leggazdagabb magyar főnemes, aki egyébként – a családi hagyományoknak megfelelően – a Habsburg-ház híve volt. Hiúságának bizonyára hízelgett az ötlet, de jelöltségét nem vette komolyan, hiszen maguk a franciák üzenték neki, hogy egyenlőre ne mozgolódjon.

A kiáltványnak említésre méltó visszhangja nem volt. A magyar nemesség elégedetlenkedett ugyan a dinasztia kormányzásával, de nem annyira, hogy a már nem is forradalmi, hanem egyszerűen polgári Franciaországgal szövetkezve kockára tegye kiváltságait. Mit várhatott Napóleontól? Azt, hogy az ország a Habsburg-birodalom önkormányzattal bíró tartománya helyett a Francia Császárság csatlós állama legyen? Napóleon Schönbrunnba már nem a szabadság bajnokaként, hanem mint a spanyolok elnyomója érkezett, aki előzőleg éppen a lengyel kérdésben bizonyította be, hogy a nemzeti célkitűzéseket habozás nélkül alárendeli világuralmi terveinek. A lengyeleknek a maguk felosztottságában nem volt mit veszteniük, és ezért csatlakoztak Napóleonhoz, a magyar nemesség viszont még sokat veszíthetett, és ezért nem hallgatott a csábító hangra.

Kiáltványával Napóleon valójában az osztrák seregben szolgáló magyar katonák harci szellemét akarta gyöngíteni és a magyar nemesi felkelést megzavarni, amelynek jelentőségét persze nem becsülte sokra, de Napóleon nem lett volna az, aki volt, ha nem tett volna meg mindent az ellenséges haderő gyengítésére. Katonai helyzete 1809 májusában – addigi sikerei dacára – éppenséggel nem volt kedvező. A május 21-22-i asperni csatában az osztrák hadsereg megakadályozta Napóleon átkelési kísérletét a Dunán. A kudarc nem volt alkalmas arra, hogy a kiáltvány hatását növelje, viszont megmagyarázta, miért sürgette terjesztését Napóleon. Ha fejében meg is fordult az Osztrák Császárság felosztásának gondolata, ha fenyegetőzött is Magyarország függetlenségének helyreállításával, hogy a bécsi udvartól nagyobb engedményeket csikarjon ki, valójában nem erre törekedett, hanem arra, hogy a meggyöngyült Ausztriát saját szolgálatába állítsa. Mikor azután a július 6-i wagrami ütközetben kiköszörülte az asperni csorbát, Ferenc császár kérésére fegyverszünetet, nem sokkal később pedig békét kötött. A schönbrunni béke fenntartotta Ausztriát, de Szlovéniát és Horvátországnak a Szávától délre eső részét „illír tartományok” néven a francia császársághoz csatolta.

Az alkalom Magyarország függetlenségének visszaszerzésére csak látszólag volt meg. Valójában arról volt szó, hogy az ország a Habsburgok vagy valaki más jogára alatt illeszkedjék – egy nagyobb egység tagjaként vagy különválasztva – Napóleon kontinentális birodalmába. Az utóbbi esetben jobban függött volna a császár szerencsecsillagának emelkedésétől vagy süllyedésétől, aki minden addiginál nagyobb erőpróba előtt állt. A francia-orosz viszony már rég túljutott kezdeti szívéllyességén, és egyre több súrlódás zavarta.

¹¹ A kiáltvány magyar szövegét közli Bay, F.: *Napoleon Magyarországon*. Bp. Officina. Én. 78. old.

Ezt nemcsak a diplomaták tudták. Horvát István, a később nacionalista túlzásairól ismert történész, aki Wagram után a francia-magyar szövetség kilátásairól ábrándozott, néhány nappal később már kijózanodva írta naplójába: „.....Még akkoron sem lehet here királyi házunktól való megszabadulásunkat reménlenünk, midőn Napóleontól meg verettetik seregünk... Ez az ember... könnyen megteheti, hogy megtsipedezvé az Ausztriai birodalom határait, Habsburg Hőseinek maradványait ideig óráig országoli hagyja... a mi alázatos királyunk oly formán mint Austerlitznél a Malomban 1805-dikben magát ismét Napoleon könyörületességébe és pártfogása alá veti, hozzá áll mint Társ, a Rajnai szövetséghez; által engedi leányát Napoleonnak valamelyik atyafiának feleségül...”¹² A budai hajóhídon sétálgató fiatalember csak azt jegyezte fel, ami a „levegőben lógott”.

Nem valamelyik „atyafia”, maga Napoleon vette feleségül Mária Lujzát 1810. március 11-én, és Metternich, az új kancellár – azelőtt Ausztria párizsi nagykövete – a franciákkal való szoros együttműködésben látta a Habsburg-birodalom jövőjét. Ennek során az a gondolat is felmerült, hogy a császári vő fegyveres segítségével számolják fel a birodalom átszervezését akadályozó rendi alkotmányt és vele együtt a magyar különállást, de Napoleonnak más gondja volt.

1810 decemberében Sándor cár felmondta a kontinentális zárlatot és megnyitotta az orosz kikötőket az angol áruk előtt. Napoleon elhatározta, hogy leszámol Oroszországgal. A poroszok 30 000, az osztrákok 40 000 főnyi sereget bocsátottak rendelkezésére. Metternich Napoleon győzelmére számított, de azért a bécsi orosz nagykövet tudomására hozta, hogy az osztrák csapatok nem fognak az oroszokkal harcolni.

Az oroszországi hadjárat teljes kudarcot vallott, és fordulópontot jelentett Európa történetében. 1812 decemberében Yorck porosz tábornok hadtestével átállt az oroszokhoz, a habozó porosz király pedig a néptömegek nyomására hadat üzent Napoleonnak és szövetséget kötött a cárral.

Napoleon új hadsereggel Németországba tört, hogy az orosz-porosz-svéd szövetség haderőit szétverje, ellenfelei azonban egységes terv szerint védekeztek, és a császár nem tudott győzelmet aratni. Ekkor lépett közbe Metternich, és 1813. június 26-án kilencórás vitában próbálta rávenni Napóleont a Rajnai Szövetség feloszlására és az 1805-ös határok visszaállítására, amely esetben Ausztria létrehozna a békét a szemben álló ellenfelek között. Metternichet az az aggodalom késztette közvetítésre, hogy a francia császár veresége esetén Oroszország fenyegető túlsúlyra tenne szert, javaslatait azonban elutasították, mire Ausztria csatlakozott a franciaellenes szövetséghez, amelynek túlerejével Napoleon hadvezéri zsenialitása sem bírta. Seregének egy részét a Rajnai Szövetség katonái alkották, akik válságos helyzetekben – mint az október 16-18-i lipcsei „népek csatája” során – átálltak a szövetségesek oldalára. A lipcsei csata alkalmával történt, hogy Schwarzenberg osztrák főparancsnok fontos üzenettel Blücher porosz tábornokhoz, majd Bernadotte svéd trónörököséhez küldött egy fiatal huszártisztet – Széchenyi Istvánt -, aki nehéz feladatát sikeresen oldotta meg. Napoleon üldözése során a szövetséges csapatok benyomultak az évtizedes háborúk által kimerített Franciaországba, mely már nem tudott eredményesen védekezni. Napoleon fia javára lemondott a trónról, de ezzel is elkésett. A párizsi nagyburzsoázia képviselői visszahívták Franciaország trónjára a Bourbonokat, akik a szállóigévé vált mondás szerint „semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek”.

Napoleon még egyszer megpróbálta magához ragadni a szerencsét. Elbárol visszatérve elkergette Párizsból XVIII. Lajost, de uralma mindössze száz napig tartott. 1815. június 18-án Waterloonál vereséget szenvedett, és hatévi száműzetés után Szent Ilona szigetén halt meg. Az Európa egyesítésére irányuló kísérlet megbukott, a kontinens hagyományos államrendszere helyreállt, s azon belül a Habsburg-birodalom – 1804 óta hivatalosan: az Osztrák Császárság – visszanyerte régi súlyát és jelentőségét.

A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség

Napoleon Elba szigetén tartózkodott, amikor 1814. október 1-jén megnyílt a schönbrunni palota termeiben a bécsi kongresszus, hogy közel negyedszázadon át tartó háborús korszak után újjárendezze Európát. A kongresszuson Európa valamennyi független állama részt vett, de a döntéseket a nagyhatalmak képviselői egymás között hozták meg, mindenekelőtt a négy győztes: Oroszország, Anglia, Ausztria és Poroszország. Franciaország legyőzöttként vett részt a tanácskozásokon, de nem lehetett kétséges, hogy veresége dacára elsőrangú tényezője az európai politikának, tehát számolni kell vele. Ez az öt állam alkotta az ún. nagyhatalmi koncertet, mellettük a többi – még Svédország és Spanyolország is – voltaképpen statisztaszerepre kényszerült.

¹² Horvát, I.: *Mindennapi*. Bp. Tankönyvkiadó 1967. 438-9. old.

A kongresszus célja a forradalom és Napóleon által megdöntött régi rend restaurálása volt – jelszavául tehát a legitimitás elvét választotta, de emellett legalább ugyanolyan mértékben törekedett a hatalmi egyensúly helyreállítására, ami elsősorban a területi követelések egyeztetését jelentette.

A legnagyobb igénnyel Oroszország lépett fel, melynek döntő szerepe volt Napóleon vereségében. A cárnak egész Lengyelországot magának követelte, aminek következtében kelet-európaiból közép-európai hatalommá vált volna. Növekedése érthetően aggasztotta a többi államot – elsősorban Ausztriát és Angliát –, amelyek attól sem riadtak vissza, hogy a legyőzött Franciaországgal fogjanak össze az oroszok visszaszorítása érdekében.

Sándor cár a poroszoknak az átadandó lengyel területek fejében felajánlotta Szászországot, miután a szász király túl sokáig maradt hű Napóleonhoz. Metternichnek hosszas tárgyalások után sikerült egy kompromisszumos javaslatot elfogadtatnia, amelynek értelmében a cár a tulajdonképpeni lengyel területeknek csak egy részét kapta meg, a többin Ausztria és Poroszország osztozott. Poroszországnak be kellett érnie a Szász Királyság felével, de kárpótlásul rajnai tartományokat is kapott és közvetlenül határos lett Franciaországgal. Ausztria megnövelte befolyását Itáliában. Övé lett az ún. Lombard-Venecziai Királyság és több kisebb olasz állam trónjára is a Habsburg-ház mellékágának tagjai kerültek. Franciaországot 1789. évi határai közé szorították. A hajdani spanyol, majd később osztrák Németalföldet – a mai Belgiumot – az angolok kívánságainak megfelelően Hollandiával egyesítették, hogy jobban ellenállhasson egy későbbi francia nyomásnak. A német egység megteremtése – akárcsak Itália egyesítése – a nemzeti eszme kétségtelen erősödése dacára elmaradt. Nem volt összeegyeztethető sem a legitimitás elvével, sem pedig a nagyhatalmak közötti egyensúly biztosításával. A német egység megvalósítását Ausztria vezetése alatt sem Poroszország, sem a többi nagyhatalom nem fogadhatta el, Ausztria viszont ellenezte, hogy Poroszország a kis német államok bekebelezése révén túlságosan megnövekedjék. A Német-római Birodalom helyett felállított „Bund” a német államok laza szövetsége lett, mely sem katonasággal, sem végrehajtó hatalommal nem rendelkezett.

A szívós alkudozások eredményeként kialakított hatalmi egyensúly tartóssága voltaképpen az egyes államok belső szilárdságától függött, aminek biztosítása jóval nehezebb feladat volt, mint a zsákmány felosztása. A szövetkezett uralkodók csak a néptömegekre támaszkodva győzhették le Napóleon hadait, de győzelmük egyúttal a reakciónak a polgári forradalmak felett aratott győzelme volt, a társadalmi fejlődés által kiváltott mozgalmakat elfojtotta, de teljesen megsemmisíteni nem tudta. Az újjárendezett Európát a győztesek épp azért nem annyira Franciaországtól vagy egymás közötti ellentéteik kiéleződésétől féltették, mint inkább saját alattvalóiktól, és emiatt – a fennálló rend s az uralkodó dinasztiák hatalmának biztosítása végett – kötötte meg Sándor cár, I. Ferenc császár és III. Frigyes Vilmos porosz király 1815. szeptember 26-án Párizsban a „Szent Szövetséget”. A szövetség, amelyhez Európa legtöbb uralkodója csatlakozott, közös fellépést helyezett kilátásba minden olyan esetben, amikor a dinasztiák uralmát forradalom fenyegeti, és tagjainak köteletségévé tette a forradalmi mozgalmak megakadályozását.

A Szent Szövetség kezdetben jól működött. Az uralkodók és vezető miniszterei gyakran találkoztak egymással, 1818-ban Aachenben, 1821 januárjában a laibachi (Ljubljana) kongresszuson, amelynek határozata értelmében 80 000 osztrák katona menetelt Nápolyba a „rend” helyreállítására. Egy évvel később a veronai kongresszus döntése alapján francia csapatok vonultak Spanyolországba, hogy VII. Ferdinánd ingadozó trónját megtámasszák. A spanyolok és a portugálok amerikai gyarmatainak önállósulását azonban a Szent Szövetség nem tudta megakadályozni, és nem állíthatta meg a török birodalom bomlását sem. – A szerb felkelők harcainak eredményeként, igaz, a szultán névleges uralma alatt, egy kis fejedelemség jött létre, az egyiptomi király megtagadta az engedelmességet a szultánnak, a görög felkelés és annak kegyetlen elnyomása pedig – Metternich vonakodása dacára – beavatkozásra késztette az európai hatalmakat, amelyek 1830-ban elismerték Görögország függetlenségét. Ugyanezen év júliusában egy új párizsi forradalom elkergette trónjáról a királyt, hogy Lajos Fülöp személyében a polgárság érdekeit figyelembe vevő és arra támaszkodó uralkodót ültessen a helyére. Belgium elszakadt Hollandiától, és a lengyelek is felkeltek a cár uralma ellen.

A bomlás csírái – a rendszer ellentmondásai – tehát hamar megmutatkoztak és köztük az is, mely a polgárosult Nyugat-Európa és a feudalizmus béklyói között élő Közép- és Kelet-Európa, a liberalizmus és az abszolutizmus között feszült. Ez nem a diplomáciai kapcsolatok síkján jelentkezett, mert a nemzetközi egyensúly fenntartásának szükségességében a nagyhatalmak egyetértettek (bár azt Anglia és Oroszország nem mindig értelmezte azonos módon), hanem úgy, hogy ami nyugaton már megvalósult vagy megvalósulóban volt, erősen hatott a közép- és kelet-európai viszonyokra. A francia forradalom – a feudális uralkodó osztály rémképe – a változást várók számára követendő példa és iránytű lett, Anglia pedig, mely a tengerek feletti uralom mellett gazdasági téren vitathatatlan vezető szerepre tett szert, mint a világ bankárja és mint a világ műhelye, ugyancsak széles körben hatott. Az ipari forradalom árnyoldalai ugyan emelkedtek el a külföld figyelmét, de a gazdasági fejlődés látványos jelei, a gőzgépek, a vasutak, a gyárak a kontinensen is megkezdtek hódító útjukat és biztosabban ásták alá Közép-Európa politikai rendszerét, mint

az angol parlamentáris intézmények sokak szemében egyre vonzóbb képe. Az angol külpolitika a status quo fenntartására törekedett, és a franciák is óvakodtak attól, hogy azt nyíltan vitássá tegyék, de nagyon is kérdéses volt, vajon az érlelődő gazdasági-társadalmi változások felborítják-e a hatalmi egyensúlyt, nemzetközi válságokat idéznek-e elő, vagy pedig levezethetők a meglevő államhatárok között?

Az Osztrák Császárság és a nemzetiségi kérdés

Azt, hogy Ausztria Napóleon hadaitól elszenvedett vereségei dacára a francia hegemoniát felszámoló nagy küzdelem tevékeny résztvevője volt és hosszú időn keresztül jelentős szerepet vitt az európai politikában, elsősorban Metternich kancellár (1809-1848) érdemének szokták tulajdonítani. Nehéz kétségbe vonni annak nagyságát, aki közel négy évtizeden keresztül irányította Európa sorsát, de mégis meg kell tennünk, mert maradandót, ami az igazi államférfi rangját valakinek megadja, nem alkotott. Metternich nem előre, hanem visszafelé tekintett, és vitathatatlan tehetségét olyasminnek a konzerválására fordította, amit az idő bukásra ítélt, a kancellár pedig elég soká élt ahhoz, hogy a bukást személyesen is megérje.

Valószínűleg a bécsi kongresszus volt az utolsó alkalom arra, hogy az „Osztrák Császárságot” biztos alapokra helyezték azoknak a Duna menti népeknek az összefogása révén, amelyek zömmel a birodalom határain belül éltek. Az osztrákok, a csehek, a magyarok és a szlovákok mellett a délszlávokat és a románokat is magába foglaló államalakulatnak viszont le kellett volna mondani azokról a nem Duna-völgyi területekről, amelyeknek lakossága más nemzetekhez tartozott. Metternich azonban ragaszkodott Lombardiához meg Velencéhez, és ezért a birodalom lett az olasz nacionalizmus fő ellensége; ragaszkodott a Német Szövetségen belüli megosztó szerephez – tehát alul kellett, hogy maradjon a német nemzeti gondolattal inkább azonosulni tudó Poroszországgal szemben. Ugyanakkor a balkáni népek nem is titkolt megvetése miatt Metternich elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy a délszlávok és a román nemzeti egysége a birodalmon belül valósuljon meg, amelynek ezért előbb vagy utóbb a délszláv és a román nacionalizmussal is össze kellett ütköznie.

A Habsburg-ház – írta később Szemere Bertalan – „...a status hajóval visszafelé a Duna ellenében és nem mentében előre evezett, támaszpontját a német elemben és Ausztriában kereste, ahol az nincs, nem pedig a magyar-szláv elemben és Magyarországon, hol az valóban van. E hibás elv Austria gyöngeségének egyik legfőbb oka; míg státuszainak és népeinek nagy többsége a Duna útmutatását követve, ellenállhatatlanul keletnek tart, addig ő maga folyvást nyugatra tekint...”¹³ A Duna-völgye politikai rendezésének elmulasztása – akkor, amikor az még elsősorban az Osztrák Császárságtól függött – később kegyetlenül megbosszulta magát.

A nemzeti elv sorozatos megsértését az európai egyensúly helyreállításának szükségességével szokták mentetni. Erre hivatkoztak Lengyelország megosztása és a Német Szövetségen belüli – ugyancsak megosztó – szerep, valamint az itáliai jelenlét igazolása végett. A hatalmi egyensúly megteremtésének azonban sokféle módja volt, köztük olyan is, amely a birodalom jövőjét kevésbé terhelte volna meg az adott viszonyok között megoldhatatlan nemzeti problémákkal.

A nemzeti államért lehetett lelkesedni, lehetett sajnálkozni a nacionalizmus elfajulásán, de nem volt szabad kihagyni a számításból! A francia forradalom, a spanyol gerilla, az orosz nép ellenállása vagy az 1813-as esztendő német mozgalmi után nem kellett jóstehetség annak felismeréséhez, hogy a nacionalizmus a XIX. század történelmének nagy formálója lesz. Ahol ez az erő azonosult a meglevő állami keretekkel, megszilárdította, ahol szembekerült velük, bomlasztotta azokat. Bécs nem helyezkedhetett a nemzeti elv alapjaira és nem föderalizálhatta a birodalmat nemzetiségei szerint anélkül, hogy ne tette volna kérdésessé területi állományát. Mivel indokolta volna ebben az esetben, hogy Lombardia vagy Velence ne egy olasz nemzeti államhoz, Galícia nyugati része ne Lengyelországhoz tartozzon? Hogyan akadályozta volna meg, hogy a román- és a délszláv lakta területek további sorsa – és ezzel saját nagyhatalmi állása – ne váljon vitássá? Az Osztrák Császárság nem támaszkodhatott egyetlen nemzeti mozgalomra sem, tehát megpróbálta visszafogni és elaltatni, majd – amikor ez nem sikerült – egymással szembeállítani őket, amivel viszont elzárta maga elől a politikai fejlődés útját, a korszerű intézmények kiépítésének lehetőségét. Dahlmann, a maga korában haladó nézeteket valló göttingeni professzor mondotta a múlt század negyvenes éveiben: „Ausztria nem adhat népeinek alkotmányos szabadságot anélkül, hogy fennállását ne

¹³ Szemere Bertalan emlékiratai az 1848-49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Bp. Cserépfalvi. 1941. 117. old.

veszélyeztetné.”¹⁴ Mindez Ausztriát nemcsak kül-, de belpolitikai tekintetben is status quo állammá tette, amely tűzön-vízen át ragaszkodott a fennálló állapot megőrzéséhez, és amelynek kormányzata irtózott minden változástól. „Engem és Metternichet még kibír” – szokta volt mondogatni I. Ferenc. Metternich mindent megtett azért, hogy ne csak I. Ferencet, de az őt követő V. Ferdinándot is kibírja.

A birodalom határai között élő népek nemzeti újjászületése – bár kibontakozásuk tekintetében több szakaszt kell megkülönböztetnünk, és az egyes nemzeti mozgalmak fejlődésének ütemében jelentősebb eltéréseket észlelhetünk – egy és ugyanazon történelmi korszak terméke. A nemzeti kérdés lényege az volt, hogy a hatalom forrásává az uralkodókat kiválasztó „isteni kegyelem” helyébe az állampolgárok akarata lépjen, és a politikai-állami élet kerete az egy és ugyanazon nyelvet beszélők által lakott terület legyen. Ha ez eltér az uralkodók öröklött vagy hódított birtokállományától, akkor a fennálló állapotot a nemzeti elvnek megfelelően módosítani kell, bármilyen változásokat vonjon ez maga után a hatalmi viszonyokban. A nemzeti kérdés tehát nem volt közigazgatási, iskolaügyi vagy vallási probléma, amelyet igazgatási egységek határainak kiigazításával, helyi önkormányzatok kiépítésével, iskolák létesítésével, felekezetek egyenjogúsításával orvosolni lehetett volna, és inkább több, mint kevesebb engedménnyel meg lehetett volna „oldani”, hanem hatalmi harc, amely új államokért, új határokat, az erőviszonyok megváltozásáért dült, és nem valami légüres térben zajlott, hanem Európának a hatalmi egyensúly módosulására nagyon is érzékenyen reagáló középpontjában.

A nemzeti mozgalmak jelentőségét becsüli le, aki azt hiszi, hogy azok félúton megállva beérték volna nyelvi egyenjogúsítással, közigazgatási autonómiával, és nem törekedtek volna a politikai hatalom teljességének megragadására – az önálló államalapításra -, ha annak reális lehetősége felcsillan előttük. Az önálló államalkotás vagy a más állam keretében élő rokon népekkel való egyesülés persze nem mindig és nem mindenütt került napirendre, de mint perspektivikus cél, minden nemzeti mozgalom lényegéhez tartozott – a jóval szerényebben megfogalmazott programok mögé rejtve. Olyan útról volt szó, amelynek „elején a nemzeti fejlődés nyelvi-kulturális programja, végén pedig a szabad, független polgári állam eszményképe áll”.¹⁵

Kelet-Közép-Európa népein az előző évszázadok harcainak és alkudozásainak következményeként a cári Oroszország, az Osztrák Császárság, a hanyatló Oszmán Birodalom és a lengyel területek egy részét bekebelező Poroszország osztozott. A magyarok, a csehek, a románok, a horvátok, de még a lengyelek is kevesen voltak ahhoz, hogy Európa nagyhatalmaival egyenrangú államot alkothassanak, sőt ahhoz sem elegendő, hogy az Osztrák Császárság vezetésében meghatározó szerephez jussanak. A napóleoni háborúk százezres seregeinek hőmpölygése nyomán nemcsak trónok omlottak össze, de országokat, népeket csatoltak ide, majd oda, meggyőző módon érzékeltetve a nagy számok politikai jelentőségét. Kelet-Közép-Európa kis nemzetei célkitűzéseiket csak úgy látták megvalósíthatónak, ha a nemzeti egység eszméjét a meglevőnél, a ténylegesen létezőnél nagyobb, tartalommal töltik meg. A horvátoknál ez a délszláv egységet hirdető „illír” gondolat jegyében jelentkezett, a szerbeknél hasonló módon a délszlávok egyesítésére irányuló törekvésben, a cseheknek a szlovákokkal való testvériség és ezen túl valamennyi szláv nép szolidaritásának formájában. A szláv testvériség gondolata, az a tudat, hogy Európa legnagyobb népcsaládjához tartoznak, feloldotta a kis szláv népek tehetetlenségének érzését, különösen azután, hogy az orosz seregek Napóleon felett aratott győzelmei a szlávok erejét bizonyították. A románoknál is adott volt a cél: mindazon területek egyesítése, ahol románok laktak, tekintet nélkül az ott élő más népekre.

A nemzeti és a társadalmi fejlődés problémái Magyarországon

Nekünk, magyaroknak, ugyanazokat a kérdéseket tette fel a történelem, amelyeket a többi kelet-közép-európai népek is meg kellett válaszolnia, de sajátos helyzetünkből adódóan jóval bonyolultabb formában. Ezért a válasz sem lehetett egyszerű és ellentmondásmentes.

A történelmi Magyarországot különböző nyelveken beszélő népek lakták évszázadokon át anélkül, hogy ez a tény az ország egységét és annak magyar nevét kérdésessé tette volna. Miután azonban a török kor nagy háborúi elsősorban a magyarlakta területeket sújtották és a XVIII. század nagy telepítései is a magyarság arányát tovább rontották, az új nemzeti mozgalmak kibontakozása idején a magyarok már csak viszonylagos többségét alkották az ország lakosságának, az Osztrák Császárság népeinek pedig egyötödét

¹⁴ Idézi Angyal, D.: *Die Tronbesteigung Franz Josephs*. A Klebelsberg Történetkutató Intézet Évkönyve. VI. köt. Bp. 1936. 206. old.

¹⁵ Kovács, E.: *Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848-49*. Bp. Akadémiai. 1958. 6. old.

sem tették ki. Távolról nézve ez a csekély hányad is szinte eltűnt a birodalom tarkaságában, hiszen a Magyar Királyságnak nevezett államalakulatnak még félig sem volt magyar jellege a latin (és a német) nyelv szupremáciája miatt, és ezért írhatta rólunk Herder, a nagy tekintélyű történész és nyelvtudós 1791-ben, hogy a „századok múlva nyelvünket is alig lehet megtalálni majd”. A magyar nép csekély száma és annak várható politikai kihatása legjobbainkból mély megdöbbenést váltott ki, és nem véletlenül gyötörte őket annyi kétség, a nemzethalál víziójáig menő borúlátás.

Először fordult elő, hogy az országot nem külső ellenségtől kellett féltetni, hanem a nem magyar nyelven beszélők elszakadási törekvéseitől, akik a hagyományos történelmi úttal mindinkább ellentétes irányban tájékozódtak. Nem a magyar nacionalizmus ébresztette fel és idegenítette el a nemzetiségeket, felébredtek maguktól is, ugyanazért, amiért mi is felserkentünk. „A szláv mozgalom világeseményeknek s azok szülte korszellemnek európai nagyszerű jelene és korántsem hívatott hazánkbeli események által létre – írta Wesselényi –, a másutt szerkesztett drámának csak egy színpadja honunk.”¹⁶ A magyar honfoglalást dicsőítő „Zalán futása”-val majdnem egy időben jelent meg Ján Kollár pesti evangélikus lelkésznek a szlávok egységét hirdető epikus költeménye, a „Slávy dcera”, amelyet magyarjaink nem olvastak ugyan, de azért a pánszlávizmus a köztudatban mégis mindent elnyeléssel fenyegető rémmé vált. Arra is felfigyeltek, hogy noha a magyarok száma többszörösen felülmúlja az egyes magyarországi nemzetiségeket, a csehek és a szlovákok együttléve – akárcsak a különböző országokban élő délszlávok vagy románok – már meghaladják a magyarok számát, új erővonalakat rajzolva fel a jövő számára.

A számokból levonható következtetés ellen politikusaink a régi és az új nemzetfogalom ötvözetével próbáltak védekezni, amelynek számos változata ismert. Voltak, akik a nyelvi asszimiláció szükségességét hirdették, nem véve tudomást arról, hogy ennek folyamata – ott, ahol megvalósult – a társadalmi fejlődés más szintjén és azt megelőzően játszódott le, hogy az emberek nyelvi összetartozásának tudata meghatározó politikai erővé vált volna. Sokan a polgári jogok kiterjesztésének magyarosító hatásában bíztak és voltak – mint pl. Széchenyi –, akik szigorúan elítélték a nyelvi magyarosítást. Így vagy úgy azonban mindegyikük a történelmi Magyarország integritásának fenntartása mellett foglalt állást, abban véelve megtalálni az önálló fejlődést biztosító tágabb keretet – a nyelvi-nemzetiségi tarkaság és az abból eredő centrifugális törekvések dacára.

A nemzeti mozgalmak – és köztük a magyar nemzeti mozgalom – számára az egyetlen logikus és következetes magatartás annak az elvnek a követése lett volna, hogy az államhatárok a néprajzi (nyelvi) határokat kövessék. Az ezek nyomán kialakuló hatalmi helyzet azonban sok esetben nem biztosíthatta volna a mozgalmak által kitűzött cél – az önálló politikai fejlődés – elérését.

A magyarlakta terület az ország szívében kb. 115 000 négyzetkilométert tett ki, és sehol sem érte el a Habsburg-birodalom határát, amelytől más lakosságú részek zárták el. Az ugyancsak színmagyar Székelyföld kb. 15 000 négyzetkilométerre terjedt ki, de tekintélyes távolságra a másik magyar tömbtől. Tisztán nemzeti alapon a magyar állam függetlensége nem látszott kivívhatónak, sőt a meglevő alkotmányos jogok megőrzése és a politikai átalakulás kiharcolása sem.

A területi integritáshoz való makacs ragaszkodást – érzelmi okok mellett – az a nemzedékek történelmi tapasztalatán alapuló meggyőződés fűtötte, hogy Magyarország kiterjedésének köszönhető államiségének maradványait, sokat dicsért és sokat szidott alkotmányának megőrzését egy abszolutisztikusan kormányzott birodalom keretében. Bécs többször megpróbálkozott az alkotmány eltörlésével, de mindig kudarcot vallott és engedményekre kényszerült. „A Magyar Szent Korona országai” az Osztrák Császárság területének közel a felét tették ki. Ezek megbontása egyes nemzetek területi önkormányzata érdekében az összbirodalmi abszolutizmust erősítette volna Magyarország nagyon is bizonytalan jogi különállásának rovására. Nyílt titok volt, hogy a katonai határőrvidék nem a régóta veszélytelen török, hanem „a magyar ellen kinyújtott fegyveres kar”,¹⁷ s hogy Horvátország önkormányzatát Bécs a magyarok ellen használhatja fel. Újabb nemzeti territóriumok fokozták volna az abszolutizmus veszélyét, csökkentve egyúttal az azzal szembeni ellenállás esélyeit. Erdély és Magyarország uniójával Wesselényi Miklós – Horváth Mihály szavai szerint – „a birodalmi politikában Magyarország súlyát is tetemesen növelhetni és ekként a reformügyet is könnyen diadalra vezethetni hitte”.¹⁸ Ez teszi érthetővé, hogy a nemzetiségi kérdésben nem a konzervatívok, hanem – a magyar jakobinusok föderalista nézeteitől eltérően – éppenséggel a haladás radikális hívei foglalták el a legmerevebb álláspontot.

A nemzetiségek részéről viszont természetes reflex volt a magyarnak minősülő helyi hatóságokkal szemben a birodalom központi kormányához, a „császárhoz” való folyamodás. A már említett Ján Kollár a

¹⁶ Wesselényi, M.: *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse. Wigand. 1843. 61. old.

¹⁷ Pesti Hírlap 1842. június 19-i száma.

¹⁸ Horváth, M.: *25 év Magyarország történetéből*. Genf. Puky M. 1864. I. köt. 349. old.

császári kormányzat szolgálatában állt, Gaj az illír mozgalmat Bécs karjaiba vezette, a szlovák L'udovít Štur – haladó nézetei dacára – az 1847-es országgyűlésen a konzervatívok soraiban tevékenykedett, és az egyházi vezetők, a szerb Rajačić vagy a román Șaguna a birodalmi kormány biztos támaszai voltak. A helyenként ellenzékieknek induló nemzetiségi mozgalmak előbb-utóbb mind Bécs járszalagjára kerültek, mely a legerősebbnek és a legveszélyesebbnek tekintett magyarokkal szemben tudatosan és határozottan pártolta őket. Az „oszd meg és uralkodj” elv alkalmazása a kormányzat automatikus reflexévé vált, valahányszor hatalmának gyengülését érezte. Így alakult ki az az ördögi kör, amelyben úgy látszott – az egyes nemzetek és nemzetiségek csak egymás rovására nőhetnek. Egyikük egységének megteremtése a másik számára az önállóság reális feltételeinek elvesztésével járt, az fenyegette az egyiket, amitől a másik – ott és akkor – megváltását várta.

Magyarországon a nemzeti kérdés tehát nem egyetlen frontot rajzolt ki az Osztrák Császárság „nemzetek feletti” kormányzata és a „nemzetivé” váló ország, hanem együtt a frontok sokaságát a magyar és a különböző magyarországi nemzetiségi mozgalmak között. Az, aki a nemzeti kérdést végiggondolta, Magyarország és a birodalom szerkezetének problémájához kellett hogy eljusson – sőt, előbb-utóbb annak a felismeréséhez, hogy a nemzeti kérdés a Habsburg-birodalom határain túlmutató, nemzetközi probléma, mely csakis nemzetközileg oldható meg -, de így vagy úgy, ide vezetett az útja annak is, aki a társadalmi haladás ügyét kívánta szolgálni, hiszen e kettő az emberek tudatában amúgy is együtt, egymással összefonódva jelentkezett.

Hogy a fennálló társadalmi és gazdasági viszonyok elmaradottak, és hogy a rájuk épülő jog- és intézményrendszer elavult, azt egyre szélesebb körben ismerték fel a magyar uralkodó osztály tagjai is, akik a feudális kötöttségeik miatt birtokaikat sem tehették igazán jövedelmezővé, és akik ugyanakkor egy kaszás parasztforradalom rémétől rettegtek. 1830 júliusának párizsi forradalma megrendítette a fennálló rendszer szilárdságába vetett hitet, az 1831. évi „koleralázadás” pedig korlátozott kiterjedése dacára jelezte, hogy az elnyomottak indulata könnyen lángra lobbanhat.

Hogyan tovább? A kort már a társadalom tudatos átalakítására irányuló törekvések erősödése jellemezte. A hazai viszonyok elmaradottsága sokaknál vált gondokozásra és tettekre serkentő felismeréssé. A követendő példát nekünk is főleg Franciaország és Anglia szolgáltatta – ha nem is azonos mértékben és nem is ugyanazon rétegek számára, de hogy a minták hatottak, kétségtelen. Széchenyi egyik útja alkalmával – 1834-ben – lelkesen rögzítette párizsi benyomásait: „Nagy rend, nem oly rossz, miként Sedlnitzky [a bécsi rendőrminiszter] tán állítja... Franciaország »túl van a krízisen«. Nagyobb biztonságot érzek itt, mint bárhol másutt. Irigység, égő irigység, ennyi nagyság láttán...”¹⁹ Londonban a gazdaság és a forgalom adatait jegyezte fel: „Mind az, ami London körül közlekedik, egy héten 560 000 mérföldet tesz meg, a földgolyó területének 60-szorosát! A *Times* percenként 60 dupla ívet nyomtat, amin 10 milliónyi betű van... Minden a végrehajtó ügyes kézen múlik.”²⁰

De nem csak főnemeseik utaztak külföldre és nem csak Nyugat-Európába. Amikor Bölöni Farkas Amerika felé utaztában egy angol hajón a „Rule Britannia” büszke énekét hallgatta, nem állhatta meg, hogy fel ne kiáltson: „Mily boldogság s mely dicső érzet oly nemzet tagjának lenni, mely még dalában is hazája méltó dicsőségét s szabadsága érzetét ömledezheti... hazámnak nemzeti dalai titkos bánatot, a múltnak homályos képeit, s valami békétlen helyzetet festenek!”²¹ – tette hozzá rezignáltan. Gondosan feljegyezte a New York-i kikötő forgalmának adatait, az iskolás gyermekek számát, a rájuk fordított összeget és a szabad sajtó termékeit. „Erdély népessége majd egyforma a New York-i státussal, s Erdélyben 1, azaz egyetlen egy újság adatik ki és a New York-i státusban 237. A két magyar haza népessége majd egyforma az Egyesült Státusokéval és a két magyar hazában mindössze újság és folyóírás 10 – azaz csak tíz teng-leng – és az Egyesült Státusban 1015 adatik ki.”

Mi az akadályja annak, hogy Magyarország erre az útra lépjen?

Nyilván elavult és a haladást gátló politikai rendszere, amely viszont egy nagyobb, de nem kevésbé elavult rendszerű és szerkezetű birodalom kötelékébe tartozott. Ezért az olyan belső ügyek is, mint a robot, a dézsma vagy az úriszék, nemzetközi vonatkozásokat kaptak, mert rendezésük végső fokon az országon kívül élő uralkodó birodalmi érdekeket követő központi kormányzatának döntésétől függött. Vagyis: Magyarországnak az Osztrák Császárságban elfoglalt helyzetétől.

Mária Terézia vagy II. József idején még nem egy haladó, előremutató javaslat született a bécsi udvarban és váltotta ki a konzervatív beállítottságú magyar rendek ellenállását, de ilyen kezdeményezésre

¹⁹ Széchenyi, I.: *Napló*. Bp. Gondolat. 1978. 756-757. old.

²⁰ Széchenyi im. 758. old.

²¹ Bölöni, F.: *Utazás Éjszakamerikában*. Bp. Officina

I. Ferenc hosszú uralma alatt már nem került sor, sőt V. Ferdinánd idején sem. A francia forradalom viharától megrettent dinasztia és miniszterei tartózkodtak minden jelentősebb, a fejlődést elősegítő kezdeményezéstől, és az elavult rendi alkotmánnyal is csak azért kerültek időnként összeütközésbe, mert az a birodalom pénzügyi politikáját, a fokozott adóztatást nehezítette. – „Az én Rennwég utcai palotámnál kezdődik Ázsia – mondogatta Metternich. – Ne felejtsek el, Budán 150 évvel ezelőtt még a török pasa székelte.”²² Vagyis: lépten-nyomon Magyarország elmaradottságát hangsúlyozta – ami igaz is volt –, de ugyanakkor minisztertársaival együtt ellenzett vagy fékezett minden, az elmaradottság tényleges felszámolására irányuló tervet. „Valamely országot elmozdítani a régi életmód alapjáról – írta 1837-ben – annyit jelent, mint reformok örve alatt kiszolgáltatni a forradalomnak.”²³

A bécsi kormánynak szüksége volt Magyarország elmaradottságára. Magyarország az abszolutisztikusan kormányzott birodalom alkotmányos országa volt – félig idegen test az állam szervezetében –, gazdasági fejlődését tehát vissza kellett fogni, mert elmaradottsága miatt „alkotmánya” sem lehetett vonzó és egyszersmind nem is alkalmazható a gazdagabb és polgárosultabb nyugati tartományok számára. Ha azonban Magyarország gazdasági téren megközelíti az örökös tartományokat, ha alkotmányos intézményei ezzel párhuzamosan korszerűsödnek, az uralkodói abszolutizmust az örökös tartományokban sem lehetett volna fenntartani.

Bécs maradisága óriási történelmi lehetőséget kínált a magyar nemesség számára: azt, hogy a politikai hatalomért vívott küzdelméhez a központi kormányzat által elhanyagolt jobbágyságot saját szövetségesévé tegye, hogy ne félmillió ember álljon szemben a császársággal, hanem tízmilliók tömege, ami lényegesen megváltoztatta volna a fennálló erőviszonyokat, létrehozva ezzel a siker előfeltételét. A magyar reformkor története nem más, mint a feudális kötöttségek, mindenekelőtt a jobbágyság megszüntetésének szükségességét hirdető felismerés lassú, számtalan akadályt leküzdő terjedése és feltételeinek ugyancsak lassú, visszaesésektől sem mentes érlelődése. Így állhatott elő az a rendhagyó helyzet, hogy a jobbágyság felszámolásának kérdését nálunk nem a polgárság tüzte napirendre – az túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy kinyújtsa kezét a hatalom után –, hanem a nemesség legképzettebb, legfelvilágosultabb része, mely azért tudott a parasztkérdésben felülemelkedni közvetlen osztályérdekein, mert kárpótlásul az ország vezetését remélte, a nemzeti kérdésében pedig azért nem volt képes igazi nagyvonalúságra, mert az abban tett engedményektől nemcsak az ország, de a vármegyék vezetését is féltette.

A birodalom és Magyarország közti viszony revíziójának lehetősége

Lehetett-e ilyen körülmények között előrelépni anélkül, hogy a birodalomban elfoglalt helyzetünk kérdése, a Lajtán inneni és túli viszonyok közti eltérés, a jogszabályok és a tényleges helyzet ellentéte fel ne merüljön? Ahogyan azt a már idézett francia jelentés megállapította: Magyarországot nem az gyötri, hogy Ausztriával egyesítve van, hanem az, hogy rosszul van vele egyesítve. Ez a jellemzés minden jel szerint híven tükrözte a magyar közfelfogást, nemcsak Napóleon idejében, hanem később is.

Mi lett volna az egyesítés egészséges formája? Miként lehetett vagy kellett volna az Ausztriával fennálló viszonyunkat kiigazítani?

A magyar reformkor külpolitikai elképzeléseinek összegzése rendkívül nehéz feladat. Magyarország helyzete a birodalomban és az, hogy a birodalom külpolitikája mennyiben szolgálja a magyar érdekeket, a „kényes” kérdések közé tartozott, amelyeket a nyilvánosság előtt nem lehetett feszegetni. Hiába keresünk olyan munkákat, amelyek őszintén, kendőzetlenül tárnák fel szerzőik elgondolásait – a cenzúra e kérdésben kórlelhetetlen volt, ami pedig nyomtatásban megjelent, aligha tükrözi híven a közvélemény álláspontját, sokszor magának a szerzőnek a felfogását sem! Annyi azonban megállapítható, hogy jelentősebb politikusaink egyike sem gondolt az Ausztriával fennálló kapcsolatok megszakítására, az uralkodóház detronizálására – Kossuth sem! –, és pedig azért, mert nemcsak kivihetetlennek, hanem a magyar nemzet szempontjából káros dolognak tartották. Különbségek legfeljebb az indokokban és a kapcsolatok fenntartásának mértékében mutatkoztak.

Széchenyi alakja úgy él a köztudatban, mint aki mindig óvott az Ausztriával fennálló viszony bolygatásától, és ezt a nézetet munkáiból vett számos idézettel lehet igazolni, ami azonban nem jelenti azt, hogy elégedett lett volna Magyarországnak a birodalmon belül elfoglalt helyzetével. Igazi véleményét csak naplójának néhány feljegyzése árulja el. „Az Ausztriai Monarchiának és Magyar Országnak hibája, hogy az

²² Srbik, H.: *Metternich*. München. Bruckmann. 1925. I. köt. 467. old.

²³ Andics, E.: *Metternich és Magyarország*. Bp. Akadémiai. 1975. 94. old.

Isten a haragjában kapcsolta össze...” – írta 1821. október 20-án. Nyolc évvel későbbi mondatai még sokkal keserűbbek: „...Dicső Eleink, akik a legfontosabbról feledkeztek meg; a nemzeti függetlenségről... Kutyákat kellene őseink mellé temetni...”²⁴ A kapcsolat tehát rossz, a házasság nem szerencsés, felbontása mégsem tanácsos, mert az erőviszonyok számunkra rendkívül kedvezőtlenek. Reformkori politikusaink közül minden bizonnyal Széchenyi ismerte legjobban a külföldet és azt, hogy az Osztrák Császárság milyen kulcsszerepet foglal el Európa diplomáciai életében. Ezért hajlamos volt túlbecsülni erejét, és bár minden idegszála tiltakozott a fennálló helyzet ellen, magára kényszerítette a szerinte kedvezőtlen erőviszonyok tudomásulvételét. Nem az a meglepő, hogy ebben az állandó feszültségben végül felőrlődött, hanem az, hogy évtizedeken át kibírta.

Intő példaként állhatott előtte Lengyelország sorsa, mely nagyobb és népesebb volt hazánknál és a török háború dúlásait sem kellett elszenvednie, mégsem tudta magát közösen fellépő három szomszédjával szemben megvédeni, és felosztásra került. Amikor 1830-ban a lengyelek felkeltek a cár uralma ellen, az orosz seregek rövid idő alatt levertek a mozgalmat, mely említésre méltó segítséget sehonnan sem kapott, és a lengyelek még azokat a jogait is elvesztették, amelyeket 1815-1830 között a magukénak mondhattak. Tízezer lengyel politikus, katona és értelmiségi keresett külföldön menedéket. Bécs épp ilyen könnyen törné le a magyar ellenállást, mely külső segítségre szintén nem számíthat és felszámolná mindazt, ami a magyar alkotmányból addig még megmaradt. „...a szegény magyar – írta Széchenyi -, kinek annyi az ellensége és oly kisszámú a valósággal őszinte barátja, nem költőnk szerint nagyszerűen, milliók könnyzáporától kísérve fogna az elbukott népek sírjába szállni, de számtalan elleneinek közhahotája közt farkasveremben lelné magát, amelyet az erőtlenség és a politikai fanatizmus ázott számára.”²⁵ Béccsel szembeszállva helyzetünk csak rosszabbodhat, az egyedüli megoldást az ország belső reformja kínálja, amelynek megvalósulása esetén megnőne súlya a birodalmon belül és lehetővé válna az Ausztriával fennálló kapcsolat kiigazítása. Amikor a negyvenes években a kormány – hogy a szelet a vitorlákból kifogja – úgy látszott, hajlandó bizonyos korlátozott mérvű reformok bevezetésére, Széchenyi következetesen – bár nem sok sikerrel – hirdette, hogy a hagyományos ellenzékiiség túlhaladott és csakis a kormánnyal együttműködve lehet az ország felemelkedését szolgálni.

Deák, Batthyány és Wesselényi más megfontolásból, de szintén az Ausztriával fennálló kapcsolat megtartása mellett voltak. Deák Ferenc nagyon jól látta a birodalom belső gyengeségét: „Az Austriai Monarchia nem egy magában álló nemzet, hanem több apróbb nemzet aggregátuma – írta egy 1842 őszén kelt levelében -, melyet a sors kénye, haragja vagy kedvezése egy csomóba összevetett...” Szlávjainak nem érdeke a birodalom fenntartása, és „az éjszának óriási hatalma”, vagyis a cár befolyása egyre nő. Európa csak akkor lép fel Ausztria érdekében, ha könnyűszerrel megteheti, harcolni nem fog érte. „A Monarchiát veszély, Magyarország önnállóságát, nemzetiségét halál fenyegeti.”²⁶ A Habsburg-ház és a magyarok között voltaképpen érdekközösség van, amit a polgári jogok kiterjesztésével lehetne erősíteni és az összeütközéseknek elejét venni oly módon – és ezt különösen Batthyány hangsúlyozta -, hogy az örökös tartományokat is alkotmányosan kormányozná az uralkodó. A dinasztia és miniszterei azonban a közös érdekeket és a veszélyeket nem ismerik fel – állapította meg rezignáltan Deák. A bécsi kormányzat belülről és nem kívülről érezte magát veszélyeztetve, nem sietett kezét fogni a magyarokkal és semmi esetre sem a reformellenzék vezetőivel.

Ha Széchenyi túlértékelt Ausztria erejét, Deák, Wesselényi és Kosuth inkább lebecsülte nemzetközi összeköttetések jelentőségét, és eltúlozta a monarchiát a pánszlávizmus részéről ekkor fenyegető veszélyt. Túl messzire néztek, semhogy a nagypolitikából és a diplomáciai életből kirekesztve a korabeli helyzetet és annak összetevőit megfelelően érzékelhették volna. Az 1830-as párizsi fradalom által okozott válságot a konzervatív Európa könnyen kiheverte, és ha Angliában és Franciaországban mutatkozott is az osztrákellenes olasz egységmozgalom irányában rokonszenv, ez nem terjedt odáig, hogy Ausztria létjogosultságát és politikai szerepét kétségbe vonták volna. A lengyel felkelés még közelebb hozta egymáshoz a Lengyelország felosztásában érdekelt három nagyhatalmat. Az 1833. szeptember 19-i – titkos – müncheni egyezményben a cár, Ferenc császár és a porosz király megerősítette a Szent Szövetséget, kölcsönösen garantálták a status quo fenntartását, és elismerték „hogy minden független uralkodónak joga van úgy országának belső zavarai, mind külső veszedelme idején segítségül hívni oly más uralkodót, ki neki e segítség megadására a legalkalmasabbnak látszik...”²⁷ (Ennek az egyezménynek 15 év múlva ugyancsak nagy jelentősége lett!) A cárizmus erőit a fennálló európai viszonyok fenntartására fordította és igaz ugyan, hogy Miklós cár egyidejűleg a mindinkább hanyatló török birodalomnak, „Európa

²⁴ Széchenyi, I.: *Napló*. Bp. Gondolat. 1978. 238., 607. old.

²⁵ Széchenyi, I.: *Politikai program-töredék*. Pest. 1847. 39. old.

²⁶ Sándor, P.: *Deák politikai koncepciójához*. Történelmi Szemle. 1979. 2. sz.

²⁷ Horváth, J.: *Nemzetközi szerződések. II. rész. Anglia és a Szent-Szövetség 1815-1848*. Bp. 1921. 104. old.

beteg emberének” a felszámolására törekedett, de ezt az európai nagyhatalmakkal egyetértésben kívánta végrehajtani. Az Osztrák Császárság felosztása vagy akár csak gyöngítése, a birodalmon belüli szláv mozgalmak támogatása nem tartozott a cári külpolitikai céljai közé.

A magyar közvéleményben azonban nem alaptalanul nőtt nagyra a cárizmustól való félelem. Napóleon bukása óta Oroszország volt Európa legerősebb hatalma, amelynek súlya a fennálló viszonyok mellett és a polgári átalakulás ellen érvényesült. Része volt ennek a félelemnek az Ausztriával való együttműködési készség fenntartásában is, mely mégiscsak kesztyűsebb kézzel kormányzott, mint a cár. A függetlenségre aspiráló kis nemzetek joggal tartottak attól, hogy Ausztriától elszakadva a cári kolosszus árnyékában aligha őrizhetik meg önállóságukat, és a rájuk nehezedő önkényuralom a polgári átalakulás, a nemzeti fejlődés útjait véglegesen elzárja.

A nagyhatalmak tehát nem támogatták az Osztrák Császárságon belüli nemzeti mozgalmakat, de azért volt egy jelentős és tevékeny szervezet, amely Kelet-Közép-Európa teljes átrendezését tűzte ki céljául: a lengyel emigráció. A lengyelek nemcsak a németek és az oroszok között élő népek legnagyobbikát alkották, de ők rendelkeztek a legtöbb politikai tapasztalattal és nemzetközi összeköttetéssel is. Adam Czartoryski herceg – 1804-1806 között Sándor cár külügyminiszter-helyettese, az 1830-1831-es felkelés idején pedig a lengyel kormány feje – a felkelés leverése után Párizsba emigrált, a bécsi kongresszus határozatainak megszegésével vádolta a cárt, és ezekre hivatkozva próbálta a többi nagyhatalmat közös fellépésre bírni. A kísérlet nem sikerült – Franciaországot és Angliát elsősorban Belgium függetlenségének biztosítása érdekelte –, és a kudarc hatására a lengyel emigráció mindinkább radikalizálódott, nemcsak plebejus-demokrata szárnya, hanem a Czartoryski vezetése alatt álló arisztokrata csoport is, amelyhez a magyar forradalomban később nagy szerephez jutó Bem és Dembiński, valamint a magyarok és a szerbek között közvetítő Ludwik Bystrzowski tartoztak.

Az emigránsok jól látták, hogy Lengyelország helyreállítása csak a kelet-közép-európai államrendszer teljes megváltoztatása árán érhető el. Ezért vissza akarták szorítani Oroszországot, felbomlasztani az Osztrák Császárságot, és annak helyén, valamint a török uralom alól felszabaduló területeken új nemzeti államok létesítését előmozdítani, amelyek Lengyelországnak megfelelő szövetségesei lettek volna a cári Oroszországgal szemben. Kelet-Közép-Európának az első világháború utáni újjárendezése voltaképpen az ő elgondolásaik megvalósulását jelentette. Deák, aki sohasem mulasztotta el, hogy a figyelmet a cárizmus, a pánszlávizmus veszélyére felhívja, maga sem a közvetlen orosz hódítástól tartott, hanem attól, hogy a Monarchia területén két, egymással szövetséges Cseh- és Morvaországot, Galíciát és Magyarország szláv lakta területét magába foglaló északi és egy déli szláv állam alakul, amelyet Európa többre értékelt saját biztonsága szempontjából egy gyenge Monarchiánál. „Ez esetben – írta – Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságra és nemzetiségükre nézve; de hiszen ezekkel Európa mit gondolna?... úgy bánnának velünk, mint a tört számokkal, s oda vetnének bennünket, ahová mintegy adjustatio gyanánt jobbnak látnák...”²⁸

Lengyelország mint független állam nem létezett, tehát külképviseletekkel sem rendelkezhetett és a szó szoros értelmében vett diplomáciai tevékenységet sem folytathatott, Czartoryski azonban Párizs és London jóindulatú támogatását élvezve párizsi palotáját, az Hôtel Lambert-t, nem hivatalos, de aktív diplomáciai központtá tette. Megbízottai igénybe vehették az angol és a francia futárpostát, amit a maguk részéről a közép- és a kelet-európai viszonyok alaposabb ismeretével, pontosabb információkkal vizsgonoztak, miután ezekről a nyugati diplomatáknak – a lengyelek meglepetésére – nagyon is hézagosságteljes volt. A lengyel ügyvivők Konstantinápolyban, Bukarestben, Belgrádban és másutt összeköttetéseket létesítettek, bátorították a szlávok és a románok önállósulási és egyesülési törekvéseit, segítették nemzetközi kapcsolataik kiépítését. Ilija Garašanin szerb belügyminiszter 1844-ben orosz- és osztrákellenes szellemben készített tervezete, mely a délszlávok szerb vezetés alatti egyesítésével kapcsolatos teendőket vázolta, Czartoryski belgrádi megbízottjának, František Zachnak sugalmazására íródott. Czartoryski 1845-ben egyik legközvetlenebb munkatársát, Janusz Woroniczot küldte Gajhoz, hogy a Habsburg-birodalom szlávjainak mozgalmait összehangolja és szembefordítsa őket Ausztriával. Woronicz feladatai közé tartozott az is, hogy Erdélyben a románok között propagandát fejtsen ki a román fejedelemségekhez való csatlakozás érdekében. A románok egyesülésének gondolata addigra már különben is erős gyökeret vert. Széchenyi 1842 végén Pesten Alecsandru Ghicával, a volt havasalföldi fejedelemmel találkozott, aki két román államról beszélt. „Melyik a másik?” – kérdezte Széchenyi. – „Hát Erdély!” – felelte Ghica.²⁹ Természetes, hogy a lengyel emigráció figyelmét a magyarországi szlovákok és ukránok (rutének) sem kerülték el.

²⁸ Sándor im. 272. old.

²⁹ Széchenyi, I.: *Napló*. Bp. Gondolat. 1978. 997. old.

A lengyel emigráció a magyar nemzeti mozgalomra ebben az időszakban nem számított és saját elgondolásaiban nem szánt neki szerepet. Felismerte ugyan, hogy a magyar-szláv ellentétekből kizárólag Ausztria húz hasznát és ezért szorgalmazta köztük a megbékélést, de nincs nyoma annak, hogy a magyar vezetőkkel közvetlen kapcsolatot létesített volna. Czartoryskiék egyrészt lebecsülték a magyarok erejét, másrészt nem hitték, hogy Ausztriával szembefordulnak, miután nemeségük korlátozott mértékben ugyan, de részese volt a hatalomnak, és a birodalom összeomlásával nemcsak nyerhettek, de veszthettek is. Czartoryskinek Zach számára 1843-ban adott utasítása hangsúlyozta: Szerbiának megbékélést kell keresnie a magyarokkal, hogy megfossza Ausztriát „ettől a rettenetes támaszától”. Ha a megbékélésre nem kerülhet sor, akkor tudomásul kell venni a tényeket és „a magyarokban a legveszélyesebb ellenséget kell látni, akikkel előbb vagy utóbb össze kell csapnunk, de nem szabad letenni a békés megegyezés reményéről, csak végső szükség esetén”.³⁰

A magyar reformellenzék nem ismerte fel, hogy a nemzeti kérdés megoldása nem a magyar nyelv terjesztésében vagy az arról való lemondásban rejlett, hanem azt a Belgráddal, Bukaresttel és Párizssal (azaz Czartoryskiékkel) való megegyezésben kell keresni. A reformellenzék tudott a lengyel emigráció tevékenységéről, de amint Wesselényi „Szózat”-ának lapjai bizonyítják, a cár felé orientálódó pánszlávizmus mellé állította és benne ugyanolyan veszélyt látott. Ha a nemzeti mozgalmak egymást jobban ismerik, ellentéteik sem tűntek volna áthidalhatatlanoknak, így azonban a kérdés megoldásának útja zárva maradt.

Bécs gondosan elzárta Magyarországot a külföldtől, a külföldet pedig Magyarországtól, és nemzetközi kapcsolatok híján igen keveset tudtak egymásról. „Magyarország helyzete – írta Széchenyi -, valamint fajtánk fejleményei általában nem igen ismételtesek a nagy külföld előtt. S igen természetes, mert hazánk elzárt léte, úgyszólván bekelepcézett zsákformája igen megnehezíti ama szabad érintkezést, amelyben több más nemzet, mint például az angol, a francia, a spanyol, de még a török is sat. oly nagy könnyűséggel részesül.”³¹

1840 decemberében Kappel Frigyes pesti kereskedő mint amerikai konzul kért működési engedélyt. A bécsi kormány ezt arra hivatkozva tagadta meg, miszerint Pest városa és az Egyesült Államok között a kapcsolatok oly csekélyek, hogy konzulátus felállítását nem indokolják. A pesti angol konzulátus felállításának terve sem járt több sikerrel, bár azt maga a bécsi angol nagykövet, Robert Gordon javasolta, és az előbbi érve a bécsi kormány aligha hivatkozhatott. Metternich 1842. júliusában értesítette a londoni osztrák ügyvivőt az elutasító döntésről, hozzátéve, hogy Gordon nagykövet „annak a pártfrakciónak a szavára hallgat, mely az ő befolyása útján igyekszik idegen konzulok bebocsátását elérni, hogy ez által eszközt szerezzen arra, hogy a kormánynak nehézségeket okozzon”.³² A kancellár nem annyira az angol árucikkek, mint inkább a szabadelvű eszmék versenyétől félt. A pesti konzulátus ügye azonban továbbra is napirenden maradt. A konzuli tisztség jelöltje J.A. Blackwell, a bécsi angol nagykövet megbízottja volt, aki a magyar reformpolitikusok közül kapcsolatban állott Eötvössel, Szalayval, Szemerével, sőt a konzervatív Esterházy Pál volt londoni nagykövettel is. Bizalmas jelentéseiben határozottan bírálta az osztrák kormány magyarországi politikáját és igyekezett az angol kormány érdeklődését felkelteni Magyarország iránt, de erőfeszítései kevés sikerrel jártak, mert az angolok nem akarták az osztrák kancellár gyanakvását nagyobb próbának alávetni. A külföld érdeklődése ugyan növekedett Magyarország iránt – Gordon angol nagykövet az 1843-as országgyűlés megnyitásakor Pozsony legelőkelőbb lakosztályát bérelte ki, hogy az országgyűlés munkáját figyelemmel kísérje -, de az eseti vagy egyéni érdeklődés az idegen konzulátusok hiányának káros következményeit nem küszöbölte ki. Magyarországnak a birodalomba „bekelepcézett” volta következtében semmiféle hivatalos kapcsolata sem lehetett a külfölddel. Diplomáciai szolgálatban több magyar származású arisztokrata állt ugyan – így Esterházy Pál 1815-től kisebb megszakításokkal 1842-ig Londonban, Apponyi Antal 1825-től 1848-ig Párizsban nagykövetségként, tehát igen fontos posztban tevékenykedett, kisebb beosztásban pedig még sokan működtek -, ezek a konzervatív, aulikus főurak azonban elzárkóztak a magyar nemzeti törekvésektől, és a Habsburg-ház hű kiszolgálói maradtak. Ugyanakkor a román fejedelemségekben már az 1774. évi kücsük-kajnardzsi béke után orosz és osztrák konzulátusok működtek, majd francia és angol konzulok is megjelentek Bukarestben és Iaşiban. A „félszuverén” román fejedelemségek más országokba diplomáciai ügyvivőket küldhettek, és a konzulátusokon keresztül a külföld megbízható értesüléseket szerezhetett a román viszonyokról, amelyeknek fontossága a keleti kérdés súlyosbodása következtében egyre nőtt. Így ezután a román fiatalok is könnyebben találták meg a Párizsba vezető utat, mint a magyarok.

Az Osztrák Császárság szláv népeinek vezetői – bár a diplomáciai kapcsolatok köréből szintén ki voltak rekesztve – a magyar nemzeti mozgalom irányítóinál jóval kiterjedtebb nemzetközi

³⁰ Kovács, E.: *Magyar délszláv megbékélési törekvések 1848-49.* Bp. Akadémiai. 1958. 21. old.

³¹ Széchenyi, I.: *Politikai program-törődék.* Pest. 1847. 54. old.

³² Horváth, J.: *Magyar diplomácia 1815-1918.* Bp. Pfeifer. 1928. 18. old.

összeköttetésekkel, tudományos és irodalmi kapcsolatokkal rendelkeztek, amelyek valóban Pétervárig és Moszkváig nyúltak. A szlovák Šafárik levelezésben állt az orosz kultúra és tudomány legtöbb jelentős képviselőjével és több orosz tudományos társaságnak volt tagja. Kedvezőbb feltételek mellett ismertethették meg tudományos és irodalmi eredményeiket, könnyebben hívták fel az európai közvélemény figyelmét saját helyzetükre és célkitűzéseikre. A szláv mozgalmak egymást kölcsönösen támogatták, és ezért hangjuk Európa-szerte sokkal jobban hallható volt, mint az elszigetelt magyar álláspont. Az európai közvélemény és a nagyhatalmak kormányai egyaránt rendkívül tájékozatlanok voltak a magyarországi viszonyokat és a magyar nemzeti mozgalom törekvéseit illetően. Értesüléseik – ha egyáltalán voltak – részint a bécsi kormánytól, részint a jobb összeköttetésekkel rendelkező szláv, illetőleg román körökből szereztek. Miután nem ismerték, nem is érthették meg a magyar kérdést, amikor 1848 azt ismét napirendre tűzte.

VII. FEJEZET

AZ 1848-1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

A Habsburg-birodalom válsága

Az a forradalmi hullám, amely 1848 tavaszán végigsöpört Európán, felszínre hozta a Habsburg-birodalom valamennyi belső ellentétét. Nemcsak a régi uralkodó osztály hatalmát rendítette meg, hanem a birodalom fennmaradása is kétségessé vált. Másfél évszázad után ismét felmerült Magyarország függetlenségének lehetősége.

Az öreg Metternich aggódva nézett az 1848-as esztendő elé. Sejtette a közelgő vihart, de elejét venni nem tudta. Itália több városában már januárban forradalmi megmozdulásokra került sor, február 22-24-én pedig a párizsi nép felkelése megdöntötte Lajos Fülöp „polgárkirályságát” és kikiáltotta a köztársaságot. Ennek nyomán Európa nagyvárosaiban egymás után lobbantak fel a polgári forradalmak lángjai. A párizsi események híre a Pozsonyban ülésző magyar országgyűlés munkájának is más irányt szabott. Itt volt az alkalom a magyar reformellenzék programjának megvalósítására, és az egyedülálló lehetőséget gyorsan felismerő Kossuth március 3-án nagy beszédben követelte a jobbágyfelszabadítást, a felelős minisztérium megalakítását, sőt ezen túlmenően alkotmányt kívánt az örökös tartományok számára, nehogy a bécsi kormányzat az ausztriai abszolutizmus gyakorlása közben állandó ellentétbe kerüljön a magyar alkotmánnyal. Metternich erről természetesen hallani sem akart, de Kossuth beszédének a bécsi nép körében óriási visszhangja támadt. Történelmi tény: Pozsony legalább annyira hatott Bécsre, mint Párizs. A fenyegetővé váló tömegmegmozdulások hatására az udvar március 13-án lemondatta a kancellárt, akivel együtt bukott több évtizedes rendszere. A március 15-i pesti események a pozsonyi országgyűlés határozatainak még nagyobb súlyt adtak, és a megrettent udvar felhatalmazta a nádort, hogy a főrendi ellenzék vezetőjét, Batthyány Lajost, magyar miniszterelnökké nevezze ki.

Az országgyűlés által elfogadott törvénytervezetek megerősítését azonban a március 28-i királyi leirat jelentős módosításoktól tette függővé, amelyek a magyar kormány hatáskörét pénzügyi és hadügyi tekintetben messzemenően korlátozták. Az úrbériség eltörléséről szóló törvényjavaslatot is újabb tárgyalásokra küldte vissza. Mindez általános elégedetlenséget és válságos helyzetet idézett elő.

Közben a forradalom tovább terjedt. Március 18-án Berlinben is megmozdult a nép. A porosz király egynapos utcai harcok után engedményekre kényszerült, és helyzetének megszilárdítása érdekében kijelentette, hogy a német egységmozgalom élére áll. A kisebb német államok uralkodói már előbb meghátráltak és nagyrészt szabadelvű polgári politikusokból álló kormányokat neveztek ki. Az osztrák csapatok főparancsnoka, Radetzky tábornagy, március 22-én kénytelen volt kiűriteni Milánót. Huszonötödikén Károly Albert szárd király hadat üzent Ausztriának, és csapatai benyomultak Lombardiába. Az itáliai államok uralkodói a néphangulat nyomása alatt csatlakoztak hozzá, a velenceiek pedig kikiáltották a köztársaságot.

Egyedül Oroszországban nem került sor jelentősebb megmozdulásra, a cár birodalma az európai reakció egyetlen reménysége maradt. Miklós cár jelezte, hogy kész teljesíteni az 1833-as müncheni egyezményben vállalt kötelezettségeit, de a bécsi udvar gyengének érezte magát a fegyveres fellépésre és újból engedett: április 11-én V. Ferdinánd ünnepélyes formában szentesítette a magyar országgyűlés által meghozott törvényeket.

Az 1848. évi III. Tc. 6. §-a kimondotta: „Minden polgári, egyházi, kincstári, katonai és általában minden honvédelmi tárgyakban Őfelsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar minisztérium által fogja gyakorolni” – levonva ezzel a Magyarország különállását addig is elismerő sarkalatos törvényekből adódó következtetést. Megszüntette tehát az addigi gyakorlatot, mely a legfontosabb államügyek intézését a Habsburg-birodalom központi hatóságaira bízta és Magyarországnak a birodalom többi országával való kapcsolatát az uralkodó személyének közösségére korlátozta.

Finis Austriae? Megtarthatja-e ilyen körülmények között a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló államalakulat nagyhatalmi helyzetét? Viheti-e tovább az európai egyensúly fenntartásában betöltött szerepét hadügyeinek és pénzügyeinek kettéosztása esetén? Tartós lehet-e az a rendezés, mely teljesíti a birodalom egyik nemzetének követeléseit, anélkül, hogy kielégítené a többi, egyenként ugyan kisebb, de együtt a lakosság többségét alkotó nemzetiség igényeit? De la Cour bécsi francia nagykövet nem titkolta aggodalmait, hogy a csehek nemzeti érzése hajlandó lesz-e elmaradni a magyar sikerek mögött.

A mi szempontunkból a 48-as törvények egy hosszú történelmi fejlődés hirtelen jött, de szükségszerű és következetes betetőzésnek tűntek. „Az én politikám biztos volt, de lassú – írta március 17-én Széchenyi, aki pedig néhány nappal előbb még ostobaságnak nevezte a felirati javaslatot. – Kossuth egy kártyára tett mindent, és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint az én politikám húsz év alatt sem bírhatott volna előállítani.”¹ Megoldásra csupán az örökös tartományokkal fennálló immár több évszázados kapcsolatunkból adódó ügyeknek a perszonálunió szellemében való rendezése várt.

Valójában azonban a Habsburg-birodalom nem két összekapcsolt egységből állt, hanem jóval bonyolultabb államalakulat volt, amelynek nemcsak a tagozódása vált bizonytalanná a Lajtától nyugatra, hanem további sorsa is. Magyarország jövője 1848 tavaszán biztosabbnak tűnt, mint a többi Habsburg-tartományé, a magyar kormány tekintélye nagyobb volt, mint a Bécsben egymást gyorsan felváltó kabineteké, sőt még a dinasztia uralma is szilárdabbnak látszott Magyarországon, mint a birodalom nyugati felében. A magyar korona országai – néprajzi tarkaságuk dacára – történelmi, földrajzi, sőt gazdasági egységet alkottak, amit Lombardiáról és Galíciáról, Csehországról és Dalmáciáról semmiképpen sem lehetett elmondani.

Éppen ezért a Habsburg-birodalom átalakulása sem volt „belügy”, hanem nemzetközi kérdés, az európai egyensúly fenntartásának alapvető problémája, mely állásfoglalásra kellett hogy készítse a különböző államok kormányait Londontól Pétervárig.

Az itáliai tartományok minden gazdagságuk mellett súlyos politikai terhet jelentettek az Osztrák Császárság számára. Lakosságuk egy olasz államhoz kívánt tartozni, és ezt a törekvést mások is pártolták. „Én nagyon osztrákbarát vagyok az Alpoktól északra – mondotta Palmerston angol külügyminiszter –, de nagyon osztrákellenes az Alpoktól délre.”² Vagyis: Ausztria mondjon le Itáliáról, hogy annál biztosabban tarthassa kézben többi tartományát. Ezért támogatta egy északolasz állam megteremtésének gondolatát, feltéve, ha az nem a franciák segítségével jön létre és nem francia befolyás alatt. A kisebb itáliai államok vezetői azonban inkább akadályozták, mint támogatták az olasz egység megteremtését, amelytől a pápa, a Közép-Itáliát magába foglaló egyházi állam feje is elhatárolta magát. A köztársaságiak és a monarchisták ellentétéből az osztrákok húzták a legtöbb hasznot, akik elutasították az angol közvetítést, mely a békekötést a Lombard-Velencei Királyság legnagyobb részének átengedésétől tette volna függővé. A döntés a fegyverekre maradt. Miután a hadsereg jelentette a Habsburg-birodalom legfontosabb összetartó tényezőjét, veresége annak sorsát is megpecsételte volna.

Lombardia és Velence birtoklása nem volt létkérdés a birodalom számára, német nyelvű tartományainak megőrzése azonban igen, mert esetleges beolvadásuk egy megalakuló német államba kérdésessé tehetné a birodalom egészének fennmaradását. Azonnali elvesztésükkel nem kellett számolni, de jövőjük a forradalmi mozgalmakkal párosuló német egységtörekvések nyomán mégis vitássá vált.

Az 1815 óta fennálló Német Szövetség, a „Bund”, többségükben monarchikus államok laza együttese volt, mely tényleges hatalommal nem rendelkezett és nem a német egység megvalósításának, hanem a megosztottság fenntartásának eszközévé vált. Az 1848 tavaszán kibontakozó egységmozgalom tényleges hatalommal rendelkező szövetségi állam megteremtésére irányult, és pedig demokratikus módon, a népszuverenitás alapján. A németiség politikai megosztottságát azonban nehezen lehetett felszámolni a meglévő monarchiák, a hagyományos osztrák-porosz ellentét és a Bundhoz tartozó államok más nemzetiségű népeinek ellenállása miatt. A kezdeti lépések mindenesetre biztatóak voltak, és a különböző német államokban – így az osztrák tartományokban is – megtartott választások eredményeként május 18-án összeülhetett a frankfurti Pauls-kerchében a nemzetgyűlés, hogy kidolgozza az új német alkotmányt.

Általános volt az a felfogás, miszerint a Habsburgok német nyelvű tartományai nélkül a német egység nem lehet teljes, nem német tartományai viszont nem válhatnak az új német állam részeivé. A német egység megvalósulása tehát a Habsburg-birodalom kettéosztását – és Magyarország függetlenségét – kellett hogy eredményezze, mert a német szövetségi államba tartozó osztrák tartományok és Magyarország között csak perszonálunió jellegű kapcsolat lett volna lehetséges – úgy, ahogyan ezt a magyar kormány vallotta.

¹ Majláth, B. (szerk): *Gróf Széchenyi István levelei*. Bp. Athenaeum. 1891. III. köt. 602. old.

² Ld. Haraszti, É.: *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen*. Bp. Közoktatásügyi. 1951. 40. old.

Nem meglepő, hogy a német egység legfőbb ellenfele tulajdonképpen a Habsburg-ház volt. Miután az egységet saját uralma alatt nem tudta létrehozni, nem akarta, hogy azt mások valósítsák meg. Ebben távolról sem állott egyedül, hiszen a német egység megteremtése is európai ügy volt, nemzetközi kérdés. A francia republikánus baloldal régebben pártolta az egységes német köztársaság létesítését, amely védőbástyául szolgált volna a cári önkényuralom ellen, a francia jobboldal azonban – a konzervatív monarchista hagyományokhoz híven – elutasított minden német egységet. Az új kormányzat szívesen hivatkozott a forradalmi hagyományokra és a nemzeti eszmére, de valójában konzervatív külpolitikát folytatott.

Az angol kormány helyeselt „minden rendezést, mely a Németországot alkotó államok szorosabb kapcsolatára és megszilárdítására irányul”, azaz egyetlen német állam helyett az államok szövetségének rendezettebb formáját tartotta kívánatosnak, mint amely alkalmasabb kereskedelmi partner az angol ipar számára az egységes Németországnál. Miklós cár kész volt akár fegyverrel is meggyőztetni egy német köztársaság létrejöttét, a német egység monarchikus alapon történő megvalósítását viszont Ausztria és Poroszország kölcsönös féltékenysége tette kilátástalanná, amelyek egyensúlyára az orosz politika változatlanul vigyázott. A dán király uralma alatt álló Schleswig és Holstein tartományok sorsa, a Poroszországhoz csatolt lengyel területek jövője tovább bonyolította az amúgy is összetett kérdést.

A forradalmi mozgalmak felfelé ívelő szakaszában azonban a nagyhatalmak kormányai nem léptek fel nyíltan a német egységtörekvések ellen, sőt a Habsburg-birodalom csorbíthatatlan megőrzését akaró osztrák körök sem. Az udvar miniszterei túrték, hogy a német-osztrák tartományokban zavartalanul lefolytassák a frankfurti nemzetgyűlés képviselőinek megválasztását, hogy a bécsi Szent István-dóm tornyára kitűzzék a fekete-vörös-arany színű lobogót, de ugyanakkor mindent megtettek a frankfurti nemzetgyűlés munkájának lassítása és a döntések elodázása érdekében.

A német polgárság nem volt sem elég erős, sem elég forradalmi ahhoz, hogy az egység útjában álló akadályokat leküzdje és egy demokratikus német állam alapjait megteremtse. A frankfurti nemzetgyűlés – jellemző módon – Habsburg János főherceget választotta meg a német birodalom kormányzójává, aki éppenséggel nem volt a német egység híve. Ehhez járult jó néhány tagjának politikai tapasztalatlansága és életidegen dogmatizmusa. Róluk írta közvetlen megfigyelés alapján Pázmándy Dénes: „A sok professzor-képviselő mindent szubjektíve és objektíve forgat meg és addig disztingválja és szubdisztingválja a dolgokat, míg végre is az egészből semmi sem lesz.”³ Marx és Engels még szigorúbb bírálatot mondott a nemzetgyűlés munkálatairól.

Az ellen, hogy az osztrák tartományok a német szövetségi államba belépjenek, először a Habsburg-birodalom szláv népeinek képviselői léptek fel, akiknek célja a birodalom szláv állammá való átalakítása volt, miután a lakosság viszonylag legnagyobb hányadát szlávok alkották. František Palacký a frankfurti előparlamentbe szóló meghívót azzal utasította vissza, hogy nem német, hanem cseh, és így nem vehet részt a német egység megteremtésében. „A másik ok, amely megakadályoz abban, hogy tanácskozásukon részt vegyek – írta Palacký -, Önöknek az a törekvése, hogy lehetetlenné tegyék Ausztriát, mint önálló birodalmat, azt a birodalmat, amelynek fenntartása, egésze és megszilárdítása nagy és fontos dolog, nemcsak az én nemzetemnek, de egész Európának, sőt az emberiségnek és magának a művelődésnek.”⁴ Palacký és az ausztróslávizmus felfogását legjobban az a szállóigévé vált mondat jellemzi, mely szerint, ha nem lenne már régóta osztrák állam, azt Európa, sőt az emberiség érdekében sürgősen fel kellene találni.

1848. június 2-án Prágában megnyílt a birodalom szláv népeinek kongresszusa, amelyen 340 küldött vett részt, legnagyobb számban természetesen a csehek, de képviseltették magukat a lengyelek, az ukránok, a szlovének, sőt a horvátok és a szerbek, valamint a szlovákok is. A többséget a dinasztiahoz hű politikusok alkották, akikkel szemben a polgári átalakulás következetes hívei kezdettől fogva kisebbségbe szorultak. Június 12-én azonban Prágában forradalom tört ki, amelyet a munkások és a diákok szívós ellenállása dacára Windischgrätz herceg három nap alatt lever. A kongresszust feloszlatták, az eredeti célkitűzések megghiúsultak. A vezetők lemondtak a szláv állam kialakításának tervéről, és Bécsben, a dinasztia körül sorakoztak fel, amikor az a forradalmi vívmányok felszámolását megkezdte.

³ Pázmándy 1848. jún. 17.-i levele Kossuthoz. Waldapfel, É.: *A független magyar külpolitika 1848-49-ben*. Bp. Akadémiai. 1962. 22. old.

⁴ Kovács, E.: *Magyar-cseh történelmi kapcsolatok*. Bp. Közoktatásügyi. 1952. 243. old.

Kísérletek Magyarország nemzetközi kapcsolatainak kiépítésére

A szláv felfogástól eltérően a magyar álláspont nem ragaszkodott a birodalom csorbítatlan fenntartásához, hiszen az olasz tartományok elszakadása és a német-osztrák részek beolvadása a német szövetségi államokba szükségszerűen megnövelte volna Magyarország, a vele egyesülő Erdély és a társult Horvátország jelentőségét a dinasztia számára. A Habsburg-háztól való elszakadás helyett arra törekedtek, hogy a Habsburg-birodalom politikai súlypontja végre Magyarországra helyeződjen át, amit a XVII. század elején Savoyai Jenő fogalmazott meg, amit Talleyrand javasolt Napóleonnak, amit egyes bécsi politikusok – így Friedrich von Gentz – 1805-1809 táján fontolgattak, és ami a végleges bukás előtt, az első világháború idején, még egyszer felbukkant, mint a birodalom föderalizálásának egyik – akkor már régen túlhaladott – módja.

Az 1848-as, Batthyány nevéhez fűzhető koncepció lényege az volt, hogy a Habsburg-birodalmat a magyar nemzet köré kell felépíteni, mint amely egyetlen más környező – német, szláv, olasz – államalakulathoz sem tartozhat. Magyarországot és a Habsburg-ház különböző tartományait, mint pl. Dalmáciát és Galíciát a magyar korona történelmi jogai alapján kell egymással kapcsolatba hozni. Az elgondolás sikere nem rajtunk múlott, hanem a nemzetközi helyzet alakulásán. Melyik győz a Lombardiában farkasszemet néző haderők közül? Létrejön-e Frankfurtban a német egység valamilyen formája? Ha a Habsburg-ház elveszti itáliai birtokait, ha német nyelvű tartományai a német állam részeivé válnak – ami 1848 tavaszán valószínűnek tűnt –, akkor nem maradt volna más választása, mint hogy Magyarországra költözzön. A már említett Blackwell március 25-i levelében azt írta Lord Ponsonby bécsi angol nagykövetnek: „Excellenciád pár hónap múlva már nem Bécsben lesz Őfelsége, a Királynő követe, hanem a budai udvarnál.” Az ókonzervatív Ponsonby azonban nem osztotta Blackwell véleményét, hanem már ekkor arra gondolt, hogy Ausztria a cár szuronyával fogja a magyar kérdést rendezni, a magyarok pedig „csekély számuknál fogva hirtelen összeomlanak és semmivé lesznek.”⁵

Batthyányék elgondolását később „nagy magyar” koncepciónak nevezték, pedig inkább feudális színezetű dunai szövetségnek tűnik, hiszen az elképzelt államalakulat lakosságának összetétele miatt nem lehetett volna magyar jellegű. A koncepció csírájában megghiúsult, és annyiban érdemel figyelmet, amennyiben a későbbi Habsburg-ellenes fogantatású Duna-konföderációs tervek előzményének tekinthető. Az Osztrák Császárság átalakítására egyébként számos tervezet készült a történelmi egységek vagy a nemzetiségi területek alapulvételével – esetleg a két elv kombinációja alapján –, és pedig többnyire a birodalom integritásának és a dinasztia uralmának tiszteletben tartásával, hogy 1849-et követően radikálisabb elgondolások merüljenek fel.

Az 1848. évi III. tc. 13. §-a szerint „a miniszterek egyike folyvást Őfelségének személye körül lesz, és mindazon viszonyokban, amelyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli”. Ezt a tisztességet Esterházy Pál herceg töltötte be, akit Széchenyi beszélt rá a feladat vállalására. Személyében nemcsak a konzervatívok képviselője került a kormányba, hanem tapasztalt diplomata is, hiszen hosszú időn keresztül volt londoni nagykövet. Esterházy a dinasztia és a birodalom egységének híve maradt, de nem sokat törődött hivatali ügyekkel, hanem elintézésüket államtitkárára, Pulszky Ferencre bízta, aki Kossuth szellemében tevékenykedett.

Az 1848. III. tc. nem használta a „külgügyminiszter” szót, de a Batthyány-kormány minden hivatalos irata Esterházyt külgügyminiszternek nevezte, sőt az osztrák miniszterek neki szóló leveleiket is a „külgügyminiszterhez” címezték. Magyarország és az örökös tartományok viszonyának perszónáluniókénti felfogásából logikusan következett Esterházy tárcájának külgügyminisztériummá fejlesztése, amit a bécsi kormány 1848 augusztusáig nem is próbált keresztezni. Tény, hogy Esterházy több ízben közvetlen kapcsolatba lépett más államok képviselőivel, és tény, hogy a kormány számos intézkedést tett Magyarország diplomáciai kapcsolatainak kiépítésére.

Az európai államok közül a XIX. század közepén – a Habsburg-birodalom mellett – Oroszországot, Angliát, Franciaországot és Poroszországot tekintették nagyhatalomnak. Batthyány mindenekelőtt Angliával próbált kapcsolatokat kiépíteni. A minisztertanács már első, 1848. április 12-i ülésén utasította Esterházyt, hogy a bécsi angol nagykövet útján vegye elejét minden külső (értsd: cári) beavatkozásnak. Esterházynek azt is hangsúlyoznia kellett, hogy Magyarország új helyzetében a Habsburg-ház legbiztosabb támasza és az átalakulás csak erősíteni fogja a Habsburg-birodalmat, Anglia régi szövetségesét. Ponsonby azonban az udvari körök intencióinak szellemében tájékoztatta kormányát, mert – Batthyány szerint – reménytelenül reakciós volt. A magyar miniszterelnök mindenekelőtt azt akarta elérni, hogy az angol kormány állítsa fel

⁵ Hajnal, L.: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Bp. Akadémiai. 1957. 14. old.

Budapestten a Metternich által megakadályozott főkonzulátust. Ponsonby megígérte, hogy támogatja a kérés teljesítését, de nem tájékoztatta kormányát a javaslatról.

Miért nem tanúsított az angol kormány, amelynek külügyminisztere a liberális beállítottságú Henry John Temple Palmerston volt, több megértést a magyar törekvések iránt? Palmerston féltette a Habsburg-birodalom nagyhatalmi állását a kettéosztás következményeitől, Magyarországot pedig gyöngének tartotta ahhoz, hogy Anglia partnere legyen, másrészt az osztrák tartományoknak a Német Szövetségbe való beolvadását és az Északi-tengertől az Adriáig terjedő német birodalom megalakulását sem óhajtotta. Ezért az osztrák nagyhatalmat részesítette előnyben.

A cári kormányzattal, mint az európai reakció bástyájával, a magyar kormány nem próbálkozhatott, és így a másik állam, amellyel diplomáciai kapcsolat létesítése szóba jöhetett, Franciaország volt. A bécsi francia nagykövet jelentéseinek Magyarországról szóló részei jó tájékozottságról és megértésről tettek tanúságot, de a magyar kormány nem akarta a diplomáciai kapcsolatok kiépítését Franciaországgal kezdeni köztársasági államformája miatt.

Poroszország a leggyengébb volt a nagyhatalmak közül és egy ideig úgy látszott, hogy nem Berlin, hanem Frankfurt a német politikai élet igazi központja. Így a legfontosabb külső partner a még csak megalakulóban levő német birodalom lett. Május 14-én Pázmándy Dénest és Szalay Lászlót a frankfurti német nemzetgyűléshez küldte István főherceg, Magyarország nádora, az uralkodó által ráruházott teljhatalom alapján. Az utasítás szerint a küldöttek feladata volt „Magyarország és a német birodalom között a két nemzet kölcsönös önállóságának, szabadságának és anyagi jólétének érdekében megalakítandó és megerősítendő baráti viszony kiépítése tanácskozások és ideiglenes megállapodások útján”.⁶

Szalay és Pázmándy Frankfurtban kedvező fogadtatásra talált. „Magyarországot itt a külföldön mindenki független országnak ismeri el máris” – írta Szalay. Optimizmusát az sugallta, hogy a liberális német képviselők előtt a magyar úgy népszerű volt, de a frankfurti hangulat távolról sem egyezett a nagyhatalmak kormányainak felfogásával.

A magyar külügyminisztérium kiépítését nem folytatták következetesen, mert más elgondolás – az uralkodó Budára költöztetése – került előtérbe, ami a diplomáciai összeköttetések kérdését automatikusan megoldotta volna. A nagyköveteket, követeket mindig az államfőhöz – az uralkodóhoz – akkreditálták, az udvart tehát a diplomáciai testület is követte volna Budára. Az évszázados tapasztalatok dacára a magyar kormány azt remélte, hogy a Habsburg-ház vagy legalábbis egy ága – saját jól felfogott érdekében – vállalni fogja a nemzeti dinasztia szerepét. Ezt sugallta Kossuth már 1848. március 3-i beszédében, amikor nagy elismeréssel szolt az ifjú Ferenc Józsefről, mint akihez a régi uralkodócsalád új felvirágzása fűződik majd. A májusi bécsi megmozdulások idején a magyar kormány azt fontolgatta, hogy V. Ferdinándot Budára hívja, nehogy Prágába menjen, ahol cseh befolyás alá kerülhetett volna. Ferdinándot azonban május 17-én nem Budára, nem is Prágába, hanem Innsbruckba menekítették, mely messze volt Béctől, még messzebb a magyar politikai élet központjától, de közel Radetzky seregéhez. Június végén István nádor, Széchenyi és Eötvös Innsbruckban járt, hogy az udvart felkérje, jöjjön Budára, de kitérő választ kaptak. Kossuth is a Budára költözés mellett érvelt. „Urunk, királyunk csak Budán lehet teljesen szuverén”⁷ – írta a német egységtörekvésekre célozva.

Az udvar Budára költözése lett volna a később ismertetőndő nemzetiségi ellentétek megoldásának kulcsa is, hiszen ebben az esetben nem kellett volna attól tartani, hogy az udvar a nemzetiségekkel fog össze a magyar kormány ellen. „...mi tudánk – fejtegette Kossuth V. Ferdinándot Budára hívó cikkében – a visszacsatolásnak oly formáját [Galíciáról és Dalmáciáról volt szó], mely a nemzetiségeket nemzeti kormányunk iránt teljesen megnyugtatóná; s akkor a horvátok iránt is eszünkbe jutna nem az egység, hanem a szövetség alapjára lépni.” És – hozzátehetjük – a többi nemzetiség irányában is jóval megértőbb politikát folytathatott volna.

A Habsburg-ház – írta Horváth Mihály – választhatott: „akár arra határozza el magát... hogy Magyarországot tegye alkotmánnyal megajándékozandó minden tartományainak súlypontjává, Pest-Budát monarchiájának központjává és a maga székhelyévé, akár – mit a körülmények hatalmasan igénylének, hogy a német egység élére álljon... és a nagy német birodalom császári koronáját tekintse a maga törekvéseinek céljává...”⁸ Ez a két alternatíva – perszonálunió formájában – elvileg nem zárta ki egymást, a

⁶ Ld. Szalay L. közleményét a Neue Zürcher Zeitung 1849. évi 297. számában, továbbá „Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland.” Zürich. Orell Füssli und Co. 1949. 33. old., Károlyi, Á.: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Bp. MTT. 1932. II. köt. 1-2. old.

⁷ Kossuth Hírlapja. 1848. július 30-i szám.

⁸ Horváth, M.: Magyarország függetlenségi harcának története. Genf. Puky M. 1865. I. köt. X. old.

harmadik lehetőség azonban mindkettővel ellentétben állott, és a dinasztia ezt a harmadikat választotta: az egységes, központosított birodalom helyreállítását.

A Habsburg-ház egész múltja és a szolgálatában álló erők érdekei az utóbbi mellett szóltak, de a választás lehetősége adott volt, és – legalább egy ideig – az első két változat mellett érvek meggyőzően hangzottak. Az innsbrucki menekülés és az udvar vonakodása Budától azonban azt jelezte, hogy a dinasztia nem kívánja jövőjét Magyarországra alapozni. A birodalom egységének fenntartásához ragaszkodó kamarilla – a gyöngelmű V. Ferdinánd helyett a döntésekben ténylegesen részt vevő főhercegek és legbizalmasabb tanácsadók csoportja – az április törvényeket kezdettől fogva a körülmények által kikényszerített engedményeknek tekintette. Nem törekedett tehát a függőben maradt kérdések rendezésére, hanem arra, hogy az engedményeket alkalmas időben, a forradalmi mozgalmak kifulladását után visszavonja. Ebben számíthatott a birodalom arisztokráciájára, fő hivatalnokaira, a hadsereg magas rangú tisztjeire, nemzetközi összeköttetéseire és végül, de nem utolsósorban, számíthatott a magyarországi nemzetiségekre.

A nemzetiségi kérdés kiéleződése

A magyar kormány politikájának sikere attól függött, hogy ne csupán az ország magyar lakossága, hanem nemzetiségei is támogassák, ennek azonban épp az ellenkezője következett be.

A szerbek, a horvátok, a románok azért küzdöttek, amit a magyarok esetében már-már megvalósulni láttak: a nemzeti egységért és a függetlenségért. Ezt a törekvésüket bőkezűbben osztogatott engedményekkel sem lehetett volna leszerelni. Politikájuk a birodalomban elfoglalt eltérő helyzetük miatt különbözött a magyarokétól, akik nem látták be, hogy ugyanolyan mozgalmakkal állnak szemben, mint amelyet maguk is folytatnak. Csúpn azt ismerték fel, hogy a nemzetiségi követelések teljesítése az ország felbomlásához és az önállóság végleges elvesztéséhez vezet. A birodalom földrajzi középpontjában elterülő, sem történeti, sem természetes határokkal nem rendelkező magyarlakta rész egyszerű közigazgatási kerület szintjére süllyedt volna.

A társadalmi-politikai fejlődés Kelet-Közép-Európában is napirendre tűzte a nemzeti államok megalakítását, ami maga után kellett hogy vonja a Habsburg-birodalom és vele együtt Magyarország felosztását. A felosztás nyomán létrejövő kis államok azonban önállóságukat nem őrizhették volna meg. A magyar kormány ezért ragaszkodott az ország területi integritásához, mint a függetlenség alapvető feltételéhez, a magyarországi nemzetiségek pedig a dinasztiahoz, amelyre támaszkodva a történelmi joaikra hivatkozó magyarokkal szemben a felosztást kiharcolhatják és amely kialakítandó nemzeti államaikat összefogta volna.

A nemzetiségi mozgalmakat nem az udvar szervezte, de az 1848 tavaszán és nyarán bekövetkező ellentétek kiéleződésében és a békítési kísérletek meghiúsulásában már döntő része volt a kamarillának. Franz Anton Kolowrat – Metternich minisztertársa, ellenlábasa, majd rövid ideig utóda – Jelačić (Jellasics) báni kinevezését azzal indokolta, hogy meg kell akadályozni a magyaroknak a horvátokkal, illetőleg a határőrvidék katonáival való megegyezését.⁹ Jelačić ennek a feladatnak maradéktalanul megfelelt, kinevezése után nyomban megtagadta az engedmességet a magyar kormánynak, és Horvátországot, valamint a horvát határőrvidéket az ellenforradalom szolgálatába állította.

A dél-magyarországi szerbek különálló nemzeti tartomány kialakítására törekedtek, és május 14-15-i karlócai gyűlésükön Rajačić érsek kezdeményezésére kimondták a Vajdaság megalakítását, ahol azonban nagyszámú román, német és magyar élt, a szerbek a lakosság alig egynegyedét alkották. Rövidesen fegyveres harcok robbantak ki. A szerb fejedelemség semlegesnek nyilvánította magát, de nem akadályozta meg, hogy önkéntesek siessenek a magyarországi szerbek megsegítésére. Az önkéntesek toborzását a belgrádi osztrák konzul, Ferdinánd Mayerhofer ezredes irányította.

Május 10-én a szlovák nemzeti mozgalom vezetői Liptószentmiklóson tartott értekezletükön fogalmazták meg követeléseiket. A 3. pont külön nemzeti gyűlésekre vonatkozott, amelyeken úgy nemzeti, mint egyetemes országos érdekeket érintő tanácskozásokat folytathatnak és amelyeknek feladata lesz az etnográfiai határokat megállapítani, hogy minden egyes nemzetnek szabadságában legyen nemzeti központja felé gravitálni.

⁹ Károlyi im. II. köt. 610. old.

A román kérdést Erdély és Magyarország egyesítése – uniója – élezte ki. Az unió a magyar reformmozgalom egyik legfontosabb követelése volt, de nem a románok, hanem a bécsi kormányzat ellen irányult, nehogy az Magyarországgal szemben Erdélyre támaszkodhasson. Az erdélyi magyarok és székelyek lelkesen követelték a két ország egyesítését, a szászok viszont ellenezték, és ellenezték az Erdély lakosságának többségét alkotó románok is. Május 15-17-i balázsfalvi gyűlésükön Simion Bărnuțiu javaslatára kimondták, hogy előbb a román nép teljes egyenjogúsítását és számarányának megfelelő képviseletét követelik és a nélkülük hozott uniós törvényt nem ismerik el. Nyíltan nem hangoztatták, de aligha lehetett kétséges, hogy az erdélyi románok vezetői nem Magyarországgal, hanem a Kárpátokon túli fejedelemségekkel kívánnak egyesülni.

A magyar kormány a balázsfalvi gyűlés mögött Bécs kezét kereste – már csak azért is, mert a szerbek karlócai gyűlésével azonos időpontban rendezték -, de arra nem figyelt fel, hogy a kamarilla minden mesterkedése sem gyűjthette volna össze a 30 000 – 40 000 román, ha nem áll igazi tömegmozgalom mögötte. Az erdélyi országgyűlés május 29-én mégis megszavazta az uniót – a megfélemlített szászok is. A magyarok ragaszkodása az unióhoz érthető, hiszen meghíúsulása esetén Magyarországot minden oldalról a Habsburg-birodalom tartományai vették volna körül és az áprilisi törvényekben megerősített jogi különállás illúzió maradt volna, de az a körülmény, hogy kimondása az erdélyiek többségének akarata ellenére történt, nem sok jót ígért.

Mi lett volna a megoldás? Wesselényi június 18-án a következőket írta Klauzál Gábornak: „...Kicserélés útján a például Erdélyben az oláhok között lakó magyar nagyobb birtokosok, úgymint kisebb birtokú régi és új polgárok az összes székelységgel – s ha nekik tetszenék – a szászokkal együtt kijebbn vonulnának, s helyükbe a valódi magyarok föld határaihoz közelebb lakó oláhok költöznének; így lenne ez s ugyanez történnék a tótok között lakó magyarokva nézve... ily móddal egy területen lakandó 5-6 millió magyar s a vele rokon érdekű 1 millió körüli német faj együtt nem tekintélytelen kis országot tenne, amelynek fővárosa Pest-Buda lenne...”¹⁰ Vagyis: lakosságcsere az erdélyi magyarok és a magyarországi románok között. Egy ilyen radikálisan új elgondolás megérlelődéséhez és elfogadásához azonban hosszú időre lett volna szükség, és megvalósításába más hatalmak is beleszóltak volna.

A román fejedelemségek – Havasalföld és Moldva – névleg a török szultán uralma, valójában a cár bukaresti és iasi konzuljainak kormányzása alatt álltak, fejedelmei tényleges hatalommal alig rendelkeztek. Az önkényuralom elől Párizsba menekült román fiatalok a februári forradalom után hazatértek, hogy francia támogatással megvalósítsák a polgári átalakulást. A cárizmus hatalmával szembeni támaszként többen gondoltak Magyarországra, míg Magyarországon sokan rokonszenveztek a román mozgalommal, abban a reményben, hogy a cári önkényuralom gátja lesz majd. Ezért foglalkozott a magyar kormány már első ülésén a román fejedelemségek felé irányuló orosz csapatzugmozdulatokkal.

A magyar-román együttműködés, sőt szövetség eszméjének számos híve volt – köztük Szemere Bertalan belügyminiszter -, és a kapcsolatok felvételének szándékát gazdasági meggondolások is erősítették. A dunai hajózásban a brüli és a galați kikötőknek nagy jelentőségük volt, a kereskedelem fejlesztéséhez fontos érdekek fűződtek. Batthyány miniszterelnök június 27-én Esterházyhoz intézett átiratában konstantinápolyi, bukaresti, iasi és belgrádi magyar konzulátusok létesítését szorgalmazta, miután a meglevő osztrák konzulátusok a magyar érdekeket nem szolgálták kielégítően.

Június 23-án Bukarestben a hatalmat forradalmi kormány vette át, amelynek külügyi államtitkára, Nicolae Bălcescu magyar-román együttműködés kiépítésére törekedett. Az együttműködés elé azonban leküzdhetetlen akadály tornyosult: Erdély hovatartozásának kérdése. Az unió ellen tiltakozó román küldöttség egyik tagja, A.T. Laurian, megírta Bălcescunak: „A magyarok gyengék, sőt még gyengébbek, mint ahogy elképzelhetné, azonban olyan bátorságot és erőt színlelnek, amilyennel nem rendelkeznek... A magyarok csak négy millió, körülvéve tízmillió nem magyarral.... Ahelyett, hogy ők adhatnának segítséget, kénytelenek éppen ők kérni tőlünk segítséget... Fontoljátok meg jól ezt a dolgot [ti. a magyar-román szövetséget], nehogy hibát kövessetek el és még rosszabb helyzetbe bonyolódjatok...”¹¹

Bălcescu Dimitrie Brătianut bízta meg a magyar kapcsolatok kiépítésével, de az ő útja Szebenen át vezetett, ahol az erdélyi román komité már a dinasztiaival való szövetség mellett döntött. Brătianu ezért Bécsbe ment, és visszatérőben megegyezett Lauriannal, hogy „a magyarokkal nincs mit kezdeni, vagy Bécsben, vagy Frankfurtban kell szerencsét próbálni”. A bukaresti kormány másik kiküldöttje, A.C. Golescu, Bécsből azt írta a szebeni komiténak, hogy a magyarok elleni harcot válasszák és Jelačićsal működjenek együtt. Ion Maiorescut, a román kormány Frankfurtba küldött képviselőjét, Pesten magyarellenes levelek

¹⁰ Miskolczi, A.: *Az utolsó erdélyi rendi országgyűlésről*. Századok. 1979. 5. sz. 878. old.

¹¹ I. Tóth, Z.: *A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban*. Századok. 1948. 1-4. sz. 259-260. old.

miatt őrizetbe vették, és bár rövidesen szabadon bocsátották, az incidens tovább rontotta a magyar-román kapcsolatokat. A két nép útjai nemcsak szétváltak, de keresztezték egymást.

Július végén török, majd orosz csapatok vonultak be a fejedelemségekbe, a cári külügyminisztérium nyilatkozata szerint azért, hogy véget vessenek a Törökország, Ausztria és Oroszország ellen irányuló dákoromán izgatásnak. A bukaresti forradalmi kormánynak menekülni kellett.

Maiorescu Frankfurtban Nagy-Románia megvalósítása érdekében agitált. Moldva, Havasalföld és Erdély – ahogy írta, 9 millió román! – egyesítését szorgalmazta egy Habsburg főherceg uralma és Ausztria védnöksége alatt, Németországgal szövetségben. Maiorescu azonban nem ért el eredményt, Ausztriának a cár és nem a románok támogatására volt szüksége. Golescu Párizsban fejtett ki propagandát, több sikerrel, mert a franciával rokon nyelvű nép egyesítésének gondolata kedvező visszhangra talált.

Az erdélyi románok szervezkedésénél és a szerbek nyílt felkelésénél veszélyesebbnek látszott Jelačić fellépése, mivel a bán jelentős katonai erő felett rendelkezett. Az ellene hozott intézkedések sorra megghiúsultak, mire Batthyány az olaszok ellen küldendő katonai segély kilátásba helyezésével kiharcolta, hogy V. Ferdinánd június 10-én Jelačićot minden tisztsége alól felmentse. A bán azonban néhány nappal később nagyobb küldöttség élén megjelent Innsbruckban, ahol szívélyes fogadtatásban volt része. Közben megtörtént a királyi leirat közzététele, és az udvar kétszínű játéka lelepleződött. Az is köztudomásúvá vált, hogy a szerb felkelők egy részét császári tisztek szervezik és vezetik.

Kossuth július 11-i beszédében kimondta, hogy „a haza veszélyben van”, és azt sem titkolta, hogy ugyan nem az udvar, de a bécsi kormányzat Jelačićot támogatja. A veszély elhárítására 200 000 katonát és 42 millió forint hitelt kért. „Megadjuk!” – zúgta az országgyűlés egyetlen emberként. Ez a lépés jelentette a hadügyi és a pénzügyi önállóság tényleges megteremtését. Kossuthot akkor is, később is sokat bírálták – igazságtalanul –, amiért „kihívta” Bécsset, mintha ezek az intézkedései vezettek volna a fegyveres összecsapáshoz és nem a hatalmi viszonyok megváltozása. Ha azok a körülmények, amelyek között e márciusi vívmányokat kiharcolták, az udvar javára módosulnak, nagyobb engedékenység sem háríthatta el a háborút – csak a vívmányok teljes feladása!

Kossuth haderő-megajánlási beszédében áttekintette az ország nemzetközi kapcsolatait, és ennek során érintette a német szövetség kérdését. A kormány július 19-én kiegészítő utasítást küldött Szalay Lászlónak, a frankfurti nemzetgyűléshez delegált kormány megbízottnak, hogy „az egyesült német birodalom végrehajtó kormányával, annak a viszonyoknak a fenntartása mellett, amelyben Magyarország és Ausztria a *pragmatica sanctio* értelmében áll, oly szövetségi szerződést igyekezzék kötni, miszerint Magyarország és a német birodalom viszonylagosan kötelezik magukat százezerig terjedő hadsereg kiállítására azon esetben, ha a német birodalom vagy Magyarország határai a szláv elem által, vagy a szláv elemmel szövetkező más hatalom részéről megtámadatnának...”¹² Az utasítás megbízta Szalayt, hogy sürgesse a német birodalmi kormány képviselőjének a magyar kormányhoz való kinevezését.

Frankfurtban július 22-én Möhring képviselő szövetség kötését indítványozta Magyarországgal. Indítványát elfogadták, amiként a pesti országgyűlés is magáévá tette Gorove István javaslatát a német szövetség megkötéséről. Előbb azonban a diplomáciai kapcsolat felvételét kellett rendezni. Szalay augusztus 26-án nyújtott át ünnepélyes külsőségek között megbízólevelet János főherceg német birodalmi kormányzónak. A magyar kormány azt hitte, rövidesen a többi európai hatalommal is diplomáciai kapcsolatba lépünk. Olyan hatalom kormányzója fogadta azonban követünket, amely valójában még nem létezett, és ezért az aktus gyakorlati hatása elmaradt.

A másik külpolitikai probléma az olaszok elleni katonai segély ügye volt. Batthyány azt az álláspontot vallotta, hogy a segítséget a *pragmatica sanctio* értelmében nem lehet megtagadni, de nem is lenne célszerű, mert a kormánynak szüksége van a dinasztia tekintélyére és támogatására a pártütő horvátokkal és a szerbekkel szemben. Ennek érdekében viszont segíteni kell a dinasztia az olaszok ellen, és a maga részéről tett is erre ígéretet a Jelačićot felmentő királyi kézirat kiadása előtt. A radikális képviselők viszont hallani sem akartak az olaszok elleni katonai segítségről, sejtve, hogy leverésük után a haderőt Magyarország ellen fogja felhasználni. Batthyány sürgetésére az országgyűlés megszavazta a segélyt, de végrehajtására már nem került sor.

A horvátokkal való megegyezés érdekében Batthyány július végén személyesen találkozott Bécsben Jelačićsal. A bán azt követelte, hogy a hadügyek és a pénzügyek továbbra is a bécsi kormány hatáskörébe tartozzanak, Magyarország vállalja el az osztrák államadósság egy részét, mondják ki a horvát nyelv egyenjogúságát a magyarral és elégítsék ki a szerbek kívánságait. Jelačić azt is jelezte, hogy a hadügyek és a pénzügyek központosítása esetén a szerb kérdésben hajlandó engedni. Nem magyar-horvát ellentétéről,

¹² Horváth M. im. I. köt. 341. old.

hanem a birodalom egységének helyreállításáról volt szó, és ezért a megbeszélés csak eredménytelenül végződhetett. „Viszontlátásra a Drávánál!” – búcsúzott Batthyány. – „A Dunánál!” – felelte Jelačić.

Legalábbis így emlékezett vissza a találkozásra Pulszky Ferenc. Batthyány mindenesetre azzal a benyomással tért vissza Pestre, hogy a nehézségeket nem a horvátok okozták, hanem a bécsi minisztérium. A kormány megbízta Deákot a horvát kiegyezés tervezetének elkészítésével. Augusztus 27-én a minisztertanács elfogadta Deák javaslatait, amelyek a horvát nemzeti követeléseknek messzemenően eleget tettek, sőt a minisztertanács úgy határozott, hogy „ha ezen az alapon a kiegyenlítés meg nem történhetnék, azon esetben az elválásra és ennek folytán a pusztá szövetségi viszony elfogadására is rááll, fenntartva a Fiume és a magyar tengerpart birtokát és az azzali szabad közlekedést és az az utáni kereskedés biztosítását”.¹³

A szakításra tehát nem a magyar-horvát ellentétek miatt került sor. Hogy a viszály elkerülhető lett volna, ha a kormány már a nyár elején erre az álláspontra helyezkedik, eldönthetetlen kérdés marad, de biztos, hogy augusztus utolsó pillanataiban már késve jött ahhoz, hogy a horvátokat Jelačić követésétől visszatartsa.

A reakció megerősödése és Magyarország bekerítése

Időközben megfordult a szél és az erőviszonyok az ellenforradalom javára tolódtak el. Június 23-26 között Cavaignac tábornok leverte a párizsi munkásság felkelését. A munkásosztály követeléseitől megrettent francia burzsoázia a reakció erőivel fogott össze, ami külpolitikai téren is éreztette hatását.

Július 25-én Custozánál a Habsburg-birodalom hadereje Josef Radetzky tábornagy vezetésével döntő győzelmet aratott a szárd-piemonti haderő felett, mely a csatavesztést követően kiűrtette Lombardiát és fegyverszünetet kért. Az olasz egység ügye megghiúsult, és sejteni lehetett, hogy a német egységet sem fogják a Frankfurtban tanácskozó képviselők megteremteni. Miután ezek voltak a magyar önállóság külső, nemzetközi feltételei, megghiúsulásuk a mi önállóságunkat is kérdésessé tette.

A custozai győzelem visszaadta az udvar önbizalmát, amely elérkezettnek látta az időt arra, hogy megtagadja a forradalom hatására tett engedményeket és helyreállítsa a birodalom egységét. V. Ferdinánd augusztus 12-én visszatért Bécsbe, két nappal később visszavonta a nádornak adott teljhatalmat, majd elutasította a magyar országgyűlés által hozott hadügyi és pénzügyi törvények szentesítését, augusztus 31-én pedig megküldte a magyar kormánynak az osztrák minisztérium emlékiratát, mely Magyarország hadügyi és pénzügyi önállóságát a *pragmatica sanctio*val ellenkezőnek nyilvánította és az áprilisi törvények módosítását követelte. Közös ügyek közös elintézése helyett arról volt szó, hogy a bécsi legyen a birodalom központi kormánya, a magyar minisztérium pedig csak annak alárendeltjeként működjön a neki meghagyott szűk hatáskörben.

A birodalom egységét tűzön-vízen át helyreállítani akaró udvari körök mellé felsorakozott az osztrák nagyburzsoázia, mely hamar rájött arra, hogy Magyarország pénzügyi önállósága, az osztrák államadóság átvállalásának elutasítása frissen szerzett hatalmát nagyon is korlátozza. A gazdag osztrák polgárok érdekei találkoztak a dinasztia érdekeivel, és létrejött az a szövetség, amelyen később Schwarzenberg és Bach kormányának hatalma nyugodott.

A szeptember 4-i királyi kézirat – hűségének elismerése mellett – visszahelyezte Jelačićot minden korábbi méltóságába. Esterházy lemondott, majd Batthyány is, de miután újból ő kapott megbízást kormányalakításra, Deákkal együtt tovább kereste a kiegyezés lehetőségét, amely azonban nem volt sehol. Bécsben zárt ajtókra és süket fülekre talált. Kossuth jól látta, hogy Bécs a magyar kormányt kapitulációra akarja kényszeríteni, tehát hiábavaló megegyezésben reménykedni, és a kormány szerepét átvéő Honvédelmi Bizottmány élére állva tétovázás nélkül megkezdte a fegyveres ellenállás szervezését.

Ezzel egy időben hiúsultak meg a magyar kormánynak a diplomáciai kapcsolatok kiépítéséhez fűzött reményei. Johann Wessenberg osztrák külügyminiszter tiltakozott az ellen, hogy János főherceg, mint birodalmi kormányzó, átvette Szalay László megbízólevelét, mire V. Ferdinánd Szalay megbízását semmisnek és meg nem történtnek nyilvánította, az osztrák fellépés hatására pedig a német kormány külügyminisztere tudatta Szalayval, hogy megbízatását megszüntnek kell tekintenie, mert a nádornak adott teljhatalom visszavonása után már az uralkodótól származó megbízólevélre van szüksége. Új megbízólevél kiadásáról a megváltozott helyzetben szó sem lehetett, és miután a frankfurti kormány külügyminiszteri

¹³ Károlyi im. II. köt. 626-29. old.

tisztét az osztrák Anton Schmerling vette át, aki a bécsi kormány intencióinak megfelelően működött, Szalay nem tehetett mást, minthogy távozott Frankfurtból.

Nem járt a várt sikerrel Teleki László párizsi megbízatása sem. Augusztus 29-én még úgy indult el itthonról, hogy a francia kormány hajlandó a magyar kormány kiküldöttjét teljes jogú diplomáciai képviselőként fogadni és a maga részéről Pascal Duprat személyében szintén követet küld Magyarországra, de mire Teleki szeptember 8-án Párizsba ért, megváltozott a helyzet. Cavaignac akkori miniszterelnök és Jules Bastide külügyminiszter szívélyesen fogadták ugyan, de hivatalos elismerésről, követküldésről már szó sem volt. Teleki mégis Párizsban maradt, hogy a francia közvéleményt a magyar kérdésről tájékoztassa, és lehetőség szerint ellensúlyozza a magyarellenes propagandát. Kossuth, aki a külpolitika irányítását is átvette, felismerte, hogy Párizs alkalmasabb hely külpolitikai akciók kezdeményezésére, mint Pest, és Telekit voltaképpen nem hivatalos külügyminiszternek szánta, aki Párizsból kedvezőbb feltételek mellett irányíthatja a magyar kormány megbízottainak munkáját, mint bárki más a császári csapatok gyűrűjébe zárt Magyarországon.

Telekire roppant nehéz feladat hárult. A magyar ügy iránt rokonszenvet csak a francia baloldaltól várhatott, tehát annak győzelmét remélte, az események viszont a jobboldalt erősítették. 1848 decemberében Louis Bonaparte-ot választották meg köztársasági elnöknek, aki a konzervatív nagyhatalmak felé orientálódott, ami a francia külpolitika befolyásolásának lehetőségét a minimumra csökkentette. Viszont Telekinek sikerült jó viszonyt létesítenie a Czartoryski vezette lenyel emigrációval, amely ettől kezdve összeköttetéseit és befolyását a magyarok és a nemzetiségek kibékítése érdekében vetette latba. A remélt támogatás elmaradása miatt kiábrándult románok szintén közeledtek Telekihez.

Szalayt frankfurti kiküldetésének meghíúsulása után Kossuth Londonba küldte, hogy kísérelje meg a kapcsolatok felvételét az angol kormánnyal és hívja fel annak figyelmét Magyarország „terményi gazdagságára”, amely az angol iparnak nagy hasznára válhatna. Palmerston azonban elzárkózott Szalay fogadása elől és Eddisbury lord útján december 13-án arról értesítette, miszerint „a brit kormánynak Magyarországról csak mint az Osztrák Császárság egyik alkotó részéről van tudomása, és bármely értesítést, amelyet Őfelsége kormányának tudomására kíván hozni a Nagy-Britannia és Magyarország közötti kereskedelmi kapcsolatra vonatkozóan, Koller báró, az osztrák császár képviselője útján kell benyújtania”.¹⁴

Egyedül az Ausztriával ellenséges viszonyban álló Szárd-Piemonti Királysággal sikerült diplomáciai kapcsolatot létesíteni. Kossuth Splény Lajost bízta meg torinói képviselőtünkkel, miután megszűntek azok az aggályok, amelyek a *pragmatica sanctio* miatt a Piemonttal való kapcsolatfelvétel ügyében felmerültek. Splényt egy Teleki által kiállított megbízólevél alapján a torinói kormány decemberben Magyarország ideiglenes ügyvivőjeként elfogadta és Alessandro Monti ezredes személyében megbízottat küldött Magyarországra, de a háborús események miatt ez a kapcsolat rövid ideig tartott.

Az európai nagyhatalmak elutasító magatartását az váltotta ki, hogy miután a Radetzky győzelme nyomán felülkerekedő erők megkezdtek a Habsburg-birodalom egységének helyreállítását, egyikük sem hitte, hogy Magyarország megvédheti jogait és kiépítheti önállóságát, sőt Magyarország önállóságát nem is tartották kívánatosnak, mert véleményük szerint nem tölthette be az Osztrák Császárság szerepét az orosz és a német hatalom ellensúlyozásában, amikor saját nemzetiségei is ellene fordultak. Erre utalt Nesselrode orosz külügyminiszter egy későbbi körlevelében: „Bizonyára senki, aki Ausztria hatalmát és erőforrásait ismeri, nem fog egy független Magyarországot képesnek tartani arra, hogy magát hosszan fenntartsa, még ha némi múlt okok engednének is neki néhány napi életet...”¹⁵ Ha így gondolkoztak a honvédek 1849 tavaszának sikerei után, még sokkal általánosabb volt ez a vélemény 1849 őszén. De la Cour bécsi francia követ, akinek a magyar kérdésről alkotott véleménye pontosan követte mind az osztrák reakció megerősödését, mind pedig saját kormányának jobbrtolódását, és aki éppen ezért a magyarok barátjából határozott ellenségükké vált, Teleki küldetéséről szólva azt jelentette Párizsba, hogy Jelačić hadai rövidesen eldöntik a kérdést. Az osztrák kormány állandóan azt hangoztatta, hogy a magyarországi mozgalmat egy pártfrakció terrorja okozza, amely mögött nem állnak tömegek, és ez a vélemény Európa-szerte hitelre talált.

Most érett be Metternich vetése, aki olyan gondosan elzárta Magyarországot a külföldtől, mert az ország viszonyait, lakosságának nemzetiségi megoszlását kevéssé ismerték. Négymillió magyar és tízmilliónyi szláv ellentétéről beszéltek, ami éppenséggel nem tükrözte a tényleges helyzetet. A magyar kérdést – amennyiben egyáltalán tudomást vettek róla – az Osztrák Császárság nemzetiségi problémáinak egyikeként fogták fel. Jules Bastide francia külügyminiszter azt hitte, hogy a magyarok – akár a lengyelek –

¹⁴ - *Correspondence Relative to the Affairs of Hungary*. London. Harrison. 1850. 107. old.

¹⁵ Idézi Horváth Mihály. im. III. köt. 21. old.

mind katolikusok és szlávok, L'Herbette képviselő pedig, aki a magyar ügygel kapcsolatban interpellációra készült, úgy tudta, hogy Erdély török tartomány.

Az európai hatalmak a magyar nemzeti mozgalmat politikailag elhanyagolható tényezőnek vélték, de nemcsak külföldön, nálunk is sokan kétségbe vonták, hogy a meginduló küzdelemben sikeresen helyállhatunk. Széchenyi összeomlása előtt a Pestet megszálló horvátok és szerbek garázdálkodásának rémképei gyötörték. Minisztertársainak többsége sem reménykedett a harc sikerében és visszavonult, vagy – mint Eötvös – külföldre távozott. „Nem az a kérdés – mondotta Wesselényi szeptember 22-én -, van-e okunk, jogunk magunkat habár forradalom terére lépve is védeni. A kérdés csak az, van-e erőnk ügyünket katonai erővel és fegyverrel megoltalmaznunk. Én azt mondom, mély fájdalommal, levert érzettel mondom, hogy nincs.”¹⁶

A fegyveres harc

Jelačićot azonban Pákozdnál megverték, és a szerbek nemhogy Pestre, de még Szegedre sem jutottak el. A bán támadása épp az ellenkező hatást váltotta ki, mint amire kitervelői számítottak. Az uralkodó által szentesített törvények nyílt megszegése olyan helyzetet teremtett, amelyben a néptömegek valósággal kikényszerítették a fegyveres ellenállást, és az ellenállást szervező Kossuth személye körül széles egységfront jött létre. Nem egy pártfrakció lázadásáról volt szó, hanem néptömegekre támaszkodó nemzeti ellenállásról, nem négymillió magyar állt szemben tízmillió más nemzetiségűvel, hanem a magyarországi németek, szlovákok, sőt – az erdélyiektől eltérően – a magyarországi románok jelentős része is támogatta a több, mint ötmillió magyar küzdelmét. A magyar alkotmányra felesküdt nem magyar származású, de demokratikus érzelmű tisztek és katonák híven, lelkesen harcoltak sorainkban mindvégig. A katonai felszerelés nagy része, számos jelentős erőd, mint Komárom, Pétervárad, Eszék magyar kézre került. Nemzetközi helyzetünk valóban kedvezőtlen volt, hiszen szövetségesek és külső segítség nélkül kellett felvenni a küzdelmet a jóval erősebb ellenféllel, de az október 6-án kitört bécsi forradalom hetekre lekötötte a császári haderőt és időt adott a honvédség alaposabb megszervezésére.

A bécsi forradalmat a reakció a magyarok – személy szerint Batthyány és főleg Pulszky – művének tulajdonította. Pulszky Bécsben valóban személyesen agitált a magyar ügy mellett, de a forradalom kirobbanásának igazi oka az volt, hogy a bécsiek nagyon jól tudták, a magyar alkotmány megsemmisítése után az osztrák tartományokban is sor kerül az alkotmányosság felszámolására. Ezért akadályozták meg, hogy Jelačić erősítésére újabb csapatokat indítsanak Magyarországra, és ezért ölték meg a bán támadásának igazi szervezőjét, Theodor Baillet Latour hadügyminisztert. Az udvar ezúttal Olmützbe, a nemzetgyűlés pedig Kremsierbe (Kroměříž) települt át.

Bécs forradalma azonban magára maradt. Miután az osztrák nemzetgyűlés szeptember 7-én elfogadta a jobbagyfelszabadításról szóló törvényt, az osztrák parasztok kívánsága teljesült és hátat fordítottak a fővárosnak. A prágai forradalom leverője, Windischgrätz herceg hadaival körülzártá Bécset. A „császárváros” csak a magyaroktól várhatott segítséget. A határ átlépésétől azonban a magyar politikusok zöme visszariadt, a katonai vezetés pedig a nagyrészt nemzetőrökből álló sereget alkalmatlannak tartotta támadó hadműveletre. A bécsi forradalmárok – Pulszky sürgetése dacára – sem tudták rászánni magukat arra, hogy a magyarokat behívják. Amikor Kossuth személyes fellépésére a magyar sereg mégis megindult Bécs felé, Schwechatnál vereséget szenvedett, Bécs városa pedig megadta magát.

Windischgrätz nem támadt nyomban Magyarország ellen. Nem kételkedett ugyan a sikerben, de – Jelačić kudarcán okulva- hadjáratát alaposan elő akarta készíteni, nemcsak katonailag, hanem politikai téren is. November 21-én Felix Schwarzenberg herceg elnökelete alatt új kormány alakult a forradalmi vívmányok felszámolásának és az egységes, abszolutista módon kormányzott osztrák birodalom megteremtésének céljával. Ehhez új császárra volt szükség. December 2-án V. Ferdinándot lemondatták, és 18 éves unokaöccsét, Ferenc Józsefet emelték trónra. A hírt az európai kormányok megnyugvással fogadták, mert az Osztrák Császárság megőrzését várták tőle, egyedül a magyar országgyűlés tiltakozott a megkérdésezése nélkül végrehajtott aktus ellen. Az új császár anyja, a becsvágyó Zsófia főhercegnő nyíltan elárulta Miklós cárnak a trónváltás igazi okát: „A márciusban és májusban tett engedményeket – írta – csak olyan uralkodó vonhatja vissza, aki nem volt részese a sajnálatos eseményeknek.”¹⁷ A levélből nem hiányzott a cár

¹⁶ Részletesen ismerteti a beszédet Trócsányi, Zs.: *Wesselényi*. Bp. Akadémiai. 1965. 547-549. old.

¹⁷ Andics, E.: *A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete*. Bp. Akadémiai. 1968. 97. old.

münchengrätzi ígéretére való utalás, és a cár válaszából sem az új császár támogatásának kilátásba helyezése.

A trónváltás után néhány nappal megindultak Windischgrätz seregei. A küzdelemnek ezzel új szakasza kezdődött. Magyarország a birodalom többi részében már győzelmeskedő császári reakcióval és annak sorkatonaságával került szembe, amely Erdélyben a felfegyverzett románokra, délen pedig a horvátokra és a szerbekre is támaszkodhatott.

December közepén a magyar seregek létszáma 105 000 fő volt. Ebből 30 000 Windischgrätzcel szemben a Felső-Dunánál, 23 000 a Bácskában, illetve a Temesközben, 10 000 pedig az erdélyi határon állt, miután Erdély legnagyobb része már a császári csapatok kezébe került. A többi 40 000 fő kisebb egységekben a határok mentén helyezkedett el, illetve a várak őrségét alkotta. A seregek ötödrésze még mindig kaszákkal és lándzsákkal felszerelt nemzetőrökből állott, de a többi egység fegyverzete sem volt megfelelő. A régi magyar gyalogezredből csak 21 zászlóalj volt az országban, a huszárezredből 10, a honvédszászlóaljak közül 35-nek a szervezése fejeződött be, 25 alakulóban volt. A tüzérség kb. 250 ágyúval rendelkezett. A Batthyány, illetve Kossuth által külföldön vásárolt hadfelszerelés egy része sohasem jutott el Magyarországra.

A császári haderő összlétszáma 1848. december végén közel félmilliót tett ki, ennek jelentős része azonban le volt kötve Lombardiában az olaszok ellen, vagy a rend biztosításának feladatával más tartományokban. Windischgrätz, a teljhatalmú fővezér, Magyarország ellen 125 000 - 130 000 főnyi haderőt vonultathatott fel. A túlerő számbelileg nem volt jelentős, de felszerelése és kiképzése jobb volt a mieinknél, és teljesen körülzárta az országot, készen arra, hogy Ausztriából, Galíciából, Erdélyből és a Délvidékről egyaránt az ország belsejébe nyomuljon. A bécsi kormányzat legalább háromszor annyi lakos felett rendelkezett, mint amennyi ténylegesen a magyar kormány igazgatása alatt állott, tehát könnyebben növelhette haderőit, és a fejlett iparú tartományok révén jobb felszereléssel láthatta el. Hátrányos volt viszont számára, hogy a koncentrikus támadás során a nagy távolság miatt az egységes irányítás nem volt biztosítható, míg a „belső vonalon” harcoló magyar vezetés könnyebben összpontosíthatta erőit a legveszélyesebb helyekre. Magyarország tehát döntő győzelemre nem számíthatott, legfeljebb sikeres védekezésre, amíg a császári kormányzat nem hajlandó egyezkedésre.

Azok a külföldi személyiségek, akik nem álltak fenntartás nélkül a reakció pártján, a megegyezést ajánlották. Guizot volt francia miniszterelnök azt tanácsolta a tőle segítséget kérő Szalaynak: „Egyezkedjenek ki Ausztriával, Oroszország intervenciója – mondotta – nekem napról napra valószínűbbnek látszik.”¹⁸

Az egyezkedéshez azonban két félre van szükség, és a császári kormányzat részéről erre semmi készség nem mutatkozott. Túlságosan bízott a katonai fellépés sikerében, nemhogy engedményekre hajlott volna. Kossuth november utolsó hónapjaiban Stiles bécsi amerikai követet kérte közvetítésre fegyverszünet megkötése érdekében, de Stiles már december 3-án értesítette kísérletének eredménytelenségéről, mert Windischgrätz szerint szó sem lehet arról, hogy lázadókkal tárgyaljanak. A bécsi belga követ jelentéseiből tudjuk, hogy az osztrák miniszterek örültek a magyar ellenállásnak, miután alkalmas ürügynek tartották arra, hogy ne csak az áprilisi törvényeket, hanem az ország régi különállását is felszámolják és a hódítás jogán Magyarországot végleg beolvasszák az összbirodalomba.

Windischgrätz támadása a császári haderők sikereivel kezdődött. A Görgey vezetése alatt álló fel-dunai hadsereg a túlerő nyomása elől visszavonult Buda felé, a Galíciából benyomuló Franz Schlick csapatai többször megverték a velük szemben álló magyar erőket. Karácsony után a magyar ellenállás helyzete válságosra fordult. Batthyány utolsó politikai ténykedéseként még elfogadtatta az országgyűléssel azt az indítványt, hogy küldöttség menesszen Windischgrätzhez, aki azonban feltétlen megadást követelt. A főváros kiürítése után északi irányban visszavonuló Görgey pedig – aki még nem tudott az országgyűlés küldöttségének kudarcáról – váci proklamációjában gyakorlatilag felmondta az engedelmisséget a Honvédelmi Bizottmánynak, és ugyancsak tárgyalásokról szólt. „A fel-dunai hadtest – fejeződött be a váci kiáltvány – végezetül kinyilatkoztatja, hogy az ellenséggel folytatott bármely egyezkedésnek eredményét csak az esetben fogja elismerni, ha az egyrészt Magyarországnak azon alkotmányformáját, amelyre a hadtest megesküdött, másrészt magának a hadtestnek katonai becsületét biztosítja.”¹⁹

Windischgrätz azonban Görgeytől is feltétlen megadást követelt, mire Görgey – belátva, hogy nincs más választása – a Honvédelmi Bizottmány utasításainak engedelmeskedve, megindult a Tisza felé. A bácsbánati sereg sikeres harcai és Bem erdélyi győzelmei elhárították a Tiszántúlt délről és keletről fenyegető veszélyt, és így lehetővé vált, hogy Kossuth Debrecenből tovább szervezze az ellenállást.

¹⁸ Ld. Horváth im. II. köt. 53 old.

¹⁹ Görgey, A.: *Életem és működésem*. Bp. Franklin. 1911. I. köt. 137. old.

Windischgrätz azt hitte, Buda és Pest elfoglalásával elérte célját, pedig az igazi harc csak ezután kezdődött. A honvédség fő erőinek összevonása a Tisza vonalán megváltoztatta a katonai helyzetet, a harcokban megedződött honvédszászlóaljak a császári sorkatonaság egyenrangú ellenfeleivé váltak, a főhadnagyokból és századosokból lett tábornokok pedig néhányszor alaposan megleckéztették előző feljebbvalóikat.

Minderről a külföld mit sem tudott, mert Magyarország körül teljes volt a blokád, egyedül és elszigetelten állott a győzedelmeskedő reakció Európájában. „Európa csendes, újra csendes” – kesergett Petőfi Debrecenben 1849 januárjában. A külföld csak osztrák forrásból kaphatott híreket Magyarországról, ezek pedig a tényleges helyzetet meghamisítva a császári seregek sorozatos győzelmeiről meg a „lázadók kegyetlenkedéseiről” szóltak, hiszen a háborús propagandát nem a mi századunk találta fel. De la Cour január 19-én azt jelentette kormányának: „A magyarországi háború ma, hogy úgy mondjuk, befejeződött.”²⁰ Kossuth és a Honvédelmi Bizottmány tagjai sem juthattak megfelelő külföldi értesülésekhez. Szalay, Teleki keserűen panaszkodtak, hogy nem kapnak otthonról híreket, az ő jelentéseik viszont nagy késéssel, alkalmoszerűen juthattak haza.

Ilyen körülmények között a magyar kormány nem követhette pontosan a nemzetközi eseményeket és nem alkalmazkodhatott még azokhoz a gyér lehetőségekhez sem, amelyek a kedvezőtlen helyzetben mégis felmerültek. A diplomáciai kapcsolatok hiánya miatt katonai sikereit sem aknázhatta ki külpolitikailag, és a magyar szabadságharc ugyan nem a haladó európai közvélemény, de a nagyhatalmak kormányai számára a Habsburg-birodalom belső ügye maradt, közönséges lázadás, amelyet kizárólag az európai egyensúly megőrzésének és a rend helyreállításának szemszögéből néztek.

A nagyhatalmak kormányai csak akkor kezdték gyanítani, hogy Windischgrätz hadjárata nem egyszerű diadalmenet, mely véget vet a „lázadó pártfrakció üzelmeinek”, amikor a császári seregek támogatása végett orosz egységek jelentek meg Erdélyben. Puchner Antal tábornok a Bem sikereitől megrettent szebeni és brassói szászok ösztönzésére segítséget kért a Havasalföldön állomásozó orosz csapatok parancsnokától, Lüders tábornoktól. A cár engedélye alapján 1849. január utolsó napjaiban néhány ezer orosz katona lépte át az erdélyi határt, hogy Bem hadai elől rövidesen ismét visszavonuljon.

Az orosz csapatok erdélyi megjelenése Franciaországban és Angliában nagy feltűnést keltett. Ez már nem volt az osztrák birodalom belső ügye, hanem a keleti kérdés, az orosz-török viszony alakulásának része. Palmerston március 14-én – igaz, magánemberként – fogadta Pulszkyt, aki 1849 elején kalandregénybe illő körülmények között jutott ki Franciaországba, majd Angliába ment át, hogy ott fejtsen ki Magyarország érdekében propagandát. Az angol külügyminiszter most már felismerte, hogy Ponsonby rosszul tájékoztatta őt a magyarországi eseményekről, de osztrákbarát politikáján az ismert okoknál fogva nem akart változtatni. Amikor Bem a bukaresti angol konzultól azt kérte, hogy küldjön megfigyelőt a magyar seregek erdélyi főhadiszállására, Palmerston utasította a konzult, hogy ezt ne tegye, mert „kellemetlen félreértésekre” adhat alkalmat. Egy Grant nevű angol megbízott mégis járt Nagyszebenben és beszámolt a városnak Bem katonái által történt elfoglalásáról, akiknek fegyelmét és harckészségét igen nagyra értékelte.²¹ A konzul jelentései mindenestre elősegítették, hogy az angol kormány megismerje a valódi helyzetet. Blackwell április 17-én azt javasolta Palmerstonnak, hogy az angol kormány közvetítsen Ausztria és a magyarok között, de hiába ismételte meg ajánlatát, a külügyminisztert nem tudta meggyőzni. Palmerston kitartott Ausztria mellett, és pedig annál inkább, minél nagyobbna tűnt Oroszország súlya a török birodalom határai mentén.

Az osztrák csapatok kiszorítása Erdélyből és az oroszok első intervenciója megnövelte török kapcsolataink fontosságát. A szultán fennhatósága alatt álló területre menekült osztrák egységeket a semlegesség nemzetközi jogi szabályai szerint internálni kellett, nehogy azok új támadást indíthassanak, és ugyancsak meg kellett volna akadályozni a török területről kiinduló orosz hadműveleteket. A török kormány aggodalommal szemlélte az őt is fenyegető orosz-osztrák hadmozdulatokat, de egyedül nem mert fellépni a két nagyhatalom ellen, és magatartását az angol és a francia kormány támogatásától tette függővé. A keleten működő angol és francia megbízottak kíváncsian tartották az erélyes fellépést, a francia kormány azonban csak Angliával együtt lett volna erre hajlandó. Palmerston viszont – már a következő lehetőségre, egy orosz-török konfliktusra gondolva – tartózkodásra intette konstantinápolyi és bukaresti képviselőit, mert ebben a várható összeütközésben Ausztriának fontos szerepet szánt. A török-magyar viszony lényegében az angol-magyar viszonytól függött – helyesebben attól, ahogyan Anglia az osztrák birodalom szerepét, jelentőségét az adott időpontban felfogta -, ez pedig eleve kétségesse tette, hogy a török birodalommal előnyös diplomáciai kapcsolatok legyenek kiépíthetők, még ha magyar részről meg is kettőzték az erre irányuló erőfeszítéseket.

²⁰ Kosáry, D.: *Magyar és francia külpolitika 1848-49-ben*. Századok. 1938. 654. old.

²¹ - *Correspondence Relative to the Affairs of Hungary*. London. Harrison. 1850.

A magyarországi hadműveletek nem a császári kormány elképzelései szerint alakultak ugyan, de helyzete a birodalom nagyobbik felében megszilárdult, nemzetközi tekintélye megnőtt. Amikor Windischgrätz a kápolnai csata után fellengzős jelentésben számolt be kétes értékű sikeréről, Schwarzenberg herceg, a nyílt abszolutizmus képviselője, a március 4-ről keltezett (valójában március 7-i) olmützi császári okirattal megállapította az egységes osztrák birodalom új rendjét. Magyarországot egyszerű tartománnyá süllyesztette, és alkotmányát eltörölte.

Schwarzenberg külpolitikai téren is támadást kezdett. Az olasz kérdés megoldása érdekében előkészített brüsszeli konferenciával kapcsolatban kijelentette, hogy Ausztria azon csak a 1815-ös alapon hajlandó részt venni, vagyis ragaszkodik Lombardia és Velence birtoklásához. A konferencia – amelyhez pedig Kossuth nagy reményeket fűzött és amelyet Teleki és Szalay fel akart használni arra, hogy az olasz mellett a magyar kérdést is szóba hozhassa – meghiúsult. A szárd-piemonti csapatok újból benyomultak Lombardiába, de március 23-án Radetzky Novaránál döntő győzelmet aratott. A szárd király lemondott, kormánya pedig kénytelen volt békeszerződést kötni, amelynek feltételeit csak Anglia diplomáciai támogatása enyhítette.

Schwarzenberg a frankfurti nemzetgyűlést is új javaslattal lepte meg. E szerint az Osztrák Császárság nem csupán német tartományaival, hanem teljes birtokállományával, egységes egészként lépne a Német Szövetségbe, amelynek vezetését héttagú direktórium látná el. Ezek közül 2-2 az Osztrák Császárságot és Poroszországot, egy Bajorországot képviselné, míg a fennmaradó két tagot a többi német állam delegálná. A direktóriumnak csak a béke és a háború kérdésében lenne hatásköre. A javaslat a német egységtörekvések nyilvánvaló meghiúsítását jelentette volna, és az osztrák fellépés által kiváltott ellenséges hangulatnak nagy része volt abban, hogy a frankfurti nemzetgyűlés március 28-án IV. Frigyes Vilmos porosz királyt választotta meg német császárnak. A népakarat minden megnyilvánulásától irtózó uralkodó azonban a császári koronát csak úgy lett volna hajlandó elfogadni, ha azt a német államok uralkodói ajánlják fel, és ebben a kérdésben saját minisztériumával is ellentétbe jutott, mely a német egységet porosz vezetés alatt, Ausztria kizorításával akarta megoldani. Schwarzenberg most már ez ellen vette fel a küzdelmet, de közben Magyarországon minden addiginál nagyobb nehézségekkel kellett szembenéznie.

1849 márciusa fordulatot hozott a magyarországi hadszíntéren. Bem addig megtisztította Erdélyt az ellenségtől, a fő sereg pedig Görgey irányításával támadásba ment át, és a Duna-Tisza közén összevont császári hadakat több csatában megverte, majd Vácnál áttörve, felmentette a hónapok óta körülrzárt Komáromot, és ezzel hadászatiilag az ellenség hátába került. Windischgrätzet a császár leváltotta, és utóda, Ludwig von Welden tábornok, csak gyors visszavonulással tudta seregeit a további vereségektől megmenteni. Budán erős őrséget hagyott, hogy a főváros teljes birtokbavételét és a magyar csapatok utánpótlását megnehezítse. Közben Perczel Mór sikeresen harcolt a Bácskában, és Bem is megverte az Orsovánál újból benyomuló osztrákokat.

A császári haderő koncentrikus támadása tehát teljes kudarcot vallott, az ország legnagyobb része felszabadult az ellenséges megszállás alól. Bekövetkezett az, amiben a háború kitörésekor oly kevesen hittek és amire külföldön nem számítottak: Magyarország önvédelmi harca sikerrel járt, a honvédség a császári haderőt kizorította az országból. Igaz, az ellenséget nem sikerült bekerítenie és megsemmisítenie, győzelmeit csak erejének végső megfeszítésével, súlyos áldozatok árán érte el, de most már általános volt az a meggyőződés, hogy a honvédséggel szemben az osztrák császári haderő *egyedül* nem vállalkozhat új, általános támadásra.

Ilyen körülmények között merült fel a „hogyan tovább?” kérdése.

A függetlenség kimondása

Kossuth, aki Gödöllőig kísért a honvédsereg előrenyomulását, Debrecenbe visszatérve elérkezettnek látta az időt, hogy a magyar alkotmányt eltörölő olmützi császári manifesztumra válaszként kimondhassa a Habsburg-ház detronizálását. A Honvédelmi Bizottmány tagjai elismerték a trónfosztás jogosságát, de időszerűségét többen kétségbe vonták. Kossuth azonban nem hagyta magát kitűzött céljától eltántorítani, és az országgyűlés 1849. április 14-i ülését Debrecenbe, a Nagytemplomba helyeztette át, ahol az odaseregülő nép olyan lelkesedéssel fogadta a javaslatot, hogy a dinasztiaival való szakítást ellenző, a fegyveres harcot nagyobb engedmények árán befejezni akaró ún. békepárti képviselők nem mertek ellene fellépni. „Mi, a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés... – így szólt a nyilatkozat – Magyarországot elidegeníthetetlen természetes jogaiba visszahelyezve, minden hozzá tartozó részekkel és tartományokkal egyetemben az önálló független európai státusok sorába iktatjuk és a hitszegő Habsburg-házat Isten és világ előtt trónvesztettnek nyilvánítjuk...” Kossuthot a nemzetgyűlés egyhangúlag az ország kormányzó

elnökévé választotta. Április 19-én jelent meg a Függetlenségi Nyilatkozat, mely részletesen felsorolta az uralkodóháznak Magyarország ellen elkövetett bűneit és a trónfosztás indokait.

1848-1849 eseményei közül egy sem váltott ki annyi vitát, mint Kossuthnak ez a lépése. A legtöbb érv és ellenérv rég túlhaladottá vált, de a trónfosztást mégis megfelelő történelmi távlatba kell helyeznünk. Kossuth tudta jól, hogy 48 márciusának vívmányait csak egy forradalmi Európával együtt lehet maradéktalanul megvédeni. Ezért várta és vállalta a magyar szabadságharc internacionalizálását, ezért bízott fontos feladatokat lengyel tisztekre. Ha a küzdelem kiszélesítése nem sikerül – gondolta -, a szabadságharc elkerülhetetlen bukásra van ítélve. A Függetlenségi Nyilatkozat kiadásával Kossuth nem csupán a dinasztiaival megegyezni akaró „békepárti” képviselők mesterkedéseit akarta keresztülhúzni, hanem az európai forradalmak kihunyóban levő paraszát új lángra lobbantani. Egy győztes, független Magyarország például szolgálhatott volna Európa népeinek, és ezáltal a magyar szabadságharc is a zsarnokság elleni nagy európai küzdelemmé szélesedhetett volna. Erről – átmenetileg – Görgeyt is meg tudta győzni, aki nem ellenezte olyan határozottan a trónfosztást, mint ahogyan azt később visszaemlékezéseiben írta. Április 29-i nyilatkozatában „a hitszegő dinasztia rabszolga igájáról” szólt, hozzátéve, hogy „ezen harc nem Magyarország és Ausztria közti harc egyedül – az európai harc leend, a természet adta legszebb népjog harca a bitor zsarnokság ellen. S a nép győzni fog: győznie kell mindenütt.”²² Ilyen távlatban látta a kérdést Engels is: „...a felkelés 1849 áprilisában európai jelentőséget nyert, amikor is közzétették a Függetlenségi Nyilatkozatot. Ilyenformán a magyar háború igen hamar elvesztette kezdeti, pusztán nemzeti jellegét, és éppen ennek a látszólag nemzeti jellegű lépésnek, a függetlenség kimondásának köszönhető, hogy ez a háború véglegesen európai jelentőséget nyert. A mindkét ország felszabadítása érdekében kötött lengyel szövetség csak akkor kapott határozott jelleget és tartós alapot, amikor Magyarország elszakadt Ausztriától, és ezzel a Monarchia felbomlását adta hírül. Független Magyarország, helyreállított Lengyelország, Német-Ausztria, mint a forradalmi Németország központja, saját erejéből felszabadult Lombardia és Olaszország, e tervek megvalósulása esetén az egész kelet-európai államrendszer szét lett volna rombolva.”²³

Ennek megvolt a lehetősége, de igen kevés a valószínűsége. 1849 tavaszának erőtlen forradalmi megmozdulásait – mint pl. Badenben vagy Szászországban – könnyűszerrel leverték, a reakció Európa-szerte megszilárdult. Nem volt forradalmi helyzet, amelyben a magyar példának gyújtó hatása lehetett volna, és Debrecen nem volt Párizs, nem archimedesi pont, ahonnan a vén Európát ki lehetett volna sarkaiból fordítani. A küzdelem valóban kiszélesedett, de nem a Kossuth által várt és remélt irányban. Nem a forradalmi erőket mozgósította, hanem a reakció, a fennálló államrendszer képviselőit készítette szorosabb együttműködésre.

A Habsburg-ház trónfosztásának kimondása után Kossuth és az általa kinevezett Szemere-kormány fokozott ütemben folytatta erőfeszítéseit Magyarország diplomáciai kapcsolatainak kiépítésére. Az új kormány külügyminisztere Batthyány Kázmér lett, aki előzőleg kormánybiztosként a honvédelmet szervezte. Legfontosabb feladata az angol, ill. a francia kormány hivatalos elismerésének elnyerése, esetleges támogatásának megszerzése volt és emellett a török-magyar kapcsolatok bővítése. A nemzetközi elismerés elősegítését szolgálták azok a dinasztikus kombinációk, amelyek az angol királyi család valamely tagjával, illetve a cár vejének, Leuchtenberg hercegnek a személyével, egy időben pedig Lajos Fülöp fiával voltak kapcsolatosak. Kossuth igen óvatosan kezelte ezeket az egyébként csírájukban megírt terveket, amelyekbe csak legközvetlenebb munkatársait avatta be, nehogy – mint mondotta – feleslegesen kompromittáljuk magunkat. Szemere Bertalan miniszterelnök – e kombinációkkal ellentétben – programadó beszédében a kormányt republikánusnak nevezte, sok gondot okozva Telekinek, akinek a Párizsban irányadó politikai viszonyok miatt azt kellett bizonygatnia, hogy a magyar kormánytól távol áll minden forradalmi szándék és csak az ország elismert alkotmányos jogaiért harcol. Jellemző, hogy Európa első köztársaságának fővárosában rossz hangzása lett a republikánus szónak. Teleki a Függetlenségi Nyilatkozat francia szövegét május végén eljuttatta Drouyn de Lhuys külügyminiszternek, de eredményt ettől sem várt, hanem a baloldal, a „vörösök” uralomra jutásában reménykedett, a konzervatív erők azonban 1849 júniusában végleg felülkerekedtek.

Batthyány Kázmér a már Angliában időző és ügyesen tevékenykedő Pulszky Ferencet nevezte ki Magyarország diplomáciai képviselőjévé. Megbízólevelében utasította arra, hogy az angol kormány érdeklődésének felkeltése végett ajánlja fel Zimont, mint dunai kikötőt, az Adriai-tenger partján pedig Buccarit, és egyúttal jelentős kereskedelmi kedvezményeket helyezzen kilátásba. Pulszky azonban óvakodott attól, hogy megbízólevelét az angol kormánynak bemutassa, nehogy az személye kiutasítását vonja maga után és elveszítse az angol közvélemény befolyásolásának lehetőségét. Magánemberként

²² Görgey, A.: *Életem és működésem*. Bp. Franklin. 1911. II. Köt. 48-49. old.

²³ Marx és Engels *Magyarországról*. Bp. Kossuth. 1974. 65. old.

többször találkozott Palmerstonnal, és azt is elérte, hogy a külügyminiszter – természetesen nem hivatalosan – fogadja Bikessy László ezredes, Kossuth hadsegédét, aki átnyújtotta neki a Függetlenségi Nyilatkozat angol nyelvű példányát. Palmerston az iratot figyelmesen elolvasta, és rokonszenvéről biztosította a magyar népet, de megmaradt addigi politikája mellett.

Szalay is jelentkezett a frankfurti német kormánynál, hogy a trónfosztást követő új helyzetben Magyarországot képviselje. Frankfurtban azonban más szelek fújtak most, mint az előző év nyarán, és – Rechberg osztrák követ május 5-i jelentése szerint – nem is válaszoltak Szalay levelére.

Miután a szárd-piemonti királyság békét kötött Ausztriával, Splény Lajosnak, a magyar kormány követének távoznia kellett Torinóból. Teleki őt Konstantinápolyba irányította, hogy a magyar-török viszony megjavításán munkálkodjon, és amennyiben orosz-török háború támadna, létesítsen együttműködést a törökökkel. Kossuth – hasonló célból – Andrássy Gyulát küldte Konstantinápolyba, majd Browne angol őrnagyot. A török kormány rokonszenvvel figyelte a magyar szabadságharcot, de a már említett okokból rendkívül óvatos volt, és – ahogy az angol követ jelentette – „középutas politikát folytatott, már amennyire tudott”. A magyar kormány megbízottait nem ismerte el hivatalos diplomáciai képviselőknek, de az osztrák, illetve az orosz kormány ismételt követelésére sem távolította el őket Konstantinápolyból. Hivatalos diplomáciai kapcsolat létesítésére nem került sor, de a magyar megbízottak működése mégsem volt eredménytelen.

Az egyetlen állam, amelynek kormányával sikerült nemcsak diplomáciai összeköttetést teremteni, hanem szövetségi szerződést is kötni, a Velencei Köztársaság volt. Kossuth április 20-án írt levelében értesítette Manint a függetlenség kimondásáról. Követe, Bratich János, az osztrák ostromzár miatt nem juthatott el Velencébe, de Manin megbízottjával, Pasini Lajossal, június 3-án Ancona kikötőjében véd- és dacsövetséget kötött, amelyben katonai együttműködésről is szó volt. Manin június 26-án tudatta Kossuthal a szerződés aláírását, valamint azt, hogy Tommaso Gar személyében követet küld hozzá. A Velencei Köztársaság azonban válságos helyzetben volt, megbízottai már a város átadásáról tárgyaltak az osztrákokkal, Velence tőlünk várt segítséget, nemhogy nekünk nyújthatott volna.

Az Amerikai Egyesült Államok kormánya rokonszenvvel követte a magyarországi eseményeket és elhatározta, hogy követet küld Magyarországra Dudley Mann személyében, aki azonban a katonai események alakulása folytán már el sem juthatott állomáshelyére.

A Függetlenségi Nyilatkozatból kimaradt a nemzetiségek jogainak elismerése és biztosítása – minden, ami túlmegy az általános jogegyenlőség elvének hangoztatásán -, és ezért Teleki, aki Párizsban a nemzeti mozgalmak képviselőivel állandó kapcsolatban állott és ismerte a kérdés nemzetközi összefüggéseit, sürgette Kossuthot, hogy a „különbéle nemzetiségek iránt legyünk jogkiosztásban mennél bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is...”²⁴ Teleki igazságának megértéséhez azonban hosszú időre volt szükség, pedig ha Ausztria halálos betegsége nyilvánvalóvá vált, amikor a kamarilla felidézte a polgárháborút, a magyar állam válságára is rá kellett volna döbbenni, amikor a nemzetiségek jelentős része fegyvert fogott ellenünk. A katonai helyzet alakulása – a császári csapatok veresége és a honvédek előnyomulása – megakadályozta a szükséges következtetések levonását. Hogy a magyar kormány miért ragaszkodott az ország területi integritásához, és hogy a nemzetiségi vezetők milyen megfontolásból álltak a császári kormányzat mellé, az előzőek során láthattuk, és hiába ismerték fel a magyarok és a nemzetiségek körében is egyre többen a megegyezés szükségességét, a polgárháború pusztításai olyan mély szakadékot vájtak közéjük, amelynek áthidalása lehetetlennek tűnt. A megegyezési kísérletek azonban egymást követték, és a Czartoryski vezetése alatt álló lengyel emigráció megbízottai kitartóan munkálkodtak egy olasz-délszláv-magyar kiegyezés előkészítésén.

A Függetlenségi Nyilatkozat után nemzetközi helyzetünkben javulás ugyan nem következett be: az európai nagyhatalmak álláspontja lényegében nem változott, új forradalmi erők nem léptek fel, s emiatt diplomáciai kapcsolataink kiépítése sem sikerült. A Habsburg-háztól való elszakadásnak csak fegyverrel lehetett érvényt szerezni, a honvédsereget azonban a császári csapatok üldözése helyett Budavár alá irányították, amelyet május 21-én visszafoglalt ugyan, de ezalatt az osztrák haderők is rendezhették soraikat. Erre azért került sor, mer a magyar kormány azt remélte, hogy Budavár visszafoglalása meg hozza a várt nemzetközi elismerést. „Ha némely külföldi hatalmak – írta Batthyány Pulszkynak – mindeddig vonakodtak is Magyarországnak Függetlenségi Nyilatkozatát, mint bevégzett tényt tekinteni, míg hazánknak fővárosa az ellenség kezében van, ... Budának bevétel a nehézségeket végképp elenyészteti.”²⁵ A Bécs felé való előnyomulástól viszont az intervenció veszélye miatt rettent vissza a kormány, ugyanolyan megfontolás alapján, mint amely októberben a Jelačićot üldöző honvédeket megállította.

²⁴ Teleki, L.: *Válogatott munkái*. Bp. Szépirodalmi. 1958. II. Köt. 27. old.

²⁵ Közli Pulszky, F.: *Életem és korom*. Bp. Szépirodalmi. 1958. I. köt. 542-3. old.

Mindkét érv tévesnek bizonyult. Az európai hatalmak semmivel sem tanúsítottak több hajlandóságot Magyarország függetlenségének elismerésére 1849. május 21. után, mint azt megelőzően, az intervenció ügyében pedig már döntöttek, mielőtt Görgey elindította csapatait Buda felé. A téves feltételezések a magyar kormány diplomáciai elszigeteltségéből adódtak, ami miatt lépéseinek nemzetközi hatását nem láthatta előre, és a rendelkezésre álló időt is rosszul mérte fel. Kossuth május 4-én azt írta Görgeynek, hogy az ellenségnek „vagy saját tehetségével új erőt kell teremtenie, vagy az orosz segítséghez kell fordulnia... Mindkettőhöz pedig idő kell.” Vajon mennyi? Kossuth szerint „lehet, hogy egy pár hónap múlva ismét a hadvezérlet leend fontosabb a miniszteri tárcánál?”²⁶ A valóságban nem pár hónap, de pár hét múltával megindult az ellenség újabb támadása. A lombardiai császári sereg már nem szorult erősítésre, a mozgósított csapatokat tehát fel lehetett használni ellenünk, a cári haderőt pedig régen összevonták, úgyhogy bármely pillanatban megindulhatott. Kossuth levelének megírása idején már nemcsak segítség iránti osztrák kérelem érkezett meg Pétervárra, hanem útban volt maga a segítség is.

A cári intervenció

1849-ben sokan hitték, hogy a debreceni trónfosztás készítette az osztrák kormányt arra, hogy a cártól segítséget kérjen, hiszen az orosz seregek bevonulása több mint egy hónappal követte a Függetlenségi Nyilatkozatot. Valójában a cári intervenció lehetőségeivel 1848. március óta számoltak Európa-szerte, és valahányszor a császári seregeknek nagyobb nehézségekkel kellett szembenézniük, felmerült a cári segély kérdése, Windischgrätz például többször célzott rá. Igaz, az orosz csapatok erdélyi behívásától Schwarzenberg még elhatárolta magát, de amikor 1849 tavaszán a császáriak helyzete rosszra fordult, a miniszterelnök nem habozott többé. Április elején Medem gróf bécsi orosz nagykövet útján azt kérte a cártól, hogy 30 000 főnyi orosz haderőt küldjön Erdélybe a császári csapatok tehermentesítése céljából, noha néhány nappal előbb az osztrák minisztertanács még elvetette Windischgrätznek a segélykérésre vonatkozó javaslatát. Schwarzenberg, maga mögött tudva az udvar feltétlen támogatását, ebben a létfontosságú kérdésben saját kormányának megkerülésével tárgyalt. A cár hajlandóságának fokozása érdekében mértéktelenül eltúlozta a magyarokkal együtt harcoló lengyelek számát – 20 000 főről beszélt a valóságos 4000 - 5000 helyett – és azt állította, hogy a magyar forradalom vezetését a lengyelek ragadták magukhoz.

A cár igenlő válasza nem váratott magára sokáig, de az erdélyi beavatkozás kudarcán okulva kikötötte, hogy nem egyes csapatokat, hanem nagyobb sereget küld, mely önállóan, orosz főparancsnok irányítása alatt fog működni. A részletek megbeszélése végett szárnysegéde, Berg tábornok, április 20-án Olmützbe érkezett.

A segítség árát a cár tehát magasra szabta. Schwarzenberg mégis elfogadta, mert az orosz támogatás az isaszegi, a váci és a nagysallói csaták után nélkülözhetetlenné vált. Windischgrätz utóda, Ludwig von Welden tábornok április 20-án azt jelentette miniszterelnökének, miszerint „a Monarchia üdvé most az oroszoknak Krakkó felőli gyors bevonulásától függ, mert nem tudom, milyen belső erő tudná még megmenteni”.²⁷ Welden ismételt sürgetésére az osztrák kormány is a segélykérés mellett foglalt állást, a cár pedig utasítást adott Ivan Fjodorovics Paszkevicsnek az osztrák határ átlépésére. Ferenc József május 1-jén saját kezűleg írt levélben fordult a cárhoz segítségért, ami az előzetes tárgyalások után pusztán formalitás volt, de amelyhez a cár – érthetően – ragaszkodott.

A Függetlenségi Nyilatkozatról Bécsben május 2-án szereztek tudomást. A *Wiener Zeitung* május 3-i száma számolt be róla, és ezt a dátumot viselik a külföldi követeknek a trónfosztásról szóló jelentései is. Az akkori körülmények között közel két hétre volt szükség ahhoz, hogy egy hír Debrecenből Bécsbe vagy Olmützbe jusson. A Nyilatkozatnak tehát semmi szerepe sem volt az intervenció felidőzésében.

Május 17-én Görgeynek már pontos értesülései voltak a magyar határ mentén felvonuló orosz egységekről, a kormány pedig május 18-i ülésén foglalkozott először az intervencióval. A hír aligha érte meglepetésként, intézkedései – az Európa népeire intézendő kiáltvány, keresztes háború meghirdetése, országos böjt és harangkongatás – mégis azt a látszatot keltik, mintha komolyan nem készült volna fel az orosz beavatkozásra.

A magyar kormány azt hitte, sem a francia, sem az angol kormány nem fogja eltérni az intervenciót. „Nem számítottam – írta a száműzött Kossuth – az angol és a francia kormány nagylelkűségére vagy lovagias jóságára... hanem hittem önzésükben és ösztönszerű eszélyességükben, föltettem, hogy a

²⁶ Barta, I. (szerk.): *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*. Bp. Akadémiai. 1955. 206. old.

²⁷ Steier, L.: *Az április 14-i trónfosztás*. Bp. Genius én. 353. old

parlamentáris kormányt becsülik és olyan előrelátásuk van felismerni a veszélyeket, amelyeknek ki vannak téve, ha megengedik, hogy Oroszország fegyveres beavatkozása felforgasson történelmi, mérsékelt, képviseleti institúciókat...”²⁸

A francia és az angol közvélemény jelentős része valóban rokonszenvezett a magyar szabadságharccal, de sem a francia, sem az angol kormány, amely nem ismerte el a független magyar államot, nem kívánt fellépni a cár intervenciója ellen. A Kossuth által említett szempontoknál sokkal súlyosabban estek latba azok a megfontolások, amelyek a Habsburg-birodalom egységének fenntartását az európai egyensúly szempontjából feltétlenül szükségesnek tüntették fel.

Palmerstonnak a magyar kérdésben követett politikáját az a merész feltételezés világítja meg, hogy az Osztrák Császárság erejét éppen annak a hatalomnak a segítségével állítsák helyre, amelynek ellensúlyozására és terjeszkedésének megállítására volt hivatva. Az angol külügyminiszter számítása bevált, mert Ausztria néhány évvel később valóban Oroszország ellen lépett fel, de ugyanakkor Közép-Európa tartós újrendezésének nagy lehetősége maradt kihasználatlanul.

A nagy távlatok háttérbe szorultak az európai egyensúly közvetlen biztosításának szempontja mögött. Az egyensúly helyreállításával érvelt Nesselrode orosz külügyminiszter az orosz csapatok intervenciójával kapcsolatos körlevelében. Minden sérelem, amelyet a magyar forradalom az osztrák monarchia épségének és egységének okoz, sérti egyúttal azt a területi status quót, amelyet Őfelsége a szerződésnek szelleme és betűje szerint az európai egyensúly és saját államainak szempontjából egyaránt szükségesnek tart. ...A cár úgy véli – írta a külügyminiszter –, hogy nemcsak a maga, hanem egyszersmind az európai rend és a nyugalom érdekében cselekszik...”²⁹ Figyelemmel a közhangulatra, Nesselrode a pétervári angol nagykövet előtt azt is megjegyezte, hogy a beavatkozás „szomorú szükségesség”.

Palmerston az intervenció bejelentésére csak annyit mondott: „Finissez en vite”, azaz fejezzék be gyorsan. Anglia tehát nem ellenezte az intervenciót, sőt a törököket is visszatartotta a fellépéstől. A konstantinápolyi követnek – a kapott utasítás szerint – oda kellett hatnia, hogy a Porta a magyarországi eseményekkel kapcsolatban szigorú semlegességet tanúsítson, és ugyanakkor tegyen előkészületeket – azaz gondoljon a jövőre. Palmerston a párizsi angol nagykövetnek is megírta, hogy „Őfelsége kormánya a legnagyobb szerencsétlenségnek tartaná, ha Franciaország egy külföldi háborúban részt venne”,³⁰ de ettől nem kellett félnie. Drouyn de Lhuys francia külügyminiszter egy interpellációra azt felelte, igyekezett diplomáciai úton megelőzni ezt a lépést, és amennyiben hatékonyabb eszközökre lenne szükség, a kérdést a francia nemzetgyűlés elé fogja terjeszteni. Ezek üres szavak voltak, De la Cour bécsi francia követ nem tulajdonított nekik jelentőséget, és ez a vélemény alakult ki Pétervárott is.

A cári seregek már mélyen benn jártak Magyarországon, amikor az angol parlament július 21-i vitája során Palmerston nagy beszédet mondott külpolitikája védelmében. „Ausztria Európa egyensúlyának legfontosabb eleme – hangsúlyozta –, Ausztria Európa közepén fekszik, védőbástya idegen beavatkozás ellen az egyik oldalon, és a támadás ellen a másikon. Európa politikai függetlensége és szabadsága véleményem szerint szorosan összefügg Ausztria integritásával és nagy európai hatalomként való fenntartásával, ezért bármi, ami közvetve vagy közvetlenül arra irányul, hogy gyöngítse vagy megnyomorítsa Ausztriát, vagy még inkább, hogy elsőrangú hatalomból másodrangú állammá tegye, nagy szerencsétlenséget kell hogy jelentsen Európa számára, olyat, amelyet minden angol embernek el kell ítélnie és igyekeznie kell megakadályozni.”³¹

Ez volt a lényeg, és nem azok a liberális közvélemény megnyugtatóra szánt szavak, amelyekben a külügyminiszter elismerte a magyar ellenállás jogosságát és annak nemzeti jellegét. Mindenesetre felfogásának némi változását tükrözte, hogy a háború megegyezéssel befejezéséről szólt, de épp Ausztria szerepének megőrzése érdekében: „Ausztria győzelme, ha pusztán erőszakon alapul, mély sebet fog ejteni az osztrák birodalom szerkezetén és keretén. Ezért nagyon kíváncsok nem egyszerűen az emberiség, hanem a józan európai politika és az osztrák birodalom iránti mély baráti szeretet alapján, hogy ennek a harcnak a küzdő felek közti valamilyen baráti megegyezés vessen véget...”³²

Palmerstont nem az orosz segítség nyugtalanította, hanem annak az ára, és ezzel összefüggésben – nem alaptalanul – Ausztria várható győzelem aggasztotta. Augusztus 1-jén felhatalmazta Ponsonbyt, hogy az osztrákok hajlandósága esetén ajánlja fel az angol kormány közvetítését. Hasonló fellépést

²⁸ Közli Pulszky, F.: *Életem és korom*. Bp. Szépirodalmi. 1958. II. Köt. 86. old.

²⁹ Horváth im. III. köt. 21. old.

³⁰ Haraszti im. 80. old.

³¹ Haraszti im. 234. old.

³² Haraszti im. 236. old.

sugalmazott a porosz külügyminiszternek is. Néhány hónappal előbb ilyen lépéseknek még lehetett volna némi hatása, de akkor Schwarzenberg már biztosra vette a győzelmet és nyersen elutasította az angol ajánlatot.

A cári intervencióval tehát a többi európai nagyhatalom egyetértett, Magyarország nem szerezhette új szövetségest és nem kaphatott külső segítséget az intervenció visszaveréséhez. 1849 nyarán az Osztrák Császárság minden erejét Magyarország ellen fordíthatta és még közel 200 000-es orosz sereg közreműködésére számíthatott, amelyekkel szemben magyar részről mindössze 150 000 katonát állíthattak csatasorba. Ekkora túlerővel szemben Magyarországnak nem lehetett kilátása sikerre, annál kevésbé, mivel az ellenséges erők mögött ott állott két birodalom kimeríthetetlen anyagi tartaléka, míg a magyar kormány a meglevő csapatok felszereléséről és utánpótlásáról sem tudott már kellően gondoskodni, hiszen az újoncok egy részét lándzsákkal és fejszékkel szerelték fel. A küzdelem tehát már eldőlt, mielőtt a hadműveletek utolsó szakasza megindult volna.

Az intervenció híre azonban kedvezően hatott a magyar kormány és a nemzetiségek viszonyára. A nemzetiségi vezetők nagy részét már a március 4-i olasz oktrojált alkotmány kiábrándította a bécsi kormányzatból, és mind többen ismerték fel, hogy Béctől hiába várják célkitűzéseik megvalósítását. Ha a császár iránti hűségüket és áldozataikat eddig se sokra értékelték, még kevesebb elismerésre számíthatnak, ha a birodalom egységét a cári intervenció állítja helyre.

Kossuth és a magyar kormány is látta már, hogy a nemzetiségekkel való megegyezés – a katonai helyzet alakulásától függetlenül – a magyar állam fennmaradásának kulcskérdése. Magyar-szerb viszonylatban a lengyel Ludwik Bystrzowski közvetítésével indultak meg a tárgyalások. Kossuth a személyes amnesztián túlmenően a magyar integritás és a magyarnak mint államnyelvnek a biztosítása mellett kész volt messzemenő nyelvi engedményekre a helyi igazgatásban, de a hadi helyzet rosszabbodása miatt nem sikerült megállapodni a szerbekkel.

Több esély volt az erdélyi románokkal való egyezkedésre. Kossuth még május 18-án megbízta Dragoş János magyarországi román képviselőt azzal, hogy Avram lancuval, az Erdélyi-érchegység román felkelőinek vezérével megállapodjon, de a tárgyalásokat megakasztotta Hatvani őrnagy támadása Abrudbánya ellen – az árulástól tartó románok ugyanis Dragost megölték –, az orosz intervenció hírére azonban lancu hajlandónak mutatkozott a tárgyalások folytatására. A magyar-román megbékélésnek lelkes híve akadt a Debrecenben megjelenő Bălcescunak, a havasalföldi forradalmi kormány volt külügyi államtitkárának személyében. A forradalom leverését követően több román vezető – belátva, hogy a román nép politikai egysége egyelőre nem valósítható meg – elismerte a magyar állam integritását és az Erdéllyel való uniót, magyar részről viszont elfogadták, hogy a többségükben románok által lakott megyékben a közigazgatás nyelve román legyen. Noha a helyzet nem tűrt halasztást, a tárgyalások vontatottan haladtak, mire Kossuth saját kezébe vette az ügyet, és július 14-én Bălcescuval aláírta a „Projet de pacification” (megbékélési tervezet) pontjait. Kossuth ahhoz is hozzájárult, hogy román légiót szervezzenek, mely a magyarokkal együtt harcol majd az oroszok ellen, sőt Bem vezetése alatt megkísérli a havasalföldi románok felszabadítását.

A „Projet de pacification” volt az alapja a július 28-án Szegeden elfogadott nemzetiségi törvénynek, mely a magyar állam integritásának fenntartása és a nemzetiségi igények közötti kompromisszum volt, a maga idején Európa leghaladóbb nemzetiségi törvénye, jó szándékú, de megkésett alkotás. A magyar sikerek idején talán lehetett volna kedvezőbb hatása, az egyre rosszabbodó helyzetben aligha. A román légióknak sem jutott szerep, de a megbékélési törekvések elérték, hogy Avram lancu semlegességet fogadott és nem támadta meg az Erdélybe nyomuló orosz-osztrák túlerővel küzdő magyar sereget.

Görgey tárgyalásai az oroszokkal. A fegyverletétel

A politikai és katonai helyzet végzetes megromlása a magyar szabadságharc vezetésében súlyos ellentéteket idézett elő. Görgey – ekkor már a Szemere-kormány hadügyminisztere – abban a téves hiszemben, hogy a cári intervenciót a Függetlenségi Nyilatkozat váltotta ki, azt tervezte, hogy Kossuthot államcsínnnyel félreállítja, az országgyűléssel pedig visszavonhatja a Nyilatkozatot, hogy alapot teremtsen az ellenséggel való tárgyalásokhoz. A katonai diktatúra bevezetésének gondolatát azonban a Kossuthtal szemben álló békepárti képviselők elutasították, Görgey pedig belátta, hogy hiábavaló dolog az osztrák kormánnyal, mely a kegyetlenségéről hírhedt Haynau tábornagyot nevezte ki a Magyarország ellen vonuló császári erők főparancsnokává, bármiféle egyezkedésben reménykedni. Ekkor a haderőknek Komárom körüli összevonását javasolta, hogy az osztrákokra még az orosz bevonulás befejezése előtt

csapást mérhessen, továbbá hogy az oroszok előrenyomulását a kormány alkudozásokkal igyekezzék késleltetni. Haynau azonban gyorsabb volt, Görgey védekezésre szorult, mire Kossuth – Görgey távollétében – a június 29-i minisztertanáccsal elfogadtatta azt a tervet, hogy a magyar haderőt az Alsó-Tisza és a Maros mentén vonják össze. Az új haditervből kitűnően a kormány sem bízott a katonai sikerben, hiszen az összpontosítás az ország legnagyobb részének feladásával járt, és olyan területre vitt, ahol egy eredményes ellentámadás minden feltétele hiányzott. Az időnyerés célját szolgálta tehát, amíg a nemzetközi helyzetben valami kedvező, de egyre kevésbé valószínű változás bekövetkezik.

Miután Görgey kitartott saját elgondolása mellett, Kossuth leváltotta és elrendelte a Komáromnál összevont csapatok zömének levonulását. A tisztikar azonban ragaszkodott a július 2-i csatában súlyosan megsebesült fővezérhez, aki július 13-án végre elindult Komáromból, de Vácnál az orosz fő seregbe ütközött, és csak nagy kerülővel folytathatta útját. A vezetésben megnyilvánuló ellentétek az erők szétforgácsolásához vezettek, és sietteték a katasztrófa bekövetkezését.

A kettős ellenséggel való szembenállás érlelte meg azt a gondolatot, hogy megkíséreljenek éket verni a szövetségesek közé, és az oroszokkal való tárgyalások útján keressenek kiutat a válságos helyzetből. Görgey ezt csak Komáromból való kivonulása után – kizárólag katonai szinten – kísérelhette meg. A nála parlamenterként jelentkező Katlarov százados útján július 21-én Rimaszombatból azt a szóbeli üzenetet küldte a cári fővezérhez, hogy „Magyarország szorongatott állásában inkább orosz fejedelmet fogadna el, mint osztrákot”,³³ és ha Paszkevics csakugyan véget akar vetni a háborúnak, úgy vegye fel a kapcsolatot a magyar kormánnyal. Július 24-én Görgey Rüdiger orosz tábornoktól kapott levelet. Válaszában Magyarország „ideiglenes” kormányával való tárgyalások megkezdését javasolta.

Görgey Paszkevicsnek küldött üzenetéről a kormányt is értesítette, mely fokozódó gyanakvással kísérte a tábornok tevékenységét és elhatározta, hogy maga veszi fel a tárgyalások fonalát. Értelmezése szerint a Függetlenségi Nyilatkozat csupán a Habsburg-ház trónfosztását mondotta ki, de nem döntött az államforma kérdésében, tehát nincs akadálya annak, hogy az ország más dinasztia tagját ismerje el uralkodójának. A kormány megbízta Szemere miniszterelnököt és Batthyány külügyminisztert, hogy Görgey főhadiszállására utazzanak az oroszok szándékainak felderítése végett, ahonnan Paszkevics herceghez hivatalos iratot juttattak el, amelyben burkolt formában felajánlották Magyarország koronáját a cári családnak.

A korona felajánlása a kormány utolsó kétségbeesett kísérlete volt a két szövetséges nagyhatalom egyetértésének megbontására. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a cár, aki a régi rend és az európai egyensúly fenntartásának öreként az osztrák birodalom épségének védelmében lépett fel, ilyen ajánlatot általa lázadóknak tekintett személyektől nem fogadhat el. A tárgyalásoknak valójában nem lehetett más értelme, mint annak felderítése, hogy az oroszok mennyiben hajlandók a közvetítésre.

Az osztrákok és az oroszok közti katonai együttműködés nem volt zavartalan. A két főparancsnok féltékenykedett egymásra és kevésbé támogatták egymás hadműveleteit. Paszkevics félbolondnak nevezte Haynaut, aki szintén nem maradt adós: „Paszkevics gyalázatos szerepet játszott Ausztriával szemben – írta Radetzkynek. – Szándéka az volt, hogy engem megveret és azután fellép mint közvetítő.”³⁴ Gyanúját bizonyítékok nem támasztják alá, de mindenesetre meglepetést keltett, hogy Görgey kis seregének sikerült kisiklania az orosz túlerő szorításából, és a Tiszán Tokajnál átkelve megindulhatott dél felé. A sikert inkább Paszkevics nehézkes hadvezetésének kell tulajdonítani, mint osztrákellenes szándékainak.

Paszkevics a korona felajánlására érdemben nem válaszolt, hanem Rüdiger tábornok útján Görgey tudomására hozta, hogy hadseregének egyedüli rendeltetése a harc, és a meghódolásra való alkudozás ügyében az osztrák főparancsnokhoz utasította. Az oroszokkal folytatott tárgyalások tehát nem vezettek kézzelfogható eredményre, de a velük való érintkezés nyomán mindenesetre az a nézet terjedt el, hogy az oroszok révén bizonyos kedvezmények érhetőek el az ország számára, miután magatartásuk szembenőzően különbözött Haynau kegyetlen fellépésétől. Rüdiger vezérkari főnöke, Frolov tábornok, a magyar parlamentereket arra igyekezett rábeszélni, hogy Görgey serege az oroszok előtt tegye le a fegyvert: „Bízzák úgy az önök, valamint országuk sorsát uramra, a cárra, a nagy Oroszország lovagias uralkodójára, és a jövő meggyőzi Önöket arról, hogy a feltétlen megadás által elért eredmények legmerészebb reményeiket is meg fogják haladni. Nagy császárom sohasem tűri, hogy neki feltételeket előírjanak, aki azonban sorsát feltétlenül kezeibe helyezi, azt hatalmas karjával megvédi”³⁵ – mondotta.

³³ Görgey, I.: *1848-49-ből*. Bp. Franklin. 1888. III. köt. 207 és köv. old.

³⁴ Steier, L.: *Haynau és Paszkevics*. Bp. Genius. é. n. II. Köt. 423. old.

³⁵ Beniczky, L.: *Visszaemlékezései és jelentései*. Bp. MTT. 1924. 344-350. old.

Az orosz hadsereg vezetői jelentéseikben, leveleikben ismételt hangoztatták, hogy a magyarokat az osztrák kormány balfogásai kergették lázadásba, és egy nagylelkű politika alkalmazásával a békességet könnyen helyre lehetne állítani. Berg tábornok – az osztrák főparancsnok mellett működő orosz összekötő tiszt – Haynau szándékairól úgy tájékoztatta Paszkevicset, hogy a magukat megadó honvédtisztek teljes büntetlenségét ugyan nem, de életüket biztosítani lehet. Az orosz tábornokok ebben bízva tették meg ígéreteiket. Egyúttal azonban alighanem tévesen értelmezték a cár szándékait, és minden bizonnyal túlbecsülték a cári kormánynak az osztrák kormányzatra gyakorolt befolyását, amikor nemcsak a honvédtisztekkel, de az ország sorsával kapcsolatos reményeket is felcsillantottak a magyar parlamenterek előtt.

Görgey hiába érkezett meg Aradra, nem volt kivel egyesülnie, mert Henryk Dembiński Arad helyett Temesvár alá vezette a déli hadsereget, mely augusztus 9-én az odaérkező Bem irányítása alatt Haynauval szemben csatát veszített és szétszóródott. A hír hatására Kossuth, abban a hiszemben, hogy Görgey többet érhet el az oroszoknál, mint a kormány, a katonai mellett a polgári hatalmat is átadta a tábornoknak. Görgey augusztus 11-én megkapta Rüdiger elutasító válaszát a korona felajánlására, de feltételezte – tévesen! –, hogy ha Kossuth politikáját nyíltan megtagadja és az orosz csapatok előtt kapitulál, kedvezőbb elbánást biztosíthat a vezetése alatt álló haderő, sőt az ország számára, mint a katonailag kilátástalan harc folytatása révén. Ezt bizonyítja Rüdigerhez intézett levele: „Öfelsége a cár nagylelkűségébe vetem bizodalmaomat, hogy ő azon számos derék bajtársamat, kik mint korábban osztrák tisztek, a viszonyok hatalma által ezen Ausztria elleni szerencsétlen harcba belesodortattak, nem fogja egy bizonytalan sorsnak és egy mélyen megszorodott nemzetet, mely az ő igazságszeretetéhez folyamodik, nem fog ellenségei szilaj bosszúvágyának kiszolgáltatni...”³⁶ Ebben a reményben tette le augusztus 13-án minden biztosíték és feltétel nélkül a fegyvert. Paszkevics büszkén jelenthette a cárnak: „Magyarország felséged lábai előtt hever.”

Az orosz tisztek magatartása a honvédek iránt kezdetben valóban lovagias volt. Rüdiger a magyar tábornokok tiszteletére adott ebéden pohárköszöntőt mondott a harcok szerencsés befejezésére és a kölcsönös meleg visszaemlékezésre, amit aligha tett volna meg, ha sejtí, milyen sors vár vendégeire. A legénységet alig őrizték, aki akart, hazaindult. Görgey és Paszkevics augusztus 15-i nagyváradi találkozása alkalmával azonban kiderült, milyen súlyos hiba volt a cártól, az európai reakció fejétől jóindulatot várni egy forradalmi mozgalom résztvevői számára és különösen abban reménykedni, hogy az alkotmányosság helyreállítása érdekében is érvényesíteni fogja befolyását. „...ezzel a megveszekedett csöcseléssel [ti. a magyarokkal] – írta Miklós cár Paszkevicznek – semmiféle közelebbi kapcsolatunk ne legyen, mert az ilyen kapcsolattól a mi ifjúságunk is könnyen megfertőződhetik. Lázadókkal van dolgunk, a hozzájuk való közeledés lealacsonyítana bennünket, már az is éppen elég, hogy megkegyelmezzünk nekik.”³⁷

Miklós cár beavatkozásának fő célja a birodalma közelében kibontakozó forradalmi megmozdulás leverése volt, de ezen túlmenően le akarta kötelezni Ausztriát, hogy annak támogatása vagy jóindulatú semlegessége mellett tegyen kísérletet az Oszmán Birodalom felosztására. A katonai segítség megadásáról írott levelében a „teljes reciprocitást” hangsúlyozta, tartózkodott tehát attól, hogy az osztrák kormánynak átadott honvédtisztek sorsát illetően feltételeket szabjon. Igaz, orosz részről valóban a kegyelem gyakorlását ajánlották Ferenc József figyelmébe, és pedig nemcsak Paszkevics, hanem maga a cár is, de ezt egyikük sem olyan formában kérte, hogy Schwarzenberg ne utasíthatta volna vissza.

Az osztrák kormány augusztus 16-i ülésén – a fegyverletétel után, de még mielőtt annak híre Bécsbe érkezett volna – úgy határozott, hogy a felkelés vezetői és azok a tisztek, akik óhajtják, meghatározott időn belül külföldre távozhatnak, egyben pedig „meglehetősen enyhe” igazolási feltételeket helyezett kilátásba azok számára, akik az országban kívánnak maradni. A kedvezmények nem vonatkoztak volna azokra, akik „részt vettek a lázadó kormány tevékenységében”.³⁸

A viszonylag enyhe feltételeket az magyarázza, hogy a kormányzat elejét akarta venni a háború elhúzódásának. Klapka augusztus 3-i komáromi győzelme megszakította Bécs és Buda között az összeköttetést, zavart okozott az osztrák hadműveletekben. Az országszerte uralkodó ellenséges hangulat sok aggodalomra adott okot.

A világsi fegyverletételről Bécsben augusztus 18-án szereztek tudomást. Két nappal később a császár elnöklete alatt összeült a minisztertanács és a honvédtisztekkel szemben lefolytatandó eljárásra vonatkozóan új és jóval szigorúbb feltételeket megállapító utasítást küldött Haynauk. A fegyverletétellel

³⁶ Görgey I. im. III. köt. 570-1. old.

³⁷ Scserbatov, A. P.: *Paszkevics Magyarországon*. Bp. Európa. 1984. 320. old.

³⁸ Andics, E.: *Ismeretlen adalékok az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól*. Századok. 1965. 3. sz. 425-457. old.

megszűnt a bécsi minisztériumot engedékenységre készítő ok, az oroszok előtti kapituláció pedig megfosztotta a császári szoldateszkát a győzelem dicsőségétől és nagyra növelte bosszúvágyát. A kegyetlen megtorlásban része lehetett annak is, hogy az amnesztiát országszerte az oroszok közbelépésének tulajdonították volna, Bécsben viszont az oroszok iránti rokonszenvnek egyszer s mindenkorra véget akartak vetni. Nemcsak az oroszok közbenjárását utasította vissza Schwarzenberg, hanem a francia nagykövet egyébként igen tapintatos próbálkozását is. „Ha Ausztria léte európai érdek, akkor tessék hagyni a kormányt, hogy maga biztosítsa e létezés feltételeit” – mondotta De la Cournek.³⁹

Haynau a császári kormányzat szándékainak megfelelően és az attól kapott utasítások szerint gyakorolta rémuralmát, hogy végre megteremtse a birodalom egységét, és pedig annál erőszakosabb módon, minél nagyobb válságon ment keresztül ez az egységesnek éppen nem nevezhető államalakulat. A vezetők közül egyedül Görgey kapott kegyelmet, akinek érdekében a cár nyomatékosan interveniált. Emiatt vált a magyar közvélemény szemében árulóvá és bűnhődött végzetes tévedéséért.

Andrássy Gyula mondotta 1861-ben: „Világosnál két függetlenség veszett el, a magyar és az osztrák.”⁴⁰ Az előbbi rögtön nyilvánvaló volt, az utóbbi csak később vált felismerhetővé. Ausztria nem lehetett nagyhatalom Magyarország nélkül, de nem lehetett az Magyarország elnyomása árán sem. Amikor 1849 után az újjászervezett osztrák abszolutizmus önálló nagyhatalmi politikát akart folytatni, kiderült, hogy ehhez nincs elegendő ereje.

A magyar emigráció

A fegyverletétellel véget ért a függetlenségért vívott fegyveres harc, de a politikai küzdelem tovább folytatódott a magyar emigránsok tevékenységével. Kossuth augusztus 15-én lépett török földre és vele együtt nagyszámú menekült, akiket a törökök Vidinbe internáltak, majd amikor az osztrák és az orosz kormány kiadásukat követelte, a leginkább kompromittált személyeket a határtól távolabb, először Sumenben, végül pedig Kis-Ázsiában, Kütahyában helyezték el. Egy részük – Bem, Guyon és Kmety tábornok – belépett a török hadseregbe. Egyeseknek sikerült Magyarországról kalandos utakon nyugatra szökniük, ahol a forradalmi kormány megbízottaihoz, Telekihez és Pulszkyhoz csatlakoztak.

Kossuth a rettenetes csapás dacára hamarosan visszanyerte régi energiáját, és lázas igyekezettel próbálta a harc újbóli megindításához szükséges feltételeket megteremteni. Szeptember 12-i vidini levelében Görgeyt tette felelőssé a szabadságharc bukásáért, hogy az árulás vádjával reményt hintsen a csüggedőkbe (A magyar nép a túlerő felett is győzhetett volna, ha árulás nem bénítja meg!), és hogy a külföldnek megmagyarázza az ellenállás gyors összeomlását. A szerbek és a románok támogatásának biztosítása végett újabb erőfeszítéseket tett a nemzetiségekkel való megegyezés érdekében. A nehézségek azonban növekedtek, mert a román emigráció a francia közvélemény jelentős része mellett néhány ismert politikust is megnyert Erdély és a román fejedelemségek egyesítése gondolatának, a szabadságharc összeomlása után pedig Balcescu is másként képzelte a magyar-román megegyezést, mint 1849 nyarán Debrecenben. 1851 tavaszán Telekinek átnyújtott memoranduma Erdélynek és a Bánság keleti részének Romániához, Horvátországnak, a Bácskának és a Bánság nyugati részének egy délszláv államhoz való csatolását követelte, és egyúttal azt javasolta, hogy e két állam, valamint a maradék Magyarország alkosson föderációt, közös külpolitikával és közös hadügyekkel. Kossuth erre és a hasonló elgondolásokra válaszolva megkísérelte a nemzetiségek önkormányzatát az államterület integritásának elvével összhangba hozni. A tervet a román és a szerb igényeket persze nem elégítette ki, de tárgyalások később is folytak, és mindkét oldalon reménykedtek egy elfogadható megoldásban.

Még Törökországban kezdte meg Kossuth a magyarországi ellenállási mozgalom szervezését, abban a hiszemben, hogy rövidesen alkalom nyílik a fegyveres felkelés kirobbantására. Megbízottja – Mack József – azonban nem járt el kellő óvatossággal, úgyhogy az osztrák rendőrség már a kezdet kezdetén beépítette ügynökeit az összeesküvésbe és felgöngyölítette az egész mozgalmat, mielőtt kiépült volna. Kossuth maga sem volt elég körültekintő munkatársainak megválasztásában, akik közül többen az osztrák rendőrség fizetett besúgóí voltak, amelyet rendszeresen tájékoztattak a kormányzó terveiről.

A Nyugaton működő magyar emigránsok agitációjának eredményekén Kossuth 1851. szeptember 10-én egy amerikai hajó fedélzetén elhagyhatta Törökországot. Előbb Angliába ment, ahol lelkesen fogadták, majd 1851. december 4-én az Amerikai Egyesült Államokba, hogy a magyarországi ellenállás

³⁹ Kosáry, D.: *Magyar és francia külpolitika 1848-49-ben*. Századok. 1938. 657. old.

⁴⁰ Az 1861. évi országgyűlés. Pest. Osterlamm. 1861. I. köt. 408. old.

megszervezéséhez szükséges pénzt és fegyvereket megszerezze. Ott is nagy ünneplésben részesítették, de útjának anyagi és politikai téren nem sok eredménye volt. Az amerikaiak nem akartak egyetlen európai ország érdekében sem fellépni, és a demokratikus mozgalmak erősítése végett Kossuth által propagált angol-amerikai szövetséget is sokan elleneztek. Kossuth a nehézségek dacára folytatta a fegyverek beszerzésére irányuló erőfeszítéseit, de közben odahaza az összeesküvést felszámolták.

Európába visszatérve Kossuth a magyar függetlenség gondolatát elutasító kormánykörök helyett a forradalmi-republikánus mozgalmak vezetőivel, mindenekelőtt Giuseppe Mazzinival vette fel a kapcsolatot, aki olasz földön kiterjedt illegális szervezet irányítója volt és széles körű nemzetközi összeköttetésekkel rendelkezett. Együttműködésük nem volt zavartalan, Mazzini nem támogatta a magyarországi akciókat, de szívesen használta fel Kossuth nevét az osztrák hadseregbe besorozott és Itáliában állomásozó magyar katonák közötti agitációra. Ellentéteik kiéleződtek, amikor Kossuth tanácsai ellenére 1853 elején jelt adott a milánói felkelés kirobbantására. A felkelést leverték, és kudarca sokat ártott az emigráns mozgalmaknak. A forradalmi munkásmozgalom vezetői, Marx és Engels, akik annak idején nagy rokonszenvvel kísérték Magyarország függetlenségi harcát, elfordultak az emigrációban is polgári politikusnak maradó Kossuthtól, mert nem tartották igazi forradalmárnak. Kossuth ugyanis belátva, hogy nagy európai forradalomra nem számíthat, a magyarországi önkényuralom megbuktatása végett egyes államok hivatalos köreivel is érintkezett.

Még amerikai tartózkodása idején megismerkedett az ottani demokrata párt egyes vezetőivel, és a demokraták elnökelője, Franklin Pierce mellett agitált. Pierce-t meg is választották, de kormánya kevés érdeklődést tanúsított a közel-keleti és a közép-európai kérdések iránt. Kossuthnak viszont alighanem része volt abban, hogy Bonaparte Lajos – 1851. óta III. Napóleon – figyelme Törökország felé fordult. Kossuth nem kereste a kapcsolatot a császárral, de közvetett úton olyan memorandumot juttatott III. Napóleon kezébe, mely a keleti kérdéstről és az Oroszország elleni fellépésből adódó előnyökről szólt. A török birodalom körüli ellentétekből új háborús összeütközés körvonalai rajzolódtak ki.

1852 során ugyanis Miklós cár a pétervári angol nagykövet előtt újból felvette a török birodalom felosztásának gondolatát, és noha visszautasításban részesült, fokozta a Portára nehezedő nyomást. Azt követelte, hogy a szultán ismerje el Oroszország kizárólagos védnökségét ortodox vallású alattvalói felett, majd – miután a török kormány a követelés teljesítését megtagadta – 1853 májusában megszakította a diplomáciai kapcsolatokat és a nagyobb nyomaték kedvéért megszállta a moldvai és a havasalföldi fejedelemségeket.

Az angol kormány a vártnál erélyesebben reagált és a franciákkal közösen lépett fel. 1853 októberében angol-francia hajóhad jelent meg a Márvány-tengeren, a következő és márciusában pedig a két nyugati hatalom szövetséget kötött Törökországgal és hadat üzent Oroszországnak. A cár viszont magára maradt, mert Ausztria megtagadta az 1849-es segítség fejében remélt viszonzatszolgáltatást. Állítólag maga Schwarzenberg mondta: „A világ csodálkozni fog Ausztria hálátlanságán.” Ausztria valóban nem bizonyult hálásnak, mert Oroszország terjeszkedése a Balkánon éppenséggel nem állt Bécs érdekében, és ezért a várt támogatás helyett a fegyveres semlegesség álláspontjára helyezkedett, haderejének jelentős részét Erdélyben vonva össze. A cár kénytelen volt a román fejedelemségeket kiűriteni, amelyeket osztrák csapatok szálltak meg. 1854 augusztusában a Bécsben üléselő nagykövek négy pontban szövegezték meg a rendezés feltételeit: a dunai fejedelemségek nemzetközi felügyelete, a törökországi keresztények kollektív védelme, a dunai hajózás nemzetközi ellenőrzése és az 1841. évi tengerszoros-egyezmény revíziója. Miután Miklós cár a feltételeket elutasította, 1854 szeptemberében az angol, a francia és a török csapatok megkezdték Szevasztopol ostromát.

Szevasztopol keményen ellenállt, és a hadműveletek zsákutcába jutottak. Az angolok és a franciák Ausztria katonai beavatkozásától várták a kedvező fordulatot, amelyet Bécs hosszú habozás után megígért, de végül nem teljesített. A Német Szövetség – porosz javaslatra – elutasította a segélynyújtásra vonatkozó indítványt, Ausztria pedig egyedül nem mert fellépni, ami Párizs és London nehezítését váltotta ki. Camillo Benso Cavour, a Szárd-Piemonti Királyság miniszterelnöke, az olasz kérdés újbóli napirendre tűzésének ígérete fejében katonai segítséget ajánlott fel, amit a nyugati hatalmak nyomban elfogadtak. Ausztria kínos helyzetbe került, mivel az olasz kérdés volt a legsebezhetőbb pontja, és a szárd király tervezett párizsi látogatásának hírére elszánta magát a nyílt fellépésre: ultimátumban követelte Oroszországtól a négy pont elfogadását. Az új cár, II. Sándor nem akarta egy nagy háború kockázatát vállalni és elfogadta a feltételeket. Az 1856 februárjában Párizsban összeülő kongresszus azután megszüvegezte a békeszerződést, amely minimális változtatásokkal helyreállította a háború előtti területi status quót, de a Fekete-tengert semlegesnek nyilvánította és megtiltotta a parti államoknak (értsd: Oroszországnak), hogy ott hadiflottát tartsanak.

A krími háború jelentős változások sorát indította el. A cári Oroszország súlyos presztízavesztést szenvedett – zsandári szerepe véget ért –, az Osztrák Császárság pedig, mely úgy szakított Oroszországgal,

hogy kövben viszonyát Angliával és Franciaországgal is elrontotta, nemzetközileg elszigetelődött. Megnyílt az út az 1848-as forradalomnak leverése miatt függőben maradt kérdések rendezése előtt.

Ausztria az európai nagyhatalmak támogatásának köszönhetően 1848-1849 válságának átvészelését, a harcok befejezése után azonban erről sürgősen megfeledkezett és olyan politikát folytatott, amellyel szövetségeseit inkább elidegenítette magától. London nem felejtette el, hogy az osztrák és az orosz kormány közösen lépett fel Anglia védelmére, Törökország ellen a magyar menekültek kiadása érdekében és azt sem, hogy a krími háború során határozatlan magatartásával a háború elhúzódását okozta. Poroszország azért neheztelt, mert Schwarzenberg Oroszországra támaszkodva megíúsította a „kis” német egység megeremtését, míg az orosz külpolitika irányítóit annyira felháborította Ausztria „árulása”, hogy attól kezdve Bécs nemcsak nélkülözte az orosz támogatást, hanem a cár birodalmát veszélyes ellenfélként kellett számon tartania, mely a krími háború után – meglepő, de érthető módon – Franciaországhoz közeledett.

III. Napóleont a számára nagy sikert jelentő párizsi kongresszus fokozott külpolitikai aktivitásra ösztönözte. Az olasz kérdés adott volt, csak fel kellett „melegíteni”. Cavour a krími háborúban tett szolgálataiért francia segítséget kért az osztrákoknak Itáliából való kiűzéséhez, ellenszolgáltatásként pedig felajánlotta a Szárd-Piemonti Királysághoz tartozó francia lakosságú Savoya és Nizza átengedését. 1858 júliusában Cavour és a francia császár megegyezett egymással és megállapodásukat fél évvel később katonai egyezmény egészítette ki, amelyben III. Napoleon 200 000 katonát ígért és kötelezte magát, hogy a háborút az osztrákok Itáliából való teljes kiűzéséig folytatja.

Az Ausztria elleni háború lehetősége nagy reményeket ébresztett a magyar emigránsok körében, mivel úgy látszott, egy nagyhatalom fegyveres erőivel együttműködve, az osztrákok itáliai lekötöttségét kihasználva, indíthatnak mozgalmat Magyarországon, ahol a széles néptömegektől az uralkodó osztályig általános volt az elégedetlenség. Kossuth azonban nem akart kellő biztosítékok nélkül felkelést indítani, mely cserbenhagyva biztos vereség elé nézett volna és megállapodott Cavourral, majd III. Napóleonnal, hogy a felkelés megindítására akkor kerül sor, ha a francia és a szárd (piemonti) csapatok Dalmáciában partra szállnak, a francia császár pedig proklamációban hívja fel a magyarokat függetlenségük helyreállítására.

Magyarország elszakadása a Habsburg-háztól egyáltalán nem illett III. Napoleon korlátozott célú külpolitikai terveibe. A magyarországi akciót csak ijesztgetésnek szánta – megvalósítására komolyan nem gondolt –, az emigráció azonban nem hagyhatta kihasználatlanul a kínálkozó alkalmat és lázasan szervezkedett. Kossuth, Teleki és Klapka részvételével megalakult a Magyar Nemzeti Igazgatóság, mely fegyvereket vásárolt, hogy azokat a magyar határra szállítsa és megkezdte egy magyar légión felállítását.

Bécs ismét hibát hibára halmozott. Amikor tudomást szerzett Cavour és III. Napoleon hadikészületeiről, a szárd hadsereg leszerelését követelte, majd ennek elutasítása után, 1859 áprilisában hadat üzent. Maga lépett fel tehát támadóként és ezzel elveszítette a Német Szövetség államaitól várható segítséget, a hadműveleteket mégsem indította meg idejében, hanem bevárta a franciák teljes felvonulását, akiktől az osztrák hadsereg az 1859. július 24-i solferinói csatában vereséget szenvedett. III. Napoleon azonban visszaretent győzelmének következményeitől és nem folytatta a háborút, hanem, Lombardia megszerzése fejében, fegyverszünetet kötött. Ausztria teljes kiszorítása Itáliából későbbi időre maradt.

Az olaszok csalódása nagy volt, de nem volt kisebb a magyar emigránsok kiábrándultsága sem, mert – ahogy mondták – a francia császár kifacsart citromként dobta őket félre. A nagyhatalmi támogatásba vetett remények megíúsulása kérdésessé tette az emigráció politikájának realitását, nézeteltéréseket és bomlást idézett elő. Andrássy Gyula, Kossuth volt konstantinápolyi megbízottja, a személyes amnesztia lehetőségével élve már korábban hazatért, Szalay László szintén. Telekit 1860-ban drezdai útja során a szász rendőrség elfogta és kiszolgáltatta Ausztriának. Az idők változásának jeleként már nem vonták felelősségre, hanem a kicsikart ígérettel, hogy lemond a további politizálásról, szabadon engedték. Teleki hű maradt korábban hirdetett elveihez, de kényszerű kiválása mégis az emigrációt gyengítette.

Az olasz egység megvalósulását azonban nem lehetett megakadályozni. Toscanában, Pármában, Modenában népszavazást tartottak, amelyek óriási többséggel a Szárd-Piemonti Királyság mellett döntöttek. (Savoya és Nizza a franciák mellett szavazott.) 1860. május 11-én Garibaldi ezer emberével – akik között számos magyar volt, mint Türr István és Tüköry Lajos – partra szállt a szicíliai Marsalában és néhány hét alatt nemcsak Szicíliát, de egyre növekvő seregével az egész nápolyi királyságot elfoglalta. A Bourbonok gyűlölt uralma a szó szoros értelmében összeomlott. 1861 során az olasz egység – az osztrák kézben levő Velence, valamint a franciák által megszállt Róma kivételével – megvalósult. Huszonkétmillió állam jött létre, és Európa politikai térképe alaposan megváltozott.

Az olasz nemzeti célok látványos megvalósulása Magyarországon sem maradt hatás nélkül, ahol Kossuth mellett Garibaldi és Türr István megjelenését várták. A magyar kérdés kisebb súlyú volt az olasz problémánál, de jóval bonyolultabb. Nem sok kis államalakulat között megosztott nemzetet kellett egyesíteni,

hanem egy soknemzetiségű birodalmat úgy átalakítani, hogy a nemzetiségeket mind kielégítse – sőt szomszédaikat is! -, és ne járjon az európai egyensúly háborúkat felidéző megingásával.

A feladat megoldása nem sikerült, de azért nem érdektelenek azok a kísérletek, amelyek erre a nagy kérdésre próbáltak választ adni és amelyek elsősorban a Duna-konföderáció tervében valósultak meg.

Kossuth és a magyar emigráció tudta jól, hogy az Ausztriától való sikeres elszakadás előfeltétele a nemzetiségekkel való megegyezés és felismerte azt is, hogy az Osztrák Császárság helyén olyan államalakulatot kell szervezni, amely elég erős ahhoz, hogy betöltse annak az európai egyensúly fenntartásában vitt szerepét. Ezek a megfontolások vezettek a már említett magyar, lengyel, román eredetű konföderációs tervek továbbfejlesztéséhez.

A Schwarzenberg-Bach-féle központosított neoabszolutizmus a magyarországi nemzetiségeket is elidegenítette Béctől, akik a szállóigévé vált mondat szerint „ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésként”. Ez elősegítette a közeledést, de önmagában még nem biztosította a megegyezést. A román és a szerb fejedelemségek sokkal kevésbé tartottak egy magyar államtól, mint a nagy Osztrák Császárságtól, és maguk is érezték az összefogás, a szövetkezés szükségességét a cári nagyhatalom és egy kialakuló német birodalom árnyékában. Belgrád és Bukarest álláspontja tehát nem volt eleve magyarellenese, de a konföderációt saját nemzeti egységük megvalósítása után, a vegyes lakosságú Erdélynek Romániához és az ugyancsak erősen kevert népességű Délvidéknek (a Vajdaságnak) Szerbiához való csatolását követően tartották elfogadhatónak, még akkor is, ha ennek rögzítését taktikai okokból nem tekintették a tárgyalások előfeltételének. E koncepció szerint Magyarország lett volna a konföderációnak területileg és létszám dolgában a legkisebb tagja.

A magyar emigránsok többsége és maga Kossuth azonban az ország területi integritásának elvi alapján állt és a nemzetiségek jogait csak ennek fenntartása mellett akarta elismerni. Kossuth elutasította a Vajdaság és Erdély elcsatolásának gondolatát, csupán Horvátország különválásának jogosságát ismerte el. Teleki és Klapka rugalmasabb álláspontot foglaltak el. Nem szabták a szerbekkel és a románokkal való együttműködés feltételének Magyarország integritásának elismerését, sőt Kossuthot további engedményekre ösztönözték, aki végül beleegyezett abba, hogy a függetlenség kivívása után Erdély népszavazás útján döntsön arról, fenntartja-e Magyarországgal az uniót, vagy pedig a különállást választja. Kossuth hosszas tárgyalások és vívódások után kidolgozott 1862. évi új terve értelmében a Duna-konföderációnak nevezett államszövetséget Magyarország, Erdély (az előbbivel szoros kapcsolatban), Horvátország, Szerbia és Románia alkotta volna, közös külpolitikával és közös honvédelemmel.

Mindez a szerbeknek és a románoknak kevés volt, hiszen időközben nagy lépéseket tettek nemzeti céljaik megvalósítása felé. A krími háború megszabadította Moldvát és Havasalföldet az orosz gyámkodástól, 1859-1862 között egyesültek, és a román fejedelemség félkörben fogta körül Erdélyt. 1867-ben kivonták a török helyőrségeket Belgrád, Szabács és Szendrő váraiból, és a kis szerb fejedelemség is önállónak érezhette magát. Az olasz egységmozgalom sikeréből a románok és a szerbek jóval több bátorságot és reményt meríthettek, mint a magyarok. Belgrád és Bukarest egyaránt arra készült, hogy a délszláv, illetve román egység Piemontjának szerepét átvegye.

A magyar közvélemény viszont Kossuth konföderációs tervezetét kedvezőtlenül fogadta, mert túl nagynak tartotta az Ausztriától való elszakadásért fizetendő árat. Aligha lehetett kétséges, hogy az új államszövetség, még akkor is, ha a történeti alapokon jön létre, erősíti majd a nemzetiségek különválasztási törekvéseit, amelyekkel szemben az ország területi épsége nem tartható fenn, a románokkal, illetve a szerbekkel létrehozandó közös szervek pedig az ország függetlenségét csorbítják. Magyar-szerb-román együttműködés utoljára a Hunyadiak idejében volt – egészen más erőviszonyok mellett! Felelevenítése új, járátlan utat jelentett volna, beláthatatlan következményekkel. A Duna-konföderáció megvalósítása persze nemcsak Duna menti népeken múlt, hanem a vezető nagyhatalmakon, azok kormányai azonban nem vettek tudomást a konföderációs tervekről.

A fejlődés távlatait tekintve mégis ez lett volna a tartós megoldást ígérő elgondolás, amelynek kudarcáért a Duna mentén lakó népeknek súlyos árat kellett fizetniük, mindeneke előtt nekünk magyaroknak, akik elfordultunk a Duna-konföderáció eszméjétől, mert az osztrák abszolutizmus épületén olyan repedések mutatkoztak, amelyek nemzeti követeléseink egy részének gyors kielégítését ígérték.

VIII. FEJEZET

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA A KIEGYEZÉSTŐL A VILÁGHÁBORÚIG

A kiegyezés előzményei

Azoknak, akik Világos után itthon maradtak és elkerülték az önkényuralom sújtó kezét, szintén szembe kellett nézniük a szabadságharc tanulságaival: azzal, hogy Magyarország önállóságát kivívni nem tudta, de az Osztrák Császárságot a bukástól csak külső intervenció mentette meg. Kemény Zsigmond megírta, sohasem hitte, „hogy a győzelem esetén mint független ország fennállhassunk, s hogy megengedhesse Európa e győzelmet”.¹ Ausztria fennmaradása történelmi szükségszerűség, de Magyarország nélkül és Magyarország ellenére európai szerepét nem töltheti be. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméi és befolyásuk az álladalomra” című kétkötetes munkájában szintén a magyar érdekek és az Osztrák Császárság érdekeinek összhangját hangoztatta. Mindketten az önkényuralom és az erőszakos központosítás káros voltát igyekeztek bizonyítani, de érvelésüket Bécsben nem akarták meghallgatni. A forradalmárból az abszolutizmus hívévé vedlett Alexander Bach belügyminiszter, aki Felix Schwarzenberg halála után a kormány legjelentősebb alakja lett, hallani sem akart a magyarok alkotmányos jogairól, és az egyébként császárhű főurak nagy részét is ellenzékbe szorította, tovább szűkítve a rendszer társadalmi alapját.

Mi volt Széchenyi álláspontja? Sokféle magyarázat készült lassú felgyógyulásáról, holott a valóság ez esetben egyszerűbb a teóriáknál. A fegyverletétel dacára a szabadságharc a birodalmon belül és kívül egyaránt a magyarság súlyát és jelentőségét igazolta. Széchenynek igaza lett és mégsem lett igaza! Magyarország elbukott, de megedződve került ki a megpróbáltatásokból, mert erősebb, Ausztria pedig gyengébb volt annál, mint ahogy Széchenyi 1848 előtt gondolta. Aggodalmait tehát túlzottnak bizonyultak. Megszűnt az ok, ami rémlátomásait felidézte és egyúttal megszűnt az őt Kossuthtal szembeállító nagy ellentét is. Döblingi látogatói feljegyezték, hogy Kossuthról egyetlen rossz szót sem mondott, viszont gyilkos gúnnyal ostromozta az abszolutizmust. Ferenc József személyét sem kímélve. Döblingi menedékében pontosan követte a hazai és a külföldi eseményeket, a krími háborút, az Osztrák Császárság nemzetközi elszigetelődését, ami azt a meggyőződést érte meg benne, hogy az önkényuralom nem tarthatja magát sokáig, és előbb-utóbb kénytelen lesz megegyezni a birodalom legerősebb nemzetiségével, a magyarral. Ugyanakkor osztotta a cári birodalommal szemben régóta meglevő félelmet. „Kifejté – írta Kecskeméthy Aurél –, mit gyakran tőn, hogy nemzeti fennmaradásunk csak az ausztriai birodalom szilárd fennállásában van biztosítva. Ha Ausztria megingattatik – több-kevesebb, hosszabb-rövidebb – átmeneti stádiumok után – Oroszország zsákmányává lennének a Duna menti tartományok... Kiemeltük a különbséget, amely még elnyomási rendszer tekintetében Ausztria és Oroszország közt létezik. Az nádpálca, ez vasvessző...”² Emlékiratokat sugalmazott, cikkeket írt külföldi lapokba, amelyekben a kiegyezést sürgette. A Bach-rendszert maró gúnnyal bíráló „Blick”-je a solferinói vereség idején vált ország- és Európa-szerte ismertté.

Lombardia elvesztése megbuktatta Bachot és a nevéhez kapcsolódó központosított abszolutizmust, mely bel- és külpolitikai, sőt gazdasági téren egyaránt csődöt mondott. Az uralkodó a Bach kormányzása idején háttérbe szorított konzervatív főurak javaslatára 1860 őszén kiadta az ún. októberi diplomát, „az állam állandó és visszavonhatatlan alaptörvényét”, amelynek értelmében egységes birodalmi gyűlést, Reichsratot hoztak létre az egyes tartományok – köztük Magyarország – meghatározott számú küldöttének részvételével. Magyarországon visszaállították az 1847-es intézményeket, köztük a helytartótanácsot és a kancelláriát. Ezt a kísérletet azonban a magyar országgyűlés 1861-ben elvetette, mondván, hogy annak

---

¹ Kemény, Zs.: Forradalom után. Összes művei. XII. köt. Franklin. 1908. 7. old.

² Kecskeméthy, A.: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. 1849-1860. Emich G. 1866. 117. old.

célja csupán a birodalmi centralizmusnak alkotmányos formák által kendőzött fenntartása, külpolitikai téren pedig az, hogy az Osztrák Császárság helyzetét a Német Szövetségben belül megerősítse. A bécsi kormányzat ott keresett kárpótlást itáliai veszteségeiért.

Andrássy Gyula a Deák-párt külpolitikai vezérszónokaként az európai helyzettel indokolta a 48-as alapra való visszatérés szükségességét: „Anglia az ő alkotmány védője, Franciaország a népfőnség és a civilisatio eszméjét írta zászlajára, Oroszország a nagy szláv ideát képviseli, Poroszthon jövője a német egységben van, de Ausztria mit képvisel, ha a történeti jogok szentségét nem képviseli?” – kérdezte, majd így folytatta: „A dupla sas nem fogna lobogni Rómában, Toscanában, Hessenben és Holsteinben, hová talán a sereg dicsősége, de nem a népek boldogsága érdekében küldte azt az egységes császári kormány... Európa érdekében van egy federatív Ausztria, független Magyarországgal, mert csak ennek szabadelvű befolyása oldhatná meg magát a keleti kérdést...”³ Azaz: Ausztria hagyjon fel itáliai és németországi törekvéseivel, mondjon le a birodalom egységének igényéről, és a helyreállított Magyarországgal együtt szálljon szembe a cárizmus hódító törekvéseivel, amely esetben számíthat a többi európai hatalom rokonszenvére.

Ausztria és Magyarország kapcsolatát az országgyűlés a 48-as törvények szellemének megfelelően az uralkodó személyét kívánta korlátozni. Ezt Deák éppen Ausztriának a Német Szövetséghez való tartozásával indokolta: „Az ausztriai örökös tartományok tagjai a Német Szövetségnek... Magyarország ellenben nem tagja. A német érdekek reánk nézve idegen érdekek: az ő háborújuk nem a mi háborúnk, az ő érdekeik nem a mi érdekeink, ők a mi harcainkban nem állanak mellettünk. Ily különböző politikai helyzetű országok között lehet-e szorosabb kapcsolat, mint personálunió?”⁴

Az országgyűlés ragaszkodott a 48-as törvényekhez és az országnak e törvényekben elismert önállóságához (jellemző, hogy az új összbirodalmi alkotmányt a horvátok és a szerbek sem fogadták el), mire feloszlatták és Magyarországon újra ideiglenesnek nevezett kormányzati rendet vezettek be. Bécs is, a magyar politikusok is a kivárás álláspontjára helyezkedtek és nyitva hagyták az ajtót a további tárgyalások előtt. Deák 1865 húsvétján írott cikkében jelezte, hogy a magyarok készek jogait a birodalom biztonságának érdekeivel összeegyeztetni és ezen az alapon folytak egyezkedési kísérletek, de a bécsi kormányzat és Deák álláspontja között túl nagy volt a távolság ahhoz, hogy áthidalható legyen. A kérdést az Osztrák Császárság újabb katonai veresége döntötte el.

A porosz király 1862-ben új miniszterelnököt nevezett ki Otto von Bismarck konzervatív politikus személyében, aki előzőleg fontos diplomáciai megbízatásokat látott el. 1848-ban a frankfurti gyűlésen képviselte Poroszországot, majd Párizsban, később Pétervárott volt nagykövet. Éles szemmel ismerte fel Ausztria nemzetközi helyzetének romlását és a kedvező alkalmat arra, hogy az Osztrák Császárságot a Német Szövetségből kizorítsa, a többi német államot pedig Poroszország vezetése alatt egyesítse.

Bismarck külpolitikáját Oroszország barátságára alapozta. Segítette a cárt az 1863-as lengyel felkelés leverésében, hogy a pétervári udvart lekötötte. 1864-ben Ausztriával együtt háborút viselt Dánia ellen Schleswig és Holstein német hercegségek megszerzéséért, amelyeknek igazgatásával járó problémák alkalmasak voltak a porosz-osztrák viszony kiélezésére. Szövetséget kötött Olaszországgal, mely a még osztrák uralom alatt álló Velencét akarta megszerezni, a német egység megakadályozásában érdekelt Franciaország császáranak éberségét pedig különböző ígéretekkel altatta el. III. Napóleon kíváncsnak tartotta a porosz-osztrák összeütközést, remélve, hogy elhúzódik és alkalmat ad arra, hogy mint közvetítő, területi nyereségre tegyen szert. Mivel Anglia érdektelenséget tanúsított, Bismarcknak sikerült ellenfelét elszigetelnie és az, hogy a kisebb német államok Ausztria mellé álltak, nem változtatott a helyzeten.

A háború az előzetes várakozásoktól eltérően rövid ideig tartott. Az osztrákok Custozánál megverték ugyan az olasz sereget, de a cshországi fő hadszíntéren, Sadova és Königrätz között, 1866. július 3-án a poroszoktól súlyos vereséget szenvedtek.

A győzelem nagyságához mérve Bismarck igen enyhe békefeltételeket szabott, amelyeknek elfogadtatása a sikertől megrészegült porosz vezetőkkel nagyobb erőfeszítésbe került, mint előbb a háború kikényszerítése. Ausztria területéből egyetlen talpalatnyi földet sem csatolt el, csupán a Német Szövetségből zárta ki, de ugyanakkor a további biztosítékokra gondolt. „Ausztriával szemben jövőnk helyzetünk biztosítása érdekében Magyarország nemzeti követeléseinek teljesítését és a magyar alkotmány betartását fogjuk kérni” – írta párizsi nagykövetének. Tudta, a magyar politikusok – ha szóhoz jutnak – megakadályozzák, hogy Ausztria németországi pozíciójának visszaszerzésére törekedjen. Ausztriának dunai

³ Andrássy felszólalása a felirati javaslat vitájában. *Az 1861. évi országgyűlés*. Pest. Osterlamm. 1861. I. köt. 408-9. old.

⁴ Deák felszólalása. *im.* 170. old.

állammá kell válnia, Magyarország a Monarchia központja – mondotta más alkalommal Károlyi Alajos berlini osztrák nagykövetnek.⁵

Bismarck jól látta, hogy a „nagy német egység” nem valósítható meg, mert Ausztria teljes felosztását a nagyhatalmak nem fogadnák el, azt viszont nem ellenzik, hogy Poroszország – éppen az egyensúly fenntartása érdekében – némileg megerősödjön. Egyelőre tehát megelégedett egyes északnémet államok bekebelezésével, a megmaradtakat pedig szoros függésbe hozta Poroszországtól. Sietnie kellett, mert III. Napóleon valóban fellépett mint közvetítő, sőt a fegyveres fenyegetéstől sem riadt vissza, de a gyors békekötéssel Bismarck megakadályozta, hogy a franciák lényeges előnyökre tehessenek szert. Poroszország, mely az európai nagyhatalmak között addig az utolsó helyen állt, jóval feljebb került a ranglétrán.

A „kiegyezés” és a dualista rendszer ellentmondásai

A sadowai vereség megérlelte az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közötti politikai megegyezés feltételeit. Az olasz egység, amit Radetzky 1848 nyarán megíiusított, 1859-1860-ban létrejött, a német egység pedig, amit a frankfurti parlament képviselői nem tudtak megteremteni, Bismarck diplomáciája és a porosz gránátosok hátultöltő puskái nyomán szintén megvalósulóban volt – vagyis mindaz, aminek hiánya 1848-ban Batthyány bukásához vezetett. Sadova után Ferenc Józsefnek nem maradt más választása, mint hogy elfogadja Deák álláspontját, mely az osztrák vereség hatására sem módosult. Az uralkodó elismerte az 1848-as törvények jogszerűségét, a magyar országgyűlés pedig, a birodalmi érdekeket szem előtt tartva, kiegészítette a 48-as jogalkotást a „közösnek” minősített hadügyek és a külügyek, valamint az ezek intézésére szolgáló pénzügyek megállapításával, amelyeket közös minisztériumok irányítottak a két parlament tagjaiból választott delegációk ellenőrzése mellett. Az így átszervezett birodalom külső tekintetben – nemzetközi szempontból – egyetlen nemzetközi jogalany maradt, befelé azonban két félből állott, amelyek egyike sem volt a másiknak alárendelve. Nem perszonálunió, hanem reálunió minősült, tekintettel fontos állami funkciók közös gyakorlására.

Kossuth Deákot a hozzá intézett nyílt levélben azzal vádolta, hogy a közös ügyek elismerésével letért az 1848-ban, sőt 1861-ben védett alapról és a jogfeladás ingoványába tévedt. Deák valóban változtatott korábbi álláspontján, és hogy ez bekövetkezett, annak nem annyira a mögöttese felsorakozó magyar köznépnemesség anyagi romlása volt az oka, mint a nemzetközi helyzet változása. *Deákot éppen az készítette engedékenységre, ami Kossuthot hajthatatlanná tette: - Ausztria gyengesége!* Ha Ausztria itáliai birtokai után németországi pozícióit is elveszti – ami 1866-ban valóban bekövetkezett -, Magyarországnak nem kell félnie Ausztria túlsúlyától és elfogadhat olyan kompromisszumot, amelyre előzőleg nem volt hajlandó. Meg kellett védeni a birodalom nagyhatalmi állását, hiszen egyedül ez biztosíthatta Magyarország területi épségét.

Deák felfogása mellett szólt az 1867-ben fennálló európai helyzet, Kossuth aggodalmait viszont igazolta a jövő. A „kiegyezés” a magyar uralkodó osztály számára olyan hatalmat biztosított az ország ügyeinek intézésében, amellyel Mohács óta nem rendelkezett és olyan befolyást a monarchia külső kapcsolatainak alakítására, ami azelőtt elérhetetlennek tűnt, de ugyanakkor a magyarságot a bukásra ítélte Habsburg-birodalomhoz láncolta, amelynek összeomlása maga után vonta a magyar állam katasztrófáját is. Az (egyelőre még távoli) összeomlást viszont nem az ún. közös ügyek és az általuk kiváltott meddő közjogi viták idézték elő, nem azok jelentették a dualizmus legfőbb hibáját, hanem az, hogy kettősnek minősített egy államalakulatot, amelynek valójában sokkal több alkotó eleme volt. Az „osztrák” fél össze nem függő országrészekből állt, és amelynek hivatalos neve, jellemző módon „A birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok” volt! Magyarországon a lakosságnak közel a fele (pontosan 46 százaléka) volt magyar, a Monarchia osztrák felének viszont csak egyharmada német. A két legnagyobb létszámú, legerősebb nemzetet privilegizálta a többi rovására, amelyek azonban a lakosság többségét tették ki.

A Béccsel való kiegyezés szükségszerű kiegészítése a nemzetiségekkel való megbékélés kellett hogy legyen, ami azonban nem sikerült. A győztes néha nagylelkű szokott lenni, a legyőzött soha! A szabadságharc bukásának keserves emlékeit nem lehetett elfelejteni és azt sem, hogy ebben a harcban a nemzetiségek jelentős része a másik oldalon sorakozott fel. A magyaroknak és a nem magyaroknak egyaránt volt gyászolni és panaszkodni valójuk, de nem ugyanazokat a halottakat siratták, nem a közös, hanem az egymástól elszennvedett sérelmeket panaszták. Ha a márciusi forradalom idején egyesek még hitték, hogy a nemzetiségek az új polgári szabadságesszme jegyében lemondanak önálló államaik

⁵ Gonda, I.: *Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés*. Bp. Akadémiai. 1960. 64. köt. és köv. old.

kiépítéséről, két évtizeddel később ilyenek már nemigen akadtak. Románia megalakulása, Szerbia megerősödése megnövelte a román és a szerb szeparatizmust, nálunk pedig azt a meggyőződést, hogy a nemzetiségek követeléseinek teljesítése esetén jogaikat elszakadásra használják fel. Magyarország területi integritása tehát problematikusabbnak tűnt, mint bármikor. A nemzetiségek csalódtak a bécsi kormányzat ígéreteiben, de ez csak taktikailag tehette őket engedékenyebbé, mert joggal mondhatták, hogy ami a magyaroknak sikerült, előbb-utóbb nekik is sikerülni fog.

A Magyarország és Horvát-Szlavónia viszonyára vonatkozó 1868. évi XXX. tc.-t a zágrábi tartománygyűlés bonyolult manipulációk révén megszavazta ugyan, de a horvátok valójában sohasem fogadták el, hiszen kevesebbet adott, mint amennyit Batthyány és Deák 1848 augusztusában kilátásba helyezett. Az ún. Deák-Eötvös-féle nemzetiségi törvényt – az 1868. évi XLIV. tc.-t – azon elvi álláspontja miatt, hogy Magyarország valamennyi népe az „egységes magyar politikai nemzetet” alkotja, a nemzetiségi képviselők elvetették, és ezzel megadták az ürügyet ahhoz, hogy a kormány először hallgatólagosan, majd Tisza Kálmán miniszterelnökségétől kezdve nyíltan megtagadja a nemzetiségek javára szóló rendelkezések végrehajtását, 1875-től a mindenkor magyar kormány a nyelvi asszimiláció, a magyarosítás politikáját követte, aminek jelentős része volt a közélet antidemokratikus, retrográd eltorzulásában.

Bizonyára helyesebb lett volna tudomásul venni azt, hogy az ország lakosságának fele nem magyar nemzetiségű, és az elszakadás kockázatát is vállalva, föderatív alapra helyezkedni, ezt azonban maga a dualizmus akadályozta meg. Magyarország csak történelmi határai közt lehetett egyenrangú társa a Lajtán túli országoknak. A magyarlakta területekre szorítkozó Magyarország a föderatív Nagy-Ausztria egyszerű tartományának szintjére süllyedt volna. A föderatív Ausztria azonban éppúgy nem őrizhette volna meg integritását a különböző nemzetek centrifugális törekvéseivel szemben, mint a föderatív Magyarország, és nem véletlen, hogy a bécsi föderalisták sem helyezkedtek következetesen nemzeti alapra, hanem különböző elvek egymást kiegészítő kombinációjára gondoltak, akkor is, amikor az egyes nemzetek elszakadási törekvései az európai helyzetből adódó megfontolások miatt nem jelentkeztek nyíltan, sőt egyikük-másikuk megbékélni látszott a kettős Monarchia fenntartásával vagy kisebb arányú belső módosításával.

Sokan írták, sőt írják ma is a birodalom bukását a magyar uralkodó osztály önzésének számlájára, mert az 1871-ben megbuktatta Karl Siegmund Hohenwarth osztrák miniszterelnöknek a csehekkel való kiegyezését célzó és következményeiben a föderációhoz vezető kísérletét és – miként minden uralkodó osztály – nemcsak élt, hanem vissza is élt hatalmával. A világot és benne a Habsburg-birodalmat azonban nem 1867-ben teremtették. Bukásának okai mélyebbre nyúlnak, és a történelmi felelősséget is szélesebb körben kell megosztani.

A nemzetiségekkel való kiegyezés megghiúsulása a dualizmus kudarcát, a kettős monarchia válságának állandósulását jelentette. A véglegesnek szánt megoldásból így lett kísérlet, egyike azoknak, amelyekkel Ferenc József trónra lépése óta próbálkozott. Ha Magyarországon nem vált be, még kevésbé bizonyult alkalmazhatónak a birodalom nyugai felében, és legfeljebb azt kell megmagyarázni, miért élt mégis fél évszázadot? Az előző kísérleteket a birodalom háborús vereségei buktatták meg, 1867 és 1914 között azonban a Monarchia nem vívott háborút, amelynek során belső gyengesége kiderülhetett volna. A gazdasági fellendülés hosszú ideig elleplezte a belső bajokat, és azt a hitet keltette, hogy ami gazdasági téren sikeresnek mutatkozik, annak előbb-utóbb politikailag is be kell válnia. Amíg meg lehetett őrizni a békét, az állam fennmaradása sem került veszélybe.

Az 1867-es kiegyezés tehát meghosszabbította a most már hivatalosan Osztrák-Magyar Monarchiának nevezett államalakulat létét, de véglegesen nem szilárdíthatta meg. A Monarchia belső szerkezetével összefüggő politikai és jogi problémák azonban az európai hatalmakat kevésbé érdekelték, számukra az volt a lényeges, hogy külpolitikája és diplomáciai szervezete egységes legyen. A kiegyezés után közös külügyminisztériumnak nevezett régi birodalmi kancelláriának a bécsi Ballhausplatzon levő épülete továbbra is az európai diplomácia egyik központja maradt, és a Monarchiát változatlanul nagyhatalomnak tekintették, aminek kiterjedése és lélekszáma alapján joggal minősült.

A porosz-francia háború. Andrássy külügyministersége

A változások kora a kiegyezéssel nem zárult le. Hiába rekedt Ausztria a Német Szövetségen kívül, a „kisémet egység” még nem volt teljes, és megteremtésének a franciák voltak a legfőbb akadályai. Bismarck most már Franciaországot tekintette fő ellenfelének, amellyel a leszámolás nem késhetett soká. Erre az alkalom 1870 nyarán jött el, annak következtében, hogy az 1868-as spanyol forradalom miatt Izabella királynőnek le kellett mondania a tróntól, amelyet egy politikai csoportosulás Hohenzollern Lipót hercegnek

ajánlott fel. A franciák a leghatározottabban ellenezték, hogy a Hohenzollern-dinasztia – akárcsak annak idején a Habsburg-ház – Németországban és Spanyolországban egyaránt megvesse a lábát. A francia kormány követelésére a porosz király, mint a Hohenzollern-dinasztia feje, visszavonta Lipót herceg trónjelöltségét, de amikor Párizs olyan nyilatkozat megtételére akarta kötelezni, miszerint soha, semmilyen körülmények között nem engedélyezné a jelölést, elutasító választ adott. Az erről szóló közlemények – az „emsi táviratnak” – Bismarck olyan sértő szövegezést adott, hogy a francia kormány azonnali hadüzenettel válaszolt. A franciák léptek fel tehát támadó félként, és ezért Bismarck Poroszország mellé állíthatta az ingadozó délnémet államokat.

A háború kitörésekor Bécsben az udvari párt egyes vezetői azt hitték, itt az idő, hogy bosszút álljanak az 1866-os vereséget. A hadsereg azonban nem készült fel kellően az új háborúra, és a cár sem titkolta, hogy a Monarchia beavatkozása esetén fegyveresen lép fel ellene. A magyar miniszterelnök – Andrássy Gyula – nem kívánta a poroszok győzelmét, de azt sem akarta, hogy Ausztria Poroszország veresége esetén visszaszerezze németországi pozícióját, és ezzel kérdéssé tegye az annyi nehézség árán létrehozott dualizmust. Az 1870. július 18-i koronatanácson erősen leszögezte: „Nem vagyunk hivatottak arra, hogy Franciaországgal szövetségben háborút viseljünk [ti. Poroszország ellen], marad tehát a semlegesség... amíg Poroszország egyedül marad, nem avatkozunk a háborúba és katonai előkészületeket kizárólag a keleten felmerülő eshetőségek miatt fogantatosítunk...”⁶ Andrássy a Monarchia fő ellenségét a cári Oroszországban látta, és csakis az ellen lett volna hajlandó háborúra.

A Monarchia beavatkozásának kérdése gyorsan lekerült a napirendről. A poroszok jelentős kezdeti sikerek után szeptember 2-án Sedannál döntő győzelmet arattak: III. Napóleon százezer katonájával porosz fogságba került. A katasztrófa hírére Párizsban kitört a forradalom és kikiáltották a köztársaságot. A háború mégis elhúzódott, mert Bismarck területi követelésekkel állt elő, amit az új francia kormány nem fogadhatott el mindaddig, amíg fennállt a katonai ellenállás lehetősége. 1870 hátralevő hónapjai tehát sikertelen francia ellentámadásokkal teltek el. A német kancellár állítólag azért ragaszkodott Elzász és Lotaringia megszerzéséhez, mert sejtette, hogy a két tartomány elcsatolásába a franciák nem fognak belenyugodni, a francia fenyegetést pedig szükségesnek tartotta a friss német egység végleges összekovácsolásához. A francia próbálkozások visszaverése után 1871. január 18-án a versailles-i palota tükörtermében – a francia büszkeség számára különösen fájdalmas módon – kikiáltotta a Német Birodalmat, amelynek császára a porosz uralkodó lett. A német egység – Ausztria német nyelvű tartományai nélkül – megvalósult, de nem a német nép akarataiból – demokratikus módon –, hanem fegyveres erővel, „felülről”, ami Németország további politikai fejlődését kedvezőtlen irányba terelte.

Közben Olaszország felmondta az 1856-os párizsi békeszerződésnek a Fekete-tenger semlegesítésére vonatkozó és általa leginkább sérelmezett pontját, amit némi huzavona után a londoni ún. Pontus-konferencián a többi nagyhatalom is tudomásul vett. Új fordulatot jelentett, hogy március 18-án – nem sokkal azután, hogy Bismarck a Louis Adolphe Thiers vezette francia kormány képviselőivel aláírta az előzetes békefeltételeket – Párizsban a nép magához ragadta a hatalmat. A „kommünt” azonban elszigetelték Franciaországtól a porosz seregek, valamint a versailles-i kormány csapatai és így az általános helyzetet nem változtatta meg, de a francia burzsoázia békevágyát ugyancsak megnövelte. Az 1871. május 10-én megkötött frankfurti békeszerződés értelmében Franciaország lemondott két keleti tartományáról, és kötelezte magát ötmilliárd frank hadisarc megfizetésére. A következő napokban megindult a versailles-iak végső rohama Párizs ellen.

Bismarck német birodalma az európai kontinens első hatalma lett. A német gazdaság, mindenekelőtt a hadiipar, hatalmasan fellendült, a porosz-német hadsereget most már a legjobbnak tekintették a világon, de Franciaország a várakozásoktól eltérően gyorsan talpraállt, és az állandósuló francia-német ellentét fokozódó fegyverkezési versenyhez, a militarizmus erősödéséhez vezetett.

A háború kimenetele az osztrák-magyar külpolitika vezetésében is változást idézett elő. Ferenc József lemondatta Friedrich Ferdinand Beustot, akinek poroszellenes múltja megnehezítette a kapcsolatok rendezését a Német Birodalommal, és 1871. november 8-án Andrássy Gyulát nevezte ki közös külügyminiszterré. Húsz évvel azután, hogy mint Kossuth megbízottját távollétében halálra ítélték és nevét jelképesen bitófára szegezték, Andrássy Kaunitz és Metternich örökébe lépett. Nagyon sokáig kell keresnünk a múltban, amíg olyan magyar politikusra akadunk, aki Európában hasonló szerepet vitt (Garai Miklósnak, Zsigmond király és császár nádorának tevékenysége vethető leginkább egybe az övével), ő volt az első magyar, akit a Habsburgok külpolitikájuk irányításával megbíztak.

A Lajtától nyugatra nagy ellenszenvvel fogadták, hogy a Ballplatz vezetését magyar politikus, „egy mongol” vette át. „A politikai szélhámoság kora [ti. Beusté] véget ért ugyan, viszont megkezdődött a pusztai

⁶ Diószegi, I.: *Ausztria-Magyarország és a francia-porosz háború. 1870-71.* Bp. Akadémiai. 1965. 259. old.

cigány uralma”⁷ – írta egy korabeli újság. A klerikális-föderalista körök azzal vigasztalták magukat, hogy Andrássy külügyminisztersége a legjobb mód a megbuktatására és vele együtt a dualizmus lejáratására.

Andrássy azonban, akinek jellemzésére joggal használták a zseniális jelzőt, hamar beletanult a külügyminiszter szerepkörébe. A szerencse fiának nevezték, amire azzal válaszolt, hogy ha valaki mindig szerencsés, az már az illető érdeme. Nem volt előítéletek rabja, nem ragaszkodott előre kidolgozott tervekhez, könnyedén és jó érzékel alkalmazkodott a változó körülményekhez. Alekszandr Gorcsakov herceg Oroszország esküdt ellenségének nevezte – nem egészen alaptalanul –, mert Andrássy valóban a cári birodalmát tekintette a Monarchia legfőbb ellenfelének, amellyel előbb-utóbb fegyveres összecsapásra kerül sor, de miután annak ideje még nem érkezett el, a Schwarzenbergnek tulajdonított mondás változataként azt hangoztatta, hogy „a világ álmélkodni fog az én oroszbarát politikámon”. Miután meggyőződése szerint Bismarck nem törekedett a Monarchia további gyengítésére, elsőrendű feladatának tartotta az új Német Birodalomhoz való közeledést, amit a Berlin és Pétervár közti szoros kapcsolat révén az Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyának megjavítására használt fel, hogy a két egyaránt hatalmas és veszélyes szomszéd között egyensúlyozhasson. Ennek jeleként a cári 1873-ban Bécsbe látogatott, a következő évben pedig Ferenc József utazott Pétervárra. A cári bécsi látogatása alkalmával kötött és I. Vilmos aláírása révén a három császár egyezményévé bővült megállapodás biztosította a status quo fenntartását az egymás kölcsönösen féltékeny és bizalmatlan, de több vonatkozásban mégis egymásra utalt udvarok között. Sokan a Szent Szövetség újjászülését emlegették, de ezúttal nem a cári volt a vezető szerep. „Két hatalmas címerállatot – így jellemezte a helyzetet Bismarck – nyakörveiknél fogva távol tartok, egyrészt nehogy felfalják egymást, másrészt nehogy a mi rovásunkra megegyezzenek.”⁸

Andrássynak mindenesetre sikerült felszámolni a Monarchia külpolitikai elszigeteltségét, visszaszerezni nemzetközi tekintélyét és mind Németországgal, mind pedig Oroszországgal jó viszonyt kialakítani. Mindkettő jóval erősebb volt a Monarchiánál, de miután mindkettő a maga számára akarta megnyerni, egyenrangú szerepet vihetett mellettük.

Andrássy sikerét elsősorban a nemzetközi helyzet általános stabilizálódásának köszönhetette. Sedan után a francia csapatok elhagyták Rómát, ahova bevonultak az Olasz Királyság katonái, és ezzel megszűnt a pápa világi hatalma. A német egység létrejöttével egy időben lezárult az olasz egység megvalósulásának folyamata is. A kis államok eltűntek Európa térképéről, amelynek területét – néhány apró folttól eltekintve – nagyhatalmak foglalták el: Németország, Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchia. Mellettük még Olaszországot kellett megemlíteni, mely szintén nagyhatalmi státusra aspirált és végül – erősen megkérdőjelezve – a török birodalmat. (A Balkán államai ekkor még a török szultán névleges hatalma alá tartoztak, ún. félszuverén államok voltak.) A megmaradt kisebb országokat vagy állandóan semlegesítették – mint Svájcot, Belgiumot és Luxemburgot –, vagy anélkül is semleges politikát folytattak, mint Hollandia, Dánia és Svédország. Portugália és Spanyolország pedig már előzőleg periferikus állammá váltak.

Európa politikai térképének leegyszerűsödése elősegítette a béke fenntartását. Nem mintha a nagyhatalmak között nem lettek volna mélyreható ellentétek, de a kialakult hatalmi egyensúly mindegyiket óvatosságra intette. A terjeszkedés lehetősége Európában megszűnt, bármely katonai akció közvetlenül egy másik nagyhatalomba ütközött volna. A külügyminiszterek fő gondja ilyen körülmények között nem lehetett más, mint az államuk ellen irányuló túlerejű szövetség létrejöttének megakadályozása. Bismarckról mondták, hogy a „koalíciók lidércnyomása” gyötörte.

A kontinentális hódítások lehetőségének megszűntét az Európán kívüli gyarmatosítás, a tengerentúli területszerzés pótolta, mely lekötötte a nagyhatalmak figyelmét és energiáját. Anglia új, minden eddiginél nagyobb arányú gyarmatosításba kezdett, amellyel elsősorban Franciaország vette fel a versenyt, de amelyből – Bismarck ellenzése dacára – a németek sem akartak kimaradni. II. Sándor cár a krími háború után a Boszporusz és a Dardanellák megszerzése helyett a másutt nyíló, kockázatmentes terjeszkedési lehetőséget ragadta meg. Az 1858. évi szerződésben Oroszország megszerezte Kínától az Amur-vidéket, két évvel később pedig a Csendes-óceán partvidékének egy részét, ahol felépült Vlagyivosztok nagy fontosságú kikötője. Az egymással viszálykodó belső-ázsiai kánságokat is könnyen bekebelezhette, mert távol estek más hatalmak terjeszkedési törekvéseitől. Az Európán kívüli terjeszkedésben a Monarchia földrajzi és gazdasági okokból nem vett részt.

⁷ Wertheimer, M.: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. II. köt. Bp. MTA. 1913. 2. old.

⁸ Luckwaldt, F.: *Das europaisches Staaten-System 1850-1890*. Propyléen Weltgeschichte. Berlin. 1930. VIII. köt. 335. old.

Az orosz-török háború és a berlini kongresszus

Ennek a látszólag szilárd európai rendszernek is volt azonban gyenge pontja, mégpedig az egyik lényeges szereplő, a török birodalom stabilitásának hiánya, ami a rendszer egészének szilárdságát megkérdőjelezte. Hiába egyeztek meg a nagyhatalmak a status quo fenntartásában, ha a Balkán népei helyzetüket elviselhetetlennek érezték.

A török birodalom bomlása a Monarchia számára nem kívánt, kedvezőtlen jelenség volt. Földrajzi helyzetéből adódóan ugyan a legjobban segíthette volna a Balkán népeinek felszabadulását, ezt azonban belső felépítése miatt nem tehetette meg. Hiába ígérte 1861-ben Andrássy, hogy a magyarokkal való kiegyezés révén a Monarchia „megoldhatja” a keleti kérdést, ennek éppen az ellenkezője következett be. A Monarchia lakosságának közel a felét már amúgy is szláv népek alkották, és a török birodalom rovására történő minden további terjeszkedés a szlávok arányát növelte volna, maga után vonva átalakulását szláv állammá. Ennek persze voltak hívei – és a terjeszkedésnek is –, de a német-osztrák és a magyar politikusok határozottan ellenezték. Andrássy Magyarországot túlsúlyolt hajóhoz hasonlította, amelyet minden másza új teher – legyen az akár színarany – okvetlenül elsüllyesztene. A hasonlat nemcsak Magyarországra, de az Osztrák-Magyar Monarchia egészére is illett, mely tehát nem növelhette birtokállományát. Új, független államok létrejötte a Balkánon viszont a Monarchia velük rokon nemzetiségeinek kiválási törekvéseit kellett hogy erősítse.

Az 1848-as magyar koncepciót a német és az olasz egység átmeneti megghiúsulása buktatta meg. Solferino és Sadowa készítette elő az 1867-es „kiegyezést”, amit viszont a török birodalom bomlása juttatott csődbe. Amíg a délszlávok vagy románok csak a Monarchia és a törökök között választhattak, az előbbi mellett döntöttek, de amikor önálló államaik megeremtése lehetővé vált, álláspontjuk megváltozott. A Monarchiához való viszony kérdése persze eltérő módon merült fel az egyes nemzetiségeknél, és az erre adott (a nyilvánosság előtt teljes őszinteséggel soha meg nem fogalmazott) válaszok is sokat változtak fél évszázad folyamán, de az összefüggés a török és a Habsburg-birodalom bomlása között nyilvánvaló.

A nemzeti eszme a XIX. század harmadik negyedében a kis német és olasz államok egyesülésében mutatkozott meg, a század vége felé a többnemzetiségű birodalmak felosztására irányuló törekvésekben. A felbomlásra először a török birodalom európai területei értek meg, s annak bekövetkezte után szükségszerűen a Monarchiára került a sor, mert a török uralom alól felszabaduló egyik-másik nemzet egysége csak a Monarchia felosztása esetén lehetett teljes. A török birodalom bomlása viszonylag hosszú időt vett igénybe, és ez a körülmény a Monarchia fennmaradását is meghosszabbította, amelynek külpolitikája viszont – amikor lehetett és amennyiben lehetett – a török integritás megóvásán munkálkodott.

A status quo fenntartásának lehetősége azonban megszűnt, amikor a hercegovinai keresztények fellázadtak a török uralom ellen. Andrássy megpróbálta a török kormányt a szükséges reformok bevezetésére rávenni, de erőfeszítéseit a Porta ellenállása megghiúsította. Miután a helyzet tovább mérgesedett és Szerbia, valamint Montenegro hadat üzent a Portának, II. Sándor cár és Ferenc József, azaz Gorcsakov és Andrássy 1876. július 8-án Reichstadtban (Csehország) megegyeztek abban, hogy a török veresége esetén Bosznia és Hercegovina egy része Ausztria-Magyarországhoz lesz, míg Oroszországot Dél-Besszarábiával kárpótolják. Az osztozkodást az 1877. január 15-i titkos budapesti szerződés erősítette meg. A törökök azonban győztek, és a szintén felkelő bolgárokat a kegyetlen megtorlással akarták megadásra bírni, maguk ellen fordítva Európa közvéleményét.

A szláv népek testvériségének eszméje addigra már oly erősen áthatotta az oroszok gondolkodását, hogy – mint a legerősebb szláv hatalom – kötelességüknek érezték az elnyomott szláv népek megsegítését és ortodox hitsorsosaiknak az iszlám uralma alóli felszabadítását. Történelmi hivatásukat mindinkább abban keresték, hogy a bizánci kettős keresztet ismét feltűzzék a Hagia Sophia kupolájára, és ezt a hadseregben, az államapparátusban egyaránt elterjedt törekvést az autokrata cári rendszer sem hagyhatta figyelmen kívül: 1877. április 24-én Oroszország hadat üzent Törökországnak.

A törökök az orosz csapatokkal szemben szívósan védekeztek – különösen a Sipka-szoros birtoklásáért folytak súlyos harcok –, de Plevna eleste után a török ellenállás összeomlott és az oroszok Isztambul közelébe értek. A győzelmek hatására a cári külügyminisztérium felhagyott addigi óvatosságával, elfeledkezett a Monarchiával kötött megállapodásról, és 1878. március 3-án San Stefanóban olyan békeszerződést íratott alá a Portával, amelyben az lemondott európai területeinek legnagyobb részéről, ahol orosz védnökség alatt nagy bolgár állam alakult volna meg.

Az orosz győzelmek nemcsak az európai diplomácia gépezetét hozták mozgásba, az angol hajóhad benyomult a Márvány-tengerre, Andrássy pedig Angliával szövetségben háborúra készült Oroszország ellen, de az 1878. január 15-i koronatanácsn csak kisebbségben maradt azokkal szemben, akiket annak idején megakadályozott a poroszok elleni revans végrehajtásában. Nemzetközi értekezlet összehívására került sor

Berlinben Bismarck elnöklete alatt, amit az európai nagyhatalmak közös fellépésétől tartó cár is elfogadott. A berlini kongresszus feladata a San Stefanó-i békeszerződés revíziója volt, ez pedig elsősorban a tervbe vett Nagy-Bulgária felosztását jelentette. Hosszú alkudozások után a nagyhatalmak megegyeztek abban, hogy bolgár területen két kisebb ország jöjjön létre, míg Macedónia közvetlen török uralom alatt marad. (Hogy ez nem jelentett megoldást, az persze hamarosan kiderült.) A határok megállapításánál Anglia arra törekedett, hogy a török fővárost katonailag minél nagyobb mértékben biztosítsa, míg a Monarchia célja az volt, hogy az európai nagyhatalmaktól felhatalmazást kapjon Bosznia és Hercegovina megszállására. Az erről szóló javaslatot Andrassy tárgyalásainak eredményeként az angol külügyminiszter terjesztette elő a többi nagyhatalom helyeslése mellett, és határozattá emelését a törökök vonakodása sem akadályozhatta meg.

Andrassy a hagyományos diplomácia szabályai szerint járt el: a cári politika térhódítását a Balkán keleti részén az Osztrák-Magyar Monarchia gyarapodásával egyenlítette ki a félsziget nyugati felében. A cárizmus súlyos áldozatok árán érte el a befolyásának növekedését, és a harctéren kivívott eredmények jelentős részéről az európai hatalmak tiltakozása miatt le kellett mondania, míg a Monarchia épp e hatalmak felszólítására vehette birtokba Boszniát és Hercegovinát. Ezt külügyminisztere ügyességének köszönhetette, aki határozottnak mutatkozott a lényegre, vagyis a területi kompenzációt illetően, de rendkívül rugalmasnak a forma kérdésében. A két tartomány annektálása helyett azokat a Monarchia megszállás és igazgatás céljára vette birtokba, ami egészen másként hangzott, gyakorlatilag mégis ugyanazt jelentette.

Bosznia és Hercegovina okkupációja a Monarchia számára nagy diplomáciai siker volt – az utolsó a birodalom történetében –, Andrassy mégis belebukott. A katonai körök engedékenységet kifogásolták, azt, hogy nem teremtett tiszta helyzetet a két tartomány teljes bekebelezésével, a német és a magyar liberálisok viszont szemére vetették, hogy feladva régi álláspontját, a birodalmat szlávokkal terjesztette. A török birodalom integritását azonban nem lehetett megőrizni, és amikor az oroszok megverték a török haderőt, Ausztria-Magyarországnak is lépnie kellett, ha nem akarta tétlenül szemlélni, hogy Krakkótól az Adriai-tengerig Oroszország és Oroszországtól függő országok vegyék körül.

A baj az volt, hogy az újonnan szerzett tartományokkal a Monarchia nem tudott mit kezdeni! Nem csatolhatta sem Ausztriához, sem Magyarországhoz – nehogy az egyensúly felbillenjen köztük – és nem választhatta az egyedül logikus megoldást, a Horvátországgal való egyesítésüket sem, mivel annak következménye a dualizmusnak dualizmussá való átalakulása lett volna, a dualizmusnak pedig a föderáció: a Monarchia átalakulása szláv többségű állammá.

A diplomáciai siker tehát növelte a Monarchia gondjait, a megoldatlan bosnyák kérdés elmélyítette a belső válságot és végül világháborúhoz vezetett. Az a bizonyos egy mázsányi súly valóban elsüllyesztette a Monarchia hajóját.

A szövetségi rendszerek kialakulása

A berlini kongresszus után elhidegült az orosz-német viszony. Bismarck azt mondta, hogy részrehajlás nélkül, „becsületes alkuszként” akar közvetíteni a felek között, az orosz diplomácia azonban, mely úgy érezte, hogy a porosz-francia háború idején követett magatartásával lekötözte a kancellárt, ennél többet várt, az orosz közvélemény pedig úgy látta, hogy Németország és Ausztria-Magyarország közös erővel megfosztotta Oroszországot a törökökön kivívott győzelem eredményétől. Mivel Bismarck attól félt, hogy a cári diplomácia Ausztria-Magyarországot a maga oldalára vonva „bekeríti” Németországot, maga kezdeményezte Andrassynál szövetségi szerződés megkötését. Andrassy, noha a politikáját ért támadások miatt már benyújtotta lemondását, két kézzel ragadta meg az alkalmat, hiszen a Monarchia nevében már kétszer tett ilyen értelmű javaslatot Bismarcknak. A szövetségi szerződésben saját erőfeszítéseinek megkoronázását látta, és ezért egy ideig még a helyén maradt. A szerződés megkötése nem ment könnyen, mert Andrassy ragaszkodott ahhoz, hogy ne legyen általános jellege, hanem csakis orosz támadás esetére szóljon. Ilyet viszont Vilmos császár nem akart aláírni, mert a vele személyes jó viszonyban álló cár elárulásának tekintette. Bismarck minden energiájára szükség volt, hogy a makacs uralkodót a védelmi szerződés megkötésének szükségességéről meggyőzze.

A szerződés aláírására Andrassy utolsó külügyminiszteri ténykedéseként Bécsben, 1879. október 7-én került sor. A szerződés öt évre szól és felmondás hiányában további három évre automatikusan meghosszabbítódott volna, de végül közel négy évtizeden át hatályban maradt, és az összeomlásig meghatározta a Monarchia külpolitikáját.

A német szövetség kezdetben előnyös volt, hátrányos következményei csak később jelentkeztek. Bismarck azt remélte, hogy „Ausztria Angliát is magával hozza”, vagyis Bécsen keresztül közelebb jut Londonhoz. Az angol-német szerződés megkötése elmaradt, de a két ország viszonya akkor még nem adott

okot aggodalomra. Bismarck minden eshetőségre gondolva „viszontbiztosításként” 1881-ben megújította a három császár szövetségét, először három, majd később újabb három esztendőre.

Heinrich Haymerle, Andrassy utóda a külügyminiszeri székben, folytatta a szövetségi rendszer kiépítését. A Tunisz körüli francia-olasz ellentét miatt az olasz kormány Németországban keresett magának háttvédet, és miután Rómából Berlinbe szintén Bécsen át vezetett az út, Olaszország 1882-ben csatlakozott Németország és a Monarchia szövetségéhez, amely ezáltal hármass szövetséggé szélesedett. Ezt Andrassy már nem helyeselte, mert attól tartott, hogy a hármass szövetség orosz-francia szövetséghez vezet, de lemondása óta nem volt befolyása a külpolitikára. Olaszország csatlakozásának mindenestre annyi előnye volt, hogy az Oroszországgal való összeütközés esetén nem kellett olasz támadástól tartani. Románia, hogy helyzetét a cári Oroszországgal szemben megerősítse, szintén csatlakozott a hármass szövetséghez, míg Szerbiát 1881. június 28. óta ugyancsak szövetségi szerződés fűzte a Monarchiához. Látszólag nagyszabású szövetségi rendszer biztosította tehát a Monarchia biztonságát, mely hosszú ideig nem került veszélybe. Haymerle utódai – Gustav von Kálnoky és Agenor von Gotchowski – óvakodtak minden kezdeményezéstől és a status quo megővését tekintették legfőbb feladatuknak.

A viszonylag nyugodt években azonban olyan változásokra került sor, amelyek idővel a nemzetközi erőviszonyok lényeges módosulását eredményezték. Az Amerikai Egyesült Államok a század végére gazdasági téren a világ első hatalmává nőtt, a brit birodalom a szárazföld egynegyedére terjedt ki, Franciaország is óriási gyarmatbirodalomra tett szert, Japán pedig – kilépve évszázados elzárkózottságából – az európai gyarmatosítók vetélytársává vált. A világ természeti kincseiben és erőforrásaiban való részesedés nagysága nemcsak a gazdasági jelentőséget, hanem a politikai, sőt a katonai hatalmat is meghatározta. Nem valamiféle eseményhez köthető látványos fordulatra került sor, a világtörténelem új szakasza kezdődött, amelyben fokozatosan megváltoztak a méretek. A világpolitika többé nem volt azonos az európai politikával.

1888-ban meghalt I. Vilmos német császár. Három hónap múlva fia és utóda, III. Frigyes szintén elhunyt, így az unoka, a becsvágyó, de kevés tehetséggel rendelkező II. Vilmos került trónra. Az új uralkodó többszöri összezördülés után menesztette az öreg kancellárt, aki sértődötten vonult vissza. A felmentésnek belpolitikai okai voltak, következményei mégis külpolitikai téren mutatkoztak meg. A Sedan után felnövekedett német nemzedék nem értette meg és nem méltányolta Bismarck önmagát folytonosan ismétlő, kontinentális keretek között mozgó egyensúly-politikáját. Németország gazdasági téren maga mögött hagyta Franciaországot, versenyre kelt Angliával, mindenütt helyet követelt magának a nap alatt, vagyis leplezetlen imperialista politikába kezdett – hasonlóan más nagyhatalmakhoz. Miután a világot addigra már nagyrészt felosztották a terjeszkedésben lépéselőnyvel rendelkező hatalmak, ez az új felosztást igénylő politika világméretű fegyveres összecsapások veszélyét vonta maga után. Az új nemzedék Bismarck életművéből csak az erőszak alkalmazásának hatékonyságát szűrte le tanulsággul, és elfeledkezett arról, hogy a kancellár időnként nagyon mérsékeltnek mutatkozott, és háborúit csak akkor indította meg, amikor már tudta, hogyan fogja azokat befejezni. Tehetségtelen utódai elhanyagolták az orosz-német viszony ápolását, és elérték, hogy az autokrata cárizmus megbékélt a francia köztársasággal. Franciaországnak sikerült kilépnie elszigeteltségéből. Oroszországgal 1891. augusztus 27-én konzultatív paktumot kötött, amelyet a következő évben Párizsban Németország ellen irányuló katonai megállapodással egészített ki. A francia hajóhad kronstadti látogatása alkalmával III. Sándor cár – környezetének őszinte megrökönyödésére – levett kalappal hallgatta végig a Marseillaise forradalmi dallamát.

Ha a német diplomácia tudomásul vette a francia-orosz szövetség létrejöttét, elemi érdeke lett volna az angol-német viszony megjavítása, Németország azonban úgy szakított Oroszországgal, hogy egyúttal Angliával is szembeszegült. „Németország tévedése, mely a világháborúhoz vezetett – írta ifjabb Andrassy Gyula -, az volt, hogy Anglia és Oroszország útjait egy időben keresztezte.”⁹ A német ipar új nyersanyaglelőhelyeket, áru számára új piacokat keresett, és ezek biztosítására nagyarányú flottaépítésbe kezdett, ami – érthetően – nyugtalanította a szigetország vezető köreit. Megbékélési, illetve közeledési kísérletekre többször került sor, hiszen Angliának a francia gyarmati terjeszkedéssel, valamint a cári Oroszországnak India felé tartó ázsiai előretörésével is számolnia kellett, de a német vezetés nem tudta rászánni magát arra, hogy bármely irányban korlátozza törekvéseit. A kínálókozó alkalmakat sorra kihasználatlanul hagyta, és végül elérte, hogy Anglia a régi ellentétek dacára a kevésbé veszélyes Franciaországhoz és Oroszországhoz közeledjen. Franciaország és Anglia 1904-ben aláírják az ún. entente cordiale-t, amit az 1912. évi Grey-Cambon-egyezmény katonai szövetséggé alakított át, az 1907. évi angol-orosz megállapodás pedig, mely a két hatalom ázsiai érdekszféráit határolta el egymástól, lezárta a hármass szövetséggel szemben álló „antanthatalmak” csoportjának kialakulását. Bismarck lidérces álma – egy Németország ellen irányuló, túlerőben levő koalíció – valósággá vált, mert a német vezetés alatt álló hármass szövetség jóval kisebb erőt képviselt az „antant”-nál.

⁹ Andrassy, Gy. (ifj): *Diplomácia és a Világháború*. Bp. Légrédy. é. n. 121. old.

A cári Oroszország aspirációival szemben a Monarchia számára nélkülözhetetlen volt a német szövetség, mert közvetlen és hatékony katonai segítséget máshonnan nem kaphatott, de ennek a szövetségnek az ára végül roppant drágának bizonyult, mert a Monarchia ellenségévé tette nemcsak Franciaországot, hanem – az angol-német viszony romlásával párhuzamosan – Angliát is, jóllehet a Monarchiának sem az egyik, sem a másik állammal nem volt közvetlen ellentéte. VII. Edward angol király egy 1908-ban tett látogatása alkalmával az Osztrák-Magyar Monarchiát is be akarta vonni a németellenes koalícióba, de Ferenc József kitartott a német szövetség mellett. A Monarchia belső bajai miatt egyre hátrébb szorult Németország mögött és mindinkább elvesztette képességét arra, hogy nemzetközi téren önállóan cselekedjen. Nem tudta a hármass szövetség politikáját befolyásolni és az angol-német viszonyt megjavítani. A cárizmus terjeszkedését akadályozó régi szerepe az angolok szemében leértékelődött azt követően, hogy a német tőkés megsejtszerte a Konstantinápolyból Bagdadba vezető vasút építésének jogát és a török haderő átszervezését is német tisztek vették a kezükbe, Anglia már nem annyira az oroszoktól, mint inkább a németektől féltette közel-keleti pozícióit. A Monarchia viszont nem ellensúlyozta a német befolyás növekedését, hanem éppenséggel elősegítette, hogy a Berlin-Bagdad jelszó testet öltön. Amilyen mértékben nőtt a Monarchia elkötelezettsége Németország iránt, úgy fedezte fel rajta nemcsak Pétervár, hanem Párizs és London is a gyógyíthatatlan betegség tüneteit.

Az Osztrák-Magyar Monarchia válsága

Nemzetközi helyzetének romlásával párhuzamosan egyre ziláltabbá váltak a Monarchia belső viszonyai. A Lajtán inneni és a Lajtán túli részek kapcsolata nem javult, a „kiegyezés” az ellentéteket nem számolta fel, sőt a gazdasági kiegyezés tízévenkénti megújításával kapcsolatos tárgyalások rendszeresen visszatérő válságokat okoztak. A birodalom egyes vezető körei nem titkolták, hogy a dualizmust átmeneti időre szóló rossznak tekintik, amellyel szemben a legfontosabb a „közös” hadsereg császárhű szellemének megőrzése, mintegy biztosítékaul annak, hogy a birodalmat a magyarok akarata ellenére átalakíthassák, ahogyan azt a századforduló után Ferenc Ferdinánd trónörökös tervezte. Magyar részről viszont a kiegyezést tovább kívánták fejleszteni a magyar állam nemzeti jellegének kidomborítása irányában, aminek konzekvenciáit a haderő vonatkozásában is le kellett volna vonni, de amiről az uralkodó hallani sem akart, gyanítva, hogy a „továbbfejlesztés” előbb-utóbb perszonalunióhoz vezet.

Gazdasági téren Magyarország fejlődése a kiegyezést követően mindenestre meggyorsult és a Lajtatól nyugatra lévő országrészekhez viszonyított elmaradása csökkent. A közös költségekhez való hozzájárulás mértékét, az ún. kvótát, eredetileg 30-70 százalékos arányban állapították meg, amit a későbbiek során a gazdasági teljesítőképesség változásának megfelelően 36,4 : 63,6 százalékra módosítottak.

Nem is a gazdasági fejlődéssel volt baj, mely a többi európai országokéhoz képest kedvezőnek volt mondható, hanem a politikai helyzet alakulásával. Bécsben – és másutt – joggal mutattak rá arra, hogy a magyar politikusok által körömszakadtáig védelmezett dualizmus lehetetlenné teszi a nemzetiségek megbékítését, amire magyar részről – ugyancsak joggal – azt felelték, hogy a nemzetiségeket csak a Monarchia felszámolása árán lehetne teljes mértékben kielégíteni. A status quo fenntartása és a nemzetiségi kérdés megoldása kölcsönösen kizárta egymást. A Monarchiának „nőnie” kellett volna ahhoz, hogy nemzetiségeit kielégíthesse, hogy azok egysége a birodalom határain belül valósuljon meg, de a Monarchia csak úgy nőhetett, ha megváltozik, ha osztrák és magyar államalakulatból szláv jellegűvé válik, ez esetben viszont éppen a legnagyobb politikai szervezetséggel rendelkező osztrák-németek, illetve magyarok fordítottak volna hátat az új államnak. Terveken – különösen a századfordulót követően – nem volt hiány, de ezek konzekvenciáitól az uralkodó körök mindig visszariadtak. Ha lett volna „megoldás”, bizonyára megtalálták volna.

Ami a mindenkor magyar kormányokat illeti, nem törekedtek a nemzetiségekkel való megegyezésre, hanem mozgalmait hatalmi eszközökkel tartották féken, egyidejűleg pedig a nyelvi asszimilációt szorgalmazták. A magyar anyanyelvűek aránya (Horvátország nélkül) 1880 és 1910 között 46,6 százalékról 54 százalékra módosult, tehát jelentősen emelkedett, de az abból adódott, hogy az ország központjának gazdasági fejlődése meggyorsult, Budapest és számos magyar város lakossága megnőtt az oda tóduló nemzetiségek beolvadása árán, a tengerentúlra irányuló kivándorlás pedig nagyobb mértékben érintette a nemzetiségi területeket, mint a magyar vidékeket. A magyarlakta részek és a nemzetiségi peremvidékek lakosságának aránya megváltozott, a nyelvhatárok azonban változatlanok maradtak, következésképp a magyar és a nemzetiségi területek aránya is, ami azonban nem jőzánította ki a magyarosítás hirdetőit.

Jászi helyesen írta: „A nemzetiségi kérdés a magyar demokrácia és állami függetlenség archimedesi pontja”, mert megoldatlansága elzárta az egészséges társadalmi-politikai fejlődés útját. Tisza István

álláspontja szerint „mindaddig, amíg az országban lakó idegenajkú polgárok érzületében az üdvös fordulat be nem áll”, a választójog kiterjesztése súlyos veszedelem.¹⁰ Hogy a nemzetiségi tömegek ne választhassanak, a magyarok millióitól is megtagadták a választójogot, sőt a kor egyik jellegzetes alakja, az erőszakos nemzetiségi politikájáról hírhedt Bánffy Dezső, feleslegesnek minősítette iskolák létesítését magyar területeken, miután azok ott már magyarosítani nem tudnak!

A berlini kongresszus Romániát és Szerbiát egyaránt független államnak ismerte el, és noha eltörpültek a Monarchia mellett, jelentős eredményekre és gyors fejlődésre tekinthettek vissza, aminek következtében vonzóerejük a magyarországi románokra, illetve szerbekre egyre nőtt, 1903-ban egy katonai összeesküvés Belgrádban megdöntötte a külpolitikai téren a Monarchia felé tájékozódó Obrenović-dinasztiát és a Kardjordevičeket emelte trónra, akik a délszláv egység megvalósításának programját tették magukévá. A század végére a magyarországi nemzetiségek feladták a passzív rezisztenciát, és számos gyűlésen, több felirattal követelték az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított jogaik maradéktalan alkalmazását. Az egymást követő magyar kormányok a nemzetiségi vezetők perbefogásával és elítélésével válaszoltak. 1907. október 27-én Csernován szlovák tüntetőkre sortűz dördült, 15 halott és számos sebesült maradt a helyszínen. A tragikus esemény Európában nagy felháborodást keltett, költők, művészek, tudósok tiltakoztak a nemzetiségek elnyomása ellen.

Csak a magukat vakságra kárhoztatók képzelhették, hogy az ország egysége az elnyomás eszközeivel sokáig fenntartható, de a hivatalos politika bírálói sem látták teljes mélységében és nemzetközi összefüggéseiben a nemzetiségi kérdést. „Nem államalkotási törvényről van itt szó, hanem a nagy földműves néptömegeknek amaz alapvető szociális igényeiről, amelyek csak anyanyelvükön eléghetők ki. Különösen igaz ez a magyarországi nemzetiségi kérdést illetően” – írta Jászi 1912-ben, és ő állapította meg azt is, miszerint „minden más ún. kifelé gravitálás ma nem komoly dolog, mert a világpolitikai erők mai állapota mellett lehetetlenség”.¹¹

A nemzetiségi kérdés ekkor már elsősorban külpolitikai probléma volt, és alakulása attól függött, hogy a Monarchia területeire aspiráló államok – mely aspirációk teljesen függetlenek voltak attól, hogy végrehajtjuk-e az 1868-as nemzetiségi törvényt, vagy sem – mikor tudnak olyan helyzetet előidézni, amelyben igényeiket megvalósíthatják. Mikor tolódnak el a nemzetközi erőviszonyok olyan mértékben egy nagyobb szövetségi rendszerbe illeszkedő Románia és Szerbia javára, hogy a történelmi Magyarország felosztását kikényszeríthetik?

Szinte hihetetlen a valóságérzéknek az a hiánya, amellyel a századfordulón népszerű publicisták – többnyire friss asszimilánsok – Magyarország helyzetéről és jövőjéről írtak. Rákosi Jenő harmincmillió magyar délibábját rajzolta olvasói elé, Hoitsy Pál őt is túllicítálva az egész Balkánt magyar érdekszférának nyilvánította, és Szófiában is magyar szót akart hallani. Voltak józanabb, sőt a közeledő katasztrófát jelző keserű hangok is, de a közvélemény szívesebben hitt az ábrándozóknak, minél sivárabb volt a jelen.

A szélsőséges nézetek azonban a kettős monarchia külpolitikáját nem befolyásolták, az a kor általános gyakorlatának megfelelően kevesek – a beavatottak szűk körének ügye volt. A parlamentben elhangzó ellenzéki szónoklatok mit sem változtattak rajta, hiszen az ellenzék úgysem juthatott hatalomra. (Amikor az egyetlen alkalommal – 1906-ban – mégis előfordult, hamarosan kiderült, hogy programját nem tudja megvalósítani.) A mindenkorai kormány legfőbb, sőt egyetlen célkitűzése a fennálló viszonyok törik-szakad konzerválása volt, külpolitikai téren pedig a meglévő megőrzése. Miután az európai államrendszer 1871 óta nem változott, sokakban élt az illúzió, hogy ebben a formában még hosszú ideig megőrizhető.

Kizárólag ez a feltételezés teszi érthetővé (de nem menthetővé) a magyar uralkodó körök, mindenekelőtt Tisza István és a vele többször is szembeforduló ifjabb Andrássy Gyula vagy Apponyi Albert politikáját. Azt hitték, hogy az európai nagyhatalmak az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartását a XX. század elején éppoly szükségesnek és fontosnak tekintik, mint az Osztrák Császárságét 1848-1849-ben. Ha pedig szükség van rá, akkor a dualizmusra is szükség van, mert más államszerkezet – mondták Budapesten – még kevésbé életképes. Nyugodtan érvényesíthetik tehát a kiegyezésből adódó előnyöket mindaddig, amíg nem szakítják el az Ausztriához fűződő kapcsolatok fonalát. Hogy a kettős monarchia fenntartásának szükségességéről – és lehetőségeiről – Európa egyre kevésbé van meggyőződve, azt nálunk nem érzékelték, a belső bajoknál pedig a Habsburg-birodalom nagyobb válságokat is átvészelt több évszázados történelme során!

Az eshetőséggel azonban számolniuk kellett volna, és erre az esetre is valamilyen politikát kidolgozni. Ilyen nem volt, hacsak nem tekintjük annak Károlyi Mihály próbálkozásait, aki – mikor az Egyesült Függetlenségi Párt vezetője lett – a dualizmus felszámolása érdekében szakítani akart a német

¹⁰ Tisza, I.: *Küzdelem a parlamentarizmusért*. Bp. Athenaum. 1904. 63. old.

¹¹ Jászi, O.: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés*. Bp. Grill. 1912. 504-509. old.

szövetséggel, hogy az antanthoz – elsősorban Franciaországhoz –, rajta keresztül pedig Oroszországhoz és a szlávokhoz közeledjen. Károlyi 1914 januárjában felkereste Raymond Poincaré francia köztársasági elnököt, Joseph Caillaux pénzügyminisztert, sőt Georges Clemenceau-t is, és előadta nekik elgondolásait. Hogy ezeket miként fogadták, arra Károlyi visszaemlékezéseiben nem tér ki, csak annyit említ, hogy Clemenceau szkeptikusan ítélte meg a fordulat végrehajtásának lehetőségét. 1914 áprilisában a függetlenségi képviselők egy csoportja oroszországi látogatásra készült, hogy a hármass szövetség politikájával szemben más alternatívát keressen, de erre nem került sor. Károlyi nézeteit saját pártja képviselőinek többsége sem osztotta és nemcsak a kormány, de a többi ellenzéki csoportosulás is támadta. Az a körülmény, hogy Károlyi a fordulatot Ausztria nélkül, sőt Ausztria ellenében, kizárólag Magyarországgal akarta megvalósítani, azt bizonyítja, hogy túlbecsülte Magyarország politikai lehetőségeit.

A külpolitikai kérdéseket a közjogi viták teljesen háttérbe szorították. A magyar közvélemény a változó nemzetközi erőviszonyokat nem ismerte. „Kevés ország van a világon, ahol a külpolitikai ügyeket kevesebben vitatják és értik, mint Magyarországon” – jelentette a budapesti angol főkonzul 1905-ben. „Az átlagos, politikailag érdeklődő magyar közönyös a Monarchia nemzetközi helyzete iránt. Mindig egy nagyhatalom alattvalója volt, és talán ez okból nem tudja értékelni a helyzetéből adódó előnyöket.”¹² A nemzetközi kapcsolatokra is kiterjedő önállóság hiánya megnehezítette a külpolitikai tájékozódást.

A Balkán-háborúk

A cári Oroszország távol-keleti terjeszkedése során összeütközésbe került Japánnal, amelytől az 1904-1905. évi mandzsúriai háborúban vereséget szenvedett. Az országon forradalmi hullám söpört végig, amelyet az autokrata rendszer nehezen vészelt át. Amikor a cárizmus ismét megszilárdult, külpolitikájának iránya is megváltozott. Távol-keleti terjeszkedésről többé nem lehetett szó, és ezért Pétervár érdeklődése ismét a tengerszorosok és a Balkán felé fordult, ami felélesztette az Oroszország és a Monarchia közti régi ellentéteket.

Törökország a berlini kongresszus óta – orosz nyomás nélkül is – biztosan haladt a felbomlás felé. 1908-ban a reformok hívei, az „ifjútörökök” kerültek uralomra, de türelmetlen nacionalizmusuk tovább súlyosbította az ország problémáit. A török reakció sem adta meg magát, és a birodalom szervezete, hadereje végleg szétzilálódott.

Ezt a helyzetet a Monarchia külügyminisztere, Aehrenthal, Bosznia és Hercegovina annektálására használta fel, míg a bolgárok teljesen függetlenítették magukat a Portától, a krétaiak pedig bejelentették csatlakozásukat Görögországhoz. Aehrenthal lépése rendkívül rossz hatást keltett. Az orosz külügyminiszter előzetesen tudott tőle, de miután azt a feltételt, amitől hozzájárulása függött – hogy ti. a tengerszorosokon való áthaladás rendjét Oroszország javára módosítják –, Aehrenthal nem tudta teljesíteni, kijátszottnak érezte magát, és Londonban, Párizsban, de még Rómában is a berlini kongresszus határozatainak megszegésével vádolták a Monarchiát. Különösen nagy volt az elkeseredés Szerbiában, mely egyenesen háborúra készült. Németország azonban a Monarchia mellé állt, Oroszország, Anglia és Franciaország pedig még nem látta elérkezettnek az időt a nagy összecsapásra, és a magára hagyott Szerbia kénytelen-kelletlen engedett.

Az „annexió válság” megszűnt, de a török uralom alatt álló európai területeken – Albániában és Macedóniában – állandósultak a fegyveres összecsapások, és a helyzet tarthatatlanná vált. Olaszország élt az alkalmával és a török birodalom még megmaradt észak-afrikai birtokait foglalta el (1911), de a líbiai háború meg a Franciaországot és Németországot szembeállító marokkói válság a figyelmet csak átmenetileg terelte el a puskaporos hordónak tekintett Balkánról. Az aktivizálódó cári diplomácia kezdeményezésére Bulgária, Szerbia és Görögország 1912 első felében megkötötte a Balkán-szövetséget, amelyhez Montenegro is csatlakozott. A szövetség tagjai elérkezettnek látták az időt arra, hogy közös erővel – a nagyhatalmak nélkül – kiszorítsák a törököket Európából. 1912. október 8-án megindult a háború.

A törökök a gyengének vélt Balkán-államok seregeitől sorozatos vereségeket szenvedtek, és alig három hét alatt Konstantinápoly környékére szorultak vissza. Bécsnek és Berlinnek be kellett látnia, hogy a török birodalom integritása nem tartható fenn és decemberben nemzetközi konferencia ült össze Londonban, hogy az új határokat megvonja.

A Balkán felosztása nagy nehézségekbe ütközött. Az olaszok nem akartak új vetélytársakat látni az Adrián, és a Monarchiával együtt Albánia megalakítása útján megakadályozták, hogy Szerbia kijusson a

¹² Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo. The foreign policy of Austria-Hungary. 1866-1914.* London-Boston. Rutledge and Kogan. 25. old.

tengerhez, Macedónia hovatarozása miatt pedig Szerbia és Bulgária között tört ki háború. Miután Görögország és Románia Bulgária ellen lépett fel, sőt a törökök is ellentámadásba mentek át, a bolgárok vereséget szenvedtek, és az 1913. augusztus 10-i bukaresti békében Macedónia és Dél-Dobrudza feladására kényszerültek.

A két balkáni háború sokat rontott a Monarchia helyzetén, mely nemcsak súlyos presztízavesztést szenvedett, hanem - vezérkari főnöke szerint – elszalasztotta az utolsó alkalmat, amikor még viszonylag kedvező körülmények között vehette volna fel az elkerülhetetlen fegyveres küzdelmet. Románia, de főleg Szerbia jelentősen megnagyobbodott. A szerbek nem titkolták, hogy új határaik nem elégítik ki őket, és a Monarchiában élő délszlávok felszabadítására törekednek. Terveiknek Oroszország támogatása adott nyomatékot.

Most, hogy Törökország majdnem teljesen kiszorult a kontinensről, a Monarchiát kezdték Európa beteg emberének tekinteni, amely előbb-utóbb éppúgy felosztásra kerül majd, mint Törökország európai része. Pétervárott és Londonban egyaránt azt tartották, hogy a Monarchia nem éli túl az agg – 1914-ben 84 éves – Ferenc Józsefet. Az a körülmény, hogy a négymilliós Szerbia veszélyt jelentett az ötvenmilliós Monarchia számára, elég bizonyosága volt belső bomlásának. A német szövetségben Bécs ugyan változatlanul bízhatott, de Olaszországban – mely nem felejtette el, hogy a Monarchiának olaszlakta területei is vannak – már nem, Románia pedig, ha formálisan nem is, gyakorlatilag az ellenséges táborba tartozott, amint azt az orosz uralkodópár 1914. júniusi constantíai látogatásának légköre jelezte. Ekkor történt, hogy Ion Brătianu román miniszterelnök meghívta Szergej Dmitrijevic Szazonov orosz külügyminisztert Sinaiába, ahonnan rövid, meglepetésszerű autókirándulást tettek Erdélybe. „Egy pillanatnyi megállás után – írta visszaemlékezéseiben Szazonov – automobilunk a honvédőrszem néma csodálkozására gyorsan áthajtott a határon és néhány versztára behatolt magyar területre. Amikor átléptünk Erdély földjére, valószínűleg mindkettőnk fejében egy és ugyanazon gondolat villant fel, az nevezetesen, hogy oly román földön vagyunk, amely a magyar uralom alól való felszabadítását és a határon túli testvérméppel való egyesítését várja. De nem adtunk kifejezést gondolatatainknak, mert még nem érkezett el számunkra a nyílt beszéd ideje.”¹³

A Monarchia vezetői érezték, hogy az idő ellenük dolgozik. A dualizmus szervezete mindinkább korhadt, a nemzetközi helyzet rosszabbodott, és a fokozódó bomlást – úgy vélték – egyedül egy sikeres háború állíthatja meg – ha még megállítható! Berchtold külügyminiszter titkára 1914 nyarának egyik válságos órájában a felindulástól remegő hangon mondta a francia nagykövetnek: „Higgye el nekem, nem tehattünk másként, mint ahogy cselekedtünk. Szerbiában, Oroszországban, minden szláv államban és azokban, amelyek támogatják őket, kialakult az a meggyőződés, hogy Ausztria-Magyarország felbomlik és teljes széthullása csak három-négy esztendő kérdése. Jobb siettetni a katasztrófát, mint eltűnirni, hogy halálra ítélnék tartsanak. Arra kényszerítenek, hogy bebizonyítsuk, képesek vagyunk még erélyes erőfeszítésre.”¹⁴ Berlinben sem gondolkoztak másként.

---

¹³ Szazonov, Sz. D.: *Végzetes évek*. Bp. Genius. é. n. 154. old.

¹⁴ Pingaud, A.: *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*. Paris. Alsatia. é. n. I. köt. 25. old.

IX. FEJEZET

A NAGY HÁBORÚ

A szarajevói merénylet

1914. június 28-án dördült el Szarajevóban Gavrilo Princip szerb diák revolvere, mely kioltotta Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége életét. A trónörökös nyílt ellensége volt a dualizmusnak, azaz a magyarok vezető szerepének a Monarchia keleti felében és az a hír terjengett róla, hogy trónra lépése esetén nem koronáztatja meg magát magyar királlyá, hanem a hadseregre támaszkodva föderatív „nagy” Ausztriát hoz létre. Magyarországon éppen ezért rendkívül népszerűtlen volt, a szerbek viszont egyértelműen ellenségüknek tekintették, mert úgy tudták, a délszlávok egységét a Monarchián belül, Szerbia bekebelezésével akarja megvalósítani. A szarajevói merényletet a Fekete Kéz nevű titkos szervezet készítette elő, amelynek vezetője Dragutin Dimitrijevic, a szerb kémelhárítás főnöke volt.

A merényletet a Monarchia vezetőinek többsége - Berchtold külügyminiszter, Conrad vezérkari főnök, Stürgkh osztrák miniszterelnök - a Szerbia elleni fegyveres leszámolásra akarta felhasználni. Egyedül a magyar miniszterelnök, Tisza István, ellenezte a háborút. Nem azért, mintha elvi ellensége lett volna minden háborúnak (ilyen nézetrel egyedül állt volna korának politikusai között), hanem azért, mert ahogy azt július 1-én az uralkodóhoz intézett felterjesztésében hangsúlyozta, a Monarchia kedvezőtlen nemzetközi helyzete miatt az időpont fegyveres fellépésre alkalmatlan.

A német kormány azonban, mely a Monarchia nagyhatalmi állását saját érdekében minden áron meg akarta őrizni, július 5-én határozott fellépésre ösztönözte a külügyminisztert. Berchtold megnyugodva jelentette ki: „Esetleges akcióban Németország teljes támogatására számíthatunk”. Tisza továbbra is ellenkezett. „Szerbiával szemben - mondotta - követeléseket kell támasztani és csak ha azokat elutasítja, kell hozzá ultimátumot intézni. A követelések kemények legyenek, de ne teljesíthetetlenek... Nem Németország dolga eldönteni, hogy mi most Szerbiával leszámoljunk-e vagy sem” - utalt félreérthetetlenül a Berlinből érkező nyomásra.¹ Tiszát aggasztotta Románia bizonytalan magatartása és július 8-i memoranduma szerint feltételezte, hogy az ellenséges táborhoz csatlakozik majd. Ezt Bulgária megnyerésével lehet ellensúlyozni, amihez viszont idő kell. Úgy látta, hogy az oroszok, a szerbek és a románok elleni egyidejű háború esetén nem jut elegendő erő Erdély megvédésére. (Az, hogy Anglia ellenségünk lesz, nem igen foglalkoztatta a Monarchia vezetőit, annyira távoli és valószínűtlen eshetőségnek látszott.)

Tisza nem mondta ki, de feltehetően nemcsak attól félt, hogy a Monarchia a kedvezőtlen nemzetközi körülmények miatt a háborút elveszti, hanem attól is, hogy - szerencsés esetben - megnyeri. A hadműveletek kedvező alakulása esetén aligha akadályozhatta volna meg Szerbia bekebelezését, ami végzetes csapást mért volna az általa következetesen védett dualista berendezésre, amely - akár győz a Monarchia, akár vereséget szenved - mindenképpen veszélybe kerül.

A július 19-i minisztertanácson már Tisza is hozzájárult a Szerbia elleni akcióhoz, de kikötötte, hogy a Monarchia hivatalosan jelentse ki, nincs szándékában szerb területek bekebelezése. „Megtérésére” sokféle magyarázat készült. Álláspontjának megváltozását legtöbbször a bécsi német nagykövet fellépésével hozták kapcsolatba, aki közölte, Berlinben nem értenék meg, ha a Monarchia a kínálókozó alkalmat nem használná fel erélyes csapásra Szerbia ellen. Lehetséges, hogy meggyőzték, a háború - előzetes aggodalmaitól eltérően - lokalizálható lesz, vagy, hogy belátta, kedvezőbb körülményekre később sem lehet számítani. Van olyan vélemény, miszerint teljes elszigetelődése készítette álláspontjának felülvizsgálatára. Tény, hogy nem mondott le és ezzel magára vállalta a háború ódiumát, de az is tény, hogy az annexióellenes határozatot a minisztertanáccsal elfogadtatta. Berchtold azonban elmulasztotta, hogy ezt

---

¹ A koronatanács jegyzőkönyvéből Tisza felszólalását közli Horváth J.: *Felelősség a háborúért és a békeszerződésért*. Bp. MTA. 1936. 272-3. old.

kellő időben, kellő nyomatékmal deklarálja.² Feltehetően sem ő, sem a mögötte álló háborús párt nem gondolt betartására. Ezért a Belgrádnak küldött, akkor túlzottnak tűnő ultimátum kedvezőtlen visszhangot keltett. Amikor az általános háború kitörését látva, a külügyminiszter a Monarchia diplomáciai képviselőit e nyilatkozat megtételére utasította, már késő volt.

Giesl, a Monarchia belgrádi követe, július 23-án nyújtotta át a szerb kormánynak a tízpontos ultimátumot. A késlekedést az okozta, hogy Poincaré francia köztársasági elnök július 20-23. között éppen Pétervárott tartózkodott, Bécsben nem akarták, hogy a két szövetséges közvetlenül megtárgyalhassa a Szerbiának nyújtandó támogatás módját és mértékét. A Monarchia ultimátuma ügyében a szerb régens-trónörökös közvetlenül a cárhoz fordult, aki a július 25-én déli 11 órakor tartott koronatanácson úgy döntött, hogy Szerbiát támogatni kell, még a mozgósítás és a hadműveletek megkezdése árán is. Erre akkor kerüljön sor, ha az osztrák-magyar csapatok a szerb határt átlélik. (A mozgósítás előkészítését még aznap elrendelték.) A döntésről értesülve a szerb kormány elhatározta, hogy felveszi a Monarchia által odadobott kesztyűt és elrendelte a hadsereg mozgósítását.

Az ügyesen megfogalmazott szerb válasz a Monarchia jegyzékének kilenc pontját fenntartásokkal elfogadta ugyan, azt azonban elutasította, hogy a Monarchia szervei a sarajevói merénylet ügyében szerb területen folytatandó vizsgálatban részt vegyenek. Giesl elolvasta a jegyzéket, megállapította, hogy az a követeléseket maradéktalanul nem fogadja el és nyomban elhagyta Belgrádot. Zimonyban az utolsó pillanati reménykedő Tisza telefonhívása várta: „Mégis meg kell történnie?” - kérdezte. – „Igen!” - felelte Giesl.³

Az elmúlt fél évszázad során számos nemzetközi válság járt már a háború kitörésének veszélyével, de az európai diplomácia ezeket sorra elhárította, vagy ha fegyveres összeütközésre került sor - mint 1912-1913-ban -, viszonylag kis méretekre korlátozta. A sarajevói merénylet okozta krízist nem sikerült hasonló módon megoldani. Az egymást követő válságok elhárítása nyomán a nemzetközi feszültség csak rövid időre enyhült, az alapvető ellentétek változatlanok maradtak. Minden válság közelebb hozta a nagy összecsapást, amelynek méreteiről és következményeiről mindazoknak, akik kirobbantásában közreműködtek - miként a mesék bűvészinasának a palackjából kiszabadult szellem hatalmáról - sejtelmük sem volt. A szemben álló és az erőviszonyok alakulását árgus szemmel figyelő szövetségi rendszerek tagjai között rég kialakult az a meggyőződés, hogy a háború elodázható, de végleg nem hárítható el. Mindegyikük hangoztatta, hogy békét akar, de szükség esetén kész a háborúra. Bécsben azt hitték, Németország határozott kiállása a Monarchia mellett visszatartja Oroszországot a fellépéstől, a magára hagyott Szerbia pedig kapitulálni fog. Az orosz kormány abban a hiszemben cselekedett, hogy a cári haderő mozgósítása visszakozásra készíti majd a Monarchiát, míg a német kormány abban az illúzióban ringatta magát, hogy Anglia semleges marad, ami Franciaországot is visszatartja és Oroszország magatartására is hatással lesz. Ugyanakkor a Monarchia készen állt a háborúra, hogy Szerbiát megtörje, a cári kormányzat pedig arra, hogy balkáni befolyása érdekében a Monarchiát fegyverrel kényszerítse térdre. Németország úgy látta, hogy a Monarchia további gyengülésének akár háború árán is elejét kell venni, mielőtt Oroszország katonailag megerősödik, míg Franciaország, mely sohasem mondott le Elzász-Lotaringia visszaszerzéséről, az Oroszországgal közösen folytatandó háborúban megfelelő biztosítékot talált e cél elérésére és a német militarizmus szétzúzására. Az angol kormány tagjainak többsége szintén szükségesnek tartotta, hogy Németország további előretörésének egyszer s mindenkorra elejét vegyék.

Július 28-án a Monarchia hadat üzent Szerbiának, de a hadműveleteket nem indította meg, hanem az orosz mozgósítás hírére Berlinhez fordult, hogy Pétervárott a helyzetet tisztázza. Miután Grey angol külügyminiszter határozottan elítélte a Ballhausplatz politikáját és Olaszország sem állt a Monarchia mellé, a német kormány rádöbrent arra, hogy a nagy játszma túlságosan veszélyessé vált és saját szemszögéből nézve kedvezőtlenül alakul. Ezért megpróbálta - most már későn - Bécsset engedményekre bírni, II. Vilmos pedig arra kérte, hogy függesse fel hadikészületeit.

Az események irányítása ekkor már a vezérkarok kezébe ment át és a külügyminisztériumok felemás intézkedései rendre elkéstek. A gyenge, határozatlan cár, aki az általános mozgósítást elrendelő ukázt már július 29-én aláírta, hajlott annak visszatartására, de miniszterei meggyőzték, hogy a háború nem kerülhető el. Július 30-án megindult az orosz haderő általános mozgósítása, mely láncreakciót idézett elő.

A milliós tömeghadseregek mozgósításának pontosan, előre kidolgozott tervek szerint kellett végbemennie. Minden késlekedés vagy a már kiadott parancs visszavonása súlyos zavarokat idézhetett elő a haderők felvonulásának menetrendjében, és az ellenfél számára behozhatatlan előnyt nyújtott, tehát szó sem lehetett róla. A „nehéz kő” elröpült és egyelőre senki sem tudta, „hol áll meg és kit hogyan talál meg”.

A Franciaország és Oroszország elleni egyidejű háború esetére kidolgozott Schlieffen-féle német haditerv arra a feltételezésre épült, hogy az orosz haderő mozgósítása lényegesen lassabban bonyolódik le,

² Szerb területek annektálásának elutasítása a későbbiek során szóba került ugyan, de nem kellő hangsúllyal és ezért nem is részesült megfelelő figyelemben. Ld. Wegener, A: *Der Ausbruch des Weltkrieges*. 1914. Hamburg. Hanseatische VA. 1939. I. köt. 248. és köv. old.

³ Horváth im. 222. old. 7. sz. jegyzet.

mint a német hadseregé. Ezért a német haderő zömét Franciaország ellen akarta bevetni, hogy azt egy Belgiumon át végzendő nagyarányú bekerítő hadművelettel egy-két hónap alatt tönkrevérje. A német hadsereg fennmaradó 1/8-ad részének és a Monarchia haderejének fel kellett volna tartóztatnia az oroszokat, míg a - feltételezés szerint - győztes német csapatokat keletre szállítják. A terv sikere a végrehajtás gyorsaságán, az ellenfél megelőzésén múlott, ez pedig a német diplomáciát olyan időzavarba kergette, amelyben képtelen volt ésszerűen és hatékonyan cselekedni.

A Schlieffen-terv jellemző példája a katonai szempontokat a politikai megfontolások elé helyező mentalitásnak. Az ugyanis Belgium semlegességének megsértésével járt, ami maga után kellett, hogy vonja Anglia hadbalépését. A Schlieffen-terv a belga semlegesség megsértéséből adódó katonai előnyök kedvéért tudomásul vette, hogy Németország ellenségeinek sora az elsőrangú nagyhatalomnak számító Angliával növekedjék. Az angolok által a háború első két hónapjában bevethető haderő valóban kicsiny volt ahhoz, hogy a háború kimenetelét eldöntse, de 1914 szeptemberében a Marnenál már fontos szerephez jutott. Német győzelem esetén is fennmaradt volna az a probléma, hogy miként tudja Németország Angliát békekötésre kényszeríteni, hiszen igazi vereséget aligha mérhet rá? A katonák által oly sokra becsült Schlieffen-terv a háború korlátozása helyett annak a kiszélesítését idézte elő, amivel viszont kimenetelének bizonytalanságát növelte. Bismarck akkor indította el háborúit, amikor már tudta, hogyan fogja azokat befejezni. Vagyis: amikor sikerült biztosítani, hogy a háború az összeütköző felekre szorítkozó, korlátozott összecsapás marad és az első csaták kimenetele a háború sorsát is eldönti. A németek viszont azzal, hogy a katonai szempontokat a politikai megfontolások elé, sőt fölé helyezték, a fonákjáról igazolták annak a tételnek az igazságát, miszerint a háború túl komoly dolog ahhoz, hogy katonákra lehessen bízni. 1914 nyarán a német diplomácia a német vezérkar elgondolásainak megfelelően, azokat szolgálva cselekedett.

Belgium lerohanása nélkül a francia hadsereget nem lehetett átkarolni, de miért kellett volna nyugaton minden áron támadólag fellépni? Az 1914-es határ egy francia támadás számára sem volt kedvező, átvonulásukat belga területen az angolok elutasították volna. Keleten a német haderő támadó fellépése nem ígért döntő sikert, mert az oroszok az ország belsejébe vonulhattak volna vissza, ahogyan azt a lengyelek, a svédek vagy Napóleon hadai előtt tették, de orosz támadás esetén a Központi Hatalmak adottságai a védekezésre határozottan kedvezőek voltak. *A katonai szempontok a nyugati támadás mellett szóltak*, mert gyors döntést csak ott lehetett remélni, a politikai megfontolások viszont ellene érveltek és azt sugalták, hogy a defenzíva politikailag eredményesebb stratégiát ígér a Schlieffen-tervénél. A francia közvélemény - nem is szólva az angolról - nem lelkesedett azért, hogy az autokrata cárizmus közép-európai expanzióját támogassa. A Belgium és Franciaország elleni német roham e téren változást hozott és elősegítette, hogy a támadó oroszok a nyugati demokráciák védőinek, a szabadság bajnokainak szerepében tetszelegjenek - akárcsak 27 évvel később. A defenzív stratégia a diplomáciai lépések megfelelő előkészítésére és megtételére is bőséges időt nyújtott volna, míg a Schlieffen-terv gyakorlatilag megfosztotta a német kancellárt minden manőverezési lehetőségtől. Olyan politikai tekintély azonban 1914-ben Németországban nem akadt, aki a katonai szempontokat félresöpörhette volna. A külpolitikát katonák határozták meg - végzetes következményekkel. Olyan nemzetközi jogszabály, amely a háborúindítást megtiltotta, 1914-ben nem volt, de azért, mert Ausztria-Magyarország a Szerbiával való fegyveres leszámolásra tört, Németország pedig a belga semlegesség megsértése miatt a békebontó szerepébe került. A háborúért való felelősség azonban nem kizárólag őket terheli.

A cári haderő általános mozgósításának hírére a német kormány augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak és maga is mozgósított. Ezt követte augusztus 3-án a Franciaországnak szóló hadüzenet, amellyel egyidejűleg a német csapatok benyomultak Belgiumba. Emiatt viszont augusztus 4-én Anglia üzent hadat Németországnak. Ausztria-Magyarország és Oroszország között augusztus 6-án állt be a hadiállapot, míg Franciaország és Anglia augusztus 12-én üzent hadat a Monarchiának. A háborúból világháború lett. Olaszország és Románia, arra hivatkozva, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia a Belgrádnak küldött ultimátumot velük előzetesen nem tárgyalta meg, semleges maradt. Tisza aggodalmai beigazolódtak.

A hadműveletek megindulása

Az előzetesen kidolgozott haditervek mindkét részről csődöt mondtak. A németek legázolták ugyan Belgiumot, de a Schlieffen-terv „felhígítása”, az átkarolást végrehajtó jobbszárnynak a lényegében védekezésre szánt balszárnnyhoz viszonyított meggyengítése miatt a francia haderő bekerítése nem sikerült. A franciák a Marne folyónál szeptember 6. és 10. között ellentámadásba mentek át. A német jobbszárnny 1. hadserege az ellene irányuló támadást kivédte, de közte és a 2. német hadsereg között széles rés keletkezett, amelybe benyomult az angol expedíciós haderő. Ennek hatására a német hadvezetés elrendelte a visszavonulást. Az a feltételezés, hogy további kitartás esetén a németek a csatát megnyerhették volna, nem bizonyítható, de nem is valószínű. A franciák és az angolok a nagy csatát nyugati részén jelentős túlerőben voltak.

A küzdelmet a németek nem adták fel, hanem ismételten megpróbálták átkarolni a szintén támadásba lendült angol-francia haderőt, amiből azután a tengerig tartó „versenyfutás” keletkezett. A front október végére megszilárdult, kialakult a lövészárk-háború, amelynek során minden áttörési kísérlet irtózatosszerű veszteséggel járt és rendre kudarcba fulladt. „Nyugaton a helyzet változatlan” - ismételték a hadijelentések.

A gyors katonai döntés reménye, amellyel a Központi Hatalmak háborúba léptek, szertefoszlott. Nem alakultak a Központi Hatalmak szemszögéből kedvezően összességükben a keleti fronton vívott hadműveletek sem. Kelet-Poroszországot a németek megvédték ugyan az orosz támadástól (Tannenberg, 1914. augusztus 26-30; őszi mazuri csata, szeptember 7-15), de a Monarchia seregei a vártnál gyorsabban felvonuló orosz túlerő támadásának kivédésére kényszerültek, amelytől augusztus 26. és szeptember 11. között súlyos vereséget szenvedtek. A veszteség halottakban, sebesültekben, foglyokban 322 000 embert és 216 ágyút tett ki.⁴

A vereség nagyságát sorozatos hibák idézték elő. A Monarchia hadseregét először csak Szerbia ellen mozgósították. A csapatok egy része a Száva mentén harcba keveredett és jelentős kiséssel érkezett Galíciába, ahol szinte egyenesen a vasúti kocsikból vetették őket a csatába. A katonai felderítés rossz volt, a hadvezetés helytelen feltételezések alapján állandóan támadást erőltetett a túlerőben levő oroszok ellen, amikor az ésszerű megoldást a védekezés jelentette volna.

A leMBERGI csata volt a Habsburg-ház hosszú, hadi sikereiben és kudarcokban egyaránt gazdag történetének legsúlyosabb veresége, amelyből hadereje soha többé nem tért magához, de - érdekes módon - ez a vereség a köztudatba nem vésődött be, mélyebb nyomott nem hagyott. Jelentőségét a későbbi - átmeneti - sikerek és az újabb kudarcok háttérbe szorították. Pedig a Monarchia itt veszítette el seregének javát. Ezzel együtt járt a hadsereg tekintélyének süllyedése, azzal viszont a Monarchiát összetartó erő is megrendült. A nemzetiségi ellentétek lényegesen csökkentették a hadsereg harckészségét, a katonai kudarcok pedig a nemzetiségek elszakadási törekvéseit erősítették.

A Boszniaiból Szerbia ellen indított hadművelet 1914. december 3. és 9. között szintén kudarcra végződött. A Monarchia a fáradtságosan elfoglalt szerb területek feladására kényszerült, 70 000 foglyot hagyva az ellenség kezén. A súlyos vereséget csak részben enyhítette, hogy a Nyugat-Lengyelországban Szilézia felé hömpölygő seregeket - az „orosz gőzhengert” - északon, Lódz-nál a németek, délen, Limanovánál az osztrák-magyar seregek megállították. Döntő győzelmet azonban sem itt, sem ott nem sikerült aratni, a küzdelem tovább folytatódott.

Ezek során kiderült, hogy a Monarchia képtelen önálló hadműveletek sikeres vezetésére, függő viszonyba került Németországtól, következésképp önálló külpolitikára sem vállalkozhatott. Utólag visszatekintve, nem a Monarchia bukását kell magyarázni, mint inkább azt, hogyan tudott ennyi vereséget túlélni, hogyan volt képes annyi éven át folytatni az irtózatosszerű küzdelmet? Bizonyára azért, mert oly régóta állott fenn, de azért is, mert az adott esetben voltaképpen Közép-Európa egészéről volt szó, amelyet Kelet-Európa - Oroszország - elnyeléssel fenyegetett. Közép-Európa olyan érdekközösséget jelentett, amelynek politikai építménye ugyan távolról sem volt megfelelő, de amelyet népei a cári Oroszország uralmával mégsem akartak felcserélni.

Az Antant szövetségén belül mások voltak az erőviszonyok, mint Németország és a Monarchia között és a kapcsolatok is lazábbak, de az 1914. szeptember 5-i Londoni Egyezményben kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem kötnek különbékét. Hadműveleteik összehangolása sok nehézségbe ütközött. Az oroszok előszeretettel hivatkoztak arra, hogy kelet-poroszországi előnyomulásukkal megzavarták a németek Franciaország elleni támadását és hogy tannenbergi vereségükkel tulajdonképpen Párizst mentették meg. Ez aligha igazolható, az viszont tény, hogy az Antant számbeli fölényét nem tudta hatékonyan érvényesíteni a „belső vonalon” harcoló Központi Hatalmakkal szemben.

II. Vilmos császár azt ígérte katonáinak, hogy hazatérnek, mire a falevelek lehullanak. Nemcsak a levelek, a hó is lehullott már, de a győzelmes hazatérésre nem volt semmi kilátás. Igaz, az Antant hatalmak sem tudtak győzni, helyzetük azonban lényegesen kedvezőbb volt, nemcsak számbeli fölényük, hanem kimeríthetetlen anyagi tartalékaik, a tengerek feletti uralom és a világkereskedelemben való zavartalan részesedésük miatt. Ennek a fölénynek az idő múltával érvényesülnie kellett, amit a Központi Hatalmak csak nagyobb szervezettséggel, szorosabb együttműködéssel egyensúlyozhattak ki - addig, ameddig.

A nagy újdonság nem a háború kitörése volt - ilyesmi előfordult már nem egyszer, legfeljebb annak méretei növekedtek döbbenetes arányúra - hanem a politikai rendszer képtelensége arra, hogy a háborút a mindkét oldalon tornyosuló irtózatosszerű nehézségekre való tekintettel mielőbb ésszerűen befejezze. A börtönéből kiszabadult szellem nem volt hajlandó visszabújni a palackba, a meglepett bűvészinasoknak pedig semmiféle varázsigé nem jutott eszükbe, amellyel a szellemet jobb belátásra bírhatták volna, sőt további kártékony erőket engedtek szabadjárára. A hadban álló államok politikai vezetése a döntő győzelem után futott, újabb, még terhesebb áldozatokat követelt népeitől, megsemmisítve ezzel a megegyezéssel béke lehetőségét.

⁴ Julier, F.: *A világháború magyar szemmel*. Bp. Magyar Szemle Társaság. 47. old.

Szövetségesek és hadicélok

Az elmaradt katonai döntést, a győzelmet biztosító fölényt a szemben álló felek szövetségi rendszerük kibővítésétől remélték más államoknak a háborúba való bevonásától. Ez a törekvés nemcsak kiszélesítette, de meg is hosszabbította a háborút, mert a semlegesek hadba lépését olyan területi igények elismerésével kellett megvásárolniok, amelyeket csak az ellenfél teljes katonai összeomlása esetén lehetett érvényesíteni.

Az Antant oldalán elsőként Japán lépett a háborúba, de beavatkozása a küzdelem kimenetelét nem befolyásolta. A Török Birodalom viszont Németországgal kötött szövetségi szerződést, szeptember 26-án elzárta a Boszporusz és a Dardanellák szorosait, október 29-30-án pedig a fekete-tengeri orosz kikötők bombázásával megkezdte az ellenségeskedést. A tengerszorosok elzárása súlyosan érintette a hadianyaghiánnyal küzdő Oroszországot, de Törökország hadbalépése nem billentette az erőviszonyokat a Központi Hatalmak javára.

Olaszország beavatkozásától viszont az Antant döntő sikert várt, míg a német kormány mindent elkövetett, hogy a Monarchiát Olaszország semlegességét biztosító területi engedményekre rávegye. Az Antant azonban többet ígért, mint amennyit a Monarchia saját jószántából engedhetett és Olaszország a „kifizetődő semlegesség” helyett a háború mellett döntött. 1915. április 26-án Olaszország és az antant-hatalmak képviselői aláírták a titkos londoni egyezményt, amely Olaszországnak ígérte Dél-Tirolt, Isztriát, Görzöt, Dalmácia nagy részét, továbbá Törökország felosztásának esetére török területek átadását és az afrikai olasz gyarmatok kikerekítését is kilátásba helyezte. 1915. május 2-án Olaszország felmondta a hármasszövetséget, május 23-án pedig hadat üzent a Monarchiának.

A hadba lépés időpontját az olasz kormány rosszul választotta meg, offenzíváját pedig késlekedve, erélytelenül indította el. Ezért a nagy túlerőben lévő olasz hadsereg támadását sikerült még a határ mentén felfogni és visszaverni. A Monarchia nem omlott össze és az olasz támadásokat sorra kivédte. Szláv nemzetiségű csapatai, amelyek az oroszok előtt gyakran letették a fegyvert, az olaszok ellen kitűnően harcoltak, mert az Isonzónál szlávok lakta területeket (Isztria, Dalmácia) védtek.

A döntés tehát elmaradt, sőt a német meg az osztrák-magyar csapatok ebben az időben jelentős sikereket értek el. Május 2-án Gorlicénél áttörték az orosz arcvonalat és az azt követő hadműveletek során visszafoglalták Galíciát, sőt az ún. „orosz” Lengyelországot is megszállták. Az oroszok több, mint egymillió embert vesztek, félmillió foglyot hagyva az ellenség kezén. A cári haderőt az orosz ipar nem tudta elegendő fegyverrel és lőszerrel ellátni, a hadsereg megfogyatkozott és meggyengült. A vereségek aláásták magát a cárizmust is.

Felettebb megfogyott azonban az osztrák-magyar, a császári és királyi hadsereg ereje is, melyet a gorlicei áttörést követően is több kudarc ért, de a német haderővel együtt mégis leszámolhatott Szerbiával. A támadásban részt vett Bulgária is. Az Antant a bolgároknak csak kisebb határmódosításokat helyezett kilátásba, míg a Központi Hatalmak egész Macedóniát Bulgáriának ígérték, mire Bulgária 1915. szeptember 6-án szövetséget kötött Németországgal, október 14-én pedig csatlakozott a Szerbia elleni offenzívához. A szerb hadsereg Albánián átvonuló maradványait az Antant Korfu szigetén szervezte újjá.

Szerbia megtámadásának hírére október 8-án francia-angol expedíciós haderő szállt partra Szalonikiben, jóllehet Görögország hivatalosan semleges volt. Szerbia vereségét nem tudta megakadályozni, de jelentős bolgár erőket kötött le és a háború utolsó szakaszában komoly szerephez jutott. Görögország csak 1917 júliusában üzent hadat a Központi Hatalmaknak, - Portugália 1916 márciusa óta hadban állt velük - háborús részvétele azonban korlátozott maradt.

Magyarország sorsa szempontjából a legnagyobb jelentősége Románia beavatkozásának volt. Az Antant a háború kezdetétől fogva igyekezett a románokat maga mellé állítani. Azt hitte, könnyű dolga lesz, hiszen Erdély megszerzése volt a románok fő célkitűzése, ezt pedig csak az Antant oldalán érhetné el. Szazonov orosz külügyminiszter azonban elkövette azt a hibát, hogy Erdélyt 1914. október 1-én „jóindulatú semlegességéért” Romániának ígérte, mely már nem akarta a háború kockázatát vállalni, ha lábhoz tett fegyverrel is elérheti célját. Brătianu miniszterelnök kereken megmondta az Európai Dunabizottság francia tagjának: „Biztosították nekünk, amit kértünk, elismerve jogunkat az időpont megválasztására. Ha a szövetségesek azt akarják, hogy az általuk és ne a mi általunk választott időpontban lépünk a háborúba, akkor többet kell, hogy adjanak. Eddig csak néprajzi szempontokat érvényesítettünk, de hivatkozhatunk stratégiai és gazdasági megfontolásokra területünk nagyobb mérvű kiterjesztésének igénylése végett, azoknak az áldozatoknak az ellentételeként, amelyeket tőlünk követelnek és azon többletkockázatért, amellyel ezek járnak.”⁵ Brătianu 1915. május 12-én már Bukovinát valamint Kelet-Magyarországot követelte a Tiszaig és csupán vékony balparti sávot hagyva a magyaroknak a Tisza középső folyása mentén. Délen a román határ közvetlenül Belgrád előtt az Al-Dunán húzódott volna. A segítség árát azonban rossz

⁵ Pingaud, A.: *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*. Paris, Alsatia, é.n. II. köt. 10-11. old.

időpontban emelte magasra, mert ahogy Szazonov mondta, „Olaszország hadbalépése következtében Románia tarifája csökkent.”⁶

Mivel az olasz beavatkozás nem hozott döntést, Brătianu nem engedett, már csak azért sem, mert a Monarchia külügyminisztere - nehogy a románok az olasz példát kövessék - felajánlotta neki Bukovinát az esetben, ha Románia csatlakozik a Központi Hatalmakhoz. A román kormány válasza nem volt elutasító, de kiderült belőle, hogy hadba lépése csak akkor várható, ha a Központi Hatalmak győzelme kézzelfogható közelségbe kerül. Angol-francia nyomásra Szazonov végül hozzájárult a román követelésekhez. Ez súlyos csapást volt a szerb külpolitika számára, mely 1914 decemberében már bejelentette igényét a Monarchia egészen vagy akárcsak részben délszlávok lakta területeire, köztük Magyarországnak az Arad-Szeged-Baja-Pécs-Barcs vonaltól délre eső részére. Az Antant, hogy a szerbek számára keserű pirula lenyelését megkönnyítse, 1915 július 6-án valóban elismerte Szerbia igényét Horvátországra. Az olaszoknak nem tetszett Szerbia várható megerősödése és azt mondták, hogy a döntés lehetetlenné teszi különbeke kötését a magyarokkal, de ez a szempont egyáltalán nem jutott eszükbe akkor, amikor a Tiszától keletre eső területeket Romániának ígérték. Brătianu kedvezőbb alkalomra várt.

1916 nyarán a Központi Hatalmak helyzete válságosra fordult. Verdun előtt a német támadás kudarcot vallott, keleten pedig a Bruszilov offenzíva áttörte az osztrák-magyar arcvonalat. A támadást csak óriási veszteségek árán lehetett megállítani. Július elején Brătianu végre döntött, de Románia tényleges hadba lépését további katonai feltételek teljesítésétől tette függővé. Az orosz hadvezetőség drágálta a szövetség árát, a francia és az angol kormány azonban a 600 000 főnyi román haderőtől a háború eldöntését várta és mindenre hajlandó volt. Augusztus 17-én az Antant képviselői megkötötték Romániával a bukaresti szerződést, mely Románia hadbalépése esetére garantálta meglévő területi állományát, továbbá Bukovinát, Magyarországtól pedig mindazon területek megszerzését, amelyeket a Duna, majd Titeltől Algyőig a Tisza, onnan pedig egy északkeleti irányban Vásárosnaményig haladó vonal, végül pedig a Kárpátok vízválasztójáig ismét a Tisza határolt. R.W. Seton Watson (Scotus Viator) a neves skót publicista, akit a magyarok iránti túlzott rokonszenvvel aligha lehet vádolni, „botrányosan mértéktelen”-nek nevezte az egyezményben foglalt területi ígéretet, amelyhez „a néprajzi vagy stratégiai indoknak még az árnyéka sem tapadt... A szövetségesek – írta - hajlandók voltak bármely árat megfizetni az új rekrutáért, amennyiben az az ellenség számlájára történik”.⁷ A francia föld felszabadítása érdekében mások földjének elvétele nem tűnt nagy áldozatnak.

Tíz nappal később Románia hadat üzent a Monarchiának, csapatai pedig benyomultak Erdélybe, de a különböző frontokról összevont német és osztrák-magyar hadosztályok október közepéig kiszorították őket, majd a bolgárokkal együtt december 6-án Bukarestet is elfoglalták. A román és az orosz csapatok Moldva védelmére szorítkoztak.

A hadjárat igazolta az orosz hadvezetőség aggodalmait és azt bizonyította, hogy a franciák és az angolok mértéktelenül túlbecsülték a Románia beavatkozásától várható előnyöket. A háború gyors befejezése helyett további terheket rótt az orosz haderőre, amelynek arcvonalát lényegesen meghosszabbította. A román kormány azonban diplomáciai szempontból maradéktalanul kihasználta a háború nyújtotta kedvező alkalmat és olyan szerződést csikart ki az Antanttól, amely legmerészebb álmait is kielégítette. Ezek megvalósítása viszont az Antant győzelmétől függött, amely 1917 elején még mindig messzinek látszott.

Közben történt valami, ami távolabbi hatásaiban jelentősebb volt, mint a tannenbergi vagy a marnei ütközet: a német hadigazdálkodás bevezetése. A háború iszonyú mértékben fogyasztotta a rendelkezésre álló javakat és hogy a véges készletekből biztosítsák a hadigépezet működését, szükség volt egy bizonyos tervszerűség - tervgazdálkodás! - bevezetésére. Sorrendet kellett megállapítani a kielégítendő igények illetve a kielégítés érdekében tett erőfeszítések között. A katonaság, a „front” természetesen elsőbbséget élvezett és a polgári lakosságnak meg kellett elégednie azzal a kevéssel, ami számára maradt. Koplalt, nélkülözött, de nem halt éhen, a front pedig kitarott. Ez a hadigazdálkodás Leninre nagy hatást gyakorolt. Úgy gondolta, ha a németek meg tudták csinálni a háborúban, be lehet vezetni békében is.⁸

A szemben álló szövetségi rendszerek államainak területi igényei a háború elhúzódásának arányában növekedtek és persze nemcsak az Antant táborában. Franciaország Elzász-Lotaringia mellett a

⁶ Pingaud im. II. köt. 12. old.

⁷ Seton-Watson, R. W.: *History of the Roumanians*. Cambridge. Univ. Press. 1934. 490. old.

⁸ A német hadigazdálkodás, mint a gazdaság állami irányításának eddig leginkább megvalósult formája - ha eltekintünk a múltba vesző, kevésbé megismerhető és kevésbé elemezhető példáktól, mint amilyen az ókori Egyiptom vagy az inkák gazdálkodása lehetett - nem kerülhette el a bolsevisták figyelmét, de igazán követendő - és követett - példa Sztálin alatt lett, aki a szovjet öt éves terveket a termelőeszközök gyártásának prioritása címén a hadiipar nagyarányú fejlesztésének szolgálatába állította, hogy hadseregét az elkövetkezendő háborúban az 1915-16-os évek fegyver- és lőszerhiányból adódó vereségeik megismétlődésétől megkímélje. Ezzel megteremtette az 1942-45 sikereinek egyik alapvető feltételét, de a model követése a békeidők viszonyai között alkalmatlannak bizonyult a gazdasági fejlődés előmozdítására.

Rajna bal partját is meg akarta szerezni, Oroszország a tengerszorosokra, Galíciára, Kelet-Poroszországra és Sziléziára támasztott igényt, Anglia pedig gyarmatbirodalmát kívánta növelni. Németország hódító étvágának elsősorban a legfőbb hadvezetőség adott hangot. Szélsőséges szószólói Belgium megszerzésére törekedtek, tartós megszállás és szoros gazdasági kapcsolat (vámunió) formájában, de terveik között szerepelt még vasércben gazdag francia területek anektálása, továbbá új gyarmatok szerzése, míg keleten a német hadi sikerek tetőpontján követeléseik Litvánia, Lettország, Lengyelország egészének, sőt Bjeloruszija és Észtország egyes részeinek megszerzéséig terjedtek. Friedrich Naumann „Mitteleurópa”-terve Németországból, Ausztria-Magyarországból és még több kisebb államból álló vámunió megalakítását célozta, természetesen német vezetés alatt. 1918 nyarán több gazdasági megállapodás mutatott ebbe az irányba.

Ami Ausztria-Magyarországot illeti, a Szerbia bekebelezésére törekvő körök a sorozatos vereségek kijózanították és a Monarchia bármikor kész lett volna az eredeti birtokállomány alapján, sőt akár kisebb területi veszteségek árán befejezni a háborút. Miután erre alkalom nem adódott, a hadiszerencse kedvező fordulata idején nyomban felmerültek különböző területi kompenzációk tervei, de valójában a Monarchia pusztá fennmaradása egyre bizonytalanabbnak tűnt.

Képtelenek voltak a Központi Hatalmak arra, hogy a lengyel kérdést megoldják, amikor a tulajdonképeni lengyel terület egésze a kezükbe került. Különböző elgondolásokban nem volt hiány, de a németek hallani sem akartak arról, hogy az előzőleg Poroszországhoz csatolt lengyel területekről lemondjanak és azt sem akarták, hogy a helyreállított Lengyelország jelentős erőt képviseljen. Az Osztrák-Magyar Monarchiával kapcsolatba hozott „kis” Lengyelország ügye a dualizmus zátonyán feneklett meg. A Központi Hatalmaknak a lengyel-ügyben tanúsított tehetetlensége egész politikájukat kedvezőtlen megvilágításba helyezte.⁹

A cári külpolitika Ausztria-Magyarország felbomlasztására törekedett, még ha ezt szövetségeseire való tekintettel nem is deklarálta nyíltan. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg főparancsnok már 1914. szeptember 17-én kiáltványban szólította fel a Monarchia népeit a Habsburg-ház uralmának megdöntésére és nemzeti céljaik megvalósítására. A párizsi orosz nagykövet 1914 októberében azt jelentette kormányának, hogy a franciák és még inkább az angolok körében bizonyos rokonszenv él Ausztria-Magyarország iránt, amelyet az orosz felfogás erőteljes hangoztatásával kell ellensúlyozni. „Ha személyes véleményemet mondom, nem mulasztok el egyetlen alkalmat sem, hogy rámutassak annak szükségességére, miszerint a Habsburg Monarchiának véget kell vetni, miután fennállása teljes anakronizmus és a részeit alkotó népeket - a lengyelek kivételével - politikai önállóságuk kivívására kell felhívni.”¹⁰ Erőteljes propagandát javasolt a nyugat-európai közvélemény befolyásolására és a szükséges pénz biztosítását kérte. Az angolok és a franciák hangulatának megváltoztatása a Monarchiából emigráló cseh és délszláv politikusok - Tomáš Masaryk, Eduard Beneš, Fraňo Supilo - feladata lett, akik Seton-Watson, Wickham Steed, Ernest Denis és mások közreműködésével a „Romboljátok szét Ausztria-Magyarországot!” jelszavát hirdették.

Kelet-Közép-Európa nemzetiségi alapon történő átrendezése helyes elgondolás lett volna, de az ezzel kapcsolatos tervek hamar elhagyták a nemzetiségi elv talaját és azt - miként Brătianu tárgyalásai tanúsították - más szempontoknak rendelték alá. „Vitathatatlan, - írta Denis 1915-ben a Monarchia felosztásával, közelebbről pedig a tervbe vett cseh-szerb korridorról kapcsolatban - hogy a Duna-menti területeket, amelyeket a cseh és a szerb királyságba bekebeleznének be, többségükben németek vagy magyarok lakják. Ez egyike azon eseteknek, ahol kényszerítve vagyunk a nemzetiségi elvet alárendelni magasabb rendű megfontolásoknak. Lehetetlen, hogy Csehország teljesen elzárva maradjon a tengertől és csak akkor lesz biztos kikötője, ha a szerbekkel való közvetlen összeköttetés révén kijuthat az Adriához. Legfőképpen pedig elengedhetetlen, hogy a magyarokat elválasszák a németektől...”¹¹ Nem érdektelen megemlíteni, hogy Denis, miközben nagyvonalúan osztogatta a magyar területeket Csehországnak és Szerbiának, amellyel érvelt, hogy Erdély a magyaroké maradjon. Ennek az agitációnak - noha nem ért el gyors sikert - része volt abban, hogy a Monarchia felosztása a háború utolsó szakaszában az Antant egyik hadicélja lett. A felhozott érvek azonban azt is jelezték, hogy Kelet-Közép-Európa nemzetiségi alapon való felosztását saját propagálói sem veszik komolyan. Intés volt abban a tekintetben is, hogy a térség területi újjárendezése nem épül majd szilárd elvi alapokra, hanem új ellentétek magvait fogja elhinteni.

Addig is több próbálkozás történt békekötés előkészítésére. 1916. december 12-én a Központi Hatalmak a semleges államokhoz intézett jegyzékükben javasolták béketárgyalások megkezdését,

⁹ A Központi Hatalmak képtelenek voltak a lengyelek számára elfogadható politikai megoldást javasolni. „Teljesen önálló lengyel királyságról nem lehet szó. Nincs ez a lengyel nemzet érdekében... -írta ifj. Andrássy Gyula - Tehát a választás csak a között van, hogy a német birodalomhoz vagy Ausztria-Magyarországhoz csatoltassék-e a felszabadított Lengyelország. Andrássy, Gy.: *A világháború problémái*. Bp. Élet. 1916. 217-8. old.

¹⁰ Stieve, F.: *Izwolski im Weltkrieg*. 1914-17. Berlin. 1925. 120. old.

¹¹ Horváth im. 335. old.

december 16-án az Egyesült Államok elnöke hívta fel békekötésre a hadviselő feleket, a német Reichstag 1917 júliusában az annexió és hadisarc nélküli béke mellett foglalt állást, augusztusban pedig XV. Benedek pápa próbált békét közvetíteni - szintén hiába. A kísérleteket az hiúsította meg, hogy az átmeneti német hadsereg láttán az Antant táborában - elsősorban Angliában - az a meggyőződés kerekedett felül, hogy Németország félelmetes erejét és a kontinensen kialakult túlsúlyát csakis katonai győzelemmel lehet felszámolni, másrészt az, hogy a kül- és belpolitikai kérdésekben egyaránt döntő befolyásra szert tevő német hadvezetőség - addigi sikereitől elvakítva - hallani sem akart megegyezésről, hanem békediktátum útján akarta Németország kontinentális hegemoniáját megszilárdítani.

Az Európát megosztó szakadék a már több mint két éven át dúló háború során elmélyült, a régi ellenfelek halálos ellenségekké váltak. Az addig hozott irtózatosságot csak a döntő győzelem igazolhatta. A szemben álló felek vezetői úgy érezték, hogy mindenfajta megegyezés a status quo ante alapján vagy annak minimális módosításával nyilvánvalóvá tenné az addigi küzdelem értelmetlenségét, a felelős politikusok bűnösségét és a tömegek elkeseredése elsöpörné őket. Győzelemre volt tehát szükségük, győzelemre minden áron és ehhez elsősorban azok ragaszkodtak, akik, mint Anglia, Németország és Franciaország, kétségtelen sikerekre hivatkozhattak. Az erők polarizálódásával a gondolkozásmód is polarizálódott - a „mindent vagy semmit” jegyében.

Németország döntő győzelmében a Monarchia számos vezetője nem hitt, sőt nem is kívánta. A Ferenc József halála után trónra lépő IV. Károly - sógora, Sixtus bourbon-pármái herceg útján - titkos békeajánlatot tett Franciaországnak: „Add tudomására titkosan és nem hivatalosan Poincaré úrnak, a Francia Köztársaság elnökének, hogy minden eszközzel, egész személyes befolyásomat felhasználva, szövetségeseimnél támogatni fogom az Elzász-Lotaringiára vonatkozó jogos francia követeléseket.”¹² - írta saját kezű levelében az uralkodó. Miután az Antant győzelmét sem az olasz, sem a román beavatkozás nem hozta meg, a francia diplomácia ezt a célt az Ausztria Magyarországgal kötendő különbéke útján akarta elérni, mert annak kiválása esetén Németország egyedül nem folytathatta volna a háborút. A francia válasz ezért nem volt kedvezőtlen, a különbéke megvalósítása azonban leküzdhetetlen akadályokba ütközött. A frontokon a német és az osztrák-magyar alakulatok egymás mellett, keverten állomásoztak. Attól lehetett tartani, hogy különbéke esetén fegyveres összeütközésekre, a hátszágban pedig polgárháborúra kerül sor, amelynek kockázatát IV. Károly azért sem vállalhatta, mert az Antanttól nem kapott egyértelmű ígéretet a Monarchia integritásának megóvására. A „kiugrás” tehát elmaradt, a háború tovább folyt, sőt az Amerikai Egyesült Államok belépésével kiszélesedett.

Nagy Britannia 1914 novemberében kihirdetett és súlyos ellátási nehézségeket okozó tengeri blokádja Németország korlátozott méretű tengeralattjáró-háborúval válaszolt, de azt az USA erélyes tiltakozására kénytelen volt abbahagyni. 1917. február 1-én azonban a német kormány, miután a győzelem kivívására a szárazföldön nem nyílt lehetőség, a hadvezetőség sürgetésére bejelentette a korlátlan tengeralattjáró háborút, jöllehet számolnia kellett az USA hadba lépésével. Ezzel megismételte a háború kitörésekor már elkövetett hibát. A Schlieffen-terv alkalmazása után egy másik egyoldalú és - mint utóbb kiderült - hibás katonai mérlegelés alapján politikai szempontból végzetes döntést hozott: Egy katonai győzelem kétes reményében vállalta a háború kiszélesítését, ellenségei számának növelését. Mint ahogyan 1914-ben a francia hadsereg bekerítésének lehetősége kedvéért vállalta a belga semlegesség megsértésének ódiáját annak várható következményeivel együtt, most Nagy Britanniának a tengeralattjáró-háborútól remélt kapitulációja kedvéért az USA hadba lépését. A döntéshez a német kormány szövetségeseinek hozzájárulását is kikérte, akik azt vonakodva ugyan, de megadták. Washington 1917. február 3-án valóban megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, április 6-án pedig hadat üzent Németországnak. Nem szövetséges, hanem „társult” hatalomként lépett a háborúba, nem csatlakozott az 1914. szeptember 5-i egyezményhez, sem az Antant háborús célkitűzéseit rögzítő titkos megállapodásokhoz, amelyeknek tartalmáról az amerikai kormánynak egyébként sem volt pontos tudomása.

A tengeralattjáró-háború nem tudta az angolokat kiéheztetni. Sok nehézséget okozott, de az angol kormány idővel megtalálta a megfelelő ellenszert, a Nagy Britanniába tartó kereskedelmi hajók védelmét. Ugyanakkor tovább rontotta a Központi Hatalmak helyzetét, mivel az USA beavatkozását sem katonai, sem diplomáciai téren nem tudták ellensúlyozni. Hiba volt a tengeralattjáró háború azért is, mert egyre több jele volt annak, hogy Oroszország nem tudja folytatni háborús erőfeszítéseit.

¹² Bourbon, S.: *L'offre de paix séparée de l'Autriche*. Paris, Plon, 1920. IV. Károly levelének hasonmásával 408. old.

Forradalom Oroszországban

1917 februárjában Pétervárott kitört a forradalom. A cárt lemondatták és a rendszer ellenzékének mérsékelt politikusaiból ideiglenes kormány alakult. Az orosz hadsereg támadó jellegű hadműveletre alkalmatlanná vált, ami a Központi Hatalmak keleti frontját mentesítette az addig ránehezedő nyomástól.

A cárizmus bukása számos tényezőre vezethető vissza, de közvetlen oka a háború és a cári haderő veresége volt. Ilyen méretű küzdelemre a részt vevő országok nem készültek fel és minél elmaradottabb volt gazdasági rendszerük, minél korszerűtlenebb politikai szervezetük, annál kevésbé tudtak megbirkózni a háborús nehézségekkel. Oroszország ipara nem tudta az óriási hadsereget fegyverrel és hadianyaggal ellátni. Az emiatt elszenvedett vereségek aláásták a kormány tekintélyét, mely képtelen volt arra is, hogy megszervezze a front és a városok egyidejű ellátását. Pétervárott és Moszkvában az emberek fáztak és éheztek.

Oroszországban - és kisebb-nagyobb mértékben egész Európában - maga a háború előtti rendszer vált kérdésessé: a társadalom gazdasági rendje, a hatalom gyakorlásának módja és végül, de nem utolsósorban maga a hagyományos diplomácia, amely addig titkon, zárt ajtók mögött meglehetősen ügyességgel intézte a világ sorsát. Most azonban csődöt mondott. Nem tudta a világháború kitörését megakadályozni és azt kellő időben felszámolni. A háború az európai történelem legnagyobb válságává nőtte ki magát. A vén kontinens épp elég fegyveres összeütközést élt át a vallási ellentétek kiéleződése nyomán vagy a francia forradalmat követően, de egynek sem voltak olyan végzetes következményei, mint annak ami 1914 nyarán elkezdődött. Az emberek mindinkább úgy érezték, hogy a szarajevói merénylet nyomán kiesett a világ feneke és elszabadult a pokol. A fennálló rendszer csődbe jutott, a régi értékek sorra devalválódtak. Mit ér az a társadalom és mit az a politikai rendszer, amely milliókat kényszerít öldöklésre és milliárdos értékeket pusztít el, egyre kevésbé érthető célok érdekében, még szegényebbé téve az egyébként is nyomorgókat? Ilyen körülmények között minél élesebb volt a rendszer kritikája, annál meggyőzőbbnek tűnt és annál több hívőre talált. Ahogy múltak a háború évei és hónapjai, úgy terjedt és erősödött az a hit, hogy a rengeteg áldozatot követelő küzdelemnek csak akkor van értelme, ha nem a határok módosításáért, nem új gyarmatokért vagy támaszpontokért folyik, hanem olyasmért, ami mindenkinek érdekében áll: a javak igazságosabb elosztást biztosító társadalmi rendért és a háborúk végleges kiküszöböléséért.

Az orosz bolsevik párt vezetője, a svájci emigrációban élő Vlagyimir Iljics Lenin kezdettől fogva hangoztatta, hogy az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni. Vagyis: a fennálló rendszernek a háború által előidézett válságát a rendszer megdöntésére kell felhasználni. 1914-ben a sovíniszta hangulattal szemben csak kevesen mertek fellépni, de a háború megérlette a változás feltételeit. Először éppen a legtöbb ellentmondással terhelt Oroszországban.

A marxizmus-leninizmus sikereinek magyarázata, bukásának elemzése nem e munka feladata. Csupán annak megállapítására szorítkozik, hogy lényege a polgári társadalom bírálata volt. Tagadta vagy legalább is kétségbe vonta eredményeit, elkerülhetetlennek minősítette közeli bukását és felváltását a proletariátus osztályharca nyomán a termelőeszközök köztulajdonára épülő szocialista társadalommal. A marxizmus kétségtelen hatása a polgári társadalom válságaival függött össze, azoknak volt az árnyéka, mely nyomban elhalványult, mihelyt a társadalom újra elfogadhatóan működni kezdett. A világháború a polgári társadalomhoz vezető európai fejlődés legnagyobb válsága volt és ne vitatkozzunk azon, hogy ez a társadalom a maga császáraival és királyaival, a vezető diplomáciai posztokat betöltő arisztokratáival polgári volt-e vagy sem? A háború mindenestre alkalmas volt arra, hogy ezt a fejlődést és annak irányát megkérdőjelezze.

Érdektelen, vajon Lenin híven interpretálta-e Marxot vagy sem, mint ahogyan az is, hogy a marxizmus társadalomelmélete mennyiben vált Oroszországra alkalmazható. Tény, hogy az orosz történelem más utakat követett, mint általában az európai. Az oroszokat más hatások érték, más folyamatok formálták, mint a többi európai népet. A nyugati kereszténységet csak hírből és negatív beállítással ismerték, a reformáció nem érintette őket és a felvilágosodás eszméivel sokkal szűkebb réteg tagjai kerültek kapcsolatba, mint másutt Európában. A folyamatos változás, a fejlődés igénye valamint az egyén jogainak - és felelősségének - elismerése idegen maradt számukra és ugyancsak idegen az a racionális gondolkozásmód, mely az európaikat jellemezte és jellemzi ma is. A Kreml híres tornyait nem a nyilak, hanem az ágyúk korában építették, amikor már semmi gyakorlati hasznuk sem volt, mert a támadók könnyen a védők fejére dönthették őket. Az oroszok öntötték a világ legnagyobb bronzágyúját - sohasem lőttek vele. Ők a világ legnagyobb harangját - soha meg nem kondították, hiszen elrepedt, amikor az öntögödörből kiemelték, de egyébként sem akadt olyan torony, ahová felfüggeszthették volna. Miért készítették hát akkor?

Az orosz mentalitás racionális helyett misztikusnak mondható, és ez a vonása a politikai kérdések tekintetében is megnyilvánul. Az orosz „forradalmi” értelmiség tagjai eretnek szekta hívőire emlékeztetnek,

semmint európai irástudókra.¹³ Érveik, amelyek nyugaton sükedt fülekre találtak volna, az orosz közegben meggyőzően hatottak, így maga a forradalom gondolata, mely nem meghatározott politikai célok elérésének eszköze, amikor más módszerek nem vezetnek eredményre, hanem maga a cél, olyan misztikus valami, mint az egyén számára a megváltás. Szabadulást jelent az eredendő bűntől, - az adott esetben - a társadalom minden igazságtalanságától.

Az orosz forradalmárok - akárcsak az oroszok általában - mély, ösztönös ellenszenvvel viseltettek a Nyugat iránt, ami a marxizmus oroszországi sikerének egyik magyarázata. A marxizmus a nyugati - az európai - társadalmi fejlődés egészének kritikája és eredményeinek tagadása volt. Azt hirdette, hogy az addigi individuális irányzattal szemben egy kollektív társadalmi rendnek kell következnie, mégpedig forradalmi úton és ennek a forradalomnak eljövetele szükségszerű, előbb vagy utóbb elkerülhetetlen. Az oroszok igazolva látták ösztönös vonzódásukat a forradalom iránt és ami a marxizmusból igazán érdekelte őket, az a forradalmi erőszak igazolása volt. Az eretnek szektához való tartozásukból adódóan ez a legfőbb, az egyetlen morális kérdésnek számított. Ami a forradalomhoz, a hatalom megragadásához szükséges, az jó és helyes, sőt kizárólag az a helyes. Csernyisevskijtól Bakunynon, Nyecsajeven és a nihilistákon át így vezetett az út Leninhez és a bolsevikokhoz.

A forradalmároknak - viszonylag kevesen voltak - olyan helyzetre volt szükségük, amikor a vezetés szilárdsága és önbizalma megrendül és a forradalom elvont, misztikus jelszava a tömegek által közvetlenül érzékelhető szükségletekhez kapcsolódik. Ez az idő jött el 1916-17 telén.

Oroszország addigra felélte tartalékait és mint hadviselő, kimerült. A katonai vereségek és a közellátás csődje megbuktatták a cári egyeduralmat, de az annak helyébe lépő polgári kormányzat képtelen volt megállítani a bomlás folyamatát. Nyilvánvaló volt, hogy az értelmetlen vérontást be kell fejezni, a nyomorgó tömegeket pedig el kell látni a nélkülözött javak kisajátítása révén. A háború befejezése érdekében különbékét kell kötni, vagyis szakítani a szövetségeseikkel. Mind a különbékéért, mind a szakításért magas árat kellett fizetni, a társadalmi átalakulásról nem is szólva.

A cárizmus bukását a francia és az angol kormány vegyes érzelmekkel fogadta. Egyrészt aggódott az orosz haderő gyengülése miatt, másrészt abban reménykedett, hogy egy polgári demokratikus rendszer nagyobb mértékben tudja az orosz tömegeket további erőfeszítésekre bírni, mint a korhadt cári apparátus. Nem számoltak Oroszország elementáris békevágyával, mint ahogyan nem számolt ezzel az Ideiglenes Kormány sem, amely szövetségesei követelésére megkísérelte a háború folytatását. Miljukov külügyminiszter május elseji jegyzékében kijelentette, hogy „az egész nép a döntő győzelemig akarja folytatni a világháborút és az Ideiglenes Kormány szövetségeseinek irányában vállalt kötelezettségeit minden tekintetben teljesíteni szándékozik.” Az antantbarát külügyminiszternek azonban a tömegek nyomására már május 15-én le kellett mondania és kudarcot vallott az orosz seregek júniusi támadása is. Az új vezetés nem tudta a hatalmas ország belső és külső problémáit megoldani.

Lenint a német hadvezetőség Svájcban leplombált vasúti kocsiban juttatta el Oroszországba, hogy a forradalmi mozgalom terjedése révén az orosz haderőt kiiktassa a háború tényezői közül. Lenin hazaérkezésének pillanatától kezdve szembefordult az Ideiglenes Kormánnyal és a hatalom megragadását hirdette egy szocialistának nevezett társadalmi berendezés kiépítése érdekében. Tisztában volt azzal, hogy az orosz tömegek legfőbb vágya a háború befejezése és az, aki ezt meghozza nekik, számíthat támogatásukra. Tehát békét kell kötni, akármilyen nehéz feltételek mellett, hiszen azok úgysem maradnak fenn, mert a továbbgyűrűző forradalom a német seregeket éppúgy szétzilálja majd, mint a francia vagy az angol hadosztályokat.

De mi lesz azután? Milyen lesz az új állam, milyen az új „szocialista” társadalom? A válasz felette bizonytalanul hangzott, általánosságokra szorítkozott. Lenin éveket töltött Angliában és Svájcban, de nincs nyoma annak, hogy az angol parlamentarizmus, vagy a svájci kantonok önkormányzata felkeltette volna érdeklődését. A polgári társadalmat könyörtelenül elpusztítandónak tartotta és hiábavaló kísérlet öt néhány kiragadott idézet alapján humanistának álcázni. A nagy háború általánossá tette azt a meggyőződést, hogy a kitűzött cél érdekében minden megengedett. Ha Konstantinápoly elfoglalása érdekében fel lehetett áldozni egymillió embert, miért legyenek erkölcsi gátlásai azoknak, akik meg akarják szüntetni azt a rendszert, mely hajlandó hódító célok érdekében ennyi embert feláldozni? Lenin pontosan tudta, mit akar megsemmisíteni, arról, hogy mit kellene a helyébe állítani, legfeljebb sejtései voltak.

A hatalom megragadása az „októberi forradalommal” következett be, mely valójában katonai puccs volt a bolsevikok befolyása és vezetése alatt álló pétervári katonák és matrózok részvételével. Forradalom vagy államcsíny? Mindegy: a hatalom Lenin és a bolsevikok, vagyis a társadalom radikális átalakítását hirdető csoport kezébe került. Ez viszont további anarchiát, majd többéves polgárháborút jelentett. Ennek

¹³ „Semmi sem lehetett idegenebb az orosz hagyomány számára” - írja a kérdést kitűnően ismerő Szamuely Tibor - „mint az a gondolat, hogy a politika a lehetséges művészete. Híven ahhoz a talajhoz, mely táplálta, az értelmiség történelmi feladatát az Abszolútum elérésében látta: abszolút szabadság, abszolút egyenlőség, abszolút boldogság. Bármilyen kevesebb az abszolútnál, elképzelhetetlen, a pragmatizmus az ördög találmánya.” Ld. Szamuely, T.: *The Russian Tradition*. London. Fontana Press. 1988. 209. old.

során - és a vizsgált kérdés szempontjából ez a legfontosabb - a hajdani kelet-közép-európai régióhoz tartozó jelentős területek váltak ki az orosz birodalom kötelékéből. A térség területi állománya újból felosztásra került, de ezen túlmenően a társadalom szerkezeti átalakítását is napirendre tűzte az egyik szomszédos nagyhatalom. Kelet-Közép-Európa kettős értelemben is válságövezetté vált.

A „szovjet” kormány megalakulása után nyomban kijelentette, hogy nem tekinti magára nézve kötelezőnek azokat a megállapodásokat, amelyeket a cári kormányzat az antant kormányaival „a háború folytatására és az elérendő hódításokra vonatkozóan” kötött és első, - legfontosabb - feladatának a háború befejezését, a mielőbbi békekötést tekinti. A Lenin által megszövegezett dekrétum igazságos és demokratikus - vagyis annexiók és hadisarc nélküli - béke megkötését javasolta. A dekrétum azt is leszögezte, hogy a szovjet kormány megszünteti a titkos diplomáciát, minden tárgyalást teljesen nyíltan, az egész nép színe előtt folytat és haladéktalanul hozzákezd a háború előtt vagy alatt a cári kormányzat által kötött titkos szerződések nyilvánosságra hozatalához, ami egyértelmű szakítást jelentett az Antant szövetségi rendszerével. Hogy mennyire volt őszinte, azt a későbbi események mutatták meg.

Várható volt, hogy miként 1789 után Franciaországnak szembe kellett néznie a feudális Európával, Szovjetországnak is meg kell küzdenie a „tőkés” hatalmakkal, de 1917-ben az európai államok két csoportja elkeseredett vívott egymással, ami megakadályozta, hogy közös erővel lépjenek fel. Amikor Lenin a hatalom megragadását sürgette, rámutatott arra a veszélyre, hogy az Oroszország rovására kötött különbéke úgy hiúsítható meg, ha a forradalmi Oroszország ajánl békét a hadviselő feleknek. „Száz közül kilencvenkilenc eshetőség szól amellett - írta Lenin - hogy a németektől legalább fegyverszünetet kapunk.”¹⁴

November 21-én a szovjet kormány táviratilag felhívást intézett valamennyi hadviselő félhez a hadműveletek beszüntetése és a békekonferencia összehívása érdekében. Az antant hatalmak nem ismerték el a szovjet kormányt és az amerikai segítségben bízva elutasították a szovjet javaslatot, a német vezetést pedig a szovjet kezdeményezés csak annyiban érdekelte, amennyiben az Oroszországgal kötött béke esetén kedvezőbb kilátásokkal folytathatta volna a harcot a franciákkal és az angolokkal. Mindenesetre kijelentette, hogy kész a tárgyalások megkezdésére.

Oroszország és a Központi Hatalmak között a fegyverszüneti egyezményeket a német megszállás alatt álló Breszt-Litovszkban 1917. december 5-én kötötték meg, hogy tartama alatt a békeszerződés pontjaiban megállapodhassanak. A szovjet javaslat elutasított mindenféle annexiót, követelte a megszállt területek kiürítését, a népek önrendelkezési jogának érvényesítését, a nemzeti kisebbségek önkormányzatának biztosítását, elvetette a hadisarc fizetését és hangsúlyozta, hogy a gyarmati kérdéseket az önrendelkezési jog elvének megfelelően kell rendezni. Mindezt a forradalom propagálása érdekében. A javaslatot a Központi Hatalmak képviselői azzal a feltétellel fogadták el, hogy valamennyi hadviselő fél „kivétel és fenntartás nélkül” magáévá teszi annak pontjait. Miután ismerték az Antant elutasító álláspontját, biztosították a maguk számára a visszalépés lehetőségét.

Az amerikai hadbalépés hatása

Ami a másik oldalt illeti, miután a háború eldöntése lényegében az amerikai fegyverektől függött, az Antant vezetői között mindinkább Woodrow Wilson az USA elnöke került előtérbe. Előnye volt az is, hogy az USA-t nem kötötték a szövetségesek háborús szerződésai, és ezért Wilson általános érvényűnek látszó, népszerű programot tudott megfogalmazni, amely az ellenfél táborában is kedvező visszhangra találhatott.

Wilson és az amerikaiak kritikája mindenekelőtt az európai diplomácia hagyományos egyensúlypolitikája ellen irányult, amelyet felelőssé tettek a háborúért. Azt akarták új elveken felépülő „kollektív” biztonsági rendszerrel felváltani, mely kiküszöböli a háborúkat a nemzetközi életből, valahogy úgy, ahogyan az állam is kiküszöbölte a magánháborúkat és a vérbosszút az „erőszak monopóliumának” megteremtésével. Kritikájuk csak részben volt megalapozott. A hatalmi politikának nem az elvi politika az alternatívája. Elvet csak elvvel lehet szembeállítani, (például a dinasztikus öröklési elvvel a népek önrendelkezési jogának elvét) és az elvi politika csak akkor lehet eredményes, ha olyan hatalmi tényezőkre épül, amelyek erősebbek a szemben állóknál. Nem a hatalmi egyensúly keresése volt a háború oka, hanem az egyensúly hiánya! A hatalmi egyensúly az államközösség stabilitását, vagyis a békét biztosította, míg az elvek a rendszer elemeinek legitimitást adtak, - vagyis azt, hogy igazságosnak, jogszerűnek legyenek nevezhetők. Az elvek sikere hatalmi tényezőkön múlik, de a hatalmi viszonyok akkor tartósak, ha általánosan elfogadott alapelveknek felelnek meg.

Ami a jogot illeti, tartalmilag igazságosnak, helyesnek kell lennie, a társadalom egyetértésével kell találkozni. Alanyai a jog által védett értékeket magukénak vallva, szabályait önként követik. Ugyanakkor mögöttük áll az államhatalom is, hogy szükség esetén kényszerrel érvényesítse a jog rendelkezéseit. Miután

¹⁴ Lenin, V.I.: *Művei*. Bp. Szikra, 195? XXI. köt. 330. old.

a nemzetközi jog mögött nincs elkülönült hatalmi apparátus, szabályainak tiszteletben tartását hatalmi egyensúly biztosítja. Az egyensúly nem engedi meg, illetve igen kockázatosná teszi a nemzetközi jog valamely alapvető elvének tagadását, mert egyensúly esetén a támadó állam nem elég erős ahhoz, hogy akaratát érvényesítse.

Az egyensúly-politikát akkor lehetett volna elvetni, ha a nemzetközi jog érvényesülését más szervezett hatalom garantálja. Ilyen azonban ma sincs. A kollektív biztonság wilsoni koncepciója tulajdonképpen a parlamentáris rendszert vitte át a nemzetközi kapcsolatok területére, nélkülözve azonban azt a hatalmat, mely a parlamentek határozatait érvényesíti és azoknak nyomatékot ad. Ez csak a következő évtizedekben lett nyilvánvalóvá és addig az új koncepciót illúziók sora kísérte.

Wilson, hogy az Antant népeit további háborús erőfeszítésekre bírja és hogy egyúttal gyengítse a Központi Hatalmak ellenállását, megpróbált a küzdelemnek demokratikus színezetet adni, népszerű háborús célokat kitűzni. Pétervári képviselőinek sürgetésére 1918. január 8-án az amerikai kongresszushoz intézett üzenetében megfogalmazta híressé vált 14 pontját.

Ezek magukba foglalták a titkos diplomácia megszüntetését, a tengerek és a kereskedelem szabadságát, a fegyverzetek csökkentését, a gyarmati kérdéseknek az érintett népek érdekeit figyelembe vevő rendezését, a megszállt orosz területek kiürítését és annak biztosítását, hogy Oroszország „függetlenül dönthesse saját politikai és nemzeti fejlődése tekintetében”, Belgium függetlenségét, Elzász-Lotharingia visszacsatolását Franciaországhoz, Olaszország határainak a nemzetiségi elv szerinti revízióját, Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségének visszaállítását, a Török Birodalom felosztását a nemzetiségi elv alapján, a tengerszorosok szabadságát, Lengyelország helyreállítását, a Nemzetek Szövetségének megalkotását. A 10. pont a Monarchiáról a következőképpen szólt: „Ausztia-Magyarország népeinek, amelyeknek a többi nemzet között biztosítva akarjuk látni, elsőrendű lehetőséget kell adni az autonóm fejlődéshez.” A rugalmasan megfogalmazott szöveg nyitva hagyta a Monarchia sorsának kérdését, de úgy tűnt, az Antant megelőlszik föderatív átalakításával és nem kívánja területét lényegesen megcsonkítani, még kevésbé felosztani.

Későbbi nyilatkozataiban Wilson még elvontabb célokat szövegezett meg, amelyek szerint a Szövetséges és Társult Hatalmak a jog és az igazság érvényesüléséért, a demokratikus átalakulásért, a kis nemzetek jogaiért harcolnak.

A küzdelem tehát két síkon folyt: célok elfogadásáért, elvek elismeréséért a propaganda eszközeivel, valamint a frontokon, a lövészárkokban a fegyverek erejével. Amíg az erők egyenlők voltak, remélni lehetett a meghirdetett elvek érvényesülését, de ha valamelyik fél döntő fölényre tett szert, az elvek nyomban háttérbe szorultak, ahogyan ezt a Központi Hatalmak fellépése Breszt-Litovszkban, később pedig az Antant magatartása a fegyverszüneti tárgyalásokon, majd a békeszerződések megkötése során bizonyítani fogja.

Bresztben a német külügyminiszter bejelentette, hogy az a feltétel, amelytől függően a szovjet javaslatot elfogadták, nem következett be, a Központi Hatalmak korábbi nyilatkozatai tárgyitalanokká váltak. Követeléseik a katonailag megszállt lengyel, litván, lett, bjelorusz területek megszerzésére irányultak, amelyekből - az önrendelkezési jog elvére való hivatkozással, de azt tartalmilag meglehetősen önkényesen értelmezve Németországtól függő kis államokat hoztak volna létre. Tárgyalási pozíciójuk erősítése végett meghívták a breszti konferenciára az ukrán Rada képviselőit, akikkel külön megállapodást kötöttek.

A szovjet küldöttség az időhúzás, a halogatás taktikáját választotta. L. D. Trockij kijelentette, hogy „se béke, se háború” - azaz nem fogadja el a feltételeket, de a háborút sem folytatja tovább. A breszti tárgyalások jó lehetőséget biztosítottak a forradalmi propaganda számára. Ettől pedig gyors sikert várt.

Az oroszországi forradalomnak valóban nagy hatása volt, főleg az Osztrák-Magyar Monarchiában, amelynek viszonyai nem egy vonatkozásban az 1917 előtti oroszországi állapotokhoz hasonlítottak. Bécset éhínség fenyegette, tömegesen fordultak elő sztrájkok és tüntetések, a hadseregben mind sűrűbbek lettek a dezertálások. A nemzetiségek vezetői nyíltan követelték az önrendelkezési jog megadását, a tömegek pedig az általános választójogot és a demokratikus átalakulást. Németországban is kritikus volt az élelmezési helyzet, de a forradalom kitörésére nem lehetett számítani, amíg a haderő nem szenved vereséget.

Február 18-án a német hadsereg keleten támadásba ment át és gyorsan haladt előre. Lenin minden energiáját latba vetette, hogy pártját a breszti feltételek elfogadására rábírja. Álláspontja végül is győzött, de közben a németek még súlyosabb feltételeket tartalmazó ultimátumot küldtek a szovjet kormánynak. A szovjet megbízottak március 3-án minden vita nélkül aláírták a békeszerződést. A breszti béke közvetve ugyan, de megerősítette az Antant elhszántságát, hogy a háborút Németország teljes leveréséig folytatja. Annak keleti térnyerése veszélyeztette nyugati szomszédait és fordítva: nyugaton elért győzelem esetén döntő erővel fordulhatott volna Oroszország ellen. A breszti béke sorsának a nyugati fronton kellett eldőlnie.

A francia és az angol kormány, abban a hiszemben, hogy a bolsevikok nem maradnak sokáig hatalmon, a szervezkedő ellenforradalmi csoportokat támogatta, hogy segítségükkel új keleti frontot hozzon létre és az Oroszországba szállított hadianyagot azok kezébe juttassa. Terveikben fontos szerep jutott az orosz fogságba esett cseh és szlovák katonákból szervezett hadtestnek. Részben a Központi Hatalmak próbálkozásaiából - de végül is nélkülük - részben pedig, de nagyon töredékesen - az Antant törekvéseiből

alakult ki az a sajátos helyzet, mely a Németország és Oroszország közé szorult népek sorsát a következő két évtizedben meghatározta.

1918. március 5-én írták alá a Központi Hatalmak képviselői és Románia megbízottai Buftéában az előzetes, május 7-én pedig Bukarestben a véglegesnek szánt békeszerződést, amelynek értelmében Romániának le kellett mondania Dobrudzsáról, a Monarchia javára pedig a Kárpátokban egy keskeny határsávról, de kárpótlásként megkapta Beszarábiát, amelyet a román csapatok a szovjet kormány tiltakozása dacára előzőleg megszálltak. A szerződés megkötésével Románia megszegte az 1916-os egyezményt, de annak formális megerősítésére nem került sor. Breszt és Bukarest jelezték a központi hatalmak sikereinek tetőpontját. Európa közepe Antwerpentől a Fekete-tengerig, Narvától a Piavéig és a Balkán Monasztírig a német hadsereg által összetartott csoportosulás hatalma alatt állott. Rövidesen azonban fordult a kocka.

A központi hatalmak összeomlása

1918 tavaszán a német hadvezetés több nagy támadást indított a nyugati harctéren, ahol az orosz frontról átszállított egységekkel a német hadsereg először került számbeli fölénybe. Március-május folyamán a németek jelentős sikereket értek el, de a frontot áttörni és a döntést kierőszakolni nem tudták. A mind nagyobb számban érkező amerikai csapatok a számbeli fölényt ismét az Antant javára billentették. Áprilisban 100 000, májusban és azt követően havonta 200 000 amerikai katona szállt partra Franciaországban. Az Antant seregei a németekénél jobb és hatékonyabb fegyverzettel rendelkeztek.

Az átmeneti német győzelmek végzetes hatással voltak az Osztrák-Magyar Monarchia sorsára. A győzelmek hírére Czernin külügyminiszter harcias beszédet mondott, mire válaszul Clemenceau francia miniszterelnök leleplezte a Sixtus-féle különbéke kísérletet. Czernin megbukott, IV. Károly pedig kénytelen volt Canossát járni és 1918. május 14-én új tizenkét évre szóló szövetségi szerződést kötni Németországgal. Az Antant belátta, hogy a Monarchiát nem tudja Németország oldaláról leválasztani. Megszűnt az ok, mely miatt addig viszonylagos kíméletben részesítette és elhatározta, hogy a háborút a Monarchia felbomlasztása útján fogja megrövidíteni és megnyerni. A Wilson 10. pontja négy hónappal meghirdetése után elvesztette érvényét.

A Czernin-Clemenceau vitával egyidejűleg – 1918. április 8-án - ült össze Rómában Közép-Európa elnyomott nemzetiségeinek kongresszusa, hogy összeegyeztesse az olasz, a cseh, a román és a délszláv érdekeket. Olaszország a Monarchiát tekintette legfőbb ellenfelének, de nem rokonszenvezett a nemzetiségi mozgalmakkal, mert attól tartott, hogy a Monarchia felbomlása után létrejövő délszláv állam keresztezi majd célkitűzéseit. Az olasz csapatok 1917 őszi veresége, valamint az a tény, hogy Wilson nem ismerte el a nemzetiségi alapon nem indokolható olasz igényeket, Róma külpolitikáját is megváltoztatta. Az ottani kongresszuson elfogadott határozatok hangsúlyozták a Monarchia elleni közös harcot, valamint a szerb, a horvát, a szlovén és az olasz érdekek közösségét. Ez az érdekközösség távolról sem volt teljes, de az egység külső látszatát sikerült megteremteni. Ettől kezdve Olaszország az elnyomott kis nemzetek védőjének szerepében a Monarchia teljes felosztását követelte, amely célkitűzést a már említett okból a többi antanthatalom is magáévá tette.

Ebben része volt a csehszlovák hadtest szibériai szereplésének. A szovjet kormány a csehszlovák nemzeti tanács vezetőjével, Masarykkal folytatott tárgyalások után hozzájárult ahhoz, hogy a csehszlovák hadtestet Oroszországból Vlagyivosztokon át a nyugateurópai hadszíntérre szállítsák. A hadtest vezetői azonban megtagadták a szovjet kormány utasításainak teljesítését és 1918 májusában a transzszibériai vasút hosszú szakaszát hatalmukba kerítették. A kb. 40 000 főnyi hadtest létszáma a háború haderőéhez képest nem volt jelentős, de az adott helyen és az adott időpontban fontos segítséget nyújtott az Antantnak. Ahogyan Beneš megfogalmazta: „Nem egyedül és nem kizárólag szibériai intervenciónk volt az, amely a szövetségeseket arra bírta, hogy de jure elismerjenek bennünket”, vagyis az intervenciónak nagy része volt az elismerés megadásában és - ugyancsak Beneš szerint – „szibériai hadseregünk nagy szolgálatot tett a szövetségesek politikájának.”¹⁵

Ennek megfelelően Franciaország 1918. június 30-án, Nagy Britannia augusztus 9-én, az USA pedig szeptember 3-án a Csehszlovák Köztársaságot szövetséges nemzetként, a csehszlovák légiókat pedig szövetséges haderőként ismerte el, ami döntő lépés volt a Monarchia felosztása felé. A délszláv állam létrejöttét az Ante Trumbić horvát politikus és Nikola Pašić szerb kormányfő által aláírt 1917. július 20-i korfui egyezmény készítette elő, amelyhez a szlovének nevében Korošec 1918. március 2-án csatlakozott. Mindezeket az Antant diplomáciája előmozdította és támogatta, bár a délszláv állam hivatalos elismerésére

¹⁵ Beneš, E.: *Souvenir de guerre*. Paris. Leroux, 1929. II. köt 203-4. old.

csak a hadműveletek befejezése után került sor. Szövetséges nemzetként ismerte el az Antant Lengyelországot is.

E döntések Közép-Európa térképének teljes átrajzolásához vezettek és Európa jövőjét olyan irányba terelték, amely aligha állt összhangban a döntéshozók igazi érdekeivel és távolabbi céljaival. Kétségtelen, hogy az Osztrák-Magyar Monarchián mindinkább kiütköztek a bomlás tünetei. Betegsége régi keletű volt, de abban, hogy az gyógyíthatatlanná vált, az Antantnak döntő szerep jutott. Ott az a felfogás kerekedett felül, hogy a Monarchia az európai egyensúly fenntartásában vitt szerepét többé nem töltheti be, az USA hadbalépésével pedig maga az európai egyensúly fogalma tűnt túlhaladottnak. A békét az amerikaiak nem az erők egyensúlyától, hanem más szervezeti megoldásoktól remélték. Hogy ezek nem válnak be, azt még nem tudhatták.

Augusztusban a nyugati fronton az Antant ellentámadásai a német haderőt visszavonulásra kényszerítették. Ezzel a központi hatalmak utolsó reményei foszlottak szét, ami maga után vonta szövetségük széthullását. Amikor az Antant Szaloniki térségében operáló serege támadásra indult, a bolgár front összeomlott és Bulgária fegyverszünetet kért. Az 1918. szeptember 29-én kötött egyezmény értelmében a megszállt területeket a bolgároknak ki kellett üríteniük, a bolgár haderőt lefegyverezték és az ország hadászati szempontból fontos pontjait az Antant csapatai szállták meg. Bulgária kapitulációja után Törökország is kivált a háborúból. A fegyverszüneti tárgyalásokat a török kormánnyal az angolok folytatták le. Az október 30-án aláírt mudroszi fegyverszüneti egyezmény értelmében a tengerszorosok a fővárossal, valamint Batum az Antant megszállása alá kerültek.

1918. szeptember 14-én, tehát még a bolgár összeomlás előtt, a Monarchia külügyminisztere jegyzéket intézett valamennyi hadviselő félhez, hogy vegyék fel a tárgyalásokat valamely semleges állam területén, de az Antant hallani sem akart semmiféle előzetes tárgyalásról. Miután biztosnak érezte győzelmét, tudta, hogy feltételeit a Központi Hatalmak előbb-utóbb kénytelenek lesznek elfogadni. Az Antant balkáni hadserege, amelynek keretében ott voltak az újjászervezett szerb hadosztályok, gyorsan nyomult észak felé. Ezzel a haderővel szemben a Monarchia már nem tudott összefüggő arcvonalat szervezni. Szeptember 29-én a német hadvezetés is az azonnali fegyverszünet mellett foglalt állást.

Október 4-én Németország és a Monarchia nyíltan fegyverszünetet kért Wilson 14 pontja alapján. Hogy ezek elfogadását tettekkel bizonyítsa IV. Károly bejelentette valamennyi nemzetiség teljes egyenjogúsítását és Ausztriának föderatív alapon való átszervezését. A magyar kormány a perszonálunió alapjára helyezkedett, de Tisza a parlamentben kénytelen volt elismerni: „Uraim, ezt a háborút elvesztettük!”

A szükséges konzekvenciák levonására, az Antant felé orientálódó kormány kinevezésére nem került sor. Wilson nevében Robert Lansing külügyi államtitkár október 18-án válaszolt a Monarchia békét kérő jegyzékére. Leszögezte, hogy Wilsonnak a Monarchiára vonatkozó pontja a Csehszlovák Köztársaság valamint a délszlávok nemzeti függetlenségének elismerése következtében túlhaladottá vált és e népek egyszerű autonómiája többé nem szolgálhat a béke alapjául. „A jegyzék - írta Beneš - megkondította a halálharangot a Habsburgok birodalma felett.”¹⁶ Ifjabb Andrássy Gyula, a Monarchia utolsó külügyminisztere, október 27-i jegyzékében elismerte a csehek és a szlovákok valamint a délszlávok függetlenségét és elismételte a béke megkötése iránti kérelmét. A nemzetiségek vezetői értesülve a Lansing-jegyzék és Andrássy válaszáról, elérkezettnek látták az időt követeléseik maradéktalan megvalósítására. Október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák köztársaságot, 29-én pedig Zágrábban a horvát tartománygyűlés egyhangúlag kimondta Horvátország elszakadását. 31-én Budapesten is forradalmi megmozdulásra került sor, a hatalom a Nemzeti Tanács kezébe ment át és Károlyi Mihály lett a miniszterelnök. November 3-án, a páduai fegyverszünet életbelépésének időpontjában a Monarchia - Európa második legnagyobb területű állama - valójában már nem létezett.

Winston Churchill a háborúról írott visszaemlékezéseiben „súlyos tragédiának” nevezte a Monarchia széthullását. „...egyetlen népe vagy tartománya sincs a Habsburgok birodalmának, amelyeknek függetlenségük elnyerése nem hozott volna olyan kínokat, amelyeket hajdani költők és teológusok a kárhozottaknak tartottak fenn.”¹⁷ Arról nem szólt, hogy ebben az angol külpolitikának döntő szerepe volt, hiszen a nagy győzelem küszöbén az Antant vezetői állást foglaltak a Monarchia felosztása mellett. Dualista formájában a Monarchia persze nem volt fenntartható, de nem ez a struktúra volt lényeges, hanem a Duna völgyének politikai és gazdasági egysége, amelynek sok más formája került szóba az előző évtizedek folyamán. Az igazi tragédiát az jelentette, hogy a győztesek nem gondoltak a Duna völgyének olyan politikai rendezésére, mely régi és új, de egyaránt kis államainak együttműködését, a régió gazdasági egységét megőrizte volna.

¹⁶ Beneš im. II. köt 375. old.

¹⁷ „The second cardinal tragedy was the complete break-up of the Austro-Hungarian Empire by the Treaties of St. Germain and Trianon... There is not one of the peoples or provinces that constituted the Empire of the Habsburgs to whom gaining their independence has not brought the tortures which ancient poets and theologians had reserved for the damned.” Churchill, W.S.: *The Second World War, Vol. 1. The Gathering Storm*. London Cassel, 1964. 7. old.

Németország, miután köztársasággá alakult át, november 11-én szintén fegyverszünetet kötött. Az Antant lemondott a berlini bevonulásról, de az új német kormányt olyan fegyverszüneti feltételek elfogadására kényszerítette, amelyek lehetetlenné tették a fegyveres ellenállást. A breszti békét a szovjet kormány november 13-án semmisnek nyilvánította.

A háború véget ért, de nem mindenki és főleg nem a magyarok számára. A küzdelem folytatódott és most már egyértelműen Magyarország felosztásáról volt szó.

X. FEJEZET

BÉKEKONFERENCIA PÁRIZSBAN

A győztesek célkitűzései és feladatai

A háború a Szövetséges és Társult Hatalmak - vagyis az Antant - döntő győzelmével fejeződött be. A Központi Hatalmak vereségét nem a hátszág összeomlása idézte elő, ahogy azt a német revánspolitikusok hirdették és ahogyan később Magyarországon is állították, hanem a katonai vereség vezetett politikai rendszerük összeomlásához. Az összeomlás növelte ellenfelek győzelmének nagyságát, amelyek éppen ezért nem megegyezésre, hanem az érdekeiket maradéktalanul érvényesítő békediktátum kieroszakolására törekedtek. Erre készítette őket az országaikban uralkodó közhangulat, mely a súlyos háborús áldozatokért teljes elégtételt, maradéktalan kárpótlást igényelt, ezt pedig csak a legyőzöttek rovására kaphatta meg. A háborús propaganda a szembenálló nemzetekről torzképet alkotott, barbár, kegyetlen németekről, osztrákokról és magyarokról szólt, akiket gonoszságukért kellően meg kell büntetni. Ilyen körülmények között megegyezési békéről szó sem lehetett, sőt ennek még a látszatát is elutasították. E törekvésben osztoztak a kisebb szövetségesek is, vagyis a jelszó a „vae victis” lett. Ahogy Churchill írta, „azok, akik értenek a háború megnyeréséhez, ritkán tudnak jó békét kötni, míg azok akik képesek jó béke megkötésére, sohasem nyerték volna meg a háborút.”¹

Németországnak a hadműveletek során megnyilvánuló katonai ereje és a hadsereget tápláló gazdasági potenciálja veszélyeztette az európai egyensúlyt. Nemcsak katonai ereje derült ki azonban, hanem belső kohéziója is, amelyet a katonai vereség nem tudott megrendíteni, ami az országot császár és militarizmus nélkül is összetartotta és amit figyelembe kellett venni. Az 1918. november 11-i fegyverszünet megkötésével a német katonai erő megtört, - a közvetlen veszély tehát megszűnt - de azok a tényezők, amelyek ezt a félelmetes hadigépezetet létrehozták és működtették, változatlanul fennállottak, vagyis egy nem túl messzi jövőben a gépezet ismét megindulhatott.

A bolsevista hatalomátvétel viszont a győztesek társadalmi rendjét veszélyeztette. Az orosz forradalom a hónapok múltával mind radikálisabb formát öltött és nem titkolta nemzetközi célkitűzéseit, azt, hogy egy világforradalom részének tekinti magát. A szovjet kormány elismerése és a diplomáciai kapcsolatok felvétele ilyen körülmények között nem jöhetett szóba. A Központi Hatalmak összeomlása a forradalom terjedéséhez új lehetőségeket nyitott. Melyik volt nagyobb a két veszély közül? A győzteseknek mindkettővel számolniuk kellett.

Az első kérdést olyan békeszerződéssel kellett megválaszolniok, amely Németországot a jövőben megakadályozza kontinentális hegemonia megszerzésében. Ehhez mindenekelőtt hadseregének újjászervezését kellett megakadályozni, de ezen túlmenően azt is, hogy gazdasági erőforrásait újra a fegyverkezés szolgálatába állíthassa. Ez sem látszott azonban elegendőnek. Oroszország nélkül az egyensúlyt Európában nem lehetett helyreállítani. Moszkvával a bolsevik hatalomátvétel után megszakadtak a győztesek kapcsolatai és ezért - legalább ideiglenesen - Németországtól keletre olyan szövetségesekre kellett szert tenniük, amelyek megfelelő partnerek lehetnek a germán erő fékentartásában. Ilyen államok azonban legfeljebb alakulóban voltak és mind belső összetartozásukat, mind külső - nemzetközi - teljesítőképességüket a jövő homálya takarta. Több mint kérdéses volt, vajon alkalmasak-e a nekik szánt szerep betöltésére, amelyet legfeljebb együtt, nagyobb államszövetség tagjaiként vihetek volna. Az adott időpontban azonban mindegyik friss függetlenségét, különállását hangsúlyozta és vajmi kevés hajlandóságot mutatott a szomszédaival való szorosabb együttműködésre. A győztesek nehézségeit növelte, hogy az új államok egyúttal az orosz forradalom útjába estek. Nekik kellett a forradalom terjedését megakadályozniok, ha az valóban terjeszkedni akar és tud. Ez a kettős feladat olyan megterhelést jelentett számukra, amellyel a győztesek közvetlen támogatása nélkül nem tudtak volna megbirkózni.

---

¹ Churchill, W. S.: *A Roving Comission. My Early Life*. New York. Charles Scribner's Sons. 1930. 331. old.

A győztesek egy ideig azt remélték, hogy az orosz forradalom hamarosan kifulladásra kényszerül és a hatalmat a bolsevistáktól olyan kormány veszi át, amelynek vezetése alatt Oroszország visszatér a tőkés államok közösségébe. Ezért megpróbálták a bolsevistákkal szembe forduló erőket támogatni és a háború alatt Oroszországba szállított hadianyagot, mely különböző antant missziók ellenőrzése alatt állott, az ő kezükbe átjuttatni. Ennek érdekében kisebb angol és francia egységeket küldtek orosz kikötőkbe és ezt a távolabbi célt szolgálta a csehszlovák hadtestnek az előző fejezetben már említett szerepeltetése is. Helytelen azonban mindezeket az intézkedéseket az antant hatalmak „intervenciós háborújának” nevezni. A partra tett egységek túlságosan kicsik voltak ahhoz, hogy a kialakuló polgárháborúban ténylegesen részt vegyenek és erre egyébként sem voltak hajlandók. Az amerikai, de a francia és az angol közvélemény is határozottan ellenezte a beavatkozást, mely a polgárháborúnak „nemzeti” jelleget adhatott volna. A bolsevistákkal a cári tábornokok által szervezett és a régi rendszer visszaállítására törekvő egységek harcoltak, amelyekkel viszont a Vörös Hadsereg sikeresen vette fel a küzdelmet, bár voltak válságos időszakok, amikor a szovjet kormány hatalma a cári birodalomnak csupán kis részére, a Moszkva körüli központi területekre terjedt ki. Kolcsak tengernagy ellenforradalmi kormányának de facto elismerése az Antant részéről helyzetét éppenséggel nem szilárdította meg. A fehérek támadásai sorra összeomlottak és velük együtt az ellenkormány létesítésére irányuló kísérlet is kudarcot vallott. Oroszország egyelőre kívül rekedt a békeszerződések megalkotóinak és résztvevőinek körén, ami hatalmas űrt hagyott a rendszerben és tulajdonképpen lehetetlenné tette a tartós rendezést.

1918 végén olyan helyzet állott elő, amelyet senki sem várt és amelyre senki sem számított. Kelet-Európa (vagyis: Oroszország) és Közép-Európa (a Központi Hatalmak) egyaránt vereséget szenvedtek és a nagy kérdéseket a győztes nyugatiaknak – köztük egy éppenséggel Európán kívüli nagyhatalomnak: az USA-nak kellett eldöntenie. A három „császárság” összeomlása lehetővé tette a régesrég elsüllyedt kelet-közép-európai történelmi régió feltámadását, -újraszervezését - ez azonban olyanok kezébe került, akik e téren vajmi kevés ismerettel és tapasztalattal rendelkeztek, hiszen Kelet-Közép-Európa kérdéseivel azelőtt nem foglalkoztak, mert 1917-ig a térséget Oroszország érdekszférájába tartozónak tekintették.

Kelet-Közép-Európa újjarendezésére két út, két lehetőség kínálkozott. A történelmi államalakulatok - Lengyelország, Csehország, Magyarország, Horvátország stb. – helyreállítása demokratikus struktúrával, soknemzetiségű jellegük elismerésével - vagy - etnikai alapon új államok szervezése. A győztesek - már a háború befejezése előtt az utóbbi mellett döntöttek. Lényegében erről szólt a háború folyamán mind szélesebb körben hangoztatott önrendelkezési jog is.

Az önrendelkezési jogról azonban a nagy háború első éveiben nem sok szó esett és legismertebb szószólója, Wilson, maga sem volt tisztában következményeivel. Külügyi államtitkára, R. Lansing, jegyezte fel: „Minél többet gondolkozom az elnöknek az önrendelkezési jogra vonatkozó nyilatkozatán, annál inkább meggyőződom annak veszélyességéről, hogy ilyen eszméket ültessünk egyes emberfajták agyába... Nem fog-e elégedetlenséget, zűrzavart és lázadást szítani?... Ez a mondat egyszerűen dinamittal van töltve. Olyan reményeket kelt, amelyek sohasem valósulhatnak meg... Micsoda szerencsétlenség, hogy ezt a mondatot egyszer is kimondták! Mennyi bajt fog még okozni.”²

Lansing aggodalmai beigazolódtak. Nem azért mintha az önrendelkezési jog alkalmatlan lett volna arra, hogy a vitás kérdések rendezésénél irányadó elvnek tekintsék és hogy ily módon a békeszerződéseknek legitimitást adjon, hanem azért, mert alkalmazását a győztesek igen gyakran más, elvként elfogadhatatlan szempontnak rendelték alá. A békeszerződések hitelére mérték ezzel súlyos csapást, arra a gondolatra, hogy rendelkezéseik nem csupán az adott időpontban fennálló hatalmi viszonyt fejezik ki, hanem igazságosak és jogszerűek.

A győztesek egy általános elv következetes alkalmazása helyett rögtönöztek és kapkodtak. A részletek között elveszve, a sok fától nem látták az erdőt - vagyis azt, hogy egy egész történelmi régió újraszervezésénél kellett bábáskodniuk. Nem mentség számukra, hogy nem tudták, milyen nehéz feladatra vállalkoztak, és azt sem, mennyi idő áll rendelkezésükre. Tény, hogy a rendezés felettébb ellentmondásos lett. Néhány régi kérdést megoldott, de nem kevés újat keletkeztetett.

Magyarország felosztása

A rendezés visszásságaira Magyarország esete szolgálhat intő példaként. A kettős Monarchia részeként a vesztes oldalon állt és ezért el kellett viselnie a vereség minden következményét. Azok azonban, akik az őszirózsás forradalom nyomán Budapesten átvették a hatalmat, túlságosan derűlátóan ítélték meg az ország helyzetét, a közvélemény pedig még inkább az illúziók rabja volt. Illúzió volt mindenek előtt az a széles körben elterjedt hiedelem, miszerint elég az országnak elszakadnia Ausztriától és megtagadnia a német

² Lansing, R.: *The Peace Negotiations. A Personal Narrative*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1921. 97-98. old.

szövetséget ahhoz, hogy az Antant barátjává fogadja és az a nem kevésbé naiv feltételezés, hogy a nemzetiségek képviselőivel az ország integritása alapján meg lehet egyezni. Mintha a magyar kormány és a nemzetiségek közötti viszony rendezéséről és nem az ellenséges államok területi igényeinek érvényesítéséről lett volna szó!

A Magyar Nemzeti Tanács Jászi Oszkár által megfogalmazott és 1918. október 25-én közzétett 12. pontja közül az 5. - többek között - úgy szolt, hogy: „A népek önrendelkezési jogát késedelem nélkül biztosítani kell országunk nem magyar ajkú népei számára a wilsoni elvek értelmében, attól a reménytől áthatva, hogy Magyarország területi integritását ezek az elvek nemcsak nem veszélyeztetik, de a legbiztosabb alapokra helyezik. Az ország az egyenrangú népek testvéri szövetségévé alakulna át, mert közös gazdasági és földrajzi összetartozás, nem pedig nemzeti féltékenykedés az, ami miatt fenntartani kívánjuk az ország területi integritását. Ezen összetartozás józan felismerésétől, nem pedig a kényszer erejétől várjuk azt, hogy az ország népei a régi sorsközösségben megmaradjanak.”³

Ez a megfogalmazás Lansing október 18-i jegyzéke után nemcsak indokolatlan optimizmusról, hanem meglehetősen tájékozatlanságról tanúskodott. Magyarország integritásának megőrzése valójában kilátástalan erőfeszítés volt azóta, hogy az emberek anyanyelve lett a politikai lojalitás meghatározó elemévé és azóta, hogy a határai mentén létrejött államok népei csak a magyarországi nemzetiségek egyikével vagy másikával együtt valósíthatták meg nemzeti egységüket. Ezek most, az Antant szövetségeseiként nagyobb erőt képviseltek, mint a volt nagyhatalom kötelékéből kiszakadt magyarok, tehát kedvező feltételek mellett érvényesíthették területi követeléseiket. A magyar közvélemény azonban azt hitte, a győztesek az elveiket magáévá tevő magyar kormányfőt megbecsült, egyenrangú félnek tekintik majd, aki viszont feltételezte, hogy a győztesek győzelmük után is éppúgy ragaszkodnak a wilsoni elvekhez, mint amikor a győzelem érdekében megfogalmazták őket.

A Páduában 1918. november 3-án megkötött fegyverszünet nem szolt a Franchet d'Espèrey vezetése alatt álló balkáni antant haderőről, mely Magyarország területén át haladva akarta elvágni a még Romániában lévő német csapatok visszavonulási útját. Miután ez a haderő folytatta előnyomulását, parancsnokával a magyar kormánynak fegyverszünetet kellett kötnie. Károlyi november 6-án küldöttség élén Belgrádba utazott, ahol másnap egy napóleoni pózokban tetszelgő tábornokkal találkozott. „Hát ilyen mélyre sülyedtek?” - jegyezte meg a katonatanács képviselőjének bemutatásakor. A részvét csak akkor csillant meg szemében, amikor a volt uralkodó sorsa iránt érdeklődött.

A belgrádi egyezmény azonban nem volt rosszabb annál, mint amire az adott helyzetben számítani lehetett. A páduai fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseit alkalmazta Magyarországra és természetesen nem Franchet d'Espèrey egyéni elfogultságát - mások szerint: jóindulatát - fejezte ki, hanem Párizs álláspontjának tisztázatlanságát. A fegyverszüneti egyezmény helyett hivatalosan katonai konvenciónak nevezett belgrádi megállapodás arra kötelezte a magyar kormányt, hogy a Beszterce-Maros-Szeged-Baja-Pécs-Dráva vonaltól délre fekvő területeket ürítse ki. Az Antant biztosította magának azt a jogot, hogy a hadászati jelentőségű pontokat az ország területén bárhol megszállhassa, egyébként azonban a konvenció 17. cikke úgy rendelkezett, hogy a polgári igazgatás a magyar hatóságok kezében marad. A tárgyalások végén Franchet d'Espèrey a magyarokat a Károlyi köré való tömörülésre szólította fel. A végleges megállapodást november 13-án írták alá.

A baj nem a belgrádi egyezmény aláírása volt, amivel az ellenforradalom igazságtalanul vádolta Károlyit, hanem az, hogy az egyezményt az Antant és az éppen itt döntő szóval rendelkező francia kormány nem tartotta be. A Központi Hatalmak összeomlása és a francia csapatok jelenléte a Dunánál egyedülálló alkalmat nyújtott Franciaországnak ahhoz, hogy politikai befolyását Közép-Európában megalapozza, de hogy milyen módon és milyen erőkre támaszkodva, arra nézve Párizsban nem volt kialakult elképzelése, illetve - amennyiben ilyesmiről mégis beszélhetünk - az rövidesen módosult. A franciák befolyásukat Németországgal szemben akarták érvényesíteni és az Osztrák-Magyar Monarchia területén alakult új államok közül azok jöhetnek számításba, amelyek erre a szerepre alkalmasnak látszhattak. Magyarország új, de egyúttal mégis inkább régi állam volt, politikusai többségükben a német szövetség elkötelezettjei, akikkel szemben Károlyiék antant-barátsága - a háború utolsó szakaszától eltekintve - nem érvényesülhetett. Az utóbbiakat nem ismerték, míg a szerbek, a románok diplomáciai kapcsolataik révén minden ajtót nyitva találtak maguk előtt, sőt 1917 végétől a csehek is. Vezetőik az új helyzetben a magyarokat tekintették fő ellenségüknek és mindent megtettek annak érdekében, hogy a francia külpolitikát magyarellenes irányban befolyásolják.

A compiegne-i fegyverszünet feleslegessé tette a Németország elleni katonai felvonulás folytatását és Magyarország területének, mint felvonulási bázisnak a jelentősége gyakorlatilag megszűnt. Csehország és az ott szerveződő csehszlovák hadsereg Németország szívéhez sokkal közelebb álló területet és katonai erőt ígért. A cseh medencéből közvetlenül Berlint lehetett fenyegetni, ami egyértelműen a csehek támogatása mellett szolt. A franciák tehát lemondtak arról, hogy a magyar kormány által javasolt stratégiai fontosságú városokat megszállják, amivel Károlyi voltaképpen azok szerb, cseh, illetve román megszállását

³ Közli Károlyi M.: *Egy egész világ ellen*. München, Verlag für Kulturpolitik. 1923. 248. old.

akarta megakadályozni. Párizs felismerte, hogy Magyarország elvben már elhatározott felosztása a magyarokból nyilván ellenállást vált ki és az ellenállás letörésének népszerűtlen feladata a rendelkezésre állónál nagyobb katonai erőt igényel. Clemenceau azért november 30-án úgy határozott, hogy ne kerüljön sor a francia csapatok részleteiben már megtárgyalt budapesti bevonulására, amelytől Károlyi saját helyzetének megszilárdulását remélte. A francia kormány azonban nem értesítette Budapestet döntésének megváltoztatásáról, ahol heteken át hiába várták a franciákat, pedig már a kaszárnyákat is berendezték fogadásukra.

Az ítélet végrehajtását a franciák kis szövetségeseikre bízták, akik még a békekonferencia döntése előtt meg akarták szerezni azokat a területeket, amelyekre igényt tartottak, hogy „birtokon belül” legyenek, amikor a határok végleges megvonására kerül sor. A szerbek a belgrádi egyezmény vonalával elégedettek voltak, hiszen az igényelt területeket nyomban megszállták, sőt az egyezmény rendelkezéseivel ellentétben az igazgatásukat is átvették, a csehek azonban nem, mert a konvenció a Felvidékről nem szólt. Prágában attól tartottak, hogy ha nem teremtenek azonnal kész helyzetet, Károlyi nagyvonalú politikával megnyerheti magának a szlovákok többségét, akik között sokan voltak a Magyarországon belüli autonómia hívei. November 11-én tehát megindult az egyébként kis létszámú csapatok benyomulása a Felvidékre, a küzdelem azonban a sebtében odairányított magyar egységek ellenállása miatt diplomáciai térre helyeződött át.

A csehszlovák kormány tiltakozott a belgrádi egyezmény ellen, mert nem biztosította számára a szlováklakta területek megszállásának jogát. Beneš azzal érvelt, hogy az Antant Csehszlovákia elismerésével Szlovákiát az új állam részének ismerte el, amelynek kormánya jogosult hatalmát annak egész területére kiterjeszteni. „Franchet d'Espèrey fegyverszüneti egyezménye - mondotta - nem adhat jogot egy ellenséges államnak egy szövetséges állam területére.”⁴ Sikerült elérnie hogy az Antant felhatalmazta a cseh haderőt a szlovákok által lakott területek megszállására, amit a budapesti szövetséges katonai misszió vezetője, Vix alezredes december 3-án közölt a magyar kormánnyal. Ezzel egyidőben a francia kormány elvetette a számára kényelmetlenné vált belgrádi egyezményt, amelyet Franchet d'Espèrey félreértésből eredő balfogásának igyekezett feltüntetni. „A november 13-i konvenció - írta Pichon külügyminiszter november 29-én - alapvető tévedés volt és haladéktalanul annulálni kell.”⁵ Ezt azonban a Quai d'Orsay nem deklarálta, hanem a későbbiek során a legteljesebb rosszhiszeműséggel folyton a belgrádi konvencióra hivatkozott és hogy saját pálfordulását leplezze, Károlyit vádolta álnok politikával, aki nem értette, miért fagyott meg közte és a franciák között a levegő.

December 6-án Bartha Albert hadügyminiszter és Milan Hodža, a prágai kormány budapesti megbízottja egy demarkációs vonalban állapodott meg, mely megfelelt a szlovák többségű terület határának. Beneš azonban dezavualta a megállapodást, mondván, Hodžának nem volt meghatalmazása annak megkötésére. Közben ugyanis jóval kedvezőbb, etnikai helyett stratégiai szempontokat érvényesítő és lényegében a későbbi trianoni határral azonos demarkációs vonalat sikerült kierőszakolnia. Beneš utóbb a békekonferencia vezetői előtt azzal igazolta magatartását, hogy a csehek összeköttetése Szlovákiával bizonytalan volt és ezért Foch tábornagtól a demarkációs vonal délebbre helyezését kérték, aki azt - katonai szempontból mérlegelve - jóváhagyta. Vix újabb jegyzéke most már magyarul lakta területek kiürítésére kötelezte Károlyit, arra hivatkozva, hogy az új vonalat Szlovákia történelmi határainak megfelelően állapították meg, noha annak egyáltalán nem voltak „történelmi” határai. A magyar kormány tiltakozott, de engedett, a csehek pedig folytatták előnyomulásukat és 1919. január elejéig a Duna és az Ipoly vonalától északra lévő részeket ellenállás nélkül megszállták. Az oly sokat hangoztatott önrendelkezés elvét súlyosan megsértették, bár az új vonal egyelőre ideiglenes jellegűnek minősült, megállapításának módja azonban jelezte, hogy az elvnek meg kell hajolnia stratégiai szempontok előtt.

Hasonló módon alakult a magyar-román viszony is. Jászi november 12-14-én Aradon a román Nemzeti Tanács vezetőivel tárgyalt. Azt javasolta, hogy a régi vármegyék helyén az egy és ugyanazon nemzetiség által lakott területekből önkormányzattal rendelkező egységeket létesítenek, amelyek miként a svájci kantonok, „államszövetségbe” tömörülnének. Tervezetét a teljes függetlenséghez, vagyis a Magyarországtól való elszakadáshoz ragaszkodó román képviselők elvetették, akik tudták, hogy az Antant vezetői már eldöntötték, Erdélyt Romániához fogják csatolni.

Románia jogilag felemás helyzetben volt, mert az 1916. évi bukaresti egyezmény az 1918. május 7-én kötött különbéke következtében érvénytelenné vált. Elismert és kötelező megállapodás hiányában a román követelések érvényesülése a nagyhatalmak jóindulatától függött, ebben viszont nem volt hiány, mert a Szövetséges és Társult Hatalmak - mindenek előtt a franciák - döntő fontosságúnak tartották Románia újbóli hadbalépését a még ott lévő Mackensen-féle német hadsereg, távlatilag pedig Szovjetország ellen. Az orosz kérdés súlya és vele összefüggésben egy oroszországi katonai fellépés valószínűsége nőttön-nőtt. „Románia minden szovjetellenes elgondolás egyik döntő faktora volt. Nélküle sem védelmi

⁴ Beneš, E.: *Souvenirs de guerre*. Paris. Leroux é.n. II. köt 489. old.

⁵ Ormos, M.: *Padovától Trianonig*. Bp. Kossuth, 1983. 90. old.

barikádra, sem offenzív fellépésre gondolni sem lehetett" - írta a kérdés egyik jeles kutatója.⁶ A szövetségesek a román kormánnyal folytatott régebbi tárgyalásokon okulva azonban nem voltak hajlandók előre elismerni és rögzíteni a jogosnak tekintett román igényeket, nehogy a románok tétlenül várják, amíg a zsákmány az ölükbe hull. A belgrádi egyezmény demarkációs vonala nem honorálta a román területi igényeket, de azért megnyitotta előttük az Erdélybe vezető utat. Erdélyt a francia kormány a románoknak szánta, de az 1916-os egyezmény maradéktalan végrehajtását elutasította. „Beszarábia megszerzése - mondta Clemenceau - bőséges kárpótlás egyes tisztán magyarlakta területek annektálásának elmaradásáért”. Románia nyugati határainak kérdése tehát függőben maradt, nem csupán magyar-román viszonylatban, hanem a Temesközben is, amelyre a szerbek és a románok egyaránt igényt tartottak.

A román csapatok a belgrádi egyezményt követően átlépték a Kárpátok hágóit és megszállták a Beszterce-Maros vonalától délre fekvő területeket. Az 1918. december 1-én Gyulafehérvárott összehívott gyűlésen a románok kimondták egyesülésüket a Román Királysággal. A határozat valóban az erdélyi románok akaratát fejezte ki, de ahhoz sem férhet kétség, hogy az erdélyi magyarok semmi szín alatt sem akartak Romániához kerülni, ők azonban nem találtak meghallgatásra. A szászok, tudomásul véve a befejezett tényeket, 1919. január 8-án a Romániához való csatlakozás mellett döntöttek.

A gyulafehérvári határozatra és állítólagos magyar-román incidensekre hivatkozva a román csapatok Párizs jóváhagyásával átlépték a Marost. December 24-én bevonultak Kolozsvárra, 1919. január 9-én Nagybányát, 16-án pedig Bánffyahunyadot szállták meg mindenütt saját kezükbe véve az igazgatást.

A szerbek és a csehek után most már a románok is birtokon belül voltak, de igényeiket még nem tekintették kielégítettnek. A magyar kormánynak viszont rá kellett döbbsennie arra, hogy nemcsak az integritás megőrzésének programja teljesen irreális, hanem arra is, hogy az Antant az önrendelkezés elvét egyáltalán nem respektálja, amennyiben a legyőzöttek önrendelkezési jogáról van szó.

Az Antant papíron nyomasztó katonai túlerő felett rendezett Közép- és Délkelet-Európában - a háború befejezésekor nyolc francia, négy angol, két olasz, hét szerb és tíz görög hadosztállyal számoltak, amelyekhez később még nyolc-tíz román hadosztály és több cseh egység csatlakozott - de a győztesek táborában mutatkozó háborús fáradtság és egymásközi ellentétek miatt ennek az erőnek csak kis része lett volna Magyarország ellen bevethető.

A fegyveres ellenállás megszervezésétől azonban Károlyi visszariadt. Őt és az 1919. január 19-én a helyébe lépő Berinkey-kormányt az egyik kudarc a másik után érte és külpolitikai tevékenysége abban merült ki, hogy tiltakozott a belgrádi egyezmény egyre gyakoribb és egyre brutálisabb megsértése ellen. A megbecsülés hiányára jellemző, hogy az Antant budapesti katonai missziójának vezetésével alacsonyrangú tisztet bízta meg, a már említett Vix alezredest, aki - jelentéseiből kitűnően - nem volt sem olyan rosszindulatú, sem annyira korlátolt, mint amilyenek magyar tárgyalópartnerei látták, de a francia kormány következetlensége lehetetlen helyzetbe sodorta. „...Kénytelen vagyok megállapítani, hogy (a magyar kormány) sérelmeinek nagy része megalapozott. A szövetségesek egészében véve kevés tiszteletet tanúsítottak a konvenció iránt, amelyet aláírtak” - írta Vix december 17-én⁷, nem tudva arról, hogy a belgrádi egyezmény egyirányú utca lett, mely csak a magyar kormányt köti. A Közép-Európában tevékenykedő francia főtisztek gyakran helyezkedtek ellenkező álláspontra és a román érdekeket pártoló H.M. Berthelot tábornokkal szemben az alacsonyabb rangú Vix sehogy sem boldogult. Vix és felettese Henrys tábornok ismételt felhívta a francia kormány figyelmét a tarthatatlanná váló magyarországi helyzetre, de minden siker nélkül. Magyarország a francia politikusok szemében olyan gyaloggá degradálódott, amelynek elvesztése a nagy játszma kimenetele szempontjából nem sokat számít.

Az Osztrák-Magyar Monarchia látványos széthullása mellett illetve azon belül volt egy nem kevésbé gyors és éppoly teljes „magyar” összeomlás is, mely jelezte, mennyire félkész és mennyire látszat-alakulat volt az 1867-1918 közötti „nemzeti” magyar állam. A hajdani „császári és királyi” hadsereg katonáinak egy része a „csehszlovák”, a délszláv vagy éppenséggel a román hadsereg kötelékében vonultak fel azok ellen, akik magyarnak érezték magukat és magyarok maradtak. A tisztikar tagjainak meggyőződése, „nemzeti” hovatartozása, felettébb bizonytalan volt. Linder Béla ezredes, egy majszi német származású függetlenségi képviselő fia, szerb nőt vett feleségül és rövid budapesti hadügyminiszterségét követően, amikor is „nem akart többé katonát látni”, a szerb kormány szolgálatába állt és végül Belgrádban halt meg, 1962-ben.

Nemcsak a nemzetiségek fordítottak Magyarországnak hátat, hanem a háborúvesztés körülményeinek zűrzavarában sokan a magyarok közül sem tudtak az immár önállóvá vált, de kétes jövőjű állammal mit kezdeni. A Kárpátoktól az Adriáig terjedő nemzeti állam illúziójából kiábrándulva más még kétségesebb, még bizonytalanabb illúzióknak estek áldozatul. El kell ismerni, a bolsevizmus Magyarországon és különösen Budapesten erőteljesen hatott. A frontokról visszaözlő katonák, a hazatérő hadifoglyok kárpótlást akartak a lövészárkokban elpazarolt, vagy fogságban töltött éveikért, mégpedig teljesét és azonnalít. A parasztok földet követeltek, a munkások biztos foglalkoztatást, és

⁶ Ormos im. 164. old.

⁷ Ormos im. 116. old.

magasabb bért. A tömeghangulatot kihasználó kommunisták kevesen voltak ugyan, de elvtársaik oroszországi sikerei folytán rendkívül magabiztosak és az ottani tapasztalatokkal felfegyverzett vezetőik nem titkolták, hogy a társadalom radikális átalakítására és ennek érdekében diktatórikus hatalomra törekcszenek. Illúzió volt azonban, sőt tévedés azt hinni, hogy az adott helyzetben a védhető és megvédendő határok, a védhetetlen és ezért kiűritendő területek helyett a jövőendő egyenlőséget és bőséget nyújtó társadalma az utópiák ködéből a realitások napirendjére került. Alaptalan volt az a hiedelem, hogy ez az új, elképzelt társadalom majd valóban igazságos lesz és anyagi javak bőségét hozza magával. A valóságos világot más erők és más nézetek mozgatták.

Történelmi tragédia, hogy a kérdéses időben az ország élén nem a parasztságból, a polgárságból vagy a munkásságból kiemelkedett, tapasztalt politikus állott, hanem egy nagybirtokos arisztokrata, aki sem múltjánál, se egyéniségénél fogva nem volt alkalmas arra szerepre, amelyre vállalkozott. „Hit, illúziók nélkül” - ezt a címet adta Károlyi emlékiratai végső megfogalmazásának, válaszul a politikai pályafutását kísérő bírálatokra, amelyek - joggal - illúziók követését vetették a szemére. „...Nagy vonzódást éreztem a kötött elméletek, a zárt rendszerek iránt” - vallotta önmagáról – „Legkedvesebb tantárgyam a matematika volt, legkedvesebb szórakozásom a sakk. A katolicizmus, a római jog, majd a szövetkezeti elmélet és végül a marxista tanok szenvedélyes híve lettem és készen voltam ennek legvégső konzekvenciáit is levonni.”⁸ A megismert elméletek annál erősebben hatottak rá, minél zártabbnak tűntek és nem annyira értelmi, mint inkább érzelmi alapon kötődött hozzájuk. „...Marx nemcsak értelmemre hatott szilárd logikus rendszerével - írta - hanem érzelmeimre is.”⁹ „Demokrácia, szocializmus, pacifizmus számára nem politikai jelszavak voltak, hanem erkölcsi valóságok, hogy úgy mondjam, hatalmas személyiségek, amelyekkel szinte misztikus kapcsolatban állt” - jellemezte Károlyit Jászi, hozzátéve, hogy ez „végzetes lehet olyan politikák számára, akinek soha sem volt dolga az élet igazi realitásaival, aki az embereket és a dolgokat arisztokratikus otthonának területenkívüliségéből figyelte, és ha egy elvet magáévá tett, nem ismert akadályt...”¹⁰

A magyar arisztokrácia képviselőjeként indult politikai pályáján, de amikor Tisza darabontjai 1912. június 5-én kihurcolták a parlament ülésterméből, érzelmileg szakított azzal a rendszerrel, amelyben ez előfordulhatott és azzal az osztállyal, amelynek érdekében ez történt. Saját világából kiábrándulva a túlsó partot a valóságosnál kedvezőbb színben látta és készpénznek fogadta el az Antant politikusai által meghirdetett programokat. Mikor meggyőződött arról, hogy nemcsak német, de francia és angol imperializmus is van, szakított a polgári demokrácia rendszerével, amelyből ezek az imperializmusok kinőhettek, hogy a szocializmus igenléséig jusson el. Nézetei kiérleletlenek, ellentmondásosak voltak. „Ami a parasztságot illeti, osztottam a szocialistáknak azt a félelmét, hogy egy új kisbirtokos osztály megteremtése fékezi azt a haladó kollektív jellegű és tervszerű gazdálkodást, amely az egészséges agrárpolitikához nélkülözhetetlen. A parasztok által egyénileg művelt kisbirtokok képtelenek kielégíteni az ország szükségleteit. A parasztok politikai befolyása pedig, így gondoltam, akadályozná a szomszédainkhoz való olyannyira szükséges közeledést, amelytől jövőnk függött.” Annak kifejtésével Károlyi már adós maradt, hogy vajon miért. Azért is kárhoztatta magát, amiért „neveltetésem következtében megengedtem, hogy sovíniszta előítéletek befolyásoljanak a határok és demarkációs vonalak kérdésében, holott ezeknek közömbösnek kell lenniök az olyan ember számára, akinek végső célja a dunai könföderáció.”¹¹ Mintha 1918-19-ben lett volna fontosabb a határok és a demarkációs vonalak kérdésénél! Mindmáig az akkor megvont határok érvényesek, noha a politikai rendszerek sokszor változtak azóta.

1918 decemberében Károlyi ugyan még azt mondta, hogy „programunk először Wilson, másodszor Wilson és harmadszor is Wilson,” de szavai mögött már nem volt igazi meggyőződés. Csalódásai után nem tett következetes erőfeszítéseket az Antant bizalmának megnyerésére és nem igyekezett a polgári demokráciát szolgáló intézményeket erősíteni. Ahogy utóbb bevallotta, a földreformot sem szorgalmazta igazán. Egyénileg átengedte a kezdeményezést a szociáldemokratáknak, ami nem növelte az Antant vezetőinek Károlyi kormánya iránti - a francia politika irányváltása óta egyébként is kétes - bizalmát. Amikor a románokkal folytatott aradi tárgyalások eredménytelenül végződtek, Jászi elkeseredetten vágta a szemükbe, hogy „ne feszítsék túl a húrt, mert ha az Antant tovább folytatja eddigi könyörtelen imperialista és önző nacionalista politikáját, akkor a világbékét nem tábornokok és diplomaták, hanem Európa munkás- és katonatanácsai fogják megkötni.”¹² Jászi a tőkés rendszert fenyegető veszélyre utalt, de a románok olyan értelmezéssel továbbították szavait, hogy az csak erősíthette az Antant gyanakvását, mely háborús érdek mellett ekkor már főleg azt méltányolta, hogy a különböző kormányok mennyire használhatók fel az orosz forradalom terjedésének megakadályozására. Ebből a szempontból a messzi Párizsban Budapestet túlon túl rózsaszínűnek látták.

⁸ A felsorolás több mint jellemző. Károlyi, M.: *Hit illúziók nélkül*. Bp. Európa, 1982. 405. old.

⁹ Károlyi im. 22. old.

¹⁰ Jászi, O.: *Magyariens Schuld - Ungarns Sühne*. München, Verlag für Kulturpolitik. 1923. 111-2. old.

¹¹ Károlyi, M.: *Hit, illúziók nélkül*. Bp. Magvető, 1977. 202-3. illetve 228. old.

¹² Jászi im. 61-2. old.

Egy államról, illetve népéről alkotott vélemény attól függ, hogy megformálója ellenséges vagy baráti viszonyban áll-e vele. Az ellenség gonosz és kegyetlen, többségében rosszindulatú, ostoba, sőt nevetséges egyénekből áll, míg a barát, a szövetséges természetesen vitéz, művelt és egyenes lelkű. „Nemzeti jellem” létezése felettébb kétséges, és amennyiben valami ehhez hasonló kimutatható, az nem változatlan egyéni tulajdonságok összessége, hanem az adott nép vagy nemzet egyre változó társadalmi szerkezetének tükré és addigi történeti tapasztalatainak összegezése. Az egyes nemzetekről adott „arcképek” nem annyira rájuk, mint inkább azokra a viszonyokra jellemzőek, amelyek megrajzolásukra okot és alkalmat adtak. A tárgyilagosság az ellenfél irányában nem erény, hanem - háború idején - egyenesen árulásszámba megy, és ha békében nincs is ellenség, van ellenfél, mely politikai célkitűzéseinket keresztezi.

Ha egy államról vagy nemzetről általában kedvezőtlen képet alkotnak, az nemzetközi elszigeteltségét bizonyítja. A magyarokról különböző nyelveken hátrányos és elítélő jellemzések egész sora olvasható, annak jeleként, hogy kevés állam akadt, amelynek érdekei egybeestek volna az övékéivel. A Habsburg-ház kormányai a centralista kísérleteiknek szembeszegülő magyarokat igyekeztek az európai közvélemény előtt minél hátrányosabb színben feltüntetni - nem is eredménytelenül. Ez a törekvés a XIX. század vége felé párosult egy másik irányzattal, mely a román, illetve a szláv államok megteremtése mellett és következeképp Magyarország ellen agitált. Ezek a hangok felerősödtek azt követően, hogy az Antant célul tűzte ki az Osztrák-Magyar Monarchia felszámolását és összeállt a parlagi, zsarnok, ázsiai magyar torzképe, akinek nemzeti jellemvonása mások elnyomása. A háborús propagandának sikerült ezt széles körben elfogadtatnia.

„Magyarország iránti érzelmeim kevésbé voltak megosztottak - írta Harold Nicolson angol diplomata, akinek a trianoni határok megvonása körül jelentős szerep jutott. - Bevallom, hogy ezt a turáni törzset éles ellenszenvvel szemléltem és szemléltem ma is. Miként rokonaik a törökök, sokat romboltak és semmit sem alkottak. Budapest hamis város minden eredetiség nélkül. Századokon át a magyarok elnyomták nemzetiségeiket. A szabadulás és a megtorlás órája elérkezett.”¹³

A jellemzéssel kár vitába szállni. Nem azért csatoltak el magyarlakta területeket, mert rossz véleményrel voltak a magyarokról, hanem azért, hogy a győztesek céljainak szolgálatára alkalmasabbnak látszó államokat erősítsék és ezt különböző érvekkel próbálták indokolni. Nem az indoklás, az okok érdekesek.

A békekonferencia szervezete

Az 1919. január 18-ára összehívott békekonferencián 27 ország 113 meghatalmazott képviselője vett részt, a szakértők, tanácsadók, tolmácsok és technikai segítők együttes létszáma kb. 10 000 főre rúgott. A konferenciának látszólag teljes nyilvánosságot biztosítottak - újságírók, tudósítók hada rajzott a tanácskozások színhelye körül - az érdemi tárgyalások mégis titkosan folytak. A meghívott államok többsége egyáltalán nem vett részt a kérdések érdemi megvitatásában. A konferencia tartama alatt mindössze 14 teljes ülést tartottak, 8 közülük teljesen formális volt. A vitás kérdéseket tulajdonképpen a négy nagyhatalom az USA, Nagy Britannia, Franciaország és Olaszország vezetői, a „négyek”, illetve Japánnal együtt az „ötök”, (külügyminiszterekkel együtt a „tízek”), döntötték el egymás között. A tízek tanácsa 1919 januárjától február közepéig ülésezett, a négyek március 24-től a versaillesi szerződés aláírásáig, míg a többi békeszerződést külügyminiszteri szinten az ötök tanácsa dolgozta ki.

A legyőzött országok képviselői nem kaptak meghívást a konferenciára, ahova nem hívták meg Szovjetországot sem, mondván, hogy „Oroszország képviseletének feltételeit a konferencia az Oroszországot érintő ügyek megvizsgálásakor fogja megállapítani”. Az Antant vezetői azt remélték, hogy nemsokára egy számukra elfogadható orosz kormány megbízottait üdvözölhetik a tárgyalóasztal mellett. Ez ugyan hiú reménynek bizonyult, de a konferencia tartama alatt hivatalosan nem vettek tudomást a szovjet kormány létezéséről, noha nagyon is sokat foglalkoztak az oroszországi helyzettel. Miután a legyőzöttek a konferencián nem vettek részt, a viták a győztesek érdekellentéteiből adódtak. A háború eseményeit úgy lehetett volna összefoglalni, hogy Németország döntő győzelmet aratott keleten - a cárizmus összeomlott és a szovjet orosz kormány kénytelen volt Breszt-Litovszkban alávetni magát a német hadvezetőség diktátumának - nyugaton viszont néhány hónappal később ugyanez a Németország súlyos vereséget szenvedett a francia-angol-amerikai haderőktől. Logikus lett volna, ha Nyugaton Németország tért veszít, helyette viszont keleten kap kárpótlást. Vagyis: Németország lemond világhatalmi ábrándjairól, de erős kontinentális hatalom marad, amelynek azonban nincs korlátlan terjeszkedési lehetősége kelet felé, mert a meggyöngyölt Oroszországot a Rajnánál állomásozó francia hadosztályok szuronyai védik.

¹³ Nicolson, H.: *Peacemaking 1919*. London Methuen and Co. 34. old.

Ez a „megoldás” azonban idő közben elfogadhatatlan lett. A Szövetséges és Társult Hatalmak legfontosabb tagja már nem az eredeti, „alapító” államok egyike volt, hanem egy viszonylag későn „társult” hatalom, új mentalitással és a hagyományos diplomáciától eltérő koncepcióval. A népek önrendelkezési jogára könnyű volt hivatkozni, de annál nehezebb úgy alkalmazni, hogy egyidejűleg az államok által kívánt hatalmi viszonyok kialakítását szolgálja. A politikusok agyát - miként addig is a biztonság és az erő szempontjai foglalkoztatták.

A háború látszólag Franciaország nagy győzelmével fejeződött be, de helyzetét távolról sem lehetett kedvezőnek tekinteni, sikere pirhuszi győzelem volt. Minden 28-ik lakosa meghalt a háborúban. A franciák tudták, hogy szövetségeseik segítsége nélkül a németeket nem tudták volna legyőzni, sőt magukra hagyva biztos vereséget szenvedtek volna. Ez magyarázza görcsös biztonsági igényeiket. Jelszavuk tehát a biztonság, legfőbb céljuk pedig annak biztosítása volt, hogy a német hadsereg ne indíthasson új támadást Franciaország ellen. „Az invázió útjába a természet egy, csupán egy akadályt állított: a Rajnát!” - hangoztatta Foch tábornagy - A „Wacht am Rhein”-nek mostantól kezdve Franciaország csatakiállításává kell válnia.” A Rajna bal partján lévő német területeket Franciaországhoz kívánták csatolni vagy legalább is egy francia gyámság alatt álló ütközőállamot létrehozni belőlük. Ez esetben még azt is tudomásul vették volna, ha Ausztria Németországhoz csatlakozik. A Saar-vidék gazdag szénbányáival szintén Franciaországhoz került volna, kárpótlásul a tönkretett észak-franciaországi bányákért.

Európa keleti felében a franciáknak szövetségesre volt szükségük Németország ellenében. A cári Oroszország összeomlása miatt ezt a szerepet most Lengyelországnak szánták. Ezért támogatták a lengyel határok kiterjesztésére irányuló terveket, mert a lengyeleknek Oroszországot is távol kellett tartaniuk Európától. Ennek a kettős feladatnak csak egy „nagy” Lengyelország felelhetett meg. „Mikor a lengyel állam megalakításának kérdését felvetettük - mondotta Clemenceau - nemcsak a történelem egyik legnagyobb igazságtalanságának jóvátételét tartottuk szem előtt, hanem azt is, hogy gátat emeljünk Németország és Oroszország között.” Csehszlovákia és Románia hasonló okokból szintén a francia diplomácia erőteljes támogatását élvezte.

Nagy Britannia azonban nem azért harcolta végig a háborút, hogy a kontinensen a német hegemoniát a francia váltsa fel. Az angolok a franciákat erősebbnek, a németeket pedig jóval gyengébbnek tartották, mint amilyenek valójában voltak. Németország gyarmatainak elcsatolása, hadiflottájának angol kikötőben történt internálása, a kereskedelmi hajók nagy részének kiszolgáltatása Anglia követeléseit messzemenően kielégítette. Németország nemcsak versenytársa volt, hanem legfőbb kereskedelmi partnere is. Túlzott gyengítése tehát nem állott Anglia érdekében. Politikusai attól tartottak, hogy a drákói békefeltételek keresztülhajszolása esetén a németek a bolsevizmus karjaiba vetik magukat. Ennek hangoztatása volt egyébként a német diplomácia legfontosabb ütőkártyája. Nem helyeselték Lengyelország túlzott növelését sem.

Wilson szerint a Szövetséges és Társult Hatalmak a népek önrendelkezési jogáért, a kollektív biztonság megteremtéséért harcoltak. Ellenezte tehát a 14 pontjával nyilvánvalóan ellentétes feltételek megállapítását, köztük a Rajna-vidék elcsatolását. Elsősorban a Nemzetek Szövetségének megalakítását akarta biztosítani, de az amerikai közvélemény miatt ragaszkodnia kellett a Monroe-elvnek a Szövetség Egyezségkönyvébe való befoglalásához - amit a franciák elleneztek - és ragaszkodott ahhoz is, hogy szövetségesei a háború alatt felvett amerikai kölcsönöket mielőbb visszafizessék. A háborús tartozások kiegyenlítésére a francia és az angol pénzügyi körök a német jóvátételt tartották az egyetlen lehetőségnek, amelynek összege ezért egyre nagyobb - csillagászati - magasságokba emelkedett. Leple mögött valójában a kontinens feletti gazdasági hatalomért dúlt a küzdelem.

A francia, az angol és az amerikai álláspont összeegyeztetése nehéz feladatnak bizonyult. Lloyd George és Wilson felajánlották Clemenceaunak, hogy együttesen garantálják Franciaország keleti határát, de az öreg „Tigris” - akit a Foch és Poincaré vezetése alatt álló jobboldal egyébként túlzott engedékenységgel vádolt - többre becsülte Németország tényleges gyengítését az angol-amerikai garanciánál. 1919 április első napjaiban a konferencia válságba került. A résztvevők lemondással, illetőleg hazatéréssel fenyegetőztek, sőt az olasz küldöttség - miután követeléseinek jelentős részét nem sikerült elfogadtatnia - valóban hazautazott. Wilson határozottan ellenezte, hogy Dalmáciát az 1915-ös londoni egyezmény alapján Olaszországhoz csatolják és a területet a békekonferencia a délszláv államnak juttatta, míg az akkor olasz többségű Fiumét Danzighoz hasonló »szabad várossá« kívánta tenni. (A várost 1919. szeptember 12-én D'Annunzio a híres olasz költő szabadcsapatai szállták meg, aki ezzel iskolát csinált. Ilyen „szabad” csapatokkal még többször fogunk találkozni.)

Wilson már utasítást adott, hogy hajóját készítsék elő az indulásra, de végül - az utolsó pillanatban - megtörtént a francia, az angol és az amerikai álláspontok összeegyeztetése, létrejött a kompromisszum, amely lehetővé tette a német békeszerződés megszövegezését. Az olaszok is visszaszivárogtak Párizsba. Wilson és Lloyd George hozzájárult a Rajna-vidék katonai megszállásához, a Saar-vidéknek Németországtól való elszakításához, de ahhoz nem, hogy ezeket Franciaországhoz csatolják. A német támadás esetére szóló angol-amerikai garanciáról szintén elvi egyetértés jött létre. A jóvátétel végső összegének megállapítását erre a célra megalakítandó bizottságra bízták. A feltételek igazolása végett a szerződésbe belefoglalták, hogy Németország felelős a háború kitöréséért.

Bizonyára helyesebb lett volna ennek a rendkívül összetett, bonyolult kérdésnek az eldöntését a történettudományra bízni, mely aligha adott volna ilyen egyszerű, egyértelmű feleletet. A békefeltételek ettől nem lettek jobbak, de miután a háborús felelősség kérdése vitatható volt, alkalmasnak bizonyult arra, hogy cáfolata útján a békeszerződés összes rendelkezéseit megkérdőjelezzék.

A kisebb országok - köztük Magyarország - ügyeivel a konferencia nagyjai nem sokat foglalkoztak, hanem ezeket bizottságokra bízta, amelyek abban a hiszemben dolgoztak, hogy javaslataikat, tervezeteiket még egyeztetik, felülvizsgálják, de erre nem igen került sor. Ami Magyarországot illeti, a „nagyok” meghallgatták a román igényekről Brătianu előterjesztését, aki ugyancsak önkényesen bánt a statisztikai adatokkal, mondván, hogy a Románia által követelt (és a Trianonban odaitéltnél nagyobb területen) 72% románnal szemben mindössze 15% magyar él. A területi kérdések tanulmányozása végett 1919 február 1-én bizottságot állítottak fel, amely két-két amerikai, angol, francia és olasz képviselőből állott és a francia André Tardieu elnöke alatt működött.

A cseh igényeket február 5-én adta elő Beneš. Miként Brătianu, ő sem ragaszkodott a tényekhez, amikor az érintett lakosság etnikai összetételét vázolta. Utóbb elismerte, hogy gyorsan, rögtönözve kellett írnia memorandumait, dokumentumok és bibliográfiák nélkül és ezért „néhány ténybeli tévedés csúszott közük”, amiket később szemére vetettek, mint amelyek expozéinak szándékosan tendenciózus jellegét bizonyítják. „Ez a szemrehányás igazságtalan - írta Beneš - és ráadásul ezeknek a tévedéseknek egyáltalán semmi hatásuk sem volt a konferencia döntéseire.”¹⁴ (Ha ezen az értendő, hogy a konferencia akkor is Csehszlovákiának ítélte volna a kérdéses területet, ha Beneš a valóságnak megfelelő adatokat használ, valószínűleg igaza van, de segítségével a konferencia résztvevői könnyebben nyugtathatták meg lelkiismeretüket.) A cseh igények megvizsgálását a román bizottsághoz hasonló összetételű bizottságra bízta. Utoljára - február 18-án - a szerb igények előterjesztésére került sor. Kivizsgálásukat Lansing javaslatára a már említett „román” bizottság feladatai közé sorolták.

„E bizottságok fő feladata - írta Harold Nicolson, a csehszlovák bizottság angol tagja, akinek a magyarokról alkotott véleményét már ismerjük - nem általános területi rendezés kidolgozása volt, hanem az, hogy döntsön az egyes államok speciális követeléseiről. Ez az empirikus és teljesen ötletszerű módszer szerencsétlen eredményekhez vezetett. A román igények bizottsága például csak Erdélyben gondolkodott, a cseh igények bizottsága Szlovákia déli határára összpontosított. Túl későn vették észre, hogy ez a két egymástól teljesen elkülönült bizottság olyan területi és népességi veszteségeket kényszerített Magyarországra, amelyek a maguk összességében igen súlyosak voltak. Ha a munkát egy „magyar” bizottság kezében összpontosítják, nem csupán szélesebb határövezet lett volna vita tárgya, hanem azt is látták volna, hogy a területi csesziók összessége sokkal több magyart helyez idegen uralom alá, mint amennyi az önrendelkezés elvével összeegyeztethető.”¹⁵ Ha ő is erre a következtetésre jutott, az ellenkezője aligha állítható.

A középeurópai határok megvonásánál - akár elismerték, akár nem - a gyarmatok felosztásánál érvényesített szempontokat követték, önkényesen vegyítve a különböző gazdasági, közlekedési, stratégiai és etnikai megfontolásokat. A gyarmati népek esetében az érintett lakosság akaratát elhanyagolható tényezőnek tekintették azóta, hogy Kolumbusz partra szállt a Karib-tenger szigetein, Európában azonban a népek önrendelkezési joga volt a hivatkozási alap, amelyet hol figyelembe vettek, hol nem és ezzel az egész rendezés jogszerűségét - legitimitását - tették vitássá vagy vitathatóvá.

A bizottságok természetesen politikai szempontok szerint dolgoztak. A román határmegállapító bizottság francia tagja kijelentette: „Ha választani kell egy szövetséges vagy egy ellenséges ország között, a bizottságnak nem szabad haboznia, bármi erős is legyen a jogos pártatlanság iránti vágya, hogy a szövetséges félnek kedvezzen.”¹⁶ Nem tért el ettől az angol álláspont sem. „Ha néprajzi nehézségekkel kell szembenéznünk - mondta a bizottság angol tagja -, nagy különbség, hogy a románok és a magyarok között merülnek fel, akik (ti. a magyarok) ellenségeink, vagy a románok és a szerbek között, akik a szövetségeseink. Az első esetben, ha lehetetlen igazságot tenni mindkét félnek, a mérlegnek természetesen szövetségeseink, Románia felé kell billennie, mintsem ellenségünk, Magyarország felé.”¹⁷ Ő jegyezte meg azt is, hogy „ha egy kedvezőbb közlekedési vonal kedvéért fel kell áldoznunk néhány százezer magyart, az ne tartson vissza bennünket.”¹⁸

Nem tartotta vissza őket. Amikor 1919 februárjában Nyugat-Ukrajnában bizonytalanná vált a helyzet, a franciák román egységeket akartak a lengyelek segítségére küldeni Lvov (Lemberg) térségébe, ehhez pedig szükségük volt a Nagyvárad-Szatmárnémeti vasútvonalra. Ezért a békekonferencián azt javasolták,

¹⁴ Beneš im. II. köt 506. old. 1. jegyzet.

¹⁵ Nicolson im. 127-8. old.

¹⁶ Idézi Deák, F.: *Hungary at the Paris Peace Conference*. New York, Columbia Univ. Press, 1942. 53. old.

¹⁷ La Pradelle, P.: *La paix de Versailles*. Paris Editions internationales. IX/1 köt. 348. old.

¹⁸ Deák im. 42. old.

hogy e városokat juttassák Romániának, de hogy a vasút használatát már most biztosítsák a maguk (és a románok) számára, továbbá, hogy elejét vegyék esetleges magyar-román összeütközésnek, Tardieu, a román bizottság elnöke, február 21-én előterjesztést tett két egymástól bizonyos távolságra lévő vonal megállapítására, amelyet a magyar és a román csapatoknak nem szabad átlépniük és úgynevezett semleges övezet létesítésére a két vonal között, amelyet szövetséges csapatok szállnának meg, hogy megakadályozzák a bolsevizmus terjedését, amely Magyarországon uralkodó. (Épp akkor hivatkozott a magyarországi bolsevizmusra, amikor a Berinkey-kormány a Népszava szerkesztősége előtti incidens miatt elrendelte a kommunista vezetők letartóztatását) A Tízek Tanácsának katonai szakértői a javaslatot február 26-án elfogadták. A „Nagyok” nem foglalkoztak vele, mert az ügyet intézői pusztán katonai jellegűnek minősítették. A „szabad önrendelkezés elve” így veszett el különböző érdekegyeztetések, stratégiai megfontolások, másod vagy harmadrendű közlekedési szempontok, ideiglenesnek szánt, de végül nagyon tartósnak bizonyuló intézkedések között. Az önrendelkezés elvének nyilvánvaló megsértése olyan válságot idézett elő, mely egész Közép-Európát veszélybe sodorta.

Bolsevizmus Magyarországon

Március 20-án Vix alezredes Károlyi tudomására hozta De Lobit tábornok jegyzékét, mely a fenti döntés alapján azt követelte, hogy a magyar kormány vonja vissza csapatait a Vásárosnaménytől, Debrecenről és Orosházától 5 kilométerre nyugatra Szegedig húzódó vonalra. Tisztán magyarul a területek kiürítésére kötelezte tehát a kormányt, és miután a semleges zóna nyugati határa nagyjából megegyezett az 1916-os bukaresti szerződés vonalával, azt a látszatot keltette, hogy az Antant magáévá tette a legtúlzóbbró román igényeket is. Károlyi szerint Vix alezredes az így megjelölt vonalat ideiglenes politikai határnak nevezte, ezt Vix utóbb cáfolta. De Lobit jegyzéke szerint a semleges zóna igazgatása a magyar kormány kezében maradt volna, de ennek az ígéretnek a belgrádi egyezmény sorozatos megsértése után már semmi hitele sem lehetett.

Az a kérdés, hogy Vix közlése volt-e pontatlan, vagy Károlyi értette félre szavait, tulajdonképpen érdektelen. Tény, hogy a jegyzék elküldésének időpontjában a magyar-román határt megállapító bizottság jelentése még nem készült el, de az is igaz, hogy a határt végül a két vonal közötti „semleges” zóna sávjában vonták meg. Annyi bizonyos, hogy a jegyzék Károlyi addigi politikájának teljes csődjét jelentette. Károlyi a kormány nevében kijelentette, hogy „...nem veheti tudomásul a békekonferencia határozatát és nem biztosíthatja végrehajtását... A magyar kormány nincs abban a helyzetben, hogy felelősséget vállaljon a döntés végrehajtásáért, miután nem kapott meghívást a békekonferenciára és nem vehetett részt a döntés meghozatalában, ma kényszerítve érezte magát, hogy benyújtsa lemondását.”

A minisztertanács március 20-i ülésén Károlyi kifejtette, hogy az új helyzetben a hatalmat egy kizárólag szociáldemokratákból álló kormánynak kell átvennie, amely a Munkás-internacionálé rokonszenvére támaszkodhat és amelynek meg kell egyeznie a kommunistákkal. A Szociáldemokrata Párt vezetői - néhányuk ellenzése dacára - valóban felkeresték a gyűjtőfogházban fogva tartott kommunistákat, de a tárgyalások irányítását Kun Béla vette át. A megbeszélések eredményeként kimondták a két párt egyesülését, kikiáltották a proletárdiktatúrát és új külpolitikai irányzatot kezdeményeztek. Károlyi a nevében kiadott lemondási nyilatkozatot nem írta alá, de mivel utóbb nem határolta el magát a Tanácsköztársaság vezetőitől, az a látszat támadt, mintha egyetértett volna a proletárdiktatúra kikiáltásával. Franchet d'Espèrey március 22-én kelt távirata szerint magyar polgári politikusok azt javasolták Vixnek, hogy az addigi demarkációs vonalak megtartása esetén fellépnek a bolsevisták ellen és kérték 15 000 főnyi antant-haderő Budapestre küldését a rend fenntartására, ellenkező esetben szövetkeznek a bolsevistákkal. Válasz nem érkezett. Tardieu mindenki másnál nagyobb mértékben segítette elő a bolsevizmus közép-európai térhódítását.

A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 21-i „Mindenkire!” kezdetű kiáltványa a következőket adta tudtul: „A párizsi békekonferencia úgy döntött, hogy Magyarországnak csaknem egész területét katonailag megszállja, a megszállás vonalait végleges politikai határnak tekinti és ezzel a forradalmi Magyarország élelmezését és szénellátását végképpen lehetetlenné tették.” A párizsi békekonferencia döntésére válaszolva a Forradalmi Kormányzótanács a magyar proletariátus nevében „kijelenti teljes eszmei és lelki közösségét az orosz szovjet kormánnyal, fegyveres szövetséget ajánl Oroszország proletárjainak. Testvéri üdvözlését küldi Anglia, Franciaország, Olaszország és Amerika munkásságának, egyben felszólítja őket, hogy ne tűrjék egy pillanatig sem kapitalista kormányaik gaz rablóhadjáratát a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Fegyveres szövetségre hívja fel Csehország, Románia és Szerbia meg Horvátország munkásait és földműveseit a burzsoák, a bojárök, a nagybirtokosok és a dinasztikák ellen. Felszólítja Német-Ausztria és Németország munkásait, hogy kövessék a magyar munkásság példáját, szakítsanak végleg Párizssal, szövetkezzenek Moszkvával, állítsák föl a Tanácsköztársaságot és fegyverrel a kezükben szálljanak szembe a hódító imperialistákkal.”

Az Antanttal való nyílt szembefordulás azonban igen kockázatos, sőt kétségbeesett vállalkozás volt. Senki sem hihette, hogy az Antant tudomásul veszi egy „bolsevik” állam létrejöttét a Duna völgyében. Éppen ezért sokan feltették a kérdést, helyes volt-e a proletárdiktatúra kikiáltása? Megvoltak-e annak a belső és a külső - nemzetközi - előfeltételei?

Kun Béla 1919 decemberében még határozottan védelmezte a kikiáltás tényét sőt időpontját is igazolni próbálta. A nemzetközi helyzet alakulását elsősorban a forradalmi mozgalmak tükrében szemlélte az akkori idők igen sok szereplője és - ahogyan Lukács György mondotta – „rendkívüli mértékben el volt terjedve az a hit, hogy mi egy nagy forradalmi hullám elején vagyunk, mely néhány év alatt el fogja érní Európát.”¹⁹ Annak megállapítására, vajon a forradalom hulláma emelkedőben van-e még, vagy pedig túljutott csúcspontján, nem állott rendelkezésre elegendő, megbízható információ, mint ahogyan a katonai események értékeléséhez sem. 1919 tavaszán a Vörös Hadsereg élei Nyugat-Ukrajnában jelentős sikereket értek el, amiből sokan azt a következtetést vonták le, hogy az orosz és a magyar hadsereg kézfogása csak rövid idő kérdése, pedig ez messze állt a valóságtól.

Ehhez persze új haderő kellett volna, melynek szervezését március 24-én rendelték el. „Antimilitaristák voltunk - hirdette Kun Béla - amíg a hadsereg a burzsoázia osztályhadserege volt, vörös hadsereget toborzunk abban a pillanatban, amikor a hadsereg a proletariátus osztályhadserege lesz.” Az elvesztett időt azonban nem lehetett pótolni. Az erőviszonyok a belgrádi egyezmény megkötése óta magyar szempontból sokat romlottak a csehszlovák és a román hadsereg megszervezése következtében. Április közepén a csehszlovákok és a románok a zászlóaljak számát tekintve két-háromszoros túlerőben voltak. Miután a magyar zászlóaljok nem voltak feltöltve, a valóságos arány sokkal kedvezőtlenebb volt. Délen a franciák és a szerbek egyes számítások szerint több, mint hatszoros túlerővel rendelkeztek. Kun Bélának úgy gondolták, hogy három-négy hónap leforgása alatt kb 200 000 főnyi hadsereget hoznak létre, mely lehetővé teszi az antantakciók elhárítását mindaddig, amíg a világforradalom erőivel egyesülhetnek. Nem katonai, hanem diplomáciai akciókkal próbálták lélekzetvételi időt biztosítani maguknak. „Még ha egy breszti béke is várna reánk - írta Kun Béla Leninnek - azzal a tudattal fogjuk megkötni, amely önt hatotta át a breszti béke megkötésekor.”²⁰

A Tanácsköztársaság kikiáltásának mindenestre megvolt az a hatása, hogy felhívta a békekonferencia figyelmét arra, hogy magyar kérdés is van, amelynek elhanyagolása megnyithatja a bolsevizmus előtt a Közép-Európába vezető utat és felboríthatja az Antant rendezési terveit. Lloyd George március 25-én elkészült fontainebleau-i memorandumában - többek között - azt írta: „Sohasem lesz béke Délkelet-Európában, ha minden most létrejövő kis állam határain belül nagyszámú magyar kisebbség (irredenta) lesz. Ezért a béke irányadó elvének javaslom, hogy amennyire emberileg lehetséges, a különböző népfajokat csatolják anyaországaikhoz és ennek az emberi kritériumnak elsőbbséggel kell rendelkeznie a hadászati, gazdasági vagy közlekedési megfontolásokkal szemben, amelyek rendszerint más eszközökkel megoldhatók.”²¹

A területi bizottságok azonban munkájukat lényegében befejezték és a figyelmeztetés későn jött ahhoz, hogy bármiféle foganatja legyen. A Foreign Office egyébként sem követte a miniszterelnök felfogását, hanem a saját útját járta, Clemenceau pedig kereken elutasította, hogy az addigi határozatokat felülvizsgálják. A csehszlovák bizottságnak a magyar határokkal kapcsolatos jelentését március 12-én, a román és a délszláv bizottságét április 6-án terjesztették az Antant legfőbb tanácsa elé. A jelentések egységes álláspontként kerültek a külügyminiszterek elé, akiknek beható vizsgálatra sem idejük, sem kedvük nem volt. Ellenvélemény esetén erre kényszerültek volna, de ez alól az egyhangú bizottsági jelentések felmentést adtak. Az egyhangúság azt bizonyította, hogy a négy nagyhatalom egyike sem vette figyelembe a magyarok mellett szóló érveket. A csehek és a románok a franciák és az angolok részéről erőteljes támogatásban részesültek, míg az olaszok álláspontja felettébb ellentmondásos volt. A leginkább pártatlannak az amerikaiak mutatkoztak, de nem lévén érdekelték, a magyar határ miatt nem akartak a többi szövetséges hatalommal összetűzni.

A Tanácsköztársaság kikiáltása tehát Magyarország északi és keleti határainak megállapítását lényegesen nem befolyásolta - módosításra csak délen került sor, és pedig július 9-én amikor a Vendvidék (Prekomurje) és augusztus elsején, amikor az ún. Baranyai Háromszög elcsatolása mellett döntöttek. A Burgenland elcsatolására vonatkozó javaslat ugyancsak július 9-én kelteződött. Legfeljebb annyi mondható tehát, hogy a kommunista rendszer létezése kizárta a magyar határok korrigálásának lehetőségét. A határmegállapító bizottságok tagjai - egyes nyilatkozatok szerint - azt hitték, hogy munkájukat a békekonferencia felülvizsgálja és egyes vonatkozásokban módosítja majd, de erre nem került sor. Senki sem akart egy olyan ország érdekében fellépni, ahol bolsevisták vannak uralmon.

¹⁹ Lukács, Gy.: *Nyilatkozat a Magyar Tanácsköztársaságról*. Társadalmi Szemle. 1963/3. 15. old.

²⁰ Kun, B.: *A Magyar Tanácsköztársaságról*. Bp. Kossuth, 1958. 81. old.

²¹ Lloyd George, D.: *Memoirs of the Peace Conference*. New Haven. Yale Univ. Press 1939. I. köt. 266-7. old.

A konferencia „nagyjai” egyetértettek abban, hogy a Tanácsköztársaságot fel kell számolni, de nem tudták eldönteni, melyik a leginkább célrevezető megoldás. Először katonai fellépésre gondoltak, majd úgy döntöttek, hogy J. C. Smuts délafrikai tábornokot Budapestre küldik a helyzet felderítése végett. Smuts április 4-én és 5-én tárgyalt Kun Bélával, akinek az Antant nevében azt ajánlotta, hogy a Tanácsköztársaság kormánya vonja vissza csapatait a Vix-jegyzékben megjelölnél keletebbre fekvő demarkációs vonalra, míg a románok megmaradnának éppen elfoglalt állásaikban. A tanácskormány kötelezze magát a páduai és a belgrádi egyezmények betartására, aminek fejében Smuts megígérte a blokád enyhítését és azt is, hogy a határok végleges megállapítása előtt lehetőséget adnak a tanácskormány képviselőinek arra, hogy álláspontjukat kifejtthessék. Kun Béla nem fogadta el Smuts feltételeit, de nem is utasította el azokat, hanem a tárgyalások folytatására törekedett, ami elől viszont Smuts mereven elzárkózott. Budapesti informátorai minden bizonnyal úgy tájékoztatták, hogy a Tanácsköztársaság nem sokáig tarthatja magát és ezért nem érdemes kormányával tárgyalásokba bocsátkozni.

Smuts minden esetre felfigyelt az alapvető magyar érdekek figyelembe vételének szükségességére. Visszatérőben megállt Prágában, ahol megpróbálta rábeszélni Masaryk elnököt a Csallóközről való lemondásra. Masaryk hajlott is erre, ha Csehszlovákia kárpótlásul Pozsonnyal szemben a Duna jobb partján hídfőt kap. Az angol delegáció Párizsban május 3-án ilyen értelmű módosítást javasolt, de Beneš közbelépett, mondván, hogy Smuts félreértette az elnököt, mire az angolok visszavonták javaslatukat.²² Az etnikai elvnek meg kellett hátrálnia a Duna vonalához kapcsolódó hadászati megfontolások előtt, amivel szemben a területi bizottság tagjainak is kétségeik voltak.²³

Kun Bélának mindenestre elérték azt, amiben az előző kormányok hiába reménykedtek: az Antant félhivatalos missziót küldött Budapestre, mely ha nem is kielégítő, de az előzőnél kedvezőbb ajánlatot tett. Miként Szovjetország vonatkozásában, úgy a Tanácsköztársaságot illetően is kirajzolódik a rugalmasabb angol-amerikai és a merevebb francia vonal ellentéte, mely valójában nem egy, hanem két irányzatot jelentett, éspedig a Foch tábornagy által vezetett, fegyveres fellépést szorgalmazó katonai irányt és Clemenceau-nak az előbbihez képest mérsékelt politikáját, mely a katonai fenyegetést és a diplomáciai nyomást felváltva alkalmazta. Smuts tábornok küldetése az angol-amerikai vonal pillanatnyi felülkerekedését jelezte, de nem a győzelmét. A francia diplomáciának is voltak kijátszható ütőkártyái, éspedig a román és a cseh hadsereg. Az ő támadásuk rövidesen válságos helyzetet idézett elő. Bukarest és Prága ugyanis nem volt megelégedve a területi bizottságok javaslataival, és miután azokat hivatalosan még nem hagyták jóvá, mindent megtettek annak érdekében, hogy a maguk számára még kedvezőbb határokat erőszakoljanak ki.

Clemenceau úgy tájékoztatta Franchet d'Espèreyt, hogy magyar támadás esetén a románok a semleges övezet keleti határáig nyomulhatnak előre. Presan tábornok ennek alapján - minden előzetes magyar akció nélkül - haladéktalanul kiadta a parancsot a támadásra, amely csak gyenge ellenállásba ütközött. A románokkal szemben álló egységek visszavonultak, a székely hadosztály egy részével tisztjei letették a fegyvert. A csapatok harci szelleme erőtlén volt, a felszerelés hiányos, az elszigetelt ellentámadási kísérletek sorra kudarcot vallottak. A románok nem is álltak meg a kijelölt zónahatárnál, hanem április végéig arcvonalukat a Tiszáig tolták előre. A csehek május 2-án Miskolcot, Diósgyőrt és Ózdot szállták meg és a román példát követve Foch marsall útján egy újabb „semleges” zóna létesítését javasolták maximális követeléseik határa és az addigi demarkációs vonal között.

A Külügyminiszterek Tanácsa május 8-án foglalkozott Magyarország határaival. A román területi bizottság javaslatait Tardieu ismertette és Lansing kérdésére válaszolva elismerte, hogy az etnikai határ több esetben 20 kilométerre keletebbre húzódik, de ez közlekedési okokból nem követhető. Tardieu szerint 600 000 (a valóságban 1 600 000) magyar kerül román és 25 000 román magyar uralom alá. Lansing számára a megosztás nem tűnt igazságosnak, mire Tardieu azzal érvelt, hogy minden más döntés a magyaroknak lenne előnyös és következésképp a románok számára hátrányos. „Az egész kérdést - mondotta sértődötten - a legnagyobb gonddal vitatták meg, a döntést egyhangúan hozták (értsd: a bizottság amerikai tagjai is megukéva tették) és az a legjobbat képviseli, amelyet a nehéz körülmények között elfogadhattak.”²⁴ Lansing nem erőltette tovább a dolgot, elismerését fejezte ki a bizottság munkája felett, mire a külügyminiszterek a magyar-román határt további vita nélkül elfogadták. Meg sem fordult a fejükben, hogy szükség esetén új vasútvonalakat is lehet építeni, ami jóval kevesebb problémát okoz - és lényegesen olcsóbb - mint elégedetlen nemzetiségek százezreivel terhelni meg az új államokat. Sajátos módon hetekben, hónapokban

²² Nicolson im. 324. old.

²³ „A cseh bizottság ma délelőtt - írja Nicolson naplójában - a Smuts és Masaryk elnök közötti társalgást vitatja a Csallóközről. El kell ismernem, hogy csak a szomszédos szobában voltam. Laroche érvelését Benešről származó írott jegyzékkel támasztja alá. Kénytelenek vagyunk engedni. A csehek megkapják magyarjaikat és a szigetüket. Nem hiszem, hogy ez bölcs döntés lenne, de megtettem a magamét. (Ti. Nicolson ellenezte a Csallóköznek Csehszlovákiához való csatolását!) Nyilvánvalóan Masaryk hibát (gaffe) követett el és kényszerítették, hogy kormányával letagadtassa.” Nicolson im. 325. old.

²⁴ Hunter-Miller, D.: *My Diary at the Conference of Paris*. XVI. köt. 225-226. old.

gondolkoztak - a vasútvonalat azonnal használni lehetett! - ahelyett, hogy tartós, hosszú lejáratú rendezést készítettek volna elő.

A magyar-délszláv határról még ennyi szó sem esett, jóval több a magyar-osztrák határról, jöllehet addig hivatalosan senki sem vetette fel módosításának szükségességét. A Külügyminiszterek Tanácsa albizottságot állított fel a kérdés tanulmányozására, aminek háttérében az állt, hogy mindaddig, amíg a franciák a Rajna bal partjának megszerzésében reménykedtek, azt is tudomásul vették volna, ha Ausztria csatlakozik Németországhoz. Az osztrákok túlnyomó többsége számára akkor ez tűnt az egyetlen megoldásnak. Miután azonban a Rajna-vonal elérése megghiúsult, a csatlakozást - az Anschlusst - a franciáknak minden áron meg kellett akadályozniuk, mert az Németországot bőségesen kárpótolta volna területi veszteségeiért. Az új köztársaság felértékelődött a francia diplomácia sakktábláján és most már kedvet kellett csinálni a függetlenséghez Nyugat-Magyarország németlakta részeinek - az ún. Burgenlandnak - odacsatolása révén. Ez egyébként megfelelt a sokat hangoztatott, de más területekkel kapcsolatban éppenséggel nem érvényesített etnikai elvnek. Ezért számíthatott az amerikaiak támogatására. Beneš - miután a szerbekkel összekötő folyosó terve megghiúsult - szintén pártolta az ügyet, már csak azért is, hogy Ausztria és Magyarország viszonya megromoljon. Egyedül az olaszok ellenezték. A döntésre július 10-én került sor, amikor is Burgenlandot Ausztriának ítélték.²⁵

A magyar-csehszlovák határt illetően ismét Lansingnak voltak aggályai amiatt, hogy, hogy túl sok magyar kerül idegen uralom alá. A területi bizottság elnöke azzal nyugtatta meg, hogy mindössze 855 000 magyart (valójában 1 084 000-t) csatolnak Csehszlovákiához, akikkel szemben - Beneš szerint - nem kevesebb, mint 638 000 szlovák maradna Magyarországon. Ezt még a franciák sem hitték el, mert Jules Laroche hozzátette: „Ez az adat túlzott lehet, de számuk (ti. a szlovákoké) tekintélyes és biztosítéknak tekinthető a csehszlovákiai magyar kisebbség iránti jó bánásmódot illetően.”²⁶ A Külügyminiszterek Tanácsa tehát egyetlen ülést szentelt a magyar határok ügyének és érdemi vita nélkül jóváhagyta a bizottságok jelentéseit. A területi problémák eldőlték, csak az maradt kérdéses, milyen módszerekkel kényszerítsék Magyarországot a kijelölt határ elfogadására és - ami nehezebbnek ígérkezett - a nagytávgyú kis szövetségeseket annak tiszteletben tartására.

A román és a cseh hadműveletekre válaszként a Forradalmi Kormányzótanács elrendelte a proletariátus általános mozgósítását. A szocialista haza megvédésének jelszava hatott - a hangsúly a főnéven és nem a jelzőn volt - és viszonylag rövid idő - mindössze két hét - alatt sikerült a hadsereget újjászervezni. A május 6-i hadrend szerint 89, a május 15-i szerint már 113 zászlóalja volt. A hadvezetés a haderőt a Duna-Tisza közén vonta össze az Antant délről várható támadásának kivédésére. Ez elmaradt, de helyette május 18-án a csehek támadtak, akik Salgótarjánt és Egeret akarták elfoglalni. A magyar vörös hadsereg erőiesen visszavágott, 20-án visszafoglalta Miskolcot, néhány nappal később pedig Stromfeld Aurél vezérkari főnök irányítása alatt - miközben a szerbekkel és a románokkal szemben csupán minimális erőket hagyott - az Ipoly torkolata és a Sajó folyó között, ahol sikerült viszonylagos túlerőt kialakítania, általános támadásba ment át. Május 30-án elfoglalta Losoncot, június elején Lévát, 6-án Sátorajaujhelyt és Kassát, 9-én Eperjest, 10-én Bárfát. Június 16-án Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. A hadjárat nem vezetett a szovjet hadsereggel való egyesüléshez, de a román és a cseh csapatokat elvágtá egymástól. Az utóbbiak olasz parancsnokait francia tisztek váltották fel.

Az Antant azonban közbelépett. Clemenceau június 7-én táviratban követelte az előnyomulás megállítását. A Tanácsköztársaság kikiáltása volt a békekonferenciához érkező első figyelmeztetés arról, hogy magyar kérdés is van, a második - mely szintén nem tévesztette el hatását - a Tanácsköztársaság háborúja. Wilson, Lloyd George és Clemenceau rájöttek arra, hogy kis szövetségesek mohósága feleslegesen szaporította gondjaikat, és hogy súlyos mulasztást követtek el, amikor zöld utat nyitottak számukra. Június 10-én a Külügyminiszterek Tanácsa meghívta Románia képviselőit Brätianut és Mișut, a csehek részéről pedig Karel Kramářt és Beneš. Wilson a románok szemére vetette, hogy ismételt előnyomulással megbuktatták Károlyit (A Vix-jegyzékről nem tett említést!), a cseheket pedig felelősségre vonta, amiért Salgótarján és Miskolc megtámadásával kiprovokálták a magyar offenzívát. „Kun Béla tehát - mondotta Wilson - a román támadás következtében került hatalomra, és helyzetét a cseh támadás szilárdította meg.”²⁷

Brätianu nem kevesebbet próbált bizonyítani, minthogy a bolsevista mozgalmat Károlyi szervezte és pénzelte, amire Lloyd George szárazon megjegyezte: „...sok fáradságába fog kerülni, hogy őt meggyőzze

²⁵ „...Burgenland kérdése is eldőlt...- írta Ormos M. - Ausztria megkaphatta Burgenlandot, ha nem is az általa kívánt határig. A szövetségesek ugyanis eleget tettek a csehszlovák kormány kívánságának, hogy az ott áthaladó fiume vasútvonal egyikét Magyarországnak hagyják, biztosítandó, hogy mivel nem lesz mindkettő egy állam kezében, Csehszlovákia az egyik esetleges elzárása esetén a másikat használhassa. A hatalmak a burgenlandi tranzakciót Magyarország rovására hajtották végre, amerikai kezdeményezésre, előbb hallgatólagos, végül aktív francia támogatás és élénk olasz ellenzés mellett.” Ormos, M.: *Padovától Trianonig 1918-1920*. Bp. Kossuth, 1983. 288. old.

²⁶ Deák im. 439. old.

²⁷ Mantoux, P.: *Les délibérations des quatres*. Paris, Éditions CNRS, 1955. II. köt 368. old.

arról, Károlyi hozta létre a bolsevizmust Magyarországon". Brătianu azzal érvelt, hogy a magyarok tárt karokkal fogadják a román csapatokat, másrészt - ezzel meglehetősen ellentétben - azt mondta, „még nem éreztették eléggé Magyarországgal, hogy legyőzött.” „Ha magyar lennék - replikázott Wilson - és örülök, hogy nem vagyok az, az első lennék, aki fegyvert ragad, hogy hazámat megvédjem.”²⁸

Kramař természetesen tagadta, hogy a csehek támadtak volna és Brătianu szólamait ismételte Károlyi bolsevizmusáról. A fő érvet Beneš adta elő, aki kénytelen volt elismerni, hogy a csehek valóban előnyomultak. „Erőinket a német határon összpontosítottuk azok miatt a német csapatösszevonások miatt, amelyek Lengyelországot fenyegették, meg azért is, mert Foch marsall arra kért minket, legyünk készenlétben egy Bajorországba irányuló hadmozdulatra, ha (ti. a németek) a békeszerződést nem írják alá. Ekkor történt, hogy a magyarok, látva Szlovákia teljes védtelenségét, megindultak előre.”²⁹

A tárgyalások eredményeként Clemenceau június 13-án táviratban közölte a magyar, a román és a cseh kormányokkal a véglegesnek szánt határokat - miután Brătianu arra hivatkozott, hogy ezekről hivatalos tudomása nincs -, majd ugyancsak táviratilag felszólította őket csapataik visszavonására az említett határok mögé. A tanácskormányhoz intézett távirat ultimátumszerűen hangzott: „Ha a Szövetséges és Társult Hatalmak kormányait helyszínen lévő képviselőik június 14-én déltől számított négy napon belül nem értesítik arról, hogy ezt a hadműveletet ténylegesen végrehajtották, feljogosítottunk érzik magukat a Budapest felé való előnyomulásra és arra, hogy olyan intézkedéseket foganatosítsanak, amelyeket az igazságos és gyors béke érdekében kívánatosnak tartanak.”³⁰

A távirat ugyan megígérte, hogy „a román csapatokat abban a pillanatban visszavonják, amikor a magyar csapatok kiűrik Csehszlovákiát”, de a cseh illetve a román kormányhoz küldött jegyzék megfogalmazása már távolról sem volt egyértelmű. „...a magyar hadsereget - így szólt a Romániának küldött távirat - felszólítottuk, hogy vonuljon vissza Csehszlovákiából, és a magyar kormányt értesítették arról, hogy ha ez megtörtént, a román hadsereg a maga részéről visszavonul az új román határok mögé. Felelősen hozzátenni, hogy ebbe a műveletbe a magyar csapatok nem avatkozhatnak be, és az utóbbiaknak nem fogják megengedni, hogy román területet megtámadjanak. A Szövetséges és Társult Hatalmak bíznak abban, hogy Románia végre fogja hajtani az e közös politikából rá eső részt és a szövetség szolidaritását érintetlenül fenntartja.”³¹

A Kormányzótanács elfogadta Clemenceau jegyzékét, és Kun Béla határozati javaslatára heves vita után, elfogadta ezt a Tanácsok Országos Gyűlése is. A június 13-i jegyzékben megjelölt vonalak nem feleltek meg a magyarlakta területek határainak, és úgy tűnt, ezeken belül „normális gazdasági életet teremteni, termelni egyaránt lehetetlen” de úgy látszott, hogy a tiszántúli területek visszaszerzéséért az északi hadjárat során elfoglalt részek kiürítése megfelelő áldozat. Június 24-én létrejött a fegyverszünet a magyar és a csehszlovák csapatok között, június 30-án pedig megkezdődött a magyar csapatok visszavonása a Clemenceau-táviratban megjelölt határ mögé. Stromfeld nem értett egyet a kiürítéssel és lemondott.

A kormány ugyanis úgy ültette ki az északi hadjárat során elfoglalt területeket, hogy nem kapott semmiféle biztosítékot a románok által megszállt Tiszántúl kiürítésére, akik egyébként egy tapodtat sem mozdultak a Tiszától. A románoknak eszük ágában sem volt kiüríteni a Tiszántúlt, az Antant pedig nem sürgette visszavonulásukat. Július 8-án a Legfőbb Haditanács ismét a Tanácsköztársaság leverésére vonatkozó tervekkel foglalkozott, amelyek zömmel román, kisebb részben cseh, szerb és francia csapatok alkalmazására épültek, de véglegesen nem döntött róluk. A románok visszavonása ellen Foch marsall azzal érvelt, hogy a románoknak jelentős erőket kell tartaniuk keleti határaikon az orosz bolsevisták ellen, és így a magyarokkal szemben kedvező védelmi vonalra van szükségük, tehát csak a magyar hadsereg teljes leszerelése után hagyhatják el a Tiszát.

Amikor Kun Béla Clemenceau ígéretének teljesítését követelte, július 12-én azt a választ kapta, hogy az Antant addig nem tárgyal kormányával, amíg az 1918. november 3-i és november 13-i fegyverszüneti egyezményekben foglalt feltételeket maradéktalanul nem teljesíti. A kiürítés tehát ellenszolgáltatás nélküli, egyoldalú engedmény volt és az északi hadjárat hősieles erőfeszítését hiábavaló, értelmetlen áldozattá változtatta.

Ezeknek az eseményeknek a német békeszerződés megkötéséhez képest alárendelt jelentőségük volt. Május 7-én vette kézhez a német küldöttség a békeszerződés tervezetének szövegét, mely általános elkeseredést váltott ki. A német vezetők egy része, köztük Brockdorff-Rantzau külügyminiszter, azon az állásponton volt, hogy a szerződést lényeges engedmények nélkül nem szabad aláírni. „Ma a nemzetközi helyzet súlypontja - mondotta Kun Béla június 19-én a Tanácsok Országos Gyűlésén - a németországi és a német-ausztriai béke kérdése... Azok a békefeltételek, amelyeket az Antant rádiktált...Németországra és

²⁸ Mantoux im. 371. old.

²⁹ Mantoux im. 373. old.

³⁰ Deák im. 462. old.

³¹ Deák im. 463. old.

amelyeket rádiktál Német-Ausztriára, ezek a békefeltételek lehetetlenné tesznek mindennemű kapitalista gazdálkodást ebben a két országban. A német kapitalizmus, éppúgy mint a német-osztrák kapitalizmus egyszer s mindenkorra meghal, ha ezeket a békefeltételeket aláírja.”³² Fejtegetéseinek lényege: Németországban és Ausztriában objektíve elkerülhetetlen a forradalom, ez esetben pedig a magyarországi Tanácsköztársaság helyzete döntően megváltozik.

Kun Béla tévedett. Németországban sem ekkor, sem később nem tört ki forradalom. A német nemzetgyűlés június 22-én szótöbbséggel hozzájárult a versaillesi békeszerződés aláírásához. Az a forradalmi hullám, amely 1917-t követően végigvonult Európán, ekkor már túljutott legmagasabb pontján. A magyarországi Tanácsköztársaságnak nem volt esélye a fennmaradásra.

A magyar ellenforradalomnak két gócpontja alakult ki: Bécs, ahol az ún. Antibolsevista Comité tevékenykedett Bethlen István vezetésével és a francia megszállás alatt lévő Szeged, ahová Károlyi Gyula eredetileg Aradon megalakult kormánya tette át a székhelyét. Szegeden gyülekeztek a Tanácsköztársaság megdöntésére Horthy Miklós volt altengernagy, hadügyminiszter, majd fővezér vezetése alatt szervezkedő tisztek. Mind a bécsi, mind a szegedi csoport az antanthatalmak jóindulatát és támogatását igyekezett megszerezni – kevés sikerrel. A legfőbb segítség, amit a szegediek az Antanttól kaptak, abban állt, hogy megengedték nekik a szervezkedést. Az Antant képviselői tudták, a szegedi ellenforradalmárok nem elég erősek ahhoz, hogy a kommunista rendszert megdöntsék és köztük olyan személyek a hangadók, akiket a Habsburg-ház iránti hűségükről, valamint német kapcsolataikról ismertek. A franciák ezért nem akarták hatalomra segíteni őket. Horthy Teleki Pállal a bécsi Komité képviselőjével Belgrádban is járt. A Protić vezette kormány hajlandó lett volna a szegedieket hivatalos elismerésben részesíteni, de a franciák vonakodása miatt ennek nem lett gyakorlati következménye. Az Antant a Tanácsköztársaság megbuktatására szőtt terveit nem Horthy csoportjára alapozta.

Egyre romló helyzetükben Kun Bélának kockázatos, sőt kétségbeesett lépésre határozták el magukat. Július 20-án támadást indítottak a Tiszántúl felszabadítása érdekében. A siker valószínűsége az adott erőviszonyok mellett minimális volt, vereség esetén biztosra lehetett venni a Tanácsköztársaság összeomlását. A vörös hadsereg sem a gyalogság, sem a lovasság terén nem rendelkezett a sikeres támadáshoz szükséges túlerővel. Tüzérség dolgában a fölény ugyan magyar oldalon volt, de ennek érvényesítését akadályozta a lőszerhiány. A tisztikar zöme az északi hadjáratot követő visszavonulás során elkeseredett, egy része nyíltan a vereségre épített, mint amely meghozza a Tanácsköztársaság bukását. A támadás, amelyet Kun Béla előre bejelentett, kezdeti sikerek után elakadt. Július 24-én a románok ellentámadásba mentek át és a vörös hadsereg visszavonuló egységeinek nyomában átkeltek a Tiszán.

Az Antant nem titkolta, hogy a bolsevistákkal semmiféle egyezkedésre vagy tárgyalásra sem hajlandó. Július 28-án kijelentette: „A Szövetséges és Társult Hatalmak kormányai hön óhajtják a magyar néppel a béke megkötését és azt, hogy véget vessenek annak a helyzetnek, mely lehetetlenné teszi Közép-Európa gazdasági megújulását és megakadályoz minden kísérletet a lakosság ellátásának biztosítására. Ezek a feladatok nem oldhatók meg addig, amíg nincs Magyarországon olyan kormányzat, amely annak népét képviseli és amely végrehajtja azoknak a megállapodásoknak a betűit és szellemét, amelyeket a társult kormányokkal kötött. Kun Béla kormányzata e feltételek egyikének sem felel meg...”³³

A kiáltvány nyílt felhívás volt a Tanácsköztársaság megdöntésére. A bécsi követé kinevezett Böhm Vilmos, a vörös hadsereg előző parancsnoka, július második felében Cunningham angol ezredessel és Livio Borghese olasz herceggel tárgyalt a proletárdiktatúra felszámolásáról és egy szociáldemokrata irányzatú kormány megalakításáról, amiben július 28-án feltételeken megegyeztek. A megállapodáshoz azonban Kun Béla nem járult hozzá, a katonai vereség pedig a békés likvidálást illuzórikussá tette. A Forradalmi Kormányzótanács július 31-én valóban lemondott és jobboldali szociáldemokratákból álló ún. szakszervezeti kormánynak adta át a helyét, amelynek Peidl Gyula volt az elnöke, de az igazi hatalom a román csapatok parancsnokának kezébe ment át, amelyek augusztus 3-án vonultak be Budapestre, miután az Antant külügyminiszterei hiába próbálták őket visszatartani a magyar főváros megszállásától.

Egy év sem telt el a belgrádi egyezmény megkötése és kevesebb, mint fél év a Tanácsköztársaság kikiáltása óta. Tizenöt hónappal azután, hogy a Központi Hatalmak haderői Romániát a bukaresti különbéke megkötésére kényszerítették, Budapest román megszállás alá került! A változások sora olyan mélyreható és egyúttal olyan gyors volt, hogy sem a magyar politikusok, sem a közvélemény nem tudtak alkalmazkodni hozzájuk.

A körülmények alakulása nem nyújtott Magyarország számára elfogadható alternatívákat. A győztes hatalmak által kitűzött fő célkitűzések egyikének szolgálatára sem látszott alkalmasnak és ezen egyes emberek tévedései, balfogásai nem sokat rontottak. Németellenes szerepet Lengyelországnak és Csehszlovákiának szántak a győztesek. Ahhoz viszont, hogy cseh hadosztályok adott esetben Németországba nyomulhassanak, hátukat a magyarokkal szemben a stratégiai fontosságának vélt Dunával

³² Kun im. 265. old.

³³ Deák im. 463. old.

kellett védelmezni. Ez a feltételezés persze nem állta meg a helyét, de a Duna maradt a határ. Szovjetországot Lengyelországnak és Romániának kellett távoltartania Európától. Azért, hogy a román hadosztályok őrít állhassanak a Dnyeszteren, Románia nyugati határait messze a magyar Alföld szívébe helyezték. Ez a feltételezés szintén helytelen volt, mert Románia - amikor sor került volna rá - nem tudta Dnyeszter-menti határát megvédeni. Magyarország alapvető érdekeit - miután politikai rendszerükbe nem tudták megfelelően beépíteni - a győztesek egyáltalán nem vették figyelembe. Ennek aztán az egész Duna-medence látta a kárát, ideértve Magyarországot szerencsésnek tűnő szomszédait is.

Békeszerződések a legyőzöttekkel

A német nemzetgyűlés hosszas vita után, vonakodva adta meg a felhatalmazást a békeszerződés aláírásához, miután ismérté vált, hogy az aláírás megtagadása esetén a győztes hatalmak Németország területét katonailag meg akarják szállni. A megszállásban francia, angol és amerikai hadosztályok mellett lengyel - és amint láttuk - cseh egységek is részt vettek volna. A békeszerződést június 28-án a versaillesi palota tükörtermében írták alá, ott, ahol Bismarck fél évszázad előtt – 1871. január 18-án kikiáltotta a német császárságot. Ezzel a franciák vereségét tette keserűbbé, akik most a németek vereségét akarták keserűvé tenni a békeszerződés helyének megválasztásával. A feltételek igen súlyosaknak, szigorúnak látszottak (Arra, hogy sok tekintetben mégsem voltak azok, még visszatérünk), de a sokszor beígért forradalom mégis elmaradt, mert a győztes hatalmak hajlandók voltak arra, hogy a feltételeket a végrehajtás során bizonyos mértékig enyhítsék. A forradalmi megmozdulásoktól tartva például beleegyeztek abba, hogy a hadsereg létszámát a megállapított 100 000 fő helyett 200 000 szinten tartsák. A németek is hamarosan megtalálták a módját annak, hogy miként lehet kijátszani a békeszerződés rendelkezéseit, ha már mindenképpen el kellett fogadni azokat.

Németország után, de jóval Magyarország előtt kötötték meg Ausztriával a békeszerződést, amelyet 1919. szeptember 10-én a Saint-Germain-i kastélyban írtak alá. A békeszerződés értelmében a cseh-morva tartományok Csehszlovákia részévé lettek, a szlovének lakta területeket a Szerb-Horvát-Szlovén királyság - későbbi nevén: Jugoszlávia - Dél-Tirolt és Isztriát Olaszország kapta meg, míg Galícia Lengyelországhoz, Bukovina pedig Romániához került. Nyugat-Magyarország német lakta részeit Ausztriához csatolták, de ezek átadására később került sor. A Monarchia alpesi tartományaira szorítkozó Német-Ausztria a maga 83 000 km² területével, hat és félmillió lakosságával gazdaságilag és politikailag egyaránt gyenge államalakulatnak tűnt, de ennek ellenére jóvátétel fizetésére kötelezték. Hadseregének létszámát 30 000 főben állapították meg.

A legnehezebb kérdést Ausztriával kapcsolatban nem a területi rendelkezések jelentették, hanem önállóságának biztosítása. Az osztrák politikusok, de a lakosság túlnyomó többsége is a Németországgal való egyesülésben, az Anschlussban látta az ország problémáinak megoldását. 1918. november 11-én az osztrák nemzetgyűlés kihirdette, hogy „Németausztria a Birodalom része” december 25-én pedig az osztrák kormány jegyzéket intézett a győztes hatalmakhoz, amelyben hangsúlyozta a Németországgal való egyesülés iránti szándékát az osztrákokat is megillető önrendelkezési jog alapján. A német Reichstag egyhangúlag elfogadta az Ausztria csatlakozásáról szóló törvényjavaslatot, Bauer osztrák külügyi államtitkár pedig a német külügyminiszterrel megállapodást írt alá az Anschluss végrehajtásáról.

Ez azonban a győztesek határozott ellenállásába ütközött. Ausztria csatlakozása - amint erről már szó volt - nemcsak kárpótolta volna Németországot a versaillesi békeszerződésben elszenvedett területi veszteségeiért, hanem stratégiai helyzetét lényegesen megjavította volna. Bécs a Duna völgyének nagy kapuja, ahonnan Németország könnyűszerrel vonhatta befolyása alá a többi közép-európai országot, sőt az egész Balkán-félszigetet. Az Antant hatalmak 1919. május 3-án jegyzéket intéztek az osztrák kormányhoz, amelyben leszögezték, hogy ragaszkodnak Ausztria különállásához. A békeszerződés 88. cikke megtiltotta a csatlakozást Németországhoz. A békeszerződés ratifikációja előtt a nemzetgyűlés ünnepélyesen tiltakozott az osztrák népnek önrendelkezési jogától való megfosztása ellen. Nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy Ausztria a Monarchia 12 és félmillió németjének alig valamivel több mint a felét foglalta magába, a többi kisebbségi sorba került. A Monarchia területéből részesedő államok mindegyikének jelentős számú német lakosa volt (Magyarországnak több mint félmillió) a legtöbb éppenséggel Csehszlovákiában lakott, amely közvetlenül határos volt Németországgal és a hárommillió német éppen e határok mentén élt. Természetesen ők is Németországhoz akartak tartozni és nem Csehországhoz, de ebben az esetben szó sem lehetett volna egy franciabarát és németellenes Csehszlovákiáról. (Később kiderült, hogy szudétánémetekkel együtt még kevésbé.) Az önrendelkezési jogot tehát nemcsak a magyaroktól tagadták meg, hanem a németektől is, ami sokkal súlyosabb következményekkel járt.

Ennek - nagyon is részleges - orvoslására kötötték meg a nagyhatalmak az utódállamokkal a kisebbségvédelmi egyezményeket, amelyeknek megfelelő rendelkezéseket a legyőzött kis államokkal kötött békeszerződésekbe is belefoglaltak. Az elgondolás nem volt rossz és főleg az nem, hogy a kisebbségek

tagjai jogaik megsértése esetén panaszaikkal a Nemzetek Szövetségének Tanácsához fordulhattak, mely erős szűrővel dolgozott ugyan, de nem eredménytelenül. Az Állandó Nemzetközi Bíróság is megtette a magáét német-lengyel vitákat rendező döntéseivel. Számos kérdés tisztázatlansága miatt a rendszer nem tölthette be maradéktalanul a neki szánt szerepet, de pusztán létezése megóvta a nemzeti kisebbségeket attól a sorstól, amelyben 1939 után illetve 1945-öt követően részük volt.

A bolgár békeszerződést Neuillyben 1919. november 27-én írták alá. Bulgária kénytelen volt Dél-Dobrudzsát Romániának, kisebb határsávokat pedig a Szerb-Horvát-Szlovén királyságnak átengedni. Jóval súlyosabban érintette, hogy elvesztette kijáróját az Égei-tengerhez, amelyet a görögök szereztek meg. Fegyveres erőinek létszámát 20 000 főben, a jóvátétel összegét két és félmilliárd frankban állapították meg.

A Törökországgal 1920. augusztus 10-én megkötött Sèvres-i szerződés feltételei voltak valamennyi békeszerződés kötött a legsúlyosabbak, de a Kemál pasa vezetése alatt Anatóliában kibontakozó ellenállás megghiúsította végrehajtását. Az Isztambulból Ankarába költöző nemzetgyűlés megtagadta a békeszerződés ratifikációját és árulónak nyilvánította a szultán kormányát. A győztesek nem tudtak, de nem is akartak egységesen fellépni a törökök ellen, akiknek a megtörését az angolok a görögökre bízták. Görögország a Kisázsia nagy részére kiterjedő hellén állam ábrándjától hajtva, erejét meghaladó feladatra vállalkozott. A törökök, akiket a szovjet kormány is támogatott 1922-ben katasztrófális vereséget mértek rájuk. Az 1923. évi Lausanne-i békeszerződés már egészen más feltételeket tartalmazott, mint a Sèvres-i.

Ellenforradalom és konszolidáció Magyarországon

1919 augusztusában Magyarország területének nagyobb része a fővárossal román megszállás alatt állt. A megszállók háborús veszteségeikért Magyarország kifizetésével akarták magukat kárpótolni. Arról sem mondtak le, hogy nyugati határaikat Magyarország rovására Békéscsaba és a Maros torkolatának megszerzésével kiterjesszék. Olyan elképzeléseik voltak, hogy Magyarország Ferdinánd román király jogára alatt perszonáluniót alkosson Romániával. A tervnek magyar hívei is akadtak, akik azt képzelték, hogy a perszonálunió lehetővé teszi majd Erdély különállását és ezzel az ottani magyarok érdekeinek megvédését. A terv papíron maradt, az ország kifizetése viszont realitás, amit az Antant hatalmak által Budapestre küldött tábornoki bizottság igyekezett korlátozni. Különösen amerikai tagja, Bandholtz tábornok lépett fel erősen, akinek a Nemzeti Múzeum anyagának megmentése köszönhető. Néhány hét alatt a magyarok barátjává vált és azt nem is titkolta. „Átadni Magyarország területének egyes részeit, a civilizált, kifinomult lakosságot alkotó emberekkel, olyan dolog, mintha Texast és Californiát adnánk át a mexikóiaknak. Szégyeljék magukat a szövetséges nagyhatalmak mindazért, amit a fegyverszünet után ebben az országban megengedtek.”³⁴

Felelős magyar kormány, mely ezt a nevet megérdemelte volna, nem volt. Peidl Gyula kormányát egy viszonylag kicsiny csoport néhány rendőr segítségével megbuktatta a megszállók hallgatólagos beleegyezése és a főváros lakosságának teljes közönye mellett. A puccsszerűen helyébe lépő Friedrich-féle „polgári és keresztény” kormányzatnak sem hatalma, sem jogcíme a vezetésre nem volt. A hiányzó legitimitást a puccsisták Habsburg József főherceg személyével akarták pótolni, aki „homo regius”-ként erősítette volna meg Friedrich István kormányát, amelynek javára a szegedi kormány augusztus 19-én lemondott. A győztes hatalmak azonban a főherceg színre lépését - és vele együtt a Habsburg-ház restaurációjának lehetőségét - nem akarták elfogadni és kereken elutasították az új kormány elismerését. A főherceg augusztus 23-án lemondott.

Horthy időközben ún. nemzeti hadseregével Szegedről a Dunántúlra vonult és a tényleges hatalom a Dunántúlnak a románok által meg nem szállt részében mindinkább az ő, illetve a körülötte tömörülő tiszti csoportok kezébe ment át. Legitimitása azonban neki sem volt és neki is szüksége volt egy kormányra, amelyen keresztül akarátát érvényesítheti, illetve amelyikkel ténykedéseit igazolhatja.

Két feladat állt az ország előtt: tényleges hatalommal rendelkező, nemzetközileg elismert kormány létrehozása és a béke megkötése, mely végre megszabadítja az idegen megszállástól és a belügyeibe való folytonos beavatkozástól. A kettő szorosan összefüggött egymással, amennyiben a győztesek békét csak olyan kormánnyal kívántak kötni, mely hatékonynak és legitimnek minősül. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy ennek a kormánynak el kell fogadnia, alá kell írnia a békeszerződést, amelyről akkor már mindenki tudta, hogy „karthágói béke” lesz.

A kormányalakítás útjában nagy nehézségek tornyosultak. Képviselőválasztást utoljára 1910-ben tartottak és azoknak, akiket akkor megválasztottak, túlnyomó többsége teljesen elhasználódott az összeomlás és az azt követő zavaros idők során. A kommunista vezetők elmenekültek, a szociáldemokratákat pedig kompromittálta a velük való együttműködés. Az újonnan színrelépő politikusok

³⁴ Bandholtz, H.: *An Undiplomatic Diary*. New York, Columbia 1933. Magyarul is megjelent „Egy nem-diplomata naplója.” címmel.

biztos társadalmi háttér és kormányzati tapasztalatok nélkül viaskodtak a hatalomért a háború előttről megmaradt kevesekkel. A helyzet kulcsa az Antant kezében volt, amennyiben az elismerés megadásával vagy megtagadásával eldönthette a különböző pártok és politikusok közötti vitát.

A kérdést George Clerk angol diplomata oldotta meg, aki a Szövetséges és Társult Hatalmak megbízásából hosszabb bukaresti tartózkodás után, 1919. október 1-én érkezett Budapestre. Koalíciós kabinet létesítése mellett foglalt állást, amelyben vezető szerepet a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának szánta, de amelyből a Kiszgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt mérsékelt képviselői sem maradtak volna ki. Milyen fegyveres erőre támaszkodott volna ez a kormány? A románok kivonulása után az egyetlen szervezett erő a Horthy vezette Nemzeti Hadsereg maradt volna, amely viszont egyértelműen ellenforradalmi beállítottságú volt. A franciák - cseh és szerb sugalmazásra - radikális polgárokból illetve szociáldemokratákból álló, jóval baloldalibb kormányt szerettek volna uralomra juttatni, de miután ehhez idegen - Antant - csapatok alkalmazására lett volna szükség, Clerk álláspontja győzött. Horthy biztosította az angol diplomatát, hogy csapatai a rendet fenntartják és minden kilengést megakadályoznak. Ez ugyan nem sikerült, mert atrocitások nemcsak Siófokon, hanem Budapesten és később a Duna-Tisza közén is előfordultak, Horthy azonban - talán éppen tengerészishti mivoltából adódóan - megszerezte az angolok bizalmát, ami megnyitotta előtte az utat a hatalomhoz.

Nem volt fasiszta, aminek a kommunisták minősítették, sőt félig sem az, hanem egyszerűen konzervatív vagy, ha már minősítésre van szükség, hát ókonzervatív politikus. Semmi esetre sem olyan személy, aki az ország megújítását elősegíthette volna. Tengerésztisztnek mindenestre bevált. Egyéni tisztességét mindvégig megőrizte, botrányok nem fűződtek nevéhez, de szellemi képességei elmaradtak attól, ami Magyarország hajójának sikeres kormányzása igényelt volna 1938 után. Ahhoz legalább is politikai zseninek kellett volna lennie.

November 14-én a románok kiűrtették Budapestet, ahova 16-án Horthy bevonult csapataival. Ezzel a hatalom jellege eldőlt, nem egy nyugati típusú polgári demokrácia megteremtésére került sor, hanem lényegében az 1918 előtti rendszer restaurálására. A nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos dzsentri megtartotta illetve visszaszerezte hatalmát, szövetkezve - akárcsak a háború előtt - a vezető nagytőkés csoportokkal. 1918 októberének radikális polgárai és a szociáldemokraták kirekesztődtek a hatalomból, míg a kommunisták sorsa az emigráció illetve az illegalitás lett. Róluk még lesz szó.

A trianoni szerződés életbelépése

A győztes hatalmak jelezték, hogy hajlandók fogadni Magyarország képviselőit a párizsi békekonferencián, ahol előadhatják a békeszerződés tervezetére vonatkozó észrevételeiket, amelynek legfontosabb rendelkezései - így a határok - Clemenceau 1919. június 13-i jegyzéke óta - ismertek voltak. A magyar delegáció elnöke, Apponyi Albert lett, ami nem volt szerencsés választás. Mint az 1907-es iskolatörvény miniszterének, neve vörös posztó volt az utódállamok kormányainak szemében, mint gróf és az „ancien regime” jellegzetes figurája, kevéssé illett a demokratikus Európa nagyjai közé. Hiba volt az is, hogy a magyar delegáció a trianoni békeszerződés egésze ellen hadakozott, ahelyett, hogy érveit a leginkább sérelmes, az önrendelkezési joggal sehogysem összeegyeztethető rendelkezések ellen összpontosította volna. Kár volt a történelmi Magyarország integritása mellett érvelni a Csallóköz elszakítása elleni tiltakozás helyett.³⁵ Apponyi sokat emlegetett négy nyelven elmondott beszéde a konferencia nagyjaira nem tett jó hatást és legfeljebb mint szónoki teljesítményt méltányolták. A küldöttség mentségére felhozható, hogy 1920 elején már nemcsak a békeszerződés egészén, de részletein sem lehetett változtatni. Azok a vádak, amelyek szerint az ellenforradalmi rendszer nyugateurópai népszerűtlensége, az ún. „fehér terror” lett volna a rossz békefeltételek okozója, éppoly alaptalanok, mint azok, amelyek a trianoni határokért a magyarországi Tanácsköztársaságot teszik felelőssé, mert a határokat lényegében már ezeket megelőzően vonták meg.

Akadnak azonban kísérletek a békeszerződés tervezetének módosítására és a magyar kormány - egy időben - vérmes reményeket fűzött hozzájuk. Ezeket a Schneider-Creusot francia mammutcég képviselői kezdeményezték, majd Maurice Paléologue, a francia külügyminisztérium főtitkára és a magyar kormány külön megbízottai folytatták. Legintenzívebb szakaszuk épp a trianoni békeszerződés aláírása előtti hetekre esett. Arról volt szó, hogy a magyar gazdaság kulcspozíciói, - a Hitelbank, a MÁV, a csepeli szabadjikító stb. - a francia tőke ellenőrzése alá kerüljenek, az ország külpolitikailag Párizst követi, a francia

³⁵ (Apponyi) „szerencsétlenül nem korlátozta ügyét azokra a határterületekre, amelyeket annak ellenére, hogy ott a magyarok kétségtelen többségben voltak, a Határmegállapító Bizottság gazdasági és földrajzi okokból más államokhoz való csatolásra ítélte. Ha kritikáját ezeknek a területeknek szentelte volna, olyan anyag állt rendelkezésére, ami lehetővé tette volna számára, hogy erőteljes és egyes körzetek vonatkozásában ellenállhatatlan felhívást tegyen a felülvizsgálatra honfitársai érdekében.” Lloyd George im. II. köt. 627. old.

kormány viszont közép-európai befolyását a térség természetes középpontjában levő Magyarországra alapozza, támogatva a trianoni béke magyar szempontból leginkább sérelmes rendelkezéseinek revízióját, pontosabban a Magyarországgal közvetlenül határos magyarlakta területek visszacsatolását. A magyar igények vegyes lakosságú területeket is felöleltek, de a bizalmas utasításokból kitűnt, hogy a magyar kormány jóval kevesebbet beéri, ha ezt a keveset a franciák valóban megadják.³⁶ A tárgyalások azt bizonyítják, hogy a magyar kormány etnikai alapon helyezkedett és nem történelmi keretekben gondolkodott. A szomszédos államok voltak azok, amelyek mindenféle határmódosítástól mereven elzárkóztak.

A gazdasági kérdésekben tulajdonképpen létrejött a megegyezés, de egyre kevesebb jele volt annak, hogy az alku politikai részét - a békeszerződés területi revízióját - a franciák valóban meg tudják, illetve meg akarják valósítani. A magyar kormány ragaszkodott a valamit valamiért elvhez és gazdasági engedményekre csak a megfelelő politikai ellenszolgáltatás fejében volt hajlandó. Erre azonban hiába várt. A tárgyalások egyetlen „eredménye” az 1920. május 6-án átadott és a békeszerződéshez csatolt Millerand-féle kísérőlevél volt, amelynek legfontosabb részét a következő módon szövegezték meg:

„Híven ahhoz a szellemhez, mely a Szerződés által rögzített határok megvonásánál vezette őket, a Szövetséges és Társult Hatalmak gondoltak arra az esetre, amikor az így megvont határ nem felelne meg mindenütt pontosan az etnikai és a gazdasági követelményeknek. Lehetséges, hogy a helyszíni vizsgálat nyilvánvalóvá tenné a szükségét annak, hogy bizonyos pontokon áthelyezzék a Szerződésben előírt határt. Hasonló vizsgálatot jelenleg nem lehetne folytatni anélkül, hogy ne késleltetnénk határozhatatlan ideig a béke megkötését, amelyre egész Európa áhítozik. A határmegállapító bizottság működésének megkezdése után azonban, ha úgy találják, hogy a Szerződés rendelkezései valahol olyan fentebb említett igazságtalanságot eredményeznek, amelynek eltüntetése közérdek, erről a Nemzetek Szövetsége számára jelentést készíthetnek. A Szövetséges és Társult Hatalmak elfogadják, hogy ebben az esetben a Szövetség Tanácsa az érdekelt felek egyikének kérésére - felajánlja jószolgálatát, hogy békés megegyezéssel módosítsa az eredeti határmegvonást ugyanezen feltételek mellett ott, ahol a Határmegállapító Bizottság a módosítást szükségesnek tartja. A Szövetséges és Társult Hatalmak bíznak abban, hogy ez az eljárás megfelelő módot nyújt ahhoz, hogy a határok megvonásánál kijavítsanak minden igazságtalanságot, amellyel szemben megalapozott ellenvetések tehetők.”³⁷

A kísérőlevél tehát számos feltételtől függően kilátásba helyezte a szerződés területi rendelkezéseinek revízióját és ezzel tompította a magyarok számára az 1920. június 4-én aláírt szerződés pirulájának keserűségét.

Az aláírás után a párizsi tárgyalások vontatottan, növekvő bizalmatlanság mellett folytatódtak. A magyar kormány egy ideig abban bízott, hogy a szovjet-lengyel háború és a Vörös Hadsereg előretörése felértékeli Magyarországot az európai sakkjáblán, de a lengyelek augusztusi varsói győzelme után a remények szertefoszlottak. Az olaszok és különösen az angolok, miután tudomást szereztek a francia-magyar tárgyalásokról, tiltakoztak az ellen, hogy a franciák kizárólagos befolyást szerezzenek Magyarországon. Abból sem csináltak titkot, hogy határozottan ellenzik a békeszerződés bármiféle módosítását. 1920 szeptemberében megbukott Paléologue és a francia külügyminisztérium államtitkári tisztségében Berthelot váltotta fel, aki a francia külpolitika legfőbb közép-európai feladatának az utódállamok támogatását tartotta. Magyarország körül végleg bezárultak az ajtók. A kísérőlevél teljesen értéktelennek bizonyult. A Nagykövetek Tanácsa ugyanis 1920. július 22-án a határmegállapító bizottságokat titkosan arra utasította, hogy a Millerand-féle kísérőlevelet ne vegyék figyelembe.

Így is történt. A bizottságok általában csak egyes helységek külterületi részeinek hovatartozásáról döntöttek. A déli határ kijelölése során a magyar fél „nyeresége” 37 000 kat. holdat, vagyis összesen 200 km²-t tett ki, a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz csatolt terület (Horvát-Szlavóniát nem számítva) kevesebb, mint 1%-át.

A francia-magyar tárgyalásokat minden jel szerint az hiúsította meg, hogy a franciák a nagy üzlet megkötése fejében olyan reményeket ébresztettek, amelyeket kormányuk nem tudott teljesíteni. Nem kizárt, hogy csupán a békeszerződés aláírásától húzódozó magyar vezetőket akarták megpuhítani a revízió lehetőségének felvetésével és miután a célt elérték, lefűjták az akciót, Paléologue-ot pedig, aki túlságosan kompromittálta magát, félreállították. Valószínű azonban, hogy többről volt szó. Magyarország kis ország lett a háború után, de mégis óriási lyuknak bizonyult a franciák által összetákoltt Közép-Európában. Ha sikerült volna Magyarországot (és Ausztriát) az utódállamokkal közös politikai nevezőre hozni - aminek persze ára volt! - a létrejövő konföderáció alkalmas partnere lehetett volna Franciaországnak Németországgal szemben.

Paléologue egy esztendőtt késéssel tervével. Ami 1918-19 telén megvalósítható lett volna, az 1920-ban, a határok megvonása és a békeszerződés megszövegezése után, leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Az utódállamok hallani sem akartak frissen megszerzett területeik csorbításáról, a győztes hatalmak és főleg a franciák előtt nyilvánvaló lehetett, hogy a trianoni békeszerződés bármilyen módosítása

³⁶ Deák, F. - Ujváry, D.: *Pieces et documents relatifs au rapports internationaux de la Hongrie*. Vol. I. 1919-20 Budapest, 1939. 250-54. old.

³⁷ Deák - Ujváry im. 289. old.

a Versailles-i szerződés revízióját is érleli. Ez pedig éppen elegendő ok volt Párizsban bárkinek a megbuktatásához. Az elrontott rendezést utóbb vajmi nehéz, - szinte lehetetlen - kijavítani. Ezúttal sem sikerült. A Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának az alkalmazhatatlanná vált szerződések felülvizsgálatáról szóló cikke ezen mit sem változtatott. Sohasem vették elő.

Mindezt a magyar kormány is tudhatta, de ennyi év távlatából mégsem őt kell bírálni, amiért minden szalmaszálba belekapaszkodott, hanem a francia diplomáciát, mely Kelet-Közép-Európa átrendezését saját szemszögéből rosszul készítette elő és rosszul hajtotta végre. A rosszul begombolt mellényt Deák Ferenc ismert mondása szerint ki kell gombolni és - most már helyesen - újra be kell gombolni. Miután ez nehézségekbe ütközött, Párizs inkább a rosszul begombolt mellényt viselte, aminek következtében a gombok sorra leszakadtak róla és a mellény használhatatlanná vált.

Ami történt, megtörtént. 1 084 343 magyart csatoltak Csehszlovákiához, 1 661 805 került Romániához, 563 597 gyarapította Jugoszlávia lakosságát. Ezek az adatok a sokat támadott 1910-es magyar népszámláláson alapultak, amelyekkel szemben a határmegállapító bizottságok a cseh, román vagy szerb részről önkényesen korrigált adatokat fogadták el. Azóta kiderült, hogy az utódállamok népszámlálásai semmivel sem voltak jobbak, mint az 1910-es magyar. Az ő biztosaik működése ellen ugyanazokat a kifogásokat lehet felhozni, mint amilyenekkel a magyarokat bírálták. Ha az 1910-es adatok el is avultak azóta, a valós arányokat hívebben tükrözik, mint az utódállamok képviselői által a békekonferencián előadott számok.³⁸

Az osztrák-magyar határ viszont kínos pontossággal követte a néprajzi vonalat és ahol eltért attól, mint pl. Hegyeshalom és Mosonszentjános között, Magyarország javára tért el annak dacára, hogy a 24 807 burgenlandi magyarral szemben az ország területén szétszórva 554 594 német maradt. A trianoni rendezés visszásságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a békeszerződés aláírása után egyedül az osztrák-magyar határ revíziójára került sor, éspedig - Sopron körül - ahol a magyar igények néprajzilag jóval kevésbé voltak megalapozottak, mint a trianoni határ más szakaszain.

A magyar kormány ugyanis megtagadta Burgenland átadását az osztrákoknak, mindaddig, amíg a szerbek ki nem ürítik a békeszerződés értelmében Magyarországnál maradó déli részeket Pécs városával. Jelentős területről, összesen 5677 km²-ről volt szó, több mint 400 000 lakossal. A szerbek „önálló” Baranyai Köztársaság kikiáltásával kísérleteztek, Linder Bélának, Károlyi volt hadügyminiszterének vezetésével és az ellenforradalom elől Pécsre huzódó baloldaliak támogatásával. Párizs azonban ez alkalommal erélyesen leintette a szerbeket, akik 1921 augusztusában kiürítették Pécsét és ezzel végeszakadt a kérészetű köztársaságnak. Mindez aránylag rendezett körülmények között ment végbe. A kiürített területekről összesen kb. 3000 polgári személy követte a kivonuló szerb katonaságot.³⁹

Elkerülhetetlenné vált viszont Nyugat-Magyarország átadása. A magyar kormány hivatalosan ki is vonta egységeit az Ausztriának jutó területről, ahová - persze nem a kormány tudta nélkül – „szabadcsapatok” (valójában a Prónay Pál és mások vezetése alatt álló ellenforradalmi különítményesek) szivárogtak be, akikhez lelkes főiskolás diákok, igazi önkéntesek csatlakoztak. A „szabadcsapatok” alkalmazása nem volt magyar találmány. Többfelé felbukkantak, amikor vitás területek hovatartozását kellett eldönteni. A Baranyai Köztársaság kikiáltása után nem volt meglepő, hogy Prónay Felsőőrön „önálló” Lajta Bánságot proklamáltatott. Ennek az önrendelkezési joghoz semmi köze sem volt, de a Burgenland körüli huzavona megnövelte a magyar kormány manőverezési lehetőségeit. Olaszország közvetítőként lépett fel és a Velencében október 11-13-a között tartott tárgyalások eredményeként megállapodás jött létre, amelynek értelmében Sopron és közvetlen környékének hovatartozását népszavazás útján kell eldönteni, a magyar kormány pedig vállalta a „felkelők” leszerelését.

A velencei egyezmény aláírása után, de még a soproni népszavazás előtt zajlott le IV. Károly második visszatérési kísérlete, az ún. „királypuccs”.

Az uralkodó a Monarchia összeomlását követően családjával Svájcban tartózkodott, de 1921 március 26-án Szombathelyre érkezett, másnap pedig Budapestre ment és Horthy a hatalom átadására szólította fel, aki ezt a várható nemzetközi bonyodalmakra hivatkozással megtagadta. A Nagykövetek Tanácsa ugyanis még 1920. február 2-án állást foglalt abban az értelemben, hogy „a Habsburg családhoz

³⁸ A magyarok száma az újabb népszámlálások adatainak tükrében a következő:

Szlovákiában (1991): 567 296 (10,76%) nemzetiség és 608 221 (11,5%) anyanyelv szerint. A csökkenés az 1921. évi 650 597-hez képest nem lenne igazán jelentős, de az arányszámok tekintetében óriási (21,68%).

Ukrajnában (Kárpátalján) csak becslésekről szólhatunk, ezek pedig 150 000 - 180 000 körül mozognak.

Romániában (Erdélyben) a hivatalos statisztika csak másfélmillió magyart ismer, de a tájékozottabbak általában és egyöntetűen a 2 millió vagy még több magyarról szólnak.

A vajdasági magyarok száma (1981) 385 356 volt, azóta ez a szám a kivándorlás illetve menekülés következtében csökkent.

³⁹ Arday, L.: *Dokumentumok a magyar-jugoszláv határ kialakulásáról 1918-19*. Századok. 1982. 2. sz. 323-333 old. valamint Fogarassy, L.: *A magyar-délszláv kapcsolatok katonai története 1918-1921*. In Baranyai Helytörténetírás 1985-86. Pécs 1986. 537-574. old.

tartozó bármely személy hatalomba helyezése magát a béke alapját veszélyeztetné és ezt a szövetségesek sem el nem ismernék, sem el nem tűrnék".⁴⁰ A környező államok az uralkodóház restaurációját sokkal veszélyesebbnek tartották Horthy rendszerénél és nem titkolták, hogy határozottan fellépnek ellene. Az exkirály néhány napos huzavona után visszatért Svájcba, de terveiről nem mondott le.

A második kísérlet időzítése a soproni népszavazással függött össze. Azt megelőzően ugyanis ki kellett vonni a városból az ún. Ostenburg csendőrszázalóját, mely királypárti tisztek vezetése alatt állt és amelynek segítségével a puccsisták a kormányzót lemondásra akarták kényszeríteni, miután kiderült, hogy önként nem adja át helyét.

Az akciót azonban rosszul szervezték meg. Az exkirályt és feleségét szállító repülőgép az előirányzott időpontot megelőzően, október 20-án szállt le Cziráky gróf dénesfai birtokán és a legitimista politikusokkal csak másnap találkozott Sopronban. Károly és kíséretének vonata lassan, többszöri megszakítással, haladt Budapest felé, időt és lehetőséget adva az ellenlépések megtételére. A nagyhatalmak budapesti képviselői október 22-én felkeresték Bánffy külügyminisztert, majd Horthyt, hogy tiltakozzanak az exkirály visszatérése ellen. (Egyes jelentések szerint maga Bánffy kérte őket erre.) A királypárti egységek 23-án érkeztek Budaörsre, ahol néhány sebtében összegyűjtött kislétszámú alakulat ellenállásába ütköztek. A legitimista tábor bomladozni kezdett, visszavonult, Károlyt és kíséretét elfogták. Néhány napi tihanyi internálás után egy angol hajó az exkirályt Madeira szigetére vitte, ahol fél évvel később, 1922. április 1-én meghalt.

Mi volt a puccskísérlet nemzetközi háttere és melyek voltak nemzetközi következményei?

A visszaemlékezések szerint Károly francia támogatásban bízva határozta el magát az akcióra, abban a reményben, hogy a nagyhatalmak majd eltanácsolják Prágát és Belgrádot a határozott fellépéstől. Állítólag maga Briand francia külügyminiszter tett volna - szűkebb körben - ilyen értelmű kijelentéseket. Ez azonban fedezetlen csekknek, beválthatatlan váltónak bizonyult. A francia diplomácia hivatalosan elhatárolta magát mindenféle Habsburg-restaurációtól, az angolok és az olaszok pedig egyértelműen elleneztek. A csehszlovák és a délszláv kormány a nagyhatalmakkal egyidejűleg erélyesen tiltakozott, majd mozgósítást rendelt el és katonai egységeket vonultatott a magyar határ felé. Ami a román kormányt illeti, az jóval mérsékeltebb álláspontot foglalt el. Döntő természetesen a nagyhatalmak állásfoglalása volt. A Nagykövetek Tanácsa október 24-én - tehát már a puccskísérlet bukása után - hozott határozatában elismerését fejezte ki a magyar kormánynak addig tanúsított magatartásáért, a szomszédos országokat pedig arra szólította fel, hogy hozzájárulása nélkül további lépéseket ne tegyenek.

Beneš azonban ennyivel nem akarta beérni, mert a királypuccsot kitűnő alkalomnak tartotta arra, hogy Magyarországot megalázza, az utódállamok „Kisantanak” nevezett szövetségét pedig megerősítse. Követelte a Habsburg-ház trónfosztását és - jellemző módon - a velencei egyezmény érvénytelenítését, a leszerelés ellenőrzésében való részvételt és a mozgósítás költségeinek Magyarország által történő megfizetését. Ultimátumszerű követelések hangoztatásával, a katonai fellépés fenyegetésével tervszerűen szította a feszültséget. A nagyhatalmak azonban mind Prágát, mind pedig Belgrádot leintették és csak a Habsburg-ház trónfosztásához ragaszkodtak.⁴¹ Az erről szóló törvényt a magyar nemzetgyűlés november 6-án fogadta el. 8-án Csehszlovákia megkezdte hadseregének demobilizálását, a délszlávok két nappal később követték a példát.

Kiderült, hogy a háború után a Duna völgyében kialakult és alig megszilárdult helyzetet a nagyhatalmak sem Magyarország előnyére, sem pedig a hátrányára nem engedik megváltoztatni. Ennek a helyzetnek része volt a velencei egyezmény és annak végrehajtása is. A soproni népszavazásra december 14-16-án került sor. Magyarország mellett 15 343-an, Ausztria mellett 8 227-en szavaztak. A szavazás előkészítése és lebonyolítása során előfordultak ugyan szabálytalanságok, de a külföldi megfigyelők szerint a népszavazás akkor is Magyarország mellett döntött volna, ha minden előírást pontosan betartanak.⁴²

Sopron megtartása volt a trianon utáni Magyarország első külpolitikai sikere. Történelmi távlatból nézve azonban jóval több volt, mint siker. A magyar-osztrák határt sem történeti előzmények, sem gazdasági megfontolások, sem stratégiai vagy egyéb szempontok nem támasztották alá, mégis mindkét ország közvéleménye elfogadta.

A trianoni szerződés a régi Magyarország (Horvát-Szlavónia nélkül) 282 000 km² területéből 93 000 km²-t és 18 millió lakosából 7,6 milliót hagyott meg az új Magyarországnak. A 7,6 millió lakosból 6,7 millió volt a magyar, ami azt jelentette, hogy a magyarságnak közel egyharmada - hárommillió fő - kívül rekedt a sietve megvont határokon. Az összehasonlítás kedvéért érdemes megemlíteni, hogy az 1930-as adatok szerint a magyarok 74,7 %-a, a románok 95,7 %-a, a délszlávok 92,4 %-a és a csehszlovákok 96,1 %-a talált otthonra saját országában.

⁴⁰ Ormos, M.: *Soha, amíg élek!* in: Pannonia, 1990. 21. old. A Nagykövetek Tanácsa állásfoglalásának szövegét illetően ld. Horthy, M.: *Emlékirataim*. Bp. Európa-História. 1993. 350. old.

⁴¹ Ormos im. 125. old.

⁴² Macartney, C.A.: *Hungary and her successors*. London, Oxford Univ. Press 1937. 59-60. old.

Kelet-Közép-Európa rendezetlen területi állománnyal lépett a XX. századba. A fennálló határokat az itt élők nagy hányada nem tartotta megfelelőnek. A határokat megváltoztatták, de azok a régi kisebbségek helyett nagy számú új nemzeti kisebbségeket teremtettek. „A ... világháború utáni európai rendezésről - írta Bibó István - helytállóan állapították meg, hogy minden hibája ellenére is inkább megfelelt a népek önrendelkezési elvének, mint a háború előtti állapot. Csak éppen az volt a hiba, hogy az első világháború előtti állapot sohasem állította megáról, hogy a népek önrendelkezési jogán alapszik: az a monarchikus legitimitáson alapult, s csupán annak keretei között egészült ki itt-ott a nemzeti elvvel. Az új rendezés tehát saját alapelveihez viszonyítva lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában.”⁴³ A vitatható rendezés új rendezésre és új felosztásra irányuló törekvéseket váltott ki.

---

⁴³ Bibó, I.: *A nemzetközi közösség bénultsága és annak orvosságai*. Válogatott tanulmányok. Bp. Magvető, 1990. IV. köt 331. old. Ez a körülmény váltotta ki a végtelennek tűnő területi viták nyomorúságát, amelyekért azonban nem azok hibásak, akik a határokat kifogásolják, hanem azok, akik a joggal kifogásolt határokat megvonták.

XI. FEJEZET

RÖVID KÖZJÁTÉK, AVAGY HOSSZÚ HÉTVEGE

Európa új beteg emberei

Az új politikai rendszert Kelet-Középeurópában a térség új államainak kellett működtetniük. A korábbi beteg ember - az Osztrák-Magyar Monarchia - helyébe azonban olyan államok léptek, amelyek különböző mértékben és módon, szintén betegek voltak. Nem a betegség súlyát és nem is az államok nagyságát követve vesszük őket szemügyre.

Magyarország 1918-ban függetlenné vált, de az elszenvedett amputációk sora következtében a térség egyik legkisebb, nyomasztó nehézségek között vergődő állama lett. Miniszterelnökének szavára, amelynek nemrég még döntő súlya volt egy nagyhatalom politikájának meghatározásában, immár senki sem figyelt. Irtózatos zuhanás volt ez, olyan mintha egy nemzeti tizenegy minden átmenet nélkül a megyei bajnokságban találja magát, ott is a sereghajtók között. Azok, akik ezt átérték, mindvégig szédültek tőle. Ebben a zuhanásban törte össze magát Károlyi Mihály és vállalkoztak meggondolatlan kalandra a kommunisták. Nyilvánvaló kudarcuk után a régi rend embereinek kezébe került vissza a kormányrúd, akik azután kicsinyített formában és a Habsburgok nélkül restaurálták a hajdani monarchiát.

Az igazsághoz tartozik az is, hogy a súlyos katasztrófák sora után a politikai és gazdasági stabilizáció komoly teljesítménynek számított, de az „eredmény” egy elavult társadalmi szerkezet és korszerűtlen politikai rendszer volt. A választásokat a parlamentáris formák - de csakis a formák - betartásával a kormány mindig megnyerte. Az eskütétel után tagjai díszmagyarban, karddal és csizmában fényképeztették magukat a miniszterelnökség teraszán.

Az idelátogató idegen csodálkozhatott a régi időkből ittragadt külsőségeken és - az ellenséges propaganda által félrevezetve - elfelejtkezett arról, hogy nem a magyarok ragaszkodtak a múlthoz, hanem a győztesek tagadták meg tőlük az új Európába szóló belépőjegyet, amikor rájuk nem vonatkoztatták a más országokra és népekre bőkezűen alkalmazott elveket. Igaz, a „nagyok” az utódállamok néhány túlzó követelését elutasították, a megszállókat kiharcolták Budapestről és az ország kirablásának igyekeztek véget vetni, de a magyarok millióinak elcsatolása miatt előttük mégis hazugnak tűnt mindaz, aminek nevében az új Európát megalkották. Mindez persze nem igazolja, csupán magyarázza az 1920 utáni Magyarország retrográd vonásait, de bizonyos, hogy a háborúvesztés kálváriája nem kedvezett a megújulásnak.

A tragédiát nem a területi veszteségek, hanem a magyarok millióinak elcsatolása jelentette. A nemzetiségi területek leválását akár sikerként is elkönnyvelhette volna az ország, mert megkisebbedve ugyan, de megszabadult az adott körülmények között megoldhatatlan problémáktól. Ha az új határok megfelelték volna az etnikai viszonyoknak, mint pl. magyar-osztrák viszonylatban, az elcsatolt területek éppúgy elfelejtődtek volna, mint ahogy elfelejtődött Burgenland ügye. Miután ott nem éltek elnyomott magyarok, a táj minden szépsége dacára kimosódott az emberek tudatából, akárcsak Horvátország festői vidékei.

A trianoni határokat a magyarlakta területnek a rendezés elvei szerint indokolatlan felosztása miatt nem fogadta el az ország lakossága. Nem tehette, mert körös-körül mindenki az önrendelkezési jogra hivatkozott. Ha a románokat és a szerbeket egyesítették, miért szakították szét a magyarokat? Ha tagadták a Kárpátok gerincének, mint stratégiai és történelmi határnak a jogszerűségét, miért ismerték el a Dunát ilyenek a csehek érdekében? Ha kifogásolták, hogy a magyarok nem bántak jól nemzetiségeikkel, miért szolgáltattak ki több mint hárommillió magyart az utódállamok elnyomásának?

Az ugyanis, hogy el fogják őket nyomni kezdettől fogva nyilvánvaló volt. A szomszédos országok „nemzeti” államként a csehszlovákok, (azóta kiderült, hogy ilyenek nincsenek) a jugoszlávok (ilyenek sincsenek) és a románok önrendelkezési jogára való hivatkozással jöttek létre. A területükön élő magyarok pusztja létezése (különösen az, hogy jóval többen voltak, mint ahányat a békekonferencia tárgyalásai során elismertek) megkérdőjelezte sokat hangoztatott „nemzeti” jellegüket. A magyarokat tehát el kellett tüntetni! A módszerek különbözőek voltak, a cél mégis mindenütt ugyanaz: megosztani, felbomlasztani és szép szóval,

vagy kényszerrel, beolvasztani a magyar (és az egyéb) kisebbségeket. Az utódállamok vezetői azt gondolták, ami a magyaroknak 1867 és 1914 között nem sikerült, az nekik kedvezőbb feltételek mellett sikerülni fog: az egységes nemzetállam megteremtése az éppen birtokolt terület egészén. Az újonnan megvont határokat mindenestre erre szóló felhatalmazásként értelmezték.¹

A kisebbséghez tartozók élete nem azért nehéz, mintha naponta érnék őket személyes inzultusok, (ilyesmi is előfordul, de nem jellemző) hanem az a folyamatos diszkrimináció, ami egész életükön át kíséri őket, az, hogy nem boldogulhatnak a többséghez tartozókkal azonos feltételek mellett. „...ha egyszer a csehszlovák hadseregnek bizalmas utasítása volt arra - írta Bibó István - hogy vásárlásaiban a cseh cégeket részesítse előnyben a szudétanémet cégek felett - ami teljesen logikus intézkedés egy olyan államban, mely az államnyelvet beszélő lakosságot érzi igazi bázisának -, akkor az érintett szudétanémet kereskedők számára nem kevésbé logikusan értelmetlenné és üressé válik az állampolgári egyenlőség szövege, még ha különben egy ujjal sem nyúlunk hozzájuk. Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, nyomott életté válik, amelyet egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál: a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan elviselhetetlen.”²

A húszas években mondták a magyarok várható sorsáról: „Azt a kőköcskát, amely kiemelkedik az út szintjéből, addig üti, koptatja, csiszolja, kalapálja minden, ami az úton végighalad, amíg el nem múlik a különbség az úttest szintje és az elégedetlenkedő kőköcska között (vagyis megtörténik a szomszéd államokban élő magyarok beolvasztása. - HG.) és ezzel a probléma meg is van oldva. Nem kell tehát más, mint az időre bízni a dolgot.”³ A szétszórás és az elnyomás időszakában épp ezért súlyos bűnnek számított, ha valaki a nemzeti összetartozás eszméjét bírálva a határontúli magyarok megmaradásának esélyeit csökkentette.

Az, hogy a határok revíziója a nagybirtokosok ügye, akik valójában az utódállamokban elvesztett latifundiumaikat akarják visszaszerezni, nevetésesen hangzott a többszáz ezer kisember előtt, akiket onnan kiutasítottak vagy elmenekültek és az itthoniak távolról sem nagybirtokos rokonaik panaszait hallgatva háborogtak a békeszerződés rendelkezéseinek. 1918. október 30. és 1924. június 30-a között a hivatalos kimutatások szerint a Csehszlovákiához csatolt területről 106 841, a Romániának juttatott részekről 197 035, a Szerbiához csatoltokról 44 903, Burgenlandból 2442, azaz összesen 353 221 magyar érkezett a trianoni határok közé. A valóságos szám azonban ennél nagyobb volt. Az 1930. évi népszámlálás szerint a trianoni ország lakosságának 6,1%-a – 529 352 fő született az utódállamokhoz csatolt területeken. Magyarországról is sok szlovák, román és szerb költözött az utódállamok területére, de számuk csak töredéke volt a kényszerűségből átköltöző magyaroknak.

A trianoni szerződés revíziójának igényét minden magyarországi pártnak és politikusnak figyelembe kellett vennie. Realitása és mértéke a nemzetközi helyzettől, a körülmények alakulásától függött. A Horthy-rendszer kormányait 1945 után sokan vádolták azzal, hogy a magyarlakta területek visszacsatolásának ürügyén valójában a történelmi „Nagy-Magyarország” visszaállítására törekedtek. Ilyen tartalmú kijelentéseket ünnepi szónoklatokban és bizalmas természetű feljegyzésekben egyaránt könnyű találni, maga a vád mégsem helytálló. Igaz, hogy az iskolákban a diákok a Magyarország „feltámadásáról” szóló Hiszekegyet szavalták, a szónokok azt harsogták, hogy „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország menyország”, de azok akik valóban foglalkoztak külpolitikai kérdésekkel, nagyon is jól tudták, hogy 1918-hoz nem lehet visszatérni és ez még több hivatalos - és nem hivatalos - nyilatkozattal igazolható.

Az 1920-ban folytatott francia-magyar tárgyalásoknak az országgal közvetlenül határos magyarlakta területek visszaszerzése volt a célja. Teleki és Gratz 1921. március 14-15-én Benešsel Bruckban, majd Bánffy és Beneš június 23-24-én Marienbadban ugyanilyen alapon tárgyalt. Beneš ennek során elhangzott ígéretei (Komárom és Losonc átadásáról lehet szó - mondotta volna Bánffynak) taktikai húzásoknak tekinthetők, amelyeknek beváltására a cseh diplomácia komolyan nem gondolt. Bethlen is egyetértett az igényeknek a magyarlakta területekre való korlátozásával. „Biztató indulás ez, út, amin tovább kell haladnunk”. Bánffy a szerb külügyminiszterrel is tárgyalt kisebb határmódosítások ügyében, de ezeket Pašić

¹ Románia az 1918 előtti Magyarországnál valamivel nagyobb területen 75%-os román többséggel rendelkezett, Jugoszlávia pedig valamivel kisebb területen még nagyobb délszláv - de nem szerb! - többséggel. Maguk a szerbek az 50%-ot sem érték el. A maguk határtalan önbizalmában a magyar kisebbségek beolvasztását rövid idő kérdésének vélték.

² Bibó, I.: *Válogatott tanulmányok*. Bp. Magvető, 1986. II. köt 231. old.

³ Idézte Bárdossy a népbírósg előtti pere folyamán. Pritz, P.: *Bárdossy László a népbírósg előtt*. Bp. Maecenas. 1991. 209. old.

sürgősen leállította.⁴ „Egy barázdát sem adunk vissza” - volt az utódállamok közös nevezője. Bármelyikük által tett esetleges engedmény a másik kettő tiltakozásába ütközött volna.

A sorozatos kudarcok és csalódások alakították ki a magyar közvélemény jelentős részében a „Mindent vagy semmit!” jelszavában kifejeződő magatartását, amely nem tudott különbséget tenni az elcsatolt magyar és nem magyar területek között. Ebben nem a valóban felesleges sőt káros revíziós propaganda volt a hibás, - „kardcsörtetés kard nélkül” - hanem az a tény, hogy a trianoni határ nyilvánvaló igazságtalanságait éppúgy nem lehetett korrigálni, mint amilyen kivihetetlen volt az 1918 előtti határok visszaállítása.

Az emigráció sem kínált más járható utat. Masaryk vagy Beneš nem ajándékozta volna meg Károlyit a Csallóközzel, Pašić pedig a Bácska magyar többségű járásaival, ha történetesen hazatér! Beneš gyakorlatilag akkor erőszakolta ki a későbbi magyar-csehszlovák határt, amikor Budapesten még Károlyi volt uralmon, Belgrád pedig éppen Károlyi volt hadügyminiszterét, Linder Bélát használta fel Pécs és környékének - egyébként sikertelen - elszakítására.⁵ Károlyi megbocsáthatatlan rövidlátással a Kisantant államainál, Csehszlovákia és Jugoszlávia kormányainál keresett támaszt, tőlük várt - és kapott - támogatást. (A Bécsi Magyar Újságot például a belgrádi kormány pénzelte.) Nem akarta észrevenni, hogy azok csupán eszköznek használják őt saját magyarellenés céljaik megvalósítására. Ezért vesztette el hitelét Magyarországon, utólag kompromittálva mindazokat akik a háború alatt vagy után egy polgári jövő reményében csatlakoztak hozzá.⁶

1920 után az egymást követő magyar kormányok tudomásul vették, hogy nincs más választásuk, mint elfogadni Trianont azzal a nagyon is elméleti fenntartással, hogy békés úton megkísérik egyes rendelkezéseinek revízióját. Ezt a nemzetközi jog nem tiltotta, a Nemzetek Szövetségének Egyezségmánya is hivatkozhattak, de aminek az adott időszakban és az adott körülmények között nem volt semmi reális esélye. A hivatalos magyar külpolitika nagyon is tisztában volt az ország gyengeségével, védtelenségével, semhogy területi követelésekkel állhatott volna elő. A versaillesi rendszerbe való beilleszkedésre törekedett tehát, arra, hogy belépessen a Nemzetek Szövetségébe. Csak ilyen politikához találhatott partnerre, márpedig a diplomácia társasjáték, partner kell hozzá.

Bánffy külügyminiszter már 1921. május 23-án kérte az ország felvételét a szervezetbe, amit azonban a csehek, a románok és a szerbek elleneztek, illetve különböző feltételhez akartak kötni és miután ilyen körülmények között a felvétel bizonytalanná vált, magyar részről a döntés elhalasztását kérték. Néhány hónap alatt azonban változott a helyzet, a három utódállam feladta elutasító álláspontját és 1922 szeptember 18-án a Közgyűlés egyhangúlag felvette Magyarországot a szervezet tagjainak sorába.

Ez kétségtelen eredmény volt - ha úgy tetszik: siker - mégha nem is jelentett nagy változást. Az ország helyzete megszilárdult, hiszen a Nemzetek Szövetsége tagjaként már nemcsak kötelességei, de jogai is voltak, amelyekre adott esetben hivatkozhatott, míg a szomszédos államok abból a meggondolásból járultak hozzá a felvételhez, hogy ez úton Magyarország is betagozódik a versaillesi rendszerbe.

A felvétel előfeltétele volt a gazdasági kérdések rendezésének. A Jótétemény Bizottság 1923. december 18-i döntése értelmében Magyarországnak húsz év alatt 200 millió aranykorona jótéteményt kellett fizetnie. Emellett még bizonyos szén- és vasúti gördülőanyag szállítását is vállalta a kormány. Ennek biztosítása érdekében viszont az országot gazdaságilag stabilizálni kellett, az inflációt megállítani, ez pedig az adott viszonyok között csak nagyobb összegű kölcsön felvétele mellett volt lehetséges. Erről már hosszabb ideje folytak tárgyalások, amelyekben Anglia vitt meghatározó szerepet. A tárgyalások

⁴ Bánffy - saját szavai szerint „lényeges határkiigazítást” kívánt. „Nem egészen annyit, mint amit az első bécsi döntés 1938-ban Magyarországnak ítél, de közel hozzá”. Bánffy, M.: *Huszonöt év.* (1945) Bp. Püski, 1993. 49. old. Ninčić külügyminiszterrel folytatott és Pašić által dezavualt tárgyalásokról ugyancsak ír. Bánffy im. 149-151. old.

⁵ A politikai naivitásnak(?) jellemző példája Károlyi Mihály megjegyzése: „(Masaryk) Bevallotta nekem, a magyarul Csallóközt és Komáromot az antant kéretlenül adományozta Csehszlovákiának. A csehek ezt természetesen nem utasították vissza, Masaryk azonban kijelentette nekem: Ezeket a területeket egyszer majd vissza kell adnunk Magyarországnak, de nem adjuk egy olyan reakciós rezsimnek, mely a Habsburgok visszahozatalára törekszik.” Károlyi im. 222. old. Elfelejtkezett arról az apróságról, hogy a csehek épp az ő miniszterelnöksége idején szállták meg a Csallóközt, hogy visszautasították Smuts és az angol közvetítők javaslatát, nem is szólva arról, hogy 1945-46-ban, amikor pedig már nem Horthy volt a kormányzó és szó sem lehetett Habsburg-restaurációról, nem a Csallóköz visszaadását, hanem a csallóközi magyarok egyoldalú kitelepítését szorgalmazták.

⁶ Hiba volt az is, hogy Károlyi a keletről történő hazatérésre számítva sohasem határolta el magát a kommunistáktól. Igaz, akkor már nem volt a polgári rendszer híve. „El sem tudom mondani, mit éreztem, amikor Nyegorelojénél, a szovjet határállomáson először pillantottuk meg a vörös zászlós, feliratos diadalívet - írta felesége - Tizenegy éven át a Szovjetunió volt szemünkben a szocializmus otthona és sikere létfontosságú volt számunkra. A Szovjetunióban összpontosult minden reménységünk.” Ld. Károlyi Mihályné: *Együtt a száműzetésben.* Bp. Európa 1973. 185. old. Ilyen felfogással aligha lehetett egy demokrata emigrációt irányítani és Horthyékkel szemben polgári alternatívát képviselni. Károlyi környezetében sok kommunista volt (közülük Szűcs (Szűsz) Miklóst és Havas Endrét Rákosi börtönében verték agyon), alátámasztva azt a Horthy-korszakban hangoztatott vádat, hogy az októbristák tulajdonképpen a kommunisták szálláscsinálói.

eredményeként a Nemzetek Szövetségének (az elterjedt magyar szóhasználat szerint a Népszövetség) pénzügyi bizottsága a kölcsön összegét 250 millió aranykoronában állapította meg, amit azután 1924 júliusában folyósítottak, biztosítésként pedig bizonyos állami bevételeket kötöttek le. A feltételek teljesítését népszövetségi főbiztos ellenőrizte.

Az inflációt valóban sikerült megállítani és az értékét veszített korona helyett új pénznem, a pengő bevezetésére került sor. Megnyílt további kölcsönök felvételének lehetősége. Az ország gazdasági helyzete javult, de a magyar külpolitika lehetőségei nagyon is korlátozottak maradtak, amin saját erejéből és saját eszközeivel nem is tudott változtatni. Igazi változásokat csak a nagyhatalmak idézhettek elő, ezekre pedig Magyarországnak befolyása, kezdeményező szerepe nem lehetett, legfeljebb alkalmazkodni próbálhatott hozzájuk. A hivatalos magyar külpolitika az ország gyöngeségének tudatában igen óvatosan járt el. Hogy egy adott időszakban inkább az egyik, vagy a másik hatalommal való kapcsolatok építésének tulajdonított nagyobb jelentőséget és biztosított számukra prioritást, a meglévő adottságokon nem sokat módosított. Gyakorlatilag helybentopogás volt, mert ha a kormány tett is lépést egy bizonyos irányban, miután az reális lehetőség híján sehová sem vezetett, a következő lépés az eredeti helyre vitte vissza. A „kényszerpálya” attól és azért az, mert róla letérni, más utat választani nem lehet.

Épp ezért a húszas évek történetének megrajzolása szempontjából elsősorban a nagyhatalmak viszonyait meghatározó események érdemelnek figyelmet, amelyek nélkül a magyar próbálkozások sem értelmezhetők. „...a magyar nemzet külpolitikai célkitűzését egy pillanatra sem szabad a magyar glóbuszon, hanem csak egy széles európai horizonton elképzelnünk” - hangsúlyozta 1925-ben Bajcsy-Zsilinszky. Ha fel kell vázolni Magyarország és a környező államok viszonyait, ezek csak az általános európai helyzetbe ágyazódva írhatók le és problémáik igazi jelentőségüket ebben a tágabb keretben nyerik el. Az ugyanis, hogy a Duna-medence államainak sorsa miként alakul, attól függött, hogy Európa politikai rendszerét sikerül-e stabilizálni, milyen módon és milyen eszközökkel. Indokolt tehát, sőt elkerülhetetlen, hogy a magyar kormány próbálkozásainál jóval több teret szenteljünk az európai helyzet általános alakulásának.

Mielőtt erre rátérnénk, egy pillantást kell vetnünk Kelet-Közép-Európa többi államára is.

Ausztria is nagyot zuhant és különösen Bécs, a hajdani fényes „császárváros”. Igazán fájó területi veszteségük az osztrákoknak egy volt: Dél-Tirol, amelyet Róma tervszerűen igyekezett elolaszosítani. Az osztrákok éppúgy nem akarták elfogadni, hogy a Brenner-hágó stratégiai jelentősége erősebb a népek önrendelkezési jogánál, mint a magyarok a Duna-vonaláét. Burgenland megszerzése némi elégtételt jelentett számukra, de Dél-Tirol elvesztését nem feledtette. Az osztrákok évszázadok óta egy hatalmas birodalom törzsterületét lakták, politikai öntudatukat az adta meg, hogy egy nagyhatalom szívében érezhették magukat. A Habsburg-birodalom összeomlása után egyértelmű megoldást kínált a Németországhoz való csatlakozás, amelynek keretében Bajorország, Würtemberg stb. mellett ők is helyet találhattak volna. Ezt azonban a Versailles-i és a Saint Germain-i békeszerződések kifejezetten megtiltották. Tilalommal persze nem lehet végleg megghiúsítani a népek egyesülését, - ha valóban akarják! - mint ahogyan jogszabály nem teheti egységessé azt, amit a természet vagy a történelem különbözőnek formált. Ha a győztesek ki akarták küszöbölni a „nagy német” egység létrejöttének veszélyét, akkor a tilalom helyett az Anschlusznál kedvezőbb alternatívát kellett volna az osztrákok elé tárniok egy közép-európai konföderáció alakjában, ahol az osztrákok - ha nem is nyerték volna vissza régi szerepüket - legalább otthon érezték volna magukat. Erre azonban a győztesek képzelőtehetségéből már nem futotta és az Anschluss veszélyét sem küszöbölték ki. Emiatt az osztrákok viszonylag enyhébb bánásmódban részesültek, nem egy tekintetben a cseh diplomácia támogatását is élvezték, de azért legyőzöttek maradtak - hadseregüket leszerelték, jóvátételt kellett fizetniök - vagyis mostoha gyermekei voltak a versaillesi rendszernek, de még sem ültették őket az utolsó padba a magyarok mellé.

Csehszlovákia gazdasági virágzása, jól működő parlamentáris demokráciája és kétségtelen nemzetközi tekintélye ellenére Ausztria után a legproblematisabb tagja volt a Duna-völgy politikai rendszerének. A fikciók a politikában ritkán tudják betölteni azt a szerepet, amit a jog világában visznek, márpedig Csehszlovákia esetében fikció volt maga az állam neve is, mely azt akarta kifejezni, hogy létezik egy „csehszlovák” nemzet, holott ilyen sohasem volt és az új állam sem teremthette meg. A szlovákok - eltérő történelmi fejlődésük és kialakult politikai öntudatuk miatt - már nem nőhettek bele egy bármennyire is kitágított, de lényegében mégis cseh egységbe, mert ahhoz ennek az államalakulatnak háromszáz évvel előbb kellett volna létrejönnie, akár a magyar „nemzeti” államnak. Ha az új állam emelt is rajtuk, mégsem érezték magukat igazán otthon a határai között. Többségük egység helyett önállóságot vagy az osztrák-magyarhoz hasonló cseh-szlovák dualizmust kívánt.

A „csehszlovák” nemzet fikciójával azonos súlyú volt Csehszlovákiának az önrendelkezési jogon alapuló hamis születési bizonyítványa. Az önrendelkezési jog gyakorlásából ugyanis eleve kirekesztettek hárommillió németet - hetvenmillió német közvetlen szomszédságában! - egymilliónyi magyart és nem nagyon törődtek a szlovákok és a ruszinok tényleges akaratával sem, ami egy 14 milliós ország esetében igazán nem elhanyagolható mennyiség. A cseh-morva tartományok nem néprajzi alapon, hanem a történelmi és gazdasági egységre való hivatkozással, természetes és történelmi határaik között alkották az állam nagyobbik - nyugati - felét vagyis olyan elvek alapján, amelyeknek érvényét a Felvidék - azaz: Szlovákia - vonatkozásában a leghatározottabban tagadták. A Felvidék néprajzi alapon - a csehszlovák

egység fikciójára hivatkozva - történelmi és gazdasági szempontokra való tekintet nélkül lett az új állam része, de nem néprajzi, hanem stratégiai, közlekedési és egyéb szempontok szerint megvont határok között. Hogy a kör teljes legyen, a tescheni szénbányák miatt Lengyelországgal is tartós rossz viszonyba került.

Sokan és sokszor szóltak Csehszlovákia „mintaszerű” nemzetiségi politikájáról, melynek módszerei valóban különböztek azoktól, amelyeket más államok szélében-hosszában alkalmaztak. A módszerek igen, célja azonban nem. Fojtogatni keztyűs kézzel is lehet és a lényeg a fojtogatás (az asszimiláció) volt, mely szükségszerűen adódott a csehszlovák állam állítólagos „nemzeti” jellegéből. Hogy mennyire volt igaz és őszinte Beneš nemzetiségi politikája, az 1945-ben, az ún. benesi dekrétumok nyomán derült ki.⁷

Ennyi ellentmondást a győztes nagyhatalmak kegye és a cseh diplomácia fél Európát behálózó szövetségi rendszere csak ideig-óráig leplezhetett. Véglegesen egyiket sem küszöbölhette ki. Beneš ügyes politikus volt, ötletes, rutinos diplomata de a nagyobb történelmi távlatok iránt érzéketlen fő. Kártyavárat alkotott, amihez sok ügyesség kellett, de az igazi államférfi nem fecselelheti tehetségét bűvészmutatványokra. Közép-Európa politika konstrukciója 1920 után ilyen szemfényvesztő produkció volt, amelyet az első vihar nyomban összedönthetett.

Ami Jugoszláviát illeti, ezt a nevet a Szerb-Horvát-Szlovén királyság 1929-ban vette fel a délszláv egység hangsúlyozása érdekében. Létrejött sokak szemében ugyanolyan természetes és logikus folyamatnak látszott, mint az olasz vagy a német egység megvalósulása, de az évszázadok sokkal mélyebb szakadékot ástak a horvátok és a szerbek közé, semhogy ezt képviselőházi határozatokkal - a horvát Szábor 1918. október 30-i egyhangú állásfoglalásával - be lehetett volna temetni. Az északi, cseh-szlovák problémának tehát itt volt a jóval súlyosabb formájú déli változata. A csehszlovák egység mellett a délszláv egység is fikciónak bizonyult, és - ahogy északon a cseh - itt a szerb hegemoniát volt hivatva leplezni. A délszláv állam nemzetközi helyzete azonban kedvezőbb volt - az Adria túlsó partján acsarkodó olasz kevésbé volt veszélyes, mint a közvetlen német szomszéd - a belső ellentétek viszont jóval élesebbek. Prága fölényét Turócszentmárton vagy Pozsony nem tehetné vitássá, míg a horvátok és a szlovénok nem érezték, hogy bármiben is a szerbek mögött állnának. Az, hogy a délszláv államot a szerbek dinamikusabb nacionalizmusa és nem a horvátok magasabb kultúrája valósította meg, az a történelem szeszélyének és nem egy hosszú fejlődés végső kicsengésének tűnt.

Az új állam tehát súlyos születési hibákkal küszködött. Radiót a horvát Parasztpárt vezérét egy képviselőtársa 1928-ban a belgrádi parlament üléstermében gyilkolta meg. A király - miként válságos helyzetben más is - a diktatúra eszközéhez nyúlt, de nem sokáig gyakorolta a hatalmat, 1934. október 9-én őt is meggyilkolták. Szerepét régenstanács vette át, mely megkísérelte a kiegyezést a horvátokkal. A horvát „bánság” területét megnövelték, a tartománygyűlés hatáskörét kibővítették, Maček, a horvát parasztpárt vezére belépett a kormányba. Mielőtt azonban e politika eredményei beértek volna és mielőtt a mindennapos politikai gyakorlatba átültették volna - kitört a háború, mely egészen más módon és formában vetette fel a régi kérdéseket.

Románia bizonyult az utódállamok közül a legszilárdabb alakulatnak, annak ellenére, hogy politikai életét választási visszaélések, merényletek sora és korrupció jellemezte. Ezek a jelenségek azonban nem voltak alapvető születési hiba szimptomái. A román nép 1918-ban megvalósította nemzeti egységét - másfélmillió magyar elszakítása árán! - de ezt az egységet az erdélyi és a regáti románok közti súrlódások nem teheték kétségessé. Azok családi viták voltak, a házasság fennállását nem veszélyeztették. A transzszilvanizmusnak - vagyis az önálló Erdély gondolatának - az ottani románok között nem nőttek erős gyökerei.

A románoknak is hatalmas, fenyegető szomszédja akadt a Szovjetunió alakjában, mely nem bocsátotta meg Beszarábia elcsatolását a forradalmat követő zűrzavarban. A Dnyeszter-menti határ távolról sem volt biztos és a másfélmillió magyar is nehezen lenyelhető falatnak bizonyult.

A háború a cseh, a szerb és a román politikuskoknak minden várakozást felülmúló eredményeket hozott. A gyors emelkedéstől megszádulva nem vették észre, hogy maximális kieroszakolásával saját helyzetüket nehezítették meg, és hogy a kevesebb tulajdonképpen több lett volna. Nem megegyezésre törekedtek, hanem háborús érdekeik kihasználására és nem vették észre, hogy ezen az úton nem válhatnak az európai politika önálló tényezőivé, mert vitás terület-szerzéseiket csak idegen érdekek szolgálatában tudják megtartani. Azt hitték, fő ellenfelük Magyarország és nem az egész térség felett uralomra aspiráló két nagyhatalom, Németország és Szovjetországnak, amelyekkel szemben közösen - tehát Magyarországgal együtt - kellene védekezniük.

Mindegyiküket aggasztotta az a lehetőség, hogy a francia diplomácia Magyarország felé „nyit” (lehetőségéről az előző fejezetben volt szó). Ezért fogtak össze a Kisantantnak nevezett szövetség alakjában, - teljesen feleslegesen - mert mindegyikük jóval erősebb volt Magyarországnál, tehát egyikük sem szorult a másik segítségére. Csehszlovákia és Jugoszlávia 1920. augusztus 14-én kötött szövetségi

⁷ „...bizonyos - írta Bibó István - hogy ha valami ok miatt egy területi vita domináns üggyé válik egy nemzet életében, akkor egy még nem demokratikus közösséget megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem visszaesését válthatja ki.” Ld. Bibó im. II. köt 232. old.

szerződést, majd Csehszlovákia és Románia 1921. április 22-én, végül pedig Románia és Jugoszlávia 1921. június 7-én állapodott meg egymással. (Az utóbbinak bolgárellenes éle is volt) Ezeken a szövetségi szerződéseken alapult a „Kisantant”-nak nevezett hármass csoportosulás, amely Magyarországgal szemben rendszerint egységes - és ellenséges - álláspontot képviselt. Főpróbája a már említett „királypuccs” volt, de azt követően is a Nemzetek Szövetségébe való felvétel s a jóvátétel ügyében igyekezett a magyar kormány helyzetét megnehezíteni és a leszerelés ellenőrzésében résztvenni. A franciák sejtették, hogy saját szempontjukból Közép-Európa politikai rendezése rosszul sikerült, de arra is rájöttek, hogy már nem tudnak változtatni rajta. A legcélszerűbb tehát arra támaszkodni, ami benne viszonylag a legerősebbnek látszik és egyúttal azt is támogatni. Franciaország némi tétovázás után a Kisantant támogatása mellett döntött. 1924-ben Csehszlovákiával kötött szövetségi szerződést, 1926-ban pedig Romániával barátsági egyezményt. Ezzel megerősítette középeurópai befolyását, a Kisantant-országok pedig biztosították nyugati népszerűségüket, de a rendezés alapvető konstrukciós hibáját nem küszöbölte ki. Az, hogy a Trianonért elsősorban felelősnek tartott Franciaország elkötelezte magát annak fenntartás mellett, megnövelte a magyar közvélemény egyébként is meglévő francia fóbáját.

Kevés ügy értett annyit az ország nemzetközi megítélésének, mint a frankhamisítási botrány. Az állítólag revíziós célokat szolgáló pénzügyi fedezet megteremtése érdekében 1923-tól kezdve egyes vezető személyek tudtával a Térképészeti Intézetben nagyobb mennyiségű hamis ezerfrankos papírpénzt gyártottak, de már az első példány beváltásának kísérlete alkalmával a hamisítók megbízottja 1925. december 14-én „lebukott” és az egész felelőtlen akció lelepleződött. A botrány megrendítette a kormány helyzetét is, mert az ügy számai magasabb körökhöz vezettek. Bethlennek végül is sikerült politikailag túlélnie a botrány okozta válságot, de az ország nemzetközi presztízsén súlyos csorba esett.

A betegek közé kell sorolnunk Lengyelországot is, mely részint túl kicsi volt, részint pedig - nem véletlen elírás! - túlságosan nagy. Túl kicsi ahhoz, hogy két óriást, mint amilyen a német és az orosz hatalom volt, még a maguk pillanatnyi gyengeségében is sikeresen elválasszon egymástól és mindkettőnek megfelelő ellensúlyba legyen. Ehhez Lengyelországgal össze kellett volna kapcsolni Ukrajnát, Fehér-Oroszországot és Litvániát, ami viszont nem tűnt lehetségesnek. Történelmi előzménynek ott volt ugyan az 1569. évi lublini unió nagy birodalma, de ez rövid életű és törekény államalakulatnak bizonyult. A pravoszláv jellegű és ritkán lakott keleti területek és az ellenreformáció szellemétől hevített nyugati részek ellentéte a XVII. század nagy „kozák” háborúiban robbant ki, amelyek annyira meggyengítették Lengyelországot, hogy sem a svéd, sem pedig később az orosz nyomásnak nem tudott eredményesen ellenállni. A XX. századra az erőviszonyok egyébként is eltolódtak. Ukrajna már nemcsak nagyobb, hanem jóval népesebb is volt, mint a tulajdonképpen Lengyelország, ami a lengyel vezetést kizárta volna.

A tulajdonképpen Lengyelország viszont nagyobb volt annál, semhogy Belgium módjára állandóan semlegesített „ütköző” államként megbújjon a két hatalmas szomszéd között, amelyektől nem volt egyértelműen elhatárolható a német-lengyel illetve a lengyel-fehérorosz és a lengyel-ukrán néprajzi határ kuszasága miatt. Ha az ukránok és a bjeloruszok közé szorult lengyeleket mind egyesítik Lengyelországgal, számukat többszörösen meghaladó ukrán és bjelorusz tömegek kerültek volna lengyel fennhatóság alá, súlyos kisebbségi problémákkal terhelve meg annak a százötvenéves megosztás következményeiként egyébként is súlyos gondjait.

Piłsudski azonban, aki döntő szóval rendelkezett a lengyel külpolitika irányításában, 1920 áprilisában Petljura ukrán nacionalista vezérrel szövetségben elindította légióit Kijev felé, amelyet el is foglaltak, de a Vörös Hadsereg ellentámadása rövidesen visszavetette őket. A vörösök 1920 augusztusában már Varsó alatt jártak, amikor ismét fordult a kocka. A lengyelek győztek, támadásba mentek át és a lengyel-szovjet határt az 1921 márciusi rigai szerződés állapította meg, jelentős ukrán és fehérorosz területeket csatolva Lengyelországhoz. Bonyodalmakat okozott Vilna (Vilnius) hovatartozásának kérdése, amelyet a litvánok fővárosuknak tekintettek, de amelyhez jelentős lengyel lakossága miatt a lengyelek is ragaszkodtak. A kérdést - akkor - a lengyelek javára Żeligovski tábornok „szabadcsapatai” döntötték el, amelyek 1920. október 9-én megszállták a várost. A fait accompli-t a litvánok nem voltak hajlandók elismerni és 1938-ig szünetelt a diplomáciai kapcsolat a két ország között.

Danzig vagy Gdańsk Lengyelország kikötőjeként nőtt nagyra és virágzott évszázadokon át abból, hogy a lengyel föld áruit szállította Észak- és Nyugat-Európa kikötőibe. Mint város csak Lengyelországból élhetett, de miután lakossága német volt, nem csatolhatták Lengyelországhoz, hanem a versaillesi egyezmény értelmében „szabad város” lett, teljes önkormányzattal, de vámunióban Lengyelországgal. A háború utáni éveket e rendezés gyakorlati alkalmazása körüli kicsinyes viták, súrlódások töltötték ki, példájául annak, hogy egy észszerű megoldás miként feneklik meg az indulatok zátonyán. A lengyelek végül is lengyel területen Gdyniában új kikötőt építettek maguknak, mely rövidesen Danzig vetélytársává fejlődött. A „szabad város” megoldás nem vált be, nem mintha észszerűtlen lett volna, hanem a megfelelő politikai légkör hiánya miatt.

A német-lengyel határ még több gondot okozott. Az 1772-es vonal követése esetén egész Sziléziának - jelentős lengyel lakossága dacára - Németországhoz kellett volna tartoznia, és ugyanakkor Kelet-Poroszországra nem lehetett alkalmazni. A Kelet-Poroszországban tartott népszavazások egyértelműen a Németországhoz való tartozás mellett döntöttek, de Felső-Sziléziában másként alakult a

helyzet. Az 1921. március 21-én tartott népszavazás során 707 605-en szavaztak Németország és 479 359-en Lengyelország mellett. A németek az egész területet maguknak követelték, mire lengyel „szabadcsapatok” szállták meg Szilézia egyes városait. Természetesen német szabadcsapatokban sem volt hiány, amelyek valóságos háborút vívtak a lengyelekkel. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa végül is a terület megosztása mellett döntött, jelentős számú német, illetve lengyel kisebbséget hagyva mind a két oldalon. A megosztás észszerűtlenségét, visszasságait utóbb sokat hangoztatták. A belőle adódó kérdések rendezésére 1922. május 5-én német-lengyel egyezmény jött létre.

A tescheni vagy cieszynei kérdés abból adódott, hogy a vegyes lakosságú körzetet a szovjet-lengyel háború során cseh csapatok szállták meg. Hosszas viták után a kérdés döntőbírósa elé került, mely felosztotta Lengyelország és Csehszlovákia között. A döntést a lengyelek sérelmesnek tartották és a kérdés alaposan megrontotta a két, sok tekintetben azonos helyzetben lévő ország viszonyát. Egyébként Lengyelország nagyhatalmi szerepre aspirált - állandó tagságra a Nemzetek Szövetségének Tanácsában - jóllehet felettébb törekény volt és két olyan állam közé szorult, amelyeknek nagyhatalom voltahoz minden pillanatnyi gyöngeségük mellett sem férhetett kétség. A több mint évszázados felosztás utáni egyesítés - feltámadás - azonban olyan optimizmussal töltötte el a lengyeleket, amellyel - úgy gondolták - a legnagyobb nehézségekkel is szembenézhetnek.

Intervenció vagy elismerés. Leszerelés és jóvátétel

A kelet-közép-európai kis államok strukturális problémái és a felsorolt határviták egyenként nem adtak volna okot különösebb aggodalomra, de az, hogy szinte csokorba kötve Európa viharzónájában tömörültek, alaposan megnövelte súlyukat. Ez a kiáltó ellentmondásokkal teli, a háború után teljesen átrajzolt és ezért nagyon is új övezet, amelyet még távolról sem sikerült stabilizálni, Németország és Szovjetország között húzódott. A győztesek mindkettő nélkül és mindkettő ellenében rendezték újjá. Csak idő kérdése lehetett, hogy a két egyaránt vereséget szenvedett és átmenetileg megöngült hatalom mikor lép majd fel együtt vagy külön-külön, hogy a fennálló helyzetet vitássá tegye.

Oroszországban a polgárháború a bolsevisták vitathatatlan győzelmével ért véget. 1920 novemberében a Vrangeli-hadsereg ellenállása összeomlott és a Vörös Hadsereg elfoglalta a Krim-félszigetet. 1921 tavaszán a mensevik (szociáldemokrata) vezetés alatt álló transzkaukázusi köztársaságok is bolsevik uralom alá kerültek. Távol-Keleten valamivel tovább tartott a zűrzavar. A japánok csak 1922 októberében ürítették ki Vladivosztokot. A cári hajdani birodalma - egyes peremtartományok kivételével - Moszkva és a bolsevisták uralma alatt maradt. Ez elszakadt területeken önálló államok alakultak, amelyekkel a szovjet kormány sorra békeszerződést kötött. Észtországgal 1920. február 2-án, Litvániával július 12-én, Lettországgal augusztus 11-én, Finnországgal október 14-én. Lengyelországgal a végleges békeszerződést Rigában 1921. március 18-án írták alá a szovjet kormány képviselői. A szerződések megkötésével egyidejűleg diplomáciai és konzuli kapcsolatok létesültek a felsorolt országokkal. Besarábia, amelyet a román csapatok az 1917-es forradalom után megszálltak, Romániáé maradt.

A szovjet kormány erőt és önbizalmat meríthetett abból, hogy a polgárháború viharai között sikerült fenntartania magát és hogy Oroszországnak végtelen kiterjedése nagy védeltséget nyújt. Ellenséges támadástól nem kellett tartania, külső háború veszélye immár nem fenyegette. A világforradalom kitörése azonban, amelyben annyian reménykedtek és amelyet kezdetben napról-napra, hétről-hétre vártak - elmaradt. A kommunista uralom Magyarországon és Bajorországban egyaránt rövid epizódnak bizonyult, az általános nemzetközi helyzeten mit sem változtatott. Viszont számos kommunista párt alakult vagy vált ki a parlamentarizmus eszméjéhez és gyakorlatához hű szociáldemokrata pártokból. A szovjet vezetők számuk és befolyásuk gyors növekedését várták.

Lenin és közvetlen követői nem Oroszországban gondolkoztak, szerepüket nemzetközinek, feladataikat egyetemes jellegűeknek fogták fel. Ez egyrészt a nemzetközi munkásmozgalom szemléletéből adódott, másrészt orosz örökség volt, és pedig annak a hagyománynak a folytatása, amelyet a XVI. század elején Filofej szerzetes fogalmazott meg: „Két Róma ledőlt, a harmadik áll, negyedik pedig nem lesz!” Moszkva a világ kommunista központjának szerepét kell betöltenie, ahová minden út vezet és ahol nemcsak tanácskoznak, de ahonnan ténylegesen irányítják a kommunistákat.

Ennek érdekében szervezte meg Lenin a III. Internacionálét. A ún. Komintern 1919. március 4-én - tehát még a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása előtt - alakult meg Európa, Amerika és Ázsia 21 országából érkező 35 szervezetet képviselő 52 küldött részvételével. Fő feladata a „proletariátus diktatúrájának” megteremtése lett, vagyis a hatalom megragadása a kommunista pártok által és a teljes szakítás a szociáldemokráciával. A Komintern második kongresszusát 1920 nyarán tartották 37 ország 67 szervezete 217 képviselőjének részvételével (a létszám tehát alaposan kibővült), a harmadikat 1921. június 22-én nyitották meg.

A Komintern tevékenysége, határozatainak többsége a nemzetközi helyzet és a munkásmozgalom kérdéseinek dogmatikus megközelítéséről tanúskodott, téves megállapításokat és helytelen következtetéseket tartalmazott - néhány találó megállapítás mellett. Működése a világforradalom ügyét - ha ilyesmi egyáltalán lehetséges - aligha mozdította elő, de mindenestre kinevelte azokat a „kádereket”, akik a szovjet politika fenntartás nélküli, engedelmes eszközei lettek és akiket felhasználhatott a Kelet-Közép-Európa feletti szovjet uralom kiépítésére, amikor ennek ideje - nem a világforradalom jóvoltából - végül elérkezett. Moszkvában gyűltek össze az európai országok kommunistái, akiknek a lába alatt odahaza forró lett a talaj. Kun Béla és a népbiztosok útja egyeztetendős ausztriai internálás után Moszkvába vezetett és odakerültek az idehaza elítélt, de a hadifogoly tisztokért kicserélt kommunista vezetők is.

A kommunista emigrációk története mindmáig kevésbé ismert. Tény, hogy különböző csoportjaik ádáz küzdelmet folytattak egymás ellen. A Landler-frakció erősebb volt Bécsben és Budapesten, a Kun Béla nevével jelzett csoport viszont Moszkvában. A moszkvai központ általános irányvonalának megfelelően a kommunisták elsősorban a szociáldemokratákat támadták. A „szociálfasizmust” mint a burzsoázia szálláscsinálóját és a munkásság árulóját emlegették. Ez a valóságos viszonyoktól elszakadt, a magyarországi helyzetet nem ismerő szektás szemlélet Kun Bélában találta meg egyik, nemzetközileg legismertebb apostolát, aki alaposan tévedett akkor is, amikor német ügyekbe avatkozott.

Elhibázott, szektás politikájukkal a kommunisták saját magukat fosztották meg az otthoni helyzet befolyásolásának lehetőségétől. Demény Pál szerint „a húszas évek derekán vagy kétszázötven a mozgalmunkhoz illegálisan szervezettek száma. Az elkövetkező években megközelítette a hatszázat, majd a háborús években elérte a nyolcszázat. Ugyanakkor a „vonálnak” a hivatalos kommunista pártnak, amint azt az I. (bécsi) konferencia hivatalos jegyzőkönyve is hitelesíti, százhatvan tagja volt. Ez a szám a húszas évek végére talán ötszörösére is felduzzadt, a harmincas évek közepére viszont száz alá süllyedt, az 1936. évi és a későbbi pártfelosztások tovább rombolták a szervezett kapcsolatok számát.”⁸

A húszas évek elején Szovjetország világstabilan képet nyújtott. A termelés a háború előttinek a töredéke volt, a közlekedés, a szállítás gyakorlatilag leállt. 1921-ben Dél-Oroszországban borzalmas éhínség pusztított, amelynek többmillió ember esett áldozatul. Nemcsak a volt uralkodó osztály tagjai menekültek el az országból, ha tudtak, hanem velük együtt számos értelmiségi, akik nagyon hiányoztak az egyébként is elmaradt országban. Több kormányzásban a parasztok fegyveresen ellenálltak a terménybeszolgáltatást kíméletlenül kikényszerítő osztályoknak, sőt a bolsevikok rohamcsapataként szereplő kronstadti matrózok is fellázadtak. A szocialista társadalomnak a „hadikommunizmus” alakjában való megszervezése nyilvánvalóan csődöt mondott. Az összkép sötét színeit még komorabbá tette a hivatalos politika rangjára emelt terror, mely messze felülmúlta a francia forradalom 1793-as kilengéseit. Az ún. forradalmi törvényszékek nem sokat törődtek a joggal, a szovjet hatalom pillanatnyi érdekei mindent igazoltak és ezek megsértése címén bárkit el lehetett ítélni. Megszervezték az első kényszermunkatáborokat, amelyekre nagy jövő várt. Az európai társadalom, amint ezt a háború kitörése is jelezte, kétségtelenül válságba került, a bolsevisták által ajánlott orvosság azonban rosszabb volt a betegségnél.

Lenin visszavonulót fúvatott. Az ennek nyomán meghirdetett NEP, vagy új gazdaságpolitika a hagyományos termelési módnak számos engedményt tett, aminek eredményei hamarosan megmutatkoztak, a hatalom kérdésében azonban szó sem lehetett kompromisszumról. A hadsereget, a rendőrséget állandóan erősítették.

Hogyan tovább? Lehetséges-e a termelőeszközök köztulajdonán alapuló „szocialista” társadalom felépítése egyetlen mégoly óriási országban, ha öt ellenséges „kapitalista” környezet veszi körül? Ez a környezet a bolsevisták hibájából valóban ellenséges volt, hiszen ők hirdették meg a fennálló rend erőszakos megdöntésének programját. Nincs mit csodákozni azon, hogy akiket meg akartak dönteni, azt nem fogadják kitörő örömmel, éspedig nemcsak a kommunista ideológia által folyton támadott maroknyi nagytőkés, földesúr és katonatiszt, hanem azok a polgárok és parasztok sem, akiknek az orosz forradalom tapasztalatai szerint bőven volt veszteni valójuk.

A történelem nagy rejtélye, miként vettette alá magát százmillió ember olyan kísérletnek, amelynek sikere még annak teoretikusai szerint is felettébb kétséges volt. Tény viszont, hogy megtette, a szovjet vezetők pedig a körülmények nyomása alatt egyszerre játszottak két különböző hangszeren: pártvonalon és a Komintern útján ellenséges dallamot fújtak, kormány szinten és a nemzetközi érintkezésben békés céljaikat és együttműködési készségüket hangoztatták, hiszen szükségük volt külföldi kölcsönre és szakértelemre a hatalmas ország erőforrásainak hasznosításához. Erre a külföld hajlandó is lett volna, de nem feltételek nélkül. Ragaszkodott a cári kormányzat által felvett hitelek visszafizetéséhez és a forradalom után kisajátított külföldi javakért járó kártalanításhoz. Ezt viszont a szovjet vezetés nem akarta elfogadni attól tartva, hogy a régi rend restaurálásához vezet és abban a reményben, hogy az orosz piac megnyitásához fűződő érdekek a külföldi hitelezőket nagyobb engedményekre késztetik majd. Csak koncessziókról, bérletekről akart tárgyalni.

⁸ Demény, P.: *A Párt foglya voltam*. Bp. Medvetánc, 1988. 39. old.

Egy erős ütőkártyája a szovjet kormánynak valóban volt, az hogy Németország a jóvátétel kérdésében legalább olyan éles ellentétben állt a franciákkal és az angolokkal, mint az utóbbiak Szovjetországgal a cári adósságok kérdésében. Attól tartva, hogy a másik esetleg az ő rovására egyezik ki a franciákkal és az angolokkal, a német és a szovjet kormány viszonylag gyorsan egymásra talált. A német külpolitika hamar felismerte, hogy Szovjetországnak bizonyos vonatkozásban megfelelő partnere lehet. Az 1922 tavaszán tartott genuai konferencián Rathenau külügyminiszter megkötötte Csicserin külügyi népbiztossal a rapallói egyezményt. Ebben mindkét kormány kölcsönösen lemondott a háborús károk megfizetése iránti igényéről - vagyis mindenféle jóvátételről - a német kormány lemondott az Oroszországban államosított német javak miatti kártalanításról, feltéve, hogy Oroszország más államok ezirányú követeléseit sem elégíti ki. A két állam között helyreállították a diplomáciai és konzuli kapcsolatokat és megállapodtak abban, hogy egymás viszonylatában a legnagyobb kedvezmény elvét alkalmazzák.

Rapalló neve fogalomná vált. 1813 elején Oroszország és Poroszország szövetsége vezette be Napóleon bukását, Bismarck politikájának pedig egyik fő pillére volt a cári udvarral való szoros, baráti kapcsolat. A német-orosz együttműködésnek tehát nagy hagyományai voltak, felelevenítésük mindkét országnak előnyöket ígért és talán új korszak kezdetét Európa történetében. Ugyanakkor viszont Németország előtt a győztesekkel való kapcsolatok rendezéséhez fűződő érdekek fontosabbnak tűntek, mint az ún. rapalló-politika folytatása. Szovjetországnak egyébként is másként jártak az órák.

A francia és az angol kormány számára az orosz probléma az „elismerni vagy el nem ismerni” kérdésének formájában vetődött fel. Tudomásul kell-e venniük a bekövetkezett változásokat, vagy sem? A németek Rapallóban az elismerés útjára léptek, a győztesek ettől vonakodtak, de a döntést sokáig nem odázhatták el. 1924. február 2-án MacDonald munkáspárti miniszterelnök bejelentette, hogy kormánya elismeri az 1922 decemberében föderatív külsőt öltő, de alapjában véve erősen centralizált Szovjetországot. A bejelentés szerint „a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének kormánya de jure kormánya a volt orosz birodalom mindazon területeinek, amelyek hatalmát elismerik”. Olaszország Mussolini 1922-ben történt uralomra jutása óta pártolta a Szovjetunióval való kapcsolatok felvételét, ami 1924. február 7-én meg is történt. 1924. október 28-án Franciaország, 1925. január 20-án Japán is de jure elismerte a Szovjetuniót. A kisebb államok sorra követték a nagyok példáját.

Magyarország kivétel volt, akárcsak - más okból - Jugoszlávia. A Szovjetunió a húszas években nem jelentett közvetlen veszélyt Magyarország és Közép-Európa többi állama számára, de távolilag és potenciálisan olyan tényező volt, amellyel feltétlenül számolni kellett - éspedig negatív értelemben. A cári Oroszországban megtestesülő pánszláv veszedelem a forradalom következtében háttérbe szorult ugyan, de helyébe a legalább akkora veszélyt jelentő bolsevizmus lépett. Ez elsősorban a társadalmi rendet fenyegette, de ún. internacionalizmusa a nemzetet és a nemzetit is elsodorhatta.

Az ellenségem ellenségével, - még ha nem is nevezzük barátnak - célszerű érintkezni. Magyarországon is felmerült a gondolat, hogy diplomáciai kapcsolatokat létesítsenek a Szovjetunióval, már csak azért is, mert ezzel az ország nemzetközi elszigeteltségén támadt volna rés. A Szovjetunió kívül rekedt a versaillesi rendszer keretein és a békeszerződésekkel nem vállalt közösséget. A kapcsolatfelvételnek azonban sok ellenzője akadt - elsősorban maga a kormányzó - és Berlinben a szovjet és a magyar megbízottak közötti tárgyalások lassan, nehézkesen folytak. Budapesten komoly gazdasági előnyöket reméltek a közvetlen kapcsolatoktól, de attól is tartottak, hogy az antikommunista politikát gyengíteni fogja. A diplomáciai kapcsolatokról szóló megállapodást, 1924. szeptember 5-én, a kereskedelmi egyezményt egy héttel később írták alá. Megerősítésükre mégsem került sor, amiben közrejátszott az angol politikában bekövetkező változás. Az új konzervatív kormány felmondta a Szovjetunióval alig néhány hónapja megkötött kereskedelmi egyezményt. A magyar kormány, mely stabilizációs politikájában az angol tőkére támaszkodott, elhalasztotta a megállapodások megerősítését, majd újabb és újabb haladékot kért, mire szovjet részről a tárgyalásokat befejezettnek nyilvánították. A szovjet-magyar diplomáciai kapcsolat felvétele ezúttal elmaradt.

A nagyhatalmak közül egyedül az USA vonakodott a hivatalos elismerés megadásától.

A Szovjetunió addigra már túljutott a nehezen és úgy látszott, megáll a saját lábán. A diplomáciai kapcsolatok az Oroszországon belüli fejlődés irányát nem befolyásolták. Az elismerés dacára a Szovjetunió kívül rekedt a rendszer körén, hatalmas úrt hagyva annak szerkezetében. Vele együtt nem lehetett, de nélküle sem. Erről az ellentmondásról szól a Szovjetunió és a nyugati hatalmak kapcsolatainak története 1941. június 22-ig, sőt valójában azt követően is.

Németország helyzete lényegesen más volt. Oroszországot ki lehetett rekeszteni Európából, a németeket nem. Európa egyszerűen nem létezhetett Németország nélkül, tehát be kellett illeszteni annak épületébe, ami felettébb nehéz feladatnak bizonyult. Németországot a győztesek leszerelhették, gazdaságát csillagászati jóvátétellel terhelhették, mégsem változtathattak azon a tényen, hogy Versailles után Németország erősebb lett, mint amilyen 1914 előtt volt! Egy állam ereje mindig viszonylagos. Hogy nagy-e vagy kicsiny, attól függ, melyik állammal hasonlítjuk össze. A Hohenzollernek Németországát keletről és délről két nagyhatalom határolta, Versailles Németországát viszont kétes szilárdságú kis államok vették körül, amelyeknek mindegyike könnyen lenyelhető falat volt egy jóévtávú nagyhatalom torkában.

Mindezt valószínűleg sejtették a versailles-i szerződés megalkotói, akik bonyolult, ellentmondásos rendszert építettek ki annak érdekében, hogy az európai politika egymással össze nem egyeztethető tényezőit mégis egyensúlyban tartsák. Biztosítását illetően azonban a győztesek között nem volt egyetértés és a rendszer mindjárt a kezdet-kezdetén, hatalmas léket kapott: az USA-ban felülkerekedett az elzárkózás politikája és a Kongresszus nem erősítette meg a versailles-i békeszerződést. Ezzel a franciáknak ígért garancia is odaveszett. Az Egyesült Államok nem vált a Nemzetek Szövetségének tagjává, hanem egyszerűen hátat fordított Európának, amely pedig sohasem lett volna olyan, mint amilyen a háború után lett az 1917-es beavatkozás nélkül és amelynek működéséhez feltétlenül szükség volt az amerikaiak részvételére.

Az Európa-ház politikailag nem állt meg a saját lábán. Alá kellett dűcolni és kívülről megtámasztani az idő viszontagságainak kitett gerendákkal. Ezzel viszont a győztesek tulajdonképpen meghosszabbították a háborút és elhalasztották az igazi béke beköszöntét, amelyben már nincs győztes és legyőzött, hanem minden állam egyenlő és azonos jogokkal rendelkezik. Miután Versaillesben nem sikerült egyértelmű, kiegyensúlyozott hatalmi helyzetet teremteni, az államok jogait és kötelességeit sem lehetett azonos módon megállapítani, egyeseknek kevesebbet, másoknak többet juttattak. A győztesek és a legyőzöttek megkülönböztetése továbbra is fennmaradt.

A franciák a béke egyetlen biztosítékát Franciaország kontinentális politikai és katonai túlsúlyában látták, kiegyenlítve Németország nagyobb lélekszámát és gazdasági erejét. A brit felfogás viszont - híven Anglia évszázadokon át követett politikájához - a Franciaország és a Németország közötti hatalmi egyensúly megteremtésében látta feladatát az európai kontinensen. Az angol diplomácia az esetek nagy részében nem támogatta, hanem inkább keresztezte azokat a lépéseket, amelyekkel a franciák a versailles-i szerződés rendelkezéseinek végrehajtása címén saját kontinentális hegemoniájukat akarták megteremteni. Az európai egyensúly több fontos eleme azonban hiányzott. Eltűnt, mint az Osztrák-Magyar Monarchia, vagy kilépett a rendszerből, mint Oroszország, a franciák pedig egyedül nem egyenlíthették ki a németek túlsúlyát. Az egyensúly összeomlott, a mérleg nem működött és ezért a mérleg nyelve sem. A „splendid isolation” kora végetért, de az angolok maguk sem tudták, milyen szerep vár rájuk és azt majd hogyan kell alakítani.

Németország a békeszerződést fogcsikorgatva, közvetlen katonai kényszer nyomása alatt fogadta el. Rendelkezéseit igazságtalannak és méltánytalannak tartotta, különösen Németország háborús felelősségének megállapítását. A szerződés cikkei - mondták a németek - ellentétesek Wilson pontjaival, amelyekben bízva a németek beszüntették a harcot. Lemondtak ugyan háborús célkitűzéseikről, európai hódításokról, a gyarmatokról, de nem akartak beletörődni az annyi üggyel-bajjal megvont keleti határba, abba, hogy az osztrákok ne csatlakozhassanak hozzájuk, hogy hadseregüket le kell szerelniük, miközben a franciák állig felfegyverkezve parádéznek, hogy a háború összes költségét az ő nyakukba varrják. Katonai erő hiányában egyelőre diplomáciai úton, a győztesek ellentéteinek kihasználásával akarták a békeszerződés revízióját elérni és Németország nagyhatalmi állását visszaszerezni, egyben pedig a Szovjetunióval való együttműködés hangoztatásával a nyugati hatalmakat Németország iránt nagyobb megértésre bírni. Egyidejűleg azt is hangoztatták, hogy voltaképpen ők védelmezik Európát - vagyis az angolokat és a franciákat is - a bolsevizmus veszélyével szemben, a védőgátat pedig nem szabad gyöngíteni. A békeszerződés aláírása után tehát nyomban megindították a küzdelmet egyes feltételeinek módosítása, illetve az abban foglalt kötelezettségek teljesítésének elhalasztása érdekében.

Ami a katonai rendelkezéseket illeti, a német hadsereg létszámát 1920 folyamán nem csökkentették az előírt százezer főre és sok ezer embert tömörítettek magukba azok a félkatonai alakulatok, amelyeket elsősorban a forradalmi mozgalmak ellen szerveztek, de amelyek a reváns előkészítésére is felhasználhatók voltak. Nem véletlen, hogy a franciák állandó gyanakvással kísérték tevékenységüket. Súlyosabb incidensre került sor 1920 márciusában, amikor a Reichswehr alakulatai kommunista mozgalmak elfojtása címén benyomultak a Rajna jobb partján levő demilitarizált övezetbe. A francia csapatok megtorlasként megszállták Frankfurtot és Darmstadtot, de az angolok fellépése miatt visszakozásra kényszerültek. Az 1920 júliusában tartott spaai konferencián a győztesek beleegyeztek abba, hogy az önkéntes katonai alakulatok leszerelése esetén a Reichswehr létszáma 1920. október 1-ig kétszázezer fő legyen, amit 1921. január 1-ig kell a felére csökkenteni. Az így nyert idő során a német vezérkar átszervezte a hadsereget kialakítva a későbbi milliós hadsereg kislétszámú magját, olyan keretet, amelyet adott esetben könnyen fel lehetett tölteni.

A békekonferencia a jóvátétel összegének nagyságában nem tudott megállapodni. Ezt további hosszas tárgyalások után 1921. május 5-én a franciák által eredetileg követelt 230 milliárd aranymárka helyett 132 milliárd aranymárkában állapították meg, amit Németországnak évi részletekben kellett törlesztenie s a részletek nagysága a német export emelkedésével arányosan nőtt volna. A németek kijelentették, hogy képtelenek 30 milliárd márkánál többet fizetni, de amikor a győztes hatalmak a Ruhr-vidék megszállásával fenyegetőztek, beleegyeztek a követelt összeg megfizetésébe.

A 132 milliárd márka valóban óriási összeg volt, de a németek annyi jóvátételt sem akartak fizetni, amennyire valóban képesek lettek volna. Németország gazdasági helyzete a katonai vereség ellenére nem volt kedvezőtlen, sőt bizonyos tekintetben előnyösebb Franciaország vagy Nagy-Britannia gazdasági helyzeténél. A német ipart nem érték háborús pusztítások és - a jóvátételtől eltekintve - nem terhelték nagyobb külföldi vagy belföldi adósságok. Az infláció következtében megnőtt a különbség a márka belföldi

és külföldi értéke között, ami a német árukat a világpiacon nagyon is versenyképessé tette. A német ipar termelése gyorsan nőtt és rövid idő alatt megközelítette az 1913-as szintet.

A jóvátétel megfizetését illető vonakodás nem volt titok a franciák előtt, akik - miután az amerikai hitelezők a háborús adósságok megfizetését sürgették - határozott és erélyes intézkedéseket követeltek a jóvátétel biztosítása érdekében. Az angolok tudták, hogy a németek szándékosan késleltetik a jóvátételi szállításokat, de miután Franciaország megerősödése nem állt érdekükben, enyhébb eszközök alkalmazását szorgalmazták. Ők is ragaszkodtak azonban a jóvátétel megfizetéséhez, amelynek több mint egyötöde őket illette.

1921. december 14-én a német kormány haladékat kért jóvátételi fizetéseinek eszközzésére, 1922. július 22-én másodszor, majd november 4-én harmadszor is a fizetések elhalasztását kérte. November 14-én megbukott Wirth kancellár, aki - legalább is elvileg - a versailles-i szerződés teljesítésének programját vallotta. A helyébe lépő Cuno a győztes hatalmak ellentéteiben bízva nyíltan felvetette a jóvátétel kérdésének felülvizsgálását és 1922. december 11-én kijelentette, hogy beszünteti a jóvátételi fizetéseket. A jóvátételi bizottság - igaz, szótöbbséggel - megállapította, hogy Németország fa- és szénszállítási kötelezettségeit szándékosan nem teljesíti.

A franciák elérkezettnek látták az időt az erőpróbára. Itt volt az alkalom arra, hogy a jóvátételt biztosító „produktív zálog” címén ellenőrzésük alá vonják Európa legfontosabb iparvidékét, a Ruhr-medencét és ezzel magukhoz ragadják a vezető szerepet Európa gazdasági életében. A miniszterelnöki széket átvevő Raymond Poincaré ennek érdekében késhegyre menő küzdelmet indított. 1923. január 11-én francia és belga csapatok szállták meg a Ruhr-vidéket és vámhatárral különítették el Németország többi részétől. Nagy-Britannia természetesen nem tűrte volna, hogy a franciák rátegyék kezüket a Ruhr-vidékre, de azt sem akarta, hogy Poincaré vállalkozása német sikerrel végződjék. Az angolok tehát várakozó álláspontra helyezkedtek, abban a reményben, hogy a Ruhr-konfliktus Franciaországot és Németországot egyaránt kimeríti és elősegíti az angol érdekeknek megfelelő megoldást.

A németek számára a megszállás rendkívül súlyos következményekkel járt, mert szén-, nyersvas- és acéltermelésük nagy részét elveszítették. Miután fegyveres ellenállás nem jöhetett szóba, a passzív rezisztenciát választották. Az üzemek bezárták kapuikat, vezetőségük elhagyta a Ruhr-vidéket, a munkások 60%-a munkanélküli lett, az infláció addig nem ismert méreteket öltött. A gazdasági nehézségek politikai válsághoz vezettek. A franciák - felelevenítve régi tervüket - megpróbálták a Rajna-vidéket elszakítani Németországtól és 1923. október 21-én Aachenben kikiáltották a „független” Rajnai Köztársaságot. Szászországban és Thüringiában baloldali szociáldemokratákból és kommunistákból álló kormány alakult, Hamburgban pedig általános sztrájk tört ki. A szélső jobboldal sem maradt tétlen. November 9-én Münchenben egy Hitler Adolf nevű, addig ismeretlen politikus megpróbálta magához ragadni a hatalmat. Az utóbb „sörpuccs”-nak nevezett kísérlet meghiúsult.

A látszólagos siker dacára a franciák nem érték el céljukat. A megszállás a francia adófizetőknek rengeteg pénzébe került, a szénszállítások mégis elmaradtak. Később ugyan, de az angol diplomácia is akcióba lépett. Baldwin kormánya 1923. július 20-án a francia kormányhoz intézett jegyzékében a Ruhr-vidék megszállásának befejezését javasolta és pártatlan nemzetközi konferencia összehívását, amelynek feladata Németország fizetőképességének megállapítása lett volna. Nyomatékként az angolok kijelentették, hogy a Ruhr-vidék megszállásának folytatása esetén Franciaország a jóvátétel kérdésében semmiféle támogatásra sem számíthat.

A rendszer megszilárdulása. Locarno és a Nemzetek Szövetsége

Augusztus 12-én megbukott Cuno kancellár és helyébe Gustav Stresemann lépett, aki szeptember 26-án bejelentette a passzív ellenállás beszüntetését, egy hónappal később pedig bizonyos feltételek mellett felajánlotta a jóvátételi szállítások és fizetések újbóli megindítását. Stresemann-nal Németországban olyan irányzat kerekedett felül, mely a versailles-i szerződés teljesítését vallotta, abban a reményben, hogy így sikerül majd a szerződés feltételeinek enyhítését elérni és Németország nagyhatalmi állását visszaszerezni. Stresemann távolabbi célkitűzései magukba foglalták az Anschluss megvalósítását és Németország keleti határainak revízióját, de eszközei és módszerei sokkal rugalmasabbak voltak elődeinél, illetve utódainál. 1923-tól 1929-ben bekövetkezett haláláig Németország külügyminisztere volt és mint az ésszerű kompromisszumok emberének, sikerült bizalmat keltenie államának magatartása és szándékai iránt. Nagy fontosságot tulajdonított a szovjet kapcsolatoknak. A rapallói szerződésben megjelölt irányvonal az ő külügyministersége idején érvényesült igazán. A Reichswehr az Antant által nem ellenőrizhető oroszországi gyakorlótereken próbálhatta ki azokat a fegyvereket, amelyekre a versailles-i szerződés értelmében odahaza nem volt joga.

Az USA-ban megnőtt az érdeklődés Európa iránt. Az üzleti körök nagy összegeket akartak beruházni a német iparba, ahol alacsonyok voltak a munkabérek és magas a termelékenység. A Németországba irányuló tőke kivétel feltétele azonban a jóvátételi kérdések előzetes rendezése volt. Ez a feladat a Ch. G. Dawes amerikai bankár elnöke alatt működő nemzetközi szakértői bizottságra hárult, mely 1924 tavaszán öt évi időtartamra megállapította a fizetendő jóvátételek évente emelkedő összegét: az első évben egy milliárdot, az ötödikben két és fél milliárdot. Biztosításukra zálogként lekötötték a német vasutakat és az ipar egyes szektorainak jövedelmét. A rendezés az 1921. május 5-én megállapított összeghez képest csökkentette Németország terheit, de ugyanakkor korlátozta gazdasági önállóságát a jóvátétel biztosítására lekötött zálogok rendszere révén. Poincaré utóda, Herriot, Franciaország elszigetelődésétől tartva elfogadta az amerikaiak és az angolok által javasolt illetve támogatott rendezést.

Az említett korlátozások dacára a Dawes-terv határozottan előnyös volt Németország számára, nemcsak azért mert elfogadása és a jóvátételi fizetések újrafelvétele révén sikerült elérnie a Ruhr-vidék kiürítését, amelyet 1925 júliusában hagytak el a francia csapatok, hanem azért mert elindította a Németországba özönlő amerikai, valamint a - kisebb mértékű - angol, holland stb. tőkebefektetések áradatát, amelyekből Németország nagyarányú beruházásokat eszközölt. 1924 és 1932 között kölcsönök és más bevételek formájában 31 819 millió márkának megfelelő összegű pénz érkezett Németországba, mely jóvátételként 11 464 millió márkát, a kölcsönök kamata és törlesztése fejében pedig 7830 millió márkát fizetett ki.⁹ Nyolc év alatt 12 és fél milliárd márka folyt Németországba, amely ilyen vagy amolyan formában nem került visszafizetésre és amit főleg a nehézipar fejlesztésére fordítottak, úgy hogy a 30-as évek elején Németország rendelkezett a legerősebb és a legkorszerűbb nehéziparral egész Európában. A jóvátételi fizetések rendszere és az azt szolgáló nemzetközi hitelpolitika a tényleges termelésen és fogyasztáson túlmutató mesterséges konjunkturát idézett elő.

A jóvátétel kérdésének rendezése a politikai légkört is megjavította és maga után vonta Németország fokozatos „rehabilitációját”. Ennek legfontosabb kifejezői a Locarnóban elfogadott egyezmények voltak és Németország felvétele a Nemzetek Szövetségébe. A svájci kisvárosban 1925. október 5-e és 16-a között konferenciát tartottak Németország, Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország részvételével (a csehszlovák és lengyel külügyminisztereket csak az érdemi kérdések eldöntése után vonták be a megbeszélésekbe). A konferencián több egymást kiegészítő egyezmény jött létre, amelyek között a legfontosabb a Rajnai Paktumnak nevezett garanciális szerződés volt. Ebben Németország, Franciaország és Belgium kölcsönösen kötelezettséget vállaltak arra, hogy tiszteletben tartják a versailles-i szerződésben megvont határaikat, - ideértve a demilitarizált Rajna-övezet különleges státusát - egymás ellen támadást nem indítanak és vitás kérdéseiket kizárólag békés úton fogják rendezni. Nagy-Britannia és Olaszország, mint garantáló hatalmak, kijelentették, hogy támadás esetén azt a felet fogják támogatni, amelyik ellen a támadás irányul. A szerződés fontos szerepet biztosított a Nemzetek Szövetsége Tanácsának, miután a szerződés megszegésének tényét annak kellett megállapítania. A garanciális szerződés hatályba lépését a szokásos ratifikációs eljárásn túlmenően Németországnak a Nemzetek Szövetségébe való belépésétől tették függővé.

A francia diplomácia kezdetben arra törekedett, hogy Németország keleti határait illetően a Rajnai Paktumhoz hasonló garanciális szerződés jöjjön létre, ezt azonban a német kormány elutasította és az angol kormány sem támogatta a francia tervet, mondván, hogy Nagy Britannia nem vállalhatja a keleti német határok garantálásának kötelezettségét, ami azonban azt jelentette, hogy Lengyelország és Csehszlovákia nyugati határainak biztosítását sem vállalja. A Rajnai Paktum mellett Locarnóban aláírták a Németország és Belgium, Franciaország és Németország, a Németország és Lengyelország, valamint a Németország és Csehszlovákia közötti döntőbírósi egyezményeket is. Ezekben a szerződő felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy a köztük felmerülő vitás kérdéseket, amennyiben diplomáciai úton nem lennének rendezhetők, döntőbírósi vagy pedig az Állandó Nemzetközi Bíróság elé fogják terjeszteni. A német-lengyel, illetve a német-csehszlovák döntőbírósi egyezményeknek a Németország keleti szomszédait biztosító garanciális szerződést kellett pótolniuk.

A locarnói konferencia legtöbbet vitatott kérdését azok a feltételek alkották, amelyek mellett Németország hajlandó volt részt venni a Nemzetek Szövetségének munkájában, ideértve az Egyezségokmány 16. cikke szerinti szankciók alkalmazásában való közreműködést. Végül abban egyeztek meg, hogy ezekben Németország olyan mértékben vesz részt, amilyen arányban ez „katonai erőinek” figyelembe vételével lehetséges. Nincs szükség bővebb magyarázatra ahhoz, hogy Németország tulajdonképpen katonai egyenjogúságának elérésére törekedett. Abban is megállapodtak, hogy Németország állandó tanácstagságot kap a szervezetben, míg más államok hasonló igényeinek kielégítésére egy nem állandó, azaz választott tanácstagságot szerveztek. Németország 1926. szeptember 10-én foglalta el helyét a Nemzetek Szövetségének üléstermeiben. Miután a többi legyőzött állam ekkor már

⁹ A német kölcsönök és a jóvátételi kifizetések adatait illetően ld. Truchanowski, W. G.: *Geschichte der internationalen Beziehungen 1917-1939*. Berlin. Rutten und Loening. 1963. 224. old. A könyv a szovjet diplomáciatörténet dogmatikus irányvonalát követi, de a közölt adatok helyességét nincs okom kétségbe vonni.

mind tagja volt a szervezetnek, Németország belépését úgy értelmezték, hogy ezzel végre megkezdődött a béke időszaka.

A Nemzetek Szövetsége valójában állandósított nemzetközi konferencia volt, amelynek az angolszász parlamentarizmus odahaza jól bevált elveit kellett volna a nemzetközi kapcsolatok síkjára átültetni, de amely más közeg volt és más törvényeknek engedelmesskedett.¹⁰ Az emberek jogi egyenlőségének alapját maga a természet adja. A kicsiny meg a nagy, a kövér vagy a sovány, a szegény vagy gazdag nem különbözik egymástól olyan végletesen, mint az államok, amelynek területe, lakossága, állami jövedelmei vagy haderői között többszáz -, sőt többezerszeres különbségek vannak. Hogy a Nemzetek Szövetségében mindegyiküknek egy szavazata volt, nem tükrözte a realitásokat és az sem, hogy a Tanács felerészben a nagyhatalmak állandó, felerészben a kisebb államok meghatározott időre választott képviselőiből állott. Baj volt az is, hogy a szervezet túl szorosan kötődött a versailles-i rendszerhez. A Szövetség Egyezségokmánya a békeszerződések első - bevezető - fejezetét alkotta. A szervezet távolról sem volt egyetemes - az USA, a Szovjetunió távol maradtak tőle - mégis minden kérdést globális szinten akart megoldani. A közép-európai kisebbségvédelem ügyeiről pl. latin-amerikai delegátusok nyilvánítottak véleményt. Kínát és Japánt nem érdekelte Európa, az európaiak túlnyomó többségét pedig az, ami Távol-Keleten történt. Az államoktól nem lehetett elvárni, hogy távoli, számukra érdektelen ügyek megoldása érdekében áldozatokat hozzanak - tehát határozott, hatékony intézkedéseket sem - viszont képviselői annál többet szónokoltak a sajtó és azon keresztül a hazai közvélemény számára, magukkal is elhitetve, hogy fontos dolgot művelnek. Idővel kinőhetett volna belőle valami maradandó, de az időt a történelem rövidre szabta.

Néhány esztendeig úgy tűnt, hogy a versaillesi rendszer kielégítően, sőt jól működik. Németország fizetett, de ugyanakkor fejlődött, lakói jobban éltek, mint a háború előtt. A franciák és az angolok megkapták a jóvátételt, amiből törlesztették háborús adósságaikat, az amerikaiak visszakapták a háború idején kölcsönadott pénzüket, amit további gyümölcöző, jól jövedelmező beruházásokba fektettek. Németország korlátozott létszámú hadseregével legalább olyan biztonságban érezhette magát, mint a franciák a maguk költséges, milliós tömeghadseregével. Angliát megnyugtatta, hogy az európai egyensúly látszólag helyreállt. A Szovjetunió megszilárdult, de a forradalom terjesztésére nem nyílt lehetősége. Az orosz állam vezetői túlságosan el voltak foglalva saját bajaikkal ahhoz, hogy másokat veszélyeztessenek, viszont őket sem fenyegette senki.

Ami a szovjet-német kapcsolatokat illeti, az 1926. április 4-én aláírt barátsági és semlegességi szerződés hangsúlyozta, hogy Németország és a Szovjetunió között fennálló baráti kapcsolat alapja a rapallói szerződés. A szerződés 2. cikke szerint, ha a szerződő felek egyikét harmadik hatalom részéről támadás érné, a másik fél semleges marad, a 3. cikk pedig leszögezte a szerződő feleknek azt a kötelezettségét, hogy nem csatlakoznak más hatalmak által alkotott szövetségekhez, amelynek célja a szerződő felek valamelyikének gazdasági vagy pénzügyi bojkottja. Tehát viszontbiztosítási megállapodás volt a klasszikus diplomácia régi gyakorlata szerint.

A német-francia viszony is kedvezően alakult. A Rajna-vidék északi harmadát a megszálló csapatok 1926 januárjában kiűrtették, sőt Németország egyenjogúságának elismerése és a megbékélés további jeleként ugyanazon év december 22-én határozatot hoztak katonai ellenőrzésének megszüntetéséről. A francia Comité des Forges, továbbá a német tőkések szervezete között több fontos megállapodás jött létre, és pedig az ún. acélegyezmény (1926. szeptember 30.) és a vasegyezmény (1926. november 6.), amelyek bizonyos mértékben előfutárai lettek a II. világháború után lényegesen megváltozott nemzetközi helyzetben az ún. Schuman terv alapján szervezett Európai Szén- és Acélközösségnek.

A győztesek és a legyőzöttek megkülönböztetése - úgy tűnt - múltóban van. Nem szűnt meg teljesen, de egyre kevésbé volt érezhető.

1927. április 6-án az USA hadbalépésének tizedik évfordulóján Briand francia külügyminiszter felhívást intézett az amerikai néphez, hogy a franciákkal együtt ítélje el „a háborút, mint a nemzeti politika eszközét”, 1927. június 20-án pedig átnyújtotta a párizsi amerikai nagykövetnek a francia-amerikai örök barátsági szerződés tervezetét. Kellogg külügyi államtitkár december 18-án válaszolt Briandnak mondván, hogy a háborút elítélő pusztá deklarációt önmagában nem tartja elég hatásos eszköznek a béke biztosítására és javasolta, hogy valamennyi állam csatlakozása előtt nyitva álló szerződést dolgozzanak ki. Ennek aláírására 1928. augusztus 27-én került sor Párizsban 15 állam megbízottjának részvételével és ezért Párizsi Paktum néven ismeretes. Ebben a szerződő felek ünnepélyesen elítélték a vitás kérdések elintézése céljából a háború megindítását és egymás közötti kapcsolataikban lemondtak a háború viseléséről, mint a nemzeti politika eszközéről. Továbbá kötelezték magukat arra, hogy bármilyen természetű és eredetű ellentéteiket kizárólag békés eszközökkel fogják megoldani. A Paktum jelentős állomása volt a nemzetközi jog fejlődésének, de önmagában - megfelelő biztosítékok és tartósan kedvező politikai légkör híján - nem fejthetett ki kellő hatást. A Paktumhoz Magyarország is csatlakozott. Az eredeti aláírókkal együtt összesen 60 állam lett részese.

¹⁰ Carr, E. H.: *The Twenty Years' Crises. 1919-1939*. New York, Harper and Row, 1964. 27. és köv. old.

Az Európai Egyesült Államok megteremtésének - az ún. Páneurópának - a tervét szintén Briand vetette fel 1929. szeptember 25-én a Nemzetek Szövetségében, további illúzióval gazdagítva a húszas évek történetét. Kezdeményezésének érdemi folytatása nem lett, de annál többet beszéltek róla.

Magyarország kilép az elszigeteltségből

Az egyharmadára zsugorított Magyarország elavult politikai rendszere mellett - csodák-csodája - életképesnek bizonyult, csupán politikailag szigetelődött el teljesen, nem anyira a békeszerződés, mint inkább a Kisantant politikája folytán. Gyűűjének a lazítása a magyar külpolitika - bármely magyar külpolitika - elsőrendű feladata kellett, hogy legyen.

Nem volt könnyű dolga, mert cselekvési lehetőségei és eszközei egyaránt korlátozottak voltak. A külkapcsolatok intézése nem volt a magyar politika „sikerágazata”. Sem az egymást követő külügyminiszterek, sem a diplomáciai képviselők vezetői nem szerezhettek népszerűséget, viszont annál több bírálat érte őket. A magyar közvélemény - miután az ország évszázadokon keresztül egy birodalomba volt beágyazva - külpolitikai téren meglehetősen tájékozatlan volt, és a realitásokat a háborúvesztést követő zűrzavarban nehezen vette tudomásul.

1918 előtt nem volt önálló magyar külpolitika és diplomáciai személyzet. Kialakítása hosszabb időt és nem kevés munkát igényelt volna, de mindazt kezdetben gyakori változások között, rögtönözve kellett elvégezni. A kettős monarchia diplomáciai karának ugyan közel egyharmada (1897-ben 26%, 1917-ben pedig 32%) magyar állampolgársággal rendelkezett - így pl Berchtold Lipót, az 1914-es hadüzenet külügyminisztere is - de közülük nem soknak volt igazi, bensőséges kapcsolata az 1920 utáni Magyarországgal. Többen meggyőződéses legitimisták voltak és a királypuccs idején IV. Károly sikerében reménykedtek. Még a harmincas években is kifogásolták, hogy a magyar diplomaták egy része az ország belső viszonyait nem ismeri eléggé és Pannonhalmát vagy a Hortobágyot sohasem látta.¹¹ A hajdani közös külügyminisztérium, a Ballhausplatz szellemében nevelkedve nehezen szokta meg, hogy egy elismert nagyhatalom helyett jelentéktelen szerepre kárhoztatott kis országot kell képviselnie. Kánya Kálmán a kor magyar diplomáciájának meghatározó személyisége - 1920-ban vezértitkár, 1925-1933-ig berlini követ, 1933-1938-ig külügyminiszter - kétségtelen kvalitásai mellett nem volt könnyű munkatárs - Bánffy sokat panaszkodott rá¹² - és még nehezebb főnök, aki nem fukarkodott szarkasztikus, másokat sértő megjegyzéseivel. A húszas években német barátsága közismert volt, de végül - mint később látni fogjuk - a németek kívánságára kellett távoznia a külügyminisztérium éléről.

A soproni népszavazás után a magyar-osztrák viszony normalizálódott. Az osztrákok és a magyarok egyaránt a háború vesztesei, Versailles áldozatai voltak, tehát értelmetlen volt acsarkodniuk egymásra. A belpolitikában érvényesülő eltérő irányzatok - Ausztriában a húszas években a baloldal volt uralmon, Magyarországon a jobb - egy ideig akadályozták a szorosabb együttműködést és az osztrákok is többfelé próbálkoztak. A megszokás, a több évszázados hagyomány, valamint az, hogy Ausztriában a polgári pártok kerekedtek felül, Magyarország malmára hajtotta a vizet.

Az utódállamok közül Ausztria után a Szerb-Horvát-Szlovén királyság vonatkozásában voltak meg leginkább a közeledés feltételei. Ott viszonylag kevesebb magyar élt, Magyarország területéből kisebb mértékben részesült. A háborúban a szerbek kemény, de nyílt, egyenes ellenfelek voltak, akik joggal érdemelték ki elismerést. Nem véletlen, hogy 1918-19 telén Károlyiék is Belgrád irányában próbáltak „nyitni”, de Kun Béláék uralomra jutása miatt a kezdeményezésnek nem lett folytatása.

A mohácsi csata négyszázéves évfordulóján - 1926. augusztus 29-én Horthy beszédet mondott. „Mi magyarok - hangoztatta - a múlt tanulságait megszívtuk és az egykori ellenségek (ti. a magyarok és a törökök) ma mint barátok egymásra találtak. Szerencsétlen dolog viszont, hogy azoktól, akikkel a múltban egyesülten védtük déli határainkat, ma mélyen gyökerező ellentétek választanak el. Remélem és hiszem, hogy nem sok idő múltán kiengesztelődve, ismét egymásra találunk.”¹³

Vitás, hogy a beszéd diplomáciailag kellőképpen elő volt-e készítve és jól volt-e időzítve.¹⁴ Belgrádi körökben megvolt a szándék a magyar-délszláv viszony megjavítására, de ez aligha terjedt volna ki a Kisantant másik két tagjához fűződő kapcsolatok feláldozására. Tény, hogy Horthy beszédjéből - ahogy visszaemlékezéseiben írta - nem Belgrád, hanem Róma vonta le a megfelelő következtetéseket. A szerbek ragaszkodtak a Kisantant másik két államával fennálló kapcsolataik csorbítatlan fenntartásához és csak az

¹¹ Pritz, P.: *Két mentalitás, két elvárás*. In: *Magyar diplomácia a két háború között*. Bp. MTT. 1995. 14. old.

¹² Bánffy im. 133. és köv. old.

¹³ Horthy, M.: *Emlékirataim*. Bp. Európa-História, 1993. 171. old.

¹⁴ Pritz, P.: Hóry András. In *Magyar diplomácia a két háború között*. 148. és köv. old.

általuk megvont keretek között voltak hajlandók Magyarországhoz közeledni. Olaszország viszont, mely a háború befejezése óta farkasszemét nézett az Adria tulsó partját birtokló szláv állammal, elejét akarta venni Budapest és Belgrád közeledésének. Ezért valamit ígérnie és nyújtania kellett. 1926. október 23-án Mussolini megüzente Bethlennek, hogy „messzemenő politikai szerződést akar kötni Magyarországgal”, mely barátsági, együttműködési és döntőbírósi egyezményt ölelne fel.

Az előkészítő tárgyalások után Bethlen 1927. április 4-én Rómába utazott és a következő napon aláírták az olasz-magyar szerződést, mely a két állam között „örök békét és barátságot” állapított meg és a vitás kérdéseknek választott bíróság útján való rendezéséről szólt. Nem maga a szerződés volt érdekes, hanem az azt kiegészítő titkos levélváltás szövege, mely konzultációs kötelezettséget írt elő a felek között „azokról a kérdésekről, amelyek a közöttük fennálló szívélyes viszonyt bármilyen formában befolyásolhatnák...”¹⁵

Vagyis a magyar kormány külpolitikáját egyeztetni fogja az olasz kormánnyal, mely viszont támogatásáról biztosítja a magyar külpolitikát. Mussolini 1928. június 5-én tartott beszédében kijelentette: „Magyarország megbízhat Olaszország barátságában... a trianoni szerződés területi rendelkezései túlságosan mélyen a húsába vágtak. Nemcsak az általános igazság kívánja, hanem Olaszországnak is érdeke, hogy Magyarország sorsa kedvezőbbre forduljon...”¹⁶

A Mussolini-Bethlen megállapodás értelmében Olaszország vállalta, hogy a zsákmányolt osztrák-magyar hadianyagból fegyvereket szállít Magyarországra. Ez a trianoni szerződés rendelkezéseibe ütközött és ezért annak útját álcázni kellett, de az osztrák vámtisztviselők már az első szállítmányt leleplezték. Kitért az ún. fürstenbergi botrány. A Népszövetség Tanácsa által kiküldött szakértők megállapították, hogy a szállítmánynak nem volt komoly katonai értéke. Mussolini olcsó pénzzel fizetett. Ez a későbbi katonai szállítmányokra is vonatkozott, amelyeket a gyakorlatban alig lehetett használni.

Olaszországot azonban a győztes hatalmak közé számították és Mussolini már 1922 óta volt teljhatalmú miniszterelnök. Katasztrófális háborús politikája később személyét és egész tevékenységét egyértelműen negatív megvilágításba helyezte. A hatalmukat őt követően megalapozó véreskezű diktátorokhoz képest - ahogy ezt már sokan megírták róla - inkább diktátort alakító színész volt, aki ideig-óráig el tudta hitetni a világgal, hogy Olaszország jelentős hatalom, amellyel az európai országoknak - kicsiknek és nagyoknak egyaránt - számolniuk kell.

A magyarok számára nem lehetett mellékes, hogy ez a látszólagos nagyhatalom időnként mellette szólal fel. Mussolini bombasztikus szónoklatai ugyan nem sok eredményt hoztak, de az olasz kapcsolat mégis felértékelte Magyarországot és megszüntette addigi teljesnek mondható elszigeteltségét. A Magyarországot karanténba záró Kisantanttal szemben feltűnt egy másik alternatív csoportosulás, amelyhez Magyarország anélkül csatlakozhatott, hogy önállóságát veszélyeztette volna. Magyarországnak nem volt közös határa Olaszországgal, Ausztria részvétele ezt a csoportosulást viszont tovább erősíthette.

A Kisantant ettől nem rendült meg, sőt szorosabbra fűzte kapcsolatait. 1928 júniusában Bukarestben elhatározták korábbi egyezményeik hatályának meghosszabbítását. 1929-ben az alapszerződések hatályának tartamát összhangba hozták egymással. Katonai együttműködésük is szorosabb formát öltött.

Lord Rothermere angol újságmágnás, a Daily Mail tulajdonosa 1927-ben cikket írt „Magyarország helye a nap alatt” címmel, amelyben állást foglalt a trianoni szerződés revíziója és kb. kétmillió magyar visszacsatolása mellett. A cikket több hasonló nyilatkozat és állásfoglalás követte. Az angol kormány elítélte a sajtókampányt, mint ami feleslegesen izgatja a közvéleményt. Magyarországon vérmes reményeket keltett, másutt - vagyis az európai kormánykörökben - számot tévő hatása nem volt. Azt, hogy a békeszerződések távolról sem tökéletesek, akkor már nem igen kellett bizonygatni, de a nagyhatalmak tudták, hogy bármiféle módosításuk láncreakciót idézhet elő és ezért ragaszkodtak a békeszerződések rendelkezéseinek változatlanosságához. A Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának az alkalmazhatatlanná vált szerződések módosításáról szóló 19. cikkét sohasem vették elő.

1929 szeptemberében a Schober-kormány megalakulása változást hozott az osztrák politikában, mert az új keresztényszociális - néppárti - kabinet nem folytatta elődeinek Prága felé tájékozódó külpolitikáját, hanem Olaszországgal és Magyarországgal erősítette kapcsolatait. 1930 februárjában olasz-osztrák megállapodás jött létre, majd Schober 1930. július 8-i budapesti látogatása alkalmával megállapodtak egy barátsági szerződésről és a Kisantanttal szemben követendő politikát rögzítő titkos jegyzőkönyvről. Ezeket Bethlen 1931. január 25-i bécsi látogatása során írták alá. Az új „hármaskör” államait most már szerződések kapcsolták össze.

¹⁵ Juhász, Gy.: *Magyarország külpolitikája. 1919-1945*. Bp. Kossuth, 1988. 107. és köv. old.

¹⁶ A gazdasági válság, majd az új háború ennek az egyébként igen problematikus megoldásnak a végrehajtását is megakadályozta.

A gazdasági világválság hatása

A stabilizáció korszaka nem sokáig tartott és rövid életűnek bizonyultak az ennek során kötött nemzetközi megállapodások is. Az 1929. október 24-i New York-i tőzsdekrach elindította az addig ismert legnagyobb méretű gazdasági válságot. „A hosszú hétvége” - ahogyan az angolok a 20-as évek látszólagos békekorszakát nevezték - véget ért. A válság egyre nagyobb méreteket öltött, vállalatok, bankok ezrei mentek csődbe, s az Egyesült Államokban a munkanélküliek száma rövid idő alatt 15 millióra emelkedett. Miután az elmúlt évek során New York lett a tőkés világ gazdasági és pénzügyi központja, az amerikai válság rövidesen az egész világra kiterjedt. Először és legsúlyosabban Németországot érintette, de megrendítette a legtöbb közép-európai ország gazdasági helyzetét, amelyek Németország élelmiszer- és nyersanyag-szállítói voltak, mint Ausztria, Magyarország, Románia stb. Nemsokára Nagy Britanniára is sor került, mely 1931-ben letért az aranyalapról, pedig azt még a háború évei során is sikerült fenntartania és leértékeltte a fontot. Ez a lépés az államok egész sorát arra kényszerítette, hogy valutáikat leértékeljék. Legtovább a franciák tartották magukat, de miután az amerikaiak mind erélyesebben kezdték követelni a háborús tartozások visszafizetését, Franciaország gazdasági nehézségei is megszorodtak. A Szovjetunió megmenekült a világgazdaság „túltermelési” válságától, ott azonban az erőszakos kollektivizálás és az erőltetett iparosítás okozott rendkívül súlyos nehézségeket, amelyeknek politikai következményeiről a későbbiek során lesz szó.

A gazdasági nehézségek kihatottak a nemzetközi kapcsolatokra is és kiélezték azokat a régi, lappangó ellentéteket, amelyeket a fellendülés időszakában sikerült áthidalni. A versailles-i rendszer - ha nem is omlott össze azonnal - egymás után vesztette el azokat a biztosítékait, amelyekkel a győztesek a bizonytalan hatalmi egyensúlyt próbálták megtámasztani. A gazdasági válság lehetetlenné tette a jóvátételi fizetések annyi vita után megállapított rendjének fenntartását, aminek pedig fontos szerepe volt a Németország és Franciaország közötti egyensúly biztosítása terén.

Németország még a gazdasági válság kitörése előtt - 1928 szeptemberében - Locarno szellemére hivatkozva a Dawes terv felülvizsgálatát kérte. A jóvátétel rendezése ügyében újabb szakértői bizottság ült össze, ismét egy amerikai bankár, Owen P. Young elnöklete alatt 1929 februárjában. A több hónapos tanácskozások eredményeként a bizottság azt javasolta, hogy Németország 37 éven át fizessen évi 188 millió márkát és azután 22 év folyamán annyit, amennyivel Nagy-Britannia és Franciaország tartozik az Egyesült Államoknak. A jóvátétel teljes összegét 113,9 milliárd márkában állapították meg. Jóváhagyására Hágában 1930. január 20-án már a gazdasági válság kitörése után került sor, de olyan időpontban, amikor még azt hitték, átmeneti nehézségekről van szó. A terv értelmében csökkentették a jóvátétel összegét, a fizetések lebonyolítása érdekében nemzetközi fizetéskiegyenlítő bankot hoztak létre Baselen. Egyidejűleg feloldották a jóvátételi fizetések biztosítására lekötött állami jövedelmeket, megszüntették Németország pénzügyi ellenőrzését és a Jóvátételi Bizottságot feloszlatták. Amint mondták, a terv a jóvátétel kérdését „politikairól üzleti térre” helyezte át.

A rendezés kiterjedt az osztrák, a magyar és a bolgár jóvátételre is. Magyar vonatkozásban ezt az ún. „optánsperet” tették bonyolulttá, vagyis az utódállamokhoz csatolt területről származó, de a magyar állampolgárságot választó - „optáló” - személyek kártalanításának ügye, akik birtokaikat az utódállamokban végrehajtott földreformok következtében elvesztették. A földreformok elvileg az igazságosabb birtokmegosztás kialakítását célozták, de az utódállamok kormányai a végrehajtás során nem egyforma mércét alkalmaztak és a reformokat a magyar kisebbség gyengítésére használták fel. Miután az optánsok kártalanításának ügyében folytatott közvetlen tárgyalások nem vezettek eredményre, az 1930-as hágai konferencia bonyolult fizetési rendszert hagyott jóvá, mely az optánsok kártalanítását összekapcsolta a jóvátétellel és ezzel az országra további - jelentős - anyagi terheket rótt.¹⁷ Az 1930. április 28-án Párizsban aláírt egyezmények ezt rögzítették, de egyúttal megszüntették a jóvátételi fizetések biztosítására megállapított zálogjogot és a Jóvátételi Bizottságot is. A „keleti” jóvátételek rendezése a gazdasági válság további alakulásától függött és osztozott a német jóvátétel sorsában.

Hágában megegyezés jött létre az érdekelt államok között a Rajna-vidék határidő előtti kiürítéséről is. Franciaország nehéz szívvel ugyan, de beleegyezett abba, hogy a kiürítés 1935 helyett 1930 közepéig befejeződjék. Az utolsó francia egység 1930. június 30-án hagyta el Mainzot.

A Young-terv alapján történő fizetések folyósításának rendjét azonban a gazdasági válság teljesen felborította. Az amerikai bankok egymás után mondták fel rövid lejáratú kölcsöneiket. 1931 elején Németország külföldi tartozásainak összege elérte a 27 milliárdot és ugyanakkor teljesen fizetéseképtelenné vált. A vállalatok ezrei mentek csődbe, a termelés gyakorlatilag leállt, 1932-ben a munkanélküliek aránya elérte a munkavállalók 43,7 %-át. A jóvátételi fizetések folyósítását beszüntették. A jobboldali politikusok minden bajért és nehézségért a versailles-i szerződést és a jóvátételt okolták. Érvelésüket a munkanélküli

¹⁷ Juhász, Gy.: *Magyarország külpolitikája. 1919-1945*. Bp. Kossuth, 1988.

német milliók annál inkább elhitték, minél nagyobb mértékben nehezedett rájuk a gazdasági válság. A vádak abban a formában, ahogyan hangoztatták őket, nem voltak megalapozottak, de kétségtelen, hogy a jóvátétel - háborús adósság - németországi beruházások fentebb már vázolt mesterséges körforgása nagyban hozzájárult a válság gyors terjedéséhez és elmélyüléséhez. Nem meglepő tehát, hogy a nacionalista izgatás kedvező talajra talált a német lakosság körében és a Hitler által vezetett nemzeti szocialista párt szavazatainak száma ugrásszerűen nőtt.

A válság által sújtott Ausztria gazdasági és politikai helyzetének enyhítése és a nacionalista követelések kielégítése érdekében 1931. március 19-én aláírták a német-osztrák vámunióról szóló egyezményt. Az egyezmény értelmében megszüntették volna a két ország közötti vámhatárt és közös külső vámtarifákat állapítottak volna meg. Ennek az ún. „hideg” Anschlussnak a terve számottevő mozgást és kísérletezést indított el más országok - így Magyarország - vonatkozásában is. Franciaország határozottan fellépett a német-osztrák vámunió ellen és ez alkalommal - kivételesen - Nagy-Britannia is támogatta. Az ügyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa, majd az Állandó Nemzetközi Bíróság elé terjesztették. A nemzetközi nyomás hatása alatt Schober osztrák alkancellár és Curtius német külügyminiszter kénytelen volt bejelenteni, hogy lemondanak a vámunió megvalósításáról. Két nappal később, 1931. szeptember 5-én az Állandó Nemzetközi Bíróság nyolc szavazattal hét ellenében kimondta, hogy a vámunió ellentétben áll Ausztria szerződéses kötelezettségeivel.¹⁸

A teljes gazdasági csőd nyomán Németország elnöke 1931. július 20-án Hooverhez, az USA elnökéhez fordult segítségért, aki azt javasolta, hogy függesszék fel a tartozások, kölcsönök és jóvátételek fizetését, amit az érdekelt államok el is fogadtak, bár a francia kormány hangsúlyozta, hogy „egyedül a fizetések általános felfüggesztése nem látszik elégséges eszköznek.” A Nemzetközi Fizetéskiegyenlítő Bank három hónappal meghosszabbította az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által Németországnak nyújtott 100 millió dolláros kölcsönt, de ez sem segített. A Fizetéskiegyenlítő Bank rövidesen olyan szakvéleményt adott, hogy a gazdasági válság miatt Németország képtelen további jóvátételi fizetésekre.

1932. június 16-án egy újabb és egyben utolsó jóvátételi konferencia ült össze Lausanne-ban. A július 9-én elfogadott egyezmény értelmében Németország egész hátralévő jóvátételi kötelezettségét három milliárd aranymárkára csökkentették, amelyet 10 év alatt kellett volna törlesztenie. A németek azonban ezt az aránylag kis összeget sem fizették meg, mert 1933 januárja után minden fizetést kereken megtagadtak. A jóvátétel tehát kiesett a versailles-i rendszer elemei közül, teljes gazdasági csődöt hagyva hátra és egy erőteljesen megújított német nehézipart. Ezt a gazdasági válság átmenetileg megbénította, de újbóli működésbe lépése esetén Németország gazdasági fölénye Európában nagyobb lett volna, mint bármikor azelőtt.

A gazdasági válság Németországból gyorsan tovább gyűrűzött és már a kelet-közép-európai országokat sújtotta. Termékeik, mindenek előtt agrárfeleslegeik eladhatatlanná váltak. Magyarországon a búza mázsánkénti ára harminc pengőről nyolc pengőre zuhant és a mezőgazdasági munkások napszáma egy pengő alá. Széles rétegek kerültek egzisztenciális válságba. A többi agrárország sem volt lényegesen jobb helyzetben. A jugoszláv kivitel mennyisége 54%-kal lett alacsonyabb, míg a magyar agrárkivitel 1934-ben mennyiségileg 27%-kal maradt az 1929 évi szint mögött. Mivel az exportárak hanyatlása gyorsabb volt, mint az export mennyiségi csökkenése, a kereskedelmi bevételek - Ránki György szerint - jobban csökkentek, mint az export mennyisége. Romániában pl. az export 42%-kal, az exportbevételek azonban 73%-kal csökkentek 1929 és 1934 között. A magyar mezőgazdasági export bevétele 27%-os mennyiségi csökkenés mellett 60%-kal esett vissza. Lengyelország tonnában többet exportált, mint a válság előtt, a mezőgazdasági kivitelből származó bevétele mégis jóval kevesebb volt mint a válság előtt. Románia és Jugoszlávia exportbevételeinek egyharmadát, Magyarország pedig közel a felét volt kénytelen adósságának fedezésére fordítani.¹⁹

Mindennek következtében az életszínvonal jelentősen csökkent, a nagy munkanélküliség mellett a politikai stabilitás is megrendült, ami a szélsőséges pártok megjelenésében vagy előretörésében mutatkozott meg.

A világgazdasági válság aláásta az ún. bethleni konszolidáció alapjait. Sürgős kölcsönre volt szükség, hogy a pengő stabilitása biztosítható legyen. Bethlen István kormányfői tevékenységének utolsó időszaka a megfelelő hitelek keresésének jegyében telt. Az angol pénzügyi piac saját válságával küzdött és ezért Budapestnek nem nyújthatott segítséget. Franciaország pénzügyileg jobb helyzetben volt és így lehetőség nyílt arra, hogy Párizsban 1931. augusztus 14-én ötmillió fontos kölcsönről szóló megállapodást írjanak alá. A franciák az év őszére nagyobb összegű kölcsön folyósítását is kilátásba helyezték.

¹⁸ Az Állandó Nemzetközi Bíróság 1931. szeptember 5-i tanácsadó véleménye, amelyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa által feltett kérdésre adott, sokak szerint a Bíróság történetének legfontosabb döntése volt. A kérdés kiélezettségére jellemző, hogy döntését a Bíróság minimális többséggel hozta.

¹⁹ A kelet-közép-európai országok gazdasági függősége Németországtól eléggé ismert ahhoz, hogy bővebben bizonyítani kellene. Ránki György és Berend T. Iván ennek számos összetevőjét és megnyilvánulását mutatta be, kutatásaik eredményeként.

Ez az ország külpolitikai irányvonalának bizonyos mértékű módosítását is szükségessé tette, amire Bethlen személye kevésbé látszott alkalmasnak. Helyzete belpolitikailag is megrendült és augusztus 19-én lemondott miniszterelnöki tisztéről.

Utóda Károlyi Gyula lett, aki külpolitikai téren a franciákhoz fűződő kapcsolatok javításával próbálkozott. Ennek a francia szövetségi rendszerhez tartozó kisantant államokhoz való viszonyra is ki kellett terjednie, és Károlyi sokkal kevésbé hangsúlyozta a trianoni szerződés békés revízióját, mint elődei.²⁰ A német-osztrák vámunió tervének ellensúlyozása nemzetközileg előtérbe állította a dunamenti államok gazdasági együttműködésének szükségességét. Beneš 1931 végén vámszövetséget indítványozott Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország között, amit Károlyi nem utasított el, 1932 márciusában pedig maga a francia miniszterelnök, André Tardieu állt elő Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Jugoszlávia vámuniójának tervével. Közös erővel - mondotta - könnyebben birkóznának meg a nehézségekkel. Mivel náluk a gazdasági válság hatása később jelentkezett, a francia diplomácia megpróbálta a helyzetet közép-európai befolyásának erősítésére felhasználni.

Magyar részről a tervet egyáltalán nem utasították el, mert az ország gazdasági-pénzügyi nehézségeinek egyik lehetséges megoldását vélték benne felfedezni és politikai feltételekkel sem hozakodtak elő, de mikor a válság Franciaországot is elérte, a terv vonzóereje csökkent. Franciaország nem tudta a kis közép-európai országok áruit felvásárolni. Anglia, amelyet a tengerentúli domíniumok láttak el élelmiszerekkel, még kevésbé. Olaszország saját befolyásának erősítése érdekében olasz-osztrák-magyar gazdasági együttműködést szorgalmazott kiviteli prémiumok útján, de ez a kísérlet sem járt sikerrel. A gazdasági válság mélypontján egyik hatalom sem tudott a súlyos nehézségekkel küzdő kisebb államokon segíteni és közöttük a gazdasági együttműködést és azon túlmenően a politikai közeledést előmozdítani.

Mindezek a tervek és próbálkozások rövid életű epizódok maradtak az érintett államok történetében, bármennyi jelentőséget tulajdonítottak nekik az adott időpontban. Németország gazdasági szerepét a régióban egyetlen más állam sem vehette át. 1932 októberében Gömbös Gyula lett a magyar kormány elnöke, aki a Károlyi Gyula nevéhez fűződő francia közjáték után visszatért a hagyományos olasz illetve német orientáció követéséhez. Ennek története viszont már a következő fejezetbe tartozik.

A weimari Németország nemcsak gazdasági, hanem mély politikai válságban is volt, ami annál több aggodalomra adott okot, mivel a versaillesi-rendszer minden ízében recsegett-ropogott. A jóvátétel ügye után megfeneklettek az oly sok időt és energiát igénybe vevő leszerelési tárgyalások is.

Az 1919-20. évi békeszerződések a jóvátétel kötelezettsége mellett a legyőzött államok haderőinek leszerelését is elrendelték, megállapították fegyveres erőik maximális létszámát, fegyverzetükre vonatkozólag pedig számos korlátozó rendelkezést tartalmaztak. Ezeket a szabályokat az általános leszerelés megvalósítása felé tett lépésnek tüntették fel, a második lépést a győztes hatalmaknak maguknak kellett volna megtenniük, de ez sohasem sikerült, a hatalmi egyensúly bizonytalan és ingatag volta ezt nem engedte. Az 1922. évi washingtoni konferencia meghatározta a vezető tengeri hatalmak sorhajóinak és repülőgép-anyahajóinak egymáshoz viszonyított nagyságát, amit azonban aligha lehetett leszerelésnek minősíteni, mert a megállapodás több állam vonatkozásában további hajóépítést, illetve a meglevő flották korszerűsítését jelentette. A szárazföldi haderők vonatkozásában ennyi sem történt.

1930. január 21-én összeült Londonban az öt tengeri nagyhatalom konferenciája, hogy az 1922-ben Washingtonban nyitva hagyott kérdéseket rendezze, vagyis szabályozza a cirkáló-, a torpedóromboló- és a tengeralattjáró flották nagyságát. Olaszország azt követelte, hogy valamennyi felsorolt hajótípust illetően ugyanakkora flottája lehessen, mint Franciaországnak, amit a franciák természetesen elleneztek. Nem is sikerült megegyezniük. A konferencia határozatai az Egyesült Államokra, Nagy-Britanniára és Japánra korlátozódtak. Az Egyesült Államok a cirkálók és torpedórombolók terén is kiharcolta az egyenlőséget Nagy-Britanniával, míg Japán az angol, illetve az amerikai flotta 3/5-ének megfelelő hajóhadat tarthatott fenn. A tengeralattjáró flotta nagyságát mindhárom állam számára egyenlően állapították meg. Leszerelés helyett Japán nagyszabású „flottakiegészítési” program végrehajtásába kezdett, Mandzsúriát pedig - további háborús kalandok előjátékeként megpróbálta - nem is sikertelenül - elszakítani Kínától.

Európa jövője szempontjából a német leszerelés - illetve a fegyverkezés - volt a kulcskérdés. 1932. február 2-án került sor Genfben a nemzetközi leszerelési konferencia megnyitására, amelyen az USA és a Szovjetunió is részt vett. A francia kormány „nemzetközi hadsereg” felállítására vonatkozó tervet terjesztett elő, emellett pedig Franciaország biztonsága érdekében kiegészítő garanciák elfogadását követelte, hogy katonai fölényét Németországgal szemben továbbra is megőrizhesse. Anglia elutasította a kiegészítő garanciákra vonatkozó francia követeléseket és az európai egyensúly helyreállítása érdekében Németország fegyverkezési egyenjogúsága mellett érvelt. Követelte a tengeralattjáró flották leszerelését, az általános hadkötelezettség felszámolását. Olaszország szintén állást foglalt Németország fegyverkezési egyenjogúsága mellett, de - gazdasági okokból - egy évi fegyverkezési illetve leszerelési szünetet javasolt. Az amerikai álláspont egyharmadára kívánta csökkenteni a szárazföldi haderőket, de nem szólt a tengeri

²⁰ Márkus, L.: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*. Bp. Akadémia 1968. 320 old. Id továbbá Ormos, M.: *Franciaország és a keleti biztonság 1931-1936*. 1969. 453. old.

haderőkről. A németek keveset beszéltek a leszerelésről, annál többet a fegyverkezési egyenjogúságról és ennek feltétel nélküli elismerésétől tették függővé a leszerelés kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalásaikat.

„Egyszerű politika lett volna - írta emlékiratainak első kötetében Winston Churchill - Németországot leszerelni és a győzteseket megfelelően felfegyverezni harminc éven át s ha ezalatt nem sikerül megbékélni Németországgal, közben egy mind erősebb Nemzetek Szövetségét felépíteni, mely képes lett volna betartatni a szerződéseket, biztosítva, hogy csak tárgyalásokkal, megegyezés útján legyenek módosíthatók.”²¹

Nagy politikusok is tévednek néha. Az ellenségeskedések befejeztével békét kell kötni a kialakult új hatalmi egyensúly alapján és semmi esetre sem olyat, mely a győzteseket arra kényszeríti, hogy harminc évig üljenek a szuronyok hegyén. A Nemzetek Szövetsége akkor lett volna igazán erős, ha a volt legyőzöttek éppúgy maguknak érzik, mint a tegnapi győztesek.

Július 23-án véget ért a leszerelési konferencia első ülásszaka, anélkül, hogy a megkötendő egyezmény általános elveire vonatkozó határozatot hozott volna. A német küldöttség - mivel nem sikerült Németország fegyverkezési egyenjogúságát elfogadtatnia - még a berekesztés előtt elhagyta a konferenciát. Néhány hónappal később az angol kormány úgy nyilatkozott, hogy miután a leszerelési konferenciának nem sikerült a fegyverkezés csökkentésének kérdésében megállapodnia, támogatja Németország fegyverkezési egyenjogúságát. Decemberben az öt hatalom - Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, az USA és Németország - genfi értekezlete ezt az álláspontot magáévá tette és elismerte, „Németország és a többi szerződés által leszerelt állam egyenjogúságát... egy olyan rendszerben, mely valamennyi nemzetnek biztonságot nyújt.” Ez a megfogalmazás látszólag eleget tett Franciaország biztonság iránti igényének, de elsősorban Németország számára jelentett előnyt, mely most nemcsak jóvátételt nem fizetett, de a békeszerződésnek a leszerelésre vonatkozó rendelkezéseit sem tekintette magára nézve kötelezőnek, bár ennek nyílt kimondásától egyelőre tartózkodott. A jóvátételi fizetések csődje után a leszerelés ügye is kudarcba fulladt.

A versailles-i rendszer most már egyáltalán nem működött.

---

²¹ Churchill, W.S. *The Second World War. The Gathering Storm*. London, Cassel, 1964. 14. old.

XII. FEJEZET

A REVÁNS ELŐKÉSZÍTÉSE

Hitler és a náciizmus

1933. január 30-án Hindenburg tábornagy, a Német Köztársaság elnöke Hitler Adolfot az NSDAP (a Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt) vezetőjét nevezte ki Németország kancellárává. Hitler nem respektálta a parlamentáris demokrácia szabályait és miként a bolsevikok tették, néhány rövid hónap alatt minden hatalmat saját kezébe ragadott. Ellenfeleit koncentrációs táborba záratta, konzervatív és nacionalista szövetségeseit sorra elnémította. Diktatúráját arra használta fel, hogy Németországot újra Európa első katonai hatalmává tegye és erre a katonai erőre támaszkodva megteremtse az immár harmadik Német Birodalom kontinentális hegemoniáját.

Rendszerének, a náciizmusnak a *reváns* volt a lényege. Mindaz, amit hirdetett és amit uralma során megvalósított, leginkább ebből a nézőpontból érthető. Mozgalmának születése is ezzel függött össze. A Reichswehr pénzelte a lézengő Hitlert, informátorként és agitátorként foglalkoztatta. A Ruhr-vidék megszállása és az 1923-as sörpuccs közötti összefüggések közismertek. Azután jött Stresemann, a Dawes-terv és az amerikai kölcsönök sora, amikor a reváns gondolata háttérbe szorult, mert Németországnak mégis megfelelő hely jutott Versailles rendszerében. Hitler ekkor a politika periferiáján mozgó, jelentéktelen párt élén álló figura volt, de kitört a gazdasági válság és a barnaingesekből az ország legerősebb politikai szervezete lett. A munkanélküliek millióinak Németországa revánsot akart.

Hitler felfogása szerint - és ezt honfitársai közül sokan osztották - Németország a háborút igazságtalanul veszítette el. Katonai teljesítménye 1914-18 között felülmúlta az oroszokét, a franciákéét, az angolokét, sőt az amerikaiakkal is sikeresen mérkőztek volna meg, ha a belső árulók nem „döfnek tört” a hadsereg hátába, az Antant pedig a wilsoni pontokkal alávaló módon nem téveszti meg a német népet. A háborút tehát meg kell ismételni és olyan szervezetre, pártra van szükség, amely - kellő előkészítés után - a második menetben győzelemre viszi az ügyet. Társadalmi változásokra csak azért és annyiban van szükség, amennyiben azok a következő háború sikerét előmozdítják és a kultúra kérdései is kizárólag ebből a szempontból vizsgálандók. „Mit uns kommt Deutschland, mit uns marschier Deutschland”, „Velünk Németország jön - hirdette Hitler - mivelünk Németország menetelni fog!”

A náciizmus szerint a veszített háború haszonélvezője a baloldal volt, a kommunisták, a szociáldemokraták, a belső árulók, no meg a zsidók, akiket könyörtelenül ki kell küszöbölni a német nép életének minden területéről, egyúttal pedig a háborút és a vele járó hódítást igazolni kell.

Hitler programját az északi faj magasabbrendűségének hamis teóriájára alapozta. Az emberi kultúra szerinte az északi fajhoz tartozó népek alkotása, amelyeknek kizárólagos joguk van a politikai vezetésre. A kevésbé értékes népeknek viszont sem joguk, sem képességük önálló államalkotásra. A fajilag magasabbrendű, nagy lélekszámú és aránylag kis területű Németországnak „életterre” van szüksége. „A nemzeti szocialista mozgalomnak - írta Hitler - meg kell kísérelnie, hogy lélekszámunk és területünk - ez utóbbit egyaránt élelemforrásnak és hatalmi támaszpontnak fogva fel - történelmi múltunk és jelenlegi helyzetünk... közti aránytalanságot felszámolja”.¹ „Csupán elegendően nagy tér biztosítja ezen a földön egy nép számára a lét szabadságát.”² A németiség élettere szempontjából nem a gyarmatok jönnek számításba, hanem a kontinentális Európa és a feladat nem az 1914 előtti határok helyreállítása, amelyek 1914-18 között szűknek bizonyultak. „Mi - írta - ott folytatjuk, ahol 600 esztendővel ezelőtt abbahagyták. Megszüntetjük az örökös germán vándorlást Dél- és Nyugat-Európa felé és tekintetünket a Keleten elterülő országokra vetjük. Végleg lezárjuk a háború előtti időszak gyarmati és kereskedelmi politikáját és áttérünk a jövő földpolitikájára. Ha mi ma Európában új földről, új talajról beszélünk, elsősorban Oroszországra és a

¹ Hitler, A.: *Harcom*. Bp. Centrum, 1937. 472. old.

² Hitler im. 474. old.

neki alávetett peremországokra gondolhatunk.³ A németiség igazi történelmi hivatása az, hogy folytassa a Német Lovagrend által megkezdett keleti terjeszkedést, a Balti-tenger mellékének vérrel és vassal véghezvitt gyarmatosítását, de jóval nagyobb méretekben, megsemmisíteni a Szovjetuniót a „zsidó-bolsevista métellyel” együtt, lenyelve és megemészte mindazt, ami Németország és a szovjet birodalom között terül el, hiszen ebben a térségben a civilizációt kizárólag a német telepések jelentették.

A fajelmélet kialakulására, kritikájára kár sok szót vesztegetni és felesleges Gobineau vagy Chamberlain tételeit boncolgatni. Ami a fajelméletből a „Mein Kampf” lapjaira került, azt a világháború tapasztalatai sugalták. 1914-18 között Nyugaton a német haderő egyetlen nagy győzelmet sem tudott aratni, ugyanakkor Keleten sikert-sikerre halmozott és egyetlen vereséget sem szenvedett. Breszt-Litovszkban és Bukarestben a németek diktálták a békét és a katonai és politikai körökben egyaránt eluralkodott a felsőbbrendűség érzése a keleten lakó népekkel szemben. A német katonák Nyugaton acélfalba ütköztek - a Marne partjáról és Verdun alól véres fejjel kellett visszavonulniuk - a keleti arcvonalon viszont könnyűszerrel hatoltak előre.

Az „életér” nem a németek jólétével, életszínvonalával függött össze, hanem a világháborús bekerítettség nyomasztó élményével, amikor a nyersanyaghiány a hadiipar és vele együtt a hadsereg működőképességét korlátozta. Az „életér” lehetetlenné tette volna a blokádot még egy hosszú háború esetén is.

Mindez azt jelentette, hogy Hitler Németországa nemcsak a versaillesi szerződés revíziójára törekszik, hanem egész Közép- és Kelet-Európa meghódítására, amelynek országait a német birodalomtól függő helyzetbe akarja hozni, a feudalizmus korából ismert hűbéres államok mintájára, Berlin politikai és gazdasági irányítása alatt. Ehhez a háború indításának jogát, amelyet a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya jelentősen megnyirbált és amelyet a Briand-Kellogg paktum hatályon kívül helyezett, ismét korlátlanná, az állami politika elsőrendű eszközévé kívánta tenni, amelyben még a hadviselés általánosan elfogadott szabályai sem irányadók, hiszen a győztest úgysem vonják felelősségre.

Közvetlenül hatalomra jutása után azonban Hitler óvakodott attól, hogy nyíltan hangoztassa távolabbi célkitűzéseit. Egyelőre azt ismételgette, hogy békés úton és békés eszközökkel akarja elérni a versaillesi szerződés azon rendelkezéseinek felülvizsgálatát, amelyek Németországot a többi államhoz képest hátrányos helyzetbe hozták. Németország egyenjogúsítását hangoztatta tehát, ami önmagában nem sérti egyetlen más ország jogait sem. Egyenjogúsításon persze újrafelfegyverzést kellett érteni, amelyre azért van szükség, hogy Németország megvédje Európát a bolsevista veszélytől. Remélte, hogy ehhez sikerül megnyernie a francia és az angol konzervatív körök megértését, sőt támogatását.

Megváltoztak viszont a rappalói egyezmény és az 1926-os szovjet-német szerződés óta fennálló szovjet-német kapcsolatok. Az Ukrajna elszakítására és más oroszországi hódításokra irányuló tervek azonban a bolsevistaellenes propagandától függetlenül is lehetetlenné tették az addigi jó viszony fenntartását.

A szovjet-német kapcsolatok romlása azonban a német-angol és a német-francia viszonyt nem javította meg. Hitler Németországának Franciaországgal és Nagy-Britanniával előbb-utóbb összeütközésbe kellett kerülnie, mert Közép- és Kelet-Európa meghódítása annyira megnövelte volna Németország kontinentális túlsúlyát, hogy vele szemben sem Franciaország, sem Nagy-Britannia nem őrizhette volna meg nagyhatalmi állását. Nyilvánvaló volt tehát, hogy megpróbálják keresztezni, vagy legalábbis korlátozni Németország keleti terjeszkedését. Ezzel Hitler is számolt, de remélte, hogy Angliát sikerül semlegesítenie mindaddig, amíg céljainak egy részét eléri. „Anglia - írta Hitler - nem akar német világhatalmat, Franciaország azonban nem akar semmiféle olyan hatalmat, amelyet Németországnak neveznek...”⁴ Ezért mindig egyetlen követelést állított előtérbe, amelynek teljesítése esetén Németország megelégedését és békés együttműködési készségét helyezte kilátásba. Először Nyugaton a tekintélyes létszámú francia haderővel szemben kívánta helyzetét megjavítani, úgy, hogy katonailag megszállja a demilitarizált Rajna-vidéket, mely Németországot a franciákkal szemben rendkívül sebezhetővé tette. Ezt viszont akkor lehetett elérni, ha előbb felbomlik Franciaország szövetségi rendszere. Vagyis ebben a szakaszban Németországnak kellett közelednie Lengyelországhoz és az ún. Kisantanthoz. Ha Franciaországgal szemben bebiztosította magát, napirendre tűzheti a kisebb közép-európai országok elfoglalását, a Franciaországgal való leszámolás után pedig a Szovjetunió meghódítását. Ezt célozták külpolitikai lépései.

Hitler akkor került uralomra, amikor a gazdasági válság túljutott mélypontján. A többmillió munkanélküliség felszámolására a nagyarányú hadseregfejlesztést és a fegyverkezést választotta. A fegyverkezés mozgásba hozta a gazdasági válság következtében pangó ipart, csökkentette a munkanélküliséget, míg a munkanélküliek másik részét az új tömeghadsereg egyenruhájába öltöztette. Az amerikai kölcsönök segítségével korszerűsített nehézipar rövidesen teljes gőzzel dolgozott. Az ennek

³ Hitler im. 477. old.

⁴ Hitler im. 453-454. old.

nyomán kibontakozó konjunktúra túlterjedt Németország határain, növelte a keresletet a kelet-közép-európai országok agrártermékei iránt, úgy hogy ezek is lassan ugyan, de - kezdtek kilábalni a gazdasági válságból. Németországgal folytatott kereskedelmük növekedett, a nyugati országok viszont nem jelentkeztek vevőként piacaikon. Ez a kelet-közép-európai államok külpolitikájára sem maradhatott hatás nélkül.

Közismert, hogy Gömbös Gyula volt az első külföldi kormányfő aki hivatalos látogatást tett Hitlernél 1933 júniusában. A látogatás jelentőségét nem kell túlbecsülni, megállapodásokról nem volt szó. A látogatás Gömbös részéről a tájékozódást szolgálta, annak felderítése, hogy a magyar revíziós törekvések mennyire egyeztethetők össze Németország kelet-közép-európai politikájával. Hitler közölte, hogy a magyar igényeket csak Csehszlovákiával szemben támogatja, Románia és Jugoszlávia vonatkozásában nem. (Ezt Hitler és más német vezetők a későbbiek során többször megismételték.) A két utóbbi ország - mondotta - Németország gazdasági vonzásába kerülve, politikailag leválaszthatók Franciaországról. Nem lelkesedett a német-osztrák-magyar-olasz együttműködés szorosabbra fűzéséért sem, mert valójában Ausztria elszigetelésére törekedett. Gömbös viszont a német kapcsolatokat nem az olasz összeköttetések rovására akarta erősíteni, hanem északon Németországra, délen Olaszországra támaszkodva és a kettő között egyensúlyozva próbálta Magyarország cselekvési lehetőségeit növelni. Ennek volt függvénye Ausztria helyzete. Ez az egyensúlytartás akkor még korántsem tűnt olyan képtelenségnek, mint 1939 után és mindenképpen szükségesnek. Versailles (azaz Trianon) bilincseit csak a németek törhették szét, de egy Ausztriát bekebelező Nagy-Németország a magyar nemzet számára súlyos veszélyt jelentett volna. Berlinben éreztették, hogy német-magyar viszonylatban „a német vezetés prioritásának kétségen felül kell állnia”. Ezt az ellentmondást lehetett relativizálni, megpróbálták bűvös formulákkal áthidalni, de letagadni és eltüntetni nem.

Gömbös Berlin után Bécset, majd Rómát kereste fel. Az új helyzetben a három ország szorosabb együttműködésére valóban nagy szükség volt. Magyarországnak kellett gondoskodnia arról, hogy ennek ne legyen németellenes éle, mert a három ország csak Németországgal együtt tehetett szert olyan politikai súlyra, mely felülmúlta volna a francia-kisantant szövetséget. A kulcskérdés az Anschluss ügye volt.

Hitler egyelőre mással foglalkozott. Miután a leszerelési konferencia nem vezetett eredményre, leszögezte, hogy csak a többi állammal azonos feltételeket és korlátozásokat hajlandó elfogadni és mivel álláspontja ellenállásba ütközött, 1933. október 14-én bejelentette Németország kilépését a Nemzetek Szövetségéből. Novemberben német-lengyel egyezmény megkötését javasolta és hasonló ajánlattal fordult a csehszlovák kormányhoz is. Beneš elutasította a német indítványt és csak Franciaország bevonásával volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Pilsudski marsall és Beck lengyel külügyminiszter viszont elfogadták Hitler ajánlatát és 1934. január 26-án tíz évre szóló megneemtámadási egyezményt kötöttek a német kormánnyal.

Ezek után az osztrák csatlakozás kikényszerítésére került volna sor. A csatlakozás - az Anschluss - híveinek száma 1933 után erősen megcsappant, de Hitler hívei is vérszemet kaptak és minden eszközt igénybe vettek - merényletektől sem riadva vissza - hogy a hatalmat megragadják. Dollfuss osztrák kancellár feloszlatta az ún. „nemzeti szocialista” pártot, külpolitikai téren pedig Mussolininál keresett támaszt, aki - saját jólfelfogott érdekében - ekkor még határozottan kiállt Ausztria függetlensége mellett. Az Anschlusstól a dél-tiroli irredenta fokozódása és saját közép-európai befolyásának elvesztése miatt félt. Nem alaptalanul.

Dollfuss azonban maga gyengítette meg az osztrák függetlenség alapjait, amikor az 1934. február 12-én kirobbant összeütközések nyomán fegyveres erővel törte le a munkásság ellenállását, feloszlatta a szociáldemokrata pártot és a szakszervezeteket. A belső ellentéteket nemzetközi kapcsolatainak szélesebbre fűzésével nem oldhatta fel. 1934. március 17-én Rómában jegyzőkönyvet írtak alá Olaszország, Ausztria és Magyarország közti politikai és gazdasági együttműködés fejlesztéséről. A római jegyzőkönyv Berlinben alig titkolt elégedetlenséget keltett.

A rendszer igazi arcát az a könyörtelen tisztogatási akció mutatta meg, amelyre 1934. június 30-án került sor. Ennek során Hitler leszámolt az SA, azaz a pártosztatok vezetőivel, akik saját kezükbe akarták ragadni a hadsereg vezetését és emiatt ellentétbe kerültek Hitler politikájával. A leszámolás kivégzést jelentett, mindenfajta bírói eljárás nélkül. A vérfürdő nem korlátozódott az SA vezetőire, mert meggyilkolták Schleicher tábornok volt kancellárt és feleségét, Papen alkancellár több munkatársát, Kahr volt bajor miniszterelnököt, aki ellen Hitler még 1923-ban puccsot kísérelt meg és sokakat, akik valamilyen okból kellemetlenek voltak a rendszer számára. Akadt olyan is, akit tévedésből, névcseré miatt lőttek agyon. A gyilkosságok „legalizálására” kihirdették, hogy azokat Hitler, mint a nép legfőbb bírója, rendkívüli állapot esetére szóló kivételes hatalma keretében rendelte el.

A „hosszú kések éjszakája” alkalmas volt arra, hogy végre felnyissa azok szemét, akik nem fogadtak vakságot. Hitler rendszere nem volt jogállam, nem is akart az lenni, de tragikus fordulatot jelentett egy olyan országban, mely híres volt tisztviselőinek megbízhatóságáról, mely Savignyt, Jheringet és számos kiváló jogtudóst adott a világnak. A Führer néhány hónap alatt több évszázaddal vetette vissza országát a múltba. A többség mégsem figyelt fel. A háborúra és az azt követő forradalmakra utalva, azt mondogatták: Már láttunk ilyet, sőt tán rosszabbat is.

1934. július 14-én Hitler Olaszországba utazott, hogy személyesen próbálja megnyerni Mussolinit tervei számára. A velencei találkozó alkalmával még ő volt a gyengébb fél és Mussolini tárgyalt vele „az erő

pozíciójából". A Berlin-Róma tengely megvalósítása ezúttal nem is sikerült. Az olasz diktátor kitartott Dollfuss támogatása mellett és a szemtanúk szerint Hitler csüggedten utazott haza Velencéből. A német-olasz ellentétek dacára Hitler ügynökei megkísérelték, hogy Bécsben magukhoz ragadják a hatalmat. Július 25-én egy fegyveres különítmény behatolt az osztrák kancellári palotába és Dollfust két revolverlövéllyel meggyilkolta. A puccsot órák alatt leverték, a gyilkosság hírére pedig Mussolini hadosztályokat vonultatott a Brenner hágóhoz és kijelentette: Ausztria függetlensége az olasz külpolitika egyik sarkpontja, amelyet a legnagyobb határozottsággal kell megvédeni. A német kormány visszavonulót fűjt, mert - úgy tűnt - széles nemzetközi összefogás bontakozik ki Hitler ellen. Sokan gondoltak arra, hogy ezt a Szovjetunió bevonásával kell kibővíteni.

Sztálin birodalma

F.D. Rooseveltt, az USA újonnan megválasztott elnöke, 1933. november 16-án - a nagyhatalmak közül utolsóként - a szovjet kormánnyal diplomáciai kapcsolatokat létesített. A következő esztendőben a Japán és Németország távozása miatt meggyengült Nemzetek Szövetségének Közgyűlése 1934. szeptember 18-án felvette tagjainak sorába a Szovjetuniót és egyúttal állandó tanácstagságot biztosított számára, ami a nagyhatalmak előjoga volt.

Ez a Szovjetunió azt a régi mondást igazolta, mely szerint „minél többet változik, annál inkább ugyanaz”. Lenin lerombolta a régi rendet, megölette a cárt, szétverette az orthodox egyházat, de ami a romokon felépült az Joszif Viszárionovics Dzsugasvili - vagyis Sztálin - keze nyomát viselte. A szocializmust azonban nem ő „rontotta meg”. Lenin volt az, aki egy vitatott teória megvalósítása érdekében minden eszköz és módszer alkalmazását megengedettnek, sőt jogosnak minősített. Ahogy Bibó István 1956 októberének forradalmi napjaiban megfogalmazta – „... Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált és Marx elborzadt volna azon, amit Lenin csinált, mindamellett a leninizmus a Lenin által a párt képében felállított kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet logikus következménye az osztályharc és a forradalmi erőszak amaz öncélú kultuszának, mely a marxizmus lényege... a sztálinizmus a Sztálin által bevezetett totális elnyomás és a pártot teljesen megrontó terrorszervezet logikus következménye a kizárólagos párturalom Lenin által történt felállításának.”⁵

Sztálin diktatúrájának kiépítése több időt igényelt, mint Hitleré. 1917 októberében még nem volt említésre méltó szerepe és a kevésbé jelentős nemzetiségi ügyek népbiztossává nevezték ki, majd a párt adminisztrációjának vezetésével bízták meg. Azért őt, mert a vezető bolsevisták tőle tartottak a legkevésbé. Amikor 1922. április 4-én formálisan is főtitkárrá választották, a pártbürokráciát már szilárdan a kezében tartotta, de még évek kellettek korlátlan hatalmának kiépítéséhez. A kistermetű grúz a marxizmusból annyit értett és annyit valósított meg, amennyi a hatalom megragadása után annak megtartásához és növeléséhez kellett. Meddő elméleti viták helyett hatalmas bürokratikus apparátust épített ki, amelynek csúcsáról könnyűszerrel leszámolt vetélytársaival.

A cárok autokráciáját a párt főtitkárának nem kevésbé autokrata uralma váltotta fel, amelyben a munkásoknak pontosan annyi jutott a demokráciából, mint amennyi szabadságban az orosz muzsikoknak 1917 előtt részük volt. Hiába idézgették unos-untalan Marx és Engels műveit, Sztálin diktatúrájának igazi őseit nem a nyugat-európai munkásmozgalomban, hanem Ázsia pusztáinak nagy hódítói - Dzsingisz kán és Timur Lenk - személyében kell keresni.

Az a lenini tétel, miszerint az állam nem más, mint a kizsákmányolást biztosító erőszakszervezet, egyetlen alakulatra sem illett annyira, mint a tatárok Aranyhordájára, mely éppenséggel nem tartozott az európai fejlődés élvonalába és nem is volt rá jellemző. Amikor Batu kán Oroszország leigázása, Magyarország és Lengyelország elpusztítása után felütötte sátrát a Volga folyóknél - nem messze a későbbi Sztalingrádtól - uralmát a meghódított népek, elsősorban az oroszok kizsákmányolására alapozta. Pribékjei kíméletlenül behajtották a súlyos adókat és minden ellenállási kísérletet véres kegyetlenséggel toroltak meg. A győztes hódító mérhetetlen magasságban állt nemcsak leigázott alattvalói, de saját harcosai felett is, akiknek nem atyja, hanem korlátlan hatalmú vezére és parancsolója volt. A kánnal csak térdén állva lehetett beszélni, sőt a térdeplőnek még a fejét is letakarták, hogy kicsinységét, jelentéktelenségét minél alaposabban átértesse.

A tatár uralom döntő mértékben meghatározta az orosz társadalom fejlődését. Az orosz állam kialakulása során a végoráit élő Bizánc fénye nem jutott el a tőle egyébként is elzárt Moszkváig, a tatárok jelenléte viszont közeli és állandóan érezhető volt. Moszkvai nagyfejedelmek sohasem jártak Bizáncban, de hosszú hónapokat, sőt éveket töltöttek a kánok udvarában, ahol az uralkodás gyakorlatát és az intrikák művészetét elsajátították. Moszkva a kánokkal szövetségben, tatároknak támaszkodva győzte le vetélytársait

⁵ Bibó, I.: *Elvi tisztázás. Válogatott tanulmányok*. Bp. Magvető 1990. IV. köt 141. old.

és emelkedett a többi részfejedelemség fölé. Nem rázta le a tatár igát - ahogy a hivatalos történetírás állítja - hanem megemésztette és saját részévé tette. Az orosz seregek sokat emlegetett 1380-as kulikovói győzelme epizód volt és nem sorsforduló. Két évvel a csata után a tatárok porig égették Moszkvát, mely még száz éven át fizette az adót, mindaddig, míg az Arany Hordát belső ellentétei meg nem semmisítették. Rettegett Iván hódításai - Kazán és Asztrahán bevétele - rengeteg tatár alattvalóval erősítették a cárt, akinek pribékjei, a hírhedt opricsnyikok között bőven akadtak tatárok. Iván úgy büntette meg hűtlenség gyanújába esett városait, - 1570-ben a hajdan gazdag és önálló Novgorodot - ahogy a tatárok torolták meg a leigázott népek ellenállási kísérleteit. Sokan mentegették Rettenetes Ivánnak a maga kegyetlen korában is példátlan kegyetlenségét azzal, hogy árulók és összeesküvők vették körül, de egyetlen egyszer sem kérdezték meg, vajon nem volt-e okuk, joguk Iván alattvalóinak az összeesküvésre és az ellenállásra? Ilyen „eretnek” gondolat szovjet történész agyában fel sem merülhetett. Az ellenállás joga, mely az egyházi és a világi hatalom szembenállásában gyökerezik, ismeretlen fogalom az orosz történelemben.

Mindez Sztálin 30-as évekbeli gazdaságpolitikájának és tisztogatási akcióinak megértéséhez szükséges, amikor valóságos háborút viselt a kolhozokba belépni vonakodó parasztok ellen. Sztálin büntetőosztagai, éppúgy mint Batu kán utódainak hordái vagy Rettenetes Iván opricsnyikjai a legkegyetlenebb eszközökkel törték le az ellenállást. A nagy kollektivizálási kampány során városokat, falvakat zártak körül, lakosságukat elhurcolták, míg másutt „csak” a termést, az állatállományt kobozták el, a következményekre való tekintet nélkül. Sokszor az elkeseredett parasztok maguk vágták le állataikat. Mindennek következtében 1932-33-ben a polgárháború utánihoz hasonló, többmillió áldozatot követelő éhínség dúlt épp a Szovjetunió legtermékenyebb területein.⁶ Olyan népirtás - genocídium - volt ez, amelyhez csak a náciizmusnak a zsidóság ellen viselt irtóhadjárata hasonlítható. Hány millió áldozata volt? Pontosan nem tudjuk, a becslések azonban hatmilliónál többről szólnak. Hogy az indokolás faji harcot vagy osztályharcot emleget, az a lényegen mit sem változtat, mint ahogyan az elpusztítás módja sem.

Gyilaszt jellemzése szerint Sztálin „... tudta, hogy egyike az emberi történelem legkegyetlenebb, legzsarnokibb figuráinak, ez azonban egy cseppet sem zavarta, mert meg volt győződve arról, hogy a történelem ítéletét hajtja végre. Lelkiismeretét semmi sem bántotta, azok a milliók sem, akiket az ő nevében és az ő parancsára tettek tönkre és munkatársainak ezrei sem, akiket árulóként kivégeztetett, mert kételkedtek abban, hogy az országot és a népet a boldogság, az egyenlőség és a szabadság révébe vezeti.”⁷

Sztálin népirtásáról azonban nem készültek fényképek, filmfelvételek. Büntetőperek során sem összegezték adatait. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok polgárai nem kerültek vele kapcsolatba, arctalan és épp ezért megfoghatatlan maradt számukra, mint a többi Sztálin nevében elkövetett, nagyon is valóságos szörnyűség. Az emberek emlékezete szelektív. Hajlamos a feledékenységre és arra emlékszik, amire emlékeztetik.

Miért történt? Dzsingisz kán hadai tönkretették Turkesztán öntözőberendezéseit és virágzó kerteket változtattak pusztasággá, mert lakóit a birodalom nomád pásztortársadalmába nem tudták beilleszteni. Sztálin sem járt el másként. A parasztokból önállótlan kolhoztagokat, nagyüzemi munkásokat gyúrt és annak, aki nem engedelmeskedett, pusztulnia kellett. Semmi sem bizonyítja annyira rendszerének embertelenségét és saját felelőssége mellett pribékjeinek bűnösségét, mint ahogyan ezt a háborút igazolni próbálták. „Ahol irtják az erdőt, ott hull a forgács!” - mentegették utólag. A „forgács” azonban ekkor is, később is, emberek ezreit, millióit jelentette.

Ugyanekkor az Egyesült Államokban, Nyugat- és Közép-Európában milliók és milliók voltak munka nélkül. A vonatokat búzával fűtötték, nehogy ára tovább zuhanjon, míg Brazília kávétermését ugyanilyen okból a tengerbe szórták. A világ gazdasági válság nyilvánvalóan a „rendszer” csődje volt, amelyet sokan akartak a másik, alig ismert rendszerrel felváltani, nemcsak Hamburg vagy Párizs munkásnegyedeiben, hanem Cambridge diákkollégiumaiban is. Ez még érthető lenne, hiszen a szomszéd réjtje mindig zöldebbnek látszik, mint amilyen a valóságban, közelről nézve, de az már kevésbé, hogy Cambridge diákjai – „Kim” Philby és társai - az igazságosabb társadalom megteremtése érdekében miért épp a szovjet kémiszervezet szolgálatát választották.

A kommunizmus orvossága rosszabb volt a betegségnél és akik a betegre ezt a gyógymódot kényszerítették, rossz orvosoknak bizonyultak. Hallatlan magabiztosságukat - miként a bicskával hályogot operáló kovácsát - az adta meg, hogy az ismeretek bősége döntéseik meghozatalában nem zavarta őket. Sztálin meg volt győződve arról, hogy ismeri a társadalmi fejlődés „törvényeit” és ezért meggyorsíthatja a

⁶ Az áldozatok számát illetően persze eltérő becslésekkel találkozunk, de mindegyik döbbenetes arányokról szól. Lewis, J. - Whitehead, Ph. szerint 19 millió ember ellen indult eljárás, akik közül 7 millió halt meg, ill. végeztek ki és kb. 7 millió halt éhen. (*Stalin, A Time for Judgment*. London, Methuen, 79. old.) Béládi, L. - Krausz, T. Roy Medvegyev nyomán azt írja, hogy az 1936-38 évek politikai tisztogatásai 4-5 millió embert érintettek, a kommunista párt vezető kádereinek pedig 80%-át „tisztogatták” ki. h.n. Láng, é.n. 180. old. Ld. továbbá Courtois, St.: *A kommunizmus fekete könyve*. A nagy éhínség c. fejezetet. Bp. Nagyvilág 2000. 167. és köv. old.

⁷ Djilas, M.: *Conversations with Stalin*. New York, Harvest, 1962, 106. old.

jövőbe vezető utat. A szocialista társadalom felépítése lényegében a termelőeszközök államosítását jelenti, köztulajdonba vételük biztosítja szakadatlan válságmentes fejlődésüket. Csak az államhatalom erejét kell ehhez megnövelni, meg az állam és a párt élén álló diktátorét.

Miként Dzsingisz kánt, Sztálint is „személyi kultusznak” nevezett hódolat vette körül. Módszerei gyakran Hitler húzásaira emlékeztettek, de helyesebb ha azt mondjuk, hogy Hitler utánozta Sztálint! Az a mód, ahogyan a bolsevisták a hatalmat megszerezték és megtartották, kedvet és útbaigazítást adott azoknak, akik hasonló egyoldalúsággal nézték a világot.⁸ Ezért lett a XX. század a korlátlan hatalmú diktátorok kora! A Gulag-szigetcsoporthoz keletkezése megelőzte a náci Németország koncentrációs táborait. 1923 szeptemberében - vagyis még Lenin életében - 355 munkatáborban 79 947 fogoly volt. Az a kérdés, hogy a bánásmód melyik diktatúra szögesdrótjai mögött volt embertelenebb - alighanem eldönthetetlen.⁹

Nem sokkal a hosszú kések németországi éjszakája után, 1934. december 1-én Leningrádban, a Szmolnij folyosóján eldőrdült az a két revolverlövés, mely - Sik Endrét idézzük – „két évtizedre megmérgezte a Szovjetunió levegőjét.”¹⁰ Kirov meggyilkolása példátlan arányú terrorhullámot idézett elő. Méreteire jellemző, hogy a Kommunista Párt Központi Bizottságának 139 tagjából 98-at végeztetett ki Sztálin és az 1934-es pártkongresszus 1966 delegátusából 1108-nak lett ez a sorsa. 1921 és 1954 között 3 777 380 személyt nyilvánítottak bűnösnek ellenforradalmi tevékenységben, 642 980 embert ítélték halálra és végeztek ki, 2 369 220-t börtönbe, kényszermunkatáborba zártak, 765 180-t száműztek, akiknek csak kis része élte túl a rabságot. Ezek az adatok nem foglalják magukba a mezőgazdaság kollektivizálásának áldozatait, akiket szintén deportáltak és azokat sem, akik éhínségnek estek áldozatul.¹¹ Sztálin és Hitler egyaránt „a cél szentesíti az eszközt” gondolatának következetes és gátlástalan alkalmazói voltak, akiket semmiféle erkölcsi aggály nem korlátozott elhatározásaik végrehajtásában - de módszereik egyúttal azt is jelezték, amiben különböztek egymástól. Sztálin sokkal alaposabban készítette elő, rendszeressé tette és intézményesítette a tisztogatást, amelynek mindig újabb és újabb csoportokra kellett kiterjednie. Jogról természetesen szó sem volt, de jellemző, hogy annak látszatára, a tisztogatás alá vont vádlottak bűnösségének bizonyítására - az emberi hiszékenységet ugyancsak próbára tevő módon - igen nagy súlyt helyezett.¹² A „tisztogatás” nem korlátozódott a szovjet pártapparátusra, hanem kiterjedt a Vörös Hadsereg tisztikarára is. Az öt tábornagy közül hármat végeztek ki, valamennyi hadügyi népbiztoshelyettest agyonlőtték, az összes körzeti katonai parancsnokot és a 80 fős Legfőbb Katonai Tanács 75 tagját. A Vörös Hadsereg egész vezetését leborotválták a fiatal tisztek feje felől, akik így gyors előlépésre számíthattak.

A kommunista pártok Szovjetunióba menekült „káderei” sem kerülhették el sorsukat. Számukra Moszkva nem menedék volt, hanem csapda, mely kiszolgáltatta őket egy korlátlan hatalmú diktátor önkényének. Sztálin a legkevésbé sem vette figyelembe, hogy a munkásmozgalom külföldi politikusairól van szó és éppúgy a saját eszközeinek tekintette őket, mint a politikai rendőrség tagjait, akiknek az előmenetele vagy bukása kizárólag az ő tetszésétől függött. A kommunista emigránsok mind Sztálin alattvalói voltak, ami sejteni engedte, mi lesz majd más országok függetlenségével, ha csapatai a területükre lépnek. Nehéz felsorolni, hány „tisztogatáson” mentek át a külföldi kommunista pártok. A magyarországi kommunistákat sújtó csapásokat az alábbi - távolról sem teljes - névsor példázza:

A Moszkva melletti Aprelovkában 1930-ban tartott illegális kongresszuson megválasztott központi bizottság tagjainak sorsa a következőképpen alakult: Bergmann Józsefet a Szovjetunióban kémkedés vádjával tíz évre ítélték, szibériai fogságában halt meg. Boér Ferencet hazatérte után kizárták a pártból, rendőrszpiclinek nyilvánították, Rákosi tíz évre elítéltette, majd rehabilitálták, nyolcvanadik születésnapján öngyilkos lett. Fürst Zoltánt a kongresszusról hazatérve a rendőrség letartóztatta, elítélték, szabadulása után

⁸ Egyébként - mondta Hitler egyik akkori hívének - több azonos vonás van köztünk és a bolsevisták között, mint amennyi eltérő, mindenek előtt az igazi forradalmi szellem... Én mindig számon tartottam ezt az igazságot és ezért adtam parancsot arra, hogy a volt kommunistákat azonnal vegyék fel a pártba." Rauschning H.: *Hitler m'a dit*. Paris Coopéracion, 1939. 153. old.

⁹ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy 1825 és 1917 között a cári Oroszországban 6360 halálos ítéletet hoztak, amelyek közül 3932-t hajtottak végre. Ezt a számot a bolsevisták a hatalomátvétel után néhány hónappal már túlhaladták. (Ld. Neue Zürcher Zeitung, 1997. nov 29/30 sz. 7. old.) Helytelen lenne a forradalom és a polgárháború viszonyainak összehasonlítása a cári uralom stabilitásának időszakával, hiszen a fenti számok nem foglalják magukba az 1904-es év sortüzeit és a pogromok adatait. Az azonban kétségtelen, hogy a bolsevista rendszer stabilizálódása után is sokkalta több halálos ítéletet hoztak, mint a cári rendszer legsötétebb éveiben. „Ami a sztálini terror csúcspontját jelenti, több - talán nem mindig teljes adat alapján úgy vélem - írta D. Volkogonov - az 1937-1939 közötti tragikus időszakban 4,5 - 5,5 millió ember vált az önkény áldozatává (sic). Közöttük 800 000 - 900 000 a halálos ítéletek következtében kivégzettek száma. Rajtuk kívül sokan pusztultak el a lágerekben és a börtönökben, jóllehet bíróság nem ítélte halálra őket.” Volkogonov, D.: *Győzelem és tragédia*. Bp. Zrínyi, 1990. 218. old.

¹⁰ Sik, E.: *Vihar a levelet*. Bp. Zrínyi, 1970, 9. old.

¹¹ Courtois im. 201. old.

¹² Nem teljesen sikertelenül, legalábbis ami a moszkvai amerikai nagykövetet illeti. Ld. Davies, J.: *Moszkvai jelentés*. Bp, Anonymus, 1945. 52. old.

a Szovjetunióba ment, ahol évekre elítélték. Csak 1964-ban térhetett haza. Juranovszki Bélát hazatérte után letartóztatták, majd kiutasították, de nem a Szovjetunióban, hanem Csehszlovákiában tevékenykedett. Kiss Hugót 1932-ben ott kint öt évre ítélték, 1959-ben érkezett haza. Kun Béla, a legismertebb magyar kommunista sem kerülte el sorsát. A népfrontpolitika idején személye a Szovjetunió számára tehertétellé vált. 1935 nyarán kikerült a Komintern elnökségéből, 1936 májusában a Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetéséből. 1937 júniusában Sztálin felhívta telefonon és arra kérte, adjon interjút egy francia újságírónak, mert külföldi lapok letartóztatásáról írtak. Miután a kérésnek eleget tett, június 29-én valóban letartóztatták, majd 1939. november 30-án kivégezték. Lovas Mártont 1932-ben három évre ítélték el a Szovjetunióban. Nagy Pál nem a kongresszus után, hanem jóval később Franciaországból tért haza. Itthon letartóztatták, elítélték, szabadulása után Spanyolországba ment és a polgárháborúban elesett. Normai Ernő a kongresszust követően Budapestre jött, itt letartóztatták, három évre ítélték. Szabadulása után szakított a párttal, Franciaországba ment, majd Ausztráliába költözött. Oancz József valóban a magyar politikai rendőrség besúgója volt. Nemcsak a kommunista párt központi bizottságának, hanem a politikai bizottságnak is tagja lett. Itthon titkárként tevékenykedett, majd amikor gyanúba került, magabiztosan kiutazott a Szovjetunióba, ott letartóztatták és kivégezték. Pothornik József az itthoni helyzetet látva visszatért a Szovjetunióba, ahol szénbányában vágárként dolgozott, politikailag nem aktivizálódott. Rostás Istvánt Budapesten letartóztatták, négy évi fegyházra ítélték. Szabadulása után Romániába, majd Franciaországba távozott, a magyar párt életében nem vett részt. Sebes Pál Moszkvában maradt az Internacionálé munkatársaként, illegálisan néhányszor rövid időre hazatért. 1937-ben a szovjet hatóságok letartóztatták és megölték. Szerényi Sándort Moszkvában a pártmunkától eltiltották, 1932-ben letartóztatták, tíz évre ítélték, majd büntetését megtoldották, 1947-ben térhetett haza, ahol jelentéktelen állást kapott. Tisza Antal a csendőrség zaklatásai előtt a Szovjetunióba utazott, a politikában nem vett részt, 1938-ban mégis elítélték, rabságban halt meg.

Mindezt Szerényi Sándor azzal magyarázta, hogy „... Huszti Ferenc szerint a KMP II. Kongresszusán jelenlevő küldöttek 80%-a és az ott megválasztott Központi Bizottság tagjainak 70%-a rendőrspiclinek bizonyult... A vizsgálatot Bíró Béla GPU ezredes magyar nyelven folytatta le, „félrevezetve a szovjet szerveket” és „kihasználva a sztálini személyi kultusz adta lehetőségeket.” Huszti Ferencet szintén letartóztatták és elítélték. Börtönben pusztult el, míg Bíró Bélát előléptették, de nem sokáig élt, kivégezték...”¹³ 1936 májusában a Komintern Végrehajtó Bizottsága feloszlatta a Kommunisták Magyarországi Pártjának Központi Bizottságát. 1936 közepétől 1940 végéig a Kominternnek magyarországi szekciója nem volt.

Az itthoni kommunisták maroknyi csoportjára mindez alig hatott. „Lényegében mindent tudtunk, ami a Szovjetunióban történt - írta Demény Pál, akitől a fenti összeállítás származik - az áldozatokaz, a pereket és az eltűnéseket, de vagy nem hittük el, vagy taktikának, a külföldnek szóló megtevesztésnek gondoltuk ezeket a híreket.”¹⁴

A kommunista emigrációkat illetően magyar vonatkozású adatokat idéztünk. Ezek nem jelentettek kivételt, hanem általános törvényszerűséget fejeztek ki, mégha a „tisztogatások” nem ugyanolyan gyakran és nem egyforma mértékben sújtották az egyes kommunista pártokat. Kisebb vagy nagyobb létszámú kommunista emigrációja minden kelet-közép-európai országnak volt a Szovjetunióban. A lengyel pártnak egymás után több újonnan választott vezetőségét tartóztatták le. Milan Gorkicot, aki 1932-től állt a jugoszláv Kommunista Párt élén, 1937-ben leváltották, minden valószínűség szerint kivégezték és vele együtt a párt egész vezetőségét felfüggesztették. Ekkor lett Josip Broz (Tito) a párt főtitkára.¹⁵ Mindmáig rejtély, ki miért maradt életben és jutott később vezető szerephez. A kiszolgáltatottság és az abból eredő létbizonytalanság a Szovjetunió mindennapi életének valóságához tartozott.

Ezt nem tudták, sőt alig sejtették azok, akiknek a Szovjetunióval való kapcsolatok kiépítéséről kellett dönteniük. A kommunista propaganda hatásosan működött. Demokratikus jelszavakban nem volt hiány és a Moszkvába látogató keveseknek a rendszer kedvező oldalát mutogattak - akárcsak Berlinben. A választás tehát nehéz volt, az alternatíva kétes, de akár tetszett az, ami Moszkvában történt, akár nem, Hitler revánspolitikája addig nem ismert diplomáciai lehetőségeket biztosított a Kreml számára.

Bármit tartottak róla, a Szovjetunió nagyhatalom volt, Finnországtól Romániáig számos állam szomszédja, amely ugyancsak veszedelmes lehetett bármelyikük számára. Az anarchia kora véget ért, az ország élén teljhatalmú diktátor állt, aki nem válogatta meg eszközeit és radikális fordulatokra volt képes. Hitler uralomra jutása után békés arculatát mutatta Európa felé, aminek jeleként szomszédaival az agresszió meghatározását magukba foglaló megneemtámadási egyezményeket kötött. Németország revansizmusával szemben elkötelezte magát a status quo mellett és emiatt el kellett utasítania Trianon revízióját is. A Szovjetuniónak nagyobb érdeke fűződött ahhoz, hogy az utódállamokban növelje befolyását, mint

¹³ Demény, P.: *A Párt foglya voltam*. Bp, Medvetánc, 1988. 65-66 old.

¹⁴ Demény im. 40. old.

¹⁵ Pavlowitch, St. K.: *Tito. A Reassessment*. Columbus, Ohio Univ. Press. 1992, 20. és köv. old.

Magyarországon vagy Bulgáriában. Az utóbbiban mint „orosz” államnak, egyébként is nagy befolyása volt. Versailles és Trianon nem lehetett egymástól elválasztani és Moszkva Versailles - és vele Trianont - választotta.

A „kicsik”-nél fontosabbak voltak a „nagyok”, a kontinens vezető hatalmai, ekkor még elsősorban Franciaország. A francia-szovjet közeledés fő képviselője Louis Barthou francia külügyminiszter volt, aki a Nagy-Britanniával való jóviszony fenntartása mellett nagy jelentőséget tulajdonított Franciaország keleti szövetségeseinek. Ezt a szövetségi rendszert a Szovjetunió bekapcsolásával akarta megerősíteni. Elsőnek Varsót kereste fel, amelynek viszonya Párizssal a német-lengyel egyezmény megkötése óta érezhetően elhidegült. 1934. április 21-i találkozása Pilsudski marsallal nem hozta meg a kívánt eredményt, mert a lengyelek óvakodtak belépni a Hitler-ellenes frontba. Prágában a francia külügyminiszter kedvezőbb fogadtatásra talált és eredményesnek minősítették Litvinov szovjet külügyminiszterrel folytatott tárgyalásait is. A szovjet kormány elfogadta a kölcsönös segélynyújtásról szóló kelet-európai paktum létrehozására vonatkozó javaslatát. A paktum mégsem valósult meg Lengyelország vonakodása, valamint az angolok támogatásának elmaradása miatt, de a Szovjetunió felvétele a Nemzetek Szövetségébe 1934. szeptember 18-án francia kezdeményezésre történt.

Barthou politikájának termése azonban nem érhetett be, mert egy macedon terrorista, aki mögött a horvát Usztasa szervezet, annak háta megett pedig Mussolini Olaszországa állt, október 9-én Marseilles-ben meggyilkolta az odalátogató Sándor szerb királyt és vele együtt Barthout. „Ezek voltak a második világháború első lövései” - írta Eden, alighanem tévesen,¹⁶ mert a marseilles-i merénylet következményeit nem lehet a húsz év előtti szarajevóival összehasonlítani. A marseillesi merénylet nem vezetett háborúhoz és ha nem került volna rá sor, az események aligha alakultak volna lényegesen másként.

A terrorista csoport tagjai közül ketten, akik a merényletben közvetlenül nem vettek részt, magyar útlevéllel érkeztek Franciaországba és ezért Genfben Magyarország került a vádlottak padjára. Tény, hogy az usztasák egy csoportja 1932 óta a magyar kormány tudtával és támogatásával a zalamegyei Jankapusztán kapott menedéket, ahol zavartalanul készülődhettek, de ezzel a kormány elsősorban az olasz politika titkos célkitűzéseit szolgálta. Az angol és a francia kormány sejtette, hogy Mussolini ludas a dologban, de nem akarta a számára fontossá vált Olaszországot kellemetlen helyzetbe hozni és az ügy elsimítására törekedett. Belgrád viszont meg akarta alázni Magyarországot és a Kisantant támogatásával erélyes fellépésre készült. A Nemzetek Szövetségének Tanácsában az ügy előadója Eden lett, az általa készített jelentés azonban nem szólt a magyar kormány közvetlen felelősségéről, csupán azt állapította meg, hogy az alárendelt szervek gondatlanul jártak el és felszólította a magyar kormányt, vonja felelősségre azokat, akiket az ügyben mulasztás terhel. A magyar kormány erről készített beszámolóját a Tanács tudomásul vette.

A merénylet számláját azok a délvidéki magyarok fizették meg, akiket a szerbek a válság tetőpontján tömegével utasítottak ki Jugoszláviából. A marseillesi-ügy sokat ártott Magyarországnak, de a Kisantant is meggyengülve került ki belőle, mert kiderült, hogy az angolok és a franciák tényleges segítségére adott esetben kevésbé számíthat.

A versailles-i rendszer felbomlása

Barthou halálát követően a francia külügyminiszter Pierre Laval lett. Látszólag elődjének politikáját folytatta, de valójában más koncepciót követett, mert a Szovjetunió helyett Olaszországot próbálta Franciaország mellé állítani és Mussolini támogatását megszerezni. 1935. januárjában francia-olasz tárgyalásokra került sor Rómában. Ausztria függetlenségének biztosítása mindkét államnak egyaránt érdeke volt, de nemcsak Ausztriáról volt szó, mert Laval a további olasz támogatás biztosítása érdekében - szándékos kétértelműséggel - szabad kezet ígért Mussolininak Abesszínia meghódítására. Ez annál fontosabbnak tűnt, mert közben Németország újabb sikert ért el. 1935. január 13-án népszavazásra került sor a Saar vidéken, ahol a lakosság 90%-a Németországhoz való visszatérés mellett döntött. A népszavazás eredménye megnövelte Hitler önbizalmát, aki - arra hivatkozva, hogy a francia kormány a katonai szolgálati idő felemelésére vonatkozó törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé - 1935. március 16-án kiadott rendeletével bevezette Németországban az általános hadkötelezettséget. Ez azt jelentette, hogy Németország rövidesen milliós tömeghadsereggel rendelkezik, amelynek létszáma túlszárnyalja a francia haderőét, a kontinens katonai súlypontja pedig Németország felé tolódik el.

Mit tegyenek és főleg mit tehetnek a fennálló viszonyokkal elégedett, „jóllakott” államok kormányai, ha egy erősödő hatalom szerződéses kötelezettségeit sorra felmondja, úgy azonban, hogy az egyes szerződésesszágák külön-külön nem látszanak veszélyesnek vagy végzetesnek, csupán összességükben

¹⁶ Eden, A.: *Facing the Dictators*. London, Cassel, 1965. 108. old.

válnak azzá? Ragaszkodjanak tűzön-vízen át olyan rendelkezések betartatásához, amelyeknek célszerűségéről, igazságosságáról saját közvéleményük sincs úgy meggyőződve, mint amikor a kérdéses rendelkezéseket megalkották és egyébként sem hajlandó a kikényszerítésükhöz szükséges áldozatok vállalására? Fegyverkezésről és annak költségeiről az emberek hallani sem akartak. Azt, hogy a szerződések elavultak, nem mondták ki nyíltan. Az 1914 előtti diplomáciához nem térhettek vissza és nem áldozhatták fel a Nemzetek Szövetségét, de már nem bíztak benne. Az új multilaterális diplomácia a közvéleménynek szánt sok beszédet és az eltérő érdekek összehangolása végett időigényes egyeztetéseket jelentett. Az egyes határozatok már meghozataluk időpontjában túlhaladtak és ezért hatástalanok voltak. Belpolitikai bonyodalmak a demokratikus kormányokat nemzetközi kérdésekben döntésképtelenné tették, míg a diktátorok ilyen nehézségek hiányában gyorsan cselekedhettek, ha erre alkalom kínálkozott. A sűrű kormányváltások a francia diplomácia hatékonyságát alaposan megnyirbálták, míg a jóval tartósabb angol kormányok nem tudtak választani a hagyományos egyensúly-politika és a kollektív biztonság politikája között. Kivel fogjanak össze ki ellen? Veszélyesebb-e egyes határok megvonásának, szerződéses rendelkezések helyességének a hánytorgatása, mint az európai társadalom szerkezetének kétségbe vonása? A vezető politikusok hol az egyiket, hol a másikat látták nagyobbnak, elhárítását sürgetőbbnek és hol ebbe, hol abba az irányba döntöttek. Nem voltak következtetések, de vajon lehettek-e azok? London és Párizs egyaránt félmegoldásokkal próbálkozott, amelyek végül is senkit sem elégítettek ki. Az adódó alkalmakat nem használták ki, a kínáló lehetőségeket elszalasztották. Két különböző célt kergettek és ezért egyiket sem érték utol.

Mindennek az lett a következménye, hogy Anglia, Franciaország (és természetesen a Nemzetek Szövetségének) nemzetközi súlya és tekintélye erősen csökkent, míg Németország ereje folyamatosan nőtt. Egyre kevésbé látszott valószínűnek, hogy sikerül megakadályozni a vezető szerep megszerzésében, amire kezdetben aligha számíthatott. A harmincas esztendőök dereka a nyugati hatalmak számára a meddő próbálkozások és a sorozatos kudarcok időszaka volt.

Rövidéletű látszateredményt a stresai konferencia hozott. 1935. április 11-én Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország miniszterelnökei ültek össze, hogy tiltakozzanak a Versailles-i szerződés katonai rendelkezéseinek egyoldalú felmondása ellen, de szankciók alkalmazását nem határozták el. A három nagyhatalom egységfrontja jelentős erőt képviselt és megállíthatta volna a náciizmus térhódítását, de kétes értékű gondolat volt Németország megállítását Olaszország kielégítésétől függővé tenni, mely maga is hódító terveket táplált. Ez a körülmény magában hordozta a stresai front széthullásának csíráit, de egyelőre még fennállott, sőt - úgy látszott - bővíthető.

1935. május 8-án francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezményt írtak alá Párizsban. Ezt követően Laval Moszkvába utazott, de előzőleg magához kérte a párizsi német nagykövetet és közölte vele, hogy a szerződést bármikor feláldozná, ha Németország és Franciaország között teljes és végleges megegyezés jönne létre. Egy héttel később, május 16-án szovjet-csehszlovák egyezmény aláírására került sor, amelynek szövege lényegében azonos volt a szovjet-francia egyezménnyel. A szovjet kormány óvatosságnak mutatkozott. Az aláírás alkalmával megszövegezett jegyzőkönyv 2. pontja kimondta, hogy a szerződő felek közötti kölcsönös segélynyújtási kötelezettség annyiban érvényes, amennyiben a megtámadott félnek a szerződésben előírt feltételek mellett Franciaország is segítséget nyújt.

A kelet-közép-európai kis államoknak addig is Németország volt a legfontosabb gazdasági partnere, de a világválság után Németország súlya és jelentősége mindannyiuk számára nyomasztóvá vált. Ezt más államokra támaszkodva, mások segítségével nem egyenlíthették ki, amit az alábbi táblázat jelez:¹⁷

	Németországba irányuló kivitel aránya		Németországból érkező behozatal aránya	
	1937	1939	1937	1939
Bulgária	43,1	71,1	54,8	69,5
Magyarország	24,1	52,4	26,2	52,5
Románia	19,2	43,1	28,9	56,1
Jugoszlávia	21,7	45,9	32,4	53,2

Már az 1937-es adatokból egyértelműen kitűnik, hogy ezektől az államoktól németellenes fellépést várni és őket Németország ellen irányuló csoportba tömöríteni, eleve kudarcra ítélt próbálkozás lett volna. Az 1939-es számsor már a későbbi helyzetet és a szóbanforgó államok teljes kiszolgáltatottságát tükrözi.

¹⁷ Ránki, Gy.: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Gyorsuló idő. Bp. Magvető, 1983. 26 és köv. old.

Egy ideig úgy látszott, hogy nem ugyan Közép-Európa államainak, hanem Olaszországnak a részvételével mégis létrejön az a hitlerellenes szövetség, mely útját állhatja az új háború veszélyének. A stressai front szilárdságát azonban már az 1935. július 18-án aláírt angol-német flottaegyezmény, amely az angol és a német hadiflotta nagyságának egymáshoz viszonyított arányát 100 : 35-höz állapította meg, megkérdőjelezte. Az angol kormány elismerte Németország jogát bűvárhajók építésére, ezek térfogata azonban nem haladhatta meg az angol tengeralattjáró flotta 45%-át. Az egyezménnyel az angol kormány tudomásul vette a versailles-i szerződés katonai rendelkezéseinek Németország részéről történt egyoldalú felmondását.

Mussolini arra számított, hogy az osztrák függetlenség megóvása érdekében tett szolgálataiért megszerzi Franciaország és Nagy-Britannia hozzájárulását az olasz gyarmatbirodalom kikerekítéséhez. Laval valóban kijelentette, hogy Franciaország nem érdekelt Abesszínia függetlenségének megőrzésében, az angolokkal azonban Mussolininek nem sikerült megegyeznie. Az angol kormány nem kifogásolta Olaszország békés terjeszkedését, de helytelenítette, hogy Mussolini követeléseit fegyveres erővel érvényesítse. A Duce azonban nem akart tovább várni és 1935. október 3-án támadásra indította csapatait.

A Nemzetek Szövetségének Tanácsa október 7-én Olaszországot agresszornak nyilvánította. Az Egyezségokmány 16. cikke értelmében a tagállamok kötelesek voltak szankciókat alkalmazni a támadó ellen, amelyek magukba foglalták az Olaszországba irányuló fegyverszállítások leállítását, a kölcsönök és hitelek megtagadását, az olasz áruk behozatalának felfüggesztését és a kölcsönös támogatást a szankciók alkalmazása terén. A szankciókat azonban nem hajtották végre következetesen. Amint előre látható volt, az olasz külpolitika partnerei - Magyarország, Ausztria és Albánia - közölték, hogy a szankciók alkalmazásában nem vesznek részt. Álláspontjuknak azonban nem sok súlya volt és a szankciók ettől még hatékonyak lehettek volna, ha a stratégiai fontosságú nyersanyagok - elsősorban a kőolaj - szállítására is kiterjesztik azokat. Erre azonban nem került sor. December 9-én Laval és Hoare brit külügyminiszter megállapodtak egy kompromisszumos tervben, mely Olaszországnak engedte volna át Etiópia keleti felét, a megmaradt nyugati területeken pedig Olaszország különleges előjogokat élvezett volna. A titkos megállapodás részletei idő előtt nyilvánosságra kerültek és így kiderült, hogy az angol és a francia kormány az olasz-etióp háborúval kapcsolatban kettős játékot űzött. Hoare megbukott, Mussolini pedig meggyőződött arról, hogy Franciaországtól és Nagy-Britanniától nem kell tartania és nyugodtan befejezheti Etiópia meghódítását. Az olasz csapatok 1936. május 5-én elfoglalták Addis-Abeabát, a Nemzetek Szövetsége pedig július 4-én lemondott a szankciók további alkalmazásáról. A „stressai-front” gyakorlatilag felbomlott. Következetelen, ellentmondásos magatartásával az angol és a francia kormány elidegenítette magától Mussolinit, anélkül, hogy Etiópia függetlenségét megvédte volna. Az agresszió kifizetődött.

Az olasz-etióp háború kedvező alkalmat szolgáltatott Hitlernek arra, hogy helyzetét Franciaország irányában katonailag megerősítse. A Rajna-vidéknek a versailles-i szerződés alapján történt demilitarizálása, amelyet Locarno-ban kifejezetten fenntartottak, Franciaország biztonságának legfőbb garanciája volt, egyben pedig lehetetlenné tett minden Lengyelország vagy Csehszlovákia ellen irányuló támadást, mert ez esetben a szövetségi szerződés alapján fellépő Franciaország haderői akadálytalanul megszállhatták a Rajna bal partján elterülő német tartományokat és a Ruhr vidéket, Németország hadiiparának centrumát fenyegethették volna.

Hitler a francia-szovjet segélynyújtási egyezmény megkötésének ürügyével indokolta a Rajna-vidék katonai megszállását, amit tanácsadói rendkívül veszélyes lépésnek tartottak és amit maga Hitler is élete egyik legkockázatosabb vállalkozásának nevezett. A német hadsereg ekkor még nem tudott volna a fölényben lévő francia haderőnek ellenállni. A megszállást gyenge, rosszul felszerelt egységek hajtották végre, amelyek parancsot kaptak, hogy harc nélkül vonuljanak vissza, ha francia erőkkal találkoznak. A nyílt összeütközést Hitler nem vállalhatta, egy nyilvánvaló kudarcot viszont politikailag aligha élt volna túl. Ennek ellenére a bevonulás mellett döntött és nem tévedett. 1936. március 7-én megkezdődött a német csapatok bevonulása a demilitarizált övezetbe. Ennek hírére a francia kormány nyomban összeült, de ebben a számára létfontosságú kérdésben sem tudott egyedül dönteni, hanem az angol kormány támogatását kérte. London azonban lebeszélte Párizst minden katonai akcióról és a kérdés diplomáciai úton való rendezését javasolta, ami gyakorlatilag a Hitler által teremtett tények tudomásulvételét jelentette. Eden szerint „Az országban (vagyis Angliában) ezer ember közül egyetlen egy sem akadt, aki ekkor kész lett volna arra, hogy Franciaországgal együtt valódi erőfeszítést tegyen a Rajna-vidék újbóli német megszállásának megakadályozására. Sokan még ennél is tovább mentek és ésszerűtlennek tartották, hogy Németországnak ne legyen szabad megtennie saját területén azt amit akar, majdnem húsz évvel a háború befejezése után.”¹⁸

A Rajna-vidék megszállása során tanúsított passzivitásával - az egységesnek tekinthető vélemény szerint - a francia kormány a legkedvezőbb alkalmat szalasztotta el Hitler megfékezésére, mert ilyen lehetőség később már nem adódott. A remilitarizálás tudomásulvétele elindította Franciaország szövetségi rendszerének bomlását. Németország a Rajna bal partjának birtokában könnyűszerrel megakadályozhatta, hogy Franciaország keleti szövetségeseinek megtámadása esetén gyorsan és eredményesen nyújtson nekik

¹⁸ Eden im. 114-115. old.

segítséget. A francia szövetség gyakorlati értéke sokat csökkent, sőt egyenesen problematikusá vált a lengyel és a kisantant-politikusok szemében. Kijelentették, hogy „a Kisantant nem szándékozik fellépni Németország ellen, hanem csakis olyan körülmények között, amelyekben a nyugati hatalmak is hajlandók azt megtenni.”¹⁹ Lengyelország - láttuk - már 1934-ben külön útra tért, még ha francia szövetségről nem is mondott le teljesen. A Kisantant és a Franciaország közti kapcsolatok lazulását egyetlen magyar politikus sem sajnálta, sőt őszinte meglepődéssel nyugtázta, örömeik azonban mégsem voltak teljesek. Hitler nemcsak a párizskörnyéki békék rendszerét ítélte el, de olyan mértékben hangsúlyozta a németiség vezető szerepét Közép-Európában, hogy ott egy független Magyarországnak aligha jutott volna hely. Az aggodalom egyelőre távolinak látszott, míg a Kisantant igenis létezőnek.

Berlin és Budapest kapcsolatai - a gazdaságiak kivételével - nem sokat fejlődtek. Horthy 1936. augusztus 22-én meglátogatta Hitlert Obersalzbergi otthonában, aki ez alkalommal igen mérsékeltnek mutatkozott. 1936 novemberében Rómában, majd utána Bécsben tett Horthy fényes külsőségekkel körített - hivatalos - látogatást. Miklós osztrák államfő 1937 májusi, majd az olasz királyi pár ugyancsak májusi budapesti látogatása azt jelezte, hogy Magyarország elszigeteltsége megszűnt, anélkül, hogy nemzetközi helyzete lényegesen javult volna. Horthy 1938 februárjában a lengyel államfőt látogatta meg. A kisantant államok húzódoztak attól, hogy komoly engedményeket tegyenek.

Ami Ausztriát illeti, a Dollfuss meggyilkolása miatt feszült német-osztrák viszony Papennek, Hitler szálláscsinálójának és később bécsi követének tevékenysége nyomán némileg enyhült. Dollfuss utóda, Schuschnigg kancellár kíváncsún tartotta a közeledést Németországhoz, remélve, hogy ebben az esetben Hitler tartózkodni fog az osztrák belügyekbe való beavatkozástól. Az 1936. július 11-i német-osztrák egyezmény - szavakban - megerősítette Ausztria szuverenitását és hangsúlyozta a belügyekbe való kölcsönös be nem avatkozás elvét. A szerződés 3. pontja azonban leszögezte: „az osztrák szövetségi kormány külpolitikáját általában, de különösen a német birodalommal szemben az a körülmény fogja vezetni, hogy Ausztria német államnak tekinti magát.” Ez a pont - mint utóbb bebizonyosodott - Ausztria külpolitikai önállóságának csorbítását jelentette, mert Hitlernek jogcímet adott arra, hogy Ausztria neki nem tetsző külpolitikai lépéseit, amelyek az állítólagos német érdekekkel szemben álltak volna, megakadályozza.

Alig ült el a Rajna vidék megszállása miatt támadt izgalom, amikor 1936. június 18-án katonai lázadás tört ki Spanyolországban, mely néhány nap alatt véres polgárháborúvá szélesedett. A felkeléshez az olasz és a német kormány jelentős segítséget nyújtott. A spanyol összeesküvők 1934 márciusában Rómában találkoztak Mussolinivel, 1936 tavaszán pedig Berlinben folytattak tárgyalásokat. Franco tábornok „nemzetinek” nevezett csapatait olasz és német hajók szállították Spanyolországból a Gibraltári szoroson át az Ibériai félszigetre. Egész Európából kommunista önkéntesek indultak Spanyolországba, hogy harci tapasztalatokat szerezzenek a hatalomátvételhez. Tapasztalatokat szereztek abban a tekintetben is, hogy az új diktatúra hogyan fogja majd valóságos vagy vélt ellenségeit kiírtani. Számos kommunista ott ábrándult ki a diktatúrából, mint a pesti születésű Arthur Koestler és az Animal Farm híressé vált írója, George Orwell. Az angol és a francia kormány az ún. „be nem avatkozás”, vagyis a semlegesség álláspontjára helyezkedett. A spanyol polgárháborút Európában általában jelentősebbnek vélték, mint amilyen valóban volt. Azt hitték, hogy Európa jövője sorsának nagy erőpróbája, a fasiszmus és a náciizmus küzdelme a demokráciával. Valójában a szélsőjobb és a szélsőbal egymással vívott harcává fajult.

Az angol és a francia kormány következetlen népszövetségi politikája közelebb hozta egymáshoz Olaszországot és Németországot. Közeledésüket pedig a spanyol polgárháborúban való részvételük erősítette meg. A közeledés „ideológiája” szerint a Versailles-i rendszer „áldozatának” és „kiszemizettjének” közös érdeke az európai status quo megváltoztatása. 1936. október 25-én Berlinben német-olasz megállapodást írtak alá, amelyet a „Berlin-Róma Tengely” megszületésének lehet tekinteni. Az aláírt jegyzőkönyv értelmében Németország elismerte Etiópia meghódítását, megállapodás jött létre a be nem avatkozási bizottságban követendő magatartást illetően, megerősítették a Franco kormány elismerésére vonatkozó régebbi megállapodásokat és a felkelőknek nyújtandó további támogatást. Ezenkívül elhatárolták Olaszország és Németország gazdasági érdekszféráit a Duna medencében és a Balkánon.

Olaszország és Németország szövetségének kialakulásával egyidejűleg szorosabb kapcsolatok létesültek Németország és Japán között is. 1936. november 25-én Berlinben egyezményt írtak alá a két országnak a kommunista internacionálé elleni együttműködéséről, amely Antikomintern Paktum néven vált ismertté. Az egyezmény arra kötelezte Japánt és Németországot, hogy kölcsönösen tájékoztassák egymást a kommunista Internacionálé tevékenységéről és közös harcot folytassanak ellene. Felszólítottak minden államot, amelyek az Internacionálé tevékenységétől veszélyeztetve érezték magukat, hogy megfelelő ellenintézkedéseket tegyenek. A paktum hatálya öt esztendőre szólt. Antikommunizmusa dacára nemcsak a Szovjetunió ellen irányult, hanem a Nagy-Britannia és a Franciaország elleni együttműködés leplezésére is szolgált. Az Antikomintern Paktum megkötését nem sokkal követte Japán támadása Kína ellen, amelynek nagy jelentősége lett Ázsia további története szempontjából, de az európai eseményekre nem volt közvetlen hatása.

¹⁹ Juhász, Gy.: *Magyarország külpolitikája*. Bp. Kossuth, 1988. 158. old.

Németország és Olaszország közép-európai befolyásának növekedését a franciák és az angolok egyre kevésbé tudták, illetve akarták ellensúlyozni. 1935 óta Baldwin konzervatív párti politikus állt az angol kormány élén, aki a külpolitikát az „appeasement”, azaz a megbékítés jegyében irányította. Amikor lemondott, 1937. május 18-án Neville Chamberlain alakított kormányt, aki ezt a vonalat vitte tovább. Chamberlain az ún. Cliveden csoportnak volt a reprezentánsa és szószólója, egy nagy befolyással rendelkező konzervatív csoportnak, mely legfőbb ellenségét a bolsevizmusban látta. Ennek elszigetelése, Európától való távoltartása érdekében a Németországgal való megegyezésre törekedett abban a hiszemben, hogy Hitlert jól lehet lakatni és ki lehet békíteni. Ezen a téren nagyobb engedményekre volt hajlandó, mint bármelyik elődje.

Külpolitikai koncepcióit tükrözi az a beszélgetés, amelyet bizalmasa, Lord Halifax folytatott 1937. november 19-én Hitlerrel az Obersalzberg híressé vált „sásfészkében”. Halifax szerint mind ő, mind pedig az angol kormány egyes tagjai tudják, hogy a Führer a kommunista befolyás megsemmisítésével nagy szolgálatot tett Európának. A jelenleg meglevő félreértések - mondotta - kiküszöbölhetők. Az angolok nem osztják azt a nézetet, hogy a status quo-t minden áron fenn kellene tartani. A négy nagyhatalomnak - vagyis Angliának, Németországnak, Franciaországnak és Olaszországnak - együtt kellene biztosítania az új Európa rendjét.

Hitler minden bizonnyal elégedetten nyugtázta Halifax szavait. A versailles-i szerződés rendelkezéseiből a jóvátételi fizetések beszüntetése, az általános hadkötelezettség újbóli bevezetése és a Rajna-vidék remilitarizálása után nem sok maradt. A kontinens hatalmi viszonyaiban lényeges eltolódás következett be. Hitler úgy vélte, most már olyan követeléseket is megfogalmazhat, amelyeknek nincs közük a békeszerződéshez.

Chamberlain külpolitikai irányvonala azonban az angol konzervatívok körében nem talált osztatlan helyeslésre. 1937 folyamán Ribbentrop londoni német nagykövet hosszabb beszélgetést folytatott Winston Churchilllel, aki nem volt ugyan a kormány tagja, de a konzervatív pártban befolyásos személynek számított. Ez alkalommal Ribbentrop kijelentette: „Amit kérek az, hogy Nagy-Britannia adjon szabad kezet Németországnak Kelet-Európában. Rendelkeznie kell Lebensraummal - élettérrel - növekvő lakossága számára. Ezért Lengyelországot és a danzigi „folyosót” be kell kebeleznie. Fehér-Oroszország és Ukrajna nélkülözhetetlen a 70 milliós Német Birodalom jövőbeli élete számára. Kevesebb nem lesz elegendő. A Brit Nemzetközösségtől és a Birodalomtól mindössze azt kéri, hogy ebbe ne avatkozzon be. Nagy térkép volt a falon és a nagykövet több ízben odavezetett, hogy illusztrálja terveit.”

„Mindezt hallva - írja Churchill - azonnal azt feleltem, hogy bizonyos vagyok abban, hogy a brit kormány nem fog szabad kezet adni Németországnak Kelet-Európában... Ribbentrop hirtelen elfordult, majd azt mondotta: Akkor a háború elkerülhetetlen. Nincs kiút. A Führer elszánta magát és semmi sem állíthat meg minket. Ne becsülje le Angliát! - mondotta Churchill - Nagyon okos. Ha önök mindnyájunkat egy másik világháborúba taszítanak, az egész világot össze fogjuk hozni önök ellen, mint legutóbb.”²⁰ Világos beszéd volt és a lényegről szólt. Lényege abban rejlett, hogy Németország bővítheti, kiterjesztheti európai befolyását, de nem boríthatja fel az egyensúlyt anélkül, hogy ne ütközne össze Angliával. Hitler törekvései viszont arra irányultak, hogy az erőviszonyokat békés úton, de olyan mértékben változtassa meg a maga javára, amikor már a háború kockázatát is vállalhatja. 1937 végéig minden esetre sikerült elkerülnie a fegyveres összeütközést.

Eden külügyminiszter 1938. február 20-án lemondott, utóda a már említett Lord Halifax lett. A személycseréből Hitler további bátorítást merített.

Az Anschluss

1937 végére befejeződött Ausztria nemzetközi elszigetelése. Az angol kormányban az a meggyőződés kerekedett felül, hogy az Anschluss megvalósítása - előbb vagy utóbb - elkerülhetetlen, felesleges tehát újtába akadályokat gördíteni, hiszen Nagy-Britanniát az osztrák kérdés közvetlenül nem érinti. Franciaország - mint már annyiszor - nem tartotta magát egyedül elég erősnek a fellépésre, és miután Nagy-Britanniára nem támaszkodhatott, lemondott Ausztria önállóságának megvédéséről. A német-olasz közeledés megfosztotta Ausztriát Mussolini támogatásától, mely 1934-ben még elég hatásosnak bizonyult. A Duce a saját terveihez nyújtandó német támogatás reményében átengedte Ausztriát Hitlernek.

1938 elején a német kormány fokozta az Ausztriára nehezedő nyomást. Hitler személyes találkozóra hívta meg az osztrák kancellárt, aki abban a hiszemben, hogy az 1936-os szerződés végrehajtásáról lesz szó, elfogadta a meghívást és február 12-én Berchtesgadenbe utazott. A találkozó során Hitler a szemrehányások és szidalmak özönét zúdította Schuschniggra, miközben az előszobában és a folyosókon a fenyegetések súlyának növelése érdekében egyenruhás tábornokok sora várakozott. Hitler az osztrák nácik

²⁰ Churchill, im. Vol. 1. *The Second World War, The Gathering Storm*. London, Cassel 1964. 196-197. old.

számára teljes szabadságot követelt, képviselőiknek pedig kulcspozíciókat. Schuschnigg némi habozás után beadta a derekát. Seyss-Inquart, a német kormány bizalmi embere belügyminiszter lett és rajta kívül még több nyílt vagy titkos Hitler-barát kapott helyet a kormányban. Az egyidejűleg kibocsátott amnesztia még jobban megnövelte az osztrák nácik önbizalmát. Seyss-Inquart belügyminiszterré történt kinevezése után nyomban Berlinbe utazott, és Hitler előtt vázolta a csatlakozás megvalósítására vonatkozó elképzeléseit. A világsajtó „finis Austriae”-t emlegetett és az üzletembereken pánikhangulat vett erőt. Hitler február 20-i beszédében újból a birodalom határain kívül élő tízmillió német elnyomását emlegette, egy szóval sem emlékezve meg Ausztria függetlenségéről.

Ilyen körülmények között jelentette be Schuschnigg március 9-én Innsbruckban, hogy az ország függetlenségének kérdésében március 13-án népszavazásra hívja fel az osztrák népet. Hitler tudta, hogy minden áron meg kell akadályoznia a népszavazást, mert a többség minden valószínűség szerint Ausztria függetlensége mellett foglalt majd állást és elszánta magát a fegyveres beavatkozásra. Parancsot adott, hogy a hadsereg március 12-én déli 12 óráig álljon készen a bevonulásra, egyidejűleg pedig megbeszélte a Berlinben tartózkodó Glaise-Horstenau osztrák miniszterrel, hogy Ausztriában háborús hangulatot kell szítani. A belső zűrzavarra, kommunista akciókra hivatkozva Seyss-Inquart belügyminiszter a polgárháború elkerülése érdekében behívja a német csapatokat és így formális jogcímet ad Hitlernek a bevonulásra. Mindennek villámgyorsan, órák alatt kell történnie, hogy a nagyhatalmaknak ne legyen idejük a közbelépésre és ha mégis elszánnák magukat valamilyen akcióra, már kész tények fogadják őket.

Bécsbe hazatérve Glaise-Horstenau közölte Seyss-Inquarttal Hitler utasításait, majd mindketten Schuschnigghez mentek és követelték a népszavazás elhalasztását. Ellenkező esetben - mondták - a nemzeti szocialista miniszterek lemondanak, azt követően pedig sor kerül Németország fegyveres beavatkozására. A katonai előkészületekről akkor már mindenki tudomást szerzett. Schuschnigg tudta, hogy nem üres fenyegetésekkel van dolga és ugyanakkor sejtette, hogy a nyugati hatalmak beérik a szóbeli tiltakozással. Olaszország fellépésével az előzmények alapján már nem lehetett számítani. Hitler Mussolinihez mégis személyes levelet intézett és nehezen leplezett izgalommal várta a Duce választ.

Schuschnigg azt hitte, a népszavazás elnapolásával elhárítja a német beavatkozást és ezért beleegyezett annak elhalasztásába, bár tudta, hogy ez számára súlyos politikai vereséget jelent. Meghátrálása olajat öntött a német követelések tüzeire. Göring - Hitler nevében - új utasítást adott az osztrák nemzeti szocialista minisztereknek: azonnal adják be lemondásukat, követeljék Schuschnigg távozását és Seyss-Inquart kancellárrá történő kinevezését.²¹

Schuschnigg belátta, hogy elvesztette a játszmat. Bejelentette a népszavazás elhalasztását, a kormány lemondását, rádión tájékoztatta az osztrák népet lemondásának okairól, egyben pedig közölte: a hadsereg parancsot kapott, hogy ne fejtse ki ellenállást. Bejelentését az osztrák nemzeti szocialisták jeladásnak tekintették a hatalom átvételére. Alakulataik megszállták a főbb középületeket és a jelentős stratégiai pontokat. Háromnegyed kilenckor Hitler elrendelte, hogy a német hadsereg másnap hajnalban lépje át az osztrák határt, de megbízta Göringet, hogy előzőleg tegye közzé Seyss-Inquart táviratát, melyben a német csapatok bevonulását kéri. Göring nyomban megszövegezte a táviratot, majd felhívta Bécset és azt a választ kapta, hogy Seyss-Inquart egyetért a távirat szövegével. A német csapatokat behívó táviratot tehát sohasem küldték el, Hitler saját magát kérte fel a bevonulásra, amivel alighanem iskolát csinált. A XX. század története bővelkedik hasonló jellegű „behívásokban”.²² Az adott helyzetben mindenesetre elegendő fügefalevél volt az erőszak leplezésére. Este fél tizenegykor megérkezett Rómából a Hitler által várva várt üzenet arról, hogy Mussolini az osztrák kérdést lezártnak tekinti és nem kíván abba beavatkozni. Hitler az átélt izgalom hatása alatt túlárado örömmel mondott köszönetet: „Ezt sohasem fogom elfelejteni... Érti, soha, sohasem...!”

Tizenegy óra körül a vonakodó Miklós osztrák köztársasági elnök is beadta a derekát. Miután Bécsben a hatalom már amúgy is a nácik kezében volt, kinevezte Seyss-Inquartot kancellárrá. Az új kancellár azt hitte, német segítség nélkül is képes lesz a hatalmat megtartani és a bevonulás elhalasztását kérte, de Hitler azt felelte, hogy a csapatoknak kiadott parancsokat már nem lehet visszavonni. Végül is nem az osztrák kancellár személye, hanem a katonaság bevonulása volt a fontos. A német hadsereg egységei másnap hajnalban, ellenállás nélkül benyomultak Ausztria területére, míg Himmler - Hitler rendőrségének főnöke - repülőgépen különleges egységekkel kora reggel Bécsbe érkezett, hogy csírájában elfojtson minden ellenállást és egyúttal az osztrákok „spontán” lelkesedését Hitler bécsi bevonulása során megfelelően megrendezze. Seyss-Inquart Hitler elé sietett Linzbe, hogy kifejezze az új kormány hódolatát.

²¹ Kerekes, L.: *Anschluss 1938*. Bp. Akadémiai 1963. 407. old. valamint Dutch, O.: *Thus Died Austria*. London, Edward Arnold 1938. 221-2. old.

²² Nemcsak Hácha 1939. március 14-i berlini utazására gondolunk, hanem a szovjet kormány 1956 novemberében Kádárnak nyújtott „segítségére”, vagy a tizenkét évvel későbbi csehszlovákiai „testvéri” segélynyújtásra. A 1979 évi afganisztáni akciót a keserű humor már a következő viccel jellemezte: „Miért jöttök ide? kérdi az afgán határőr az orosz katonát. - Mert hívtatok? - Kicsoda hívott? - Itt hozzuk magunkkal.” (Az amerikai beavatkozásait a latin-amerikai országokban tartják számon)

Az Anschluss végrehajtásához hasonló cselekményekre a háború előtt, a háború alatt, sőt a háború befejezése óta többször került sor. Az alkalmazott módszerek leírása azt a célt szolgálta, hogy azokat most már ismertnek tekintve, a későbbi agressziókról szólva ne kelljen ismétlésekbe bocsátkozni.

A külügyminisztériumok lagymatagon reagáltak az eseményekre. Amennyiben tiltakoztak a német kormánynál, az inkább az Anschluss megvalósításának módjára, mintsem lényegére vonatkozott. Az ellenállás hiánya arra készítette Hitlert, hogy tétovázás nélkül befejezze Ausztria beolvasztását, külön államiségének megszüntetését.

Bécsben Hitlert milliós ünneplő tömeg fogadta, bevonulása valóságos diadalmenet volt. Hogyan történhetett ez? Ha a népszavazást minden áron el kellett halasztatni, mert az osztrákok többsége nem szavazott volna az Anschluss mellett, miért gyűlt össze ekkora ünneplő tömeg az osztrák fővárosban? Érzelmi tekintetben alighanem ellentétes irányú megfontolásokról volt szó. A „nagy német egység” megteremtése azokat sem hagyta közönyösen, akik egyáltalán nem kívánták Hitler és a náci párt uralmát. Április 10-én Hitler tartatott népszavazást, mely hatékony rendőri beavatkozás eredményeként 99.7%-os többséggel erősítette meg az Anschlusst. Ennyi híve biztosan nem volt a Németországhoz való csatlakozásnak, de ez az irreális szám szintén nagy jövő elé nézett, mert a későbbiek során - és nemcsak Hitler Németországában - gyakran lehetett találkozni ilyen arányú népszavazási, illetve választási eredményekkel.

A Német Birodalom az Anschluss következtében 83 000 km² területtel, hat és félmillió lakossal növekedett. Területe immár meghaladta az 1914 előtti Német Császárságét és nem 70, hanem 80 millió polgára volt. Európa megbabonázva figyelte a dilettáns festőből lett diktátort, aki a háborúban csak örvezetői rangig vitte, de aki öt év alatt egyetlen puskalövés nélkül semmivé tette a versaillesi rendszert. Sokan gondoltak ekkor arra, hogy olcsó demagógiája, hiszterikus zsidógyűlölete mögött talán mégis egy Bismarckhoz hasonlítható politikai zseni rejtőzik.

Hitler látványos sikersorozatát annak köszönhetette, - amire már történt utalás - hogy a versaillesi rendszer erősebbé tette a Német Köztársaságot, mint amilyen a Német Császárság volt. Hitler akkor került uralomra, amikor a német fölény kiegyenlítésére hivatott eszközök megrozsdásodtak, elavultak és a valóságos túlsúly hatni kezdett. A lehetőséget Hitler felismerte, ki is használta, bár több mint kétes eszközökkel. Hogy sikerei mögött igazi politikai zsenialitás rejtőzik-e és hogy a Bismarckkal való összehasonlítás megállja-e a helyét, attól függött, vajon lehetőségeinek határait is felismeri-e vagy - addigi sikereitől elvakítva - túllépi azokat?

A nagy ember - mondotta De Gaulle - egy erős jellem találkozása egy nagy alkalommal. Az alkalom 1933-ban érkezett. Németország könnyű préda volt bárki számára, aki elég erőszakos és elég gátlástalan volt ahhoz, hogy akaratát rákényszerítse - akárcsak Oroszország 1917-ben. 1933-ban már nemcsak a legyőzöttek, de a győztesek is kételkedtek a békeszerződések rendelkezéseinek helyességében. Itt volt az ideje a kártyák újbóli szétosztásának. Hitler többmillió áldozatának emlékét sérti az, aki üres hordószónoknak, vagy közönséges szélhámosnak minősíti. Olyan méretű katasztrófa elindítója, mint amilyen 1939-45 között Európára zúdult, nem lehetett átlagos képességű egyén, hanem mestere a hatalom megszerzésének és gyakorlásának, akárcsak Sztálin, akivel szemben végül alulmaradt. Olyan diktatúrát épített ki maga körül, mely felülmúlt minden addigit, mert Németország fejlettsége felülmúlta Oroszországét. A csalhatatlanságába vetett hit fölé emelte azoknak, akik szerepüket és képességeiket egészséges józansággal mérlegelték, de éppen ez a megszállottság növelte ijesztő méretűre fogyatékoságait. A világot saját előítéletein, rögeszméin keresztül látta és bár kitűnő emlékezete rengeteg adat felhalmozására tette képessé, ismeretei felületesek és hézagosak voltak. Képtelen volt rendszeres, folyamatos munkára. Kancellársága alatt végigolvasta May Károly összes munkáját, de az első időszakot leszámítva egyáltalán nem tartott kormányüléseket, noha ő lett volna a miniszterelnök. Ma is meglepődünk azon, hogy egyes kérdésekben időnként milyen világosan látott, de jóval többször döbrent meg azzal, mennyire képtelen volt a tényekből mindenki számára nyilvánvaló következtetéseket levonni. Az első esetben az események beillettek a hitleri világképbe, az utóbbiban rögeszméi megakadályozták abban, hogy az adott helyzet logikájának megfelelően cselekedjen. Miután határtalanul hitt saját zsenialitásában és miután semmiféle erkölcsi gátlása sem volt, nemcsak Németország, de egész Európa végzete lett.

Annyi bizonyos, az Anschluss-szal megdőlt a hatalmi egyensúly Közép-Európában. Valamennyi itteni állam helyzetében lényeges változás állott be, és egyúttal további változások lehetőségét - és veszélyeit - rejtette magában. A Harmadik Birodalom túlsúlya valamennyi dunavölgyi állam politikai és gazdasági önállóságát veszélyeztette - köztük természetesen Magyarországot is. Olyan lehetőség nyílt meg Németország előtt, mely más kevésbé kiéhezett nagyhatalmat is elcsábított volna. Németország befolyása nemcsak Franciaország rovására növekedett meg, hanem Olaszország kárára is. A Római Paktum - Olaszország, Ausztria és Magyarország szövetsége - elenyészett. Magyarország, amely eddig elsősorban Olaszországra támaszkodott, mostantól kezdve Németország felé kellett hogy forduljon, hiszen az döntő erővé vált Közép-Európában és most már revideálhatta Trianont is. De vajon ennek az erőnek - vagyis Hitler Németországának - nem kerekedik-e kedve arra, hogy a versaillesi rendszer felszámolása során Magyarországot is felfalja? Mi történik, ha a Führernek eszébe jut, hogy Sopron német város volt és hogy félmillió német él „judeo-magyar” elnyomás alatt?

A müncheni egyezmény

Ausztria bekebelezése elsősorban a három oldalról körülzárt Csehszlovákiát veszélyeztette. Az Ausztriába bevonuló német csapatok parancsot kaptak, hogy ne közelítsék meg a csehszlovák határt és Göring becsületszavát adta Mastný berlini csehszlovák követnek, hogy a német kormánynak békés szándékai vannak Csehszlovákia irányában. Ekkor még célszerű volt megnyugtatni az Ausztria bekebelezése miatt felbolygatott nemzetközi közvéleményt és csupán annak lecsillapodása után lehetett újabb akciót kezdeményezni.

Hitler késedelem nélkül hozzálátott Csehszlovákia felbomlasztására irányuló terveinek megvalósításához. A szudétanémet párt vezetője, Henlein Konrad, 1938. április 24-én a párt karlsbadi (Karlovy Vary) kongresszusán fogalmazta meg követeléseit. Hitler utasítása értelmében Henleinnek ezeket állandóan fokoznia kellett és azokat úgy megfogalmazni, hogy a csehszlovák kormány számára elfogadhatatlanok legyenek.

Miután Henlein mögött Hitler állt, Csehszlovákia veszélybe került és fennmaradása - a két állam közötti erőviszonyokat figyelembe véve - attól a támogatástól függött, amelyet az európai nagyhatalmak az adott helyzetben Csehszlovákiának nyújtanak. Bonnet francia külügyminiszter azon a véleményen volt, hogy Franciaország a Rajna vidék megszállásakor elszalasztotta az utolsó kedvező alkalmat Hitler megfékezésére. Azóta az erőviszonyok Németország javára tolódtak el és Franciaország nem képes katonailag szembeszállni Németországgal. A Szovjetunióval való együttműködésre Bonnet nem gondolt, a három országot összekötő kölcsönös segélynyújtási egyezmény pedig feledésbe merült.

1938 májusa a válság elmélyülésének jegyében telt el. Németország hadgyakorlat ürügyén fegyveres erőinek jelentékeny részét Csehszlovákia körül összpontosította, amire a csehszlovák kormány katonai intézkedésekkel válaszolt. London és Párizs egyaránt a megegyezés lehetőségét kereste, de Hitler is jónak látta, hogy csökkentse a feszültséget. Szárnysegédjét félhivatalos megbeszélések végett Londonba küldte és egyben utasította Henleint a csehszlovák kormánnyal való tárgyalások folytatására, mert remélte, hogy angol közvetítéssel békés úton elérheti azt, aminek fegyverrel való megszerzése túlságosan kockázatosnak tűnt.

Nem számított rosszul. Chamberlain augusztus első napjaiban megbízta Runciman lordot, hogy közvetítsen a csehszlovák kormány és a szudétanémet vezetők között, de a lord megbízatása valójában arra irányult, hogy rábeszélje a csehszlovák kormányt, törődjön bele a Szudéta-vidék elszakadásába. Henlein ugyanis most már azt követelte, hogy a Szudéta-vidék feltétel nélkül csatlakozzon a Német Birodalomhoz. A Runciman-küldetés lehetővé tette, hogy a szudétanémet területek leválása pártatlan közvetítő javaslatának tűnjön.

A nyilvánosságnak szánt megnyilatkozások egyelőre az európai status quo fenntartásáról, minden erőszakos területváltozás elutasításáról szóltak. Ezt sugalta Anglia világhatalmi állásának évszázados presztízse, a háborús győzelem emléke, míg a frissen felfegyverzett Németország ereje még problematikusnak tűnt. Egy nagyarányú fegyveres összeütközés esetén győzelmi esélyeit nem sokra becsülték.

Augusztus 22-én Horthy kormányzó hivatalos látogatásra Németországba érkezett. Kíséretében volt Imrédy Béla miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter, Rátz Jenő honvédelmi miniszter és még mások. Német részről mindent megtettek, hogy a látogatás látványos külsőségek között bonyolódjon le. A kielikikötőben bemutatták a hadiflotta új, korszerű egységeit, majd vízre bocsátották a Prinz Eugen nevű cirkálót, amelynek a kormányzó felesége lett a névadója. A pezsgős palack nyomban szétduzzant, amikor a hajó falához csapódott, de a megbeszélések a kitűnő rendezés dacára egyik fél számára sem alakultak kedvezően. Az egyetértés hiányzott, megállapodásra nem került sor.

Hitler és Ribbentrop arra akarták rávenni a magyar vezetőket, hogy Németországgal együtt, sőt valójában azt megelőzően támadják meg Csehszlovákiát. Németország Magyarország segítségére sietne, bekebelezné a cseh-morva tartományokat, Magyarország pedig jutalmul megkapná a trianoni békeszerződés által Csehszlovákiához csatolt területeket.

A magyar kormány fenntartotta ugyan a magyar-csehszlovák határ revíziójára vonatkozó igényét, de nem akart ennek érdekében kockázatos kalandokba bocsátkozni. Óvakodott tehát attól, hogy egyértelműen elkötelezze magát Németország mellett. Katonailag az ország teljesen készületlen volt, hiszen a Győrben meghirdetett fegyverkezési program megvalósítása a kezdeteknél tartott. Jugoszlávia és Románia semlegességében sem lehetett biztos, vagyis a háta és az oldala fedezetlen maradt. Attól is tartott a kormány, hogy Hitler cserbenhagyja, miután beugratta egy Csehszlovákia elleni katonai akcióba. Óvatosságának legfőbb oka azonban az volt, hogy feltételezte, Anglia és Franciaország nem tűri el

Csehszlovákia megtámadását, márpedig egy Anglia által vezetett koalícióval szemben Hitlernek nem adott győzelmi esélyt.²³

Legalább is ez derült ki a helgolandi utazás során Hitler és Horthy megbeszéléseiből. A kormányzó óvta a Führert egy Anglia elleni háborútól és olyan meggyőződéssel ecsetelte az angol flotta legyőzhetetlenségét, hogy Hitler türelmét veszítve rákiáltott: „Ostobaság! Hallgasson!”, mire Horthy sértődötten megszakította a társalgást. Előzetesen német tisztek is arra kérték, próbálja meg visszatartani Hitlert a háborútól.

A hangulatot elsősorban a kisantant-államok és Magyarország képviselőinek bledi tanácskozásairól kiadott közlemény rontotta el, amely éppen a találkozó során vált ismertté. A közlemény szerint ugyanis a tárgyalások „lehetővé tettek olyan megállapodásokat, amelyek az erőszak alkalmazásáról való kölcsönös lemondást foglalják magukba Magyarország és a Kisantant államai között és a három állam részéről Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismerését. Bizonyos más kérdéseket a tárgyalások során, amelyeket azért folytattak, hogy megtisztítsák a terepet Magyarország és a Kisantant három állama közötti jószomszédi kapcsolatok fejlesztése érdekében, még nem sikerült megoldani és ezért a szóban forgó egyezmények közzétételére nem került sor.”

A világsajtó a bledi tárgyalásokat úgy értékelte, mint Magyarország és a Kisantant kibékülését. Egy angol újság éppenséggel „a Kisantant kibővült” címmel közölt tudósítást Bledből. A hírek tehát ugyancsak felbőszítették Hitlert és Ribbentropot. „Az egyezménnyel - förmedt az utóbbi Kánya külügyminiszterre - Magyarország elzárta a beavatkozás lehetőségét Csehszlovákia ügyeibe és erkölcsileg megnehezítette, hogy Jugoszlávia cserbenhagyja a cseheket... Magyarország elhatárolta magát a német-cseh politikai konfliktustól és ténylegesen feladta revíziós politikáját, mert az aki nem segít, üres kézzel távozik.”²⁴

A közlemény szövege - nem vitában és nem véletlenül - kétértelmű volt, eltérő értelmezésekre adott lehetőséget. A kisantant-államok szóvivői az egyik lehetséges változatot hangoztatták, nevezetesen azt, hogy elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, Magyarország pedig lemondott velük szemben az erőszak alkalmazásáról, akárcsak a kisantant-államok Magyarországgal szemben. (Ezt persze azért tették, hogy a magyar-német találkozót megzavarják) A Kánya által adott értelmezés szerint viszont a megállapodás érvénye a tárgyalás alatt álló egyéb kérdésekben való előrehaladástól függött. Magyarország kielégítőnek nyilvánította a magyar kisebbség helyzetét Romániában és Jugoszláviában, de nem találta megfelelőnek Csehszlovákia viszonylatában. Ez utóbbival szemben tehát nem kötötte meg a kezét, míg Jugoszlávia és Románia felé biztosította magát. A helgolandi hajóút során erről próbálta meggyőzni Ribbentropot, de sikertelenül. Miután bosszantotta a nálánál sokkal fiatalabb német külügyminiszter arroganciája, nem állhatta meg, hogy egy hosszas magyarázat után meg ne jegyezze: „Vielleicht hat das jetzt sogar der Herr Ribbentrop verstanden”. (Talán ezt most már Ribbentrop úr is megértette). Ez sértő volt, Ribbentrop nem is bocsátotta meg soha és ha utóbb magyarokkal tárgyalt, nehezen leplezte ellenszenvét. Kis állam minisztere nem engedhet meg magának ilyen megjegyzést, ha nagyhatalom képviselőjével tárgyal, bármi legyen a személyes véleménye.

A tárgyalások azonban a rossz kezdet dacára nem szakadtak meg. Hitler Imrédy és Rátz Jenő előtt megismételte ajánlatait, kilátásba helyezve a Trianonban Csehszlovákiának jutott terület egészének visszaadását. Kitérő válaszokat kapott - Magyarország nincs katonailag felkészülve, tehát nem kockáztathatja meg Csehszlovákia megtámadását saját hátbatámadásának veszélye nélkül és főleg a kezdeményezést nem vállalhatja. Ugyanakkor magyar részről hangsúlyozták, hogy az elutasítás nem feltétlen. A nyugati hatalmak fellépésétől függően nyitva hagyták egy későbbi akció lehetőségét, amikor már tudni fogják, hányadán áll a vásár. Korszerű hadi anyagot és felszerelést kértek és azt, hogy a két vezérkar közvetlen megbeszéléseket folytathasson egymással. Kilátásba helyezték, hogy lehetővé teszik sérült német gépek leszállását magyar repülőtereken és azok megjavítását.

Ez Hitlernek nyilvánvalóan kevés volt, de nem erőltette a dolgot, mert terveit nem kizárólag arra alapozta, hogy Magyarország kaparja ki számára a gesztenyét. A magyar vezetők viszont minden óvatosságuk mellett láthatták, hogy Németország az egyetlen hatalom, mely a trianoni határok revíziójáról tárgyalni hajlandó. Az angol közvéleményt egy kicsiny töredék kivételével nem érdekelte az önrendelkezési jog elve és annak alkalmazása, bármennyit is hivatkoztak rá. Egy brit szerző szerint két irányzat volt. Az egyik „etikai posztulátumnak tekintette, hogy Csehszlovákia megőrizzen minden hüvelyknyi megszerzett területet, bármi legyen is lakóinak kívánsága és Lengyelországot meg Magyarországot erkölcsi hullának tekintette, amiért nem mondanak le saját igényeikről, hogy a csehekkel vállaljanak közösséget a németek ellenében, a másik irányt a realisták alkották, akiket csak az érdekelt, hogy elkerüljék a konfliktusokat és

²³ Ld. Lajos, I.: *Németország győzelmi esélyei a katonai szakirodalom tükrében*. Pécs. Dunántúl Ny. 1938. Borítólapja miatt csak „Szürke könyv”-nek hívták. Tudomásom szerint az egyetlen bölcsészdoktori értekezés, mely az év legnagyobb könyvsikere lett. Az én példányom a 38-40 000 sorozatból való. Szerzőjét a németek 1944. március 19. után deportálták, túlélte, az oroszok pedig 1947. elején vitték el. A Gulagról többé nem került elő.

²⁴ Ld. Horthy im. 211-2. old., Macartney, C.A. *October Fifteenth* I. köt. 239-242. oldalak, Pritz, P.: *A kieli találkozó*. In: *Magyar Diplomácia a két háború között*. Bp, MTT, 1995. 291. és köv. old.

nem törődtek olyan követelésekkel, amelyeket nem támogatott erőszakkal való fenyegetés." A Foreign Office-nek a magyar megkeresésekre adott válaszai semmitmondóak voltak, türelemre intettek anélkül, hogy bármiféle ígéretet tartalmaztak volna.

A németországi látogatás alkalmával tanúsított magyar óvatosság indokoltsága Anglia és Franciaország további magatartásán múlott, vagyis azon, hogy a két nagyhatalom hajlandó-e Csehszlovákia érdekében határozott fellépésre? Ha nem, Magyarországnak nincs oka arra, hogy revíziós igényeiről lemondjon. Imrédynek rövidesen kétségei támadtak az iránt, vajon helyes volt-e az óvatosság és nem kellett volna-e egyértelműen Németország oldalára állni? Az elszalasztott nagy lehetőség fantomja politikai gondolkodását hátralévő éveiben teljesen megzavarta.²⁵

Szeptember 12-én Hitler rendkívül éles beszédben támadta a csehszlovák kormányt és személy szerint Beneš, kijelentve, hogy nem tűrheti tovább a hárommillió német elnyomását. Másnap a szudétanémet vezetők megszakították a csehszlovák kormánnyal folytatott tárgyalásokat. A háború kirobbanásának veszélye közvetlenül a küszöbön állt, ami a német hadvezetést nagy aggodalommal töltötte el. A vezérkar egyes tagjai előkészületeket tettek Hitler és a német kormány tagjainak letartóztatására, hogy a veszélyt az utolsó pillanatban elhárítsák.

Chamberlain a kiélezett helyzetben az engedmények útját választotta. Szeptember 15-én személyesen kereste fel Hitlert Berchtesgadenben, aki az önrendelkezési jogra való hivatkozással a szudétanémet területeknek Németországhoz való csatolását követelte. Chamberlain hazatérve a francia miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel tárgyalt. Hivatkozott Runciman jelentésére, aki a szudétanémetek által lakott területek elcsatolását javasolta és a francia miniszterekkel együtt olyan tervezetet dolgozott ki, amely szerint Csehszlovákia német többségű területeit Németországhoz kell csatolni. A végrehajtás módjait nemzeti bizottságnak kellett volna kidolgoznia. Csehszlovákia nem német kisebbségeiről – köztük a magyarokról – érdemben nem esett szó.

Chamberlain berchtesgadeni utazásának híre bombaként robbant Budapesten és persze másutt is. Kiderült, hogy Anglia Csehszlovákia kedvéért nem vállalja a konfrontációt és a magyar kormány alighanem eltűlozta az óvatosságot. Ennek folytatása azzal a kockázattal járt, hogy Magyarország elszalasztja a kedvező alkalmat a felvidéki magyarság helyzetének rendezésére. Budapest bátorítást kapott Mussoliniktól és erélyes fellépésre ösztönözték a lengyelek is a közös magyar-lengyel határ megteremtése érdekében, no meg saját területi követeléseik (Teschen-Cieszyn) érvényesítése végett. A magyar (és a lengyel) követek jegyzéket adtak át Párizsban és Londonban arról, hogy ragaszkodnak az egyenlő elbánás elvéhez, vagyis ahhoz, hogy a magyar és a lengyel kisebbségek ügyét ugyanúgy oldják meg, mint a németekét. A kardcsörtetés azonban elmaradt.

A csehszlovák kormány szeptember 21-én beleegyezett a Runciman jelentésben foglaltak elfogadásába, vagyis a szudétanémet-területek átengedésébe, de Beneš ez alkalommal nemcsak arra kérte Franciaországot, hogy ellenezze a lengyel és a magyar követeléseket, amelyek kétségbeesésbe kergetnék a cseh népet és háborúhoz vezetnének. Azt is hangoztatta, hogy a Runciman-jelentésben foglaltak elfogadásával az angol és a francia garancia a megmaradt csehszlovák területeket illetően máris hatályba lépett.

Ez távolról sem volt így. Hitler jól látta, hogy a vas tüzes, tehát tovább kell ütnie. Meg kell ragadnia az alkalmat követeléseinek növelésére, mert igazi célja Csehszlovákia felbomlasztása volt. Magához rendelte tehát Imrédyt és Kányát valamint Lipsky berlini lengyel nagykövetet, akik 20-án meg is jelentek Berchtesgadenben. Nemcsak arra akarta rávenni őket, hogy határozottabban terjesszék elő követeléseiket, amelyek a német feljegyzésekből kitűnően Szlovákia és Kárpátalja egészére kiterjeszthetők lettek volna, hanem arra is, hogy zavargásokat, fegyveres akciókat kezdeményezzenek, hogy ezzel módot adjanak Hitlernek a beavatkozásra „rendcsinálás” ürügyén. A magyar kormány aktivitása azonban messze elmaradt attól, amit Hitler várt tőle és amit azután a később igen éles formában szemére is vetett. Nem tört ki felkelés, nem voltak zavargások sem a magyarlakta területeken, sem másutt. Ami a magyar követeléseket illeti, ezek abban összegezhetők, hogy a magyarlakta területeket vissza kell csatolni az anyaországhoz, a szlovákok és ruszinok önrendelkezési jogát pedig biztosítani kell. Ez a szlovák illetve a rutén területekről való lemondást is magába foglalta a realitások józan elismeréseként. A szlovákok körében nem mutatkozott hajlandóság a Magyarországhoz való csatlakozásra. Csehszlovákia az adott időpontban nem volt felbomlasztható.

Amikor Hitler szeptember 23-án Godesbergben ismét találkozott Chamberlannel, az általa német jellegűnek tekintett területek feltétlen átadását követelte október 1-ig, és pedig minden nemzetközi bizottság közreműködése nélkül, a vegyes lakosságú területeken pedig népszavazás megtartását. Hozzátette, hogy a lengyel és a magyar követeléseket is ki kell elégíteni. Ez több volt, mint amit eredetileg kért, de nagy

²⁵ A sikeres pénzügyi szakember a politika ingoványos területén nem mozgott otthonosan, ahol pedig minden áron érvényesülni akart. Kudarcai csak növelték becsvágyát. Az a körülmény, hogy Hitler kielégítő ajánlatát annak idején nem fogadta el, arra készítette, hogy a német vonal egyre hívebb követésével újra „helyzetbe hozza” magát, azután, hogy miniszterelnökségéről le kellett mondania és a jobboldali ellenzék egyik vezére lett. Savonarolára emlékeztető aszketikus arcéle sohasem vált népszerűvé. Hívei voltak, tömegei nem.

bánatára nem mehetett túl az etnikai elven és így a kérdés békés megoldásának a lehetősége még nem tűnt el.

Chamberlain csalódottan tért vissza Londonba. Prágában új kormány alakult, mely a szeptember 23-i német követeléseket elfogadhatatlanoknak minősítette és mozgósította a haderőt. Franciaország is részleges mozgósítást rendelt el, sőt az angol flottát is hadikészültségbe helyezték. 26-án Hitler újabb fenyegető beszédet mondott. A szudéta-vidékkel kapcsolatosan kijelentette: „Ez az utolsó területi követelésem Európában”. A kölcsönös fenyegetőzések mögött tovább folytak az alkudozások. A közvetítő szerepe ezúttal Mussolininek jutott, akinek kérésére Hitler 48 órával elhalasztotta az általános mozgósítást és meghívta Chamberlaint, valamint Daladiert és természetesen Mussolinit Münchenbe. Az a kérdés, hogy Hitler már ekkor el volt-e szánva a háborúra, vagy pedig blöffölt, bajosan dönthető el. Céljainak egy részét mindenesetre elérte.

Szeptember 29-én a késő esti órákban ült össze a négyhatalmi találkozó, amelynek döntése kihatott nemcsak Csehszlovákia, hanem Közép-Európa többi államának a sorsára is. A rövid ideig tartó tárgyalások azzal végződtek, hogy a konferencia résztvevői - jelentéktelen módosításokkal - elfogadták a szeptember 23-i német javaslat pontjait. A müncheni egyezmény úgy rendelkezett, hogy a német csapatok október 1-e és 10-e között fokozatosan megszállják a Hitler által követelt és a négy nagyhatalom által németnek elismert területeket, néhány körzetben népszavazást tartanak, a végleges határok kijelölését pedig nemzetközi bizottság végzi. Az egyezmény függeléké értelmében a francia és az angol kormány garantálja a maradék Csehszlovákia területi épségét, a lengyel és a magyar kisebbségek kérdésének megoldása után pedig Németország és Olaszország is szavatosságot vállal Csehszlovákiáért. Amennyiben Csehszlovákiában élő lengyelek és magyarok problémáját az érdekelt kormányok három hónapon belül nem tudják rendezni, a kérdést a négy nagyhatalom újabb értekezleten fogja megvitatni.

A müncheni egyezménynek óriási irodalma van. Az erőviszonyok - mondják az egyezmény elítélői (ők vannak többen!) - 1938-ban kedvezőbbek voltak az angolok és a franciák számára, mint egy évvel később, tehát akkor kellett volna felvenni a harcot és nem 1939 szeptemberében. Csehszlovákia 35 hadosztálya jelentős tényező volt a vezérkarok számításaiban és kitűnő hadiipara nem különben, de az ország lakosságának közel a fele ellenségesen vagy közönyösen viszonyult a csehszlovák államhoz. Az ő fiaik aligha lettek volna hajlandók meghalni érte. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének 25 év előtti példája azt mutatta, hogy a lakosságot megosztó politikai ellentétek egy haderő katonai értékét alaposan leszállítják.

Münchenről Churchill azt mondta: „Anglia a háború és a székény között választhatott. Államférfiai a székényt választották, hogy utána mégis megkapják a háborút.”²⁶ Jó jónak bizonyult, de nyomban felmerül a kérdés: „Ha Anglia a háborút választja, elkerülheti a székényt?” (Ti. szövetségesének cserben hagyását) A teheráni, a moszkvai és a jaltai tárgyalások majd választ adnak erre. München nem önmagában volt székény (a szudétanémetek többsége valóban nem akart Csehszlovákiához tartozni), székényletessé későbbi esemény, az önrendelkezési jog minden addiginál súlyosabb megsértése miatt vált.

Székény ide, székény oda, a Münchenből hazatérő Chamberlaint - akárcsak Párizsban Daladiert - lelkes, ünneplő tömeg fogadta. A gépből leszálló miniszterelnök egy papírlapot lobogtatott, melyet a Szudéta-vidék elcsatolására vonatkozó egyezménnyel egyidejűleg írt alá Hitlerrel és amelyen szó szerint a következő állt:

„Egyek vagyunk annak megítélésében, hogy a német-angol kapcsolatok kérdése igen fontos mindkét ország és Európa számára. A tegnap este aláírt egyezményt és a német-angol flottaegyezményt népeink azon kívánsága jelképének tekintjük, hogy soha többé nem viselnek háborút egymás ellen.”

Chamberlain sokra becsülte a közös nyilatkozatot, mert Németország megelégedettségének, jóllakottságának jeleként fogta fel. Ezért emelte magasra az őt ünneplő emberek előtt. Azt hitte, Németországnak nem lévén több oka Versailles-ra hivatkozva az igazságtalan rendelkezések orvoslását követelni, jóllakotva és megnyugodva az európai béke megőrzőjévé válik. Elgondolása mindannak fényében, ami azután történt, tévesnek, sőt nevetségesnek tűnik, de 1938 szeptemberében nem látszott annak és mindenesetre jobb megoldásnak a háborúnál.

- Mi a biztosíték? - kérdezte Daladier annak idején Chamberlaintól. A biztosíték a népek önrendelkezési jogának elve lett volna, mely az államok számára világos és egyértelmű elhatárolódást jelent. Nem volt kétséges, hogy a szudétanémetek - németek, de az is, hogy a csehek nem azok, s hogy a németek német, a csehek pedig cseh államban akarnak élni. Ez pedig - ha az önrendelkezési jogot komolyan veszik - új, szilárd határokat biztosít.

Franciaország hasonló megállapodásra törekedett Németországgal, mint Anglia. December 6-án Párizsban Bonnet és Ribbentrop közös nyilatkozatot írt alá, amelynek értelmében a két kormány kötelezte

²⁶ 1938. november 17-én Churchill kijelentette: „By this time next year we shall know whether the Prime Minister's view of Herr Hitler and the German Nazi Party is right or wrong. By this time next year we shall know whether the policy appeared or whether it has only stimulated a more ferocious appetite”. Churchill im. Vol.1. *The Gathering Storm*. 295. old.

magát jószomszédi viszony kialakítására és ünnepélyes formában véglegesnek ismerte el a két ország közötti határokat. Harmadik államokkal fennálló kapcsolataik érintetlenül hagyása mellett kötelezték magukat arra, hogy kapcsolatban maradnak egymással a mindkét országot érdeklő kérdéseket illetően és kölcsönös konzultációt folytatnak abban az esetben, ha a kérdések további fejlődése nemzetközi bonyodalmakhoz vezetne.

Rövidesen kiderült, hogy a két megállapodást Hitler miként értelmezte, de előbb a lengyel és a magyar igények érvényesítéséről kell szólni.

Az első bécsi döntés

A négy nagyhatalom müncheni egyezményéhez csatolt nyilatkozat megnyitotta Magyarország számára a trianoni békeszerződés két évtizeden át hirdetett revíziójának gyakorlati lehetőségét. Elismerte, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete nemzetközi probléma, amelyet ha közvetlen tárgyalások útján nem sikerül megoldani, maguk a müncheni egyezmény aláírói fogják rendezni. A nyilatkozat nem szólt arról, hogy a rendezésnek területátcsatolás formájában kell végbemennie, de miután a német kisebbség problémáját az általuk lakott területnek a Német Birodalomhoz való csatolásával oldották meg, nyilvánvaló volt, hogy a lengyel és a magyar kisebbség kérdését hasonló módon kell rendezni.

A lengyel kormány nem késlekedett, hanem rögtön másnap ultimátumban követelte Teschent (Ciesyn) amelyet a csehszlovák hatóságok október 2-án és 3-án át is adtak a lengyeleknek, míg a freistadi körzet átadására október 10-én került sor.

Politikai szimpátiák vagy antipátiák alaposan megrövidítik az emberek emlékezetét. Csehszlovákia katasztrófájánál sokak szerint ugyanis hullarablók jelentek meg, elfeledkezve arról, hogy az említett „hullarablókkal” szemben nem is olyan régen Csehszlovákia lépett fel hullarablói szerepkörben. Teschent akkor szállta meg, amikor a Vörös Hadsereg Varsó előtt állt. 1918-ban a magyar állam összeomlását követően Beneš nem habozott, hogy a cseh fennhatóságot tisztán magyarlakta területekre kiterjessze, amikor erre lehetősége nyílt. Erre emlékezve a magyar közvélemény számára teljesen elfogadhatatlan lett volna, - bármennyire is tartott a német túlsúlytól - hogy ne használja ki a kedvező alkalmat a felvidéki magyarok visszacsatolására.

Az ország politikailag és katonailag felkészületlenül állt a revízió feladata előtt. Húsz éven át a határok legkisebb módosítása is lehetetlennek tűnt. A magyar hadsereg nem volt komoly erő. Létszámát 35 ezerre nemrég bővítették, felszerelése zömében 1918 előtti ócskaságokból állt, míg a csehszlovák hadsereg fegyverzete igen jónak volt mondható. A magyar kormány tehát nem érvényesíthette követeléseit a lengyelek módjára - márcsak Jugoszlávia és Románia bizonytalan magatartása miatt sem - hanem tárgyalásokra kényszerült. A müncheni nyilatkozatban csak a magyar (és a lengyel) kisebbségről volt szó, a szlovákokról, a ruszinokról nem. A Kárpátok ormai helyett tehát a trianoni határt kísérő hol szélesebb, hol keskenyebb területsávról kellett tárgyalni, amelynek visszaszerzése - bármily nagy eredmény is volt önmagában - csalódást jelentett azoknak, akiknek Hitler nemrég az egész Felvidéket ígérte.

A történelmi Magyarország helyreállítása nemcsak a románok és a szerbek, de a szlovákok és a horvátok ellenállásába kellett, hogy ütközzön. A meglévő cseh-szlovák ellentétekből nem lehetett a szlovákok „visszatérési” vágyára következtetni, hiszen felfogásuk szerint a csehek csak azt folytatták, amit a magyarok 1918-ban abbahagytak: a szlovákok elnyomását. A cseh és a magyar uralom egyaránt rossz, egyiket sem akarják a másikkal felváltani. Az igazi cél - miként minden nemzetnél - a szlovákok esetében is a teljes függetlenség, ha ennek lehetősége kirajzolódik.

Október 6-án a szlovák vezetők zsolnai összejövetelükön állást foglaltak a Csehszlovák Köztársaságon belüli teljes önkormányzat mellett. A döntés az in integrum restitutio gondolatának végét jelentette. Nem volt olyan szlovák politikai párt, csoport vagy tényező, mely a Magyarországhoz való csatlakozást választotta volna. Esterházy János október 10-én kijelentette: „Teljes tévedés lenne Szlovákia visszacsatolásának megkísérlése.”

Prága a Budapesttel való vita hálátlan feladatát könnyű szívvel hárította a szlovákok vállára. A két évtizedes magyar-cseh ellentét ezzel egy csapásra magyar-szlovák ellentétté változott. A németellenes politika jegyében stratégiai szempontok alapján megvont határ - a Duna-vonal - jelentős magyarlakta területeket csatolt Szlovákiához. Ez volt a nászajándék a csehek és a szlovákok házasságához! Senki sem mond le szívesen arról, amit egyszer - mindegy, milyen címen - megszerzett. A néprajzi elvek szerinti határ elfogadása már fájdalmas áldozatnak tűnt a szlovákok számára.

A magyar-szlovák nyelvhatár az utolsó kétszáz év folyamán nem sokat változott és néhány rövid szakasztól eltekintve, mint például Érsekújvártól északra vagy Kassától délre, határozottan és egyértelműen kirajzolódott. Az igazi problémát nem ezek a szakaszok jelentették, hanem a néprajzi határ mentén fekvő városok hovatartozásának megállapítása. A sok esetben német alapítású helységek a XVIII. század folyamán elszlovákosodtak, hogy 1867 és 1910 között gyors ütemben magyarosodjanak és a háború előtt

valamennyinek magyar többsége volt. Ezt a többségüket azonban a csehszlovák népszámlálások során kevés kivétellel elvesztették. A legfontosabb és egyben legjellemzőbb példaként álljanak itt Kassa adatai:²⁷

Időpont:	szlovák	magyar	német
	aránya (%)		
1880	40	38	16
1890	38	49	13
1900	23	65	9
1910	15	70	7
1919	49	38	-
1921	62	22	-
1930	66	18	-
1938	16	77	4

A meglepő adatokat csak részben magyarázza az, hogy a város lakossága 1851-ben 13 000 fő volt és 1910-ben 40 000-re, 1930-ban pedig 70 000 főre növekedett, tehát nagyarányú bevándorlás folyt, ami a lakosság nemzetiségi megoszlását is módosította. Közrejátszott bennük a népszámlálást lebonyolító államhatalomnak a népszámlálási biztosok részére adott bizalmas utasítása is. Prága 1930-ban Kassát minden áron csehszlováknak, a magyar kormány viszont 1938-ban magyarnak akarta látni - és láttatni. 1930-ban a kassai magyarok száma kétségtelenül több volt 18%-nál, 1938-ban pedig a szlovákoké 16%-nál. Hogy ténylegesen mennyi, arra a helyi választások eredményei adnak útbaigazítást. Az ún. magyar pártok képviselői általában a szavazatok 30-40%-át szerezték meg, vagyis kétszer annyit, amennyi a népszámlálások szerint a magyar nemzetiségű polgárok arányszáma volt. A harmadik tényező talán a legfontosabb: Kassa lakosságának nagy része valószínűleg kétnyelvű volt és ennek folytán ugyanolyan joggal vallhatta magát magyarnak, mint szlováknak, aszerint, hogy politikailag melyik nemzet vonzása volt erősebb.

1938. október 9-én került sor Komáromban az első tanácskozásra a magyar és a szlovák küldöttség között. A megbeszélések feszült légkörben kezdődtek. A magyar kormány ideges és türelmetlen volt - érezte, hogy az idő ellene dolgozik - míg a szlovákok - ez a tárgyalásokról készített feljegyzésekből világosan kitűnik - elsősorban időnyerésre törekedtek, hogy ezalatt a most már föderatív Cseh-Szlovákia megszilárdulhasson és külpolitikai helyzete rendeződjék. München utáni politikájában ugyanis gyökeres fordulat történt, Prága következetes német orientációval próbálta fennmaradását biztosítani és a remélt német támogatással az elkerülhetetlen területi áldozatokat a minimumra csökkenteni.

A tárgyalások során mindenesetre sikerült lpolyság és - némi huzavona után - Sátoraljaújgyártelep átadásában megegyezni. Az ellentétek azonban egyre élesebbekké váltak. A magyar követelések az 1910-es népszámlálásra épültek és az 1910-ben magyar többségűnek bizonyult 14 106 km²-re terjedtek ki, s szlovák részről bajosan voltak elfogadhatók. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint ugyanis a magyarok által követelt terület 1 346 010 lakosából mindössze 678 000, azaz alig 50% volt magyar és magába foglalta Szlovákia fővárosát, Pozsonyt, az ősi morva múlt legendás helyét, Nyitrát és a szlovák nyelvterületen belül fekvő és 1918 után elszlovákosodott Kassát. Azoknak azonban, akik a magyar követeléseket túlzottnak tartják, nem szabad elfeledkezniük arról, hogy a világot nem Trianonban teremtették. A magyar revizionizmus előzménye az utódállamok etnikailag indokolatlan területszerzése. A cseh, a román és a szerb kormány 1918-20-as magatartásában nem lehetett semmiféle önmérsékletet felfedezni és a legcsekélyebb hajlandóságot sem az alapvető magyar érdekek figyelembe vételére. Mindent akartak, amit a kedvező körülmények között elérhettek, sőt annál is többet. Szerencséjükre tartós politikai konjunktúra során tették ezt, míg a magyar kormány olyan hullám taraján evezett, amely gyorsan levonult.

Október 13-án folytatódott a komáromi tárgyalások. A szlovák küldöttség egymást követően három javaslatot tett: 1. Autonómia a magyar kisebbség számára Cseh-Szlovákia keretein belül. 2. A Csallóköz

²⁷ Ld. Sveton, J.: *Die Slovaken in Ungarn*. Bratislava-Pressburg. Die Slovakische Rundschau V. 1943. 151. old. A könyv egyébként az első bécsi döntés revíziója érdekében és a német körök befolyásolása végett íródott, amit alcíme is jelez „Beitrag zur Frage der statistischen Madjarisierung”, de adataiból kiderül, hogy statisztikai csehszlovákosítás, ill. szlovákosítás is volt.

átadása éspedig 1840 km² 105 000 lakossal. 3. Déli területsáv átengedése 5400 km² kiterjedésben 350 000 lakossal.

Kánya és Teleki véleménye szerint a szlovákok harmadik javaslata nem volt az utolsó szavuk, de Imrédy türelmetlen volt, megszakította a tárgyalásokat és ezzel elmulasztotta, hogy a rutén vezetőkkel kapcsolatokat teremthessen. Elhatározta, hogy a négy müncheni nagyhatalomhoz fordul, de gyakorlatilag csak kettő támogatását kereste.

Október 14-én Darányi Hitlerhez, Csáky Rómába utazott. A négyhatalmi konferencia gondolatát német részről elutasították. Darányi a német támogatás elnyerése érdekében különböző engedményeket helyezett kilátásba - így pl. a csatlakozást az Antikomintern Paktumhoz, a Nemzetek Szövetségéből való kilépést - és sikerült a magyarellenes beállítottságú német vezetőket kissé áthangolnia. Darányi Ribbentroppal közölte a magyar követelések minimumát, de Ribbentrop a magyar álláspont rögzítésénél Kassát vitathatónak, Ungvárt és Munkácsot Csehszlovákiához tartozandónak rajzolta, ami annak meglehetősen önkényes értelmezése volt.

Ribbentrop október 19-én Münchenben Tisóval, Durčanskýval és - a ruszinok képviselőjében megjelent Bačinskyval tárgyalt. A megbeszélések folyamán rögzítették azokat a területi engedményeket, amelyeket csehszlovák részről hajlandók voltak megtenni. Ezek lényegében magukba foglalták a kompakt magyar területeket, a nyelvhatár mentén fekvő és a magyar kormány által követelt városok nélkül. Ribbentrop utasította a tárgyalásokon résztvevő Erdmannsdorff budapesti német követet, hogy a csehszlovákok új javaslatát a magyar kormány tudomására hozza azzal a megjegyzéssel, hogy az „kimeríti Németország közvetítési lehetőségeit.” Az újabb javaslat 11 3000 km²-re és kb. 950 000 lakosra vonatkozott.

Erdmannsdorff a javaslatot másnap Budapesten átadta Kányának, ugyanakkor pedig Chvalkovský csehszlovák külügyminiszter a prágai magyar követnek javasolta a közvetlen tárgyalások felvételét az új ajánlat alapján lehetőleg Bécsben. A magyar kormány hajlandó volt lemondani Pozsonyról és Nyitráról, valamint e két város közvetlen környékéről, de Kassához, Ungvárhoz és Munkácshoz ragaszkodott. Miután ezeket illetően engedményekre nem számíthatott, nem akart közvetlen tárgyalásokba bocsátkozni. Kánya a berlini magyar követhez intézett utasításában azt javasolta, hogy a követ saját eszméjeként vesse fel, vajon Németország hajlandó lenne-e Olaszországgal együtt elvállalni a döntőbíró szerepét. Hasonló értelmű utasítás ment a római magyar követhez, azzal az eltéréssel, hogy a határ keleti szakaszának megállapításába, mint közvetlenül érdekelt államot, Lengyelországot is be kellene kapcsolni.

Ez volt a felvidéki magyarság sorsának és egyúttal a magyar-szlovák kapcsolatok történetének végzetes fordulata. A cseh-szlovák részről átadásra javasolt terület szinte hajszálra megegyezett azzal, amelyet az 1946-os párizsi békekonferencián magyar részről történelmi adatok alapján „magyar etnikai tömbnek” neveztek és alig tért el a minimális magyar követelésektől. Vitás lényegében Kassa, Ungvár és Munkács hovatarozása maradt. A két utóbbi város helyzetének rendezése szorosan összefüggött Kárpátalja problémájával és a magyar kormány nem vitatható magyar jellegük miatt ragaszkodott hozzájuk, hanem azért, mert remélte, hogy átcsatolásuk egész Kárpátalja visszatérését vonja maga után. Kárpátalja azonban túlment a müncheni egyezmény által megvont kereteken, vagyis az etnikailag megalapozott magyar igényeken. A nemzetközi közvélemény tudomásul vette a magyar területek visszacsatolásának jogosságát, de elutasította szláv területek annexióját - a lengyelek és az olaszok kivételével. A német kormány álláspontja, mely Kárpátaljából ekkor még egy ukrán Piemontot akart létesíteni, elutasító volt. Kárpátalja jövő sorsa különálló - és eltérő módon megoldandó - problémát jelentett és így az egyedüli vitapont tulajdonképpen Kassa maradt, vagyis kizárólag Kassa miatt nem jött létre közvetlen megegyezés a két állam között, hanem döntőbírói ítélet, amelynek sorsa a döntőbíró jövőjétől függött.

Ahhoz, hogy Magyarország az Anschluss után kialakult helyzetben Németországgal szemben megőrizhesse függetlenségét, szomszédaival mindenképpen meg kellett egyeznie. Ugyanez vonatkozott szomszédaira is. Abban a válságos helyzetben, mely az új háború kitörését megelőzte, mindannyiuknak saját érdekükben keresniük kellett volna a megegyezést, de egyikük sem mutatott erre hajlandóságot. A történelmi események úgy hozták magukkal, hogy magyar-szlovák viszonylatban megnyílt a megegyezés lehetősége, amely azonban kihasználatlan maradt. A döntőbíráskodás egyrészt elmérgesítette a magyar-szlovák viszonyt, másrészt döntőbíróként fellépő tengelyhatalmaktól - köztük elsősorban az erősebb Németországtól - függő helyzetbe hozta Magyarországot.

A megegyezés ellen fel szokták hozni azt az érvet, hogy a közvélemény nem fogadta volna el, hogy Rákóczi hamvai idegen földben nyugodjanak, de a nagyhatalmi döntésbe bele kellett törődnie. (A csehek, illetve a szlovákok is azt gondolták, ha már áldozatot kell hozni, jobb, ha ennek mértékét a nagyhatalmak diktátuma állapítja meg, mint egy önkéntes megegyezés). A másik - utólagos - érv szerint megegyezés esetén is ugyanez lett volna a felvidéki magyarok sorsa, mint ami később sújtotta őket, hiszen 1945-ben Csehszlovákia a megegyezéssel átadott területeket is visszaszerezte volna. Senki sem tudja megmondani, mi lenne ma a magyar-szlovák határ, ha a közvetlen tárgyalások 1938 októberében megegyezéssel végződnek, de bizonyos, hogy egy megegyezéses határt nehezebb lett volna megváltoztatni, mint azt, amelyet az utóbb legyőzött tengelyhatalmak állapítottak meg. Magyarország 1938 után egy ellenséges beállítottságú Csehszlovákia helyett egy ugyanolyan mértékben ellenséges Szlovákiát kapott északi szomszédjául, amely jóval kisebb volt, mint Masaryk és Beneš respublikája, de Hitler első számú

kedvenceként a Német Birodalom védnöksége alatt állt és nyílt revizionista politikát folytatott Magyarország ellen. Ez a tény a magyar kormányt állandó versenyfutásra kényszerítette Hitler kegyeiért.

A döntésre a bécsi Belvedere palotában került sor, amelyet Savoyai Jenő herceg építtetett, utolsó lakója pedig a magyarellenességéről ismert Ferenc Ferdinánd volt. A döntés kihirdetésének külsőségei Németország és Olaszország hatalmát voltak hivatottak kifejezni. A közvetlenül érdekelt feleknek nem sok szerep jutott. Tiso előre elkészített beszédét sem mondhatta el. Ribbentrop a csehszlovák érdekek védelmezőjének szerepét vállalta, Ciano viszont nem titkolta a magyar fél iránti rokonszenvét. Tompa hegyű ceruzájával szándékosan vastag vonalat húzott, hogy a magyaroknak kedvezzen, ennek azonban nem volt jelentősége. A határmegállapító vegyes bizottság aprólékosan vizsgálta az érintett falvak nemzetiségi összetételét és a szlovák jellegűeket Szlovákiának ítélte akkor is, ha a térképen piros vonal húzódott felettük.

Azok a panaszok, melyek szerint a határmegvonás rendkívül kedvező lett volna a magyarokra és aránytalanul hátrányos a szlovákokra nézve, nem megalapozottak. Ha valamilyen politikai patikamérlegen pontosan egybe vetették volna a jogos és a jogtalan igényeket, az érintett lakosság vágyait, a kétnyelvű emberek számát stb, a határ néhány rövid szakaszon délebbre húzódott volna (kb. az utolsó csehszlovák ajánlatnak megfelelő vonalon), de bizonyos: az első bécsi döntés határvonala sokkalta igazságosabb volt, mint a trianoni.²⁸

A döntésnél tolmácsként működő Paul Schmidt emlékirataiban néhány érzelmes megjegyzéssel próbálta megnyerni a vele szemben esetleg ellenséges beállítottságú olvasót: „Szemem előtt megelevenedett a békés táj, erdőkkel és mezőkkel, paraszttanyákkal, falvakkal és utakkal, természetből fogva egységet alkotva és ezt az egységet tépte szét a miniszterek ceruzája, az emberi önkény”.²⁹

Schmidt sorai nagyon jellemzőek, mert az embereken a moralizáló hajlam mindig mások rovására vesz erőt. A békés táj természetadta egységének szétszakítása nem a Szudéta-vidék kapcsán jutott eszébe - ahol pedig jóval több problémát vetett fel! - hanem a magyarlakta területekkel összefüggésben, amelyeknek egységét az emberi önkény húsz év előtt már alaposan széttepte. A békés táj lakóinak túlnyomó többsége aznap örült, boldog volt, még ha a Horthy-rendszer bürokratai, csendőrei - főleg pedig a háborúval járó gazdasági nehézségek - sok csalódást tartogattak számukra. 1945 után gondoskodtak arról, hogy a magyar uralom néhány éve idillikus állapotnak tűnjön a cseh és a szlovák szovinizmus által üldözött emberek előtt.

Az angol és a francia kormány tudomásul vette a döntést.³⁰

Magyarországon nagy volt az öröm, a csehekkel rokonszenvező baloldaliak sem vonhatták ki magukat a hatása alól - kivéve a kommunistákat, akik a cseh uralom alatt szabadon szervezkedhettek, míg Magyarországon börtön várt rájuk. Arra viszont kevesen gondoltak, hogy a döntés nagyvonalú nemzetiségi politikára kötelezné a kormányt.

Az utóbbi felemás viszonyban volt a bécsi döntéssel. Ha már Szlovákiáról végleg le kellett mondania, erőfeszítéseit Kárpátaljára összpontosította, mely az új határ megvonása következtében „szinte a levegőben lógott”. Vasúton egyáltalán, nem, autóval igen körülményesen juthatott el valaki Prágából, illetve Pozsonyból a tartomány új fővárosába, Husztra. Miután a Kisantant gyakorlatilag megszűnt, az a szempont sem állhatott fenn, amivel megszerzését Beneš eredetileg indokolta, hogy ti. közvetlen kapcsolatot teremt Romániával. Magyarország számára gazdaságilag és stratégiaiilag egyaránt rendkívül fontos volt, egyúttal pedig megszerzése - mintegy a hajdani csehszlovák-román kapcsolat ellentételeként - közös határt teremtett volna Magyarország és Lengyelország között. Németország súlyának és befolyásának növekedése ugyanis a Róma-Berlin tengellyel szemben egy Varsó-Budapest-Róma - vagyis ún. horizontális tengely - gondolatát vetette fel.

²⁸ A visszacsatolt terület 12 103 km²-t tett ki, ideértve a cseh közigazgatási beosztás szerint Kárpátaljához tartozó részeket, 1 030 000 lakossal, akik közül 830 000 volt magyar és 140 000 szlovák. Chászár, E.: *Decision in Vienna*. Astor, Florida. Danubian Press Inc 1978. 55. old., Roucek, J. S. szerint, aki a cseh álláspontot képviseli a Magyarországhoz csatolt területen 992 492 ember élt, akik közül 288 803 volt cseh és szlovák. A magyarok számát nem hajlandó elárulni, de az általa közölt adatokból nyilvánvaló, hogy a lakosság 2/3-át alkották. Az viszont, hogy a Magyarországnak ítélt területen 51 578 lengyel élt volna, képtelenség vagy - sajtóhiba. Ld. Roucek, J.S.: *Central Eastern Europe*. New York, Prentice Hall, 1946. 363. old. Macartney többször idézett munkájában a következő adatokat közli: 540 000 vitathatatlan magyar, 120 000 vitathatatlan szlovák, 100 000 bizonytalan azaz kétnyelvű, kettős kötődésű személy, 52 000 többségükben magyar nyelvű, magyar érzelmű zsidó, 9000 német és 27 000 egyéb nemzetiségű. Macartney, C. A.: *October Fifteenth*. Edinburgh, Univ. Press. 1957. I. köt. 302. old.

²⁹ Schmidt, P.: *Hitler tolmácsa voltam*. Bp. Gondolat, 1971. 208-9. old.

³⁰ Chamberlain november 14-én az angol alsóházban úgy nyilatkozott, hogy „a megegyezés ténylegesen a csehszlovák és a magyar kormány között jött létre, amikor megállapodtak abban, hogy véglegesnek ismerik el a német és az olasz kormány döntését, következésképp őfelsége kormánya akciójának kérdése nem merül fel.” Chászár im 61. old. Barcza követ kérdésére a Foreign Office szóbeli jegyzékben azt válaszolta, hogy Chamberlain idézett és más, az ügyben tett nyilatkozatai az új határ de jure elismerését jelentik. A budapesti angol konzul illetékességét a visszacsatolt területekre is kiterjesztették. Az elismerést illetően a francia kormány álláspontja lényegében hasonló volt. Az elismerést az angol kormány 1941. január 30-án vonta vissza.

Ez természetesen a németek előtt sem volt titok, akik határozottan elleneztek, hogy Kárpátalját Magyarországhoz csatolják és - az elmondottak után ez sem meglepő - fokozott gyanakvással figyelték a magyar-lengyel kapcsolatokat. Vajon a magyar kormány a németek nélkül, sőt a németek ellenére meg tudja-e valósítani célját? Budapesten november 6-án döntöttek Kárpátalja megszállásának előkészítéséről. Darányi levelet intézett Hitlerhez, amelyben közölte, hogy Magyarország most már hajlandó teljesíteni régebbi ígéreteit, nevezetesen azt, hogy csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz és kilép a Nemzetek Szövetségéből. November 15-én Horthy a budapesti német követtel tárgyal és kifejtette neki azokat a magyar szempontokat, amelyek Kárpátalja megszerzése mellett szóltak. November 18-án a berlini magyar követ jelent meg a német külügyminisztériumban egy memorandummal, mely a magyar szempontokat tartalmazta. Azt a választ kapta, hogy a német kormány nem tanácsolja Kárpátalja ellen irányuló katonai akció megindítását. A német ellenzést Budapest az olaszok támogatásával igyekezett ellensúlyozni és a tényektől eltérően úgy tájékoztatta az olaszokat, hogy a németek tulajdonképpen nem ellenzik a Kárpátalja megszerzésére irányuló akciót. Azt határozottan és fenntartás nélkül egyedül Lengyelország támogatta, mely ígéretet tett arra, hogy biztosítja a románok semlegességét, illetve a határterületen partizán akciókat fog kezdeményezni.

November 18-án befejeződtek Kárpátalja megszállására tett előkészületek. A kormány a támadás időpontjaként a november 19-éről 20-ára virradó éjszakát jelölte ki és egyidejűleg utasítást adott a sajtónak, november 20-án közölje, miszerint a Ruszin Nemzeti Tanács behívta a magyar csapatokat a rend helyreállítása érdekében. Az akció rosszul volt előkészítve, illetőleg összehangolva, mert a haderő parancsnoka a csapatok fáradtságára hivatkozva egy nappal elhalasztotta megindítását, de a november 20-i újságok közölték a csapatok behívásának tényét.

A német kormány felháborodása nem ismert határt és szemére vetette Mussolininak, hogy ebben a kétes ügyben a magyarokat támogatta. Mussolini azzal védekezett, hogy a magyarok félrevezették. Miután német és olasz részről határozottan elutasították a magyar kormány terveit, az utolsó pillanatban kénytelen volt lefűjni az akciót. Egy lengyel csapat, amelyet nem tudtak idejében visszahívni, átlépte a határt.³¹

November 21-én a német és az olasz kormány erélyes hangú jegyzéket küldött Budapestre, amelyben tiltakoztak a bécsi döntés megsértése ellen. Hiába adta át november 22-én Sztójay azt a memorandumot, miszerint Magyarország csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz, illetve kilép a Nemzetek Szövetségéből, Ribbentrop kijelentette, hogy álláspontja nem változott. A magyaroknak nem most, hanem München előtt kellett volna kezdeményezniük, amikor a németek kérték őket erre. A hiábavaló próbálkozás nem csupán a magyar-német viszonyt rontotta meg, hanem hátrányosan befolyásolta a magyar-olasz kapcsolatokat, sőt a magyar-lengyel viszonyt is, mert a lengyelek rossz néven vették Budapest erélytelenségét. A magyar kapcsolatok értéke mindinkább kérdésesnek tűnt számukra és olyan elképzelés is felmerült Varsóban, hogy a legészszzerűbb lenne Kárpátalját Lengyelországhoz csatolni.

A magyar kormány visszakozott, de Kárpátaljáról nem mondott le végleg, mert Csehszlovákiával kapcsolatban további fejleményekre lehetett számítani. 1939. január 9-én a Kánya Kálmánt felváltó Csáky István külügyminiszter repült Berlinbe. Az öreg diplomata Ribbentroppal való afférja miatt nem maradhatott tovább a posztján. Csákynek Hitler élesen bírálta a magyar kormány kül- és belpolitikáját, de jelezte, hogy Csehszlovákiával kapcsolatban további tervei vannak és ha Magyarország külpolitikáját a tengelyhatalmakéhoz igazítja, további sikerekre számíthat.

Prága megszállása

1939. február 15-én Imrédy Béla miniszterelnök lemondott, utóda Teleki Pál lett. Neki is ugyanaz volt a feladata, mint elődjének, amikor átvette a kormány vezetését, a túl erőssé vált német orientáció ellensúlyozása és a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok bővítése. Teleki miniszterelnökségét német részről bizalmatlanul fogadták, amit csak részben enyhített az, hogy a külügyminiszter a német orientáció feltétlen híveként elkönyvelt Csáky István maradt.

Az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozás jegyzőkönyvének aláírására február 23-án került sor Budapesten. (Válaszul a szovjet kormány bezáratta budapesti követségét) Berlin egyelőre semmi jelét sem adta annak, hogy engedélyezi a Kárpátalja megszerzésére irányuló magyar lépések megtételét. A magyar kormány egyidejűleg Prágával is tárgyal Kárpátalja további sorsáról. A csehek nem zárkóztak el ettől, mert számukra Kárpátalja katonai és gazdasági szempontból egyaránt tehertételt jelentett. A német kormány tudomást szerezve az erre irányuló tárgyalásokról, határozottan leintette azokat és nem volt hajlandó a magyarokat bevonni Csehszlovákiával kapcsolatos további terveibe.

Az események azonban felgyorsultak. Német biztatásra a szlovák politikusok teljes függetlenséget követeltek és március 9-én szakítottak a központi kormánnyal. Prága katonai lépésekkel válaszolt, mire a

³¹ Juhász Gy.: *Magyarország külpolitikája*. Bp. Kossuth, 1988. 212-3. old.

szlovák politikusok Bécsbe menekültek. Az ellentétek kiéleződését látva Hitler elhatározta, hogy végleg feldarabolja Csehszlovákiát. Ezzel összefüggésben ejtette Kárpátaljával kapcsolatos terveit és március 12-én magához rendelve Sztójajt, közölte vele, hogy nem ellenzi Kárpátalja megszállását. Budapesten a két ország képviselői megállapodtak abban, hogy a magyar akció március 18-án indul meg, a németeké pedig március 19-én. Hitler azonban meggondolta magát. Március 13-án magához hívatta Tisót, a szlovák kormány elnökét, rábeszélte a teljes függetlenség kikiáltására és egyúttal arra, hogy Németország a védelmét és támogatását kérje. A következő napon, vagyis március 14-én Hácha csehszlovák elnököt és Chvalkovský külügyminisztert rendelte magához.

A magyar kormány felfigyelt arra, hogy Hitler „elfeledkezett róla” és nagyobb sebességre kapcsolt. Március 15-ére virradóra elindította csapatait a Kárpátok gerincéig. A lázas sietséget nemcsak a Prága megszállása körül támadt bonyodalmak kihasználása indokolta, hanem mindazok megelőzése, akik esetleg Kárpátalja részleges megszállásának gondolatával foglalkoztak. A magyar csapatok három nap alatt befejezték Kárpátalja megszállását. Ez nem ment magyar-szlovák összeütközés nélkül. Szobránc térségében szlováklakta terület is Magyarországhoz került, tovább terhelve a két állam viszonyát.

Kárpátalja elfoglalása - bármennyi ésszerű érvet lehetett felhozni mellette - lépés volt lefelé a lejtőn nem magyarlakta területek megszerzése miatt, már csak azért is mert a ruszinok önkormányzatát az ötéves magyar uralom alatt nem sikerült megoldani. A kárpáti határ bővületének sokan nem tudtak ellenállni, nem gondolva arra, milyen hatással van minden ez irányban tett lépés a szomszédokkal való viszonyra.

A világ érdeklődését nem Kárpátalja, hanem más esemény tartotta lekötve. A láthatáron új sötét viharfelhők gyülekeztek. A spanyol polgárháború Franco győzelmével ért véget, Mussolini mégis elégedetlen volt - Albánia megszállásával kárpótolta magát - de az igazi veszélyzóna Kelet-Közép-Európában alakult ki.

Amikor március 14-én este Hácha és Chvalkovský Berlinbe érkezett, ünnepélyesen fogadták őket, de Hitler a cseh politikusoknak egy előre elkészített okmányt nyújtott át aláírás végett, amelyben nem kevesebbről volt szó, minthogy a cseh nép a Német Birodalom Fűhrerjének kezébe helyezi a sorsát és kéri, hogy a rend és a béke biztosítása végett német csapatok szállják meg az országot. Ez a lépés fordulatot jelentett Németország addigi politikájában és ezért bővebb magyarázatot igényel.

München után Csehszlovákia nem folytatott - mert nem is folytathatott - németellenes politikát, hanem épp ellenkezőleg, igyekezett a német kívánságokat a lehető legnagyobb mértékben teljesíteni, hogy maradék területét és függetlenségének maradványait megőrizze. Nem volt ok arra, hogy Hitler Prágát megszállja - a lengyelek megfélemlítésén kívül. A megszállás a lengyelek megfélemlítését célozta.

A Münchenben aláírt angol-német nyilatkozatot - akárcsak a december 6-i német-francia megállapodást - a szerződő felek eltérően értelmezték. Az angol és a francia kormány szerint a megállapodások a München utáni status quo tiszteletben tartására vonatkoztak, míg a német felfogás úgy szólt, hogy Anglia és Franciaország tulajdonképpen szabad utat engedett Németországnak Kelet felé. Coulondre, az új berlini francia nagykövet december 15-én azt jelentette, hogy „a Harmadik Birodalom részéről a Kelet felé való terjeszkedésre irányuló akarat... éppoly biztosnak tűnik, mint a nyugati hódításokról való legalábbis időleges lemondás... Katonai körökben már a Kaukázusig és Bakuig tartó nyargalásról beszélnek.”³²

Ha Hitler így értelmezte, rosszul értelmezte. Félreismerlte az angol mentalitást, személy szerint Chamberlaint és főleg azt, hogy mások milyen következtetéseket vonnak le addigi lépéseinek irányából. Azt hitte, Csehszlovákia sorsából a lengyelek leszűrik azt a tanulságot, hogy a német politikához kell igazodniuk. 1938. október 24-én Ribbentrop Lipskivel folytatott megbeszélése során ezért új és - aránylag - mérsékelt követelésekkel állt elő: Danzig szabad városnak a birodalomhoz való csatolását és az ún. lengyel korridoron át területenkívüliséget élvező út- és vasútvonal építését sürgette. Beck külügyminiszter azonban elutasította a német követeléseket és eredménytelenek maradtak Ribbentrop 1939. január 25-i varsói tárgyalásai is. Miután a lengyeleket nem tudta megfélemlíteni, Hitler úgy gondolta, további német területgyarapodással kell határozottságukat aláásni, és pedig a Cseh- és Morvaország bekebelezésével.

Hácha és külügyminisztere először megtagadta a Csehország függetlenségének teljes elvesztését jelentő okmány aláírását, mire Göring és Ribbentrop, akikre Hitler a cseh politikusok megdolgozásának feladatát bízta, Prága bombázásával, a cseh városok elpusztításával fenyegették az idős elnököt, aki a tárgyalások folyamán többször elájult és az orvosoknak kellett őt eszméletre téríteniük. Hácha arra hivatkozott, hogy kormányának felhatalmazása nélkül nem dönthet ebben a kérdésben, mire a németek közvetlen telefonösszeköttetést teremtettek Berlin és Prága között. Végül a két cseh politikus a fizikai és a lelki kényszer együttes hatása alatt teljesen kimerülve aláírta a papirost, melyhez hasonló „megállapodással” később is találkozhatunk majd a közép-európai államok történetében. A német csapatok a megállapodás kihirdetését meg sem várva, nyomban benyomultak Cseh- és Morvaország területére, és még aznap - vagyis március 15-én - megszállták Prágát.

³² Ld. Coulondre nagykövet 1938. dec. 15-i jelentését. *A francia sárga könyv. Diplomáciai okmányok, 1938-39.* Paris. Imprimerie Nationale, 1939. 58. old.

Ezalatt Pozsonyban a hatalom a szlovák autonomisták kezébe ment át, akik kikiáltották a független Szlovák Köztársaságot. A német és a szlovák kormány 1939. március 18-án Bécsben, majd március 23-án Berlinben egyezményt írt alá, mely az új államot a Német Birodalom védnöksége alá helyezte.

A „protektorátus” létesítésével Hitler eldobta és megtagadta az egyetlen érvet, amelyre addig - eredményesen - hivatkozott, éspedig a népek önrendelkezési jogát. Azt emlegette az Anschluss idején és a müncheni tárgyalások során. Az önrendelkezési jog elve azonban nemcsak elősegítette hódításait, hanem - utaltunk rá - korlátozta is azokat az alapjában véve pontosan meghatározható német területekre. 1939. március 15-e után Hitlernek egyetlen érve a nyers erőszak maradt, amelyre viszont ugyancsak erőszakkal kellett válaszolni. Jellemző módon Hitler nem érzékelte, milyen súlyos hibát vétett, mert később sem próbálta magyarázni, mentegetni vagy indokolni. Mintha teljesen kiesett volna a tudatából, pedig történelmi bűnei között igen előkelő helyet foglal el a népek önrendelkezési jogának lejáratása. A háború utáni békeszerződések nem egy ponton megsértették az önrendelkezési jog elvét, de 1938-39-ben visszaéltek vele és ezzel halálos csapást mértek rá. A történelmi jogok után az önrendelkezési jog is a lomtárba került és területi kérdések rendezésére nem maradt más mérce és más szempont mint a status quo ante elve. Hitler ezért nemcsak Németország végzete volt, hanem Magyarországé is. A csehek elleni igazságtalansággal utólag igazolta a Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságot.

A szovjet-német megnemtámadási egyezmény

Prága megszállása véget vetett a megbékítési politikához fűződő illúzióknak és fordulatot értelt a nemzetközi politikában. Az engedmények időszaka véget ért, Londonnak és Párizsnak most már szembe kellett szállnia Hitler birodalmával és megállítani annak további terjeszkedését. Március 22-én az angol és a francia kormány bejelentette, hogy német támadás esetén haladéktalanul segítséget nyújt Hollandiának, Svájcnak és Belgiumnak, március 31-én pedig Chamberlain az alsóházban nyilatkozatot olvasott fel, miszerint Nagy-Britannia kész Lengyelországnak is segítséget nyújtani. Április 13-án az angol kormány Görögország és Románia függetlenségét garantálta. Románia fontosságát az adta meg, hogy gazdag olajforrásokkal rendelkezett, amelyek ellenőrzése igen fontos lett volna a kitörni készülő háborúban. Mindez az angol külpolitika 180 fokos fordulatát jelentette. Chamberlain vállalta azt, amire egyetlen elődje sem volt hajlandó, nevezetesen azt hogy garantálja a versaillesi rendszer által létrehozott területi status quot - pontosabban azt, ami belőle 1939 március végére megmaradt.

Magyarország - jöllehet határos volt a Német Birodalommal - nem tartozott a megvédendő országok közé. A Foreign Office nem tartotta célszerűnek, hogy Nagy-Britannia Magyarország érdekében bárminő kötelezettséget vállaljon: „...ne hagyjuk magunkat rábeszélni arra - tanácsolta Sir Orme Sargent 1938. május 25-én, tehát egy évvel azelőtt - hogy pazaroljuk energiánkat és pénzünket, megpróbálva megmenteni olyan országot, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt.” „Sohasem vetődött fel, hogy garantáljuk Németországgal szemben ezt az országot, mint ahogyan Romániával tettük - jegyezte fel ugyanő 1940 tavaszán.” „Más szavakkal, tudomásul vettük, hogy Magyarország a német érdekszférába tartozik.”³³ Az idézetek nem önkényesen kiragadott példák, hanem a Magyarország irányában folytatott angol külpolitika hivatalos és hű kifejezői.

Magyarország sorsa tehát eldőlt, mielőtt az első lövést leadták volna. Németország érdekszférájába sorolták, tehát osztoznia kellett annak sikereiben és kudarcában, akár akarta, akár nem. Miután Nagy-Britannia nem akart és nem is tudott mást ígérni, mint a trianoni status quo fenntartását, amely viszont aligha lehetett vonzó Magyarország számára, nem látta értelmét annak, hogy bármit is tegyen az érdekében. Az 1919-20 évi békeszerződések így határozták meg 1939-45 szereplőinek tényleges helyzetét és lehetséges állásfoglalásait. Ha valami „kényszerpályának” nevezhető, akkor ez bizonyára az volt. Magyarország döntési lehetőségei minimálisra szűkültek, még ha ez nem is tudatosodott idejekorán és ha utóbb egyes történészek - a nyilvánvaló tényekkel szembehelyezkedve - makacsul tagadták.

A garantált országok közül Lengyelországnak valóban támogatásra volt szüksége, de területi épségének garanciájával az angol és a francia kormány súlyos hibát vétett, mert előbb vállalta, semhogy a megvédéséhez szükséges politikai és katonai feltételekről gondoskodott volna. Vagyis: - blöffölt! Olyasmit ígértek, amit nem tudtak teljesíteni. Pusztán földrajzi helyzetük miatt sem védhették volna meg eredményesen Lengyelországot, ha a német támadás valóban megindul. Annak sikere - az erőviszonyokat figyelembe véve - csak rövid idő kérdése lehetett, amelynek során a franciák meg az angolok aligha tudtak volna döntő vereséget mérni a német haderőre, ha valóban nagyszabású támadó hadműveletre szánják el

³³ Juhász Gy.: *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet. 1938-1944.* Bp. Akadémiai Kiadó 1987. 9-10. old.

magukat. A garanciát abban a hiú reményben adták, hogy elegendő lesz tekintélyüket latba vetni, fegyveres segélynyújtásra nem kerül sor.

Közvetlen katonai segítséget a lengyeleknek egyedül a Szovjetunió nyújthatott. A Nagy-Britannia által adott „... garanciák egyikének sem volt semmiféle katonai értéke - írta Churchill - kivéve egy Oroszországgal kötött általános egyezmény keretében.”³⁴ A francia és az angol kormány ezért egyaránt a Szovjetunióhoz fordult. Párizs 1939. április 14-i jegyzékében olyan javaslatot terjesztett elő, mely kölcsönös segélynyújtást helyezett kilátásba arra az esetre, ha Lengyelország vagy Románia miatt egyikük hadiállapotba kerül Németországgal. A következő napon London kérte fel olyan nyilatkozat megtételére a szovjet kormányt, hogy amennyiben szomszédainak valamelyikét támadás érné, az számíthat a Szovjetunió segítségére. Vagyis: a maga részéről szintén garantálja a status quo-t.

Moszkva nem utasította el a Nyugatról jövő kezdeményezéseket, de ellenjavaslattal élt, mely a három nagyhatalom kölcsönös segélynyújtási kötelezettségéről szólt és arról, hogy a katonai segélynyújtás mértékére és módjára nézve mielőbb külön megállapodás jöjjön létre közöttük. A Szovjetunióban azonban szintén politikai fordulat érlelődött. Május 4-én Litvinov külügyi népbiztost, akinek a nevéhez fűződött a Nemzetek Szövetségében való részvétel és a Nyugat felé nyitás politikája, felmentették tisztségéből. A külügyek irányítását Molotov vette át. Minden valószínűség szerint Sztálin már döntött a követendő politikai irányról, az pedig nem a nyugati hatalmakkal való együttműködés felé mutatott.

A szovjet-angol-francia tárgyalások megindultak, de kínos lassúsággal folytak újabb és újabb akadályokba ütközve. A szovjet kormánynak nem volt sürgős a dolog, mert a Lengyelországnak nyújtott angol-francia garancia a Szovjetuniót is védte. A lengyelek épp olyan határozottan ellenezték volna, hogy területükön német hadosztályok meneteljenek a Szovjetunió ellen, mint ahogy elvetették azt, hogy szovjet csapatok vonuljanak fel lengyel területen. A megállapodás a nyugati hatalmak számára volt fontos, hiszen a Lengyelországnak nyújtott garanciájukat a szovjet támogatás felértékelte volna, de a Szovjetunió iránti engedékenységüknek határt szabtak a közvetlenül érintett lengyelek.

Június folyamán a kölcsönös segélynyújtási szerződés több pontjában megegyezés jött létre, de néhány fontos probléma megoldatlan maradt. Például az, felvonulhat-e a Vörös Hadsereg Lengyelország területén? A lengyel álláspont határozott volt és egyértelmű. Beck külügyminiszter kategorikusan elutasította, hogy lengyel területek idegen csapatok által való felhasználásáról tárgyaljanak. „Lengyelországnak nincs katonai szövetségi szerződése a Szovjetunióval - mondta - és nem kíván ilyet kötni.” Rydz-Śmigły tábornagy, a lengyel hadsereg főparancsnoka augusztus 20-án kijelentette: „a németekkel szabadságunk elvesztését kockáztatjuk, az oroszokkal a lelkünket fogjuk elveszteni.” Bár augusztus 12-én - hosszas késlekedés után - a három nagyhatalom megbízottai megkezdték a katonai segélynyújtásra vonatkozó egyezmény kidolgozását, a tárgyalások sikere felettébb bizonytalan volt.

A magyar kormány aggodalommal szemlélte a közeledő vihart. Teleki július 24-én Hitlerhez és Mussolinihoz két-két azonos tartalmú levelet intézett, amelyben leszögezte: „... általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengelyhatalmak politikájával fogja összhangba hozni”. A második levelében viszont kifejtette: „Magyarország, amennyiben az adott körülmények között nem áll be komoly változás, nincs abban a helyzetben, hogy hadműveletekbe kezdjen Lengyelország ellen.” Miután a levelek Berlinben a lehető legrosszabb hatást keltették, - a magyarok „háládatlanságának” és engedetlenségének jeleként fogva fel azokat - Csáky arra kérte a német kormányt, hogy a leveleket tekintsék „meg nem írottaknak”.³⁵

Hitler többször tett kísérletet arra, hogy a fő ellenségnek kikiáltott Szovjetunió kormányával, amelynek bolsevista ideológiája ellen azelőtt állandó harcot hirdetett, a tárgyalások fonalát felvegye. Április 28-i reichstagi beszédéből hiányoztak a szokott szovjetellenes kirohanások. Május 30-án von Weizsäcker külügyi államtitkár Asztahov berlini szovjet ügyvivővel beszélt a szovjet-német viszony megjavításának lehetőségéről, június 28-án pedig Schulenburg moszkvai német nagykövet Molotov előtt hangsúlyozta ennek fontosságát. Molotov elégedetten vette tudomásul, hogy a német kormány a két ország viszonyának normalizálására törekszik, de ennél tovább nem ment. Augusztus 3-án maga Ribbentrop ajánlotta fel Asztahovnak egy meg nem támadási egyezmény megkötését és ezzel kapcsolatban szóba hozta annak lehetőségét, hogy a szovjet és a német érdekszférát Kelet-Európában elhatárolják egymástól. Az annyit hangoztatott ideológiai ellentét, úgy tűnt, kizárja ilyen megállapodás lehetőségét, - hacsak a felek egyike nem tesz olyan ajánlatot, amelynek a másik nem tud ellenállni!

Hitler 1939 nyarán háborúra készült, háborút akart. Augusztus 11-én Ribbentrop fuschli villájában kereken megmondta Cianónak, amikor feltette neki a kérdést: „Nos, Ribbentrop... mit akar ön? A folyosót vagy Danzigot?” „Most már egyiket sem.” - válaszolta rámeredve jéghideg szemével – „Háborút akarunk.” Az olasz külügyminiszter beleborzongott, amikor négy évvel később felidézte a találkozót.³⁶

³⁴ Churchill, W. S.: *The Second World War. The Gathering Storm*. London, Cassel, 1964. 319. old.

³⁵ Juhász, Gy.: *A Teleki-kormány külpolitikája*. Bp. Akadémiai, 1964. 37. old.

³⁶ Ciano, G.: *Napló*. Bp. Athenaeum é.n. 536. old.

Az, hogy Hitler kirobantja-e a háborút, attól függött, hogy ellenfelei összefognak-e ellene, vagy sikerül megosztania őket. Az adott pillanatban attól, hogy Sztálin az angolokkal és a franciákkal állapodik meg, vagy pedig Hitlerrel. Bismarck három háborúja azért volt sikeres, mert a kancellár diplomáciája elejét vette annak, hogy Poroszország mindenkor ellenségének oldalán mások is beavatkozzanak a küzdelembe, amelyeknek egyesült erejével szemben az egyébként kitűnő porosz hadsereg alul maradt volna. A katonai döntés a politikailag már megérlelt gyümölcsöt szakítja le és nem fordítva. Ha a katonai sikert nem előzi meg vagy nem kíséri megfelelő politikai akció, az csak növeli a háború arányait és - miként 1914-18-ban - annyira szétfeszíti a résztvevő állam erőit, bármily hatalmasak is legyenek, hogy végül átmeneti sikerei dacára, vereséget szenved.

A győzelem kulcsa az ellenfél elszigetelése és politikai értelemben vett bekerítése. 1914-ben Németországot kerítették be és emiatt kétfrontos háborúra kényszerült, amelybe végül belebukott. Azóta a németek axiómának tekintették a kétfrontos háború elkerülését, az angolok pedig meg akarták ismételni a bekerítést. A bekerítés sikere a béke megmentését jelentette volna, kudarca pedig a háborút. Németország hosszú háborúra nem készülhetett fel és csak akkor számíthatott sikerre, ha a fegyveres összecsapást térben és időben behatárolja.

A német katonai vezetés szerint a Lengyelország elleni hadjáratot legkésőbb szeptember 1-én meg kell indítani, hogy még a rossz idő beállta előtt befejezhető legyen. Hitlernek tehát minden perc drága volt és türelmetlenül sürgette Moszkvát meg nem támadási egyezmény megkötésére. Ott viszont tudták, hogy az egyezmény értéke napról-napra nő és egyáltalán nem siettek a megkötésével. Augusztus 19-én a szovjet-német kereskedelmi és hitelügyi egyezmény aláírása alkalmával azt mondták, hogy Ribbentropnak a meg nem támadási egyezmény megkötésével kapcsolatos moszkvai útjára csak megfelelő előkészítés és a kereskedelmi egyezmény nyilvánosságra hozatala után egy héttel kerülhet sor. Hitler augusztus 20-án táviratilag kérte Sztálint, hogy Ribbentrop már augusztus 22-én Moszkvába utazhasson és Sztálin ugyancsak táviratban értesítette Hitlert beleegyezéséről. Ennek megfelelően a német külügyminiszter Moszkvába repült és alig néhány órás tárgyalás után, augusztus 23-án éjszaka megkötötte a szovjet-német meg nem támadási egyezményt. Az idő rövidsége azt bizonyítja, hogy a lényeges kérdéseket előzetesen tisztázták és Ribbentropnak csak alá kellett írnia a kész megállapodást.

Kevés diplomáciai lépés okozott akkora meglepetést, mint a szovjet-német meg nem támadási-paktum, hiszen a „Magas Szerződő Felek” éveken át ócsárolták egymás rendszerét és határozottan elítélték a másik politikáját. Olyan nagy meglepetés azonban, mint amilyennek az első pillanatban tűnt, mégsem volt a paktum, de jelentősége valóban óriási, annak dacára, hogy nyilvánosságra hozott szövege semmitmondó. A felek kötelezték magukat arra, hogy tartózkodnak minden egymás ellen irányuló erőszaktól és ha valamelyikük a jövőben egy harmadik hatalommal háborúba keveredne, azt másik szerződő fél semmilyen formában sem fogja támogatni és sem közvetlenül, sem közvetve nem vesz részt a másik ellen irányuló hatalmi csoportosulásban.

A lényegét - és egyúttal a paktum magyarázatát - az egyidejűleg aláírt, de nyilvánosságra nem hozott - titkos jegyzőkönyv tartalmazta. Szövege a következő:

A Német Birodalom és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetsége közötti meg nem támadási egyezmény aláírása alkalmával mindkét Fél alulírott meghatalmazottai szigorúan bizalmas tárgyalások keretében megvitaták befolyási övezeteik határának kérdését Kelet-Európában. A tárgyalások az alábbi eredményekre vezettek:

1. Területi és politikai átrendezés esetén a Balti államokhoz (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) tartozó térségekben Litvánia északi határa jelenti Németország és a Szovjetunió befolyási övezeteinek határát. Ebben az összefüggésben mindkét Fél elismeri Litvánia érdekeltségét Vilna térségében.

2. A lengyel államhoz tartozó térségek területi és politikai átrendeződése esetén Németország és a Szovjetunió befolyási övezetét hozzávetőlegesen Narev, a Visztula és a San folyók vonala határolja.

Azt a kérdést, vajon mindkét Fél érdekei kívánatos-e teszik-e egy független lengyel állam fenntartását és hogy melyek legyenek ennek az államnak a határai, véglegesen csak a további politikai fejlemények alapján lehet eldönteni. Mindenesetre a két kormány ezt a kérdést baráti egyezség útján fogja megoldani.

3. Ami Délkelet-Európát illeti, szovjet részről felhívták a figyelmet beszarábiai érdekeire. Német részről kijelentették teljes politikai érdektelenségüket ebben a térségben.

4. Ezt a jegyzőkönyvet mindkét Fél szigorúan titkosan fogja kezelni.

Moszkva 1939. augusztus 23.

von Ribbentrop V.M. Molotov.

Lengyelország felosztásáról volt tehát szó, arról, hogy Sztálin Hitlerrel egyetértésben megszerzi az 1917 után Oroszországról levált területeket. Sztálin semlegessége fejében valóban sokat kért, Hitler pedig sokat fizetett azért, hogy megindíthassa háborúját. Nem kétséges, mindketten rosszhiszeműen jártak el: a másikat akarták megtéveszteni, de közben saját magukat is becsapták.

Az orosz történészek sokáig tagadták a területi felosztásra vonatkozó titkos jegyzőkönyv létezését, a meg nem támadási egyezményt illetően pedig hosszasan bizonygatták az angolok és a franciák rosszhiszeműségét, akik a németellenes háború egész terhét a Szovjetunióra akarták hárítani. Sztálint - hangoztatták - az ő magatartásuk kényszerítette a meg nem támadási egyezmény aláírására. Ez az álláspont

tarthatatlan. Az adott esetben Sztálin volt rosszhiszemű, aki csak azért tárgyalt London és Párizs képviselőivel, hogy a Németországgal való megegyezés árát magasra srófolja.

Sztálin ugyanis háborút akart. Persze nem szovjet-német összetűzést, hanem háborút Németország és a nyugati hatalmak között, mely a Szovjetunióból csinált volna - egyelőre - nevető harmadikat. A Szovjetunió sivár helyzetében, a mezőgazdaság egyértelmű tönkretétele és a nagy tisztogatási perek után a „kapitalista” környezetben kitörő háború megváltásnak tűnt. Ezt viszont Sztálin csak Hitlerrel kötött egyezmény útján érthette el. Ez volt a feltétele a lengyel hadjárat gyors befejezésének, mielőtt a franciák és az angolok elszánják magukat a támadásra. Ha Sztálin 1939 augusztusában nem a német, hanem a francia és az angol kormányral állapodik meg, Hitler kénytelen lett volna visszakozni, mert kétfrontos háborút ekkor még ő sem mert kockáztatni.

Sztálinnak bizonyára ez volt a legmerészebb húzása. Elősegítette annak a háborúnak a kirobbanását, aminek következtében állama világhatalommá vált. Ennek megfelelő mértékű volt a kockázat és irtozatos az ár, amit a győzelemért fizetni kellett. Az árat másként képzelte. Azt hitte, előbb-utóbb mind a német, mind az angol és a francia delegációk újra megjelennek Moszkvában, szovjet segítséget kérve a Nyugaton dúló küzdelem eldöntéséhez. A kockázat kisebbnek látszott, mint amilyen valójában volt és Sztálin abban tévedett, amiben a világ legtöbb katonai szakértője: nem gondolt arra, hogy a francia hadsereg néhány hetes villámhadjáratban tönkrevehető. Amíg nyugaton a háború tart, biztonságban érezhette magát, mert kétfrontos háborút Németország nem vállalhat! Ebben tévedett és ezért a nagy, a merész húzás mégsem volt olyan zseniális, mint ahogy gondolta.

Kitör a háború

A meg nem támadási egyezmény megkötése után Hitler feltételezte, hogy az angol és a francia kormány - miután nem számíthat szovjet katonai segítségre - nem akadályozza meg Danzig és a lengyel „folyosó” bekebelezését, hanem tétlen marad, mint a bécsi bevonulás vagy Prága megszállása után. Lengyelország lerohanása ezért elszigetelt, helyi konfliktus lesz, mely könnyű sikert biztosít a Wehrmachtnak. Chamberlain Hitlerhez írott levelében azonban hangsúlyozta, hogy Anglia teljesíteni fogja Lengyelország iránti kötelezettségeit. Egyúttal késznek mutatkozott a vitás kérdések békés megoldására, ha annak feltételeit biztosítják. Ennek a Führer nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az elszántságát hangsúlyozó szavaknak.

1939. augusztus 25-én, a kora délutáni órákban Hitler kiadta a parancsot a másnap hajnali támadásra. Ugyanaznap Londonban Nagy-Britannia és Lengyelország képviselői szövetségi szerződést írtak alá, amelyben kötelezettséget vállaltak arra, hogy ha valamely európai hatalom részéről támadás éri őket, azonnal fegyveres segítséget nyújtanak egymásnak. Mussolini, akit Hitler csak utólag értesített a szovjet-német egyezmény megkötéséről, rádöbbsent arra, hogy a Németországgal kötött szövetség Olaszországot is háborúba rántja, amelyre pedig sehogy sincs felkészülve. Közölte, hogy célszerű, ha „nem ragadja magához a háborús kezdeményezést, tekintettel az olasz készültség jelenlegi állapotára”, vagyis - visszakozott.

Az angol-lengyel szerződés híre volt-e, ami Hitler elhatározását megingatta, Mussolini viselkedése vagy valami más? Tény, hogy az esti órákban visszavonta a másnapi támadásra vonatkozó parancsát. Közben nem hivatalos angol-német tárgyalásokra került sor. Birger Dahlerus, svéd üzletember augusztus 24-én Göringgel tanácskozott, majd 25-én Londonban Halifax külügyminiszterrel. A következő napon ismét Berlinben volt, ahonnan Hitler javaslataival tért vissza az angol fővárosba. Chamberlain és Halifax válaszában lényege abban foglalható össze, hogy Danzig és a folyosó ügyében közvetlen német-lengyel tárgyalásokra van szükség. Amennyiben ezek létrejönnek, sor kerülhet az angol-német viszony általános rendezésére.

Hitler azt hitte, megismételheti München előtti taktikáját és az angol közvetítést felhasználva a lengyel kormányt a német követelések elfogadására kényszeríti, vagy - amennyiben a lengyelek a követeléseket nem fogadnák el - ürügyet ad Angliának a visszalépésre. Augusztus 28-án a varsói angol nagykövet valóban rábeszélte Beck külügyminisztert a közvetlen tárgyalások felvételére, majd értesítette Berlint Beck beleegyező válaszáról. Hitler azonban nem tárgyalásokra gondolt. A kritikus szeptember 1-i határidő vészesen közeledett és ezért azt követelte, hogy legkésőbb augusztus 30-án jelenjen Berlinben teljes hatalommal felruházott lengyel megbízott az „egyezmény” aláírására. Beck nem akart Canossát járni és Hácha elnök nyomdokaiba lépni. 30-áról 31-ére virradó éjjel Ribbentrop fogadta Henderson angol nagykövetet, felolvasta a 16 pontos német javaslatot, hozzátéve, hogy az időközben tárgyalanná vált, miután a lengyel megbízott a megszabott határidőre nem jelent meg.

Az angolok nem adták fel a reményt. Henderson tájékoztatta a német követelések tartalmáról Lipski lengyel követet, aki este 6 órakor jelentkezett Ribbentropnál. Miután az megállapította, hogy Lipskinek nincs felhatalmazása egyezmény megkötésére, a megbeszélés pillanatok alatt véget ért.

Hitler egyébként már 12 óra 40 perckor kiadta a parancsot a másnapi támadásra. Szeptember 1-én, hajnali 4 óra 45 perckor a német-lengyel határon eldőrdültek az első lövések. J.P. Taylor úgy vélte, „Hitler...

azért keveredett a háborúba, mert augusztus 29-én indított még egy diplomáciai manővert, amelyet augusztus 28-án kellett volna kezdeményeznie.”³⁷ Azaz későn tette meg javaslatát és túl rövid határidőt szabott az elfogadásra. Taylor feltételezése aligha helytálló. München olyan film forgatókönyve volt, amelyet kétszer egymás után nem lehetett eljátszani azonos közönség előtt.

A világ azt várta, hogy Nagy-Britannia és Franciaország haladéktalanul hadat üzen Németországnak. A francia vezérkar azonban túlzott óvatosságból azt kívánta, hogy a hadiállapot 48 óras ultimátum lejárta után következzen be. Ezért a szeptember 1-én Berlinben átnyújtott jegyzék csupán azt tartalmazta, hogy a két ország haladéktalanul teljesíteni fogja Lengyelország irányában fennálló kötelezettségeit, amennyiben a német kormány nem ad megnyugtató választ arra vonatkozóan, hogy beszünteti a Lengyelország elleni támadást és visszavonja csapatait lengyel területéről.

A néhány órás haladék adott Mussolininek alkalmat arra, hogy a müncheni mintára új nemzetközi konferencia összehívását javasolja. Az egyébként csekély sikerrel kecsegtető kísérlet kudarcot vallott, miután annak legfőbb feltételéről, a Lengyelország elleni hadműveletek azonnali felfüggesztéséről Hitler hallani sem akart. Az angol kormány, miután az a látszat alakult ki, mintha cserben hagyná kétségbeejtő helyzetben levő szövetségesét, nem volt hajlandó tovább várni. Szeptember 3-án reggel Henderson ultimátumot nyújtott át Berlinben, mely szerint, amennyiben délelőtt 10 óráig a német kormány nem ad megnyugtató választ szeptember 1-i jegyzékére, Nagy-Britannia hadiállapotban levőnek tekinti magát Németországgal. A franciák némi késéssel követték az angol példát. Az általuk megszabott határidő szeptember 3-án délután 5 órakor járt le. Hitler, akit Ribbentrop azzal hitegetett, hogy a nyugati hatalmak az utolsó pillanatban magukra hagyják a lengyeleket, a nagykövet távozása után külügyminisztere felé fordult: „Was nun?” (Most mi lesz?) A beálló csöndet Göring felkiáltása törte meg: „Ha mi ezt a háborút elveszítjük, Isten irgalmazzon nekünk!”³⁸

A háborúért való felelősség, amelynek kérdésével 1914 után könyvtárnyi irodalom foglalkozott, ezúttal egy pillanatig sem volt vitás. A háború azért tört ki, mert Németország korlátlan hatalmú diktátora így akarta és más oka nem volt rá, mint az, hogy Németország hatalma szomszédaiéhoz képest túl nagyra nőtt és ezt a hatalmat az adott pillanatban érvényesíteni lehetett.

---

³⁷ Ld. Taylor, J. P.: *The Origins of the Second World War*. London. Hamish Hamilton 1961. 278. old.

³⁸ Schmidt, P.: *Hitler tolmácsa voltam*. Bp. Gondolat, 1971. 251. old.

XIII. FEJEZET

NÉMET GYŐZELMEK SODRÁBAN

Lengyelország lerohanása. A furcsa háború

Szeptember 1-én, hajnali háromnegyed ötkor megindult a német hadsereg támadása Lengyelország ellen, amelynek sorsa napok alatt megpecsételődött. A bevetett német katonák száma kétszeresen múlta felül a lengyel hadseregét – 1 800 000 fő küzdött 900 000 ellen - de a 2500 német harckocsival szemben a lengyelek mindössze 475-öt tudtak felvonultatni és az 1500 német repülőgéppel szemben csak 400 - jóval gyengébb - géppel vehették volna fel a küzdelmet, ha nagy részüket már a földön nem semmisítik meg. A német fölény tehát vitathatatlan volt és a Wehrmacht egységei gyorsabban nyomultak előre, mint ahogyan azt a katonai szakértők előzetesen várták.

Az 1914-18-as évek lövészárk harcaival szemben most újfajta mozgó háborúra került a sor. A nagy tömegben alkalmazott harckocsik alakjában megjelent az a fegyver és a velük együtt haladó alakulatokban az a fegyvernem, amely a támadó félnek újra fölényt adott a védekező ellenféllel szemben. Ezt a mozgó háborút nem ok nélkül nevezték villámháborúnak. Az előnyomulás gyorsasága és a támadó fél minden addig felülmúló tűzereje, amelyet a magasból lecsapó harci gépek és a nagy tömegben leszórt bombák még félelmesebbé tettek, a jelző használatát teljes mértékben igazolta. A technikai fölényben levő, a nagyobb és fejlettebb iparral rendelkező fél olyan előnyhöz jutott, amelyet a hagyományos katonai erények nem tudtak kiegyenlíteni.

A tengerhez vezető lengyel „folyosót” a keletről és nyugatról támadó német egységek úgyszólván órák alatt átvágták, míg a Sziléziából támadó főerők alig nyolc nap alatt Varsó alá értek a Kelet-Poroszországból a Nareven át dél felé nyomuló csapatokkal egyidőben. A lengyel haderő zömét Poznań és Kutno térségében óriási zsákba zárták. A lengyelek derekasán harcoltak, de a legendákkal ellentétben nem intéztek öngyilkos lovasrohamokat a német harckocsik ellen. A lengyel kormány, nehogy Varsóban körülvárván német fogságba kerüljön, elhagyta a fővárost és szeptember 18-ára virradóra átlépte a román határt.

A lengyeleknek ekkor már nemcsak a németek ellen kellett harcolniuk. Sztálin elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Hitlerrel kötött alku gyümölcseit learassa. Csapatai szeptember 17-én benyomultak Lengyelországba. Németországtól nem kellett tartaniuk, hiszen az augusztus 23-i meg nem támadási egyezmény titkos jegyzőkönyvének megfelelően jártak el. Tizenkét nap alatt befejezték a San, a Bug és a Narev folyótól keletre fekvő területek elfoglalását. 181 000 lengyel katona került ez alkalommal szovjet hadifogságba, közöttük 10 000 tiszt, akiket a kozielski, a starobielski és az ostaskovi táborokban helyeztek el.¹ Azok a Wehrmacht-egységek, amelyek előzőleg már átkeltek az említett folyókon, harc nélkül visszavonultak a Vörös Hadsereg elől.

Szeptember 28-án a szovjet és a német kormány új megállapodást kötött, mely megváltoztatta az alig egy hónap előtti egyezményt az érdekszférák elhatárolásáról: „Az 1939. augusztus 23-án aláírt titkos kiegészítő jegyzőkönyv olyan értelemben módosul, hogy a litván állam területe a Szovjetunió befolyási övezetébe kerül, míg másrésről Lublin-tartomány és a Varsói-tartomány részei Németország befolyási övezetébe kerülnek.”²

Lengyelország területéből kb. 188 700 km² került német megszállás alá, 22 millió lakossal, míg Sztálinnak 200 000 km² jutott 13 millió lakossal. A lengyelek lakta terület legnagyobb része német megszállás alá került, a Szovjetunió által elfoglalt rész lakosainak többsége ukrán, illetve fehérorosz volt,

---

¹ Mikołajczyk, S.: *The Rape of Poland*. Westport, Greenwood Press. 1948. 29. old.

² Az új megállapodás szövegét közli Mikołajczyk im. 5. old. jegyzetben.

jelentős lengyel kisebbséggel. Az új határvonal hozzávetőleg megegyezett azzal, amit Curzon angol külügyminiszter 1920-ben Lengyelország keleti határaként javasolt.

Lengyelország keleti részének szovjet megszállása kényes helyzetbe hozta az angol kormányt. „Az angol-lengyel szövetségi szerződéshez csatolt titkos jegyzőkönyv - írta E. L. Woodward az angol külpolitikáról szóló „hivatalos” történetében - a brit garanciát a német agresszió esetére korlátozta, de a brit kormánynak most mérlegelnie kellett, vajon üzenjen-e hadat a Szovjetunióknak vagy sem. A Szovjetunióval való háború nem védte volna meg Lengyelországot és megnehezítette volna Németország vereségét... A brit kormány szeptember 19-én egy nyilatkozat kiadására szorítkozott, mely szerint az orosz támadás igazolatlan (unjustified)...” A nyilatkozat gondosan megválasztott szavai „nyilvánvalóvá tették, hogy a brit kormány nem hajlandó elfogadni Lengyelország új felosztását és nem hallgat meg semmiféle a lengyelek rovására tett békeajánlatot.”³

Ezzel a kérdéssel még többször fogunk találkozni. Az a tény viszont, hogy a német és az orosz haderők közvetlen szomszédai lettek egymásnak, más feltételezésekre is lehetőséget és alkalmat adott. Churchill, szovjet-német ellentétekre számítva feljegyezte: „Egy keleti front tehát legalábbis potenciálisan létezik.”⁴

Varsó helyőrsége szeptember 28-án megadta magát, október 2-án pedig a Hell-félsziget védői is letették a fegyvert. A lengyel vezetők nagy kerülővel nyugatra mentek és átmenetileg Párizsban találtak otthonra. Mościcki elnök lemondott miután utódjának Wladyslaw Raczkiewiczet jelölte ki, aki viszont Sikorski tábornokot bízta meg kormányalakítással. Sikorski az előzőleg ellenzékben lévő pártok képviselőit magába foglaló koalíciós kormányt szervezett. Ez volt az első a „menekült” kormányok sorában, amelynek listáját a háború olyan hosszúra nyújtotta. Legnagyobb teljesítménye az új lengyel hadsereg megszervezése volt, amelynek katonái vitézül harcoltak a háború hazájuktól távoli csatáerein.

A magyarok a hagyományos lengyel-magyar barátság alapján a lengyelekkel rokonszenveztek, ami a nagy számú lengyel menekült fogadásában is megmutatkozott. Több mint 100 000-en lépték át a magyar határt. Zömük nyugatra távozott, hogy a francia vagy az angol kötelékekkel együtt folytassa a harcot. Narviktól Tobrukig sokezeren áldozták életüket szövetségeseik győzelméért. A Magyarország területén maradók szabadon mozoghattak, működő szervezeteik és iskoláik voltak. Bizonyos, hogy az előzékeny bánásmódhoz politikai megfontolások párosultak - a másik hadviselő féllel való kapcsolat fenntartását szolgálták -, ami egyáltalán nem volt veszélytelen. Az angolok messze voltak, a németek nagyon is közel.

Szeptember 9-án a német kormány azt kérte, magyar részről tegyék lehetővé, hogy a német csapatok Kassán át vonulhassanak Lengyelország felé. A kérést katonai szempontok aligha indokolták, hiszen átadásának időpontjában a lengyelországi hadjárat gyakorlatilag eldőlt. Inkább annak kipuhatolását szolgálta, hogy a magyar kormány mennyire kész a német kívánságok kielégítésére. A kérés teljesítését Budapest udvarias formában bár, de elutasította, miután előzőleg kikérte Mussolini véleményét. A választ a német kormány szó nélkül tudomásul vette, de Ciano feljegyezte: „A magyaroknak ezt még majd drágán kell megfizetniük.”⁵

A Lengyelország elleni hadjárat alig egy hónap alatt teljes német győzelemmel véget ért, anélkül, hogy a franciák és az angolok kísérletet tettek volna a Németország nyugati határai mentén húzódó Siegfried-vonal megtámadására, jöllehet a Wehrmacht zöme Lengyelországban volt lekötve. Mialatt a lengyel hadsereg felőrlődött az egyenlőtlen küzdelemben, Nyugaton csupán járőr-tevékenység folyt, az angol és a francia légierő tevékenysége röpcédulák szórására korlátozódott. A szövetségesek később sem támadtak. Hitler villámháborúja és a nyugatiak tétlensége közti szembeszökő különbség azt sugalta, hogy az 1939-es német hadsereg ütőképessége messze felülmúlja az 1914-18-as szintet, míg a nyugatiaké alighanem azon rekedt meg. A kormányok azonban óvakodtak attól, hogy következtetéseket vonjanak le a háború kimenetelére vonatkozóan, mielőtt a nagy ellenfelek valóban összezsápnak. Hosszú háború esetén változatlanul Németország ellenfelei látszóttak esélyesebbnek.

A lengyel hadjárat befejezése után Hitler átcsoportosította hadseregét, Az erők Nyugaton kiegyenlítődték, de hadműveletekre nem került sor. A francia és az angol hadvezetés 1914-18 tapasztalatai alapján minden támadást kilátástalannak minősített, Hitler pedig fenntartotta azt a háború kezdetén kiadott parancsát, mely megtiltotta a német haderőnek a francia határok átlépését. Ez volt az ún. furcsa háború, a „drole de guerre”, ahogyan a franciák, vagy pedig a „Sitzkrieg”, ahogyan a németek nevezték. A haderők tétlensége azt a látszatot keltette, hogy a háttérben békekísérletek folynak.

Ilyen kezdeményezések valóban akadtak, de eleve kudarcra voltak ítélve. 1939. szeptember 26-án Hitler közvetett úton az angol kormányértésére adta, hogy megelégszik az addig elért eredménnyel és

³ Woodward, E. L.: *British Foreign Policy in the Second World War*. London. HMSO, 1962. 7. old.

⁴ „An Eastern front is therefore potentially in existence.” Churchill W. S.: *The Second World War. The Twilight War*. 39. old.

⁵ Más fordítás szerint: „...ezt a visszautasítást a németek nem fogják elfelejteni és elérkezik az ideje annak, amikor a magyaroknak ezért fizetniük kell.” Ciano, G.: *Napló*. Bp. Athenaeum. é.n. 153. old.

Cianonak azt mondta, nem kívánja az elfoglalt lengyel területek egészét Németországhoz csatolni, hanem kész megtérni egy maradék lengyel állam fennmaradását. Október 6-i beszédében nyíltan békeajánlatot tett a nyugati hatalmaknak, amelyet azonban mind az angol, mind a francia kormány elutasított.

Csalódása miatt Hitler a lengyeleken állt bosszút. Nem érte be Danziggal és a hozzá vezető folyóval, sőt még az 1914-es határokkal sem, hanem további lengyel területeket csatolt a Birodalomhoz, amelyeken többmillió lengyel élt és amelyekre Németországnak semmiféle történeti vagy néprajzi igénye sem volt. (Eredetileg ötmillió lengyelt akartak onnan kitelepíteni, de a kitelepítettek száma - a német telepések hiánya miatt - végül másfél millióra korlátozódott.) A maradék kb 120 000 km² területen megszervezte az ún. „főkormányzóságot”, ahol a lengyeleket semmiféle önkormányzat sem illette meg, példázva, hogy mit jelent a náciizmus „nagyter-elmélete” a gyakorlatban. Hans Frank főkormányzó a lengyel királyok krakkói palotájába költözött, hogy mint valami római prokonzul igazgassa az alávetett népet. A lengyel értelmiség jelentős részét koncentrációs táborokba zárták, de a legnehezebb sors a nagyszámú lengyelországi zsidóságra várt, amelyet gettókba kényszerítettek és megfosztottak mindenféle kenyérkereseti lehetőségtől.

Minden józan megfontolás mellett szót volt, hogy a könnyű győzelem után német részről nagylelkűséget tanúsítsanak, amint azt Bismarck tette 1866-ban Ausztria irányában. Hitler azonban ismét rossz pszichológusnak bizonyult és nagylelkűség helyett a lengyelek brutális elnyomását választotta, amivel viszont megszilárdította ellenfeleinek elszántságát. Erőszak erőszakot szül. Az erőszak fokozása - ami Hitler spontán válasza volt minden esetben, amikor számításai nem váltak be - a vele szemben kialakuló szövetség legfőbb kovácsának bizonyult.

Az adott helyzetben béketárgyalásokról nem lehetett szó. A háború nem Danzig és a lengyel „folyosó” miatt tört ki, hanem azért, mert Hitler maradéktalanul érvényesíteni akarta a német fölényt Európa középső és keleti részében, ami viszont Franciaország és Nagy-Britannia biztonságát veszélyeztette. Lengyelország lerohanása a túlsúlyt tovább növelte. Bármilyen békekötés, mely ezt tudomásul veszi, London és Párizs kapitulációjával lett volna egyértelmű, amit azért sem fogadhattak el, mert fegyveres összecsapásra valójában még nem került sor. A francia és az angol vezérkar nem hitt a Németország feletti gyors győzelem lehetőségében, de meggyőződéssel vallotta, hogy a Maginot-vonalra támaszkodva, defenzív hadviseléssel felőrölheti a német hadigépezet erejét és egy hosszú háborúban érvényesítheti anyagi fölényét. Saját esélyeiket tehát változatlanul jónak ítélték és Hitler győzelmét nem annyira a Wehrmacht erejének, mint inkább a lengyel hadsereg gyengeségének tulajdonították.

Németországnak akkor lehetett kilátása sikerre, ha le tudja rövidíteni a küzdelmet, vagyis: ha korlátozott háborút folytat. Ebből viszont szükségszerűen következett volna a mielőbbi békekötésre való törekvés, hogy azután más felállásban, mások ellenében új játszmát kezdeményezzen. Volt-e erre lehetőség, vagy - eltérően Bismarcktól - ezt a feladatot Hitler nem tudta megoldani? A kérdésre nincs válasz, sőt az jószerével fel sem vethető, de annyi bizonyos, hogy a lengyelek elnyomásával Hitler maga gyengítette „békeajánlatának” kelendőségét és további lépéseivel hozzájárult a háború kiterjesztéséhez és azzal együtt Németország bukásához.

Szovjet térhódítás

Németország háborúban állt, a Szovjetunió viszont még nem. Számára tehát nyitva állt a békés terjeszkedés lehetősége, amit Sztálin nem is hagyott kihasználatlanul, de ügyelt arra, hogy a hidakat ne égesse fel maga mögött. Lengyelország keleti felét megszerezte anélkül, hogy háborúba került volna a franciákkal vagy az angolokkal. Nem a közvetlen támadást, a nyílt agressziót választotta, hanem befolyását akarta korlátlanná tenni a három balti köztársaságban. Ennek érdekében a szovjet kormány kölcsönös segélynyújtási egyezmények megkötését követelte, amelyekben a Szovjetunió „katonai segítség nyújtására” kötelezi magát minden olyan esetben, amikor a három balti ország valamelyikének függetlenségét külső veszély fenyegeti, ennek fejében jogot nyert volna arra, hogy területükön helyőrségeket tartson, haditengerészeti és légi támaszpontokat létesítsen. A balti államoknak az adott helyzetben nem volt más választásuk, mint a kapituláció. Észtország 1939. szeptember 28-án, Lettország október 5-én, Litvánia pedig október 10-én írta alá a függetlenségének elvesztését jelentő szerződést. A keserű pirulát a litvánok számára azzal édesítették meg, hogy Vilna városát és környékét, amelyet a lengyelek 1920 óta tartottak megszállva, a szovjet kormány Litvániának adta át.

A furcsa háború tehát elsősorban a Szovjetuniónak kedvezett. Úgy tűnt, a francia és a német haderő azért néz a Maginot és a Siegfried vonal erődítményeiben farkasszemet egymással, hogy Sztálin akadálytalanul nyomulhasson előre. Lengyelország keleti felének bekebelezése és a balti támaszpontok megszerzése után Finnországra vetett szemet. Az eddig bevált módszer szerint a Finn-öböl bejáratánál haditengerészeti támaszpontot, valamint a Karéliei földszoros átengedését kérte Viipuri (Viborg) városával, amelyért cserébe messze északon kétszer akkora területet ajánlott fel.

A finnek nem engedtek, mert tudták, hogy ez csak az első lépés a teljes bekebelezés felé. A szovjet követelések elutasítására Moszkva a Finnországgal kötött megnevezett egyezmény felbontásával és a diplomáciai kapcsolatok megszakításával válaszolt, 1939. november 30-án pedig csapatai átlépték a finn határt. Ezzel megindult az a háború, amelynek során a finnek történelmük legszebb fejezetét írták meg.

A hadműveletek ugyanis nem a szovjet kormány elképzeléseinek megfelelően alakultak. Hiába szervezte meg a Vörös Hadsereg háta mögött a kommunista Kuusinen vezetése alatt álló „finn” bábkormányt, annak sem visszhangja, sem befolyása nem volt a finnek körében, akik tudták jól, kikkel állnak szemben és mit várhatnak tőlük. A nagy túlerőben levő oroszok előrenyomulása megrekedt a Karéliei földszoroson kiépített ún. „Mannerheim” vonal előtt, a Ladoga-tótól északra betörő egységeket pedig a finnek bekerítették és felmorzsolták. A kitűnően vezetett, lelkes és mozgékony finn haderővel szemben az orosz góliát agyaglábakon cammogó óriásnak tűnt. A szovjet katonai vezetés nyilvánvalóan nem heverte ki a sztálini tisztogatás következményeit. A Vörös Hadsereg harci értékét a finnek elleni háborúban nyújtott teljesítménye alapján a katonai szakértők alaposan lebecsülték, nem gondolva arra, hogy ugyanez a hadsereg Leningrád és Moszkva védelmében más teljesítményekre lesz képes.

Számítottak-e a finnek külföldi segítségre? A Nemzetek Szövetsége a finnek elleni agresszió miatt kizárta a Szovjetuniót a szervezetből. Ez a finneken nem segített, de a halódó szervezet legalább hű maradt eredeti elveihez. A német kormány tartotta magát az augusztusi megállapodáshoz, mely Finnországot szovjet érdekszférába utalta. A világ rokonszenve kétségtelenül a finnek oldalán állt. Néhány ezer önkéntes érkezett Finnországba (magyar különítmény is volt köztük, de a hosszú út okozta késedelem miatt a harcokban már nem vett részt), némi hadianyag és további segítség ígérete sem hiányzott - de mindez kevés volt. A svédek saját jól felfogott érdekükben elleneztek nyugati egységek megjelenését Skandináviában, mert őket is háborúba sodorta volna, de erre nem került sor. Jóval több szó esett egy közeli francia-angol hadsereg szervezéséről Weygand tábornok - Foch tábornagy vezérkari főnöke és az 1920. évi varsói győztes - irányítása alatt. Ennek a szovjet szállítások révén a német hadigépezetet szolgáló bakui olajmezők és más hadifontosságú nyersanyag-lelőhelyek megszállása útján kellett volna a háborúnak fordulatot adnia, de a tervek megrekedtek az előkészületek stádiumában.

A kudarcba fulladt téli offenzívát követően az oroszok új támadásra indultak és óriási túlerővel 1940. február derekán áttörték a Mannerheim vonalat. Megnyílt előttük az út Finnország belsejébe. A finnek kénytelenek voltak békét kötni nehéz feltételek mellett. A március 12-én Moszkvában Paasikivi által aláírt békeszerződés a háború előtti szovjet követeléseket tartalmazta, azzal súlyosbítva, hogy a murmanszki vasútvonal közelében a finneknek további területsávot kellett átengedniük Oroszország számára. Sztálin elérte közvetlen céljait, de a finnek ellenállása nem volt eredménytelen. Függetlenségüket sikerült megvédeniük. Sztálinnak be kellett látnia, hogy kis ország is lehet kemény dió és a jövőben nagyobb óvatossággal kell eljárnia.

Nyugat-Európa meghódítása

A „furcsa háború” nem jelentett teljes mozdulatlanságot. Néhány látványos, de távolról sem jelentős haditengerészeti akcióra került sor, mint amilyen a Royal Oak angol csatahajó elsüllyesztése volt a Scapa Flow-i hadikikötőben vagy az Admiral Graf Spee német csatahajó elsüllyesztése angol cirkálók által Uruguay partjai előtt. Még fontosabbak voltak a látszólagos tétlenség leple alatt folyó más célú előkészületek.⁶ 1940. április 8-án az angol hajók aknákat raktak le a narviki öböl bejáratánál, hogy megakadályozzák a svéd vasérc szállítását német kikötőkbe. Mielőtt az angolok tovább léphettek volna, Hitler végrehajtotta régóta tervezett hadműveletét Dánia és Norvégia megszállására.

A hadiflotta parancsnoka, Raeder tengernagy, még 1939 őszén felhívta Hitler figyelmét a norvég partokon megszerezhető támaszpontok fontosságára, aki utasítást adott a norvég kikötők megszállásának előkészítésére. Nem a norvég parti vizek elaknásítása volt tehát a hadjárat kiváltója, hanem két régóta tervezett akció esett időben össze. Az angol kormány Norvégia semlegességével össze nem egyeztethető akciót hajtott végre, Hitler azonban újabb fegyveres támadást követelt el két független és addig semleges állam ellen.

Április 9-én reggel a koppenhágai és az oslói német követek jegyzéket nyújtottak át a dán és a norvég külügyminiszternek arról, hogy a német hadsereg a várható angol-francia támadás megelőzése érdekében megszállja a két ország területét. A jegyzékek átadását meg sem várva a német csapatok benyomultak Dánia területére, míg Norvégiába légi, illetve tengeri úton érkeztek.

A dán kormány az ellenállás kilátástalansága miatt nem gondolt a fegyveres harcra - a király tiltakozásának jeleként visszavonult az államügyek intézésétől - de a kis norvég haderő makacsul ellenállt.

⁶ Április 3-án a brit kormány felhatalmazta az Admiraltást, hogy április 8-án a norvég parti vizeket aknásítsa el. Ld. Churchill W. S.: *The Second World War. The Twilight War.* 160-161. old.

Az angol-francia támogatásban nem volt sok köszönet. A Közép-Norvégiában - Namsosnál és Adalsnesnél - partra tett szövetséges egységek nem tudták a németeket megállítani és rövidesen visszavonták őket. A norvég kormány Londonba menekült, míg Oslóban, a német fegyverek árnyékában, Vidkun Quisling fasiszta vezető alakított kormányt. Neve világszerte az ellenséggel együttműködő áruló megjelölésévé vált.

Dánia és Norvégia megszállását Hitler újabb katonai sikerként könyvelhette el, de politikailag a két kis semleges ország elfoglalása rendkívül káros volt. Azt bizonyította, hogy a Führer uralmának kiterjesztése érdekében semmiféle eszköztől sem riad vissza, vele tehát nem lehet megegyezni. Erősödött az a felfogás, hogy Hitler totális háborújára totális háborúval kell válaszolni. A norvégiai kudarc megrendítette Chamberlain angol miniszterelnök helyzetét, aki a közhangulat nyomására lemondott. Utóda 1940. május 10-én Winston Churchill haditengerészeti miniszter lett, aki régóta Hitler következetes ellenfelei közé tartozott.

Aznap hajnalban indult meg a német hadsereg többször kitűzött, de az utolsó pillanatban mindig visszavont nagy offenzívája a nyugati fronton. Miként 1914-ben, most sem közvetlenül a francia erődítményeket - az ún. Maginot-vonalat - rohanta meg, hanem széles ívben, nemcsak Belgium és Luxemburg, hanem Hollandia semlegességét is megsértve, indított támadást a franciák és az angolok ellen. A szövetséges hadvezetés, abban a hiszemben, hogy a németek az 1914-es koncepció szerinti bekerítő hadműveletet akarnak végrehajtani, legjobb csapatait a balszárnyon, - vagyis nyugaton, a tengerpart közelében - vonta össze, amelyekkel merészen észak felé nyomult. Minél előbb, még az átkarolás kibontakozása előtt akarta megállítani a német csapatokat. A Wehrmacht azonban erőinek javát - páncélos hadosztályainak többségét - a centrumban vonta össze, hogy a gépesített egységek számára járhatatlannak vélt Ardenneken át előrenyomulva, áttörje a francia hadsereg arcvonalát és az áttöréstől nyugatra levő ellenséget - köztük az angol expedíciós sereget - hátulról bekerítse. Ezt a Manstein tábornoktól származó zseniális tervet a Wehrmacht mintaszerűen hajtotta végre.⁷ Lengyelországban már kellő tapasztalatokat szerzett a páncélos hadosztályok alkalmazása terén és jóllehet egyáltalán nem volt számbeli fölényben a francia, az angol és a velük szövetséges haderőkkel szemben, gyorsaság, tervszerűség, valamint a két új fegyvernem - a páncélosok és a légierő - együttműködése terén messze felülmúlta ellenfeleit. A franciák és az angolok az 1914-18-as háború sémáiban gondolkoztak. Harckocsijaik szerepét a gyalogság támogatásában látták, nem vonták azokat nagyobb egységekbe össze és ezért nem tudtak kellő időben az áttörés elrekesztésére, az áttört német ékek elvágására eredményes ellentámadást indítani. A néhány hónap előtti lengyelországi hadjáratból mit sem tanultak.

Május 13-án elesett a franciák számára 1870 óta gyászos emlékű Sedan. A németek nyomban átkeltek a Meuse folyón és páncélos hadosztályaik éle egy hét alatt - május 20-án - elérte a La Manche csatorna partján fekvő Abbeville. Ezzel a francia hadsereg javát és az angol expedíciós erőket bekerítették. A helyzeten nem segített a francia vezérkar főnökének, Gamelinnek menesztése és Weygand tábornok visszahívása Közel-Keletről. Csodát ő sem tehetett. A nyugati hadjáratot a németek néhány nap alatt megnyerték, a franciák pedig a maguk nagy csatáját visszavonhatatlanul elvesztették. A kilátástalan helyzetben május 14-én a holland, 28-án pedig a belga hadsereg letette a fegyvert. A belga kormány a hollandok után Londonba menekült, Lipót király azonban nem követte kormányát, hanem a német fogságot választotta.⁸

A belga kapitulációval az angol expedíciós hadsereg válságos helyzetbe került. Sorsa reménytelennek tűnt, mert a német páncélosok könnyen elvághatták a Flandriában rekedt egységek visszavonulásának útját. A német páncélosokat azonban megállították és a derekasán harcoló angolok és franciák addig tartották a Dunkerque-i hídfőt, amíg az expedíciós hadsereg zömét és velük együtt néhány ezer franciát - június 4-ig összesen 338 226 főt - fegyver és felszerelés nélkül sikerült átmenteni a csatorna túlsó partjára.⁹ Az angolok nem vitásan vereséget szenvedtek, de Dunkerque kiürítése mégis nagy erkölcsi siker volt, egy reménytelen helyzetben levő hadsereg megmentése. Utóbb olyan nézet merült fel, miszerint Hitler szándékosan nyitott egéret az angoloknak, hogy - érzékenységüket kímélve - elősegítse a velük való megegyezést. Ez a feltételezés alaptalan. Hitler valóban megállította páncélosait, de azért, hogy átcsoportosítsa őket a Párizsért folyó második franciaországi csata megvívására. Nem akarta ugyanazt a hibát elkövetni, mint 1914-ben az ifjabb Moltke, aki a határmenti csaták jelentőségét túlbecsülve nem vont össze elegendő erőt a Marne menti ütközetre. Ezt a hibát Hitler elkerülte, hogy helyette egy másikat kövessen el.

Június 6-án indult meg az új német támadás a franciák ellen. Az áttörés sikerrel járt, a francia kormány Bordeaux-ba tette át székhelyét, a német csapatok pedig június 14-én bevonultak Párizsba.

⁷ Manstein azonban terve végrehajtásában nem kapott érdemleges szerepet. Egy jelentéktelen szakaszon harcoló egység élére helyezték.

⁸ Lipót király döntése, amit kormánya határozottan ellenzett, évekig tartó alkotmányos válságot idézett elő Belgiumban, mely csak fiának trónralépésével oldódott meg.

⁹ Churchill, W. S.: *The Second World War. The Fall of France*. London Cassel, 1964. 103. old.

Mussolini nem akart kimaradni a zsákmány felosztásából: június 10-én hadat üzent Franciaországnak és Nagy-Britanniának.

A hajthatatlanságáról ismert Churchill elnöklete alatt az angol kormány a vereség dacára a háború folytatása mellett döntött, a francia vezetés azonban egyre kevesebb lehetőséget látott az eredményes ellenállásra. Június 12. és 16. között szenvedélyes viták folytak Bordeaux-ban a megadás és a harc folytatásának hívei között. A francia hadsereg felbomlóban volt, az anyaország további védelme kilátástalannak tűnt, a francia flotta azonban sértetlen maradt és annak védelme alatt a francia kormány Észak-Afrikában folytathatta volna a küzdelmet. E válságos napok során Churchill több ízben felkereste a francia kormányt, hogy rábírja a harc folytatására, de a francia hadsereg vezetői, Pétain marsall és Weygand tábornok a fegyverszünet megkötése mellett foglaltak állást. Egy ideig Churchill is kész volt beleegyezni abba, hogy a franciák fegyverszünetet kérjenek, feltéve, hogy hajóhadukat átadják az angoloknak. Ezt viszont francia részről utasították el, mivel a flotta volt az egyetlen ütőkártya, amelynek alapján a németektől elfogadható fegyverszüneti feltételeket kaphattak. Maga Churchill is visszavonta beleegyezését és felajánlotta a francia-brit unió megteremtését, amelynek létrejötte esetén a brit kormány a francia érdekeket sajátjaként védelmezte volna. Az unió gondolata nem talált kedvező visszhangra. A franciák csupán taktikai húzásnak tekintették. Reynaud miniszterelnök az Egyesült Államokhoz fordult segítségért, Roosevelttől válasza azonban nemleges volt. Az Egyesült Államok közvéleménye ekkor még elutasította a hadbalépés gondolatát.

Június 16-án Reynaud lemondott, az új francia kormány pedig fegyverszünetet kért. Június 18-án Churchill kijelentette, hogy Nagy-Britannia egyedül is folytatja a háborút, De Gaulle tábornok, a Reynaud kormány hadügyi államtitkára, a londoni rádión keresztül a francia népet az ellenállás folytatására szólította fel. Június 22-én Compiègne-ben, - ugyanabban a vasúti étkezőkocsiban, amelyben 1918-ban a fegyverszünetet megkötötték - francia részről Huntziger tábornok, német részről pedig Keitel tábornagy, aláírták a fegyverszüneti szerződés okmányát.

A fegyverszüneti rendelkezések értelmében a francia kormány haladéktalanul beszüntette a Németország elleni harcot, a német csapatok pedig megszállták Franciaország északi, nagyobbik felét - beleértve Párizst - és egy széles területsávot az Atlanti-óceán partján a spanyol határig. A megszálló csapatok költségeit a francia kormánynak kellett viselnie. A francia haderőt a belső rend fenntartásához szükséges kötelékek kivételével le kellett szerelni, a harckocsikat, páncéelhárító fegyvereket, hadi repülőgépeket pedig ki kellett szolgáltatni. A hadieszközök gyártását a meg nem szállt francia területen azonnal be kellett szüntetni, a megszállt területen levő erődtálmányokat és minden egyéb létesítményt, berendezést stb. sértetlenül átadni. A fegyverszüneti egyezmény 8. cikke kimondotta, hogy a francia hadiflottát - annak a résznek a kivételével, mely a francia gyarmati érdekek megóvása céljából a francia kormány rendelkezése alatt marad - meghatározott kikötőkben össze kell vonni és német, illetve olasz ellenőrzés alatt leszerelni. A kikötők kijelölésére a hajók békebeli állomáshelye lesz mérvadó. A német kormány a francia hadiflottának azt a részét, amely a német ellenőrzés alatt álló kikötőkben volt, nem szándékozott saját céljaira felhasználni a part őrzésére és aknaeltávolításra szükséges egységek kivételével. A német kormány hangsúlyozta, hogy a békekötéskor nem fog a francia flottára igényt támasztani. A francia gyarmati érdekeket szolgáló rész kivételével a francia hadiflotta valamennyi Franciaországon kívül levő hadihajóját Franciaországba kell visszarendelni. A fegyverszüneti szerződés az Olaszországgal kötött egyezmény aláírása - június 24. - után lépett életbe. A francia-olasz fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseket tartalmazott a francia-olasz határ, valamint az olasz gyarmatokkal szomszédos francia birtokok demilitarizálásáról.

A francia kormány a németek által meg nem szállt területen lévő Vichy városába tette át székhelyét. Pétain tábornagyot ideiglenes államfővé választották, míg az angol kormány június 28-án elismerte De Gaulle tábornokot a szabad franciák vezetőjének. A tábornok felhívása a további harcra a franciák körében nem váltott ki kedvező visszhangot, nagyon kevesen csatlakoztak hozzá. 1940-ben a franciák túlnyomó többsége Pétain marsallt követte, hogy a háború későbbi menetében - két-három év múlva - megforduljon a helyzet. A lengyel és a norvég után a holland és a belga kormány is Londonban talált menedéket, ott ahol a cseh emigráció és az - egyelőre kislétszámú - francia mozgalom tevékenykedett. Tény azonban, hogy a német győzelmek Németország ellenségeinek sorát növelték. Hitler nem kínált áldozatainak kárpótlást, elfogadhatónak tűnő politikai megoldást, megbékélésre, kiegyezésre nem gondolt. Általános, nemzetközinek nevezhető programja Európa számára nem volt. Kizárólag katonai győzelemre törekedett.

A katonai győzelem teljes volt. A Schlieffen-terv „felhígított” változata 1914-ben csődöt mondott, javított kiadása - az átkarolás helyett a centrum áttörése - 1940-ben teljes sikert aratott. A Wehrmacht rendkívül rövid idő alatt, viszonylag csekély veszteségek (27 074 halott, 111 034 sebesült és 18 384 eltűnt) árán tönkre verte a francia haderőt. A foglyul ejtett francia katonák számát 1 900 000 főben adták meg. Hihetetlenül nagy, méreteiben, gyorsaságában teljesen váratlan volt Hitler seregeinek győzelme. A világ döbbenet figyelt és különösen a kis európai országok vezetői fojtották vissza lélegzetüket. Hitler birodalma valóban legyőzhetetlen lenne?

Rövidesen kiderült azonban, hogy a katonai győzelem Németország politikai problémáját, nevezetesen a háború befejezésének kérdését nem oldotta meg, Franciaország veresége nem volt együtt Anglia veresége. Hiába győztek a németek, Angliát nem tudták kiütni ellenfeleik sorából. Csak a szárazföldről űzték ki őket, ami német siker volt ugyan, de egy lehetőség elvesztése, míg Anglia számára kudarc, de új lehetőségek kezdete.

Az igazi vesztesek Franciaország mellett a kelet-közép-európai kis államok voltak. Miután Franciaország fegyverszünet kötésére kényszerült, Mussolini pedig Németország oldalán belépett a háborúba, nem maradt választási lehetőségük. Egyikük sem volt már ura saját sorsának, bármilyen politikát követett addig. Ki voltak szolgáltatva a tengelyhatalmaknak vagy a Szovjetunióknak, attól függően, hogy az 1939-ben meghúzott vonaltól nyugatra vagy keletre kerültek el. Kivétel nélkül valamennyien leértékelődtek, a csehek, a lengyelek éppúgy, mint a többiek. Attól kezdve ugyanis, hogy Nyugat-Európa tengerpartja az Északi-foktól a spanyol határig Hitler kezébe került, az angolokat a kelet-közép-európai népek sorsa igazában már nem foglalkoztatta. Miután Antwerpenben és a Csatorna francia kikötőiben horogkeresztes zászlót lengetett a szél, az a kérdés, hogy kié Danzig, érdektelenné vált számukra, illetve csak Antwerpen sorsának függvényeként volt jelentősége. Nagy Britannia háborús céljai és politikai prioritásai 1940 nyarát követően lényegesen megváltoztak.

A második bécsi döntés

Észak-Franciaországban még dült a nagy csata, amikor Sztálin elhatározta, hogy maradéktalanul betakarítja az 1939-es szovjet-német egyezményből adódó előnyöket. Sietnie kellett, hogy még a nyugati hadjárat befejezése előtt kész helyzetet teremtsen. Június 14-én - Párizs esztendő napján - a szovjet csapatok megszállták Litvániát, a következő napon Lettország és Észtország került sorra. A bevonulást követően a három kis ország törvényhozó testületei „egyhangú határozattal” kérték, hogy a Szovjetunióhoz csatlakozhassanak. Kérésüket ritka előzékenységgel teljesítették.

A néhány nappal később, június 26-án Bukarestben átnyújtott szovjet ultimátum Beszarábia és Észak-Bukovina átadását követelte Romániától. A románok nem gondoltak a finn példa követésére. Miután Berlinben és Rómában egyaránt engedékenységet tanácsoltak nekik, beleegyeztek a két terület átadásába, ami június 28-át követően meg is történt. A románok sürgősen lemondtak az angol garanciáról, amely pontosan annyit ért, mint az, amelyet Chamberlain Lengyelországnak nyújtott és habozás nélkül átálltak a német vonalra. Németországgal egyébként két hónappal előbb jelentős gazdasági megállapodást kötöttek.

Ilyen körülmények között vetődött fel Magyarország keleti határainak revíziója: az erdélyi kérdés. A magyar kormány kijelentette, hogy miután Románia ellenállás nélkül teljesítette a Szovjetunió területi követeléseit, ragaszkodik ahhoz, hogy a magyar igények is kielégítést nyerjenek, mert nem tűrhet semmiféle hátrányos megkülönböztetést. Tekintettel a román haderő mozgósítására, maga is mozgósított.

1918-ban másfélmillió magyar került román uralom alá, de politikai téren, szellemi síkon ez a másfélmillió többe jelentett a magyarság egyhatodánál. Erdély volt mindenkor „a legnagyobb és a legfájdalmasabb seb”, amely kimondva-kimondatlanul állandóan jelen volt a magyar közéletben. A trianoni korszak két legjelentősebb politikusa - Bethlen István és Teleki Pál - ősi erdélyi családok sarjai voltak, akik félszemmel mindig a „bércecs hazára” figyelve cselekedtek, de az Erdély iránti nosztalgia nem szorítkozott az onnan származókra, hanem általánosnak volt tekinthető.

A tragédiák hősei sohasem ártatlanok. Bukásukat mindig valamilyen menthető bűn vagy hiba okozza, - féltékenységre átszaporított túlzott szeretet, mértéktelen becsvágy - mely érthető ugyan, de mégis könyörtelenül visszaüt hordozóira. Magyarország vezetői a trianoni határok revízióját - amikor erre alkalom nyílt - nem a szomszédokkal való megegyezés keretei között akarták megoldani, ami az igényeket a szomszédok által még elfogadható mértékre szűkítette volna, hanem ezt meghaladó követeléseiket - saját erő híján - nagyhatalmi segítséggel vélték kieroszakolni, ami viszont az adott nagyhatalom - Németország - lekötelezettjévé tette az országot. Ha magyar kormány Hitlerrel szemben meg akarta őrizni az ország függetlenségét, - mint ahogyan tagjainak többsége valóban ezt akarta - a politika kéréseivel logikája szerint jó viszonyt kellett teremtenie a szomszédokkal. Szlovákia magatartása intő példa volt arra, hogy a revíziós követelések túlhajtása megegyezés helyett élezi az ellentéteket. (Jellemző, hogy 1941 májusában a berlini szlovák követ jelezte, hogy kormánya Magyarországtól 4000 km² visszatartására tart igényt) A francia orientációjú Kisantant helyén létrejövőben volt a németbarát Kisantant, mely az ország cselekvési szabadságát ismét semmivé tehetette.

Berlin és Róma egyaránt határozottan óvta a magyar kormányt attól, hogy súlyos következményekkel járó lépést tegyen. Hitler terveit ugyancsak zavarta volna, ha a Duna völgyében fegyveres összeütközés támad, veszélyeztetve a német haderő számára oly fontos román olajszállítmányokat. Ha Magyarország mégis a fegyveres fellépést választaná, saját felelősségére teszi és semmiféle segítségre sem számíthat a Tengely részéről. Éreztették, véleményük szerint magyar-román

összezsapás esetén győzelem alighanem a nagyobb létszámú és jobban felszerelt román hadseregé lenne. Azt előzőleg a franciák látták el korszerű fegyverzettel, olajszállítmányaik ellenértékéért pedig a németek zsákmányolt francia fegyverekkel egészítették ki. A magyar hadsereg felszereltsége egyáltalán nem volt megfelelő. Bethlen István 1940 tavaszán írott memorandumában hangsúlyozta: „Romániával való leszámolásra a hadsereget elő kell teljesen készíteni. A hiányokat sürgősen pótolni kell, különösen repülőgépek terén, de sok más téren is. Ma egy támadás részünkről nagyon félős, hogy vereséggel végződjön.”¹⁰ Ezt a feladatot rövid idő alatt bajosan lehetett elvégezni. A magyar katonák jól harcoltak volna, de bizonyos, hogy a románok legalább olyan elszántsággal küzdöttek volna Erdély birtokáért számukra kedvező terepen.

A fegyveres összetűzés lehetőségének a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg közelsége adott veszélyes dimenziót. Molotov június 26-án Schulenburg moszkvai német nagykövet, majd Rosso olasz nagykövet előtt megértéssel szolt a magyar igényekről, július 4-én pedig magához rendelte Kristóffy moszkvai magyar követet és kijelentette előtte: „1. a Szovjetunióknak nincsen semminemű követelése Magyarországgal szemben, 2. a szovjet kormány a jószomszédi viszony kiépítésére törekszik Magyarországgal, 3. a szovjet kormány megalapozottaknak tekinti a magyar területi követeléseket Romániával szemben és kész azokat támogatni a békekonferencián, ha ott kerülnének megoldásra, 4. egy esetleges magyar-román konfliktus esetén a Szovjetunió magatartása a magyar követelések tekintetében elfoglalt álláspontjából következik, 5. a szovjet kormány kész a kereskedelmi szerződés megkötése céljából a tárgyalásokat mielőbb megkezdeni.”¹¹

A magyar külpolitika alaptétele volt és maradt, hogy a Szovjetunióval semmilyen körülmények között sem működik együtt. Közvetlen tárgyalásra Moszkva és Budapest között nem került sor. Teleki a Szovjetunió - és Hitler - nélkül akarta a magyar igényeket érvényesíteni, de az oroszok közelsége miatt Hitler nem tűrtett semmiféle magyar-román összetűzést és ezt a magyarok értésére adta. Július 9-én meghallgatta a Teleki és Csáky által előadott magyar követeléseket, amelyek az 1920-ban Romániához csatolt 103 000 km² területből 72 000 km²-t igényelték vissza, jóllehet 1910-ben a lakosságnak 31%-a vallotta magát magyarnak. Minden megegyezés *conditio sine qua non*-jának tekintette a Székelyföld visszacsatolását, mely az ún. Nagy Románia középpontjában helyezkedett el. Nem lehetett kétséges, hogy ezt a románok csak a legsúlyosabb kényszer hatása alatt fogadhatják el, amelynek alkalmazásához a magyar erő távolról sem elegendő.

Volt-e más lehetőség?

Barcza György londoni magyar követ jelentése szerint a brit külügyminiszterhelyettes hangoztatta, hogy „Angolország győzelme esetén Európában igazságos új rend létrehozását kívánja, mert a múlt tévedéseiből okultak. Magyarország és a szomszédai között létrejött megállapodásokat Nagy-Britannia, ha azok a tartós békét biztosítják, örömmel látja, és nincs területi változásokkal érdekelve”. A budapesti jugoszláv követ július elején ajánlotta kormányának, tanácsolja a román kormánynak a következőket: 1) kezdje meg a leszerelést, a magyar kormány beleegyezik az egyidejű leszerelésbe; 2) amilyen gyorsan csak lehetséges, kezdjen tárgyalásokat Magyarországgal és Bulgáriával. Ajánlja fel Dél-Dobruzsát, valamint egy 50-80 km széles területsávot a magyar határ mentén, lehetőleg az erdélyi tartomány és a magyar királyság között húzódó régi adminisztratív határ mentén, a székelyek visszatelepítésével.”¹²

A románok nem zárkóztak el minimális területi engedményektől. A román külügyminiszter, amikor július 26-án miniszterelnökével együtt Hitlerrel tárgyalt, azt javasolta, hogy az új határvonalat Magyarország és Románia között úgy kellene megállapítani, hogy mindkét állam területén ugyanannyi számú román, illetve magyar nemzetiségű lakos maradjon. A nemzeti kisebbségek kicserélése a helyzetet aztán véglegesen tisztázná. Giugurtu miniszterelnök Hitler kérdésére azt is közölte, hogy 14 000 km²-t hajlandóak átadni, a külügyminiszter azonban egy közbevetett kézmozdulattal jelezte, hogy a területi kérdésben a román kormánynak ez nem az utolsó szava.¹³ Hogy az utolsó mi lett volna, nem ismeretes. Mindenesetre említést érdemel, hogy a tárgyalások során Hitler elutasította a román részről felvetett döntőbíráskodás gondolatát.

A magyar-román határ ügye nem került közelebb a megoldáshoz, noha a német kormány egyre határozottabban sürgette a közvetlen tárgyalásokat. A magyar és a román álláspont közötti áthidalhatatlan űr eleve kilátástalanná tette ezek sikerét. Augusztus 16-án a Turnu-Severin-i tárgyaláson a magyar kormány területi igényeit 69 000 km²-re csökkentette, de a románok nem tettek érdemi ellenjavaslatot, hanem időhúzás céljából előzetesen eldöntendő kérdések sorát vetették fel, remélve, hogy sikerül tovább javítani tárgyalási pozíciójukat. Közben Berlinben a magyar katonai attasénak megmutatták a román területi engedményeket tartalmazó memorandumot. Ez kb. ötven km széles területsávot jelentett északon a Bükk hegységgel, majd a Szilágysomlyótól nyugatra eső területet Borosjenőig, onnan a Fehér Kőrös mentén a

¹⁰ Juhász, Gy.: *A Teleki-kormány külpolitikája*. Bp. Akadémiai. 1964. 147. old.

¹¹ Juhász im. 128. old valamint *A moszkvai magyar követség jelentései 1935-1941*. Bp. Századvég, 1992. 256-7. old.

¹² Juhász im. 139-140. old.

¹³ Juhász im. 159. old.

határig terjedő részt foglalta volna magába. Utalás történt arra is, hogy az átengedendő terület kiegészülhet délen Arad, északon pedig Nagybánya és a Radnai hegység térségével.¹⁴ Erről azonban a magyar kormány nem akart hallani. A tárgyalások augusztus 24-én végleg megszakadtak.

A helyzet tehát tovább mérgesedett. Augusztus 25-én Molotov megismételte Kristóffy előtt régebbi kijelentését Magyarország követeléseinek megalapozott voltáról, míg román részről hasztalan próbáltak Moszkvában bármiféle bátorítást szerezni.¹⁵ Az új szovjet-román határ mentén foganatosított csapatösszevonások híre a Hitler által kilátásba helyezett és az angolnál az adott helyzetben lényegesen hatásosabbnak látszó területi garanciát Bukarestben ugyancsak felértékelte. Ezért már érdemes volt áldozatot hozni és Carol király nyomatékosan kérte Hitlert a vita rendezésére. Hogy az végül is német-olasz döntőbíráskodás formáját ölti, menetközben alakult ki.

Ciano augusztus 28-án este érkezett Bécsbe. Másnap Ribbentrop és ő külön-külön tárgyalt az előzetesen odarendelt magyar és román vezetőkkel. Ribbentrop, akinek a diplomáciai udvariasság egyébként sem tartozott erős oldalai közé és aki Kánya epés megjegyzése óta leplezetlenül utálta a magyarokat, a szemrehányások özönét zúdította Teleki és Csáky fejére, Magyarországot hálátlansággal, németellenes politika folytatásával vádolta. Szavai Ciano szerint „meglehetősen fenyegetőek” voltak és jelezték, hogy a döntést drágán kell majd megfizetniük. A dolog érdekét tekintve azonban mind ő, mind Ciano elfogadta a Székelyföld visszacsatolására vonatkozó magyar álláspontot. Miután erre mindketten ígéretet tettek, a magyar kormány hozzájárult a döntőbíráskodáshoz.

A románokkal való tárgyalás is szemrehányásokkal kezdődött, de Ciano szerint nem volt olyan viharos, mint a magyarok meggyőzése.

A románok azt hitték, hogy érveik a döntőbíráknál megértésre találtak és elmulasztották tisztázni a területi áldozat mértékét. Azt hitték, a tulajdonképeni Erdélyt nem fogja érinteni. Ha tudták volna, hogy a Székelyföldet is magába foglalja, semmi esetre sem egyeztek volna bele.¹⁶

Ribbentropnak és Ciano-nak a bécsi Belvedere palotában meghozott salomoni ítélete átlós irányban kettévágta Erdélyt. Arad román maradt, Zágon magyar lett. 43 541 km²-nyi terület, 1 347 200 magyar, 1 066 353 román és 163 926 egyéb nemzetiségű lakos jutott Magyarországnak. (A román adatok szerint 911 550 magyar, 1 176 433 román és 307 164 egyéb nemzetiségű lakos élt a visszacsatolt területen. Románia területén kb. 440 000 magyar maradt.) Ha leszámítjuk a népszámlálások befolyásolásának ismert módszereivel elérhető hatást, a bécsi döntés által átadásra ítélt területen a magyarok és a románok száma kb. egyenlő volt, de a magyar uralom alá került románok száma több, mint kétszeresen múlta felül a Romániában maradt magyarokét, ami nemcsak a románok, de a külső megfigyelők számára sem tűnt igazságosnak.¹⁷ Ezért feltételezték, hogy a magyar kormány sokkal nagyobb mértékben kötelezte el magát Hitler mellett, mint amiről valóban szó volt.

A német kormány ez alkalommal az általa egyébként egyáltalán nem kedvelt magyarokat részesítette előnyben a románokkal szemben, akiket mind a döntést megelőzően, mind azt követően favorizált. Magatartásának magyarázata alighanem az, hogy a Keleti-Kárpátoknak nagy stratégiai fontosságot tulajdonított az oroszokkal szemben. Ez döntő súllyal esett latba a határ megállapításánál. A Világháborúban a Keleti-Kárpátok, az ún. focsani kapu és a Duna-könyök mentén húzódott a Központi Hatalmak és az orosz-román seregek frontja. A német hadvezetés tudta, hogy a magyarok jobban védik a Kárpátok hágoit az oroszokkal szemben, mint a románok, akiknek az országát a hegylánc tulajdonképpen ketté vágja. A háború után amúgy is új, Hitler által véglegesnek szánt, rendezés következett volna, addig pedig a már említett katonai megfontolás dominált.

¹⁴ Ol. KÜM Számjel 1940. Zs. Csáky távirata Hórinak. Ld. Juhász im. 179-180. old. Hóry A.: „Bukaresttől Varsóig” című könyvében nem szól arról, hogy lett volna román területi javaslat, csupán a lakosságcsere erőltetését emlegeti, noha sejthető, hogy román részről a lakosságcsere területi javaslattal járt volna együtt. Azt megjegyezhetjük, hogy a magyar kormány 1946-ban, amikor a magyar-román határ kérdése egészen más helyzetben ismét felmerült, az 1940-es román álláspontot elvileg magáévá téve 22 000 km²-es területre és másfélmillió lakosra emelt igényt, jelentős lakosságcserevel egybekötve - persze sikertelenül.

¹⁵ Molotov megjegyzéseire vonatkozólag ld. Kristóffy 1940. szept. 3-i jelentését. Közli: *A moszkvai magyar követség jelentései 1935-1941*. Bp. Századvég-Atlanti, 1992. 258-9. old.

¹⁶ A Romániához csatolt területen

	1910-ben	1930-ban
az összlakosság száma	5 257 467	5 550 000
ebből román	2 829 454 (53,8%)	3 237 000 (58,3%)
magyar	1 661 805 (31,6%)	1 483 000 (26,7%)

¹⁷ Macartney, C. A.: *October Fifteenth*. Edinburgh Univ. Press. 1956 I. köt. 425. old.

Magyar szempontból a bécsi döntés határvonala katonailag felettebb problematikus volt. A keleti határ csak akkor lett volna előnyös és könnyen védhető, ha nem a románoké az Arad körüli síkság! „Mire jó keleten visszaszerezni a Kárpátok vonalát, ha ezt a vonalat nyugatról átkarolták? A Székelyföld védhetetlen - írta egy svájci geográfus 1944 nyarán megjelent könyvében - ha az ellenség, legyen az román vagy esetleg orosz, Aradon van - azaz benn a magyar alföldön.”¹⁸

Ciano szerint Manoilescu román külügyminiszter elájult az új határt jelentő piros vonal láttán, míg „a magyarok örömben képtelenek (voltak) uralkodni magukon”.¹⁹ A döntés valóban jóval többet juttatott nekik, mint amennyit közvetlen tárgyalások útján valaha is elérhettek volna. Az első meglepetés örömet rövidesen felváltotta a kijózanodás keserősége. Teleki olyan elkeseredetten utazott haza Bécsből, hogy sírógörcsöt kapott és képtelen volt a különvonatot ünneplő tömegek köszöntését fogadni. Addigi politikájával ellentétben Észak-Erdélyt végül is Hitler ajándékaént, de távolról sem ingyenesen kapta meg, amitől egész koncepciója összeomlott.

Romániában a döntés rendkívüli elkeseredést váltott ki, olyan sokkot okozott mint Trianon a magyar társadalomnak. Carol király sietve külföldre menekült és a hatalmat Antonescu tábornok vette át a Vasgárda nevű szélsőséges terrorista szervezettől szövetségben. Ez a szövetség rövid ideig tartott. 1941 januárjában Antonescu a Vasgárda ellen fordult, feloszlatta és katonai diktatúrát vezetett be. A Vasgárda néhány vezetője Németországba menekült, de velük szemben Hitler egyértelműen Antonescut támogatta. Romániában nem volt senki, aki a bécsi döntés területi rendezését akárcsak szavakban is elfogadta volna, - Antonescu sem - hanem a németekhez való minél nagyobb mérvű alkalmazkodás útján kereste a bécsi döntés Románia javára történő módosítását.

Hitler felismerte, hogy e lehetőség felvillantásával kitűnő eszközre tehet szert a román politika németbarát irányvonalának és a magyarok hűségének biztosítására és egyre kevésbé zárkózott el tőle. A magyar kormánykörökben pedig a bécsi döntést követően meghatározóvá vált az a felfogás, hogy Németországnak tett gyors és önkéntes szolgálatokkal, fenntartás nélküli németbarát politikával lehet és kell az elért revíziós pozíciókat megszilárdítani. Ezt a német vezetők el is várták. Az elmaradt ellenszolgáltatásokat gondosan könyvelték és nem titkolták, ha elégedetlenek voltak a hála mértékével. Göbbels, aki híven igazodott Hitler hangulatváltásaihoz, nem leplezte ellenszenvét a magyarok iránt: „A magyarok telhetetlenek. Odaadod nekik a kisujjadat s máris az egész kezéd kell nekik...” Másutt „disznó bandának”, „piszok csöcseléknek” nevezte őket.²⁰

A Craiovában tartott román-bolgár tárgyalások szeptember 7-én megegyezéssel végződtek. Románia Dél-Dobrudzsa 7000 km²-nyi területét Bulgáriának engedte át, mely azt a háborút követően is megtartotta.

A bécsi döntést a túlsó oldal nem fogadhatta kedvezően, hiszen az Angliával hadbanálló két hatalom külügyminisztere hozta. Nagy Románia nemcsak a francia, de az angol diplomáciának is kedvelt gyermeke volt s az adott kérdésben az angolok többségének szimpátiája nem lehetett kétséges. A bécsi döntés által elkeseredett románoktól inkább lehetett egy új, látványos hátraarcot remélni, mint a magyaroktól, akik ezt a fordulatot nem akarhatták, de nem is tudták volna a németek torkában megvalósítani. Churchill kijelentette: „Romániát területileg súlyosan megcsönkítették. Személy szerint mindig arra gondoltam, hogy Dél-Dobrudzsát vissza kellene adni Bulgáriának és sohasem örültem annak, ahogyan Magyarországgal bántak a legutóbbi háború után. Sohasem fogadtuk el azt az irányvonalat, miután ez a háború kitört, hogy a különböző országok területi struktúrája semmiben sem változhat. Másrészt viszont nem javasoljuk egyetlen területi változás elismerését a háború során, hacsak nem az érintett felek szabad beleegyezésén és akaratán alapszik.”²¹ Ami magát a döntést illette, az egyensúlyra törekvő nyilatkozatok elvesztek a BBC és a sajtó összűzésében. A BBC román kommentátora szabadon uszíthatott Magyarországgal szemben, míg a magyar adás résztvevőjének csak nagynehezen sikerült elérnie, hogy Halifax külügyminisztert idézhesse, aki szerint az angol kormány különbséget tesz a bolgár-román területi rendezés, amelyet megegyezésként elismer és a magyar-román területi rendezés között, mely a tengelyhatalmak diktátumának eredménye.

Hitler revánsháborújának kiszélesedése a vele szemben álló hatalmakat mindinkább a status quo visszaállítására készítette. Az angolok - bár időnként elismerték, hogy a Párizs környéki békék nem tökéletesek - nem tagadhatták meg azt a rendszert, mely végül is az ő alkotásuk volt és amelynek helyébe nem tudtak és nem is akartak mást, jobbat állítani. A Szovjetunió jegyzékben tiltakozott az ellen, hogy az őt

¹⁸ Dami, A.: *La Ruthénie Subcarpatique*. Geneve. Mont Blanc S-A. 1944. 355. old.

¹⁹ Ciano im. 280. old.

²⁰ Göbbels, J.: *Napló*. Bp. Dunakönyv 1994. 267., ill. 269. old.

²¹ Churchill háborús emlékirataiban a második bécsi döntéssel nem foglalkozik csupán a jugoszláv válsággal kapcsolatban említi. Churchill im. Vol. 5. *Germany Drives East*. 147. old., Macartney im. I. köt. 426. old. A köztudatban - tévesen - úgy terjedt el, hogy a döntés a Trianonban elcsatolt terület 2/3 részét ítélte Magyarországnak (valójában 2/5-ét). A téves adat fokozta a döntés igazságtalanságáról szóló hírek hatását és alkalmas volt arra, hogy Magyarországot Hitler kedvencének tüntesse fel, ami pedig egyáltalán nem felelt meg a tényeknek.

közelről érintő erdélyi kérdést kizárólag Németország és Olaszország döntötte el. A tiltakozást valószínűleg Románia területének a döntést követően német és olasz részről történt garantálása váltotta ki.

Németország, Olaszország és Japán 1940. szeptember 27-én új szövetségi szerződést kötött, amelynek értelmében Japán elismerte Németország és Olaszország „vezető szerepét” Európa új rendjének megteremtésében, Németország és Olaszország pedig a maguk részéről szintén elismerték Japán vezető szerepét Nagy-Kelet-Ázsia területén. A három állam kötelezte magát, „hogyminden politikai, gazdasági és katonai eszközzel kölcsönösen támogatják egymást, ha a szerződést kötő három állam egyikét olyan hatalom támadja meg, amely még nincs belekeveredve az európai háborúba, vagy a kínai-japán viszályba.”²²

A németek árnyékában lévő kis államok sorra csatlakoztak a Háromhatalmi Paktumhoz, köztük a magyarok november 20-án - elsőként. Az „elsőség” azonban mindössze néhány napot jelentett és semmiféle előny nem származott belőle. A románok november 23-án, a szlovákok egy nappal később írták alá a Paktumot. A magyar diplomácia vezetői azt hitték, a csatlakozás további kötelezettséget nem jelentő szolidaritási nyilatkozat csupán, amit Németország nyilvánvaló európai hegemoniájára való tekintettel nem tagadhattak meg. Tévedtek. Az aláírás Németország szövetségeseivé - gyakorlatilag a foglyaivá - tette őket, mert e szövetség kitöltetlen lapjára Hitler utóbbi tetszése szerinti kötelezettségeket írhatott.

Patthelyzet és lépéskényszer

Hitler alaposan tévedett, amikor azt hitte, a franciákkal kötött fegyverszünet után Anglia kész lesz béketárgyalásokra. Július 19-i beszédében nyíltan felszólította az angol kormányt a békekötésre, de választ nem kapott. Utasítást adott tehát a német vezérkarnak az angliai partraszállás terveinek kidolgozására, augusztus 9-én pedig teljes erővel megindult a légi csata Anglia felett. A támadó német kötelékek azonban súlyos veszteségeket szenvedtek az angol légierőtől, amelynek ellenállását nem sikerült megtörniük. Az angol ipar havonta több vadászgépet állított elő, mint a német, amelynek termelése 1940 szeptemberében is az egy év előtti szinten mozgott és az angol gépek legalább olyan jók voltak, mint a német Messerschmidtek. A csata kimenetele sokáig bizonytalan volt, mert a felek egyike sem rendelkezett döntő fölényrel. A küzdelmet a jobb felderítés és az irányítás magasabb színvonala döntötte el. A radar révén az angol elhárítás kellő időben értesült a német kötelékek nagyságáról, támadásuk irányáról, volt tehát ideje és módja megfelelő számú vadászgépet küldeni ellenük.

Sem a német, sem az angol hadijelentések adataiban nem lehetett bízni. Az igazság csak a háború után derült ki és az messze volt nemcsak a propaganda céljaira megszépített adatoktól, hanem azokról a jelentésektől is, amelyek a vezérkarok számára készültek. Göring augusztus 8. és 26. között 791 angol repülőgép lelövésével dicsekedett, de azok ebben az időszakban csupán 239 gépet vesztek. Az angol jelentések sem voltak megbízhatók. Szeptember 15-én 185 német gép lelövéséről számoltak be, de a németek tényleges vesztesége 56 repülőgép volt. A valóságos adatokból mégis egyértelmű következtetés vonható le: az angliai csata során - 1940. július 10. és október 1. között - az angolok ténylegesen 1408 német gépet lőttek le, míg saját veszteségük ugyanebben az időszakban 697 gép volt. A Churchill nagy munkájában közölt és 1940. július 10-től október 31-ig - tehát tágabb időszakra - kiterjedő összesítés szerint 915 angol gép elvesztésével szemben 1733 német gépet lőttek le, ami hasonló arányt tükröz.²³ A mérleg tehát az angolok javára billent - a Royal Air Force a légi csatát megnyerte!

Miután a Luftwaffe nem tudta Anglia felett a légi fölényt megszerezni, Hitlernek le kellett mondania a tervezett partraszállásról. Hiába voltak gyalogos és páncélos hadosztályai óriási fölényben az angol egységekkel szemben, ha azokat nem tudta a csatornán átszállítani, megvédeni az átkelés során és a partraszállás kritikus időszakában az angol hajóhaddal szemben. Szeptember 17-én meghatározatlan időre elhalasztotta a „Seelöwe” hadművelet végrehajtását és ugyanezen idő tájt utasította katonai munkatársait a Szovjetunió elleni háború lehetőségeinek tanulmányozására.

A spanyol Armada pusztulása óta Anglia történelmének legválságosabb napjait élte át, de helyzete mégsem volt olyan rossz, mint ahogyan azt a megrögzött szárazföldi szemlélők vélték. A Dunkerque-i vereség távolabbi kihatásaiban stratégiai előny volt: Anglia megszabadult kontinentális kötöttségeitől! Az első világháború során katonái százezerszám vereztek el Flandriában a német drótakadályok előtt. A lővészárokháború maximális mértékben igénybe vette és mozdulatlanúságra kárhoztatta Anglia erejét, amely ennek következtében nem tudta kihasználni a tengerek feletti uralmát és nem tudott kezdeményezően fellépni az ellenfél gyenge pontjai körül. (Ahol megpróbálta - mint Gallipolinál vagy Mezopotámiában -

²² Ld. Halmosy, D.: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Bp. Gondolat. 1983. 502-3. old.

²³ Churchill, im. Vol. 4. *The Commonwealth Alone*. 18. old. Wilmot, Ch.: *The Struggle for Europe*. New York. Harper. 1953. 54. old.

kudarcot vallott.) 1940. június 4. után Nagy-Britanniának nem volt Németországgal szemben szárazföldi frontja, ahol a számbeli és technikai fölényben levő Wehrmachttal kellett volna szembenéznie. A levegőben az angol légierő egyenrangú ellenfele volt a német Luftwaffének, míg a tengeren az angol hajóhad megőrizte kétségtelen fölényét. Az első világháborúban Németországnak jelentéktelen tengerpartja volt, 1940-ben az Északi foktól a Biscayai öbölíig már több mint 2000 km hosszúságú. Amilyen előny lett volna ez egy Anglia elleni támadás esetén, olyan hátránnyá változott, amikor Hitler nyugaton védelemre - kivárára - rendezkedett be.

1940 őszén Anglia reménykedhetett a domíniumok és gyarmatok erejében, az Amerikai Egyesült Államok segítségével és végül egy német-szovjet összeütközésben. Miután a szigetország elleni támadás elmaradt, a brit domíniumok pedig egyre aktívabban sorakoztak fel Anglia mögött, kilátásai határozottan megjavultak. Nyilvánvaló volt, az Egyesült Államok nem engedi meg, hogy Hitler Nagy-Britanniát térdre kényszerítse. 1940 választási év volt, és Rooseveltt, aki a hagyományoktól eltérően harmadszor is jelöltette magát az elnökségre, óvakodott attól, hogy nyíltan a fegyveres fellépés mellett foglaljon állást. Igazi semlegességről azonban nem volt szó. A francia fegyverszünet után az USA nagyarányú fegyverszállítványokkal pótolta az angol expedíciós hadsereg Dunkerque-nél elvesztett felszerelését. 1940. szeptember 2-án kötött egyezmény értelmében 50 régi típusú rombolót adott át az angol kormánynak, ellenszolgáltatásként pedig jogot nyert arra, hogy légi és tengeri támaszpontokat létesítsen a nyugati félteke brit birtokain. 1940 októberében az amerikai kormány 12 000 repülőgépet szállítását vállalta.

Novemberben Rooseveltet harmadszor is megválasztották az Egyesült Államok elnökévé. Az USA „a nem hadviselő fél” státusától fokozatosan haladt a fegyveres beavatkozás felé. 1941. március 11-én a kongresszus megszavazta az ún. kölcsönbérleti (land and lease) törvényt, mely a cash and carry elvvel szemben eltörölte a készpénzfizetési kötelezettséget. Anglia ugyanis már nem volt abban a helyzetben, hogy a hadianyag-szállításokért készpénzzel fizessen. A törvény felhatalmazta az elnököt arra, hogy a szövetségi költségvetés terhére hadianyaggal segítse azokat az államokat, amelyeknek védelme „létfenntartásáért” az Egyesült Államok biztonsága szempontjából.” Április 18-án az amerikai kormány az Atlanti óceán egész nyugati felére Grönlandtól az Azori-szigetekig kiterjesztette azt a biztonsági zónát, amelyben az amerikai haditengerészet őrzőjei cirkáltak, figyelmeztetve az angol hajókat a német tengeralattjárók jelenlétére. A német bűvárhajók tevékenysége emiatt az Atlanti óceán keleti felére korlátozódott.

Németország 1940 őszén olyan helyzetbe került, amelyre Hitlernek semmiféle előzetes elképzelése sem volt. Az a lehetőség, hogy Anglia Franciaország kiválása után egyedül folytatja a háborút, nem szerepelt számításaiban, pedig a napóleoni háborúk története megtaníthatta volna erre az eshetőségre. Az angliai csata után a szigetország közvetlen megtámadása nem jöhetett szóba, de Angliának másutt is voltak sebezhető pontjai. Olaszország hadbalépése új hadszínteret teremtett: megnyitotta a hadműveletek számára a Földközi tengert és Afrikát. Gibraltáron, Máltán és Szuezen át haladt az anyaországot Indiával összekötő nagy útvonal, amelynek elvágása alapjaiban rendítette volna meg a Brit Birodalmat. Logikusnak tűnt, hogy Németország a következő hónapokban arra fog törekedni, hogy elvágja Angliát gyarmataitól, kerül minden olyan lépést, amely az USA-t beavatkozásra készítheti és mindenképpen tartózkodik attól, hogy háborút kezdjen a Szovjetunióval. Nem ezt tette.

Hitler foglalkozott ugyan a Földközi tenger elzárásának és Gibraltár elfoglalásának tervével, de anélkül, hogy igazi jelentőségüket felismerte volna. Málta elfoglalása elengedhetetlen volt az Anglia elleni háború folytatása szempontjából. Ezt - politikai okokból - kizárólag az olaszokkal együtt lehetett megoldani, amitől Hitler ugyancsak viszolygott. Nemcsak a Gibraltár elleni támadás maradt el tehát, hanem Málta elfoglalása is. A Földközi tengeren a Tengely nem tudott tiszta helyzetet teremteni és az Olaszország hadbalépéséből adódó előny Hitler számára egyértelmű hátránnyá változott.

A Földközi tenger feletti uralom megszerzéséhez Hitlernek Spanyolországot kellett volna rávennie a háborúba való belépésre, vagy a Vichy-kormányt rábírní arra, hogy támaszpontokat bocsásson a német hadsereg rendelkezésére, vagy pedig mindkettőt maga mellé állítani. Franco minden bizonnyal a Tengelyhatalmakhoz húzott, hiszen hatalmát fegyveres segítségükkel szerezte meg, de nem érezte kötelességének győzelmük teljessé tételét. Alig egy évvel a polgárháború befejezése után nem akart új háborús kalandba bocsátkozni. Spanyolország gazdasága nagyrészt a tengerentúlról jövő nyersanyag és élelmiszer behozatalától függött, amit egy angol blokád rendkívül megnehezített volna, nem is szólva a spanyol gyarmatok elvesztéséről, amivel az angolok tengeri fölénye következtében szintén számolnia kellett. Ugyanakkor égetően szüksége volt amerikai kölcsönre, az Egyesült Államok kormánya viszont kijelentette, hogy mindennemű gazdasági és pénzügyi segítség előfeltétele a Tengelyhatalmak támogatásától való tartózkodás. Franco tehát nem utasította el a beavatkozásra vonatkozó német javaslatokat, de óvakodott attól, hogy véglegesen elkötelezze magát. Június 12-én a spanyol kormány bejelentette, hogy többé nem semleges, hanem „nem hadviselő”, 14-én - Párizs elestének napján - pedig megszállta a Gibraltárral szemben fekvő Tanger városát, mely nemzetközi igazgatás alatt állt. Június 20-án a spanyol kormány tudatta Hitlerrel, hogy „egy bizonyos előkészületi idő után” kész fellépni Anglia ellen és ennek fejében észak-afrikai birtokainak kikerekítését követelte a francia gyarmatbirodalom rovására, egyidejűleg pedig a spanyol hadsereg felszerelését korszerű német hadianyaggal, nyersanyag- és élelmiszer-szállítványokkal stb. A németek ekkor még nem tartották fontosnak a spanyolok részvételét, de az Anglia feletti légi kudarc után

Hitler szemében megnőtt Franco értéke. Az október 23-án Hendaye-ben megrendezett személyes találkozó alkalmával szövetségi szerződés aláírására akarta rávenni a spanyol államfőt, Franco azonban teljesíthetetlen feltételeket szabott és kitérő választ adott 1941. februárjában Mussolini sürgetéseire is. Felismerte, hogy Nagy-Britannia nincs legyőzve és Mussolinivel ellentétben úgy vélte, bőven van ideje a nagy elhatározás megtételére. Az Ibériai félsziget védeltségében megengedhette magának azt a fényűzést, hogy kívül maradjon a háborún.

A spanyol kormánnyal folytatott tárgyalásokkal párhuzamosan Hitler a Vichy-kormány meggyerésével is megpróbálkozott. 1940. július 3-án az angol flotta megtámadta az Oran melletti Mers-el-Kebir támaszponton horgonyzó francia hadihajókat. A franciák viszonozták a tüzet és 5-én megszakították diplomáciai kapcsolataikat az angol kormánnyal. A franciák kérésére a németek közölték, hogy hajlandók felfüggeszteni a fegyverszüneti egyezmény 8. cikkének végrehajtását, de ellenszolgáltatásként azt kérték, hogy adjanak át Marokkóban repülőtereket a Luftwaffenek. A franciák a kérést elutasították, de a német szankció elmaradt. Francóval folytatott eredménytelen tárgyalásairól hazatérve Hitler Montoire-ban Pétainnel és Lavallal találkozott. Kijelentette nekik, hogy hatékony együttműködés esetén Franciaország kedvező békefeltételekre számíthat, ellenkező esetben viszont Nagy-Britanniával a franciák rovására fog kiegyezni. Laval hajlandó lett volna fegyveres együttműködésre, míg Pétain az együttműködést csak gazdasági téren tartotta elképzelhetőnek és december 13-án lemondatta Lavalt. A tárgyalásokat Darlan tengernagy folytatta, aki valóban megígérte, hogy francia támaszpontokat bocsát a németek rendelkezésére és elősegítette a Líbiába irányuló német és olasz szállítmányok továbbítását francia területen. Az együttműködés azonban szűkkörű maradt, mert amikor francia részről a fegyverszüneti egyezmény feltételeinek enyhítését és a békeszerződés rendelkezéseinek előzetes tisztázását kérték, a német kormánytól nem kaptak érdemleges választ annak jeleként, hogy Hitler a német-francia együttműködésnek nem tulajdonít nagyobb jelentőséget.

Az olaszokról viszont rövidesen kiderült, hogy képtelenek komoly hadműveletre. Mussolini olyan háborúba lépett, amelyre sem katonailag, sem gazdaságilag nem volt felkészülve és amelyet az olaszok nagy többsége határozottan elutasított. A fegyverszünet alkalmával Mussolininek nem sikerült érvényesítenie a francia birtokokra vonatkozó igényeit, arra pedig, hogy önálló akciót indítson Gibraltár, Málta vagy Szuezt ellen, az olasz hadsereg nem volt alkalmas. Mussolini utasítására a Líbiában állomásozó olasz hadosztályok benyomultak Egyiptomba, de már a határtól nem messze megállásra kényszerültek. A Duce gyengébb ellenfelet keresett magának és a Balkánon akart támadóan fellépni, amit a németek határozottan elleneztek. Amikor azonban Hitler Mussolini tudta és beleegyezése nélkül csapatokat küldött Romániába, az olasz diktátor elhatározta, hogy hasonló pénzzel fizet és katonai vezetőinek tanácsa ellenére 1940. október 28-án megtámadta Görögországot.

A görögök megállították az olasz offenzívát, majd támadásba mentek át és az olaszokat albán területre szorították vissza. A Tarantóban összpontosított olasz flottát november 11-én egy angol támadás hosszú időre harcképtelenné tette, 1940 decemberében pedig az Egyiptomba nyomult olasz hadsereg szenvedett katasztrofális vereséget. Az angol csapatok megtámadták a Kelet-Afrikában állomásozó olasz egységeket is, amelyeknek szétvert maradványai 1941 tavaszán letették a fegyvert. Mussolini Olaszországának politikai súlya és tekintélye rövid idő alatt megsemmisült és Németország egyenrangú szövetségéséből a csatlósok közé süllyedt.

Az olasz vereségek sorozata rendkívül hátrányosan érintette Magyarországot, amelynek külpolitikája „tengelybarát” volt, ami azt jelentette, hogy a közeli, fenyegető hatalmú Németországgal szemben szívesen vette igénybe Olaszország és személy szerint Mussolini pártfogását. Nem is eredménytelenül. Az olasz védőernyőt azonban ágyúörgés közben semmire sem lehetett használni. A magyar külpolitika egyik pillére omlott össze anélkül, hogy erre a közvélemény felfigyelt volna.

Az angol sikerekkel szemben Németország nem tudott új látványos eredményeket felmutatni és Nagy-Britannia elleni háborújához sem szerzett új szövetségéseket. Mintha Hitler képtelen lett volna eldönteni, hogy az adott helyzetben Franciaország, Olaszország vagy Spanyolország értékeesebb-e számára. Ha a spanyolok aspirációit elégti ki, azt kockáztatja, hogy a francia flotta az angolokhoz áll át, a francia gyarmatok pedig De Gaulle-hoz csatlakoznak. Ha viszont a Vichy-kormány együttműködésre hajló tagjait biztosítja a francia birodalom megőrzéséről, régi szövetségését - Mussolinit - idegeníti el magától, akit politikai okokból sem hagyhatott sorsára. Tétovázásának igazi magyarázata alighanem az, hogy ebben az időben már a Szovjetunió elleni támadás ügye foglalkoztatta és nem az Anglia elleni háború.

Hitler nem sietett bajbajutott szövetségésének megsegítésére, de amikor az angolok Líbia keleti felének elfoglalása után csapataik egy részét Görögországba szállították át, erélyes fellépésre szánta el magát, mert semmiképpen sem tűrhette, hogy az angolok ismét megjelenjenek a szárazföldön. Sokan emlékeztek arra, hogy az Antant balkáni seregének támadása indította el 1918 szeptemberében a Központi Hatalmak összeomlását. Az angol légierő görögországi támaszpontjai miatt veszélybe kerültek a román olajkutak, Németország legfőbb nyersolaj forrásai. Egy balkáni front kialakulása Hitler szovjetellenes terveinek végrehajtását is veszélyeztette.

Afrikába ezért csak két páncélos hadosztályt küldött Rommel tábornok vezetése alatt, aki az angolokat rövid idő alatt visszaűzte Egyiptomba. Rommel sikerei azt bizonyították, hogy átgondolt stratégiai terv keretében alkalmazott komoly erővel az angolokra a Földközi-tenger medencéjében döntő csapást

lehetett volna mérni, nem is szólva arról - amit akkoriban még senki sem tudott - hogy a líbiai sivatag alatt olyan olajkincsek rejtőztek, amelyek a német hadsereg igényeit bőségesen kielégítették volna, jóval könnyebben, mint a távoli bakui olajmezők, amelyeket előbb el kellett foglalni.

A Szovjetunió megtámadását Hitler nyilván sokat fontolgatta és mielőtt elszánta volna magát erre az óriási kockázattal járó vállalkozásra, megkísérelte bevonni az Anglia elleni háborúba. Meghívására Molotov 1940. november 12-én a német fővárosba utazott, ahol Ribbentrop felvetette azt a lehetőséget, hogy a Szovjetunió csatlakozzék a Háromhatalmi Paktumhoz. India és Perzsia - mondta a német külügyminiszter - a Szovjetunió életteréhez tartozik és ezek felé mutat a Szovjetunió „természetes” terjeszkedési iránya. (1801-ben Pál cár foglalkozott Napóleon sugallatára India meghódításának tervével, mire az Intelligent Service ösztönzésére orosz gárdatisztek meggyilkolták.) Kilátásba helyezte a Boszporuszon és a Dardanellákon való áthaladás rendjéről szóló 1936-os Montreux-i szerződésnek a Szovjetunió javára történő felülvizsgálatát is.

Molotovot azonban nem India vagy Perzsia érdekelte, hanem a további német terjeszkedés iránya. Megkérdezte, mi lenne Hitler véleménye arról, ha a Szovjetunió ugyanúgy garantálná Bulgária határait, mint ahogyan azt Németország tette Románia viszonylatában?²⁴ A német kancellár kitérően válaszolt. Bár Molotov hazatérése után visszatért a német ajánlatra, a tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió nem hajlandó a Balkánt Németország kizárólagos életterének tekinteni és a tárgyalások eredménytelenül végződtek. Hitler kalandor politikája úgy megerősítette Sztálin birodalmát, hogy az már nem volt hajlandó kívül maradni Európán.

A találkozó kudarcának minden bizonnyal része volt abban, hogy Hitler december 18-án aláírta a Szovjetunió elleni hadműveletről szóló Barbarossa tervet. „A német Wehrmachtnak fel kell készülnie lennie arra, hogy még az Anglia elleni háború befejezése előtt Szovjet-Orszországot gyors hadjáratban leverje.” Az előkészítést az utasítás szerint 1941. május 15-ig be kell fejezni. „Az orosz hadsereg Nyugat-Oroszországban álló tömege merész hadműveletekben, messze előretörő páncélos ékek révén megsemmisítendő; a harc képes részeknek az orosz térség végtelenjébe való visszavonulása megakadályozandó. A hadműveletek végcélja az európai Oroszország elreteszelése nagy általánosságban a Volga-Archangelszk vonalon. Szükség esetén így Oroszországnak az Uralban megmaradó utolsó ipari területe légierőnk által kikapcsolhatóvá válik... A Szovjet-Oroszország elleni háborúban támadó szárnyaikon Románia és Finnország aktív részvételével számolhatunk.”²⁵

Politikai elgondolásainak ismeretében nem meglepő, hogy Hitler a Szovjetunió megtámadása mellett döntött. A Mein Kampf, amelyben ezt meghirdette és amelyben indokait kifejtette, több millió példányban jelent meg. Végül is ez volt az a háború, amelyet minden áron meg akart vívni. Legfőbb célja az európai Oroszország meghódítása volt, amely esetben - azt hitte - birodalma legyőzhetetlenné válik. Helytelen az Oroszország elleni hadjáratot amolyan kitérőnek tekinteni Nagy-Britannia ellen vívott háborújában, melynek csupán az lett volna a szerepe, hogy az angolokat megfossza utolsó potenciális szövetségesüktől az európai kontinensen. Azok, akik ezt állítják, Hitlernek 1941. június 21-én Mussolinihez írt levelére hivatkoznak. „Angliában a helyzet rossz - írta a Führer. - Az élelmiszer- és a nyersanyagellátás egyre nehezebb. A háborús elszántság végül is csak reményiségekből táplálkozik. Ezek a remények kizárólag két feltételezésen alapulnak: Oroszországon és Amerikán. Nincs esélyünk Amerika eliminálására, de hatalmunkban áll Oroszország kiküszöbölése. Oroszország kiküszöbölése ugyanakkor óriási segítséget jelent Japán számára Távol-Keleten és ezáltal egy Amerika tevékenységét illető sokkal erőteljesebb fenyegetés lehetőségét Japán beavatkozása révén. Ilyen körülmények között elhatároztam, hogy... véget vetek a Kreml kétszínű alakításának...”²⁶

A levél Mussolininak íródott, aki Angliával állt hadban. Neki azzal kellett érvelni, hogy Oroszország „kiküszöbölése” Anglia vereségét vonja maga után, amelynek birtokaiból Olaszország is részesedhet majd.²⁷ A levél azonban, amelynek logikája ugyancsak gyenge lábon állt, nem tükrözte híven Hitler elgondolásait. Neki a nyugati hadjárat jelentette a kitérőt, azoknak a feltételeknek a megteremtését, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a német hadsereg - hátában immár senkitől sem veszélyeztetve - megkockáztassa a leszámolást a Szovjetunióval. 1939. augusztus 11-én nyíltan megmondta a Nemzetek Szövetsége danzigi főbiztosának: „Minden, amit teszek Oroszország ellen irányul. Ha Nyugat túl ostoba ahhoz, hogy ezt megértse, kénytelen leszek megegyezni az oroszokkal, szétzúzni a Nyugatot, hogy veresége után

²⁴ Schmidt, P.: *Hitler tolmácsa voltam*. Bp. Gondolat. 1971. 325. old.

²⁵ Ld. Ádám-Juhász-Kerekes: *Magyarország és a második világháború*. Bp. Kossuth, 1959. 352-353. old.

²⁶ A levelet közli Mikołajczyk im. 11-13. old.

²⁷ Mussolini, amikor a Szovjetunió elleni támadásról értesült, állítólag azt mondta feleségének: „Drága Rachelem, ez azt jelenti, hogy a háború elveszett.” Schramm, P. E.: *Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht*. Frankfurt/M, Bernard and Graefe, 1961. IV/1 köt. 56. old. Ciano úgy vélte, hogy az új háború „pis aller”, azaz kísérlet kiút megtalálására olyan helyzetből, amely kedvezőtlenül alakult, nem pedig úgy, ahogyan előre látták. Ciano im. 349. old.

összegyűjtött erőimmel a Szovjetunió ellen forduljak."²⁸ Arra számított, hogy Franciaország leverése után Nagy-Britannia hajlandó lesz a békekötésre. Ebben a feltevésében csalódott és annak ellenére, hogy 1940 őszén nem tudta Anglia felett a légi fölényt megszerezni, azt hitte, sikerült kiküszöbölnie a Szovjetunió elleni támadás esetére a kétfrontos háborút.²⁹ Ebben a téves feltételezésben elérkezettnek vélte az időt alapvető céljának megvalósítására. Úgy érezte, sietnie kell, hogy azt elérhesse. Elgondolása alapvetően hibás volt, hamis képzetekre, téves előítéletekre épült.

Háború a Balkánon. Teleki öngyilkossága

A Szovjetunió elleni támadás előtt Hitlernek „tisztá helyzetet” kellett teremtenie a Balkánon. A Duna-menti kis államoknak - köztük Magyarországnak - a Háromhatalmi Paktumhoz való csatlakozásával Németország befolyása a Duna medencében teljessé vált, hiszen Olaszország már nem volt egyenrangú partner. Ebben a helyzetben Magyarország Jugoszláviához próbált közeledni, úgy hogy a határrevízióra vonatkozó igényeit - anélkül, hogy végleg lemondana róluk - egyelőre „befagyaszttja”. Csáky külügyminiszter december 10-én Belgrádban aláírta a jugoszláv-magyar „örök” barátsági szerződést, amelynek első cikke szerint „a Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között állandó béke és barátság fog fennállni”. A 2. cikk szövege sem volt hosszú: „A Magas Szerződő Felek egyetértének abban, hogy tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik.” (Ezt a cikket magyar részről úgy értelmezték, hogy az lényegében a revíziós igények fenntartását jelenti.) Valójában arról volt szó, hogy miután a másik két szomszéd - Szlovákia és Románia - fenntartás nélkül a német vonalra állt át, rendeznie kellett viszonyát azzal a szomszéddal, mely még semlegesnek volt tekinthető. A német kormány nem ellenezte a szerződés megkötését, remélve, hogy Magyarország révén Jugoszlávia is közelebb kerül a Tengelyhatalmakhoz. Bulgáriát és Jugoszláviát ugyanis be akarta vonni szövetségi rendszerébe, hogy rajtuk keresztül indíthasson támadást Görögország ellen, ahonnan az angol csapatokat ezúttal nem a Csatornába, hanem az Égei-tengerbe akarta szorítani. Fokozta tehát a Bulgáriára és Jugoszláviára gyakorolt nyomást. Némi tétovázás után 1941. március 1-én Bulgária csatlakozott a háromhatalmi paktumhoz, amivel egyidőben német csapatok vonultak Bulgáriába a Görögország elleni felvonulás céljából.

Nehezebb volt Jugoszlávia bekapcsolása Hitler szövetségi rendszerébe. Vezető körei hajlottak a Németországgal való együttműködésre, ennek gondolata azonban a hadseregben rendkívül népszerűtlen volt. Néhány órával azután, hogy Cvetković miniszterelnök külügyminisztere - Cincar-Marković - társaságában Berlinbe utazott és 1941. március 25-én aláírta a Háromhatalmi Paktumhoz való csatlakozásról szóló jegyzőkönyvet, a hadsereg angolbarát tisztjeinek államcsínyre megdöntötte a kormányt. Március 27-én a régens lemondott és Simović tábornok elnöklelte az új kormány alakult.

A belgrádi fordulat Londonból nézve egy önérzetes kis nép bátor kiállásának minősülhetett, de azok részéről, akik végrehajtották, valóságos örültség volt, mert az országot egy kilátástalan háborúba sodorta. A háborúról nem lehetett tudni, hogy polgárháborúvá fajul és másfél millió áldozatot követel, de azt igen, hogy Hitler annyi katonai sikerrel a háta mögött semmi esetre sem tűri el az arcába vágott kesztyűt - a Háromhatalmi Paktumhoz csatlakozó kormány megbuktatását. Örültség volt azonban Szerbia magatartása 1914 nyarán is, hiszen a következő esztendőben leverték, katonailag megszállták, felosztása küszöbön állott, de szövetségeseinek segítségével győztesként és háromszorosra nagyobbodva fejezte be a háborút. Az „örültség” politikailag jobban kamatozott, mint a józan megfontolás és a szerbek történelmi tapasztalata az örültség követését sugallta, mely politikai téren a háborúnak 1941-45 közötti szakaszában is bevált.

A belgrádi események hírére Hitleren dühroham vett erőt és nyomban kiadta az utasítást Jugoszlávia lerohanására. A Görögország elleni hadjárat terveit úgy módosították, hogy az Jugoszlávia elfoglalását is magába foglalja. Előkészületei természetesen titokban folytak, de hogy folynak az nem lehetett kétséges.

A belgrádi államcsíny a legtöbb fejfájást Budapesten okozta. Magyarország a Tengelyhez közeledő Jugoszláviával kötött örök barátsági szerződést, hogy azoknak az országoknak a csoportját erősítse, amelyek nem állnak szemben Németországgal, de nem tartoznak feltétlen kiszolgálói közé. Cvetković

²⁸ Burckhardt, C. J.: *Meine Danziger Mission*. München. 1960. 348. old.

²⁹ Ilyen értelemben nyilatkozott céljairól a harmincas években Hitler a később vele szembeforduló Hermann Rauschning előtt: „Lehet, hogy nem kerülhetem el a szövetséget Oroszországgal, de ezt a lehetőséget utolsó útkártyámnak tartogatom... És ha valaha is úgy döntök, hogy az oroszországi lapra teszek, semmi sem fog visszatartani attól, hogy hátraarcot csináljak és megtámadjam, ha nyugaton céljaimat elértem.” Rauschning, H.: *Hitler m'a dit*. Paris. Coopéracion 1939. 155. old.

megbuktatása ezt a feltételt borította fel. A szerződést azonban, amelyen jóformán még meg sem száradt a tinta, Magyarország és Jugoszlávia kötötte, tehát továbbra is kötelező volt, de mentőövből csapdává vált.

Miközben a német vezérkar tisztjei a Jugoszlávia elleni támadás tervén dolgoztak, Hitler március 27-én magához rendelte Sztójay Döme berlini magyar követet és Horthyhoz küldte azzal, hogy feltett szándéka Jugoszlávia megsemmisítése. Itt az idő Magyarország revíziós igényeinek érvényesítésére. „Marschieren Sie ins Banat!” azaz vonuljanak be a Bánságba. (Bánságon Hitler feltehetően a Bácskát is értette, azaz a Vajdaságnak megfelelő értelemben használta.) Egyúttal adriai kikötőt is kilátásba helyezett Magyarország számára. Horthy válaszlevelében hangsúlyozta, hogy a területi igények változatlanul fennállnak és kielégítésre várnak.³⁰

A német vezérkar ennek alapján közvetlen kapcsolatba lépett a magyar vezérkarral a katonai együttműködés kidolgozására. Március 30-án Paulus tábornok Budapestre érkezett, ahol Werth Henrik vezérkari főnökkel tárgyalt, aki úgy tűnik, többet ígért, mint amennyit a politikusok adni akartak. Werth égett a vágytól, hogy a könnyűnek ígérkező, biztos sikerrel kecsegtető hadjáratban a Wehrmacht oldalán részt vegyen, de Teleki és Bárdossy arra törekedtek, hogy a Horthy által már megígért részvételt minél kisebbre csökkentsék és időbelileg is elhalasszák. A kormány március 29-én úgy döntött, hogy Magyarország csak akkor vesz részt a hadműveletekben, ha az alábbi feltételek bármelyike bekövetkezik: 1. Jugoszláviának mint államnak a felbomlása, Horvátország függetlenségének kikiáltása; 2. A Délvidék magyar lakosságának veszélyeztetése szerb katonai akció következtében; 3. A német támadás következtében „vacuum” áll elő.³¹

Közben hírek terjedtek el arról, hogy a délvidéki svábokra támaszkodva német vazallus állam - Prinz Eugen Gau - létesítésére kerülne sor az Alduna mentén kiegészítve azt részben Romániától. részben Magyarországtól elcsatolandó területekkel.³² Komolyak voltak ezek a tervezetések? Bizonyos, hogy Telekit nyugtalanították, bár kevésbé valószínű, hogy Hitler ez idő tájt ilyesmivel foglalkozott volna, mert a katonai előkészületek minden idejét elfoglalták. Távlatos terveit illetően német gyarmatosok minden bizonnyal az oroszországi hódításainak betelepítéséhez kellettek volna - esetleg éppen a Délvidékről. Az persze nem kizárt, hogy később ne tért volna vissza a Prinz Eugen Gau megalakításához, amikor győztesen oszthatta volna fel Közép- és Kelet-Európát. (Tény, hogy a Bánát szerb fele 1941 és 1944 között német katonai igazgatás alatt maradt.)

Teleki igyekezett kifürkészni az angol kormány várható reagálását a Duna völgyében készülő eseményekre abban a reményben, hogy London figyelembe veszi Magyarország sajátos helyzetét, a Németországnak való kiszolgáltatottságát és revíziós céljait. Az angol álláspontról Barcza György londoni követ hosszú táviratban tájékoztatta a magyar kormányt. „Német támadás esetén - jelentette Barcza - Anglia Jugoszláviát haladéktalanul szövetségesének nyilvánítja. Ha Magyarország megengedi, hogy területén német csapatok vonuljanak át, Anglia megszakítja vele a diplomáciai kapcsolatokat. Amennyiben Magyarország bármilyen jogcímen - pl. a magyar kisebbség bántalmazása miatt - részt venne a háborúban, Anglia és szövetségesei hadat üzennek Magyarországnak. Magyarországot a háború végén legyőzött országgént fogják kezelni, és külön felelősség fogja terhelni amiatt, hogy olyan országot támadott meg, amellyel előzőleg örök barátsági szerződést kötött. Semmilyen speciális megfontolásról nem lehet szó.”³³

Teleki gondosan elolvasta a táviratot, majd meglátogatta beteg feleségét és visszatért a miniszterelnökségre, de előtte a Bástya sétányon rövid kitérőt tett. A Sándor-palotába érve megírta búcsúlevelét Horthynak, egy másikat a Minisztertanács számára és egy harmadikat Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapátnak.

Horthynak a következőket írta:

„Főméltóságú úr! Szószegők lettünk gyávaságból - a mohácsi beszéden alapuló örök béke szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadoztuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk - mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók lettünk! A legpocsekább nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok. Teleki Pál.”

Öngyilkosságának cáfolatára a pusztá gyanúsításon kívül bizonyíték nem merült fel. Az a feltételezés, hogy német titkosszolgálat gyilkolta volna meg, nyugodtan elvethető.

Teleki öngyilkosságával egy utolsó szolgálatot akart tenni hazájának: jelezni London számára, milyen kutyaszorítóba került Magyarország. Tettét a búcsúlevél sorai dacára mégsem tulajdoníthatjuk a jugoszlávokkal kötött szerződés megszegése miatti lelkiismeretfurdalásnak. Nem az első és nem is az utolsó szerződésszegés lett volna a becsületre állítólag oly kényes háborúban. Pacta sunt servanda, de vajon a különböző államok kormányai nem ragadtak meg minden alkalmat, hogy saját nemzetiségükhöz tartozókat

³⁰ Horthy levele Hitlerhez. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936-1945.* V. köt. 652. old. Ugyancsak közli Nagybacsoni Nagy V.: *Végzetes esztendők.* Bp. Körmendy én. 61-62. old.

³¹ Juhász, Gy.: *A Teleki kormány külpolitikája.* Bp. Akadémiai 1964. 306. old.

³² Rónai, A. *Térképezett történelem.* Bp. Magvető. 1989. 287. és köv. old.

³³ Barcza, Gy.: *Diplomataemlékeim 1941-1945.* Bp. Európa-História. 1994. I. köt 485-6. old.

magukhoz csatolják, ha erre mód nyílt? Mit tettek az oroszok vagy mit tettek volna hasonló helyzetben az angolok vagy a szerbek?

A Teleki életét kioltó pisztolylövés azt jelezte, hogy felismerte, lehetetlenre vállalkozott, elérhetetlen célt kergetett. Földrajztudósként azt hitte, a történelmi Magyarország földrajzi egysége elősegíti a kívülről megbontott politikai egység helyreállítását, miniszterelnökként viszont rá kellett döbbsennie tévedésére. A történelmi ország nemzetiségei nem akartak visszatérni hozzá és egyetlen nagyhatalom sem kívánta a szentistváni Magyarország helyreállítását. Az addigi határrevíziók nem sokat javítottak helyzetén. A 160 000 km² területű Magyarország éppoly védtelen és kiszolgáltatott volt Hitler csatlósainak gyűrűjében, mint amilyen a 93 000 km²-es Magyarország a Kisantant karmai között. Nem lehet a németekre támaszkodva módosítani a trianoni határokat anélkül, hogy az ország ne kerüljön Németországtól függő viszonyba, de nem választhatja Németország ellenségeit sem, amikor azok nemcsak a magyar határok revízióját, de még függetlenségének megőrzését sem ígérték. Magyarország tehát Németország oldalán maradt, tudva, hogy nem ura többé saját sorsának.³⁴

Teleki László igazsága, miszerint 1848-ban nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is, 80 év után újból bebizonyosodott. A jugoszláv válság kitörése után nyilvánvaló lett hogy ilyen Magyarországnak és független magyar politikának nincs helye Közép-Európában. Ennek tudatát az a Teleki Pál, akinek íróasztalán ott állt dédnagybátyjának, Teleki Lászlónak a mellszobra és ott feküdt Széchenyi naplójának kötete, képtelen volt elviselni. Azok is megoldhatatlan problémákkal küszködve, önkézzel vetettek véget életüknek.

Április 5-én a szovjet kormány megneemtámadási egyezményt kötött Jugoszláviával. A szerződést Sztálin kezdeményezte, aki személyesen tárgyalt Gavrilović moszkvai jugoszláv követtel. Miért tette félre a vörös diktátor eddig tanúsított óvatosságát és miért folyamodott ehhez az adott körülmények között nyilvánvalóan provokatív lépéshez? Elfogadható magyarázatot mindeddig nem kaptunk, bár Eden is faggatta erről Sztálint.³⁵ Az a legvalószínűbb, hogy a Szovjetuniónak érdekében állt Németország háborúja a Balkánon. Belgrád kapcsolata Moszkvával csak erősíthette Hitler elhatározását Jugoszlávia megtámadására és Sztálin ezt a lehetőséget nem hagyhatta kihasználatlanul. Bizonyára a Balkán-háborút is hosszabbnak, véresebbnek gondolta, mint amilyen valójában lett és ebben épp úgy elszámította magát, mint a nyugati hadjárat esélyeinek megítélésében. Akár így volt, akár nem, a Balkán-háborúval a Szovjetunió értékes heteket nyert. A Barbarossa-terv végrehajtásának megindítását, ami eredetileg május 15-ére volt kitűzve, több héttel el kellett halasztani.

1941. április 6-án Belgrád pokoli bombázása nyitotta meg a Jugoszlávia elleni villámháborút. A német támadás Ausztriából indult Szlovénián, Horvátországon át és gyorsan tért nyert akár csak a Bánát román részéből kibontakozó német offenzíva. A Bulgáriából előnyomuló német egységek órák alatt elérték az albán határt és elvágták a jugoszláv és a görög erőket egymástól.

A jugoszláv légierő 6-án és 7-én Pécsét és Szegedet - tehát magyar területeket - támadott, de maga a hadsereg a legtöbb helyen alig fejtett ki ellenállást. Ellenkezője kész öngyilkosság lett volna az imponáló számbeli és technikai fölényben levő ellenséggel szemben. A horvát katonák egyszerűen hazamentek. A komoly ellenállás hiányát leginkább a Wehrmacht veszteséglistája mutatja. A hadjárat során 251 - írd és mond: kettőszázötvenegy - halottat veszített, a sebesültek száma 3912, míg az eltűnteké 542 fő volt. Ha félmillió embert mozgósítanak, közlekedési és egyéb balesetek következtében is előfordul ennyi halál, illetve sebesülés.

Április 10-én Zágrábban kikiáltották az önálló Horvátországot. A hatalmat a németek a szélsőjobboldali usztasa szervezet vezetőinek kezébe adták át, Ante Pavelić „poglavnikkal” az élen. A német náci párt ezt a mozgalmat érezte a magához legközelebb állónak. Rossz választás volt és mint azt a későbbi események megmutatták, katasztrofális következményekkel járt, mert pacifikáció helyett a megszállt területeken polgárháborút, valóságos népirtást, indított el. A Zágrábtól száz kilométerre dél-keletre lévő jasenováci táborban - semleges források szerint - 1942-45 között kb. 80 000 embert pusztítottak el.

Horvátország kikiáltása, vagyis a jugoszláv állam széthullása volt a magyar kormánynak saját maga által szabott feltétele a katonai beavatkozáshoz. A honvédség alakulatai három nap alatt elfoglalták az ún.

³⁴ Bizalmas barátja, Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzó biztosa, naplójában a következőket írta: „Teleki tudta, hitte, hogy más politikát, mint amit eddig a magyar kormányok csináltak, sem ő, sem más nem csinálhat... viszont nem tudott hinni a végső német győzelemben, illetve, ha abban hitt, akkor egyszersmind Magyarország szabadságának és önállóságának a végét látta. Mindkét kimenetelt katasztrofálisnak hitte.” Ormos, M.: *Egy magyar médiavezér*. Bp. Poliglott. 2000. 746. old. Ami a másik oldalt illeti, Churchill a következőképpen írt róla: „His suicide was a sacrifice to absolve himself and his people from guilt in the German attack upon Yugoslavia. It clears his name before history. It could not stop the march of the German armies nor the consequences.” Churchill im. Vol. 5. *Germany Drives East*. 148. old.

³⁵ Eden szerint ez azon kevés esetek egyike lehetett, amikor Sztálin döntéseit érzelmei befolyásolták. (Eden, A.: *The Reckoning*. London, Cassel, 1961. 238. old.) Ez azonban nem valószínű, inkább a szerbek elszántságának és ellenállásának erősítésére gondolhatott, hogy Hitler minél mélyebben merüljön a Balkán-háború örvényébe.

baranyai háromszöget és a Bácskát a Dunáig, a Tiszától keletre eső bánati területre azonban a románok tiltakozása miatt nem vonultak be. Azt a németek maguk szállták meg és tartották saját igazgatásuk alatt 1944 őszéig. A honvédeket nem fogadta virágosó, de a magyar lakosság fellélegzett. Komolyabb ellenállásra a szerbek részéről sem került sor, legfeljebb egyéni „komitácsi” akciókra, amelyek szigorú megtorlásban részesültek.

Az angol kormány nem üzent hadat, beérte a diplomáciai kapcsolatok megszakításával. (Említést érdemel, hogy az angol-román diplomáciai kapcsolatok megszakítása már 1941 elején megtörtént, miután nagyobb számú német „tancsapat” érkezett Romániába. Április 16-án a washingtoni magyar követ azt jelentette, hogy az amerikai külügyminisztérium értesítése szerint Rooseveltnél a semlegességi törvény alapján Magyarországot Jugoszláviával szemben hadviselő félnek nyilvánította. Két nappal később arról írt, hogy a politikai osztály vezetőjénél óvást emelt a proklamáció indokolása ellen, mely szerint Magyarország igaztalan agressziót követett volna el Jugoszlávia ellen. Az osztályfőnök kijelentette, hogy a jelen pillanatban nem tartja ajánlatosnak, hogy a magyar követ tiltakozó lépéseket kíséreljen meg. „... Várja meg, amíg a balkáni helyzet nem lesz a közfigyelem középpontjában és akkor térjen vissza a szóbanforgó problémára...”³⁶ Az amerikai kormány és a közvélemény nyilvánvalóan a szerbeket pártolta és ellenségesen ítélte meg Bácska megszállását, ami azonban - a jelentésből kitűnően - nem vert nagyobb hullámokat az Atlanti-Óceán túlsó partján.

A Muraköz 1918 előtt nem tartozott Horvátországhoz, de horvát jellege éppúgy nem lehetett vitás, mint a Csallóköz magyarsága. A Muramellék lakossága szlovén volt - a régi magyar megnevezés szerint: vend, némi magyar kisebbséggel. A két terület sorsáról nemzetközi szinten nem esett szó, Jugoszlávia összeomlása folytán azonban hatalmi vákuumba kerültek, amelybe a magyar katonaság ellenállás híján benyomult és a helyi parancsnok kihirdette visszacsatolásukat Magyarországhoz - a kormánytól függetlenül, sőt a miniszterelnök szándékai ellenére. A vezérkar főnöke azonban jóváhagyta az akciót, mire Bárdossy is a visszacsatolás mellett foglalt állást. Ez alaposan megterhelte a Muraközhez ragaszkodó horvátokhoz fűződő viszonyt. Újabb jele volt annak, hogy a magyar kormány immár az „in integrum restitutiót”, a történelmi Magyarország helyreállításának ábrándját követi, bármi legyen is ennek - egyelőre teljesen homályban hagyott - formája. A Szent Istvánra való hivatkozás éppúgy jelenthetett Duna-Konföderációt, mint a dualizmus Magyarországot, de ami addig történt, az kizárta a szomszédokkal való megegyezést.

Ami a Balkán-háború további menetét illeti, a görögök ellenállása jóval keményebb volt, mint a szerbeké. A Sztruma völgyét védő gyalogság az ún. Metaxas-vonalon három napig feltartóztatta a németeket, de amikor a Vardar völgyén át a Wehrmacht páncélosai a hátukba kerültek, kénytelenek voltak letenni a fegyvert. Az Afrikából Görögországba irányított 55 000 angol katona nem tudott változtatni a helyzeten, április 18-án már döntöttek arról, hogy Görögországot kiürítik és 41 000 embert valóban sikerült behajózniuk. Az utolsó angol katona április 30-áról május 1-ére virradó éjjel szállt hajóra Kalamatában, Spárta kikötőjében. Kréta szigetét május 20-án támadták meg a német ejtőernyősök. A vállalkozás sikerült, de pirhuszi győzelemnek bizonyult. Kréta elfoglalása a németeknek 2 000 halottjába került, jóval többbe, mint amennyi katonájuk Jugoszláviában vagy a görög szárazföldön elesett. Ennek hatására Hitler letett az ejtőernyősök további alkalmazásáról.

Az angol kísérlet, hogy az európai kontinensen új arcvonalat nyissanak Németország ellen, meghiúsult. A Wehrmacht több klasszissal múlta felül ellenfeleit. Mintha nehézsúlyú profi ökölvívó küzdött volna légsúlyú amatőrökkel. Jugoszlávia és Görögország felett Hitler könnyű sikereket aratott, de a végső győzelemhez egy lépéssel sem került közelebb. A hadseregére nehezedő terhek mindenesetre megnövekedtek. A kontinensen egyetlen állam maradt, mely nem állt német megszállás alatt, nem tartozott Hitler szövetségi rendszeréhez és nem hivatkozott hagyományos semlegességére sem: a Szovjetunió. Azt, hogy Hitler következő lépése ellene irányul majd, sokan sejtették, de kevesen tudták. Macuoka japán külügyminiszter 1941 tavaszán Berlinben járt, ahol a német vezetőkkel tárgyalt, de azok nem tájékoztatták arról, hogy mire készülnek. Macuoka Berlinből Moszkvába utazott, ahol április 13-án semlegességi szerződést kötött a szovjet kormánnyal. Ha tudta volna, mi történik a következő hetekben, aligha tette volna. Hitler az öt április 24-én meglátogató Horthy előtt is határozottan cáfolta, hogy szovjet-német viszonylatban problémák lennének.

Rövidesen más szenzáció adódott. Rudolf Hess, Hitler közvetlen munkatársainak egyike 1941. május 10-én Anglia fölé repült és Skóciában, egy konzervatív lord birtokán, ejtőernyővel földet ért. Német részről Hest elmebetegnek minősítették - talán nem alaptalanul - de bizonyos, hogy útjának politikai célja volt, az, hogy a Szovjetunió elleni támadás küszöbén megegyezést hozzon létre Németország és Nagy-Britannia között. Próbálkozása kudarcot vallott, az angol kormány érdemben nem tárgyalt vele. Ha nem hajlott a békekötésre 1940 nyarán, most, hogy katonai helyzete sokat javult, erről még kevésbé lehetett szó.

³⁶ Az amerikai tisztviselőnek a magyar követ előtt tett megjegyzését idézi Pritz, P.: *Bárdossy László a népbíró előtt*. Bp. Maecenas, 1991. 263. old.

Német-szovjet háború

Június 22-én megindult az általános támadás a Szovjetunió ellen. A határon már folytak a harcok, amikor Schulenburg német nagykövet (Hitler 1944. július 20-a után kivégeztette) kihallgatáson jelent meg Molotovnál és bejelentette a háború megindítását. A külügyminiszter megkérdezte: „Úgy gondolja, mi ezt érdemeltük?”

Molotov arra utalt, hogy pontosan teljesítették a szovjet-német egyezmények alapján rájuk háruló kötelezettségeket. A hadászati fontosságú szállítmányok az utolsó napig zavartalanul gördültek át a határon nyugat felé. Sztálin számos figyelmeztetést kapott - Churchilltől is - hogy német támadás készül a Szovjetunió ellen, de ezeket a szovjet-német viszony megrontására irányuló provokációként tolta félre. A szovjet-angol viszonyt ebben az időszakban a hűvös távolságtartás jellemezte, többek között azért is, mert a balti államok bekebelezését az angol kormány nem ismerte el. Sir Stafford Cripps-et Nagy-Britannia moszkvai nagykövetét Molotov hónapokon át nem fogadta. Sztálin feltételezte, - és ebben igaza volt - hogy józan mérlegelés alapján Hitler nem indíthat ellene háborút, amíg Angliát le nem győzte vagy vele békét nem kötött. 1918 óta közhelynek számított, hogy Németország nem vállalhat kétfrontos háborút. Amíg tehát Németország hadban áll Angliával, a Szovjetunió biztonságban van. Sztálin abban tévedett, hogy feltételezte, Hitler józanul mérlegeli az erőviszonyokat és nem veti kockára azokat az előnyöket, amelyeket az 1939-es megállapodás nyújtott számára. Rövidlátásában nem tételezett fel ennyi rövidlátást ellenfeléről.

A Szovjetuniót 124-136 német hadosztály rohanta meg. Hitlernek Nyugat-Európában Narviktól a Biscayai-öbölíig nem kevesebb, mint 41 hadosztályt kellett visszatartania. Megszálló erőkre volt szükség a Balkánon és Afrikában is fel kellett venni a harcot az angolokkal. A megvédendő német hódítások nagysága felért egy második fronttal. Az egyre erősödő angol légierő ellen is védekezni kellett. Ilyen feltételek mellett a támadás kockázata óriási volt.

A Szovjetunió elleni háború volt Hitler életének igazi célja és egyben alapvető örültsége, hiszen nem gondolta végig, milyen mérhetetlen erő kell az európai Oroszország meghódításához. Felületes ismeretei alapján az oroszokat mérhetetlenül lebecsülte. Államalkotásra képtelen másodrendű fajnak tekintette őket, akiknek katonai teljesítőképességét tannenbergi és gorlicei vereségeik alapján ítélte meg, pedig a történelem más következtetésekre indíthatta volna.

Oroszország meghódítása eddig egyetlen egyszer sikerült. Batu kán 1237-38 telén a mongol elitalakulatok által megszervezett hatalmas sereg élén tönkreverte az orosz nagyfejedelem hadait, Novgorod kivételével elfoglalta az orosz városokat és kétszázötven évre megalapozta a tatár uralmat Oroszország felett. Batu kán keletről jött és télvíz idején, befagyott folyókön, hómezőkön át vezette harcba katonáit, akik jobban bírták a hideget s a nélkülözéseket, mint a házaikba, városaikba húzódo oroszok, mert jóval igénytelenebbek voltak azoknál. A XVII. század elején a lengyelek, száz évvel később XII. Károly svéd hadai, majd 1812-ben Napóleon erőfeszítései Oroszország meghódítására sorra kudarcot vallottak. Seregeiket általában jobbnak tartották a nehézkesen mozgó, kevésbé fegyelmezett, rosszabb fegyverzettel rendelkező oroszoknál, mégsem tudták őket legyőzni.

Hitler azt gondolta, ha az angolok gyarmatosították Indiát a németek is képesek arra, hogy Oroszországot gyarmatosítsák. Az összehasonlítás azonban nem állta meg a helyét. India az angolok megjelenésekor nem volt egységes állam. Robert Clive és Warren Hastings indiai szövetségekre támaszkodott indiai ellenfeikkel szemben. Indiát nem vették el az indiaiaktól, sőt - talán először a történelemben - egyesítették azt. Hitler viszont semmit sem akart meghagyni az oroszoknak és ezért nem is ígért nekik semmit. Ahogyan Napóleon nem adott ki Moszkvában dekrétumot az orosz jobbágyok felszabadításáról, Hitler sem gondolt arra, hogy visszaadja az orosz parasztnak a kollektivizálás során elvett földjeiket, amivel maga mellé állíthatta volna őket. A térség természeti kincseinek, erőforrásainak kizárólag a Német Birodalmat és a német hadigépezetet kellett szolgálniok.

Mennyi időbe telt volna az, hogy Ukrajna szántóföldjeit, Baku olaját, a Donyec-medence iparát használható állapotba hozzák? Feltehetően lerombolva és tönkretéve jutottak volna német kézre. Hitler a nagy kérdést kizárólag katonai problémának tekintette, akárcsak tábornokai, akik csupán katonai szempontokra figyelve, bíztak a sikerben és nem próbálták a Führert az irtózatosságtól visszatartani. A háború - a régi mondást ismételve - túl komoly dolog ahhoz, hogy katonákra lehessen bízni! Mondható azonban úgy is, hogy a háború elsősorban politikai probléma és csak másodsorban hadműveletek kérdése. Hitler mégsem politikai problémaként ragadta meg, hanem katonai feladatként, a saját nagyságától elvakult ember egyszáltságával, hogy döntésének morális vonatkozásait ne is említsük.

Hitler úgy vállalta a támadást - mutatott rá Liddel Hart - hogy jól tudta, erői kezdetben kisebbek lesznek, mint ellenfeléi és hogy az aránytalanság idővel csak növekedhet. „Ez az egyetlen elem a támadást olyan hazárdjátékká tette, mely páratlan az újkori hadtörténelemben.”³⁷ A Vörös Hadsereg számbeli fölénye

³⁷ Liddell Hart.: *Les généraux allemands parlent*. Paris. Stock. 1949. 191. old.

mellett nagyszámú harckocsival rendelkezett, köztük T-34-esekkel, amelyek a szakértők szerint jobbak voltak az akkor bevetett német tankoknál. Ezekről Hitler nem tudott, de döntésének merészségével, hallatlan kockázatával maga is tisztában volt. Vakmerő volt azonban egy évvel előbb is, amikor páncélosait az Ardenneknben támadásra indította és minden várakozást felülmúló győzelmet aratott. Akár a szerencsejátékos, emelte a tétet és mindenét egyetlen lapra, az oroszországi háború gyors befejezésének kártyájára tette fel.

Sztálint viszont az, hogy számításaiban tévedett - hogy egyáltalán tévedhetett! - mélyen lesújtotta. Napokig nem tért magához depressziójából és azt, hogy a június 22-ét követő napokat miként élte át, máig homály fedi. A nyilvánosság előtt nem jelent meg, hivatalos szereplésére nem került sor. A háborút a Szovjetunió népeinek bejelentő rádióbeszédét Molotov mondta el. Arról nem tudunk, hogy a hadműveletek irányításába már ekkor beavatkozott volna. A katonák verekedtek, ahogy tudtak, mert azért annyira nem voltak készületlenek, mint ahogy azt később állították, de a vezetés nem állta ki az összehasonlítást a Wehrmacht tisztjeivel, amiben nagy része volt a Vörös Hadsereg vezető káderei kiirtásának.

A Hitler által meghódítani kívánt területen több mint százmillió ember élt, akiknek a magatartásától függött minden. Ellenállnak-e a német csapatoknak, megtagadják-e a velük való együttműködést vagy sem? Nyugat-Ukrajnában sok helyen templomi zászlókkal, sóval és kenyérrel fogadták a bevonuló katonákat, de a kezdeti bizonytalanságot és közönyt egyre határozottabb ellenállás váltotta fel. A megszállók magatartásából az derült ki, hogy nem másról, az orosz föld meghódításáról van szó és az oroszok, az ukránok meg a többiek pedig választhatnak a között, hogy a német gyarmatosok jobbágysai lesznek-e, vagy pedig Ázsiába menekülnek. Ezt pedig - akár tetszett nekik Sztálin diktatúrája akár nem - mindenképpen el kellett utasítaniok. A háború minden problémát egyetlen kérdésre redukált: vissza kell verni a német támadást! A feladat irtózatosan nehéz volt, de a háború szörnyűségei megtették a magukét. A halott apák és fiúk, az elpusztított otthonok, a megtorlasként kivégzett öregek nyomán támadt elkeseredés és bosszúvágy felébresztette bennük azt az őserőt, amelyre csak a népmesék hősei képesek és - igaz, hónapok múltával - olyan egységbe kovácsolták az oroszokat, amiről két évtized pártoktatása nem is álmodott. Sztálin alakját ettől kezdve már nem a hivatalos ünneplés, hanem a Finn-öböltől a Fekete-tengerig dúló gigászi küzdelem növelte nagyra, mert alattvalói - nem tehetvén mást - mögötte sorakoztak fel. Utóbb több nemzetiséget deportáltak lakóhelyükről a németekkel való kollaborálás vádjával, - tatárokat, csecseneket stb. - egészségben bizonyára alaptalanul, még akkor is, ha kollaboránsokban nem volt hiány. Német részről egyesek - így például Stauffenberg ezredes, az 1944. július 20-i merénylet elkövetője - megkísérelték, hogy az oroszok közül minél többet maguk mellé állítsanak - de Hitler ezeket a próbálkozásokat határozottan elutasította.³⁸

Sztálin viszont néhány nap után összeszedte magát és megtalálta azt a hangot, amit népei hallani akartak tőle. 1941. július 3-i beszédében nemzeti érzésekre, hazafiságukra hivatkozott. Marx és Engels helyett Alexander Nyevszkijt és Dimitrij Donszkojt emlegette, az orosz történelem, irodalom és művészet nagyjait. A beszéd hatott, annál inkább, mivel német részről semmivel sem próbálták ellensúlyozni.

Sztálin erőt meríthetett abból is, hogy Oroszország nem állt egyedül. A német támadás érdekközösségbe hozta az angolszász hatalmakkal és néhány órával az első ágyúlövések után Churchill rádióbeszédében, - hangsúlyozva, hogy semmit sem von vissza abból, amit valaha a bolsevizmusról mondott - Anglia nevében minden lehetséges segítséget megígért a Szovjetuniónak.

Hitler háborúja a Szovjetunió ellen óriási megkönnyebbülés volt London számára. A szigetország elleni támadás lehetősége mindeddig fenállott, de most a szovjet háború befejezéséig lekerült a napirendről. Anglia elemi érdeke volt, hogy ez a háború minél tovább tartson és Németország vereségével végződjön. Nem fukarkodhatott tehát a segítséggel. 1941. július 12-én Moszkvában Molotov és Cripps angol nagykövet egyezményt írt alá a Szovjetunió és Nagy-Britannia háborús együttműködéséről. Megállapodtak abban, hogy csak közös megegyezés alapján fognak az ellenséggel tárgyalásokba bocsátkozni, fegyverszünetet vagy békeszerződést kötni. Az augusztus 16-i megállapodás értelmében az angol kormány tízmillió font kölcsönt nyújtott Moszkvának hadianyag vásárlására.

A szovjet kormány július 18-án kölcsönös segélynyújtási egyezményt írt alá a londoni csehszlovák képviselőkkel, mire az angolok sürgősen elismerték az emigráns csehszlovák kormányt. Ennek Magyarország jövődő sorsa szempontjából nagy jelentősége volt. Július 30-án Londonban szovjet-lengyel megállapodásra került sor. Ennek első pontja így szólt: „A Szovjetunió kormánya elismeri, hogy az 1939. évi Lengyelországra vonatkozó szovjet-német szerződések érvényüket veszítették. A Lengyel Köztársaság kormány kijelenti, hogy Lengyelországot nem kötelezi egyetlen a Szovjetunió ellen irányuló és harmadik állammal kötött egyezmény sem.” Negyedik cikke szerint a szovjet kormány hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió területén lengyel hadsereget állítsanak fel, amelynek parancsnokát a lengyel kormány a szovjet

³⁸ Az 1942-ben foglyul ejtett, együttműködésre kész Vlaszov tábornok nem kapott igazi lehetőséget Sztálin-ellenes mozgalom szervezésére, mert Hitler nem akarta, hogy orosz katonai alakulatok legyenek. 1944-ben módosította álláspontját, és az ún. Waffen SS kötelékében több önkéntesekből álló zászlóaljat szerveztek - jutott belőlük még Normandiába, a Cherbourgot védő egységek közé is - de ennek akkor már nem lehetett politikai jelentősége.

kormányval egyetértésben nevezi ki. A szervezés nyomban megindult, de a fogságba esett tisztek nagyrésze a lengyel kormány ismételt sürgetésére és többszöri megkeresésére sem került elő.

A német támadás tehát a szovjet-angol viszony történetében új fejezetet nyitott, de átformálta a lengyelek és a csehszlovákok helyzetét is, akiknek át kellett értékelniük és újra kellett fogalmazniuk szovjet kapcsolataikat.

Magyarország hadba lépése

A német-szovjet háború kitörése végzetes csapás volt mindazok számára, akik a német és az orosz birodalmak közé szorult Kelet-Közép-Európában azt remélték, hogy kívül maradhatnak a háborún. A románok és a finnek, akiktől a Szovjetunió jelentős területeket ragadott el, csatlakoztak a támadáshoz. A románok egyidejűleg, vagyis június 22-én, a finnek négy nappal később, miután több szovjet légitámadás érte őket. Szlovákia június 24-én lépett a háborúba, de részvétele nem volt jelentős, akárcsak Horvátorszáé - egyébként június 15-e óta a Háromhatalmi Paktum részese - mely egy „önkéntesekből álló egységet küldött az orosz frontra. Mussolini helytelenítette ugyan Hitler támadását a Szovjetunió ellen, de presztízs okokból ragaszkodott ahhoz, hogy olasz csapatok is kellő számban vegyenek részt a hadműveletekben. Magyarország egyelőre várt, bár tisztázott, hogy a német-szovjet összeütközés a kormányt nem érte meglepetésszerűen. Werth vezérkari főnök május 6-án memorandumot küldött a kormányhoz, amelyben utalt az összeütközés lehetőségére s arra, hogy ez esetben Finnország, Magyarország és Románia részvétele elkerülhetetlennek látszik. „Biztonságunk érdekében Németországgal garanciális és segélynyújtási, politikai és katonai szerződést kell kötnünk” - hangoztatta, de javaslatát Bárdossy miniszterelnök határozottan elutasította. Május 24-én Sztójay jelentette Berlinből, hogy a német külügyi államtitkár igen komolyan ítéli a német-orosz helyzetet. Június 2-án már azt táviratozta, hogy a német-orosz viszony rendkívül feszültté vált. „A német haderő készen áll. Blitzkrieg valószínűségével számolnak.” Június 7-én pedig ismét ő írta, miszerint feltétlenül szükséges „minél előbb megfelelő formában felajánlanunk a szovjet elleni akcióban való katonai részvételünket... Esetleg véd- és dacsövetség formájában. Június 13-án megismételte javaslatát, a következő napon pedig újból sürgette a döntést. Vele egyidejűleg Werth újabb memorandumban hangsúlyozta a katonai fellépés szükségességét.

Június 14-én Bárdossy az öt meglátogató von Weizsäcker külügyi államtitkár előtt felvetette a német-orosz háborús konfliktus lehetőségét, aki azonban mereven elzárkózott mindenféle felvilágosítás elől. Hitler valószínűleg azért mellőzte Magyarország részvételét a Szovjetunió elleni háborúban, mert a magyar hadsereg harci értékét nem sokra becsülte, de attól is tartott, hogy a Budapestnek adott előzetes tájékoztatás hamarosan eljut a túlsó oldalra. Bárdossy ezek után közölte Sztójayval, hogy részünkről helytelen lenne felajánlkozni.

Június 22-én viszont már a német követ közölte Bárdossyval, hogy reggel 4 óra óta hadiállapot áll fenn a Német Birodalom és a Szovjetunió között. Bárdossy másnap bejelentette a magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakítását, amit a német követ tudomására hozott, aki azt felelte, hogy ezt magától értetődőnek tartja, mert ez a legkevesebb, amit a kormány az adott helyzetben tehet. Június 24-i minisztertanács egyetlen szavazat ellenében elutasította azt a Werth vezérkari főnöktől származó javaslatot, hogy csatlakozzon Hitler Szovjetunió elleni háborújához.

Moszkvában viszont Molotov kérte magához 23-án Kristóffy Józsefet, aki előtt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióknak nincsenek területi követelései vagy támadó szándékai Magyarországgal szemben. Nem emelt kifogást az ellen, hogy Magyarország területi követelései Romániával szemben megvalósuljanak és a jövőben sem kíván ilyen kifogásokat emelni. Kristóffy Molotov szavait nyomban megtáviratozta Budapestre. A távirat június 24-én meg is érkezett, Bárdossy azonban - Horthy állítása szerint - elszütyesztette és ő csak később szerzett róla tudomást. A másik változat szerint Bárdossy szólt ugyan a táviratról a kormányzónak, de egyikük sem tulajdonított neki nagyobb jelentőséget. Fontossága utólag nőtt meg.³⁹

Június 26-án 12 órakor Tiszaborkút és Rahó között a Budapest felé haladó gyorsvonatot szovjet repülőgépek géppuskatűz alá vették, amikor is néhány utas meghalt, illetve megsebesült. Egy órakor Kassát érte légitámadás, amelynek számos halottja és sebesültje volt. A legvalószínűbb az, hogy a szovjet gépek tévedésből támadták Kassát, bár lehetséges, hogy szándékosan jártak el. Kevésbé hihető azonban, hogy a német-szovjet háború első napjaiban Moszkva ellenségeinek számát akarta volna szaporítani. (Igaz viszont, hogy még a bulgáriai Russzét is bombázták szovjet gépek.) A támadás a számos áldozat dacára nem volt nagy arányú és azért a válaszlépést - vagy lépéseket - ésszerű korlátok között lehetett volna tartani, feltéve, hogy a támadók valóban szovjet gépek voltak.

³⁹ Macartney im. II. köt 23. old.

Ha viszont a támadást német repülőgépek hajtották végre, az azt jelentette, hogy a németek Magyarország hadbalépését kívánják, de úgy, hogy erre ne a német kormány kérje fel Budapestet, mert nem akar érte ellenszolgáltatást nyújtani. (pl. a német igazgatás alatt álló Bánát átadása). Tény, hogy Nyugat-Galíciában a hadműveletek nem a német hadvezetőség várakozásainak megfelelően alakultak. A támadás nagyszámú orosz egység szívós ellenállásába ütközött és nehezen haladt előre. Ilyen körülmények között megnőhetett a magyar katonai beavatkozás értéke. Ha a német kormány valóban ragaszkodott a magyar beavatkozáshoz, ezt az adott helyzetben gondosan kellett mérlegelni.

Olyan nézet is akadt, mely szerint román vagy szlovák repülőgépek bombázták Kassát. Emellett csupán annyi szól, hogy mind a magyar-szlovák, mind pedig a magyar-román viszony az adott időpontban rendkívül rossz volt, az akció tényét azonban bizonyíték nem támasztja alá. Ha valóban szlovák illetve román gép hajtotta volna végre a támadást, utóbb büszkélkedtek volna vele. Még az is felmerült, hogy szovjet jelzéssel ellátott magyar gépek dobtak bombát Kassára, hogy kiprovokálják az ország belépését Werth javaslatai szerint a háborúba. A Kassa elleni támadás alkalmas lett volna a kormány ellenállásának felszámolására. Nehezen képzelhető el azonban, hogy egy ilyen akció előbb-utóbb le ne lepleződött volna.

A kassai bombázásnak hosszú utótörténete van, amelynek során mint német akciót bizonyított tényként könyvelték el, tanúkat vonultatva fel mellette. Utóbb határozottan cáfolták.⁴⁰ A kérdést ma már aligha lehet megnyugtató módon tisztázni. Nem valószínű hogy új, eddig ismeretlen bizonyíték kerülne elő.

A minisztertanács mindenestre elhatározta, hogy a támadásokra támadással kell válaszolni és Keresztes-Fischer belügyminiszter ellenvéleményével szemben úgy döntött, hogy kimondja a hadiállapot beálltát. Horthy a döntést tudomásul vette, Bárdossy pedig másnap a Parlamentben rövid bejelentést tett: „... a magyar királyi kormány megállapítja, hogy a támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállt. Még csak egy mondatot. A magyar haderő a megfelelő megtorló intézkedéseket meg fogja tenni.”

A hadiállapot kinyilvánítása volt Bárdossy kormányfői tevékenységének végzetes, nem orvosolható hibája, mely utóbb alkotmányvétségként került a népbírószág ítélőszéke elé. A döntő mozzanat persze nem az alkotmányvétség ténye, hanem az, hogy Bárdossy - rosszul ítélve meg a háború várható kimenetelét - egyoldalúan lekötötte Magyarországot a Német Birodalom oldalán, anélkül, hogy erre ellenállhatatlan kényszer szorította volna. „Hiába volt kiemelkedően okos - írták róla - mégsem vált kellőképpen bölccsé.”⁴¹ Örültség lett volna 1941 nyarán nyíltan szembeszállni Hitlerrel, de a Szovjetunió elleni hadbalépést illetően a német nyomás nem volt közvetlen, egyértelmű, épp ezért el lehetett volna hárítani. Bárdossy Werth javaslatait határozottan elutasította, de amikor úgy érezte, hogy ez a németek kívánsága, engedett. „Idegrendszerem nem bírta a tisztéből és a körülményekből adódó megterhelést.”

Bárdossy utóbb egy történelmi tanulmányban próbálta eljárását védeni, mely „Magyar külpolitika a Mohácsi vész után” címmel jelent meg 1943-ban. „Ha az elvérzett magyarság - írta ebben a könyvben - akár az egyik, akár a másik hatalom (a törökről, illetve a Habsburgokról van szó) birtokállományába kerül, ennek védelme alatt úgy ahogy összeszedhette volna magát és éppúgy megvárhatta volna az idők fordulatát, mint a balkáni népek.”⁴² Kívül maradni a háborún, amíg lehetséges - nem azonos a többszöri frontváltással. Bárdossy főleg az utóbbit vetette a Mohács utáni nemzedék szemére, míg ő - láthattuk - a hadüzenet elsietésével vétkezett. Ha már nem volt magyar emigráns kormány, mely Budapesttel bizonyos munkamegosztást vállalhatott volna, az itthoni fokozott óvatosságra volt kötelezve, annál is inkább, mert a régi oroszországi hadjáratok kimenetele intő példa lehetett mindenkinek. A hadbalépés igazi okát Kállay Miklós a következőképpen fogalmazta meg: „... a románok akkor már teljes erővel részt vettek a háborúban, mi azonban még nem, amivel kockáztattuk, hogy elveszítjük a németek jóindulatát és Erdélyt.”⁴³

Június 28-án a magyar csapatok átlépték a határt és mint ún. „gyorshadtest” a Dél hadseregcsoporthoz alárendeltségében résztvettek a hadműveletekben. Hamar kiderült azonban, hogy fegyverzete és felszerelése alkalmatlan az oroszországi harcokra. Horthy szeptember 8-9-én Hitlerrel tett látogatása alkalmával a gyorsadtest hazaküldését kérte, amihez Hitler hozzájárult azzal, hogy magyar részről négy gyalogos hadosztályt bocsátanak a német hadvezetés rendelkezésére megszálló feladatok ellátása végett. Werth Henriket, aki nagyobb arányú magyar részvételt sürgetett, még augusztusban felmentették és helyére Szombathelyi Ferencet nevezték ki, aki a minimális részvételt tartotta célszerűnek.

⁴⁰ Erre vonatkozólag ld. Borsányi, J.: *Háborúba sodródásunk fehér foltjai. Személyes észrevételek a kassai bombatámadáshoz.* Hadtörténelmi Közlemények. 1991. 2. sz. 88-113. old.

⁴¹ Pritz, P.: *Bárdossy László a népbírószág előtt.* Bp. Maecenas. 1991. 61. old.

⁴² Bárdossy, L.: *A magyar külpolitika Mohács után.* Bp. KMENY. 1943. 19. old.

⁴³ Kállay, M.: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-44.* Budapest. Európa-História. 1991. I. köt. 87. old.

Bresztől Moszkváig

„Ha Hitler a tél beálltaig nem fejezi be az oroszországi hadjáratot, akkor sohasem fogja befejezni”.- hallottam 1941 július elején egy történésztől. Amikor az idézett megállapítás elhangzott, a német csapatok gyorsan és látszólag tervszerűen haladtak előre. Főleg a legerősebb, a középső hadseregcsoport volt sikeres, mely Minszk majd Szmolenszk térségében jelentős szovjet erőket kerített be és semmisített meg. Az ugyan hamar kiderült, hogy a Vörös Hadsereg jóval erősebb és nagyobb mértékben van ellátva korszerű fegyverekkel, mint ahogyan azt feltételezték, de augusztusban a szmolenszki csata befejezése után, úgy látszott, nyitva áll a Moszkvába vezető út. Hitler azonban - tábornokai többségének véleményével szemben - úgy döntött, hogy nem folytatja a támadást Moszkva felé, hanem a hadműveletek súlypontját átmenetileg a két szárnyra helyezi át. Súlyos hiba volt, de mégis messze elmaradt a már említett alapvető politikai hiba mögött. Az ösztökélte Hitlert arra, hogy egyre többet és többet követeljen katonáitól, a minél gyorsabb előnyomulást két, sőt három irányban.

A hibát azonban nem ismerte fel, mert döntését közvetlen sikerek jutalmazták, az pedig, hogy közben értékes hetek mentek veszendőbe, csak később derült ki. Északon a németek körülzárták Leningrádot, amelynek védői csak a Ladoga-tó jegén át jutottak utánpótláshoz. Az ostromzár hónapjai alatt a lakosság egyharmada – 900 000 ember ! - pusztult el a szörnyű nélkülözések következtében. Kijev körül szeptember során számos orosz egységet kerítettek be és ejtettek foglyul a németek, ami lehetővé tette az előnyomulást a Donec-medence, illetve a Krím irányában. A katonai szakértők egyetértének abban, hogy hiba volt 1941 augusztusában Kijev és Ukrajna elfoglalása kedvéért átmenetileg lemondani a Moszkva elleni támadásról. Amikor ugyanis az offenzíva október elején ismét megindult, a hadműveletek szempontjából kedvező idő már elmúlt, az őszi esőzések járhatatlanná tették az utakat és megnehezítettek a németek előnyomulását. Ennek ellenére a támadó egységek november közepén Moszkva közvetlen közelébe jutottak el, kimerülve, eredeti létszámuk töredékére fogyva. Az utánpótlás a nagy távolságok miatt több helyen csődöt mondott, a katonák sem meleg ruházattal, sem téli lábbelivel nem rendelkeztek. A november végén beköszöntő kemény hideg megbénította a hadműveleteket. A Barbarossa-terv végrehajtása nem sikerült, a keleti hadjárat kudarcot vallott.

Hitler azonban nem akarta tudomásul venni a tényeket. Október 3-i beszédében bejelentette, hogy a keleti hadjárat „elvileg befejeződött”, csak a megvert ellenség üldözése maradt hátra. Nem volt hajlandó a téli állásokba való visszavonulás tervével foglalkozni, mert akkor elismerte volna, hogy tévedett. Leningrád és Ukrajna elfoglalása kedvéért szétforgácsolta a Wehrmacht erőit és elszalasztotta Moszkva elfoglalásának lehetőségét. De vajon elfoglalhatta volna Moszkvát, ha oldalát jelentős erők veszélyeztetik? És ha elfoglalta volna - mint ahogyan Napóleon tette - befejeződött volna a háború? Természetesen a támadó csapatokat pihentetni kellett volna, felváltani friss erőkkel, az utánpótlási vonalakat helyreállítani, védelmi állásokat kiépíteni, ez esetben viszont Hitler kiengedte volna kezéből a kezdeményezést, ami az óriási arcvonalon beláthatatlan következményekkel járt volna és amit - miután versenyt futott az idővel - nem engedhetett meg magának. Hibái alapvetően téves helyzetmegítélésének voltak a következményei. Németország és a Wehrmacht 1941 nyarán nem volt elég erős ahhoz, hogy a Vörös Hadsereget egyetlen hadjáratban tönkreverje és Oroszországot meghódítsa. Ehhez Oroszország túlságosan nagy volt, hadserege erős és nem állt egyedül.

Sztálin Churchillhez intézett első üzeneteinek egyikében, július 18-án, miután vázolta a harctéren kialakult helyzetet, kijelentette, hogy jelentős javulás csak akkor várható, ha Észak-Franciaországban vagy Észak-Skandináviában új front létesülne, amelynek megteremtésére az idő most a legalkalmasabb. A második front követelése tehát igen hamar elkezdődött. Churchill azonban elvetette az észak-franciaországi partraszállás gondolatát. „Ha nagy erőkkel vállalkozunk a partraszállásra - írta július 25-én - az véres vereség elszenvedését jelentené, a kisebb rajtaütések pedig csak kudarcokra vezetnének, a mi számunkra és az önök számára több kárt okoznának, mint hasznot... Ha mégis szó lehet valamilyen gyors segítségről, csak észak jöhet számításba...”⁴⁴ Az északi hadművelet azonban terv maradt, illetve az Északi-tengeren át Murmanszkba tartó hadianyagszállításokra korlátozódott. Szeptember 3-án Sztálin újból sürgette a második front megnyitását. „Még ebben az évben létre kell hozni a Balkánon vagy Franciaországban, mely képes elvonni a keleti frontról 30-40 hadosztályt...”⁴⁵ Jellemző, hogy akkor maga Sztálin javasolta a balkáni partraszállást! Nyugaton és a Balkánon természetesen ekkor is állomásoztak német hadosztályok megszálló feladatokkal, de páncélos alakulatok nem voltak köztük.

Churchill csupán a hadianyagszállítások növelésére tett ígéretet, erre pedig az amerikaiak is hajlandók voltak. Harry Hopkins, Rooseveltnél elnök különmegbízottja már 1941 júliusában Moszkvába

⁴⁴ Sztálin I. V. *Üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy Britannia kormányfőivel 1941-45.* Bp. Kossuth. 1958. I. köt. 15. old.

⁴⁵ Sztálin im. I. köt. 24. old.

látogatott, hogy a gazdasági segítségről tárgyaljon, ahonnan azzal a meggyőződéssel tért haza, hogy a Szovjetunió képes sikeres ellenállásra. 1941 szeptemberében Averell Harriman vezetésével amerikai küldöttség utazott Londonba, hogy a Szovjetunió és Angliának nyújtandó hadianyagszállítások terveit kidolgozza, majd a három ország megbízottai október elején megállapodtak havi 400 repülőgép, 500 harckocsi és más fontos hadianyagnak a Szovjetunióba történő szállításáról. November 7-én Roosevelt elnök utasította Stettinius helyettes külügyi államtitkárát, hogy a kölcsönbérleti törvény értelmében, amelynek hatályát a Szovjetunióra is kiterjesztették adja meg az ígért segítséget. A veszélyes északi tengeri út helyett a szállítások számára kedvező összeköttetés biztosítása végett, a szovjet és az angol kormány elhatározta Irán megszállását nem sok tiszteletet tanúsítva szuverénitása iránt. Miután a sah nem volt hajlandó az együttműködésre, 1941. szeptember 16-án fia javára lemondatták a trónról.

A Németországgal való háború küszöbéhez érve Roosevelt szükségesnek látta, hogy mint annak idején Wilson elnök, ő is a tömegek számára érthetően és tetszetősen megfogalmazza az USA politikai célkitűzéseit. A tizennégy pont után így jött létre az „Atlanti Karta”, amelynek pontjait Churchill-lel együtt szövegezte meg az Atlanti Óceánon az „Augusta” cirkáló, illetve a „Prince of Wales” csatahajó fedélzetén. Az 1941 augusztus 14-én közzétett Karta szerint a két állam vezetői ünnepélyesen kijelentik:

1. Országaik semmiféle területi vagy egyéb természetű gyarapodásra nem törekszenek. 2. Nem kívánnak semmiféle területi változást, mely nem egyezik az érdekelt népek óhajával. 3 Tiszteletben tartják minden népnek azt a jogát, hogy szabadon válassza meg azt az államformát, amelyben élni akar és azt akarják, hogy mindazok, akiket megfosztottak szuverén jogaiktól és önkormányzatuktól, azt visszaszerezzék.⁴⁶ 4. Igyekezni fognak, hogy minden állam számára egyenlő feltételek mellett részesedést biztosítsanak a világkereskedelemben és a nyersanyagkészletekből. 5. Meg akarják valósítani minden nemzet gazdasági téren való legteljesebb együttműködését. 6. Olyan béke megkötését kívánják, amely lehetőséget nyújt minden nemzet számára, hogy biztonságban éljen és minden ember számára, hogy félelem és nyomorúság nélkül tölthesse életét. 7. A békének lehetővé kell tenni, hogy mindenki szabadon közlekedhessen a tengereken. 8. A világ minden népének le kell mondania az erőszak alkalmazásáról és támogatni kell azokat a gyakorlati rendszabályokat, amelyek a fegyverkezések nyomasztó terhein könnyítenek."

A szöveg eltérő értelmezésekre adott lehetőséget. A harmadik pontot az amerikaiak úgy fogták fel, hogy az a gyarmati népekre is vonatkozik. „Nem hiszem” - mondotta Roosevelt - hogy háborút folytathatnánk a fasiszta rabszolgaság ellen anélkül, hogy ne munkálkodnánk egyidejűleg világszerte a népeknek az elmaradt gyarmati politika alóli felszabadításán." Az angolok ezt a felfogást aligha osztották. Churchill megmondta: „Nem azért lett őfelsége első minisztere, hogy elnököljön a Brit Birodalom felszámolásánál.”⁴⁷ Nagyobb problémát jelentett a Szovjetunió magatartása. Az Atlanti Karta elveit 1941. szeptember 24-én ugyanis elfogadta, de Majszkij londoni szovjet nagykövet ez alkalommal úgy nyilatkozott, hogy „a szóbanforgó elveket gyakorlatilag csak az egyik vagy a másik ország körülményeivel, szükségleteivel és történelmi sajátosságaival összeegyeztetve lehet majd alkalmazni”⁴⁸ - vagyis ami a szovjet kormányt illeti, annak szája ize szerint.

Az Atlanti Kartának a történelem rosszabb sorsot szánt, mint Wilson 14 pontjének. Azok legalább megérték a háború végét és csak a békekötést megelőző tárgyalások során sikkadtak el. Az Atlanti Karta már a háború folyamán elvesztette hitelét, de az 1918-20-as évek tapasztalatai alapján nem is fűződött hozzá annyi illúzió, mint a wilsoni pontokhoz.

A Karta pontjainál a szovjet diplomácia fontosabbnak tartotta, hogy az angol kormányt rávegye, üzenjen hadat mindazoknak a kisebb államoknak, amelyek a Szovjetunióval hadiállapotban állanak. Molotov október elején, november 11-én pedig maga Sztálin - igen barátságtalan hangnemben - sürgette a hadüzenetet. A törekvés célja nyilvánvaló volt. Sztálin nem akarta, hogy a németek veresége esetén ezek az államok az angolok védőszárnyai alá bújjanak. Kezdetben ezt a követelést Churchill elhárította magától, éppúgy mint a Szovjetunió 1941-es határainak elismerését. Elfogadta ugyan a szovjet igény jogosságát, de teljesítését igyekezett elodáztatni. „Nagy-Britannia hadüzenete – írta - azt a benyomást kelténé, mintha Hitler

⁴⁶ Woodward im. 152. old.

⁴⁷ „We mean to hold our own. I have not become the Kings first Minister in order to preside over the liquidation of the British Empire” - jelentette ki Churchill 1942. november 10-én a Mansion Houseban. Idézi Wilmot, Ch.: *The Struggle for Europe*. New York. Harper and Row. 1952. 635. old.

⁴⁸ A szovjet kormány 1941. szeptember 24-i nyilatkozata szerint „A Szovjetunió külpolitikájában megvalósította és megvalósítja a népek szuverén jogai tiszteletben tartásának magasztos elveit. A Szovjetuniót külpolitikájában a nemzetek önrendelkezésének elve vezérelte és vezérli... Ebből az elvből kiindulva a Szovjetunió védelmezi minden nép jogát az állami függetlenségre és országa területi sérthetetlenségére, jogát olyan társadalmi rendszer megteremtésére és olyan kormányzati forma megválasztására, amelyet célszerűnek és szükségesnek tart... A szovjet kormány, szem előtt tartva, hogy a fent említett elvek gyakorlati megvalósításának elkerülhetetlenül alkalmazkodnia kell majd az egyik vagy másik ország körülményeihez, szükségleteihez és történelmi sajátosságaihoz, szükségesnek tartja kijelenteni stb. stb.” Ld. Halmosy, D.: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Bp, Gondolat. 1983. 529-530. old.

egy hatalmas európai szövetség feje lenne, mely szoros egységben áll velünk szemben.”⁴⁹ Az angol kormány, mely a közvetlen katonai segélynyújtást a Szovjetunió számára kivihetetlennek tartotta, a hadüzenetet nem helyeselte ugyan, de arra az álláspontra helyezkedett, „hogy ha az oroszok ragaszkodnak hozzá, meg kell tennünk, amit kérnek.” Churchill tehát engedett. Anglia november 29-én a budapesti amerikai követ útján ultimátumot intézett a magyar kormányhoz, miszerint december 5-ig szakítson meg minden katonai műveletet és vonja ki csapatait a Szovjetunió területéről. Pell követ hozzátette, hogy mindent elkövettek az angol hadüzenet megakadályozása érdekében és közvetítést ajánlott fel. Az adott körülmények között a követelésnek nem lehetett eleget tenni, de mód lett volna arra, hogy az amerikaiak nyújtotta mentőövet Bárdossy ne utasítsa el teljesen. Ő azonban nem ezt tette - az alkalmat nem használta ki - hanem azt válaszolta, - és ebben volt némi igazság -, hogy az angol kormány Magyarország feláldozásával akar segítséget nyújtani a szovjeteknek. Érdemi választ nem adott, de az amerikai követ kívánságára az angol jegyzék átvételét elismerte.

Bárdossy mulasztása nagy hiba volt, mert látni lehetett, hogy a Szovjetunió semmiképpen sem érzi magát legyőzöttnek. Az oroszok ellenállása megszilárdult és egyre több sikert értek el. December 3-án a németek kiűrtették a Don-menti Rosztovot. December 5-én harmincfokos hidegben általános támadás indult a Moszkva előtt álló német csapatok ellen. Az offenzíva áttörte állásaikat, egy részüket bekerítette és felmorzsolta, más részüket száz, sőt helyenként háromszáz kilométerrel szorította vissza. Oroszországban nemcsak nyáron, de - ahogy Batu kán bebizonyította - télen is lehet háborút viselni.

Ilyen körülmények között szó sem lehetett valamiféle Winterstellung-ba való rendezett visszavonulásról. A Wehrmacht hadosztályai felett Napóleon Grande Armée-jának végzete lebegett, mely harc nélkül megsemmisült a téli visszavonulás során és ezért Hitler a legerélyesebben megtiltott mindenféle hátrálást. A csapatoknak az áldozatokra való tekintet nélkül tartaniok kellett állásaikat, bekerítés esetén körkörös védelemre berendezkedve. Más véleményen lévő tábornokait egymás után mentette fel a Führer, aki eddigi tisztségei mellé Brauchitsch tábornagtól átvette a hadsereg főparancsnokságát is. A szakirodalom ebben - kivételesen - Hitlernek ad igazat. A visszavonulás az adott körülmények között fejvesztett meneküléssé fajulhatott volna. A hátrálást megtiltó parancs 1941-42 telén a német hadsereget megmentette a végső pusztulástól, amelynek küszöbére viszont Hitler elhatározásai juttatták a világ addig legjobbnak tartott hadigépezetét. A német veszteségek a nyugati hadjárat adataihoz képest igen súlyosak voltak. A Wehrmacht 1941. június 22. és 1942. február 28. között 210 572 halottat, 747 761 sebesültet vesztett, eltűnt 47 303 fő, fagyási sérülést 112 627-en szenvedtek. Ez a több, mint egymillió fő a német hadsereg színe-javát jelentette, elvesztésüket csak számbelileg lehetett pótolni, minőségileg nem. Azok közül, akik hadifogságba estek, kevesen maradtak életben. A könnyű győzelmek kora véget ért, a Wehrmacht fegyvereinek éle kicsorbult, verhetetlenségének nimbusza szertefoszlott. Az oroszok győztek. Kiderült, hogy nemcsak szívós védekezésre képesek, hanem sikeres támadásra is. A háború menete megváltozott.

Az USA belépése a háborúba

Hitlert eddig dédelgette a szerencse, de most fordult a kocka. Amikor Moszkva előtt szertefoszlottak győzelmi reményei, az Amerikai Egyesült Államok belépett a háborúba. A Führernek most már egy Németország táboránál sokkalta hatalmasabb koalícióval kellett szembenéznie. Bismarck lidérces álma negyedszázaddal 1914 után ismét alakot öltött, az előzőnél sokkal félelmetesebb formában.

Az Egyesült Államok már előbb letért a szigorú semlegesség álláspontjáról és elkötelezte magát a Németországgal szemben álló államok mellett, de a döntő lökést a hadbalépéshez mégsem európai esemény adta meg. Japán volt az, mely 1941. december 7-én megtámadta az amerikaiak Pearl Harbour-i haditengerészeti támaszpontját. A támadás sikerült, a csendes óceáni amerikai hajóhad átmenetileg elvesztette ütőképességét. A Pearl Harbour-i akcióval egyidejűleg támadás ért más amerikai és angol területeket.

Japán 1937 óta háborúban állt Kínával, amelynek több tartományát elfoglalta. A kezdeti sikerek után azonban a japánok előnyomulása megakadt és a már elfoglalt területen sem tudták uralmukat megszilárdítani. Kínát támogatta a Szovjetunió, Burmán át pedig Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is. Japán katonai vezetői úgy látták, hogy mindaddig nem tudják térdre kényszeríteni Kínát, amíg el nem szigetelik a külvilágtól. Mongóliában fellépésük kudarcot vallott, de délen - Franciaország vereségét kihasználva - 1940 szeptemberében behatoltak Indokínába és a következő év nyarán egész területét megszállták.

⁴⁹ Churchill im. Vol. 6. *War Comes to America*. 135. old.

Az Egyesült Államok határozottan fellépett Japán ellen. Roosevelt elnök megtiltotta fémgyártmányok és gépek kivitelét Japánba, majd a tilalmat más árukra, köztük nyersolajra is kiterjesztette, 1941. augusztus 1-én pedig elrendelte az USA-ban lévő japán követelések és a Japánnak nyújtott hitelek befagyasztását. Nagy-Britannia felmondta Japánnal kötött kereskedelmi szerződéseit, Hollandia pedig követte a két nagyhatalom példáját. Japán és az említett államok között valóságos gazdasági háború alakult ki. Utóbb Roosevelt ellenfelei azzal vádolták az elnököt, hogy „belekényszerítette” Japánt a háborúba.

Miután a gazdasági kapcsolatok helyreállítása érdekében folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre, Japánban a háborús politika szószólói kerekedtek felül. 1941. október 16-án Tozso tábornok a militarista klikk vezetője lett a miniszterelnök, aki úgy döntött, hogy a Kína meghódítására irányuló politika zsákutcájából általános háborúval, az USA és Nagy-Britannia egyidejű megtámadásával keres kiutat. Ennek kilátásait az adott időpontban kedvezőnek ítélte. Nagy-Britanniát lekötötte a tengelyhatalmak ellen vívott európai háború, szovjet fellépéstől szintén nem kellett tartani, az USA pedig még nem fejezte be katonai felkészülését. A japán vezetők azt hitték, meglepetésszerű támadással és kezdeti fölényük kihasználásával sikerül Délkelet-Ázsia és a Csendes Óceán térségének gazdasági és hadászati szempontból fontos területeit meghódítani, amelyeknek birtokában eredményesen védekezhetnek az USA túlerejével szemben mindaddig, amíg az hajlandó lesz a megegyezésre.

A feltételezés tévesnek bizonyult. Japán kezdetben valóban látványos sikereket ért el - Hong Kongot 1941 karácsonyán foglalta el, Szingapúrt, Nagy-Britannia legjelentősebb délkelet-ázsiai támaszpontját, 1942. február 15-én, a magukra hagyott holland gyarmati csapatok március 8-án adták meg magukat, míg a Fülöp-szigetek amerikai helyőrsége, mely Corregidor erődjébe vonult vissza május 5-én kapitulált. A Pearl-Harbour elleni támadás által okozott súlyos veszteségek és különösen annak alattomos jellege azonban felbőszítette az amerikai közvéleményt, mely erőlyes megtorlást követelt. Megegyezéssel békéről szó sem lehetett. Az elzárkózás hívei döntő vereséget szenvedtek. Az amerikaiak egységesen Roosevelttől mögé álltak és az ország mérhetetlen gazdasági ereje immár maradéktalanul a háborús célokat szolgálta.

Azóta kiderült, hogy a japánok a hadüzenetet közvetlenül a támadás előtt akarták átadni, de több előre nem látott akadály miatt erre csak a támadás után került sor. Az amerikai vezetés a japán rejtjelkulcs megfejtése következtében tudta, hogy támadás készül, de fegyveres erőit mégsem helyezte készenlétbe, ami a súlyos veszteségek egyik oka volt. Emiatt Rooseveltet utóbb azzal is vádolták, szándékosan vállalta a vereséget, hogy ily módon szerelje le a háborús politikájának ellenzőit. Ez a szándékosság nem bizonyítható, legfeljebb a kellő gondosság elmulasztása vethető szemére. December 8-án a Kongresszus két házának együttes ülése jóváhagyta a Japánhoz intézendő hadüzenetet. Ugyanaznap Nagy-Britannia és Hollandia is hadat üzent Japánnak.

A Háromhatalmi Paktumra hivatkozva december 11-én Németország és Olaszország hadat üzent az USA-nak. Jogi értelemben ilyen kötelezettség nem állt fenn, hiszen az adott esetben nem Japánt támadták meg, hanem vitathatatlanul Japán volt a támadó fél, Hitler azonban meg akarta előzni Washington. Lépése a paranoiának olyan fokát tanúsítja, ahol már nincs észszerű magyarázat. Mint a megszádlult kártyajátékos, aki vesztesre állva, megduplázza tétjét, Hitler Moszkva előtti kudarcát azzal kompenzálta, hogy hadat üzent az USA-nak. Igaz, hogy az amerikaiakat mindössze egy hajszál választotta el a Németország elleni nyílt háborútól, de ez a hajszál a későbbi fejlemények szempontjából egyáltalán nem volt elhanyagolható.

A német hadüzenetre az USA szintén hadüzenettel válaszolt, messzemenő következményekkel. Miután Japán támadta meg az Amerikai Egyesült Államokat, a Japán elleni háború jóval népszerűbb volt az amerikai tömegek szemében, mint az európai háborúba való beavatkozás Nagy-Britannia és a Szovjetunió oldalán, de Rooseveltnak sikerült keresztül vinnie azt, hogy az amerikai háborús erőfeszítéseket az erősebb és ezért veszélyesebb ellenség, a hitleri Németország ellen fordítsák. „Először Németországot!” - így szólt a jelszó. Ez Európa népeinek érdekeivel is egyezett, de a vezető amerikai körök a sajátos európai viszonyokról vajmi kevésbé voltak tájékozottak.

A Háromhatalmi Egyezmény részes államainak német utasításra szintén hadat kellett üzenniök az Egyesült Államoknak. Magyarország esetében Bárdossy miniszterelnök csupán a diplomáciai kapcsolatok megszakítására gondolt, remélve, hogy ennyivel kielégíti Berlin kívánságait. Tévedett. A német követ sürgetésére Bárdossy azután olyan értelmű magyarázatot adott a budapesti amerikai követnek, miszerint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása egyúttal a hadiállapot beálltát is jelenti.

Még le sem tépték az utolsó lapokat az 1941-es esztendő naptárából, Magyarország és a Háromhatalmi Paktum kisebb tagjai három nagyhatalommal álltak hadiállapotban, mégha az adott időpontban ténylegesen csak az egyikkel háborúztak, vagy még azzal sem, mert magyar egység nem állt a front vonalában. Igaz, az USA több hónapon át nem vett tudomást Németország kis szövetségeseinek döntéseiről azon az alapon, hogy kényszer hatására történtek. Az amerikai kongresszus hivatalosan csak 1942 nyarán deklarálta a velük fennálló hadiállapotot.

Az USA belépése a háborúba megváltoztatta a szembenálló felek erőviszonyait és az egész háború képét. Az oroszok későbbre helyezik a háború fordulátát és saját nézőpontjukból igazuk van. A háború alapvető fordulátát mégis 1941 decembere hozta meg. A villámháború megghiúsult és kezdetét vette a globális küzdelem. Németországnak már nem volt kilátása sikerre. Churchill nem alaptalanul lelkesedett: „Mennyi ideig tart még a háború vagy hogy milyen módon fejeződik be, senki sem tudta megmondani, de

ebben a pillanatban nem is törődtem vele... Ami még hátra van, az csupán a túlerő megfelelő alkalmazása."⁵⁰

A helyzet ugyanakkor jóval bonyolultabbá vált, mert a szemben álló hatalmak körének kibővülése a háborús célok további összekuszálódását eredményezte. Az USA Európában és a Csendes Óceánon háborút viselt katonai eszközökkel Németország és Japán ellen, diplomáciai síkon pedig Nagy-Britannia, Franciaország és a még megmaradt gyarmattartó államok ellen. A sors iróniája, hogy olyan európai ország ellen lépett háborúba, amellyel igazi érdeköszeütközése valójában nem volt, és olyan hatalom szövetségeseként, amelynek útjait többszörösen keresztezte. Az USA legfőbb érdeke Japán tönkverése mellett tulajdonképpen a régi gyarmatbirodalmak felszámolása volt. Németország már régen elvesztette gyarmatait, a Brit Birodalom viszont még állt. A szoros katonai együttműködés dacára az amerikaiak rögtön gyanakodni kezdtek, amikor úgy vélték, hogy Churchill az angol imperializmus céljait követi és mindent megtettek gyanús terveinek megghiúsítására. A sors annyiban volt kegyes Churchillhez, hogy a számlát - a birodalom felszámolását - már utódainak kellett kifizetniük.

Nagy-Britannia Európában a status quo ante helyreállítására törekedett, míg az amerikai elképzelések meglehetősen tisztázatlanok voltak. A Szovjetunió tervei ezzel szemben nagyon is határozottak. Sztálin 1941. december 16-án Edennek elmondta, hogyan képzi a háború utáni európai határokat. Javasolta Ausztriának független államként való helyreállítását, a Rajna vidék elcsatolását Poroszországtól és egy független bajor állam létesítését is kívánatosnak tartotta. Kelet-Poroszországot Lengyelországhoz kívánta csatolni, a Szudéta-vidéket pedig visszaadni Csehszlovákiának. Jugoszláviát - mondotta - helyre kell állítani, úgy, hogy területi kiegészítést kap Olaszországtól. Albánia ismét független állam legyen. Törökország kapja meg a Dodekanézoszt - bizonyos korrekciókkal Görögország javára, valamint területeket Bulgáriában és Szíriában. Nyugat-Európában a status quo helyreállítása mellett foglalt állást, jelezve, hogy támogatná Nagy-Britannia igényeit ottani katonai támaszpontokra.

Sztálin sajátosan értelmezte a status quot. Míg másutt ez az 1939 előtti állapotokat jelentette, a Szovjetunió szempontjából az 1941. június 21-i helyzetet. A szovjet-lengyel határt Sztálin az ún. Curzon-vonalra kívánta helyezni, egyúttal pedig azt akarta, hogy „Románia biztosítson katonai támaszpontokat a Szovjetuniónak, kárpótolván magát magyar területekkel”⁵¹, vagyis Észak-Erdélyt Sztálin már ekkor Romániának szánta. „Románia nyugati határait ki kell terjeszteni a magyarok rovására, mert 1 250 000 román él ezen a területen. Magyarországot meg kell büntetni amiért részt vesz ebben a háborúban.” Arra Sztálin nem tért ki, hogy a trianoni határ visszaállítása esetén hány magyar kerülne román uralom alá és arra sem, hogy a Szovjetunió elleni háborúban való részvételért Romániát miért nem tartja megbüntetendőnek. Állásfoglalásának meggyarázata mégsem maradt titok. A tárgyalásokról készített angol feljegyzés szerint Sztálin kijelentette: „Szövetséget kíván létesíteni Románia és a Szovjetunió között, ami biztonságot adna Romániának Magyarországgal szemben, a Szovjetuniót pedig feljogosítaná, hogy katonai és tengeri támaszpontokat tartson fenn román területen.”

A romániai szovjet támaszpontok ügyét Sztálin Észak-Erdély visszaadásával akarta a románok számára megédesíteni. Erről már 1941 decemberében döntött és döntése mellett kitartott a háború végéig követő béketárgyalásokon is.

Edennek az 1941 decemberi tárgyalásokról készített beszámolójából egyértelmű felhívás rajzolódik ki Európa felosztására. Anglia kapjon támaszpontokat Nyugat-Európában, a Szovjetunió pedig keleten. A balti államok sorsa azt mutatta, hogy e támaszpontok az első lépést jelentik az adott ország bekebelezése felé vezető úton. A szovjet befolyás alatt álló Kelet-Európa és az angol érdekszférába tartozó Nyugat-Európa között akadt három-négy kisebb állam, amelyekről Sztálin elképzelései még nem alakultak ki. Ezek sorába tartozott Magyarország is. Ne felejtjük el! Az Edennel folytatott tárgyalások idején a Kremlben még hallani lehetett a német ágyúk dörgését.

Churchill - ekkor - nem volt hajlandó Sztálin hódításainak elismerésére. Kormányát úgy tájékoztatta, hogy ez a követelés az Atlanti Karta cikkeibe ütközik.⁵²

* * *

Miközben a Wehrmacht nehéz harcok közepette egyre hátrébb szorult Moszkvától, 1942. január 20-án a Berlin melletti Wansee-ben Himmler helyettese, Heydrich vezetésével a belügyminisztérium és az SS néhány munkatársa megbeszélést tartott a zsidókérdés „végső megoldásáról” Ezen Heydrichék a zsidók

⁵⁰ Churchill im. 209. old.

⁵¹ „Roumania should give special facilities for bases etc. to the Soviet Union, receiving compensation from territory now occupied by Hungary.” Ld. Churchill im. 228. old.

⁵² „Stalin's demand about Finland, Baltic States and Roumania are directly contrary to the first, second and third articles of the Atlantic Charter, to which Stalin has subscribed. There can be no question whatever of our making such an agreement secret or public, direct or implied without prior agreement with the US.” Churchill im. 229. old.

fizikai megsemmisítését értették. Tervszerűen szított pogromok és a front mögötti ún. „tisztogatási” akciók során számtalan zsidó vesztette életét már addig is a náci rezsim vezetőinek tudtával és ösztönzésére, de hivatalos kormánypolitikává a zsidók elpusztítása akkor vált, amikor Hitler győzelmi reményei szertefoszlottak.⁵³ Mintha a moszkvai vereségért vagy az USA hadbalépését kiváltó Pearl Harbour-i támadásért a zsidók lettek volna felelősek! Ha egyszer őket nevezte minden bajok okozóinak, most, hogy a bajok Hitler feje fölé tornyosultak, helyzetének romlását rajtuk akarta megtorolni. „Talán őrültség, de van benne rendszer” - mondotta Shakespeare. Biztosan őrültség volt, de rendszer kellett ahhoz, hogy ez az őrültség - miként más őrült eszme - Európát beborítsa.

---

⁵³ A nürnbergi vádirat 5,700,000 főben adja meg a nácizmus által elpusztított zsidók számát, Reitlinger igen alapos vizsgálatok után ezt a számot 4,194,200 és 4,581,200 közé helyezte. Ld Reitlinger, G.: *The Final Solution -The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-45*. London, 1953. 489-501. old.

XIV. FEJEZET

NÉMET VERESÉGEK ÁRNYÉKÁBAN

A Kállay-kettős

A Wehrmacht Moszkva előtti veresége nem maradt hatás nélkül Budapesten. A gyors német győzelem és vele együtt a háború közeli befejezésének reménye szertefoszlott. A totális német győzelmet Horthyék persze nem kívánták, mert nem sokat hagyott volna meg Magyarország függetlenségéből, de nem akarták a németek teljes vereségét sem, mivel szövetségesként vele együtt szintén vereséget szenvedtek volna. Olyan megegyezéssel békében reménykedtek tehát, mely Hitler számára kudarc lenne ugyan, de Németországot nem tenné tönkre és Magyarországot sem. Ennek azonban semmi jele sem mutatkozott. A keserűség nagy volt, amiért Hitler oroszországi kalandjába a magyarokat is magával rántotta, akiknek pedig semmi bajuk sem volt az oroszokkal. Ciano január 15-i feljegyzése szerint „alighogy szóba állsz egy magyarral, rögtön rosszakat mond Németországról.”¹ Az elkeseredést növelte, hogy közben nagyobb részt kellett vállalni a háborús erőfeszítésekből mégpedig a vesztesre álló fél oldalán.

1942. január 1-én Hitler levelet írt Horthynak, amelyben Magyarország katonai hozzájárulásának növelését kérte, január 6-án pedig Ribbentrop személyesen jelent meg Budapesten, hogy a magyar haderő egészének a keleti fronton való bevetését követelje. Ilyen magas árat Hitler jóindulatáért a kormány nem volt hajlandó fizetni, de kívánságainak részleges teljesítését nem tagadhatta meg, mert ahhoz a német hadsereg még mindig nagyon erős volt. A részvétel mellett szólt az is, hogy Ribbentrop a románok példájával hozakodott elő, akik - állítólag - hajlandók lettek volna haderejük 100%-os mozgósítására, ha a magyarok hasonlóan járnak el. Sejteni engedte, hogy a Führernek a magyarok, illetve a románok iránti megértése azok Németország érdekében kifejtett erőfeszítéseitől függ. Abban az időben hat román hadosztály volt a keleti fronton, de Antonescu ígéretet tett, hogy a nyári offenzívában 26 hadosztály vesz majd részt.

Az érvelés hatott. A részleteket Keitel tábornagy január végi budapesti tárgyalásain rögzítették. A magyar kormány a 2. magyar hadseregben összefogott kilenc gyalogos és egy páncélos hadosztálynak, valamint öt megszálló hadosztálynak Oroszországba küldésére kötelezte magát, ami elmaradt az eredeti német követelésektől, de több volt annál, mint amennyit a magyar kormány eredetileg adni akart.² Az ár elviselhetőnek tűnt, mert a kormány abban a hitben ringatta magát, hogy a katonák, ha nem is mind, a tél beállta előtt hazatérnek. A haderőt a háború végére tartogatta és nem akarta az orosz fronton elveszíteni. Minden jel amellet szolt, hogy a haderőre a háború befejezésekor nagy szükség lesz.

A 2. magyar hadsereg kiküldése Oroszországba azonban végzetes csapda volt. További elkötelezettséget jelentett Hitler oldalán, éppen az ellenkezőjét annak, amire a moszkvai csata után törekedni kellett volna.

A nemzetiségekhez való viszony terén is veszélyes ingoványba sodródott a kormány. 1942 telén a Bácskában, különösen annak délkeleti sarkában, megélénkült a partizánok tevékenysége. Ezt megelőzően is történtek kommunista, illetve szerb nacionalista indíttatású szabotázs cselekmények, de az ún. Sajkás kerületben nyílt ellenállásra került sor. A csendőrökre több ízben rálőttek, számos csendőr és határőrszázados esett el vagy sebesült meg.

„Az események következtében - mondja a megtorló akciók felelősei ellen indított hadbírószaki vizsgálata jelentése - a karhatalomban, de még inkább annak vezetőiben olyan sajnálatos pszichózis

¹ Ciano, G.: *Napló 1939-1943*. Bp. Athenaeum. é. n. 407. old.

² A német hadvezetés által eredetileg igényelt 27 egység helyett magyar részről 12 hadosztályt küldtek ki. A 2. magyar hadsereg 9 gyalog és egy páncélos hadosztályból állott. Repülő egységek, hadtápalakulatok egészítették ki. A páncélos hadosztály felszerelése meglehetősen elavult volt, harckocsijait nem lehetett az orosz T-34-esekkel összehasonlítani. (Ld. Gosztónyi, P.: *Hitlers fremde Heere*. Düsseldorf-Wien, Econ V. 1976. 205. és köv. old.) Megemlítené, hogy Antonescu szovjet források szerint 355 877, román források szerint 267 727 katonát küldött a keleti frontra.

keletkezett, hogy a később beérkezett karhatalmi parancsnokok és felelős vezetőik a helybeli lakosság ellenőrizhetetlen rémhíreinek és a 20 éves elnyomatás alatti elkeseredésének hitelt adva a helyzetet rendkívül súlyosnak ítélték meg. Kellő ellenőrzés nélküli bizonyítékokra, mint tényekre alapozva súlyos megtorlásra adtak ki parancsokat. A vezetők kezéből kicsúsztak az egységek. Egyéni kilengéseket megtorlatlanul hagytak, sőt előmozdítottak... A felső vezetést valótlán, a helyzetnek meg nem felelő felnagyolt szóbeli, telefon és írásbeli jelentésekkel félrevezették. Ezáltal elnyerték a többség jóváhagyását a megjelölt területek lerazziázásához. S miután ezek során ellenállásra nem találtak, mesterséges, valótlán helyzeteket teremtettek, amiből indokolatlan veszteségek keletkeztek."

1942. január 4-e és 8-a között Zsablyán 653, Csurogon 869, Óbecsén 168, Temerinben 47, január 9. és 10. között Mozsoron 195, Tündéresen 30, Dunagárdonyban 74, január 21-én, 22-én és 23-án Újvidéken 879 embert végeztek ki, összesen 3309 polgári személyt, köztük 149 gyermeket és 299 elaggott férfit és nőt öltek meg.³ Ezek a rettenetes számok indokolatlan és igazolhatatlan terrorakciókat jeleznek, amelyek a bácskai magyarokat a hadihelyzet változásával szörnyű vérbosszúnak tették ki. A főbűnösök az egyébként késedelmes felelősségrevonás elől Németországba szöktek, ahonnan 1944 októberében tértek vissza. A tragédia részleteire fokozatosan derült fény, főleg Bajcsy-Zsilinszky Endre interpellációja következtében.

A tájékozatlan közvélemény azt hitte, nincs nagyobb baj és a látszat amellett szólt, hogy Magyarországon rend és nyugalom van. Az idő és a körülmények egyaránt alkalmasnak tűntek arra, hogy megkíséreljék a politikai rendszer fennállását meghosszabbítani. Az Országgyűlés két háza a kormányzó fiát - Horthy Istvánt - 1942. február 19-én kormányzóhelyettségévé választotta. Horthy visszaemlékezéseiben tagadta, hogy dinasztiaalapítási szándékai lettek volna, de kevés meggyőző erővel. A fiatal Horthy nem titkolta rokonszévét az angolszászok iránt és ezért elfogadhatatlan volt a németek és a szélsőjobb számára, de szemben álltak a kormányzóhelyettesi intézménnyel a klerikális-legitimista körök is. A mérsékelt baloldal az adott helyzetben nem akart fellépni ellene. Horthy István vadászpülöként a frontra ment, ahol augusztus 20-án végzetes baleset érte. Hírek terjedtek el arról, hogy valójában a németek tették volna el láb alól, de ezeket - akárcsak Teleki Pál állítólagos meggyilkolását - bizonyítékok nem támasztják alá.⁴

Kormányzóhelyettséggel vagy anélkül, 1942 tavaszán Horthy még vitathatatlan tekintély volt és két évtizedes „országzásának” sikeréből merítette azt a hitet, hogy felül tud kerekedni a tornyosuló nehézségeken. Március 9-én menesztette a németek mellett magát túlságosan elkötelező Bárdossyt, akivel a kormányzóhelyettség miatt is ellentétbe került. Választottja Kállay Miklós volt, a magyar dzsentri egyik leghitelesebb képviselője, akinek azt a feladatot adta, hogy a németekkel szemben önállóbb politikát folytasson és teremtsen kapcsolatot az angolszász hatalmakkal.

Horthy szerint: „Fennmaradásunkat és függetlenségünket épp az biztosítja, hogy országunk a két nagy ellenfél, Németország és Oroszország között fekszik; ugyanis a nyugati hatalmak nem engedik meg, hogy bármelyiknek az uralma alá kerüljünk. A németek veresége nem járhat azzal, hogy az oroszokat beengedik Európába, Nagy-Britannia fenn akarja tartani az európai egyensúlyt, és ha megvívott érte a németekkel, nem fogja eltűnni, hogy az oroszok felborítsák.”⁵

Ezen a feltételezésen alapult az új magyar politika, mely további terveit az angolokra építette. Arra a lehetőségre, hogy az igazi győztes a Szovjetunió lesz, a vezetők nem akartak gondolni és arra sem törekedtek, hogy vele a kapcsolatokat felvegyék, mert azt hitték, azt nemcsak a németek, hanem az angolok és az amerikaiak is rossz néven vennék, akik végül majd a térség sorsát eldöntik. Ez a lehetőség további reményeket ébresztett, mert - Kállay elgondolásai szerint - „az az ország és kormány, amelyik igyekezett viszonylag független külpolitikát folytatni legalább a semleges országokkal szemben, és nem követett el az erkölcsi világrend és az emberiség ellen olyan büntetéseket, mint (köztudottan német nyomásra) minden kelet-európai ország, kivéve Finnországot, nos, az ilyen ország és kormány, illetőleg az ilyen nemzet bizonyosan úgy fog kikerülni a háborúból, hogy megnyeri a világ népeinek rokonszenvét, tiszteletét, talán még a háláját is. Ha az általános összeomlás idején ép a hadseregünk, akkor meg tudjuk védeni határainkat, sőt talán közreműködhetünk egész Közép-Európa rendjének fenntartásában is. Ez azt jelentené, hogy a szomszéd népek hazánk felé orientálódnak, és ha újra felvetődnek a kelet-európai föderáció gondolata, előnyös helyzetbe kerülhetünk.”⁶

E sorokat olvasva, könnyű rámutatni a szerző valóságérzékének hiányára, de Magyarország és Budapest stratégiai jelentőségének felismerése - mely az egész Dunavölgy természetes középpontja - nem nemzeti elfogultság! Buda nem véletlenül lett Esztergom és Fehérvár után a magyar királyok székhelye, Szulejmán szultán meg Szavoyai Jenő egyaránt tisztában volt jelentőségével. A Habsburgok bukását többek

³ *Magyarország és a Második Világháború.* (Titkos diplomáciai okmányok.) 3. kiad. Bp. Kossuth. 1966. 390. old.

⁴ „Nincsenek bizonyítékok” - nyilatkozta Mrs. Ilona Bowden, azaz a hajdani Horthy Istvánné. (Magyar Nemzet, 2000. dec. 16.) Gyanúját azonban fenntartotta: „Meggyőződésem, hogy valamit csináltak repülőgéppel.” (Uo.)

⁵ Kállay, M.: *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942-1944.* Bp. Európa-História. 1991. I. köt. 44. old.

⁶ Kállay im. I.köt. 45-46. old.

közt az okozta, hogy kellő időben nem ismerték fel, miszerint birodalmuk igazi középpontja nem Bécs, hanem Buda. A Horthy-Kállay-féle koncepció tehát nem volt eleve helytelen, csupán az volt kétséges, vajon az angolok is így látják-e?

Kállay szerint a kormányzó ismételten hangsúlyozta bizalmát Nagy-Britannia messzelátó és céltudatos politikája iránt. Churchill emlékezéseinek vaskos köteteiben azonban alig történik Magyarországról említés és ugyanez vonatkozik külügyminiszterének emlékirataira is. Nemcsak Magyarország, Közép-Európa problémáiról sem igen esik szó lapjaikon, ami megkérdőjelezi az angol politika céltudatosságát egy olyan háborúban, mely e térség rendezetlen kérdései miatt tört ki. Nagy-Britannia Dunkerque utáni nehéz helyzetéből állandó rögtönzésekkel kereste a kiutat és ami a legfontosabb – Nyugat-Európa német megszállása Kelet-Közép-Európa ügyeit teljesen háttérbe szorította. Még ha az angolok valóban felismerik a Duna medence birtokának jelentőségét, több mint kétséges, hogy kellő erővel avatkozhattak volna annak további sorsába. Szavuk, befolyásuk a háború folyamán nem nőtt, hanem csökkent. Ebben állt Kállay alapvető számítási hibája. Mentségére szóljon, hogy időnként az angoloktól, sőt az amerikaiaktól is kapott kedvező jelzéseket, de ezek hitelét más, ellenkező előjelű információk rövidesen megkérdőjelezték.

Bárdossy megjósolta Kállay kudarcát: „Te katasztrófába viszed az országot - figyelmeztette utódját. - Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy, angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kis-antantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket. Te viszont elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is.”⁷

Saját végzetes következményekkel járó politikáját védelmezte ezzel, de végül igaza lett. Mielőtt Kállaynak bármiféle kapcsolatot sikerült volna teremteni az angolokkal, a németek már gyanakodva, ellenszenvvel figyelték minden lépését: „Kállayt, az új miniszterelnököt már régóta ismerjük németellenességéről - írta Göbbels 1942. április 1-én naplójába - A fiatal Horthy cégéres zsidóbarát, és nem akar szorosabb kapcsolatot a tengelyhatalmakkal. Hál isten, soha nem tápláltunk illúziókat Magyarországgal szemben, s így most csalódnunk sem kell...”⁸

Kállay óvatosan akart eljárni és akkor elengedni a németek kezét, ha már megfogta az angolokét. Az angolok messze voltak, a németek közel. Mielőtt az angolok felé léphetett volna, a német számlát kellett kiegyenlítenie, vagyis a 2. magyar hadsereget Oroszországba küldeni. 1942. június 7-8-án a német főhadiszálláson tett látogatása alkalmával hangsúlyozta, hogy Magyarország fenntartás nélkül teljesíti háborús kötelezettségeit és ugyanannyi élelmiszert fog szállítani Németországba, mint az előző években. A további zsidóellenes intézkedések megtételére irányuló követeléseket azonban visszautasította, mondván, hogy a zsidók kiszorítása a gazdasági életből súlyos zavarokkal járhat. Hitler ez alkalommal nem erőltette a dolgot, de figyelmeztette Kállayt, hogy amíg a háború tart, nem tűr magyar-román ellenségeskedést.

A Szovjetunió elleni háborús részvételt az angolok és az amerikaiak irányában tett lépésekkel kellett kiegyenlíteni, de a „közeledés” hozzájuk egyelőre kimerült a németekkel szembeni távolságtartásban. Persze nem egyértelmű szakításként, hanem úgy, hogy a kormány politikájának önállóságát hangsúlyozta. Ezekből a lépésekből alakult ki az a bizonyos Kállay-kettős - kettőt jobbra, kettőt balra - mely régóta ismert tánc volt és sokan hitték, hogy a politikában is célravezető lesz.

Széltében-hosszában mesélték akkortájt Budapesten a következő viccet, amely az olasz külügyminiszter füléig is eljutott: Eszerint Magyarország hadat üzen az Egyesült Államoknak. „A State Department magyar ügyekben nem nagyon tájékozott tisztviselője megkérdi:

- Magyarország köztársaság?
- Nem, királyság.
- Eszerint önöknek királyuk van?
- Nem, tengernagyunk van.
- Akkor önöknek flottájuk van?
- Nem, még tengerünk sincsen.
- Önöknek ugyebár területi követeléseik vannak?
- Igen.
- Amerikával szemben?
- Nem.
- Angliával szemben?
- Nem.

⁷ Kállay im. I. 52. old. Kállay - taktikai okokból - felajánlotta Bárdossynak a külügyminiszteri tárcát, abban a reményben, hogy vissza fogja utasítani. Így is történt.

⁸ Ez a rész Göbbels *Naplójának* magyar kiadásából hiányzik. Idézi Kállay im. I. köt. 56. old.

- Oroszországgal szemben?
- Nem.
- Hát akkor kivel szemben vannak követeléseik?
- Romániával szemben.
- Ezek szerint hadat fognak üzeni neki?
- Nem uram, szövetségesek vagyunk.

Ebben a paradoxonsorozatban - írta Ciano - sok igazság rejlik."⁹

Valóban így volt. Az ország kedvezőtlen helyzete ellentmondásos politikára kényszerítette vezetőit. Németország hajlandó volt támogatni a magyarlakta területek visszacsatolását, de az ország függetlenségének csorbítása árán. Ezt Anglia nem veszélyeztette, de elvárta Magyarországtól, hogy a trianoni határokat véglegesnek fogadja el, hiszen rokonszenve egyértelműen a szomszédos országok felé irányult. A Szovjetunió nemcsak az ország függetlenségét, hanem társadalmi rendjét is veszélyeztette és Molotovnak Kristóffy előtt tett megjegyzését nem lehetett a Trianon revíziója melletti elkötelezettségnek tekinteni. Ebből adódott aztán, hogy az ország azért imádkozott, amitől félt és abban reménykedett, amitől egyidejűleg rettegni kellett.

Magyarország volt Európa legmagányosabb, leginkább elszigetelt állama. Németország kis szövetségei közül egyedül a finnek és a magyarok maradtak hívek a parlamentáris rendszerhez, miközben Romániában, Szlovákiában, Horvátországban a náci Németország rendszerét követő politikai struktúrák működtek. Az ottani vezetők sorsa elválaszthatatlanul összefonódott Hitlerével, akinek győzelme fennmaradásukat, veresége eltűnésüket eredményezte volna. Tiso vagy Pavelić rendszerének eltűnése azonban nem jelentett bukást a szlovákok és a horvátok számára, mert Csehszlovákiát a szlovákok, Jugoszláviát a horvátok nélkül nem lehetett elképzelni. Számukra tehát volt alternatíva: visszatérés a háborút megelőző államkerethez, mely egyúttal a számukra kedvező területi status quo-t jelentette. Híveinek tábor a háború folyamán épp ezért egyre erősödött.

Egyszerű volt az emigráns kormányok dolga is: kívánni a szövetségesek győzelmét Hitler felett és egy-két látványos akcióval jelezni, hogy odahaza rájuk figyelnek és őket követik. A csehszlovák kormány elismeréséhez azonban hosszabb út vezetett, mint ahogyan ezt ma gondolnánk. 1939. március 27-én Roosevelt még „Kedves doktor Beneš” megszólítással válaszolt egy Prága megszállását bejelentő táviratra - vagyis magánembernek tekintette a volt elnököt. 1939. november 9-én a francia kormány elismert egy Beneš által vezetett bizottságot a „csehszlovák” nép képviselőjének, a példát december 20-án az angol kormány is követte, majd 1940. július 21-én az említett bizottságot már Csehszlovákia ideiglenes kormányaként ismerte el, amit a következő év nyarán - július 18-án - a „Csehszlovák Köztársaság” teljesjogú elismerése követett. Ugyanazon a szovjet kormány megállapodást kötött a „Csehszlovák Köztársaság” kormányával, az amerikaiak azonban július 30-án csak a köztársaság „ideiglenes” kormányával vették fel a kapcsolatot. Az amerikaiak teljesjogú elismerése csak 1942. július 11-én következett be.

A londoni csehszlovák kormány helyzetének megerősödése következtében fokozni tudta és egyben hatékonyabbá tette a Magyarország elleni propagandát, (a jugoszláv kormány esetében a célpont Bulgária is volt), ami annál könnyebben sikerült, mert az angolok a magyar politika befolyásolásának lehetőségét igen csekélyre becsülték. Amennyiben mégis - gondolták - az csak a számukra fontosabb Kisantant államok rovására történhet. Arra egyik emigráns kormány sem gondolt, hogy a magyar vagy a bolgár kormánnyal közvetett tárgyalásokba bocsátkozzon, hiszen szövetségeik győzelmi kilátásainak erősödésével a háború előtti állapothoz való visszatérés mind biztosabbnak látszott. A kompromisszumos megoldásnak - a kis államok békéjének - sohasem volt kisebb esélye, mint a háború során.

A közép-európai kis országok igazi ellenségüket nem a nagyhatalmak hegemoniájában, hanem egymásban látták, és boldogulásukat a nagyok szolgálatában és egymás ellenében keresték, feledve, hogy területi igényeiket szabadságukkal kell megfizetniük, nemcsak a magyaroknak, hanem a magyarlakta területeket visszaszerezni akaró államoknak is. Az ő esélyeik minden esetre jobbak voltak, mint a magyarok kilátásai - még Németország oldalán is.

Horthy jóval Hitler előtt került uralomra, nem tekintette példaképének, nem őt utánozta és vele szemben független állam fejeként viselkedett. Hitler nem bízott benne, míg Antonescut - Románia conducatorát - annyira kedvelte, hogy hosszú történelmi fejtegetéseit türelmesen meghallgatta, ami egyébként nem tartozott szokásai közé. Bízott többi kreatúrájában is, akiknek nem lehetett más választásuk, mint az ő követése. A túlsó parton állók viszont nem sok különbséget véltek felfedezni Horthy, Tiso vagy Antonescu - Magyarország, Szlovákia vagy Románia - között, és ebben nemcsak a nagyok színvaksága volt a hibás. Része volt ebben az ún. „kisantant szellemiségnek”, mely változatlanul Magyarországot tekintette fő ellenfelének és amely kitartóan „lobbított” a nagyok vezetői körül, - többek között - Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása érdekében.

Ellentmondás persze a román politikában is akadt, de Románia helyzete mégis több szempontból kedvezőbbnek látszott mint Magyarországé. A háború kitörésekor Romániát angol garancia védte, mely

⁹ Ciano im. 449. old.

ugyanannyit ért, mint az, amelyet London Lengyelországnak nyújtott, de jelezte az angol diplomácia érdeklődését és megértését Románia iránt, míg Magyarországot már a kezdet-kezdetén „leírta”. A szovjet diplomácia Romániát saját érdekkörébe kívánta vonni és ezért - láthattuk - már 1941 decemberében támogatta a románok igényét Észak-Erdélyre. Bulgária csak a nyugati hatalmakkal állt háborúban, az oroszokkal nem és Moszkva hagyományos érdeklődését élvezte. A finnek helyzete is más volt, mert őket nem vette körül egy északi Kisantant gyűrűje. Miután a szövetséges hatalmak célja mindinkább a Hitler által megdöntött status quo helyreállítása lett (természetesen a Szovjetunió javára szóló, egyelőre még vitatott korrekciókkal) Magyarország olyan kényszerpályán mozgott, ahonnan nem nyílt letérés.

Magyar-román viszonylatban történt próbálkozás a közeledésre. 1943. június 18-án Bánffy Miklós volt külügyminiszter tárgyalt Maniuval a román parasztpárt vezetőjével, hogy együttesen próbáljanak elszakadni a Tengelytől és átállni a szövetségesek oldalára. A kísérlet meghiúsult a területi ellentétek áthidalhatatlanságán. Maniu ragaszkodott Észak-Erdély visszaadásához, amire a magyar fél, - személy szerint Bethlen Istvánról és csoportjáról volt szó - nem mutatott hajlandóságot.

Magyarország elszigeteltségén - bezártságán - ezekben a hónapokban voltaképpen egyetlen rés nyílt, ez pedig a londoni lengyel kormánnyal fenntartott közvetett, nem hivatalos kapcsolat. Wodianer Andor liszaboni követ rendszeresen tárgyalt Kowalski ezredessel, a lengyel kormány liszaboni megbízottjával, aki egyúttal a megszállt Lengyelországban működő „Honi hadsereggel” való összeköttetést is biztosította, amelynek egyik fontos útvonala Magyarországon át vezetett. A „rés” azonban nagyon keskenynek bizonyult a londoni lengyel kormány egyre nehezebb helyzete miatt, amiről még bőven lesz szó. Kállay közvetítők útján az ún. szerb csetnikek vezetőjével, Mihajlović tábornokkal is érintkezésbe lépett, aki egyúttal az emigráns kormány hadügyminisztere is volt, de akivel az angolok nemsokára szakítottak.

A lengyelek és a csehek, miután mindketten a hitleri agresszió áldozatai lettek, megpróbálták rendezni a München idejéből visszamaradt vitáikat. Az 1941. november 10-i londoni megállapodás szerint a két állam szoros kapcsolatban kíván élni egymással, sőt az 1942 januári egyezmény már a két ország közötti államszövetség létrehozásáról szólt, amelyhez „bármely harmadik állam csatlakozhat”. Az államszövetség egyúttal vámuniót alkotott volna, haderőik közös vezérkarral rendelkeztek volna és még számos közös gazdasági, közlekedési, pénzügyi intézményt vettek tervbe. 1942. január 15-én az emigráns jugoszláv és görög kormány kötött szerződést egy Balkán-unió megalkotásáról, ugyancsak közös vámterülettel, közös pénzzel és külpolitikával. Ők is - miként a csehek és a lengyelek - nyitva hagyták az ajtót harmadik államok belépése előtt. Mindkét unió csak akkor lett volna jelentősebb csoportosulás, ha kibővülnek a köztük lévő államok egyikével-másikával - mint Magyarország és Románia vagy Bulgária. Erről azonban az adott körülmények között nem lehetett lehetett szó és az előbb említett államszövetségek a háború sodrában kimúltak, mielőtt testet ölthetnek volna.

Az angol-szovjet szövetség és a második front ügye

1942 elején ismét szövetségi rendszerek álltak egymással szemben, akárcsak 1914-18 között, mindkettő sajátos alakzat volt. Németországot csatlósok raja vette körül, amelyek közé kellett számítani amolyan főcsatlósi minőségben Olaszországot is. Nem úgy a teljesen külön úton járó Japánt, mely a Háromhatalmi Paktum többi részesét előzetesen nem tájékoztatta, de nem is kért tőlük segítséget. Egységes stratégiai koncepcióról, összehangolt hadműveletekről szó sem volt. Hitler lépéseinek megtétele előtt sohasem konzultált kisebb szövetségeseivel, akik ezt a fennálló erőviszonyok alapján hiába is igényelték volna. Óriás és törpék között nem lehet egyenlőség és ezért nem véletlenül ragadt az utóbbiakra a „csatlós” megjelölés, pejoratív mellékizével együtt.

A másik oldalon, az USA, a Szovjetunió és Nagy-Britannia közti különbségek dacára létezett egy bizonyos hatalmi egyensúly, azaz egyenjogúság is. Az angolok viszonylagos gyengeségüket háborús tapasztalataikkal egyenlítették ki. Céljaikat egyetlen közös elem ötvözte egybe: Hitler és birodalmának tönkrevérése, ami azonban erős kapcsolatnak bizonyult, mert a hitleri birodalom a háború első időszakában megdöbbentő erőről, a második szakaszban pedig meglepő szívósságról tett tanúságot.

Az angolok és az amerikaiak fontosnak tartották, hogy kis államok sorával vegyék körül magukat. Ide tartoztak mindenekelőtt a háború addigi áldozatai, a lengyelek, norvégok, hollandok, belgák stb., valamint az USA külpolitikai gyalogjaiként jónéhány latin-amerikai ország, amelyek közül többre is illet a „csatlós” kifejezés, legalább olyan mértékben, mint a Tengely holdudvarára. Mind aláírták az Egyesült Nemzetek 1942. január 1-i kiáltványát, amelyben hangsúlyozták ragaszkodásukat az Atlanti Karta alapelveihez valamint azt, hogy nem kötnek fegyverszünetet vagy különbékét a közös ellenséggel, vagyis a Háromhatalmi Paktum tagjaival. Az USA, a Szovjetunió és Nagy-Britannia együttvéve - és tulajdonképpen ide kell sorolnunk Kínát is - mind lakosságuk számát, mind pedig anyagi erőforrásait tekintve feltétlenül fölényben voltak a Háromhatalmi Paktum államaival szemben. Ennek a fölénynek előbb-utóbb érvényesülnie kellett.

Távol-Keleten még a japánoké volt a kezdeményezés, akik Délkelet-Ázsiában és a Csendes-óceán térségében nagy hódításokat tettek, de ahogyan a szétpattanó acélrugó elveszti erejét, lendületük is kifulladt és védelemre rendezkedtek be. Az amerikaiak legfontosabb támaszpontjának minősülő Hawai-szigeteket meg sem próbálták elfoglalni. Az USA hadiipara rövidesen pótolta a Pearl Harbourban elszenvedett veszteségeket és miután a Korall-tengeri (május 7-8) majd Midway szigete mellett vívott tengeri csatában (június 3-4) az amerikai flotta visszavonulásra kényszerítette a japán hajóhadat, csak idő kérdése volt, mikor indul ellentámadásra a Csendes-óceán végtelen vizein.

Németország erősebb volt Japánnál és az Egyesült Államok először Németországot akarta legyőzni. Ehhez hatalmas szárazföldi hadsereget kellett szervezni, átszállítani a tengeren, partra szállni Nyugat-Európában és támadást indítani Németország ellen, amihez viszont nem hónapok, de évek kellettek. Vajon mennyi? Ez a Vörös Hadseregen múlt. Folytatja-e sikeres harcát a Wehrmacht ellen és mekkora hányadát köti le Hitler erőinek. Sztálin természetesen a második front megnyitását sürgette, ami jelentősen javította volna a Vörös Hadsereg esélyeit attól függően, hogy hány német hadosztályt kell Hitlernek nyugatra irányítania. Így is számos katonája állomásozott megszállóként az előző évek során meghódított országokban. Egy angolszász partraszállás esetén létszámukat nyilvánvalóan növelni kellett volna.

Ennek esélyeit az amerikaiak derűlátóbban ítélték meg, mint az angolok. 1942 áprilisában Londonban Harry Hopkins, az USA elnökének személyes megbízottja és Marshall tábornok vezérkari főnök Churchillel és más angol katonai vezetővel abban állapodott meg, hogy a végső csapást a La Manche csatornán át mérik az ellenségre. A hadművelet időpontját 1943 nyarára tűzték ki, fedőneve „Roundup” volt. Elfogadtak egy kiegészítő tervet is, amelynek fedőneve „Sledgehammer” lett.” Ez - Hopkins feljegyzései szerint - akkor került volna végrehajtásra, ha „az orosz fronton reménytelen helyzet alakul ki, vagy ha Nyugat-Európában a helyzet Németország számára válságos lesz.”

Molotov 1942. május 20-án Londonba érkezett az angol-szovjet szövetségi szerződés megkötése és a második front sürgetése végett. Ami az utóbbit illeti, Churchill nem adott nyílt és határozott választ az átkelés időpontja tekintetében, de sejteni engedte, hogy az angol és az amerikai csapatok minden nehézség dacára még az év folyamán második frontot nyitnak Európában. Az angol-szovjet szövetségi szerződést május 26-án írtak alá Londonban, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa június 18-án, VI. György király pedig június 24-én erősítette meg. A ratifikációs okmányok kicserélésére július 4-én Moszkvában került sor. A szerződés első két cikke lényegében az 1941-es moszkvai egyezmény rendelkezéseit ismételte meg azzal a lényeges eltéréssel, hogy nemcsak Németország, hanem Németország és szövetségesei ellen folytatott háborúban nyújtandó kölcsönös segítségnyújtásról szólt, s hogy a tárgyalások nemcsak Németországgal, hanem annak szövetségeseivel is kizárólag közös megegyezés alapján folytathatók. A szerződő felek leszögezték azt a szándékukat, hogy a béke megóvása és az agresszió visszaverése céljából közösen fognak eljárni és amennyiben újból háborúba sodródának Németországgal, vagy annak szövetségeseivel, kölcsönösen segítséget fognak nyújtani egymásnak. Kötelezték magukat arra, hogy nem töreksenek területi hódításokra és más államok belügyeibe való beavatkozásra, továbbá hogy nem lépnek egyetlen olyan szövetségbe sem, amelyik a másik fél ellen irányul. A szerződés 20 évi tartamra kötött.

A Szovjetunió nyugati hatáiról, vagyis a balti államok és Lengyelország keleti felének bekebelezésének elismeréséről a szerződés nem szólt. Churchill azonban - saját szavai szerint - az események súlya alatt belátta, hogy „ez az erkölcsileg igazolt álláspont (vagyis a szovjet hódítások elutasítása - H.G.) a gyakorlatban nem tartható fenn. Ha egy halálos küzdelemben veszünk részt, nem szabad olyan áldozatokat vállalni, amelyek meghaladják azok erőit (ti. az oroszokét), akik egy nagy ügyért harcolnak.”¹⁰ Rooseveltnek szóló 1942. március 7-i levelében a következőket írta: „A háború növekvő súlya ahhoz a felismeréshez vezetett, miszerint az Atlanti Karta alapelveit nem kell úgy értelmezni, hogy megtagadjuk Oroszországtól azokat a határokat, amelyekkel a német támadás megindulásakor rendelkezett.”¹¹

Nem kevésről, Kelet-Közép-Európa sorsát meghatározó döntésről volt itt szó. Chamberlain 1939 szeptemberében hadbaszállt Hitlerrel - elvileg - a lengyelekért, anélkül hogy említésre méltó támogatást nyújtott volna nekik. Az angolok diplomáciai erőfeszítései a későbbiek során arra irányultak, hogy a lengyeleket rábeszéljék a Sztálinnal való együttműködésre. A legfontosabbnak az adott helyzetben a Vörös Hadsereg ellenállásának erősítését tartották, amit a szovjet politikai célok megértésének fokozásával akartak előmozdítani.

Az angol miniszterelnök tehát már 1942 tavaszán kész volt engedményekre, de egyelőre - miként Eden néhány hónappal előbb Moszkvában - az amerikai kormány álláspontjára hivatkozott, mely elutasította

¹⁰ Churchill, W. S.: *Le tournant du destin*. Geneve, La Palatine, 1951. 345. old.

¹¹ Jellemző az is, ahogyan Churchill eredeti álláspontjának megváltozását indokolta: „Everything portends an immense renewal of the German invasion of Russia in the spring and there is very little we can do to help the only country, that is heavily engaged with the German armies.” Vagyis: második front helyett - egyelőre - a balti államok bekebelezésének elismerése. A későbbiek során további engedményekre került sor.

a területi kérdéseknek a háború tartama alatti rendezését. Molotov nem erőltette a dolgot. A Szovjetunió még nem volt olyan helyzetben, hogy kieroszakolhassa a döntést.

A szovjet külügyminiszter Londonból Washingtonba utazott. Az amerikai vezetők a Szovjetunió katonai támogatása ügye iránt több megértést tanúsítottak, mint Churchill és az angol kormány tagjai. Roosevelt elismerte a Szovjetunió megsegítésének szükségességét és a második frontot illetően félreérthetetlen ígéretet tett. „Értesítsék Sztálint - mondta - hogy reméljük, még ez évben megnyitjuk a második frontot.” Ilyen és hasonló tartalmú kijelentéseket több ízben tett Molotovval való tanácskozásai során, amelyeknek eredményeként 1942. június 11-én egyezményt írtak alá „az agresszió elleni háborúban szükséges kölcsönös segélynyújtás elveiről”.

Molotov hazatérőben útbajtette Londont és folytatta tárgyalásait az angol kormánnyal. Churchill ez alkalommal memorandumot nyújtott át neki, amelynek 5. pontja arról szólt, hogy az angol-amerikai erők 1942 augusztusában vagy szeptemberében szándékoznak partraszállni a kontinensen. A nehézségekre utalva azonban hozzátette: „Lehetetlen előre megmondani, hogy olyan lesz-e majd a helyzet, amelyben lehetővé válik ennek a hadműveletnek a végrehajtása, amikor a megjelölt időpont elérkezik. Ezért semmiféle ígéretet sem tehetünk ebben a kérdésben. De ha az említett hadművelet ésszerűnek és megalapozottnak bizonyul, nem fogunk ingadozni tervünk megvalósításában.”¹²

A memorandum 8. pontjának szövege a következőképpen hangzott: „Végül - és ez a legfontosabb valamennyi közül - erőfeszítéseink lehető legnagyobb összpontosításával azon leszünk, hogy megszervezzük és előkészítsük az angol és az amerikai csapatok nagyarányú behatolását az európai kontinensre 1943-ban.” A június 12-én kiadott hivatalos közlemény persze másként hangzott: „... teljes megegyezés jött létre az Európában 1942-ben megnyitandó második front halaszthatatlan feladatait illetően.”¹³

Churchill tehát nem tett határozott ígéretet, de kilátásba helyezte a második front 1942-ben való megnyitását, 1943-ra vonatkozólag pedig azt az angol és amerikai haderők legfőbb céljának minősítette. A második front 1942-ben való megnyitását azonban Churchill továbbra is ellenezte, illetve azt csupán végső eszköznek tartotta arra az esetre, ha a Szovjetunió a katonai összeomlás küszöbére kerül. Azt hangoztatta, hogy egyetlen felelős brit katonai vezető sem tartja a partraszállást 1942-ben megvalósíthatónak. Július 18-án újabb amerikai katonai küldöttség érkezett Londonba, hogy a Sledgehammer akció ügyét dülőre vigye, de az angolokkal nem tudott megegyezni. Churchillnek feltétlenül igaza volt abban, hogy elsietett és emiatt kudarcra ítélt partraszállási kísérlet csak árthat a közös ügy sikerének, de ez egyúttal azt is jelentette, hogy a Vörös Hadseregnek egyedül kell feltartóztatnia a német támadást és hogy ezt sikeresen megtegye, az angoloknak és az amerikaiaknak egyre nagyobb megértést kell tanúsítaniuk a szovjet vezetés politikai célkitűzései iránt. Az amerikaiak és személy szerint Roosevelt, miután ígéreteiket az angolokénál jóval határozottabb formában szövegezték meg, ráadásul úgy érezték, az oroszok joggal kérik tőlük számon azok beváltását.

Roosevelt a Churchill által előadott érvek hatására végül is megváltoztatta eredeti álláspontját és az európai szárazföldön végrehajtandó partraszállás előtt az angol-amerikai hadvezetés egy kevésbé kockázatos, de Németország számára kevésbé veszélyes hadműveletre szánta el magát, amelynek gondolatát Churchill még 1941 decemberében tett washingtoni látogatása alkalmával vetette fel. Kidolgozták az Észak-Afrikában való partraszállás tervét, amelynek sikeres megvalósítása lehetővé tette volna az afrikai háború gyors befejezését, majd utána a támadást nem Németország, hanem a „Tengely” gyengébb tagja, Olaszország, vagyis - ahogyan Churchill nevezte - „Európa lágy alteste” ellen.

Ezt a döntést Churchillnek kellett Sztálinnal közölnie, amikor 1942. augusztus 12-én a keleten dúló háború kritikus időszakában Moszkvába érkezett. A kritikus helyzetet a Wehrmacht nyári támadása idézte elő.

A sztálingrádi csata és a 2. magyar hadsereg pusztulása

A hogyan tovább kérdésére először is Hitlernek kellett választ adnia. A villámháború időszaka véget ért, a náci birodalom most már három világhatalommal állott háborúban, amelyeknek túlsúlya egyre érezhetőbbé vált. Hitler tehát sietett, - jobban, mint eddig bármikor - hogy megpróbálja ellenségeit külön-külön legyőzni, mielőtt együttműködésük hatékonyabb formát ölt. Az USA kívül esett Németország hatókörén - rá nem mérhetett csapást - sőt most már Angliát sem kényszeríthette térdre, miután az amerikaiak teljes erővel mögötte állottak. Egyedül a Szovjetunió ellen léphetett fel támadólag, de amíg az előző év nyarán sokan kételkedtek abban, hogy a Vörös Hadsereg sikeresen helyt tud állni, most már kevesen hitték, hogy a német hadigépezetnek sikerül 1942-ben az, ami 1941-ben kudarccal végződött: a Vörös Hadsereg legyőzése. Igaz,

¹² Churchill im. 360. old.

¹³ Uo.

Németország még nem mozgósította teljes mértékben erőit és most már nemcsak saját hadseregével próbálta kierőszakolni a döntést, hanem olasz, román és magyar hadosztályokat vonultatott fel a keleti hadszíntérre, hogy a német vezetés alatt álló csapatok számát növeljék és helyettesítsék őket a front könnyebbnek ígérkező szakaszain. Létszámuk 1942 őszén 650 000 fő volt, de felszereltségüket, támadó erejüket nem lehetett a német, illetve az orosz hadosztályokkal összemérni. A 2. magyar hadsereg tisztii állományának fele tartalékosokból állott, felszerelése pedig nagyrészt elhasznált állapotban lévő „zsákmányanyagból”. A németek - írja a hadtörténész - „mindent megígértek, a felfegyverzés tervét is lerögzítették, de valóra nem váltottak vagy már nem tudták a közben beállott veszteségek folytán...”¹⁴

Tavaszi végeztével a Wehrmacht készen állt az új támadásra, amelynek hadászati célja - Hitler döntése értelmében - a Donyec medence szénének, a Kubán búzájának és Baku olajmezőinek elfoglalása volt, vagyis gazdasági feladatot kapott. E területek gazdasági kincseinek elvesztése esetén - így szólt a feltételezés - a Vörös Hadsereg nem lesz képes eredményes ellenállásra.

Gazdasági szempontból az elgondolás nem volt rossz, de a megvalósítását célzó hadművelet teljességgel elhibázottnak bizonyult, mert a Vörös Hadseregnek Moszkva védelmére összpontosított zömét érintetlenül hagyta. A német jobbszárny merészen előrelendült, de nem az ellenséges közép bekerítésére, hanem a szovjet fővárostól légvonalban 1000 km-re lévő Sztálingrád és a még egyszer olyan messze lévő Baku irányában. (A frontvonal hossza a valóságban persze jóval több volt és a német haderők szárnya egyes szakaszokon fedetlen maradt.) Az offenzíva óriási embertömeget nyelt el és a támadás fő irányában nem összpontosított elegendő erőt. A hadjárat alapvető kérdése az lett, hogy mit tesz majd a Vörös Hadsereg, melynek derékhadát a Wehrmacht támadása egyáltalán nem kötötte le.

A német hadműveletek kedvezően indultak, mert a Sztálin által kierőszakolt júniusi harkovi csatát az oroszok elvesztették. A német csapatok gyorsan áttörték az orosz védelmet, Voronyezsnél elérték a Dont. Tőlük délre a Kurszk térségéből kiinduló magyar csapatok szintén előretörték a folyóhoz, ahol kb. 200 kilométer hosszú védőállást foglaltak el. Még délebbre olasz és román kötelékekkel együttműködve a németek eljutottak a Don könyökkét szemben a Volgáig. Rosztovot a Wehrmacht egységei újból elfoglalták és elindultak a Kaukázus felé. Az oroszok azonban ügyesen visszavonultak. Átkaroló hadműveletekre, katlanccsátokra nem került sor. A németek által ejtett hadifoglyok száma az előző nyár adataihoz képest igen csekély volt.

A Bakuig terjedő irtatlan távolságot úttalan-útakon kellett - volna - a németeknek legyűrniök, amelyet az oroszok nagyobb veszély nélkül engedhettek át ellenfelüknek - a bakui olajmezők kivételével. A németek utánpótlási gondjai minden megtett kilométerrel nagyobbak lettek. A teherautók maguk használták el a páncélosoknak szánt benzint, amelyet végül tevekaravánokkal (!) próbáltak a harcoló csapatokhoz eljuttatni. Az utánpótlás csődöt mondott, Kleist tábornok tankjai szeptember elején üzemanyag nélkül vesztegeltek Mozdok és Pjatigorszk térségében, míg Paulus 6. és von Hoth 4. hadserege Sztálingrád birtokáért vívott elkeseredett harcot a várost minden elismerést megérdemlő szívóssággal védő oroszokkal. A többi orosz hadosztály ezalatt Voronyezstől Sztálingrádig farkasszemet nézett a Don túlsó oldalán a végtelen hosszú arcvonalat kitöltő, gyengén felszerelt magyar, olasz és román hadosztályokkal. Hogy meddig, azt senki sem tudta, csak azt, hogy az utóbbiak egy erőteljes támadás visszaverésére aligha képesek, míg az oroszok ereje és önbizalma érezhetően megnőtt.

Groznyj és a bakui olajmező a németek számára végül is elérhetetlen maradt, miközben lent délen az Afrika Korps olyan térségben hadakozott, amelynek homokja alatt gazdag olajforrások rejtőztek. Hitler azonban nem hitt abban hogy Afrika földjén győzelmet arathat, noha a lehetőség nem hiányzott és Rommel személyében ráakadt arra a parancsnokra is, aki ezen a mostoha terepen sikeresen tudott harcolni és akit maga Churchill minősített „nagy hadvezérnek”. Rommel ugyanis nemcsak 1941 tavaszán űzte ki Cirenaiából - így nevezték Líbia keleti részét - a 8. angol hadsereget, hanem annak második támadását is visszaverte, sőt 1942 júniusában mélyen benyomult Egyiptomba és az angolok az Alexandriától mindössze 80 km-re lévő El Alameinnél tudták megállítani.

A sivatagi háború az utánpótlás háborúja volt - nagyobb mértékben, mint az oroszországi. Az a hadviselő fél, amelynek utánpótlási vonalai megrövidültek és ezért veszteségeit gyorsabban pótolta, sikeresen támadhatott, de csak addig, amíg az utánpótlás vonala az előrenyomulás következtében meg nem hosszabbodott, mert akkor megállásra kényszerült. A tengelyhatalmak elvileg kedvezőbb helyzetben voltak. Az angoloknak Afrika megkerülésével kellett embereiket és hadianyagukat Egyiptomba juttatniuk, míg a németek és az olaszok a Földközi-tenger középső részén át ezt könnyebben biztosíthatták volna, ha erre valóban elszánják magukat. Hitler azonban nem ismerte fel a kínálkozó lehetőséget és nem szánt sem elegendő embert, sem elegendő hadianyagot Észak-Afrikába, amelyekkel ott döntő sikert érhetett volna el. Rommel áttörési kísérlete 1942 augusztusában teljes kudarcot vallott, mert az angolok ekkor már erősebbek voltak nála és fölényük az El Alamein-i frontszakaszon napról-napra növekedett. Rommel egészsége megrendült, csalódottan tért haza, hogy tehetetlenül várja az új fordulatot.

¹⁴ Szabó, P.: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-43)*. Bp., Zrínyi. 1994. old. 26-28. old.

A sivatagi háború előnyösen különbözött a másutt dúló harcoktól, mert hiányzott az a polgári lakosság, mely mindenütt a hadműveletek szenvedő alanya volt. A szembenálló felek csak egymásban tehettek kárt, egymást viszont lehetőleg kímélték, mert mindkettejüknek közös ellensége volt a sivatag, mely könyörtelenül elpusztította az eltévedőket. Az angol és a német katonák egyaránt a Lili Marleen-t dúdolták és az adott körülmények között lovagiasan harcoltak egymás ellen. Bármily hihetetlen, ilyen háború is volt!

Ezt azért kell hangsúlyozni, mert ami Oroszországban dúlt, erre egyáltalán nem hasonlított és nem tisztelte a hadijog szabályait. A megszállt területek egyes részein nagyarányú partizán háború bontakozott ki, amelynek letörése kíméletlen eszközök és módszerek alkalmazásával folyt, de a másik fél sem ismert kíméletet vagy kegyelmet. Kollaboránsok természetesen itt is akadtak, de miután a lakosság zömének nem volt mit remélnie a németek győzelmétől, sőt a saját bőrén tapasztalhatta a hitleri gyarmatosítás minden hátrányát, no meg azért is, mert láthatta, érezhette, hogy a Vörös Hadsereg ellenállása erősödik, mindinkább szembefordult a megszállókkal.

Az 1942-es év őszének harcai végül meghozták a háború menetében bekövetkezett fordulatot egyértelműen kifejező német vereségeket. 1942. október 25-én az angol hadsereg támadásra indult El Alameinnél és egyhetes harc után áttörte a német és az olasz csapatok állásait. Rommel serege felének és teljes fegyverzetének elvesztése után visszavonulásra kényszerült. Az áttörésnél nagyobb jelentősége volt azonban az angolok és az amerikaiak november 8-i partraszállásának Észak-Afrikában - Algír, Oran és Casablanca kikötőiben. Ezzel nemcsak Rommel hátába kerültek, hanem lehetővé vált Olaszország közvetlen megtámadása.

A kezdeményezés tehát kicsúszott a tengelyhatalmak kezéből. Ezt példázta mindennek felett a Vörös Hadsereg november 19-i offenzívája Sztálingrádtól északnyugatra és délre, ahol a támadó hadosztályok áttörték a harmadik illetve a negyedik román hadsereg frontszakaszait és négy nappal később bekerítették a Sztálingrádért harcoló 6. német hadsereget - kb. 300 000 főt. A gyűrű egyelőre gyenge volt. A bekerített egységek - súlyos veszteségek árán - kitörhettek volna, hiszen egyidejűleg felmentő sereg indult támogatásukra. Hitler azonban megtiltotta a kitörést, a Manstein-féle hadoszlop pedig, amelyet december 16-án az oroszok Kotelnjikovónál megállítottak, egyedül nem volt képes áttörni az ostromgyűrűt.

Az oroszországi villámháború megghiúsulása, vagyis 1941 decembere óta a hadműveleteket a német hadsereg főparancsnokaként a hajdani örvezető, Hitler Adolf irányította, aki a részletkérdésekben is magának tartotta fenn a döntés jogát. Ezzel olyan feladatot vállalt magára, amelyet egyéb teendői mellett és azokkal együtt képtelen volt megfelelően ellátni. Inkább lélektani, mint politikai okokból makacsul ragaszkodott minden talpalatnyi meghódított területhez, azaz foglya lett saját hódításainak.

A sztálingrádi kudarc beismerésének elutasítása Hitler részéről (az adott helyzetben a város sikeres kiürítése is annak minősült volna) a kudarcot katasztrófává változtatta. Ekkora haderő utánpótlását a Luftwaffe nem tudta biztosítani, az orosz ellentámadások viszont jóval erőteljesebbek, lendületesebbek voltak, mint az előző télen. A bekerített 6. hadsereg egyharmadára olvadt maradványai 1943. február 2-án letették a fegyvert. A 90 000 fogolyból 6000 került haza, a többivel végzett a tél, a fogságba esést megelőző és azt követő megpróbáltatások sora. Ehhez hasonló vereségre Jéna és Auerstedt óta nem volt példa a német történelemben. A sztálingrádi csata jelentősége Nagy Péter cárnak XII. Károly svéd király felett aratott poltavai győzelméhez vagy Napóleon Grande Armée-jának 1812-es pusztulásához volt mérhető.

Közben a Vörös Hadsereg nemcsak a 3. és a 4. román hadsereget verte tönkre, hanem december 15-én áttörte és szétzúzta a Don mentén felvonultatott 8. olasz sereget is. A 2. magyar hadsereg sem kerülhette el sorsát. A magyar arcvonal ellen 1943. január 12-én indult meg a nagy számbeli és technikai fölényben levő szovjet csapatok támadása. A magyar ellenállás a háromszoros (tüzérség és páncélosok tekintetében hatszoros) túlerővel szemben gyenge volt és rövid ideig tartott.

A vereséget nem kell mentegetni. A 2. magyar hadsereg túl hosszú frontszakaszt védett, felszerelése korszerűtlen volt, nehézfegyverekkel nem látták el. Egy más súlycsoportba tartozó hadsereg tönkrevet egy nálánál jóval gyengébb, kedvezőtlen körülmények között harcoló haderőt - akárcsak négy évszázaddal korábban Mohácsnál, ahol a magyar nemesi had került szembe a szultán állandó jellegű katonaságával. Az emberek a számukra szokatlan hideget nehezen viselték. Ehhez járult az otthontól való távolság, a magára hagyatottság érzése, aminek következtében a megfelelő harci szellemről sem lehetett szó. A 2. magyar hadsereg helyzetét még az orosz támadás előtt vizsgáló Hennyey Gusztáv szükségesnek tartotta, „hogy az államhatalom teljes súlyával közbe lépjen (ti. a németeknél), mert egyébként végzetes helyzetbe kerülhet hadseregünk.” „A kint sínylődő emberek úgy beszéltek a hadseregről, mint olyan alakulatról, amelyről az itthoniak már teljesen megfeledkeztek” - írta Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter.¹⁵ Ennek ellenére a csapatok helytálltak, a Dont utoljára magyar egység hagyta el. A visszavonulás körülményei között az embertelen hidegben azonban számos egység felbomlott, a felső vezetés csődöt mondott és kivihetetlen rendelkezéseket adott ki. Jány Gusztáv január 24-i hadparancsa méltán vált hírhedtté:

¹⁵ Nagybaczoni Nagy, V.: *Végzetes esztendő 1938-1945*. Bp. Körmendy én. 84. old.

„A 2. magyar hadsereg elvesztette becsületét, mert kevés - esküjéhez és kötelességéhez hű - ember kivételével nem váltotta be azt, amit tőle mindenki joggal elvárhatott. Állásainkból ellenséges túlerő kivethetett még akkor is, ha a csapat kötelességét megtette. Ez nem szégyen. Ez szerencsétlenség. De becstelenség az a hitevesztett, fejnélküli gyáva menekülés, amit látnom kellett, amiért most a szövetséges német hadsereg és az otthon mélységesen megvet bennünket. Ehhez minden oka meg is van... ”

Valójában Jány vesztette el a fejét. Felőrlődött a képtelen feladat - a magyar hadsereg frontjának a többszörös túlerővel szembeni megvédése - és a reá bízott 200 000 ember megmentésének kötelessége között. Február 9-én ezt jelentette: „Az a benyomásom, mi már a Don menti harcok alatt beigazolást nyert, hogy a hadsereg feladata a német egységek biztosítása, ha fegyver nincs, akkor az élő tömeg szerepeljen sebesség csökkentő tényezőként.” A 2. magyar hadsereg összes vesztesége 140 971 fő volt.¹⁶ 1943. május 24-ig 36 446 főnyi legénység és 1563 főnyi tiszt került haza. Hogy mennyi volt a halott, a fogoly, a sebesült? Állítólag közel 40 000 embert ejtettek foglyul, akiknek jelentős része elpusztult a táborok embertelen körülményei között. Jány Hitleről lovagkeresztet kapott, Horthy azonban 1943. augusztus 3-án nyugdíjaztatta. A háború végén Németországba menekült, majd onnan önként hazatért. Idehaza elítélték, kivégezték, majd 1993-ban rehabilitálták. Ő is áldozata lett a háborúnak, mint azok, akiket parancsai értelmében áldoztak fel.

Közben kiderült hogy nemcsak ágyútölteléknek szánták a magyar katonákat, hanem bűnbaknak is. Göbbels azt írta: „A jelenlegi igen kritikus helyzet legfőbb oka, hogy szövetségeseink teljesen csődöt mondtak. Egyszerűen nem akarnak harcolni és az első orosz támadáskor, amint meglátnak egy harckocsit, fegyverüket elhajítva menekülnek vagy felemelik a kezüket. Harci kedvről, elszántságról szó sincs. A magyarokat és a románokat csak területi vitáik érdeklik, az olaszok ugyanúgy viselkednek, mint Észak-Afrikában. Ha rangsort akarnánk felállítani a katonai helytállás szempontjából, azt mondhatnánk, a románok rosszak, az olaszok még rosszabbak, a legrosszabbak - minden kritikán aluliak - a magyarok. Pl. egy egész harckocsi hadosztály felszerelését hátrahagyva menekültek el a frontról. Még az is előfordult, hogy megrohantak sebesültszállító vonatokat, hogy Budapestre induljanak, csak fegyverrel lehetett megakadályozni a pánikot...”¹⁷

A kérdéses harckocsi hadosztály felszerelése azonban nem létezett, mivel nem szállították le. Göbbels híven igazodott Hitler nézeteihez. A fenti értékelés elsősorban a Führer politikai preferenciáit tükrözte, aki elítélte a budapesti kormányt, mert nem volt hajlandó a náci vonalvezetés követésére. „A Führer ezt elsősorban arra vezeti vissza, hogy Magyarországon nem jött létre társadalmi egyenlőség, annak még a csírája sem. Ennek következtében a katonák nincsenek meggyőződve a háború szükségességéről. Ha a tisztek itt-ott vitézül harcoltak, akkor a legénység cserben hagyta őket.”¹⁸

A visszavonuló németek ellenségesen viselkedtek a magyar katonákkal szemben és a bajtársiasság legcsekélyebb jelét sem tanúsították irántuk. A sebesülteket ledobták a szánokról, a menetelőket leszorították a járható utakról és a menedéket keresőket fegyverrel üzték ki a házakból, még a tiszteket is. „Az, aki végigcsinálta a visszavonulást a Dontól, soha többé nem fog német-magyar barátságról beszélni!” - hallottam 1944 tavaszán egy tartalékos tiszttől, aki szerencsésen hazakerült a frontról. Erről akkor szélteben-hosszában beszéltek - erősítve a németellenes hangulatot. Mint utóbb kiderült, csak átmenetileg. A szovjet megszállás veszélye újra összehozta azokat, akiknek barátsága - úgy tűnt, véglegesen - megszakadt.

A feltétlen megadás elve

Hogyan kell meghosszabbítani a háborút? Úgy, hogy kijelentjük, az ellenfélnek feltétel nélkül meg kell adnia magát, mert semmiféle tárgyalásba sem bocsátkozunk vele. Az pedig még akkor is, ha belátta már, hogy veresége megpecsételődött, nem hagyhatja abba a háborút, mert megsemmisítéssel fenyegetik. Tehát védekezik, mindaddig, amíg erre a legcsekélyebb lehetősége van. Ez történt 1943 januárja után.

¹⁶ A 2. magyar hadsereg veszteségeit illetően különböző adatokkal találkozunk. Gosztynyi szerint az összes veszteség 147 971 fő volt, amelyből a téli csatára 105 085 fő esett. (Gosztynyi im. 344-345. old). Szabó P. szerint a visszavonulók számára kijelölt gyülekező helyekre 2 994 tiszt és 72 152 fő legénység érkezett meg - köztük munkaszolgálatosok is. Ld. Szabó P. im. 245. old. Macartney magyar források alapján az alábbi adatokat közli: 1942. júniustól december 31-ig 10 134 halott, 24 054 sebesült, 3 426 eltűnt. Az 1943-as esztendőre vonatkoztatva, ideértve - akárcsak fentebb - a munkaszolgálatosok veszteségeit is, 8 718 halott, 16 497 sebesült, 79 870 eltűnt. Nagyobb részük minden bizonnyal a halottak számát gyarapította, mert szovjet részről 28 000 magyar hadifogolyról adtak számot. Macartney im. II. köt. 100. old. 6. jegyzet. Munkája II. kötetének 135. oldalán további - részben eltérő - adatokat közöl. Annyi bizonyos, hogy a 2. magyar hadsereg személyi állományának legalább 2/3-át - megközelítőleg 3/4-ét - nehézfegyverzetének pedig 100%-át elvesztette.

¹⁷ Göbbels, J.: *Napló*. Bp. Dunakönyv. 1994. 345-6. old.

¹⁸ Göbbels im. 357. old.

Az oroszok sztálingrádi győzelme a háború diplomáciájának történetében is új fejezetet nyitott. A Szovjetunió tekintélye és befolyása rendkívül megnőtt. A háború következő szakaszában már nem a szovjet kormány volt rászorulva az amerikaiak és az angolok támogatására, hanem az utóbbiak kerültek nem egyszer a kérő fél helyzetébe. A függőben lévő és a szovjet kormány által fontosnak tartott területi és politikai kérdések eldöntését többé nem halaszthatták a háború befejezése utáni időre, mint ahogyan eredetileg akarták. Bár álláspontjukat az amerikaiak hivatalosan sosem adták fel, mégis ők kezdeményezték az első „csúcstalálkozó” megrendezését, mégha erre - akkor - nem is került sor.

Roosevelt 1942. december 2-án üzenetet intézett Sztálinhoz: „Minél többet gondolkodom általános katonai helyzetünkről... annál jobban erősödik bennem az a meggyőződés, hogy nekünk, Önnek, Churchillnek és nekem a jövőben találkozoznunk kell. Előzetes megállapodásra kell jutnunk abban a tekintetben, hogy mi történjék Németország összeomlása esetén.”¹⁹ Roosevelt azt javasolta, hogy a három kormányfő január 15. és 20. körül titkos találkozón jöjjön össze valahol Afrikában. Sztálin azonban kijelentette, hogy a folyamatban lévő hadműveletek miatt egyetlen napra sem utazhat el a Szovjetunióból. Ezért azután Casablancában, Marokkó legfontosabb kikötővárosában, 1943. január 14. és 24. között csak kéthatalmi találkozóra került sor Roosevelt és Churchill részvételével, amelynek során - több más kérdés mellett - kijelölték az 1943-as esztendő angol-amerikai hadműveleteinek fő irányait. A találkozó befejeztével tartott sajtókonferencián Roosevelt elnök leszögezte, hogy a szövetségesek célja a tengelyhatalmak *feltétel nélküli megadása*. A nyilatkozat a sajtóértekezlet résztvevői számára rögtönzésnek tűnt és maga Roosevelt is azt mondta, hogy „ez a gondolat az eszembe ötlött”, de valójában nem pillanatszülte ötlet volt, hanem az amerikai vezérkari főnökök egyesített bizottsága által előzetesen megvitatott, majd Churchill és Roosevelt között ugyancsak megtárgyalt és a brit háborús kabinet által jóváhagyott politikai irányvonal megjelölése.²⁰

A feltétlen megadás elvének meghirdetése minden bizonnyal a második világháború történetének egyik legvitatottabb kérdése. Bírálói arra hivatkoznak, hogy meghosszabbította a háborút és átmenetileg megszilárdította a bomladozó tengelyt, hogy a Wehrmachtot és a német népet Hitlerhez láncolta, akinek bukásában a feltétlen megadás értelmében nekik is osztozniuk kellett. A sztálingrádi vereség és a szövetségesek észak-afrikai partraszállásának sikere után a nagy játszma Hitler számára visszavonhatatlanul elveszett. Hitler természetesen nem kötött - és nem is köthetett - volna békét, de az addigi vereségek elég okot szolgáltatottak a vezető katonatiszteknek arra, hogy megbuktassák a Führert és 1943 folyamán súlyos feltételek mellett befejezzék a háborút.

A feltétlen megadás elve ezt akadályozta meg. A németeknek nem maradt más választásuk, mint hogy az utolsó emberig, az utolsó töltényig folytassák a harcot. Gördeler, a hitlerellenes összeesküvés egyik szervezője mondotta Jakob Wallenberg svéd bankárnak, hogy a feltétlen megadási határozat, amelyet a casablancái konferencián elfogadtak, megnehezíti munkáját a német katonatisztek között, mivel egyes tiszték azon az állásponton vannak, hogy ha már a német haderőnek meg kell adnia magát, legalább Hitler viselje érte a felelősséget.²¹ Nem állapítható meg pontosan, hogy 1943 januárjától 1945 májusáig hány millió ember pusztult el, hány város dőlt romba, de a vezetőknek tudniuk kellett - minden józan ember előre látta - hogy a totális győzelem igénye csak a háború elvadulásához és elhúzódásához vezethet. A háború két utolsó évének vérontásáért Churchill és Roosevelt éppúgy nem háríthatja el magától a felelősséget, mint ahogyan Hitlernek és Sztálinnak a háború egészéért kell azt viselnie.

A formula hívei szerint a feltétlen megadás elve megakadályozta, hogy Németország kihasználja a Szovjetunió, illetve Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közötti ellentéteket, békeajánlatokkal megbontsa a nehezen kialakult koalíciót, amelynek egysége volt a győzelem záloga. Breszt-Litovszk árnyéka kétségtelenül rávetődött a szövetségesek közötti kapcsolatokra, bár Sztálingrád után egy német-orosz különbékének vajmi kevés valószínűsége volt és az 1943 nyarán a stockholmi szovjet-német tárgyalásokról terjesztett hírek inkább a megtevesztést, mintsem egy valós megállapodás előkészítését szolgálták.

Igaz, a feltétlen megadás kikényszerítése maga után vonta a fasizmus, a náciizmus teljes felszámolását, míg a megegyezéssel béke lehetővé tette volna egyes maradványaik átmentését. A szélsőbal történészei ezzel védelmezték e feltétlen megadás elvét. Valójában nem erről volt szó. A háború

¹⁹ Sztálin, I. V., *Üzenetváltása*. II. köt. 41. old.

²⁰ Roosevelt szerint „the thought popped into my mind”, de számos adat és beszámoló e verzió ellen szól. „A feltétel nélküli megadás elvét nagyon alaposan megvitatották - írta Robert Sherwood. - Hogy bölcs volt-e vagy ostoba (foolish), hogy meghosszabbította-e vagy megrövidítette a háborút, vagy hogy egyáltalán nem volt semmilyen hatása a tartamára (ami lehetségesnek tűnik), tény hogy Roosevelt átgondolt politikájának igazi megnyilvánulása volt és (az elnök) elutasított minden javaslatot a visszavonására vagy enyhítésére és ezt az elutasítást folytatta haláláig. Ténylegesen többször is megismételte... (Casablancában) Roosevelt előre elkészített jegyzetek alapján beszélt. Ezek többek között az alábbi pontot tartalmazták: 'Az Elnök és a Miniszterelnök a világháborús helyzet teljes áttekintése után minden előbbinél inkább eltökélték, hogy a béke csak a német és a japán hadigépezet teljes megsemmisítése után érhető el. Ezt tartalmazza az az egyszerű formula, mely a háború célját Németország, Olaszország és Japán feltétel nélküli megadásában fejezi ki.'” Ld. Sherwood, R.: *Roosevelt and Hopkins*. New York, Harper and Brothers. 1948. 695-7. old. Nem volt tehát pillanatszülte ötlet, hanem megfontolt állásfoglalás és utóbb sem vonták vissza.

²¹ Dulles, A. W.: *Verschöpfung in Deutschland*. Zürich. Europa. 1948. 195. old.

elhúzódnásával a Vörös Hadsereg egyre mélyebben nyomulhatott Közép-Európába, amivel párhuzamosan növekedtek a kommunisták esélyei a hatalom megszerzésére. Ez azt jelentette, hogy Kelet-Közép-Európa népeinek, miután elszenvedték a hitleri megszállást, el kell viselniük a sztálini „felszabadítást” is. A feltétlen megadás elve Sztálin és a kommunisták malmára hajtotta a vizet.²²

Rooseveltet persze más megfontolások készítették a jelszó megszövegezésére. A sokat emlegetett hivatkozás Grant tábornok 1865-évi formulájára a déliek fegyverletételével kapcsolatban, nem helytálló, mert ott és akkor egy polgárháború felszámolásáról és az Egyesült Államok egységének biztosításáról volt szó, míg a világháború nemzetközi jellegét senki sem tagadta. Az angolszász hatalmak nem szándékoztak Németországot vagy Olaszországot annektálni, de igenis meg akarták a németeket változtatni, abból a hamis feltételezésből kiindulva, hogy a háború oka az ő eredendő rosszasságuk és annak két megnyilvánulása: diktatúra szeretete és a militarizmus. Az angol és az amerikai vezetőkben általános volt az a felfogás, hogy 1918-ban azért győztek hiába, mert túlzott engedékenységet tanúsítottak a leverett Németország iránt, amelynek katonai vereségét nem tették nyilvánvalóvá és amely a wilsoni pontok alapján különböző igényeket támaszthatott a békétárgyalásokon. Vagyis: a németeket nem nevelték meg eléggé, rosszasságaikat nem küszöbölték ki.

Az angolok és az amerikaiak gondolatmenetének racionális alapja az volt, hogy szabad kezet biztosítsanak maguknak egy angolszász vezetésű világ-impérium megteremtéséhez és vele együtt a valóban tartós béke biztosításához, amelyben saját politikai rendszerük játékszabályai az egész világot kötelező normák lettek volna. A feltétel nélküli megadás elve ehhez volt szükséges. Ebbe az elgondolásba azonban Sztálin birodalmát nem lehetett bevonni. Az ő diktatúrájának és az angolszász hagyományokon alapuló parlamentáris demokráciának nem volt közös nevezője és ezért a rendszer nem működhetett (mint ahogyan nem is működött az ún. hidegháború korában). Churchill a jelek szerint lebecsülte Sztálint és a Szovjetuniót, akárcsak előzőleg Hitler, Roosevelt pedig azt képzelte, hogy az amerikai dollármilliók, amelyekre Oroszországnak égető szüksége volt, majd megszelidítik a bolsevista rendszert. Amikor a háború vége előtt rá kellett döbbernük tévedésükre, már késő volt: a feltétlen megadás elve Közép-Európa keleti felét kiszolgáltatta Sztálin önkényének. 1914-18-ban a hagyományos diplomácia képtelennek bizonyult az értelmetlenné váló, öngyilkossággá fajuló háború felszámolására. Casablanca nem hagyományos diplomáciája a már megvert ellenséget, amelynek győzelmi esélyei elvesztek, a háború folytatására kényszerítette.

Hitler ugyanis folytatni tudta a háborút. Az első két év nemcsak a könnyű győzelmek, hanem az elvesztegetett lehetőségek időszaka is volt. Németország a fegyverkezés terén 1938-39-ben jelentős előnnyel rendelkezett potenciális ellenfeleivel szemben, ezt azonban valóságos ellenfeleivel szemben 1941-42-re elvesztette, mert a könnyű győzelmek hatására emberi és anyagi erejét jóval kisebb mértékben mozgósította, mint a Szovjetunió vagy Anglia. (Ami az USA-t illeti, termelői kapacitását a háború előtt félig sem használta ki és úgy duplázta meg haditermelését, hogy közben a polgári célú fogyasztása is bővült.) Hitler a gyors és könnyű győzelmek ígéretével rántotta népét a háborúba és ezért nem követelhetett tőle olyan áldozatokat, mint az általa megtámadott államok vezetői.

Amikor fordult a kocka és Németországnak minden erejét össze kellett szednie, hogy ellenségeinek túleréjével szemben folytassa a harcot, még bőven voltak tartalékai és hadiiparának termelését jelentősen megnövelte. Hitler Albert Speert, kedvenc építészt nevezte ki fegyverkezési miniszternek, aki kitűnő szervezőnek bizonyult. Az előállított repülőgépek, harckocsik, ágyúk számát megkétszerezte, megháromszorozta, de az előző évek mulasztásait nem tehette jóvá. Rögtönzéseivel csak a lemaradást csökkentette, de egyetlen fegyverfajta terén sem tudott Németország számára előnyt biztosítani. A sugárhajtású repülőgépeket, a távolsági rakétákat, az új típusú tengeralattjárókat a németek nem tudták kellő számban és megfelelő minőségben legyártani, kezelésükre a legénységet kiképezni, hogy a háborúnak új fordulatot adhassanak.

A háború a maga végzetes, ördögi törvényszerűségeinek engedelmeskedve folytatódott tovább, egyre több rosszat ígérve Európa népeinek. 1943. április 25-én a katyni erdőben tömegsírokra bukkantak, amelyekben több mint négyezer lengyel tiszt holtteste feküdt, akiket 1940 nyarán végeztek ki szovjet közegek. Moszkva hevesen tiltakozott a vád ellen, amit a német propaganda ármányának minősített, az emigráns lengyel kormányt azonban megerősítette a szovjet kézbe került lengyel tisztek sorsát illető régi gyanújában. Az esemény azonban nemcsak a lengyelek körében hatott. A Vörös Hadsereggel szembenálló haderők tisztjei között - természetesen a magyarok körében is - kialakult az ún. „Katyn-szindróma”, vagyis az a félelem, hogy a szovjet kézbe kerülő tisztek sorsa a tarkolóvés lesz. Azóta az orosz kormány és személy szerint Borisz Jelcin is elismerte, hogy a katyni erdő lengyel tisztjeit Sztálin utasítására végezték ki az NKVD osztagai. A félelem tehát nem volt alaptalan, de akkor minden eszköz jónak látszott a cáfolatára. Miután a

²² Igaz, Teheránban Sztálin kérdőjelezte meg a feltétel nélküli megadás formulájának célszerűségét, miután az elősegíti a németek egyesítését Hitler körül. (Sherwood im. 782-3. old.) Az elv módosításától a német ellenállás gyengülését remélte a keleti fronton, mely 1943-ban még igen szívósnak tűnt, de mikor a harcok a kelet-közép-európai országok területére helyeződtek át, már ő sem akart változtatni a formulán, akárcsak Roosevelt.

londoni lengyel kormány a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságát kérte fel az ügy tisztázására, Sztálin megszakította vele a diplomáciai kapcsolatokat és megkezdte a saját ellenőrzése alatt álló és kommunista irányzatú lengyel csapatok megszervezését. Május 9-én megalakult a Szovjetunió területén az ún. Kościuszko-hadosztály.

1943. július 4-én Sikorski tábornokot, a lengyel emigráns kormány elnökét repülőszerencsétlenség érte. Utóbb egyesek azt sejtették, hogy a kényelmetlenné vált politikust a brit titkos szolgálat tette el láb alól, a vádat azonban bizonyítékok nem támasztották alá. Sikorski utóda Stanisław Mikołajczyk a lengyel parasztpárt vezetője lett, aki rugalmasabb volt elődjénél, de a kört ő sem négyszögesíthette.

A darabokra szakadt Jugoszlávia területén már 1941 folyamán sor került fegyveres összecsapásokra. Montenegró hegyei között az ún. csetnikek léptek fel Draža Mihajlović tábornok vezetése alatt, akit az emigráns kormány hadügyminiszterévé neveztek ki, majd Horvátország és a hozzá csatolt Bosznia szerb lakta területein lángolt fel a harc az usztasák és a kommunista vezetés alatt álló partizánok között, akiknek irányítója a már említett Tito volt. A küzdelem - úgy tűnt - a német és az olasz megszállók elleni felszabadító háború, de valójában a különböző etnikumok közötti polgárháború volt, mely véres kegyetlenséggel dúlt és rengeteg áldozatot követelt. A Tito-féle mozgalom hatékonyabbnak látszott. 1942. november 26-27-én Bihácsban ülésezett a Nemzeti Felszabadító Antifasiszta Gyűlés, mely az új kommunista államszervezet alapjait rakta le. Az angol kormány Tito támogatása mellett döntött - Kállay őszinte megdöbbenésére.

A rövid távú és a hosszú távú angol érdekek között kétségtelen ellentét feszült. A katonák - rövid távon - a fegyveres ellenállás, a szabotázsakciók fokozására helyezték a súlyt és ezen a téren Tito kétségtelenül felülmúlta Mihajlovićot, aki a megszállók elleni nyílt harcot kilátástalannak tartotta és inkább kivárára rendezkedett be. A harcok fokozódása a fennálló társadalmi struktúrát is veszélyeztette, míg a kommunisták ennek megbontását tűzték ki célul. „Nem volt brit érdek, hogy a jugoszláv kommunistákat olyan helyzetbe hozzák, mely lehetővé teszi számukra, hogy a háború után Jugoszláviát kommunista és orosz befolyás alatt álló állammá tegyék.”²³ Az angol kormány döntésében bizonyára az a megfontolás is közrejátszott, hogy Mihajlović mozgalma a szerbekre szorítkozott, míg Tito a horvátokra, szlovénekre és bosnyákokra is támaszkodhatott és rövidesen túlszárnyalta ellenfelét. Az angolok tehát a várható győztes mellé álltak.

Magyarországnak fel kellett készülnie a radikális fordulatra, az esetleges átállás lehetőségére és természetesen, hogy Kállay - kellő óvatosság mellett - megpróbálta felvenni az angolokkal a tárgyalások fonalát. Jelentősebb magyar politikai emigráció sem Angliában, sem az Egyesült Államokban nem volt (a moszkvai magyar emigrációról később lesz szó). Nem volt szerencsés választás Eckhardt Tibor amerikai kiküldése, mert politikai múltja az ellenforradalmi rendszerhez kötötte és ezért nemcsak a baloldal támadásait vontta magára, hanem a vezető amerikai körök számára sem volt elfogadható, akik egy ellenséges ország kormánya megbízottjának tekintették és nem egy azzal szemben álló irányzat képviselőjének. Ami Angliát illeti, ott sem a Zsilinszky Antal vezetése alatt álló Szabad Magyarok Társaságának, sem a Károlyi vezette baloldali csoportosulásnak nem volt említésre méltó befolyása. Leginkább az angol munkáspárthoz közel álló Böhm Vilmosnak volt módja arra, hogy nézeteit, helyzetelemzéseit kerülő utakon a vezető körökhöz eljuttassa.

Bruce Lockhart államtitkárhelyettes, a Politikai Hadviselés Bizottságának vezetője a régi angol álláspontnak megfelelően azt vallotta, hogy „az összes európai ország közül Magyarország nyújtja a legszegényebb területet a brit propaganda számára. Nekünk nincs mit várnunk Magyarországtól a háború folyamán... Semmit sem tudunk elérni, hacsak nem a mi kisebb szövetségeseink rovására...”²⁴

Anglia vezető szerepet vitt a Párizs környéki békék megalkotásában és fő háborús célkitűzése az 1938 előtti status quo-hoz való visszatérés lett, amiért a magyarok igazán nem lelkesedhettek. Más lett volna a helyzet, ha az angolok elhatárolják magukat Trianontól, de ezt sohasem tették meg, mert csökkentette volna befolyásukat az országokban, amelyek Trianon gyermekei vagy kedvezményezettjei lévén, ragaszkodtak a status quo ante-hoz. Azon gondolkozhattak volna, hogy saját szémszögükből nézve helyes volt-e az Osztrák-Magyar Monarchia felosztása és hogy nem lenne-e célszerű egy Magyarországnak is helyet biztosító megoldás előnyben részesítése, de erre a háborús viszonyok éppenséggel nem voltak alkalmasak. Ilyesminek a gondolatát is határozottan elutasították. „A VIII-IX szakasz (a Kállay utasítására Szegedy-Maszácz Aladár által készített memorandumról van szó) - írja nem titkolt iróniával D. Allen szakreferens - a távolabbi jövővel foglalkozik. Vázolja a megnövekedett és megerősödött Magyarországot, amelyet csatlósai Horvátország, Szlovákia és esetleg az önálló Erdély vesznek körül, uralkodik a Kárpát-medencében, a szomszédos Lengyelországgal pedig szoros együttműködésben tölti be a „keresztény demokrácia” védelmezőjének szerepét... Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia...”²⁵

²³ Woodward im. 335. old.

²⁴ Idézi Juhász, Gy.: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth, 1978. 30. old.

²⁵ Juhász im. 217. old.

Mi lett volna a megtanulandó lecke? Az angol feljegyzések szerint „mint ellenséges állam, Magyarország jövődö határai tekintetében nem tarthat igényt különös kíméletre, elsősorban ott ahol a kérdés szövetségeseinket, Csehszlovákiát és Jugoszláviát érinti. Feltehetően nem vonatkozik ez egy másik ellenséges állammal, Romániával közös jövődö határaitra.” Az angolok tehát egyedül román-magyar viszonylatban hagyták nyitva a jövődö határok kérdését, ahol azonban Sztálinnak már határozott és a románok számára kedvező elgondolásai voltak. „Anglia - írta Szegedy-Maszák már említett memorandum - ismételt megmondta, milyen isszonyú sors vár rá (ti. Magyarországra), ha enged a német nyomásnak, de sohasem mondta meg, mi lenne az ellenszolgáltatás az öngyilkosságért. (Ti. ha nyíltan szembefordul a németekkel H.G.) Anglia még akkor is meg volt győződve a háború diadalmas befejezéséről és hősieen állta a német légitámadásokat és a tengeri háborút. De talán kissé túlzott követelés volt ezt egy Közép-Európában élő és még tengerparttal sem bíró néptől elvárni, hogy ugyanolyan szilárdan és ugyanolyan áldozatkészen meg legyen győződve a mindenképen igen távolinak látszó brit győzelemről, vállalva ennél fogva a fordulattal járó minden kockázatot, amikor Anglia egyetlen egyszer sem tartotta szükségesnek közölni, mit tenne értünk ebben az esetben? ... Norvégia, Hollandia, Belgium és mindenekelőtt Lengyelország - folytatta Szegedy-Maszák - vállalták ezt a hősi sorsot. De ezek az államok a status quo védelmében keveredtek a háborúba. Ezek az államok számíthattak arra, hogy a győzelmes béke meghozza számukra a status quo teljes helyreállítását. Az erőegyensúlyt illetően pedig egy másik párhuzam kínálkozik. München idején Csehszlovákia katonai ereje és védelmi lehetőségei semmiben sem voltak kedvezőtlenebbek, mint a német hatalom által három oldalról körülvett Magyarorszáé. Ezt a szempontot a másik oldalon túlságosan könnyen elfelejtik.”²⁶

A kedvezőtlen körülmények dacára Kállay megpróbálkozott a kapcsolatfelvétellel. A külügyminiszter sajtófőnökének, Ullein-Reviczky Antalnak helyettesét, Gellért Andort Stockholmba, Radvánszky Antalt Svájcba, Frey Andrást Isztambulba küldte, de megbízta Wodianer Andor lisszaboni magyar követet is, hogy az emigráns lengyel kormány ottani megbízottja, Kowalski ezredes útján próbálja az érintkezést az angolokkal felvenni. 1943 elején Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas professzor magyar ellenzéki körök szószólójaként Törökországba utazott, miután előzőleg Kállayval is tárgyalt. Frey András megbízatása úgy szólt, hogy közölje az angolokkal, „Magyarország nem szándékozik ellenállni az angol-amerikai vagy lengyel csapatoknak, ha azok elérik a magyar határt és az ország területére lépnek. Ilyen kötelezettséget azonban csak reguláris szövetséges csapatokkal szemben vállalhat és nem partizán alakulatokkal szemben. Továbbá Magyarország elvileg hajlandó pozitív akciókat előkészíteni a németekkel szemben, ha mód nyílik egy gyakorlati terv előzetes kidolgozására az érdekelt hadseregek között.”²⁷

A németek nem maradtak tétlen. Gondosan figyelték kis szövetségeseik kísérletezéseit és megpróbálták még jobban gúzsba kötni őket. Amikor Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök Hitlernél járt, hiába kérte a második magyar hadsereg maradványainak hazaszállítását, a Führer elutasította, illetve azzal a feltétellel járult volna hozzá, ha Magyarország két-három hadosztállyal részt vesz Szerbia megszállásában. Szombathelyi ezt el is fogadta, mert így mód nyílt volna a szovjet elleni háború felszámolására. Ez viszont azzal a veszéllyel járt, hogy az ország balkáni harcokba bonyolódik, ami a nyugati hatalmak szemében súlyosabban kompromittálta volna mint az oroszországi háborúban való részvétel. A magyar kormány ezért 1943. március 10-én, majd 30-án a javaslatot elvetette.

Az olasz-magyar kapcsolatok addigra minden gyakorlati értéküket elvesztették, mert sorozatos vereségei után Olaszországtól Budapest már mit sem remélhetett. Kállay - a régi beidegződés alapján - ott is megpróbált támogatást szerezni. Miután olaszországi útját többször el kellett halasztania, 1943 április elején Rómába utazott, hogy Mussolinival tárgyaljon. Útja teljesen eredménytelen volt. Mussolini szerint a németeknek a Szovjetunióval kellene békét kötniük, és elutasított mindenféle különbékét a nyugati hatalmakkal, amit viszont Kállay szorgalmazott. A pápa hiába ajánlotta fel közvetítését.

Nemcsak Kállay próbálkozott ilyesmivel. A román külügyminiszter, Mihail Antonescu, is igyekezett a semleges országokban működő diplomatai - különösen Dumitrescu madridi és Lahovary berni követek - útján a másik oldalértésére adni, hogy Románia kész a különbékére, aminek a megvalósítását csak az akadályozza, hogy gyakorlatilag katonai megszállás alatt áll. A román diplomácia azt is sejtetni engedte, hogy maguk a németek is készek a békekötésre és harmadik államoktól várják a közvetítést. Ha német fejekben meg is fordult ilyen gondolat, Casablanca után sürgősen le kellett tenniük róla. Hitler Antonescu tábornagy április 12-13-i klessheimi látogatása alkalmával hevesen kikelt a román diplomácia béketapogatózásai ellen és különösen azt sérelmezte, hogy Németország békülékenységének látszatát keltve az angolok és az amerikaiak háborús elszántságát erősítették. Antonescu elszántan védte külügyminiszterét és kereken tagadta a román diplomaták tevékenységéről szóló hírek valóságát. Hitlert ugyan erről nem győzte meg, de Antonescuban továbbra is rendületlenül bízott. Úgy gondolta, amíg

²⁶ Juhász im. 196. old.

²⁷ Frey András megbízatására vonatkozólag ld. Kállay im. II. köt. 126. old.

Antonescu marad Románia élén, akinek helyzetét a valóságosnál jóval szilárdabbnak ítélte, nem kell kiugrástól tartania.

Néhány nappal később, április 16-án és 17-én Hitler ugyancsak Klessheimben Horthyval tárgyalt. A németeknek meglehetősen pontos értesüléseik voltak a magyar béketapogatózásokról, amelyek miatt a Führer a szemrehányások özönével árasztotta el a kormányzót, utalva Frey, Szentgyörgyi Albert és mások tárgyalásaira, követelte a fokozottabb részvételt a háborúban - az angolszász hatalmak ellen is! - valamint a zsidókérdés végleges megoldását. Horthy kevésbé volt határozott a vádak elutasításában, mint Antonescu, de hűségnyilatkozatot nem tett, Kállaytól nem határolta el magát és további zsidóellenes intézkedések megtételét is elutasította. Ez alkalommal jelentette ki Hitler, hogy úgy kell kezelni a zsidókat, mint a tuberkulózis bacilusait. A tárgyalásokról kiadandó közös kommuniké ügye tovább rontotta a német-magyar viszonyt. A németek elhatározták, hogy negligálják Kállayt, akivel minden kapcsolatot megszakítottak. Horthyt egyelőre kímélték, mert bíztak befolyásolhatóságában, de egyre több bizalmatlansággal figyelték az öreg kormányzót. 75. születésnapján Hitler egy jachttal ajándékozta meg.

Hitler feltételezéseivel ellentétben Romániának jóval több keresnivalója volt a másik oldalon, mint a magyaroknak, hiszen Sztálin már 1941 decemberében egész Erdélyt a románoknak szánta, - ugyanolyan katonai meggondolásból, mint amilyen a német kormányt arra készítette, hogy a magyar határt a Keleti-Kárpátok gerincéig vigye előre. Londonból megüzenték Maniunak, hogy odautazása esetén módja lenne tárgyalásokat folytatni a szövetséges hatalmak képviselőivel.

Ami a bolgárokat illeti, az ő helyzetük is kedvezőbb volt, mert nem álltak háborúban a Szovjetunióval. Fő ellenségeik a szerbek és a görögök voltak. Kezdeményezően - legalább is ekkor - a bolgárok nem léptek fel. Borisz cár 1943. augusztus 28-án váratlanul és azóta sem tisztázott körülmények között elhunyt. Megmérgezésével egyformán gyanúsították a német és az angol titkosszolgálatot. Árnyalati különbségek dacára az ún. csatlós államok valójában mind foglyok voltak egy süllyedő hajón. Klessheimi „exhortációban” Hitler állandóan azt magyarázta, hogy az angolok és az amerikaiak képtelenek lesznek a délkelet-európai államokat a bolsevizálás veszélyétől megmenteni és hogy erre egyedül Németország képes. A hadihelyzet alakulása azonban azt bizonyította, hogy ezzel a feladattal a német haderő sem tud megbirkózni.

Helyzetének állandó rosszabbodása miatt Hitler épp oly kevés önállóságot engedélyezhetett szövetségeseinek, mint áldozatainak. Ahogyan Attlee miniszterelnökhelyettes az angol alsóházban mondta: „Európa minden népe ki van szolgáltatva Hitler önkényének és ezeknek a népeknek annál többet kell szenvedniük, minél rosszabbra fordul Németország helyzete.”

Az angolok tartózkodóan fogadták Kállay tapogatózásait. „A tengelyellenes magyarok bátorításából számunkra várható előnyt meghaladná az a gyanakvás, amelyet szövetségeseink körében elsősorban a cseheknél ébresztenénk, akiket különösen aggasztanak a magyar béketapogatózások” - állapította meg egy angol helyzetértékelés.²⁸ 1943. február 22-én azonban Eden megjegyezte: „Beállhat olyan fordulat, hogy magatartásunkon némileg változtatnunk kell; ha ez bekövetkeznék, úgy csak az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval egyetértésben járhatunk majd el.”²⁹ Ami viszont a Szovjetuniót illeti, Molotov 1943. június 7-én kijelentette, hogy „a háborús bűnökért a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is”³⁰, vagyis nem számíthat kedvező feltételekre. Az angolok viszont némileg módosították előző, mereven elutasító álláspontjukat. Leszögezték, hogy „őfelsége kormánya nem vállalhat semmiféle kötelezettséget Magyarország jövőjét illetően... Nyilvánvalóan nem lehet semmi dolga azzal a rezsimmel, amely a Tengellyel lépett szövetségre és kihívás nélkül megtámadta Anglia szövetségeseit. Magyarországot őfelsége kormánya nem kívánja darabokra tépve látni és nem akarja kormányainak ostobaságaiért a magyar népet büntetni. A saját és szövetségeseinek állásfoglalását elkerülhetetlenül befolyásolják majd azok a gyakorlati lépések, amelyekre a magyarok elszánják magukat, hogy kiszabaduljanak a Tengely uralma alól...”³¹

Kállay felismerte, hogy a vártnál jóval nehezebb feladatra vállalkozott, de nem csüggedt, hanem tovább próbálkozott a gyéren jelentkező vérszegény lehetőségekkel. „Minden információm az volt, - írta utólag - hogy a politikai gondolkodás Angliában és Amerikában háttérbe szorult. Mindent a háború megnyerésére koncentráltak és csak ebből a szempontból érdekelte őket bárni. A háború lett a cél. Hogy miért indult meg és hogy mi lesz utána, azon kevesen gondolkoztak, még kevesebben beszéltek róla.” Külügyminisztere így fogalmazott: „... vagy van a másik oldalon hajlandóság egy egészséges és értelmes békemű megteremtésére, vagy nincs. Ha van, akkor már a háború alatt is bizonyos fokig tekintetbe kell venniük a béke érdekeit különösen egy olyan területen, amely mindig igen kényes és mindig konfliktusok kiváltója volt... Magyarország békepotenciálja mindenképpen jóval nagyobb a háborús potenciáljánál. Döntő

²⁸ Juhász im. 81. old.

²⁹ Juhász im. 87. old.

³⁰ Juhász, Gy.: *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938-1944*. Bp. Akadémiai, 1987. 48. old.

³¹ Juhász, Gy.: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. 102. old.

szerepet mi a hadműveletek alakulásában nem játszhatunk, még csak igazán jelentőset sem, a béke szempontjából azonban centrális fekvésünknel stb. stb. fogva mégiscsak jelentősebb tényező lehetünk.”³²

Azt, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel nemcsak a németek felejtették el, hanem az angolok is, az amerikaiak pedig sohasem tanulták meg. A legragyogóbb győzelmek sem érnek semmit, ha nem a hadviselő fél politikai irányvonalát szolgálják. Ez az angolok esetében nyilván Hitler legyőzése volt, de biztosra lehetett venni, hogy a világ az ő eltűnése után is forogni fog és nem lehetett mellékes, hogy milyen irányban. A Kelet-Közép-Európa feletti uralom kérdése az egyensúly felbomlásának veszélye miatt egész Európa további sorsát határozhatta meg.

Törik a tengely

Az El Alamein-i csata óta Rommel megtépzott serege állandó visszavonulásban volt az őt nyomon követő 8. angol hadsereg elől és 1943 február első napjaiban elérte Tunézia déli határán az ún. Mareth-vonalat, míg Tunézia északi részét a nagy sietve odaszállított német és olasz csapatok tartották az Algériából előnyomuló amerikaiakkal szemben. Március 20. és 27. között a 8. angol hadsereg csapatai megkerülték a német állásokat és április 7-én egyesültek az amerikai egységekkel. Megindult a koncentrált támadás a Tunisz és Bizerta körül összezsúfolódo tengelycsapatok ellen, amelyeknek ellenállása rövid ideig tartott, május 13-én letették a fegyvert. Negyedmillió német és olasz katona esett fogságba.

Heves harcok dúltak a keleti fronton is. Július 5-én indították meg a németek a kurszki kiszögellés ellen a Citadella hadműveletet. A támadást az oroszok felkészülten várták, megállították, majd július 12-én ők indítottak ellentámadást, mely teljes sikerrel járt. A német hadvezetés nagy területek feladására kényszerült, a kezdeményezés pedig végérvényesen a Vörös Hadsereg kezébe került, mely bebizonyította, hogy nemcsak télen, de nyáron is sikeresen megbirkózik ellenfelével.

A világháború nagy meglepetése nem az volt, hogy az oroszok a németek rohamát kiállták, hanem ellentámadásaik egyre növekvő ereje és lendülete, mely a háború első évében elszenvedett súlyos veszteségek dacára annak második felét folytonos diadalmenetté változtatta. Hitler hódító politikája megteremtette Sztálin körül a szükséges nemzeti egységet és elszántságot. Az amerikai hadianyagszállítások, a tehergépkocsik ezrei megnövelték a hazai földön harcoló orosz csapatok mozgékonyágát - a lend and lease keretében tíz és fél milliárd dollár értékű hadianyagot kaptak, ami akkor óriási összeg volt - a szovjet hadvezetés pedig hamar elsajátította mindazt, amit meg kellett tanulnia és az egyes fegyvernemek közötti együttműködést igen jól szervezte meg. A kiváló tüzérség pótolta viszonylag gyenge légierjét. A háború második felének hadműveletei nagyvonalúságról, jó előkészítésről és erélyes végrehajtásról tanúskodnak - a véres veszteségekre való tekintet nélkül.

Ilyen adottságok mellett a Hitler által a Wehrmachtra kényszerített merev védelmi stratégia teljességgel elhibázott volt és az elfoglalt területekhez való törik-szakadt ragaszkodás vészes gyorsasággal fogyasztotta a német csapatokat. Hiába mozgósítottak mind több embert, az oroszok feltartóztatására egyre kevesebb jutott. 1943. július 1-én 3 345 000, 1944. január 1-én 2 740 000, 1945. január 1-én 2 005 000 német katona állt a keleti fronton. A szovjet győzelem valószínűsége nap-nap után nőtt annak Kelet-Közép-Európa jövőjére ható minden belátható és beláthatatlan következményével együtt.

Július 10-én a szövetségesek partraszálltak Szicíliában, ahol olasz részről felettébb gyenge, sőt inkább semmiféle ellenállásba sem ütköztek. 38 nap alatt a lakosság örmujjongása közepette az egész szigetet elfoglalták. Július 19-én a szövetségesek súlyos bombatámadást intéztek az olasz főváros ellen. Szicília előzőnlése és Róma bombázása meghozta Mussolini bukását. A „Duce” érezte, hogy játszmája véget ért és megadta magát sorsának. 1943. július 25-én lemondatták és egyúttal le is tartóztatták. A király, III. Viktor Emmánuel, Badoglio tábornokot nevezte ki miniszterelnöknek, aki hivatalosan a háború folytatása mellett foglalt állást, de megbízottja Lisszabonban - természetesen titokban - megkezdte a fegyverszüneti tárgyalásokat az angolszász hatalmak képviselőivel. Ezekről a német kormány nem tudott, de sejtette, hogy Badoglio mire készül és további katonai egységeket irányított Itáliába, tekintet nélkül a keleti arcvonalon kialakult válságos helyzetre.

Roosevelt és Churchill az 1943. augusztus 14-24. közötti első Quebec-i tanácskozáson foglalkozott az olasz és a magyar fegyverszünet kérdésével. Első ízben került sor a „feltétel nélküli megadás” elvének alkalmazására. Az angolok és az amerikaiak kidolgozták az ún. „rövid” feltételeket, amelyek a katonai kérdéseket rendezték és a „hosszú” feltételeknek nevezett okmányt, mely a katonaiak mellett politikai, gazdasági és pénzügyi rendelkezéseket tartalmazott és amelyet utólag a szovjet kormány tudomására hoztak. Sztálin, fényes katonai sikerei után, nem titkoltta elégedetlenségét: „Eddig az volt a helyzet, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia megállapodásokat kötöttek, a Szovjetuniót pedig úgy tájékoztatták a két ország megegyezéseinek eredményeiről, mint valami harmadik passzív szemlélőt. Meg kell mondanom

³² Kállay im. II. köt 124. old. Ghyczy levelét közli Barcza, Gy.: *Diplomataemlékeim 1911-1945*. Bp. Európa-História. 1994. II. köt. 339. old.

Önöknek, hogy ezt a helyzetet tovább tűrni lehetetlen."³³ A megalakítandó és a Németországtól elszakadó államokkal foglalkozó katonai-politikai bizottságban a másik két hatalomával azonos helyzetet és szerepet igényelt kormánya számára.

Badoglio megbízottja, Castellano tábornok a rövid feltételeket szeptember 3-án aláírta. Az olasz kormány kötelezte magát arra, hogy haladéktalanul beszünteti az ellenségeskedéseket, a szövetséges angol-amerikai erők főparancsnoka pedig átveszi a teljes ellenőrzést Olaszország felett, akinek utasításait az olasz kormány köteles lesz végrehajtani. A szövetségesek megígérték, hogy az olasz népet humánus bánásmódban részesítik és figyelembe veszik Olaszország hozzájárulását a németek elleni háborúhoz.

A fegyverszünet közzétételét Badoglio a szövetségesek egyidejű olaszországi partraszállásától kívánta függővé tenni, nehogy a németek magukhoz ragadják a hatalmat. Ennek megoldása azonban részint a szövetséges főparancsnokság hibájából, részint az olasz kormány erélytelensége miatt nem sikerült. Amikor szeptember 8-án a szövetségesek nyilvánosságra hozták a fegyverszünet megkötését, a készenlétben álló német csapatok haladéktalanul elfoglalták Rómát, az olasz kormánynak pedig Brindisibe kellett menekülnie. A Salerno-i öbölben partraszálló amerikaiak szívós német ellenállásba ütköztek, akik Nápoly és Róma között megállították a szövetségesek offenzíváját. Szeptember 12-én egy német ejtőernyős különítmény megszöktette fogságából Mussolinit, aki a német megszállás alatt álló olasz területen „köztársasági” fasiszta kormányt alakított.

Szeptember 29-én Badoglio aláírta a hosszú fegyverszüneti feltételeket és október 13-án hadat üzent Németországnak. Másnap a szövetséges hatalmak elismerték Olaszországot „együtt hadviselő” félnek. A fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzésére javasolt hármaskatonai-politikai bizottság megalakítása elmaradt. Helyette a szövetséges főparancsnok mellett működő, döntési joggal nem rendelkező tanácsadó bizottságot alakítottak, mely a Németországtól elszakadó államok feletti „szövetséges” ellenőrzés mintája lett.

Miközben az olasz fegyverszünet körüli titkos tárgyalások folytak, Kállay is elküldte megbízottait az angolokhoz. Veress László, a Külügyminisztérium sajtóosztályához beosztott fiatal diplomata, valamint Ujváry Dezső isztambuli főkonzul 1943. augusztus 17-én közölték Sterndale-Bennet brit tanácsossal, hogy Magyarország hajlandó magát megadni a szövetségeseknek, de csak akkor, amikor az angol-amerikai csapatok elérik az ország határát. A bejelentést a Quebec-i konferencia megtárgyalta, Roosevelt és Churchill elfogadta és Sztálint is értesítették róla. 1943. szeptember 9-én egy, a Márvány-tengeren úszó angol hajó fedélzetén az ankarai angol nagykövet, Hugh Knatchbull-Hugessen, az alábbi feltételeket hozta jelenlevő Veress László útján a magyar kormány tudomására:

1. A magyar kormány megerősíti augusztus 17-i kijelentését Magyarország kapitulációjára és a szövetségesek feltételeinek elfogadására vonatkozóan.
2. Magyarország kapitulációját titkokban tartják. A szövetségesek és a magyar kormány egyidejűleg fogják közzétenni a mindkét fél által elfogadott és alkalmasnak ítélt időpontban. A magyar tárgyaló fél kifejezett kívánságára megállapodtak, hogy semmi esetre sem teszik nyilvánossá, míg a szövetségesek el nem érnek Magyarország határához.
3. Magyarország fokozatosan csökkenti katonai együttműködését Németországgal, különösen pedig visszavonja erőit Oroszországból, és elősegíti a szövetséges légierő átrepülését Magyarország területe fölött a németországi hadi célpontok támadására.
4. Magyarország fokozatosan leépíti gazdasági együttműködését Németországgal, és megtagadja a részvételt a német haditermelésben.
5. Magyarország kötelezi magát, hogy szembeszáll minden lehetséges német kísérellettel országának elfoglalására. E célból a magyar hadvezetőséget újjá kell szervezni, hogy a magyar hadsereg képes legyen elszakadni a németektől és megtámadni őket.
6. Adott pillanatban Magyarország a szövetségesek rendelkezésére bocsátja összes erőforrásait, közlekedési vonalait és légi támaszpontjait a Németország elleni harc folytatására.
7. A szövetségesek egy alkalmas időpontban küldöttséget juttatnak el légi úton Magyarországra a kapituláció előkészítéséhez szükséges intézkedések megtételére.
8. Rendszeres rádió-összeköttetés létesül a szövetségesek és a magyar kormány szervei között. A szövetségesek rendszeres tájékoztatást fognak kapni a német és a magyar helyzetről.

Veress László a magyar kormány nevében a „feltételeket” elfogadta és azt Kállay utólag visszaigazolta, de az egyetértés nem volt teljes. „Ajánlatunk a lényegét tekintve - írta Kállay - feltétel nélküli megadást jelentett, az angolok így is értelmezték. Mi azonban nem teljesen... Magyarország hajlandó minden feltétel teljesítésére, amit az angolok vagy az amerikaiak előírnak, csak az azonnali és feltétel nélküli formuláját nem fogadhatja el, az ugyanis államisége feladását jelentené, holott éppen annak megmentése és megtartása a cél.”³⁴ Az olyan finomságok, mint a feltétel nélküli megadás, amely mégsem teljesen az, nem érvényesíthetők fegyverropogás között.

³³ Sztálin im. II. köt. 90. old.

³⁴ Kállay im. II. köt. 131. old.

Kállay derűlátóan ítélte meg a megállapodást. A Magyarországra háruló kötelezettségeket könnyedén fogta fel. Úgy gondolta, amíg az angolok és az amerikaiak Magyarország határaihoz nem érnek, nem kell tennie semmit. „Azt hittem - írta - hogy ennek a megállapodásnak a létrejöttével országomat, népemet biztos révbe vezettük. Azt reméltem, hogy ha a megkezdett úton haladunk tovább, kapcsolatunk még szorosabbá válhatik. Küzdelmünkben, amelyet lehetőségeinkhez mérten folytatunk, van már biztos hátvédünk, akármi történjék is, bízhatunk az angolok védelmében, hiszen ettől a perctől kezdve töröltek bennünket az ellenségek listájáról és - ha más formában is - de felsorakoztunk az ellenálló nemzetek közé.” Tévedtünk - ismerte be nyomban és mentséggé felhozta: „Meg vagyok azonban győződve, hogy próbálkozásunk nem az angolok magatartásán, hanem a harctéri helyzet alakulásán bukott meg.”³⁵

Tény, hogy megbukott, aminek számos oka volt, de ezek közé tartozott az angolok magatartása is. A harctéri helyzet alakulása ugyanis nagyrészt az angolok és az amerikaiak döntéseitől függött és főleg az, hogy az olasz „kiugrás” olyan felemás módon - az olaszok szemszögéből nézve: sehogy sem - sikerült.

A legnagyobb csapás, ami egy országot érhet az, ha területe idegen haderők csataterévé válik. A küzdő felek egyike sincs tekintettel a szerencsétlen ország lakosságára és javaira. A feltétlen megadás nem hozott békét Olaszországnak. Az angolszászok nem tudták kihasználni a kiugrást, a németek viszont erélyesen és kíméletlenül léptek fel. Tudni lehetett, hogy hasonló esetben másutt sem fognak habozni. A Wehrmacht katonái beásták magukat az Appeninek sziklái közé és elkeseredetten védekeztek. A nagy számbeli és technikai fölényben levő szövetségesek támadásai egymás után hiúsultak meg a Monte Cassino tömbjét védő német csapatok szívós ellenállásán. Délen Badoglio kormánya küzdött a zűrzavarral, északon pedig a fogságából kiszabadított Musolini próbálta rendszerét újra összetákolni. A megoszlásból csak azért nem lett polgárháború, mert az olaszoknak épp elégük volt már a harcokból. Az észak-olasz városokra hullottak a bombák és a partizánakciók több gondot okoztak a lakosságnak, mint a megszállóknak, akik kegyetlen megtorlásoktól sem riadtak vissza.

Az a vágasztalan helyzet, amelybe Olaszország 1943. szeptember 8. után jutott, a legkevésbé sem enyhítette a magyar kormány gondjait. Ghyczy külügyminiszter hetekkel előbb megírta Barczának, aki ekkor a semleges Svájcban amolyan nem hivatalos megbízottként érintkezett a másik oldallal: „Tudjuk, hogy a jövőért kockázatot kell vállalni, de ez a kockázat nem lehet az öngyilkossággal egyenlő... Eddigi saját tapasztalataink, de a lengyelek 1939-es heroizmusának jelenleg megállapítható eredményei sem bizonyítják különösebben az öngyilkossággal egyenlő heroizmus célszerűségét... minden választás előfeltétele, hogy legalább két alternatíva legyen, jelenleg pedig csak egy alternatíva van, mert az öngyilkosság nem tekinthető komoly alternatívának...”³⁶

Az olasz példán okulva a háborúból való kilépést akkor kellett megkísérelni, ha biztosítható, hogy a másik fél az ország egész területét birtokába veszi. Erről viszont 1943 őszén és telén szó sem lehetett. Az angolszászok több száz kilométerre voltak a magyar határtól, a németek pedig éberren őrködtek. Göbbels naplójának 1943. szeptember 23-i bejegyzése szerint „Ami a többi csatlós közti árulás lehetőségeit illeti, Horthy boldogan kiugrana, de a Führer megtette a szükséges óvintézkedéseket. Miniszterelnöke, Kállay, igazi disznó, de nem árulja el magát, túlságosan óvatos ahhoz, hogy levesse az álarcot. Pillanatnyilag tehát jó képet kell vágnunk a rossz üzlethez.”³⁷

Magyar csapatokat a Szovjetunió területén csak megszállási feladatokra alkalmaztak. Köztük, valamint az orosz kommunista, az ukrán nacionalista és a lengyel partizánok között de facto fegyverszünet alakult ki, amelyet az érdekeltek - amennyire ez a partizánháború körülményei között lehetséges - be is tartottak. A szövetséges hatalmak frontjával a magyar csapatok sehol sem érintkeztek, viszont az ország teljesen körül volt zárva a német és a német ellenőrzés alatt álló román és más erőkkel. A szövetségesekhez tehát lehetetlen volt átállni és Kállay nem tehetett mást, mint hogy „időre játszott” abban a reményben, hogy egyszer mégis feltűnnek a Duna vagy a Dráva partján az angol és amerikai hadosztályok, hiszen 1943. szeptember 18-án az USA lisszaboni helyettes katonai attaséja azt mondotta a magyar követnek, hogy Közép-Európa Eisenhower tábornok szektorába tartozik. A tervük az, hogy az oroszok előtt érkeznek Közép-Európába és a Balkánt sem akarják orosz befolyás alatt látni.³⁸ Kállaynak azonban időnként az volt a benyomása, mintha az angol diplomácia azon fáradozott volna, hogy a Duna-medencét és a Balkánt a Szovjetunió kezére játssza. „A szovjet pontosan tudta, mit akar - írta - attól soha egy vonásnyira nem tért el, ellenben Nyugatnak sajnos nem voltak célkitűzései a háború utánra és ezért jóhiszeműen elnézte az orosz terveket.”³⁹

³⁵ Kállay im. II. köt. 133. old.

³⁶ Közli Barcza im. II. köt. 317-8. old.

³⁷ Göbbels *Naplójának* magyar kiadása ezt a részt nem közli. Idézi Kállay im. I. köt. 56. old.

³⁸ Macartney im. II. köt. 193. old. 1943 novemberéig ennek volt némi alapja, azután már nem.

³⁹ Kállay im. II. köt. 147. old.

„Az angolokkal folytatott tárgyalásaink tulajdonképpen azon feneklettek meg, hogy ők nem akarták belátni, *nálunk az ellenállás a kormányzó tudtával kezdeményezett, a miniszterelnök által vezetett hivatalos kormányzati aktus*. Nálunk sem akkor, sem azután nem is volt más ellenállás” - fűzte hozzá hivatkozva⁴⁰, de nem alaptalanul. A legtöbb, amire az angolok hajlandóak voltak, abban összegezhető, hogy nem sürgették feltétlenül a nyílt szembefordulást a németekkel. Erre ugyanis - írta Churchill - „... egy német gauleiter vagy egy szuper-Quisling kormány erőszakos beiktatása következne.” Az oroszok más véleményen voltak: „... a szovjet kormány - írta Eden 1943. szeptember 7-én miniszterelnökének - valószínűleg szívesebben fogadná a magyarok azonnali akcióját, mely arra kényszeríthetné Németországot, hogy Magyarország elfoglalására, majd megszállására forgácsolja szét tartalékait.”⁴¹ Tulajdonképpen ez volt az angol katonák véleménye is - hasonló megfontolásból. Az ország megszállása néhány német hadosztályt mindenképpen lekötött volna, de éppen ez volt az, amit Kállay és a mögötte álló erők mindenképpen el akartak kerülni, még áldozatok árán is. Ennek a veszélynek az elhárítása volt minden magyar kormányzat legfőbb gondja, a mindig és mindenütt jelenlévő kényszer, mely cselekedeteiket meghatározta. „... az, hogy a megszállás lehetőségével állandóan számolni kellett, önmagában véve elég komoly és állandó kényszer volt és kényszer ma is...” - írta Ghyczy.⁴²

A megszállás elkerülése nemcsak a vezető körök, hanem a lakosság széles rétegeinek alapvető érdeke volt, - a nyilasok kivételével. Zsidó szervezetek intették az angol kormányt Magyarországgal szemben mérséklethez, mert joggal aggódtak az ország megszállása esetén az itt élő háromnegyed milliónyi zsidó sorsáért.

A szembefordulást a németekkel elsősorban a szélsőbal sürgette: „Minden áron el kell érni, hogy a német megszállás bekövetkezzék, minél előbb, annál jobb: ez a mai Magyarországot teljesen szétzúlna, a németek eliminálnák a mai nacionalista, angolbarát vezető réteget, amelyre hallgat az ország lakossága és nyilas csőcseléket ültetnének a helyébe. Ez azzal járna, hogy Magyarország katonai, politikai rendfenntartó ereje felmorzsolódik, a háború végére kaotikus állapot keletkezik és nem marad más szervezett erő, mint a föld alatt időközben kiépülő kommunista párt, mely a német csapatok kiverése után az orosz csapatok bevonulásával átveszi a hatalmat.”⁴³

Ezzel a veszéllyel érvelt Kállaynak a kormánypártban is erős jobboldali ellenzéke, mely nem hitte, hogy az angolszászok megvédik Magyarországot a bolsevizmustól. Egy 1943 őszén kelt MÉP memorandum szerint „... a bolsevista előzónlás kikerülését a fent vázolt elgondolással elérni nem lehet. Elég bizonyíték erre a lengyel kérdés és az olasz tragédia. Nem kevésbé közismert az a tény, hogy az angolszászok a Balkánon hivatalosan a kommunista Titot ismerték el és ezzel a bolsevizmust közvetlenül déli határainkra hozták.”⁴⁴

C. A. Macartney a Kállay irányában folytatott angol politikát úgy jellemezte, miszerint „... sohasem ajánlottak fel többet annak kötelezettségek nélküli kilátásba helyezésénél, hogy ha Magyarország a sötétbe ugrást választja, a sebek és a törések, amelyeket - ahogyan jól látta előre - ennek folyamán el fog szenvedni, feltehetően láthatók lesznek az ítélet napján.”⁴⁵ Ezt a magatartást az magyarázza, hogy egyrészt az angol külpolitika konzervatív szárnya Magyarországgal szemben az utódállamokat favorizálta, másrészt az, hogy a háború során Angliában jelentős balatolódás ment végbe, mely inkább egy baloldali pártot támogatott volna, de sem Károlynak sem Böhmnek nem volt kellő súlya, hogy ehhez megfelelő partner lehessen.

Horthy és Kállay egyaránt elfogadhatatlan, „reakciós” személyiségek voltak, akikkel az angol körök vonakodtak magasabb szintű kapcsolatokat létesíteni. Érintkezésük a katonai hírszerző szervek szintjén folyt és ha Kállayék politikai természetű dolgot kértek, állandó visszautasításban volt részük. Az sem mellékes körülmény, hogy az angol hírszerzést a szovjet kémiszervezet alaposan behálózta és módja volt azt befolyásolni - elég, ha „Kim” Philbyre és társaira utalunk. Kállay szerint az angol oldalon álló Pálóczi Horváth György is a szovjet hírszerzésnek dolgozott, de Rákosi később 15 évre ítélte. Hasonló sorsra jutott Radó György, a DÓRA néven Svájcban működő kémcsoport vezetője, akit szolgálataiért Szibériával jutalmaztak. Ilyen körülmények között a magyar-angol kapcsolatok bajosan javulhattak. Hiába nevezte a londoni francia

⁴⁰ Kállay im. II. köt. 137. old.

⁴¹ Juhász im. 233. old.

⁴² Közli Barcza im. II. köt 313. old.

⁴³ Rákosi a moszkvai rádióban 1943. december 12-én azt hangoztatta: „Csak a kíméletlen és azonnali szakítás Hitlerrel mentheti meg a magyar népet a magyar terület felé közeledő háború borzalmaitól...” Ld. Kállai Gy.: *A magyar függetlenségi mozgalom*. Bp. Szikra. 1949. 198. old. (Az 1944-es varsói illetve a besztercebányai felkelés kudarca mást bizonyít.)

⁴⁴ A jobboldal álláspontját összegezi az a memorandum, amelyet részlegesen közöl Kállay im. I. köt, 257 és köv. old. Ld. továbbá Feljegyzés az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja politikai tevékenységéről. In. *Magyarország és a Második Világháború*. Bp. Kossuth, 1959. 402. és köv. old.

⁴⁵ Macartney im. II. köt. 191. old.

követ a magyar politikát „minden dícséretet megérdemlő diplomáciai akrobatamutatványnak”, az nem talált halló és értő fülekre.⁴⁶

Francia tanárom, aki német hadifogságból szökött át a számára akkor teljes szabadságot biztosító Magyarországra, mondotta nekem 1943 nyarán: - „Nem tudjátok, milyen okos kormányotok van. Békebeli viszonyok között éltek Európa közepén, míg másutt minden romokban hever.” A békebeli állapotok sokakat megtévesztettek. Az emberek azt hitték, a háborúnak tulajdonképpen már vége. Csak így érthető Németh Lászlónak a második szárszói konferencián mondott szavai: „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész...”⁴⁷ Hol volt még a háború vége! Néhány hónap múlva az ország a pokol legmélyebb bugyrába került.

A teheráni találkozó és következményei

Kállay politikájára a döntő csapást az 1943. november 28. - december 1. közti teheráni konferencia mérte, amelyen elvetették a balkáni partraszállás tervét. Teherán volt az első olyan csúcstalálkozó a háború folyamán, amelyen a „három nagy” mindegyike részt vett. Sztálin, Churchill és Roosevelt tanácskozásai néhány valóban jelentős döntéshez vezettek. Sztálint az angolszászok 1944-es hadművelleti tervei érdekelték, az, hogy sor kerül-e és mikor az észak-franciaországi partraszállásra, ami nemcsak megkönnyítette volna a Vörös Hadsereg dolgát, hanem azt is jelentette volna, hogy sem az angolok, sem az amerikaiak nem bonyolódnak más hadműveletbe, amely - így vagy úgy - keresztezhetné volna az orosz érdekeket.

A nagy találkozót több megbeszélés előzte meg. 1943 októberében a külügyminiszterek találkoztak Moszkvában és a tárgyalások eredményeként négy nyilatkozatot fogadtak el. Az elsőben, amelyet Kína moszkvai nagykövete is aláírt, deklarálták, hogy minél előbb a „békeszerető államok szuverén egyenlőségén alapuló világszervezetet” állítanak fel. A második és a harmadik deklaráció Olaszországról, illetve Ausztriáról szólt. Ezekben hangsúlyozták, hogy Olaszországban felszámolják a fasizmust, míg az osztrák Anschlusst semmisnek tekintik és Ausztriát független államként állítják helyre. A németek által elkövetett kegyetlenkedésekről szóló negyedik nyilatkozat pedig leszögezte, hogy elkövetőiket meg fogják büntetni, ami 1945-ben a Nemzetközi Katonai Törvényszék felállításához és a háborús főbűnösök elleni nürnbergi perhez vezetett.

November 22-e és 25-e között Churchill és Roosevelt Kairóban Chang Kai Sek kínai államfővel tanácskozott. Megállapodtak abban, hogy a háborút Japán feltétlen fegyverletételéig folytatják, amelynek le kell mondania minden hódításáról. Kína visszakapja Tajvant és Mandzsúriát, Korea pedig visszanyeri függetlenségét. Roosevelt kilátásba helyezte a Kínának nyújtott segítség fokozását, a Japán elleni harc intenzívebbé tételét. Ezt Churchill a maga részéről helytelenítette, mert a Bengáli-öbölben való partraszálláshoz szükséges hajókat inkább a földközi-tengeri hadműveletekhez akarta felhasználni.

Churchill az Európa „lány alteste” elleni stratégiájának megfogalmazása óta több ízben felvetette, hogy szálljanak partra a Balkánon, inkább ösztönösen érezve, mintsem tudatosan átgondolva, hogy e térség birtoklásának nagy szerepe lesz a háború utáni erőviszonyok szempontjából. Emlékirataiban visszautasítja azt a felfogást, mintha ő nagyarányú hadjárat indítását szorgalmazta volna a Balkánon és hogy már akkor is szovjetellenes céljai lettek volna. A balkáni offenzíva ügyét nem szorgalmazta a rá egyébként jellemző makacssággal, de ha alkalom nyílt rá, újabb és újabb javaslatokkal állott elő, amelyek minduntalan a Földközi-tengeren folyó harcokkal voltak kapcsolatban. Felvetette az olaszországi hadjárat folytatását a Pisa-Rimini vonalig, Törökország bevonását a háborúba, az Égei-tenger szigeteinek elfoglalását, kisebb akciók végrehajtását az Adriai-tenger partvidékén a jugoszláv partizánok megsegítése céljából, partraszállást az olaszországi csapatok felhasználásával Dél-Franciaországban (ez később megvalósult) vagy az előretörést Trieszten és Ljubjanán át Ausztria és Magyarország felé.

Amerikai részről azonban már 1943 májusában az ún. Trident tanácskozáson elutasították ezeket a terveket, amelyekben a brit imperializmus gyanús manővereit látták és amelyeket ők következőképp nem támogathatnak. Miután az angolok egyedül nagyobb hadműveletre nem vállalkozhattak, az amerikai ellenkezés Churchill terveit kudarcra ítélte. Rooseveltné - fia, Eliot, tanúsága szerint - erről így vélekedett: „... Baj, hogy Churchill túlságosan sokat gondol a háború utánra s Anglia jövődjére. Fél, hogy az oroszok erősebbek lesznek, mint ő szeretné. Valóban meglehet, hogy az oroszok nagyon megerősödnek Európában. Hogy ez rossz-e, az sok tényezőtől függ... Nem látom be, miért kockáztassuk amerikai katonák

⁴⁶ Kállay im. II. köt 137-8. old.

⁴⁷ Németh, L.: *Sorskérdések*. Bp. Magvető. 1989. 731. old.

életét csak azért, hogy valódi vagy vélt brit érdekeket védjünk meg a kontinensen. Háborúban vagyunk és a feladatunk az, hogy megnyerjük minél rövidebb idő alatt, kalandmentesen..."⁴⁸

Lehet, hogy Roosevelt nem pontosan ezeket a szavakat használta, de az idézet lényegében híven adja elő gondolatait, kétes megvilágításba helyezve az elnököt, aki szerint baj, ha egy politikus sokat gondolkozik azon, hogy mi lesz a háború után. A baj éppen az volt, hogy Churchill nem gondolt eleget a háború utánra. Emlékiratai azt tanúsítják, hogy energiáinak nagy részét közvetlenül a hadműveletek irányításával, az utánpótlás megszervezésével kapcsolatos problémák kötötték le.

Roosevelt az amerikai politika eszmekörében élt, amelyet hazai kérdések domináltak. A világpolitika problémáit aligha gondolta végig a megkívánható alapossággal, mert - mint a nyugati féltke védettségében élő amerikaiak - a körülmények hatalma erre sohasem kényszerítette. Az adott időszakban mindenesetre azon fáradozott, hogy az oroszok ne csak Európában, hanem Ázsiában is megerősödjének. Mentségére szóljon, akkor még nem láthatta a csendes-óceáni háború végét, de a nemzetközi kapcsolatok történetének ismerete nagyobb óvatosságra inthette volna. Az elnök tévedésében tanácsadói - politikusok és katonák egyaránt - osztoztak. Európának csak a nyugati része érdekelte őket és miután a németek megszállták Hollandiát és Belgiumot, miután ott voltak Franciaországban, a balkáni partraszállás gondolata náluk sükedt fülekre talált - jóval a találkozó előtt.

Teheránban Sztálin nemcsak nagy stratégának, hanem kitűnő taktikusnak bizonyult. Legfőbb feladatát abban látta, hogy Rooseveltet elszigetelje Churchilltől és ez nagyrészt sikerült. Felajánlotta az elnök számára a szovjet nagykövetségen lévő lakosztályt, utalva arra, hogy az iráni főváros hemzseg a német kémektől és szabotőröktől. A magas téglakerítéssel övezett nagy park közepén lévő épület és benne a lakosztály tökéletes biztonságot nyújtott. Roosevelt azt el is fogadta és ezzel Sztálin az első csúcstalálkozót lényegében megnyerte.

Elérte, hogy a balkáni partraszállás ügye lekerült a napirendről, elérte a számára alapvető fontosságú állásfoglalást, hogy Lengyelország keleti részei helyett német területekből kapjon kárpótlást. Az erről szóló javaslatot maga Churchill terjesztette elő, anélkül, hogy a lengyelekkel előzetesen egyeztetett volna. Azt hitte, ha megszerzi Sztálin hozzájárulását a német területekből való kárpótláshoz, a lengyelek elfogadják keleti határukként a Curzon vonalat. Sztálin persze örült Churchill javaslatának és Lengyelország nyugati határáként az Odera folyót jelölte meg. Tisztázatlan maradt azonban hogy Lvov a Curzon vonaltól nyugatra vagy keletre fekszik-e. Eden megkérdezte, vajon a Ribbentrop-Molotov vonalról van-e szó? „Nevezze ahogyan akarja!” - mondta Sztálin, de Molotov erősködött, hogy azonos a Curzon vonallal. Ha hihetünk a beszámolóknak a Neisse folyók fekvése sem volt ismert a konferencia résztvevői előtt, vagyis az, hogy kettő van belőlük, egy keleti meg egy nyugati. A döntést a „nagyok” nem siettek a londoni lengyelek tudomására hozni. Mikołajczyk - állítása szerint - csak 1944 októberében értesült róla. A balkáni partraszállás terve és a Curzon-vonal elismerése egyébként szorosan összefüggött. Ha az angolok és az amerikaiak beleegyeztek abba, hogy a lengyel határok kérdését a szovjet elgondolásoknak megfelelően oldják meg, ragaszkodniok kellett volna balkáni és dunamenti jelenlétükhöz, mert különben Lengyelország szovjet befolyás alá kerül. Függetlenségét csak akkor őrizheti meg, ha legalább délen az angolszászok támogatását élvező dunai államszövetségre támaszkodik. Ezt Nyugat vezetői nem ismerték fel és mindkét kérdésben engedtek, hogy utóbb méltatlankodjanak a szovjet kormány önkényes lengyelországi fellépéseire.

A háború utáni felelősségrevonás elvét megerősítették - bár itt is akadtak félreértések. Sztálin 50 000 német tiszt és politikus rövid úton való kivégzését javasolta, amit Churchill nem tartott összeegyeztethetőnek a brit hagyományokkal - mire Roosevelt tréfásan felvetette, hogy a kivégzendők számát szorítsák le 49 000-re. Humorának méltányolásához jobban kellene ismernünk a csúcstalálkozó légkörét. Sztálin mindenesetre hangosan nevetett, Roosevelt „Józsi bátyámnak” (Uncle Joe) szólította, majd kezét rázták. „A jég megtört - mondta az elnök - úgy beszélünk, mint férfiak és testvérek.” „Mondhatom - nyilatkozta a konferencia befejeztével - hogy „igen jól kijöttem” Sztálin tábornaggal. Olyan ember, aki a mérhetetlen és hajlíthatatlan határozottságot robusztus jó humorral egyesít. Azt hiszem, Oroszország szívének és lelkének igazi képviselője és azt hiszem, jól megleszünk vele és az orosz néppel, nagyon is jól.”⁴⁹

Úgy látszik, elfelejtkezett a sztálini terror közismert tényeiről. A „félíg amerikai és egészen angol” Churchillt intellektuálisan maga felett állónak érezte és ezért gyanakodott rá, míg a látszólag egyszerű, „faragatlan” Sztálinnal szemben fölényben érezte magát. Ezért megbízott benne. Churchillnek viszont feltűnt, hogy Sztálin milyen kurtán-furcsán beszél tábornokaival, akik feszülten figyelték arcának minden rezdülését, annak jeleként, hogy tudják, korlátlan hatalmú zsarnokkal van dolguk. Sztálin viszont azokkal szemben,

⁴⁸ Roosevelt, E.: *Apám így látta*. Bp. Dante. 1947. 152. old. Amire a könyv megjelent és az olvasók elolvasták, megváltozott az amerikai-orosz kapcsolatok jellege. Az elnök hajdani tanácsadói közül többen azt állították, hogy Elliot Roosevelt könyve egyoldalúan és helytelenül adja vissza apjának nézeteit. „Elliot sok fontos tanácskozásnál volt jelen - mondták - de nem mindig értette meg, amiről ott szó volt.” Véleményem szerint Elliot Roosevelt összegezése, ha itt-ott egyoldalú is, lényegében helytálló.

⁴⁹ *The Public Papers and Adresss of F. D. Roosevelt 1943*. New, York. Harpers and Brothers. 308. old.

akiket magával egyenrangúnak tekintett, mint Churchill vagy Rooseveltt, tudott előzékeny és udvarias lenni. A kicsinyes alkudozások terhét szívesen hárította át a makacs és fantáziátlan Molotovra, hogy hozzá képest a nagyvonalú politikus szerepében tetszelegjen. Különleges érzéke volt az erőviszonyok felmérésére, tudott higgadtan latolgatni és az észszerűnél nem vállalt nagyobb kockázatot. Akit feleslegesnek tartott, attól gyorsan megszabadult, aki pedig az útjába állt, azon keresztülgázolt. Háborús partnereiről alkotott véleményét Gyilasz révén ismerjük: „Churchill az a fajta fickó, aki ha nem vigyázunk rá, a fillért is kilopja a zsebedből. Úgy ám, a fillért a zsebedből. Istenem, egy fillért a zsebedből! És Roosevelt? Rooseveltt nem ilyen. Ő csak nagyobb pénzekért nyújtja ki a kezét...”⁵⁰ Gyilasz írta róla azt is, hogy az emberiség és a szabadság szemszögéből nézve „a történelem nem ismer még egy olyan brutális és cinikus zsarnokot, mint amilyen Sztálin volt. Módszeres, átfogó és totális gazember. Egyike azon ritka és rettenetes dogmatikusoknak, akik képesek az emberiség kilenc tizedét elpusztítani, hogy a maradék egy tizedet boldoggá tegyék.” Ugyanakkor hozzátette, „a siker és a politikai hatékonyság szempontjából aligha múlja felül Sztálint bárki korának államférfiai közül.”⁵¹

Befolyási övezetekről, támaszpontokról Teheránban nem esett szó, de az elfogadott határozatok azt jelentették, hogy a Duna medencébe és a Balkánra szovjet csapatok fognak benyomulni, azaz mindkettő szovjet befolyás alá kerül. Más szóval ebben a térségben csak olyan kormány számára marad hely, amely Sztálin bizalmát élvezzi, vagy amelyet legalábbis megtűr. A Times megírta: „A Szovjetunió nagy szerepre hivatott Közép-Európában”.

Beneš nem késlekedett. Moszkvába sietett és Sztálinnal, valamint Molotovval folytatott tárgyalásai során igyekezett a szovjet vezetőket Magyarország ellen hangolni. Követelte a magyarok megbüntetését, a München előtti határok visszaállítását, sőt - sokat emlegetett „demokratikus” meggyőződésének cáfolataként - a felvidéki magyarok egyoldalú kiűzését. Nem mulasztotta el, hogy a románok szószólójaként Észak-Erdélynek visszaadását kérje számukra. A feljegyzések szerint „... egyetértés mutatkozott abban a kérdésben, hogy a román nép, ellentétben a kormányzattal, nem visel felelősséget a háborúért... A Szovjetunió továbbá jogosnak tartja, hogy Románia oldalára álljon Magyarországgal való vitájában és hogy az előbbi segítse az erdélyi kérdés igazságos megoldásának elérésében...” Molotov megígérte a cseheknek a magyar felvidék visszaadását, (továbbá Észak-Erdély Romániához való csatolását is) a felvidéki magyarok kitelepítése mellett azonban nem kötelezte el magát egyértelműen.⁵²

Az angolok azt remélték, a csehek lesznek annyira okosak, hogy nem fognak száz százalékgig a München előtti határok visszaállításához ragaszkodni, de ebben alaposan tévedtek. Beneš 1940 júliusában még úgy nyilatkozott, hogy „semmit sem tekintünk érvényesnek abból, amit München óta kényszerítettek ránk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hadicélunk egyszerűen az 1938 szeptemberi status quo visszaállítása lenne. Határainkról békés úton kívánunk megegyezni szomszédainkkal. Részváltozások lehetségesek...”⁵³ Ahogy nőttek a szövetségesek győzelmi esélyei - és Csehszlovákia helyreállításának kilátásai - úgy nőtt Beneš étvágya. Végül a csehek a maguk „okosságában” nem száz, de kétszáz százalékgig ragaszkodtak minden talpalattnyi földhöz - lakói nélkül! Vagyis: a szudétaföldhöz szudétanémetek nélkül és a Duna bal partjához, persze magyarok nélkül! „A nemzeti kisebbségek mindig és Közép-Európában különösen - írta Beneš egy 1942 januárjában megjelent cikkében - igazi tüskék az egyes nemzetek oldalában... Ez a lehetetlen helyzet nem újítható fel. Mielőtt hozzákezdenénk a kisebbségek jogainak meghatározásához, meg kell határozni a többségek jogait és a kisebbségek kötelelességeit... E háború után sokkal nagyobb mértékben kell áttelepítenünk a lakosságot, mint a legutóbbit követően...”⁵⁴

Az Atlanti Kartában persze másról volt szó! A győzelem nem teszi a politikusokat bölcsébbé, különösen akkor nem, ha saját fegyvereik helyett mások kegyéből és mások fegyvereinek segítségével ülhetnek a győztesek oldalára.

Beneš magyarellenessége senkit sem lepett meg és a magyarokat nem az ő nézetei aggasztották, hanem az, hogyan gondolkoznak róluk az angolok meg az amerikaiak, ha egyáltalán számot vetnek velük háború utáni terveikben? Milyen szerepet szánnak nekik a szovjet birodalom urai, ha az angolok érdeklődése nem nő meg irántuk?

Az angolok meglepetve állapították meg, hogy Magyarország a németek irányában sokkal tartózkodóbb volt, mint ahogyan azt előzőleg feltételezték és sokkal nagyobb rugalmasságról tett tanúságot,

⁵⁰ Djilas, M.: *Conversations with Stalin*. New York. Harvest. 1962. 73. old.

⁵¹ Djilas im. 190. old.

⁵² Mastný, V.: *The Benesh-Staline-Molotov Conversation in December 1943*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Vol 20 (1972) 381-2. old.

⁵³ Public Record Foreign Office 34134995-6689. valamint Box 58 P-256 Official Policies and Views regarding the post war settlements. May 25, 1944.

⁵⁴ Beneš, E.: *The Organisation of Post War Europe*. Foreign Affairs. January 1942. 237-8. old.

mint amennyit vártak tőle⁵⁵, de ez nem készítette őket politikájuk felülvizsgálatára. A három utódállam többet kellett hogy nyomjon a latban, mint Magyarország egyedül. Ezért nem kapott az angoloktól ígéretet, de annál több fenyegetést. Mivel nem ígértek semmit, azt pontosan be is tartották.

Akadtt angol Közép-Európa-szakértő, aki másként látta a kérdést. Hugh Seton-Watson, a trianoni határok egyik inspirálójának fia, a háború alatt írott munkájában (amelynek kéziratát apja átnézte és korrigálta) a trianoni határok revíziója mellett foglalt állást: „A trianoni határok nem voltak eszményiek és nincs ok arra, hogy örök időkre szentnek tekintsék őket. A Magyarország és Szlovákia közötti határt olyan vonalak mentén lehetne meghúzni, amelyek nagylelkűbbek Magyarország iránt, mint az 1920. évi és kevésbé méltánytalanok a szlovákok felé, mint az 1938-as... Kívánatosnak minősülhetne és lehetséges lenne egy határ megvonása, valamelyest délebbre, mint az 1920. évi, ily módon visszajuttatva Magyarországhoz a Bácska leginkább magyar területeit... A Romániával való határnak biztosan másnak kell lennie, mint az 1920. évi. A síkság Nagyváradtól a ruthén határig magyar többségű és Magyarországnak vissza kell kapnia. Remélhető hogy ez az áttekintés (amelyet kivonatossan idéztünk H.G.) világossá tette annak a nemzetközi problémának az összetevőit, amelyet Magyarország jelent és azokat az alternatív vonalakat, amelyek mentén a megoldás kereshető. Ha ezeket az alapvető vonásokat a rendezés során figyelmen kívül hagyják, a rendezés rossz lesz.”⁵⁶

Az 1942 októbere előtti gondolatokat, amelyek szakértő kritikát jelentettek és nem kormányprogramot, a háború végére teljesen elfelejtették. Seton-Watson fiának nem jutott olyan szerep, mint apjának 1919-ben és ez éppenséggel nem vált a rendezés javára.

Az amerikaiak érdeklődése Kelet-Közép-Európa - és azon belül Magyarország problémái iránt az angolokénál is mérsékeltebb volt, ami nem jelenti azt, hogy szakértői szinten nem foglalkoztak volna velük. 1941. december 26-án Roosevelt speciális tanácsadó bizottság felállításához járult hozzá, amelynek feladata a világ háború utáni rendjére vonatkozó amerikai elgondolások megszövegezése volt. Ez a bizottság a kelet-közép-európai államok kívánatos politikai rendszere mellett - többek között - Magyarország háború utáni határainak kérdéseivel is foglalkozott. Vizsgálatainak eredménye az volt, hogy a határok nem felelnek meg a néprajzi elveknek és emiatt nemcsak ellentéteket okoztak, de jövőbeli problémák forrásai is lehetnek. Tekintettel azonban arra, hogy Magyarország ellenséges állam, Csehszlovákia és Jugoszlávia pedig az amerikaiak oldalán áll, Washington nem lép fel kezdeményezően e határok megváltoztatása érdekében. Egy 1944. szeptember 1-ről keltezett irat az amerikai álláspontot a következőkben összegezte:

- a) Támogatnunk kell a Magyarország által Csehszlovákiától és Jugoszláviától 1938/39-ben illetve 1941-ben elvett területek visszaadását, mielőtt ezek az országok felszabadulnak.
- b) A Duna-menti régió békéje és stabilitása érdekében meg kellene fontolni Magyarország etnikai igényeit a Csallóköz és a Kisalföld térségében. Jóindulattal kellene kezelnünk ezeknek az igényeknek és Kárpátalja határainak bármiféle rendezését, amit Csehszlovákia és Magyarország szabad és közvetlen tárgyalások útján vagy bármilyen más békés úton ér el.
- c) Jóindulattal kellene néznünk a jugoszláv-magyar határ bármely későbbi rendezését, amit a két ország szabad és közvetlen tárgyalásokon vagy bármilyen más békés úton ér el.
- d) Támogatnunk kell a jelenlegi osztrák-magyar határ fennmaradását.
- e) Támogatnunk kell a magyar-román határ etnikai alapon történő kiigazítását Erdélyben, amely során egy keskeny, Aradtól Szatmárig húzódó sáv kerülne Magyarországhoz. A Magyarország és Románia által vitatott területet az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá kell helyezni az ezt követő rendezésig.”⁵⁷

A megoldás tehát a „jámbor óhajok” körébe sorolódott. „Az Egyesült Államoknak volt elképzelése a háború utáni Kelet-Európáról, de nem fűződött érdeke ehhoz, hogy elképzeléseinek érvényesítése érdekében jelentősebb katonai erőt irányítson a térségbe.”⁵⁸ Így aztán minden maradt a régióban. Az ellentétek nemcsak abból adódtak, hogy Magyarország vissza akarta szerezni a vele közvetlenül szomszédos etnikailag magyar területeket, hanem abból is, hogy az utódállamok ezekről az amerikaiak által jogosnak elismert igényekről hallani se akartak és nem volt feltételezhető, hogy több önmérsékletet és nagyobb belátást tanúsítanak majd, ha az amerikaiak támogatásával újra birtokba veszik a vitatott területeket. A háború előrehaladtával a cseh és a szerb nézetek egyre radikalizálódtak. Ami a magyar-román határt illeti, valószínűvé vált, hogy abban a döntő szót Moszkva fogja kimondani.

⁵⁵ „A külügyminisztérium úgy látta, hogy Magyarország nagyobb mértékben őrizte meg függetlenségét, mint a többi csatlós állam. Viszonylag erős ellenzék van úgy a bal mint a jobboldalon és a magyar vezetők meglepően szókimondók voltak a nácizmus bírálataiban. Megkísérelték a zsidók üldözésének enyhítését is. Másrészt bajosan lehetett elvárni a magyaroktól, hogy szembeforduljanak a németekkel olyan időben, amikor a szövetségesek nem nyújthatnak nekik segítséget.” Woodward im. 479-80. old.

⁵⁶ Seton-Watson, H.: *Eastern Europe between the Wars. 1918-1941*. Cambridge, Univ. Press. 1945. 442. old.

⁵⁷ Romsics, I.: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Gödöllő, Typovent, 1992. 243. old.

⁵⁸ Romsics im. 22. old.

Viszont - átmenetileg - úgy tűnt, az amerikai kormány támogatni fogja a közép-európai államszövetségek létesítését, többek között egy lengyel-balti, egy Ausztria, Csehország, Szlovákia, Magyarország és - legalább is egyes elképzelések szerint az önálló Erdélyből álló dunai és egy balkáni konföderáció megteremtését. Főleg Sumner Welles volt a dunai államszövetség gondolatának patronálója, aki ismerte Pelényi János és Eckhardt Tibor erre vonatkozó tervezetét, mások a Washingtonban nagyobb befolyással rendelkező Beneš elképzeléseit támogatták. A dunai konföderáció tervét Churchill helyeselte, sőt magáévá tette, de az a szovjet kormány határozott ellenállásába ütközött. „Ami egy európai föderáció létrehozásának kérdését illeti Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Görögország, illetve Magyarország és Ausztria bevonásával, a szovjet kormány nem hajlandó elkötelezni magát ilyen föderáció létrehozására, és nem tartja megfelelőnek, hogy abban Magyarország és Ausztria részt vegyen” - írta Molotov 1943. június 7-én. Elutasító álláspontja egyre erősödött. „A kelet-európai föderációs tervek - felelte Molotov Eden előterjesztésére az 1943. októberi moszkvai tanácskozásokon - a szovjet népet az I. Világháború utáni cordon sanitaire-re emlékeztetik, amely a Szovjetunió ellen irányult. December elején Teheránban Sztálin közölte Churchilllel: „Nem kívánja látni Ausztria és Magyarország egyesülését és semmilyen más erőszakos egység kialakítását.”⁵⁹

A szovjet külpolitika és Magyarország

Az angol elképzelések tehát a szovjet felfogáshoz vezettek, miután kirajzolódott, hogy a Szovjetuniónak meghatározó szerepe lesz Közép-Európában. Magyar szempontból a háborús diplomácia legfontosabb kérdése az, miként vélekedett a szovjet kormány Magyarországról és hogyan módosultak vele kapcsolatos tervei a katonai sikerek nyomán? Miután erre vonatkozó okmányok nem váltak ismertté, a történész kénytelen elszórt adatokból következni rájuk.

Ezekből az derül ki, hogy Sztálinnak valójában nem volt magyar politikája. Sokáig nem hitte, hogy uralmát Magyarországra is kiterjesztheti, vagy - ami nem ugyanaz - hogy arra is ki kell terjesztenie. Az a törekvése, hogy a Szovjetunió határait minél nyugatabbra tolja, csakis közvetlen szomszédai, Lengyelország és Románia rovására történhetett. Ezeket viszont csatlósként vagy - ha úgy tetszik, barátként - a Szovjetunióhoz akarta láncolni. Szüksége volt tehát egy-egy „örök” ellenségre az említett országok hátában, melyekkel szemben azok a Szovjetuniótól várhattak segítséget. Ezért szükségszerűen német- és magyarellenes politikát folytatott. Elgondolása szerint a nem éppen orosz barátságukról ismert lengyeleket a német fenyegetésnek kell az oroszok karjai közé hajtania. A teheráni konferencián felvetett Odera-Neisse határ a lengyel-német megbékélést volt hivatva egyszer s mindenkorra megakadályozni. Valami hasonló gondolt Románia vonatkozásában is, amelytől elragadta - és újból el akarta ragadni - Beszarábiát, viszont garantálta számára Erdélyt. Nem kétséges, a románok nyomban elfelejtik a Prut és a Dnyeszter között az ott élő románokkal együtt, ha Erdélyt veszélyben érzik. Egy kielégítetlen, ellenséges Magyarország - vélte Sztálin - Romániát éppúgy az oroszok karjaiba hajtja, mint ahogyan a német revánsvágy Lengyelország számára csak oroszbarát politika követését teszi lehetővé. Miután Romániát fontosabbnak tartotta Magyarországnál, a trianoni határ visszaállítása mellett döntött, mielőtt a két ország bármelyike frontot változtatott volna. Ő tudta, miért. A Keleti Kárpátok Románia birtokában nem lehet akadály az orosz seregek előtt. A románok nem védik, mert ha védeniük kellene, országuk nagyobb fele már elveszett. (Magyar kézben a Duna sem védővonal, hiszen felezi az országot. Ha a fele már elveszett, nincs értelme a másik felét védeni.) Ennek a megfontolásnak az alapján egész Erdélynek Romániához kellett tartoznia.

A pánszlávizmusnak a háború során magasra csapó és Sztálin által ügyesen kihasznált hulláma csak erősítette a szovjet külpolitika magyarellenes vonalát. A pánszláv gondolat szerint a magyarok voltak minden baj okozói, ők akadályozták meg a nagy közép-európai szláv birodalom létrejöttét. Sztálin szakértői a cári időkben, pánszláv szellemben írt feljegyzésekre, előterjesztésekre és könyvekre támaszkodtak. Ismereteiket, adataikat ezekből merítették és mindez nyilván hatott a magasabb szintű döntésekre. Gyilasztnak Sztálin egyszer azt mondta, a lengyelek és a magyarok gerincét akarja megtörni közép-európai uralmának biztosítása érdekében. Lehetséges, de ehhez eltérő módszereket választott.

Sztálinnál más magyarellenes indok is könnyen található. A magyar kommunista emigráció a legjelentősebbek közé tartozott a Szovjetunióban, de a 30-as években nagyrészt börtönbe, munkatáborba vagy kivégzőosztag elé került. Lehetséges, hogy ebben az irtásban közrejátszott Sztálin antiszemitizmusa is, aki a zsidókban általában trockistákat gyanított és miután a magyar kommunisták zöme zsidó származású volt, irántuk érzett ellenszenvét a magyar nép egészére kiterjesztette. A szovjetunióbeli emigráció tehát nem előnynek, de hátránynak bizonyult. „Egyesek úgy vélik - írta Sik Endre - hogy ha valaki végighúzta a szovjet emigrációt letartóztatás nélkül, az a megmagyarázhatatlan dolgok közé tartozik. Véletlen dolga az egész. Egyeseknek szerencsésük volt, másoknak - a többségnek - nem.”⁶⁰

⁵⁹ Juhász, Gy.: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Bp. Kossuth 1978. 158-9. old.

⁶⁰ Sik, E.: *Vihar a levelet*. Budapest. Zrínyi. 1970. 136. old.

Tény, hogy sem a fehérterror, sem az azt követő negyedszázad alatt nem végeztek ki odahaza annyi kommunistát, mint Sztálin „tisztogatásai” során. A magyar emigráció politikai befolyás nélküli, megfélemlített kis csoportta zsugorodott, amikor a háború fordulata felcsillantotta előtte a hazatérés lehetőségét. A megmaradtakat itthon nem ismerték, odakint nem volt tekintélyük. A moszkvai Lux szálló lakói a valóságtól elrugaszkodott, dogmatikus szemlélettel hadakoztak „a szociálfasiszták” (a szociáldemokraták) és egymás ellen, ami nevetségesnek tűnne, ha kimenetele nem lett volna annyira tragikus. A sztálini terror nélkül nem érthető az 1945 után Magyarországon kiépített önkényuralom. Éveken át pusztá életükért rettegő emberek jutottak rövid időn belül korlátlan hatalomhoz, anélkül, hogy előző félelmeiket elfelejtették volna. Moszkvában a régi főnök uralkodott a régi módszerekkel és minden kommunista vezető tudta, hogy Sztálin keze hosszú!

Sik Endre megírta, miként találkozott Rákosival 1940-ben „... vidám hangulatát egyszerre mintha elvágta volna. A múlt emlékeit minden átmenet nélkül felváltották a jelen kísértetei és gondjai. Az utolsó évek eseményeiről a börtönben csak nagy általánosságban értesült. Kun Béla letartóztatásáról tudott, de hogy kit mindenkit vittek el a magyar emigrációból, hogy a mozgalom vezetői és középkáderei közül már csak itt-ott lézengenek néhányan és azok is megfélemlítve várják, hogy mi lesz velük tovább, arról csak most, az utolsó hetekben szerzett tudomást - valamennyiről egyszerre. Az egész párt széthullott - panaszkolt csaknem sírva. - Előlről kell kezdenünk felépíteni. És miből? A semmiből? Alig ötven ember ha van, akivel el lehet kezdeni... És képzeld: én, aki azelőtt csakúgy ontottam a cikkeket és a börtönben is előadásokat tartottam az elvtársaknak - a levelekről nem is szólva, amelyeket minden lehetőséget kihasználva olykor sikerült kijuttatnom a párthoz - már tíz napja vajúdok, de képtelen vagyok összehozni ezt az egy cikket...”⁶¹

A kommunisták magyarországi pártja Sztálin tisztogatásai nyomán úgy megfogyatkozott, hogy Rákosi kénytelen volt néhány elvtársat más párttól „kölcsonkérni”. Így lett a magyar párt tagja Lövy Hermann, alias Michael Wolf, aki 1944 után Farkas Mihályként vált hírhedtté és Alex Kellermann, alias Nógrádi Sándor, aki szintén nem aranybetűkkel írta nevét a magyar történelembe. Az így kölcsonkért elvtársak természetesen nem növelték a párt tájékozottságát a hazai viszonyokról. Vladimir Wolf, alias Volkov (a Farkas nevet ő is később vette fel) a háború során a kuszarenkovói pártiskolán nem tanulhatta a hazai munkásmozgalom történetét, mert azt nem is oktatták. „... mi a magyar kommunista mozgalomról, annak történelméről semmit nem tudtunk. Szerintem ennek az az oka, hogy Nemes Dezső számára az akkori Szovjetunióban ez megoldhatatlan feladat volt... nyilván ismerte a kommunista internacionálének azt az 1936-ban született határozatát, amely felfüggesztette a párt hazai vezető szerveinek működését azon a címen, hogy tele van provokatőrökkel, rendőrspicikkel. Saját tapasztalataiból ismerte azt az ádáz frakcióharcot, amely a moszkvai emigrációban dült és nyilván tudott arról is, hogy az NKVD igen sok magyar kommunistát tartóztatott le.”⁶²

Annyi bizonyos, hogy Magyarország leendő kommunista vezetőit Moszkvában jelölték ki. Hogy ehhez mit szólnak odahaza, az a generalisszimust nem érdekelte. Megszokta már, hogy döntéseit nem merik vitatni. Nem is az a kérdés, hogy miért a szovjet vezetés jelölte ki a magyar kommunista párt irányítóit, hanem az, hogy miért épp Rákosit, Gerőt, Farkast és Révait jelölte?

A válasz - Farkas Vladimir szerint - Magyarország és a magyar kommunista párt moszkvai megítélésében keresendő. „... az a pusztítás, amely a magyar kommunista emigrációt gyakorlatilag teljesen megsemmisítette, körülbelül olyan helyzetbe hozta Sztálinékat 1944 nyarán, mint 1941 júniusában, a háború kitörésekor a hadsereg vezetése tekintetében. A moszkvai döntés elképzelhetetlen egy olyan tartalmú értékítélet találása nélkül, hogy másokban nem bízhatunk meg... Mi más lehet a magyarázat a „négyesfogat” kiválasztására, mint egyrészt a teljes bizalom irántuk, pontosabban az a meggyőződés, hogy ingadozás nélküli végrehajtói lesznek a szovjet politikának, másrészt a már említett kényszerhelyzet.”⁶³

A „négyesfogat” megbízóitól rendkívül hálátlan szerepet kapott: tagjai tudhatták, hogy tarsolyukban nem akad útravaló. „A miért épp ez a négy ember” kérdésénél fontosabb az, hogy miért volt poggyászuk teljesen üres? Miért nem hoztak a magyar népnek olyan ajándékot, mely a kommunista uralmat, az egyértelmű szovjet befolyás tényét megédesíthette - és ezáltal szilárdabbá tehetné - volna, mint ahogyan az Lengyelország, Csehszlovákia vagy Románia estében történt? Szovjet források nélkül ezt nem lehet tisztázni és ezért maradjunk annál a feltételezésnél, hogy Sztálin 1943-ban még nem hitte, hogy Magyarországot is

⁶¹ Sik im. 209-210. old. Rákosi moszkvai élményeiről szólva kitér arra, hogy az elítéltek hozzátartozói milyen szörnyű idegállapotban rimádkodtak nála segítségért - persze hiába. „Ezek a beszélők - írta Rákosi - kezdtek szörnyű panasznappokká alakulni. Szinte kizárólag a bezártak hozzátartozói jöttek, akiknek nagy részét személyesen is ismertem, sőt sokakat én segítettem kicserélni Horthy börtönéből. Sokan elhozták a periratokat s miközben zokogva bizonygatták hozzátartozójuk ártatlanságát, követelték, hogy azonnal lépjenek fel érdekükben... Ha elkezdtem magyarázni, hogy ez nem ilyen egyszerű, a beszélgetés nemegyszer azonnal ellenségessé változott... volt, aki szörnyű idegrohamában ott fetrengett a padlón. Ezekre a szokatlan fogadásokra csakhamar a szovjet elvtársak is felfigyeltek.” Ld. *Visszaemlékezések*. Bp. Napvilág, 1997. I. köt. 33. old.

⁶² Farkas, V.: *Nincs mentség*. Bp. kn. 1990. 58. old.

⁶³ Farkas im. 77-78. old.

megszerezheti magának és ezért nem látta értelmét annak, hogy ott politikai befektetéseket eszközöljön. A terror alkalmazásától sohasem riadt vissza, de azt tudta, hogy egy politikai rendszer megszilárdításához más eszközökre is szükség van. Abból, hogy megbízottainak ilyen útravalót nem adott, arra kell következtetnünk, hogy valójában nem érdekelte Magyarország. Legalább is ekkor még nem!

Mindezt a magyar hadifoglyokból szervezendő Kossuth hadtest vagy hadosztály ügye bizonyítja. Ilyen katonai egységek egyrészt tömörítik azokat, akik az illető országban megragadják a hatalmat, másrészt zálogai annak a jóindulatnak és politikai elkötelezettségnek, mely az egységet megszervező, vagy azt elősegítő államot ahhoz az országhoz fűzi, amelynek fiaiból a kérdéses egység áll. Annak katonai sikere a nép sikere és miért ne segítsék győzelemhez, ha politikai érdek fűződik hozzá?

A 2. magyar hadsereg katasztrófája után sokezeren kerültek hadifogságba súlyos fagy sérülésekkel, erősen megromlott és megviselt állapotban, de elegen ahhoz, hogy belőlük a szövetségesek oldalán harcoló egységet szervezzenek. A moszkvai emigránsok nagy erőfeszítéseket tettek ennek érdekében, de a hadtest felállítása mégis meghiúsult.

Miért?

Rákosi, Révai, Gerő, Vas, Andics rendszeresen látogatták a krasznogorszki tábor foglyait. Ahogy Vas Zoltán mondotta, nem szerencsés kézzel válogatták össze a propagandistákat, mert a hallgatók „nem hittek a szereplők őszinteségében”, amikor inkább hazafias, mint kommunista beszédeket tartottak. A siker azonban nem a propagandistákon, nem is a hadifoglyokon múlt.

„Én - írta Stomm Marcel altábornagy, a rangidős fogolytisz - a magyar légió felállítását szükségesnek tartottam. Annál is inkább, mert meg voltam győződve, hogy Hitler a háborút el fogja veszíteni. Ezt többször kifejezésre is juttattam. Szükséges tehát egy magyar légió felállításával és működésével bizonyítanunk a győztes nagyhatalmak előtt, hogy Magyarország Hitler háborúját helyteleníti és fegyvert is fogott a szövetséges hatalmak oldalán... A légió felállítását azonban feltételekhez kötöttem, amelyek nélkül a felelősséget vállalni nem voltam hajlandó.”⁶⁴ Ezek közé tartozott a kapcsolatfelvétel a kormányzóval, a moszkvai angol és az amerikai nagykövetekkel, hogy a politikai emigránsok ne akarjanak éket verni a tisztek és a legénység közé, hogy a légió magyar csapatok ellen ne legyen alkalmazható, hogy a légió gyalogságának fegyverzete, tüzérséggel és harcokcsikkal való ellátása ugyanolyan legyen, mint a szovjet csapatoké stb. „Feltételeimet az oroszok visszautasították.”

Ha a szovjetek egyik vagy másik feltételt nem akarták elfogadni, tárgyalhattak volna róla, hogy Stommot más elhatározásra bírják. Ha személyét politikai okokból nem tartották megfelelőnek (rokkantsága miatt - mindkét lábát térdtől amputálták - egyébként is alkalmatlan volt a vezetés tényleges ellátására), kereshettek volna más magasrangú tisztet a hadosztály élére, de erről nincs tudomásunk. (Stommot Rákosi bűnbaknak nyilvánította, halálos ítéletet szabott ki rá, de végül nem végezték ki.) Nem helytálló a 25 éves Horthy-korszak miatti fertőzöttségre való hivatkozás, amit később Rákosi emlegetett. Jelentkezőkben nem volt hiány, hiszen sokan akartak szabadulni a nyomasztó fogságból.

A kudarc igazi okát csak később vallották be az elvtársak. „... tulajdonképpen nem kaptunk a szovjet vezető elvtársaktól engedélyt a hadtest megalakítására - írta évtizedek múltával Vas Zoltán. - Emiatt mintha légtüres térben agitáltunk volna. Meggyőződése, ha lett volna engedélyünk a hadtest megalakítására, az létrejött volna.” A rendszerváltozás után kiadott posztumusz művében már kertelés nélkül megírta, hogy Sztálin „elutasította a magyar párt által Moszkvában kezdeményezett antifasiszta mozgalom célját, a Kossuth Lajosról elnevezett magyar önkéntes hadtest felállítását.”⁶⁵ Erre utal Rákosi 1943. augusztus 5-én Manuilskijhoz írott levele: „Június 28-án a hadifogoly magyar tábornokok (Stomm altábornagy és Deseő vezérőrnagy) aláírták azt a nyilatkozatot, amelyben csatlakoznak azon hadifogolytisztok határozatához, akik harcolnak Hitler és a nácik magyar zsoldosai ellen és követelik a Nemzeti Bizottság megalakítását. Tekintettel az azóta beállt változásokra, a megfelelő elvtársak nem tartják kielégítőnek azt a nyilatkozatot, olyan deklarációt követelnek, amely nem volna kétértelmű és - nevén nevezve - Horthy ellen is irányulna.”

Gerő Ernő Korom Mihály kérdésére 1972-ben adott válaszában a következőket mondta: „Magyar katonai egységeket azért nem sikerült szervezni, mert ezt a szovjet vezetés ellenezte akkor. Indokolást nem kaptunk.”⁶⁶ Antonov hadseregtábornok az elutasító álláspontot Révész Gézának a következőkkel magyarázta: „... a Szovjetunióknak tartania kellett magát a szövetségesek kéréséhez, hogy a magyaroknak

⁶⁴ Stomm, M.: *Emlékiratok*. Bp. Magyar Hírlap Könyvek. 1990. 151-153. old.

⁶⁵ Vas, Z.: „Én” és Illés Béla. II. rész. Kortárs XIV. 1970. április 616. old. Uő: „Nekünk magyaroknak ezt (ti. a Kossuth hadtest felállítását) nem engedélyezte (Sztálin), hiába könyörögtünk”. Ld. *Betiltott könyvem*. Bp. Szabad tér 1990. 14. old. Jellemző, hogy Molotov letiltatta Rákosi egyik cikkének megjelenítését, amelyben azt fejtegette, „hogy miként egy magánember legjogosabb követelését is elveszti, ha egy rablóval (Hitlerrel) szövetezik... Ez azokban a hetekben volt, amikor a román király megbízottja, Stirbei herceg Kairóban már a szovjet követséggel arról tárgyalt, hogy mit remélhet Románia, ha kiugrik a háborúból. Az én cikkem alkalmas volt arra, hogy ebben a helyzetben zavart keltsen...” Rákosi im. I. köt. 132. old. Vagyis: szovjet sajtótermék már nem írhatott arról, hogy Erdélyre (vagy annak egy részére) jogos magyar igény lett volna támasztható.

⁶⁶ Ld. Új Magyarország 1993. márc. 27. szám.

ne engedélyezzék a légió felállítását.⁶⁷ A „szövetségeseken” feltehetően Csehszlovákia és Jugoszlávia értendő, de a szovjet kormány minden bizonnyal azért engedett kérésüknek, mert az megegyezett saját álláspontjával. Beneš 1943 decemberi moszkvai tárgyalásain a magyar légió ügye nem került szóba. Akkor már eldöntött kérdés lehetett.

Magyarország 1943-ban éppúgy nem fért be a szövetséges hatalmak háborús és háború utáni terveibe, mint ahogyan 1918-19-ben sem tudtak vele mit kezdeni. Magyarországgal szemben azokat az államokat favorizálták és jutalmazták „demokratikus” és „szabadságszerető” minősítéssel, amelyeket már 1918-19-ben is a kelet-közép-európai rendezés pilléreinek tekintettek. Nem véletlenül, hiszen - külsőleg - annak a restaurációjáról volt szó. Ezért nem tanúsítottak érdeklődést Magyarország nehézségei és problémái iránt, ezért tartózkodtak mindenféle ígérettől, ezért nem akarták, hogy egy Kossuth hadtest olyan érdemeket szerezzen, amelyeket utólag méltányolniuk kell.

A döntés negatív hatása nem maradt el. A vezető körök tétozását, a tömegek passzivitását és a katonák húzódozását az átállástól - amikor ez egyáltalán szóba jöhetett - nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy a közeledő front vonalából hiányzott egy Kossuth hadtest, mely a szövetségesek magyar politikájának kifejezője és jóindulatuk biztosítója lett volna.

Az érdekeiket követő és azokat érvényesítő nagyhatalmak nem szigorú, de tárgyilagos pedagógusok, akik a gondjaikra bízott nebulók magatartását igazságosan osztályozzák - mégha ezt el is akarják hitetni magukról. Elfogultak az első pillanattól kezdve. Kedvenceiket - akár ezért, akár másért választották ki őket - „futtatják”, míg másokra „pikkelenek”. Jókorra naivitás kell ahhoz, hogy valaki az ellenkezőjét higgye.

Klessheim

A teheráni konferencia határozatai hosszabb idő után, kerülő utakon jutottak a magyar kormányférfiak tudomására, akik vagy nem akartak hinni a fülüknek, vagy abban reménykedtek, hogy a döntést felváltja majd egy másik konferencia más tartalmú határozata. Annyira ellentétesnek tűntek az európai egyensúly megőrzését célzó hagyományos angol politikával. Ha bíztak is egy kedvező fordulatban, a Teherán felől szállongó hírek és még inkább az angolok részéről tapasztalt meg nem értés miatt elveszítették önbizalmukat és „lebénultak”.

Akadtak, akik Kállay miniszterelnökségét két részre, Sztálingrád előtti és utáni korszakra osztották. Az első időszakban kiszolgálta a németeket, és csupán 1943-ban kezdte meg az átállás előkészítését. Ez a vélekedés helytelen. Inkább 1943 vége felé észlelhető megtorpanás a Kállay-féle vezetésben, amikor egyre több kétely merült fel, vajon helyes posztulátumokból indult-e ki. A németek és az angolok közötti választás esetén a magyarok nagy többsége az utóbbiak mellett döntött volna, de ez a lehetőség elsorvadt és Sztálin Szovjetuniója valamint a hitleri Németország közötti választás lépett előtérbe. „Rendkívül súlyosnak látjuk helyzetünket, senki sem adja át magát indokolatlan optimizmusnak - írta Ghyczy 1944. február 5-én Barczának - Hogy egy lényegileg már defenzívában lévő Németország és egy expanzív Oroszország között mi addig is, míg egy új tényező meg nem jelenik, Németországhoz vagyunk kénytelenek tartani magunkat, azt magad is meg fogod érteni.”⁶⁸ Kállay a magyar követek számára írt március 1-i körlevelében a következőképpen fogalmazott: „... Ma az orosz hadsereg van a közelünkben és az orosz politika penetrál Kelet- és Közép-Európa felé. Így eredeti elgondolásaink az angolszász katonai tétlenség és az ezzel járó politikai visszavonulás következtében egyelőre nem váltak valóra, mert hiányzik vélt partnerünk... A magyar közvélemény is kezdi érezni már az eltolódást az angolok kárára és az oroszok hasznára...”⁶⁹

Kállay rég elveszítette Hitler bizalmát - amit valójában sohasem mondhatott a magáénak - az angolokét pedig nem nyerte meg, ahogy azt Bárdossy két év előtt megjósolta. A szovjet győzelem esetére nem volt elképzelése, de nem akart komolyan felkészülni arra a lehetőségre sem, hogy a németek megszállják az országot. Idegen segítség nélkül a magyar hadsereg nem fejthetett ki komoly ellenállást egy koncentrált támadással szemben, de kísérlet sem történt az ország belső védelmi készségének növelésére. A kormány 1943 nyara óta szorgalmazta - az angol kívánságokat is figyelembe véve - a még Oroszországban lévő megszálló egységek hazaszállítását, de ez a németek határozott ellenállásába ütközött. A magyar egységeket Hitler túsoknak tekintette és ezt más is tudta.

Az ország békéjét a feldúlt Európában nem saját ereje biztosította és nem rajta múlt, hogy mikor kerül a többi megszállt ország sorsára. Kállaynak mindenesetre sikerült időt nyernie - két évvel

⁶⁷ Ld. Magyar Nemzet 1988. december 10-i szám.

⁶⁸ Eckhardt Tibor 1943 decemberében arról értesítette Bethlen Istvánt, hogy „Magyarország sorsa megpecsételődött és hosszú évekre orosz uralom alá fog kerülni.” Bethlen 1944. március 19-én úgy válaszolt, miszerint „bízok abban, hogy Eckhardt téved.” Ld. Macartney im. II. köt. 204. old. 2. sz. jegyzetét.

⁶⁹ Ghyczy levelét idézi Barcza im. II.köt. 338-9. old. Ld. továbbá Kállay im. II. köt. 154-155. old.

meghosszabbította a viszonylagos békét a háborús Európa közepén - hogy utána annál nagyobb legyen a bukás. Aki időt nyer, nem nyer egyúttal életet is. Politikája azért bukott meg, mert téves premisszára épült: az angolszászokat nem érdekelte Magyarország és nem érdekelte Kelet-Közép-Európa sem. Stratégiai jelentőségét nem ismerték fel.

Az egyre keskenyedő ösvény, amelyen Kállay addig egyensúlyozott, elfogyott. Németország helyzetének állandó rosszabbodása miatt egyre kevésbé tűrhette a magyar kormány nagyon is viszonylagos önállóságát, pedig önálló lépéseitől - tekintettel az orosz előnyomulásra - nem kellett tartania. A románok mindenesetre ügyesebbek voltak, az ő különbélke tapogatózásairól, amelyeket Barbu Stirbey folytatott, a németek nem szereztek tudomást. A szovjet kormány 1944. április 12-i nyilatkozatában leszögezte, hogy az 1941-es határokon túlmenő területi követeléseai nincsenek Romániával szemben s hogy nem kívánja megváltoztatni annak társadalmi rendjét. A Stirbeynek átadott fegyverszüneti feltételek szerint a román haderő vagy leteszi a fegyvert vagy szembefordul a németekkel. Megígérték Észak-Erdély visszacsatolását Romániához, mely jóvátételt köteles fizetni és szabad mozgást biztosítani a szovjet csapatoknak az ország egész területén.

A bolgár kormány, mely nem állott hadban a Szovjetunióval, szintén érintkezésbe lépett az angolszász hatalmakkal Hitler szövetségi rendszere bomlásának további jeleként. Ekkor azonban még sem a román, sem a bolgár próbálkozás nem vezetett kiugráshoz. A fegyvereké maradt a szó.

1944 februárjában a szovjet páncélosok mélyen betörték Nyugat-Galíciába és a Kárpátok lábaihoz értek. A romániai és a lengyelországi német erők között nagy rés keletkezett. Hitler elhatározta magát a cselekvésre.

Március 15-én este az operaházi díszelőadás alkalmával von Jagow német követ átnyújtotta a kormányzónak Hitler meghívását az oroszországi magyar megszálló csapatok visszavonásának megbeszélésére. Horthy először azt gondolta, hogy nem utazik Hitlerhez - ezt a felfogást képviselte Kállay is -, de Szombathelyi rábeszélésére a meghívás elfogadása mellett döntött. Nem gyanútlanul, de ellenállás nélkül besétált a számára készített csapdába.

A Wehrmachtsführungstab 1943. szeptember 30-án terjesztette Hitler elé Magyarország katonai megszállásának tervét (Fall Margarethe I.), mely akkor nem került végrehajtásra, de állandóan napirenden maradt és a katonai helyzet alakulásának megfelelően több ízben módosították. Antonescut, Románia „conducătorát” Hitler már 1944. február végén tájékoztatta Magyarország küszöbön álló megszállásáról, 28-án pedig utasítást adott a Margarethe I. terv végső változatának kidolgozására.⁷⁰ Ennek alapján megkezdtek a megszállást végrehajtó egységek összevonását. Egyes német körök azonban - amint ezt a német Biztonságügyi Hivatal Höttl által megszövegezett memoranduma bizonyítja - úgy látták, hogy a nyílt katonai megszállás megnehezítené az ország gazdasági és katonai erejének a Német Birodalom szolgálatába való állítását. Azt javasolták, hogy Hitler személyes találkozás során kényszerítse a kormányzót a németek iránt elkötelezett politikusokból álló kormány kinevezésére, mely fenntartás nélkül követi majd a Berlinből jövő utasításokat. A memorandum szerint „a kormányváltásnak államcsínyszerű végrehajtását úgy kell megszervezni, hogy a közvélemény a kormányzó autoritatív elhatározása következtében ne nyerjen bepillantást a tényleges összefüggésekbe és hogy ellentétes erők ne érvényesülhessenek.”⁷¹ Hitler a megszállás végrehajtásánál figyelembe vette a memorandum javaslatait. Magához kérette Horthyt, hogy fenyegetésekkel és ígéretekkel a kívánságainak megfelelő kormány kinevezésére rávegye, de Magyarország megszállásáról sem mondott le. A Horthyval való megbeszélés azt a célt szolgálta, hogy őt és vele együtt a vezérkar főnökét az akció sikere szempontjából döntő időpontban az ország határain kívülre csalják és ezzel a megszállás gyors lebonyolítását biztosítsák, a kicsikarhatónak vélt beleegyezéssel pedig az akció legalitásának látszatát keltsék.

Horthy és kíséretében Szombathelyi valamint Ghyczy március 18-án reggel érkezett meg a Salzburg melletti Klessheimbe. A hajdani hercegérsekek palotájában a délelőtti, rendkívül feszült légkörű megbeszélés során Hitler kijelentette, hogy kénytelen Magyarország katonai megszállásával járó intézkedéseket tenni - esetleg román, szlovák és horvát egységek bevonásával. Horthy azt válaszolta, hogy erőszak alkalmazása esetén lemond és elhagyta a megbeszélés színhelyét. A második, kora délutáni megbeszélés szintén eredménytelenül végződött. Horthy azonnal haza akart utazni, különvonatát azonban légiriadóra hivatkozva eltávolították és a telefonösszeköttetést is megszakították Budapesttel. Ekkor - március 18-án délután 5 óra körül - adta ki Hitler a parancsot a Margarethe terv, vagyis Magyarország megszállásának végrehajtására, Horthy beleegyezése nélkül, sőt határozott tiltakozása ellenére. A parancs kiadásának időpontjában Horthy és kísérete gyakorlatilag fogoly volt.

A megszálló erők „Trojanisches Pferd” fedőnévvel jelölt egységei „átvonuló” csapatnak álcázva rövid idő alatt elérték, majd átlépték a magyar határt. Első részlegeiket 18-án este 11 órakor Bicskén kivagonírozták. Kállay miniszterelnökhöz éjfél körül futottak be az első jelentések a német csapatok

⁷⁰ *Hitler hatvannyalc tárgyalása 1939-1944.* Bp. Magvető. 1983. II. köt. 222. old

⁷¹ *Proces des Grands Criminels de Guerre.* D. 679. XXXV. köt. 359. old.

kirakodásáról. Mindez azt bizonyítja, hogy e csapatok elindításának már a délutáni órákban meg kellett történnie, jöllehet a zöm valóban csak március 19-én hajnali 4 órakor lépte át a magyar határt.

Kállay a németek benyomulásáról szóló jelentések hatására magához rendelte a belügyminisztert, a vezérkari főnök helyettesét és a három hadsereg parancsnokát, hogy az ellenállás lehetőségeiről tárgyaljon velük. Erre az eshetőségre semmilyen előzetes tervet nem dolgoztak ki. Kállay így foglalta össze a helyzetet:

1. Az eredményes ellenállás lehetetlen.

2. A kormányzó távollétében és helyettese hiányában a miniszterelnöknek nincs alkotmányos joga a hadsereggel való rendelkezésre.

3. A vezérkari főnök, aki rendelkezhetne a hadsereggel, távol van, sőt táviratában ellenkező értelmű utasítást adott - tudniillik azt, hogy ne álljanak ellen a benyomuló németeknek. Helyettese nem használható semmire, a hadseregparancsnokok pedig részben megtagadják, részben kivihetetlennek tartják az ellenállást..."⁷²

A végkövetkeztetés ismert: sem Kállay, sem más nem adott parancsot az ellenállásra. Elszigetelt, egyéni aktusok akadtak, szervezett ellenállás sehol.

Klessheimben a tárgyalások nem szakadtak meg véglegesen. Horthy és kísérete azt hitte, hogy a megszállás egyelőre csak fenyegetés és kisebb-nagyobb engedmények árán elhárítható lesz, míg német részről úgy vélték, hogy további fenyegetésekkel, ígéretekkel rá tudják venni a kormányzót lemondási szándékának megmásítására. A látszat megóvása tehát sikerülni fog. 17.45 és 18.40 között Szombathelyi tárgyalta Hitlerrel, aki hangsúlyozta: „Elhatározása, hogy Magyarországon a helyzetet egy megszállással tisztázza, megmásihatatlan és időhaladékot nem adhat.” Szombathelyi időnyerés érdekében mégis 24 órát kért. Hitler magához kérte Keitelt, aki azt felelte, hogy a halasztás lehetetlen, a parancsok kiadása megtörtént.

Közben Sztójay, majd Szombathelyi tárgyalta Ribbentroppal, aki egy nyilatkozat kiadását követelte a kormányzótól, mely szerint „a német csapatok Magyarországra való bevonulása közte és Hitler közti megállapodás alapján, egyetértésben megy végbe.” Horthy ennek a nyilatkozatnak a kiadását megtagadta, de Ribbentrop sem erőltette a dolgot, mivel ekkor - Szombathelyi feltételezése szerint - beérkezhetek az első jelentések arról, hogy a megszállás szempontjából kulcsfontosságú egységek már az ország határain belül tartózkodnak.

20 óra 10 perckor egy utolsó találkozásra került sor Horthy és Hitler között. Ennek során Hitler barátságos hangnemre váltott át. Kijelentette, hogy nem kívánja Magyarországot bekebelezni és kilátásba helyezte, hogy a megszálló csapatokat az új kormány megalakulása után kivonja az ország területéről. Horthy viszont hajlandónak mutatkozott arra, hogy a történelem ellenére - a megszállás által teremtett kényszerhelyzetben - a helyén maradjon. Horthynak e harmadik megbeszélés folyamán tanúsított magatartására Hitler eltekintett a korábban hangoztatott fenyegetés megvalósításától, attól, hogy román, szlovák és horvát csapatok vegyenek részt az ország megszállásában és - ami ennek szükségszerű következménye lett volna - területének Szlovákia, Románia, Horvátország és Németország közti felosztásától. Hitler megígérte, hogy tiszteletben tartja az ország szuverenitását, amit egy pillanatig sem gondolt komolyan.

A klessheimi találkozó sokban emlékeztetett Hácha elnök öt év előtti berlini látogatására, aki kezdetben nem akarta a protektorátusi szerződést aláírni, de végül mégis megtette. Horthyt nem kergették az asztal körül és injekciók segítségével sem kellett őt magához téríteni, de az egyik testőr lefogta kezét, amikor zsebkendője után nyúlt, attól tartva, hogy pisztolyt ránt elő. Hácha és Horthy különböző meggondolásokból ugyan, de a Hitlerrel való együttműködést választották, mégis ez lett a sorsuk annak jeleként, hogy a térség urai feltétlen alávetést és nem együttműködést igényelnek.

A magyar küldöttség nyomban a riefelinger pályaudvarra ment, amelyet a különvonat 21.30 órakor hagyott el. A vonatot szándékosan késleltették, hogy a kormányzó és kísérete minél később érkezzen haza és ellenintézkedéseket ne tehessen.

A Hitler és Horthy közti utolsó - harmadik - megbeszélés adott lehetőséget a megegyezés látszatának keltésére és a Magyarország elleni agresszió bizonyos mértékű leplezésére. Olyan megállapodás azonban, amely akár formailag, akár tartalmilag egyezménynek lenne tekinthető, ennek a megbeszélésnek a során sem jött létre. Német részről a katonai megszállás tényének bejelentésén kívül nem terjesztettek elő konkrét követeléseket, amelyek a tárgyalások és egy esetleges megegyezés alapjául szolgálhattak volna. A követelésekkel mindaddig vártak, amíg a megszállás befejeződik, hogy azután birtokon belül - az ellenállás vagy a visszautasítás veszélye nélkül - vessék fel azokat. Az ország szuverenitásának tisztelenbentartására vonatkozó hitleri ígéretet írásban nem rögzítették, bár ezt Sztójay

⁷² Kállay im. II. köt 180. old.

kifejezetten kérte. A német kormány által előzetesen elkészített jegyzőkönyv nem került aláírásra, közös közleményt nem adtak ki.⁷³

A „megegyezés” szó tehát helytelen és félrevezető. Az igazság az, hogy Horthy kapitulált a német erőszak előtt. Elfogadta a rosszat a még nagyobb rossztól - a német-román-szlovák-horvát megszállástól való féltében. A leginkább elterjedt vélemény szerint a kapitulációval súlyos hibát vétett. Németország veresége 1944 márciusában már nem volt kétséges. A féléves megszállás borzalmait az ország valahogy elviselte volna és nem mint Németország szövetségese, hanem mint áldozata fejezte volna be a háborút. Azt azonban, hogy mi lett volna, csak feltételezni lehet, állítani soha. A németek veresége valóban biztos volt, de nem lehetett tudni, mikor és milyen formában következik be. A Kállay-kormány tapasztalatai nem voltak elég biztatóak ahhoz, hogy az ország minden reményét az angolszász hatalmak háború utáni jóindulatába vesse. Olaszország csatatérre válása, a londoni lengyel kormány vagy a jugoszláv királyi kormány helyzete nem volt éppen irigylésre méltó.

Igy történt, hogy Horthy nem fogolyként, hanem államfőt megillető díszkísérettel utazott haza. Még a különvonaton felkereste őt von Jagow követ, hogy bemutassa utódját, Edmund Veessenmayert. Veessenmayer követi kinevezéséhez a német kormány nem kért és nem is kapott agrément-t, sőt megbízólevelét sem nyújtotta át. (A megbízólevelét hivatalos átadása egy hónappal később, április közepén történt.) Veessenmayer kifejtette, hogy a Német Birodalom kormánya nincs bizalommal a Kállay-kabinet iránt és Imrédy Béla elnöklete alatt új kabinet kinevezését követelte.

Horthy hazatérése után a Várban koronatanácsot tartott, amely meghallgatta és tudomásul vette beszámolóját. Kállay szóban beadta lemondását, amelyet a kormányzó „kénytelen volt elfogadni” és felkérte a kormány tagjait az ügyek ideiglenes vezetésére. Kállay hangsúlyozta, hogy a kormányzónak a helyén kell maradnia, de lehetőleg vonuljon vissza az ügyek intézésétől. Egyébként ún. „hivatalnok kormány” kinevezését javasolta. Lemondását formálisan már nem nyújthatta be, mert a letartóztatására küldött német egység elől még aznap éjjel a török követségre menekült. A lemondásáról szóló közlemény három nappal később, Sztójay aláírásával jelent meg.

A koronatanácsról felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a kormányzó úr öfömméltósága „... fontosnak tartana egy deklarációt is a nemzet részére. Szerencsétlen hazánknak valamit kellene mondani.”⁷⁴ Ez a deklaráció azonban éppúgy elmaradt, mint az, amelyet március 15-ére terveztek. Ugyan mit lehetett volna a szegény, szerencsétlen hazának mondani?

Hitler viszont március 23-án „négy szemközt” kijelentette Antonescu előtt: „A magyar kormány illojális magatartása miatt és mert sem Románia, sem Magyarország lelke mélyén sohasem fogadta el a bécsi döntést és miután Olaszország most kivált, Németország nem ítéli célirányosnak, hogy továbbra is a bécsi döntés aláírójaként fungáljon.”⁷⁵ A nyilatkozatot - fűzte hozzá - alkalmas időben nyilvánosságra hozza.

Antonescu a román nép nevében köszönetet mondott a közlésért.

⁷³ A klessheimi tárgyalások vonatkozásában hiteles beszámolóinak tekinthető Szombathelyi jelentése. (Ld. *Magyarország és a második világháború*. Bp. Kossuth. 1959. 452-459. old.) valamint Horthy beszámolója a koronatanács számára. (*Horthy Miklós titkos iratai*. Bp. Kossuth. 1962. 422-430. old.) A kettő megállapításai részben fedik - és ezáltal erősítik - részben kiegészítik egymást. Jóval hézagosabb és egyúttal ellentmondásos az az összegezés, mely Schramm, P. E.: *Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht*, Frankfurt/M. Bernard and Graefe. 1961. IV/1. köt. 200-1 old. olvasható.

⁷⁴ *Horthy Miklós titkos iratai*. 430. old.

⁷⁵ *Hitler hatvannyolc tárgyalása*. II. köt. 268-270. old.

XV. FEJEZET

NÁCI MEGSZÁLLÁS ALATT

A megszállás rendszere

Zrínyi Miklós 1664. november 18-án, néhány órával halála előtt, az alábbi példázatot mesélte vadásztársainak:

„Egy embert az ördögök visznek volt, találkozik egy barátja szemben véle. Kérdi: Hová mégy, kenyeres? Nem megyek én, hanem visznek. Kik s hová? Felelé: Az ördögök a pokolba. Mond emez: Jaj szegény, nagyon rosszul vagy kinél rosszabbul nem lehetnél. Felele: Rosszul bizony, de mégis lehetnék én ennél is rosszabbul... most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de az magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig, s hát ha megnyergelnének és magukat is vélem vitetnék, mégis ugyanazon pokolba mennék, hiszem rosszabbul volnék úgy ennél is.”

A történet nemcsak azt bizonyítja, hogy a politikai viccek milyen régiek Magyarországon, hanem azt is, hogy a katasztrofális helyzetek ismétlődnek. Amit a XVII. század derekára vonatkozóan elmondtak, érvényes volt a huszadik századra is. A példázatnál maradva: Míg Magyarországot 1944. március 19-ig az ördögök magukkal hurcolták a pokolba vezető úton, március 19-e után az ördögöket is neki kellett cipelnie.

A megszállás első napjai teljes mértékben igazolták a sötéten látókat. Hitlernek azt az ígérését, miszerint Magyarország belügyeibe nem fog beavatkozni, a megszállók természetesen nem tartották be. A Gestapo a Képviselőház 13, a Felsőház 9 tagját tartóztatta le, ami talán nem sok, de a többiek megfélemlítéséhez éppen elegendő volt. (A letartóztatottak közé tartozott Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is.) Mellettük még számos politikust, vezető tisztviselőt, közéleti személyt, újságírókat hurcoltak Németországba. A letartóztatás elől sokan illegálisba vonultak és álnéven, barátaiknál bujkáltak, köztük voltak nemcsak az ellenzék vezetői, mint Tildy Zoltán, Szakasits Árpád és mások, hanem Bethlen István is, a kormánypárt egyik legtekintélyesebb tagja. Bajcsy-Zsilinszky Endre revolverrel fogadta a letartóztatására érkezőket és súlyos sebekkel hurcolták el. Ilyen körülmények között magyar politikáról szó sem lehetett.

A kormányzó - Kállay javaslatának megfelelően – „hivatalnok-kormány” kinevezését tervezte, dokumentálva ezzel, hogy a megszállás következtében az ország politikai élete megszűnt. Amint azt március 20-án Veessenmayernek kifejtette, „az adott időszakban csupán egy Sztójay vagy Csatay elnöklete alatt álló hivatalnok-kormány fogadható el számára... Minden más megoldás arra kényszerítené, hogy megszegje az alkotmányra és a jogra tett esküjét.” Hivatalnokkormányról azonban a németek hallani sem akartak. Elfogadták ugyan Sztójay miniszterelnök-jelöltségét, de követelték, hogy Rátz Jenő miniszterelnökhelyettes legyen, Csatay távozzék a hadügyminiszeri székéből, a belügyminiszterium vezetését pedig Endre László vagy Baky László vegye át. Ezek nem feltételek voltak - mondotta Veessenmayer - hanem rendelkezések.¹

A német követelések teljesítését Horthy először elutasította. Magatartása arra készítette Hitlert, hogy Belgrád térségéből egy további hadosztályt indítson Magyarországra. „Miután a német politikai követelések vonakodó és kitérő kezelése folytán Magyarországon a helyzet a várakozástól eltérően március 22-én tovább éleződött, a délkeleti főparancsnokságot (OB Südost) utasították, hogy miután a magyar kérdés előreláthatóan egy néhány órára szabott ultimátum formájában kerül megoldásra, elő kell készítenie Budapest megszállását valamint a magyar hadsereg lefegyverzését és feloszlátását.” Ezzel kapcsolatban tervbe vették a Vár - Budapest kormányzati negyedének - erőszakos megrohanását.²

A fenyegetéseket kísérő csapatmozdulatok hatására a kormányzó engedett és - mielőtt még a hatóság ultimátumot átnyújtották volna - március 22-én ténylegesen, másnap pedig hivatalosan is megalakult Sztójay Döme volt berlini követ elnöklete alatt a politikusokból álló kormány. Rátz Jenő miniszterelnökhelyettes lett. Csatay megtartotta ugyan a tárcáját, de a belügyminiszeri székbe Imrédy bizalmasa, Jaross Andor került, az ügyek tényleges intézését pedig a németek jelöltjei Endre és Baky -

¹ *Trials of war criminals before the Nürnberg Military Tribunals. The Ministries Case.* Washington. Us Government Printing Office. 1952. XIII. köt. 497.

² Schramm i.m. IV/1. köt. 202. old.

mindketten államtitkári minőségben - látták el. A német kormány követelései lényegében teljesültek, de az új kabinet mégsem nyerte el tetszését. Azt csupán ideiglenes megoldásnak tekintette.

Az a tény, hogy a magyar országgyűlés a közvetlen katonai erőszak nyomása alatt alkotmányellenesen megalakított Sztójay-kormány bemutatkozását elfogadta, nem tehetette legálissá annak működését. A látszat azonban ez ellen szólt. Az országot megszállták anélkül, hogy „csatlós” minősítését elvesztette volna. Horthy a Sztójay-kormány kinevezésével szentesítette a megszállást és kényszer alatt, de vállalta a felelősséget mindazért, ami annak során bekövetkezett. Nem kétséges, azzal a hátsó gondolattal tette, hogy a helyén maradva folytassa előző politikáját és alkalmas időben átálljon az angolok és az amerikaiak oldalára. Helyzete sokkal rosszabb volt, mint március 19-e előtt, esélye jóformán semmi, de mint régi játékos, nem akart felállni az asztaltól mindaddig, amíg egyetlen lap marad a kezében. Barcza visszaemlékezéseiben úgy jellemezte, mint aki „... mindig hamis jelszavakban gondolkozott, a németekhez való hűség és egy katonához nem illő megfutamodás szégyene, valamint a tengerészkapitány ama jelszava, hogy „a süllyedő hajót nem hagyhatja el” alapján ilyen politikailag helyes lépésre (ti. a semleges külföldre való menekülésre) komolyan sohasem gondolt. Az ő eszménye az öreg Pétain marsall volt, aki soha semmilyen körülmények között sem hagyja el hazáját, mert csak ő képes ott rendet tartani.”³ Erre azonban nem volt képes, mint ahogy Pétain sem.

Az ország mozdulatlansága, az ellenállás hiánya - úgy látszott - őt igazolja. Lehet töprengeni azon, vajon a politikai érettlenség megnyilvánulása volt-e ez a passzivitás, vagy - ellenkezőleg - az egészséges életősztön jele, mely tétlenséget sugall, ha nincs járható kiút. A fegyveres ellenállás csak az áldozatok számát növelte volna, anélkül, hogy belépőjegyet biztosít a győztesek táborába. 1944 márciusában a másik oldalon már nem volt üres szék, amelyre Magyarország leülhetett volna. A választás Hitler és Sztálin, Auschwitz, Dachau illetve a Gulag-szigetecsoport között nem volt csábító alternatíva, angol és amerikai hadosztályok pedig nem nyomultak a Duna völgye felé. Ilyen körülmények között élt tovább a remény, hogy a háború túlélhető, anélkül, hogy az ország igazán elmerülne benne.

Ezt a reménységet a március 19-ét követő hétköznapiak sorra megcáfolták. Hitler sohasem engedte volna meg a március előtti helyzethez való visszatérést, bármily engedelmesen viselkedjenek a magyarok. A megszállás rendszere hamar kialakult. Látható és elismert feje Edmund Veessenmayer volt, „követ és a Birodalom teljhatalmú megbízottja”, aki a diplomáciai utat mellőzve közvetlenül az ország belügyeibe avatkozva tárgyalt a szakminiszterekkel és állást foglalt személyi kérdésekben. A megszállók a fontosabb minisztériumokba elhelyezték saját embereiket. Veessenmayer már március 22-én táviratilag jelentette: „A magyar zsidótörvények ellenőrző kézbe tartását azáltal biztosítottuk, hogy az SD (Biztonsági Hivatal) szakértője Endre László belügyi államtitkárral állandó személyes kapcsolatban áll és a rendeletek kidolgozásában és végrehajtásában tanácsaival részt vesz”.⁴ Vagyis a rendeletek tervezeteit németből fordították magyarra és végrehajtásukról az említett „szakértők” közvetlenül birodalmi feletteseiknek jelentettek. Ez a tanácsadói intézmény nagy jövő elé nézett. Teljes kiépítésére Magyarországon már egy más birodalom érdekében és ideológia jegyében történt, az ötvenes évek elején, amikor minden minisztériumban és persze a politikai rendőrségen is szovjet tanácsadók működtek.⁵

A megszállási rendszeren belül a külügyi vonal mellett (Veessenmayer Ribbentropnak volt alárendeltje, tőle kapta utasításait és közvetlenül neki jelentett) létezett „belügyi” vonal is. A Winckelmann tábornok parancsnoksága alatt álló rendőri erők felett Himmler rendelkezett. Ezek nem elégedtek meg rendőri feladatok ellátásával, hanem időnként Veessenmayer elgondolásaitól eltérő politikai lépéseket szorgalmaztak - pl. egy zömmel nyilasokból - azaz Imrédy helyett Szálasi híveiből - álló kormány uralomra juttatását. A „teljhatalmú” birodalmi megbízott idejének és energiájának nem kis részét fordította ezek semlegesítésére. A katonai vonal vétette magát a legkevésbé észre. Ennek feje Greiffenberg tábornok volt, jóval több, mint a diplomáciai kapcsolatokban megszokott katonai attasé. Neki is voltak ellentétei a „rendőri” vonallal, mert pl. a Magyarországon lévő SS alakulatok feletti rendelkezést Himmler, illetve az ő nevében Winckelmann magának igényelte a Wehrmachttal szemben. A politikai, rendőri és katonai vonalak - illetve a mögöttük álló szervezetek „magánháborúja” Magyarországra is kiterjedt. Hitler természetéből adódott, hogy nem szerette alvezéreinek hatáskörét világosan elhatárolni, mert így gyakorolhatott felettük diktátori hatalmat.

A Margarethe-hadműveletet április végén befejezettnek nyilvánították, de ez csak azt jelentette, hogy egyes katonai alakulatok távoztak és mások jöttek a helyükre. Az ország sohasem maradt megszálló katonaság nélkül, mégha létszáma nem is volt jelentős. A megszállásra nemcsak azért került sor, hogy elejét vegyék egy kiugrási kísérletnek, hanem azért is, hogy a „vonakodó csatlós” erőit maradéktalanul a náci

³ Barcza im. II. köt 117. old.

⁴ Veessenmayer március 22-i táviratát idézte a Franfurth/Main - esküdtbíróság előtti büntetőper Krumej és Hunsche elleni vádirata. Ld. Herczegh, G.: *Einige Fragen*. Acta Juridica. 1967. 3-4. sz. 316. old.

⁵ Farkas Vladimir eleven képet ad a szovjet tanácsadók működéséről az ÁVH vezetésében. (Ld. *Nincs mentség*) A Rajk-pert ténylegesen Bjelkin altábornagy tartotta kezében.

hadigépezet szolgálatába állítsák. Egy ideig bizonytalan volt, hogy ez vonatkozik-e a honvédségre. Addigi tapasztalatai alapján a német vezetés nem bízott a magyarokban és március 19-e után a hadsereget le akarta fegyverezni. Miután azonban a megszállás összetűzések nélkül bonyolódott le, a katonai és a politikai vonal a döntés felülvizsgálatát javasolta. Magyar részről sem fukarkodtak a fegyverbarátság és a szövetségi hűség emlegetésével, a megszállási rendszer enyhítését remélve tőle. Horthy lemondási szándékának visszavonásában döntő része volt annak, hogy meg akarta őrizni a hadsereg ellenőrzését.

Hitler március 26-án úgy döntött, hogy a magyar hadsereg a háború további menetében is szerepet kap. Az Oroszországban rekedt megszálló egységeknek a jövőben frontszolgálatot is kellett teljesíteniük. Az ország belsejében lévő minden harcképes alakulatot fel kellett vonultatni a frontra, a békeállományú egységeket háborús szintre emelni, a tartalékosokat pedig behívni és kiképezni. Horthy megtarthatta Csatayt a honvédelmi miniszter posztján, de Szombathelyinek mennie kellett. A vezérkar főnökévé a németek kívánságának megfelelően Vörös Jánost nevezte ki, akivel a későbbiek során még többször fogunk találkozni. A Kárpátokban álló (német egységekkel kiegészített és általuk ellenőrzött) 1. magyar hadsereg április-május folyamán némileg megjavította állásait, amelyek a nyár végéig nem igen változtak. A Pripjaty-térségében lévő megszálló egységek helyükön maradtak, sőt oda került Horthy kifejezett akarata ellenére a legjobbnak tartott magyar alakulat, az ún. lovas hadosztály, amelyet eredetileg az 1. hadsereg tartalékaként a Kárpátokba szántak. Horthy tehát nem tudta megtartani ellenőrzését a hadsereg felett, a frontra küldött katonák a túszok számát gyarapították.

Április 2-án bekövetkezett a már sokszor beígért amerikai légitámadás Budapest ellen, amit az angolok rövidesen követtek. A támadásnak 1073 halottja és 526 sebesültje volt, de a hadi üzemekben nem esett lényeges kár. A légitámadások Budapest és a vidéki városok ellen ettől kezdve rendszeressé váltak. Hatékony légvédelem nem volt.

A megszállás gazdasági téren nem hozott radikális változást, hiszen az ország eddig is a német hadigazdaság tartalékeként dolgozott, bár távolról sem teljes erővel, amit a háborús Európa közepén mutatkozó viszonylagos jólét jelzett. A német kormány megbízottai számos új megállapodást kötöttek a magyar kormánnyal, illetve az illetékes miniszterekkel, amelyek a hatalmi viszonyokból adódóan jóval kedvezőbbek voltak a német, mint a magyar fél számára. Végrehajtásuk azonban akadozott, mert a magyar oldalon továbbra is a régi szakemberek ültek, akik folytatták a passzív szabotást. Számszerűen ezt nehéz bizonyítani, mert a statisztikai adatok a háborús viszonyok miatt hézagosak, vagy egyszerűen hiányzanak.

A kialakult helyzetre jellemző az az ügylet, mely a négy leggazdagabb, egymással rokoni kapcsolatban álló zsidó család - a Weiszek, a Chorinok, a Kornfeldek és a Mauthnerek - vagyonának megkaparintására irányult. Az említett családok vezető tagjait a megszállók nyomban március 19-e után őrizetbe vették, de hamarosan felkereste őket egy SS tiszt azzal az ajánlattal, hogy az SS huszonöt évre kezelésbe venné a négy család vagyonát egyesítő konzorciumot - köztük a csepeli Weisz Manfréd műveket, az ország legnagyobb, 40 000 főt foglalkoztató vállalatát -, huszonöt év elteltével pedig elővételi jogot szerez a konzorciumra. Ennek fejében az érintett családok tagjait semleges országba juttatja és nekik 600 000 dollárt és 250 000 német márkát fizet. Ez a vagyontömeg nagyságához képest nevetségesen csekély összeg volt.⁶ Az akció még a németbarát körökben is nagy felháborodást keltett. Imrédynek mint gazdasági csúcsminiszternek is foglalkoznia kellett vele és lemondásának egyik okául azt hozták fel, hogy nem tudta az üzlet megkötését megakadályozni.

Az üzlet ugyanis végül létrejött. A négy család 32 tagja június végén repülőgépen Liszabonba érkezett, ahová személyes értéktárgyaikat is magukkal vihették. A portugál beutazási vízum azonban hamisnak bizonyult és a megállapodás szerinti dollárok nagy részét az SS sohasem fizette meg.

Az ország többszázezer zsidó lakosára egészen más, sokkalta rosszabb sors várt. „Azon okok közé, amelyek Hitlert arra készítették” - állapította meg később a német külügyminisztérium egyes alkalmazottai ellen indított ún. Wilhelmstrasse-perben hozott ítélet – „hogy Magyarországot egy szuverén állam legtöbb jogától ez úton megfoszsa, tartozott az is, hogy elégedetlen volt a magyar zsidópolitikával. Magyarország az európai zsidóság legfőbb menedékévé vált.” Noha szigorú törvényeket, gazdasági korlátozó intézkedéseket hoztak ellenük és egész sor erőszakos cselekménynek voltak kitéve, - ahogyan R. L. Braham írta – „a második világháború első négy és fél évében viszonylag jól ment soruk, miközben a németek által megszállt országokban hitsorsosait már módszeresen megsemmisítették, a magyar zsidók hamis biztonságérzetet alakítottak ki.”⁷

A megszállók haladéktalanul hozzákezdtek a zsidók deportálásának előkészítéséhez minden más katonai, gazdasági szempontot mellőzve, mintha igazolni akarnák azt a feltételezést, hogy az ország megszállásának az itt viszonylagos nyugalomban élő 750 000 zsidó megsemmisítése lett volna az elsőrendű célja. A katonai egységekkel egyidőben olyan „szakértői” gárda érkezett az országba - élén Adolf Eichmannal - amelynek tagjai Európa más országaiban bőséges tapasztalatokat szereztek az emberek

⁶ Ld. Chorin Ferenc levelét. *Horthy Miklós titkos iratai*. Bp. Kossuth, 1962. 440-444. old.

⁷ Braham, R. L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York. Columbia Univ. Press, 1981. Vol. II. 922. old.

tömeges elhurcolásának megszervezése és lebonyolítása terén. Eichmann közvetlenül tárgyalt a magyar zsidó vezetőkkel, akiket a legteljesebb rosszhiszeműséggel igyekezett megtéveszteni a tervbevetett intézkedések távolabbi céljait illetően, nehogy a zsidók részéről kétségbesett ellenállási kísérletekre kerüljön sor.

Ilyen valóban nem akadt, amit R. L. Braham többek között azzal magyaráz, hogy „a magyar zsidóknak - noha Auschwitz közvetlen szomszédságában éltek, nem volt tudomásuk a gázkamrákról és a német koncentrációs táborokban elkövetett tömeggyilkosságokról.”⁸ Volt, aki azzal érvelt, hogy miután a magyar zsidóságot nem lehet megmenteni, jobb, ha nem tud arról, milyen sors vár rá. A megszállók felhasználták a magyar államapparátust és annak közegeit. A jogszabályokat a magyar állam nevében adták ki és a belügyminisztérium német „tanácsadói” gondoskodtak Endre László és Bakó László, a zsidókérdés „megoldásával” megbízott államtitkárok beosztottjainak irányításáról és ellenőrzéséről. A jogfosztó rendeletek - sárga csillag viselése, értékek beszolgáltatása stb. valósággal záporoztak ezekben a napokban.

Április 9-én Hitler Milch tábornagnak föld alatti hangárok építésére 100 000 kényszermunkást helyezett kilátásba. Veessenmayer április 14-én adta át a magyar kormánynak az akkor még „csak” 50 000 főről szóló követelést. Az indok tehát megvolt, a döntő láncszemet ebben a folyamatban a kényszerlakhelyre való áttelepítés - másnéven: a gettósítás - jelentette. Ez április 16-án indult meg, először az északkeleti országrészben, majd 19-én a katonai igazgatás alatt álló nagykanizsai körzetben és a Bácskában. Az emberi lakás számára teljesen alkalmatlan táborokban – pl. üresen álló téglagyárakban - szörnyű állapotok alakultak ki. Korra, nemre való tekintet nélkül zsúfoltak össze nagyszámú embert megfelelő egészségügyi berendezések nélkül, ami járványok kitörésével fenyegetett. Ennek megelőzése érdekében ajánlották fel Eichmannék „segítségüket” a zsidók elszállítására, amivel a Reich munkaerőgondjain is könnyítettek. A tulajdonképeni deportálás május 15-én kezdődött. Attól kezdve naponta négy 45 vagonos szerelvény robogott Auschwitz (Oswiecim) és más táborok felé. Az egyes vagonokba néha 70 szerencsétlent préseltek össze ismét csak mindenféle élelem és egészségügyi ellátás nélkül.⁹

A deportálásokat rendkívül gyorsan bonyolították le. Veessenmayer, a Birodalom teljhatalmú megbízottja, pontosan jelentette a deportáltak számát: Május 21-én 94 667, május 28-án 184 049, június 7-én 275 000, június 17-én már 326 000 volt az elhurcolt zsidók száma.

Auschwitzban felkészülten várták az érkezőket, vagyis előkészítették nagy részük elpusztítását, hiszen az öregek, a betegek és a gyermekek alkalmatlanok voltak a rájuk váró fizikai munkára. A kiválasztás, a megsemmisítés módjai és eszközei ismertek. Nem kell szólni róluk, de arról igen, hogy mindez nem történhetett volna meg a magyar államapparátus egy részének közreműködése nélkül, mely az embertelenséget embertelenül hajtotta végre.

1944. május 15-e és július 8-a között közel félmillió embert - egész pontosan 434 351 főt - hurcoltak ki az országból. Megoszlásuk területileg a következő volt:¹⁰

	zsidók száma	deportáltak	túlélők
A trianoni M.-on	454 000	180 000	85 000
Kárpátalján	104 000	85 000	18 000
A Felvidéken	41 000	30 000	7 000
Észak-Erdélyben	143 000	130 000	30 000
A Délvidéken	14 000	10 000	1 500
Összesen	756 000	435 000	141 000

A magyar társadalom a maga egészében nem állt ellen és nem kísérelte meg a deportálásokat megakadályozását. Ez váltotta ki a magyar zsidóság traumáját és a disszimiláció folyamatát. A zsidóság nem azt rögzítette emlékezetében, hogy Magyarország a német megszállásig menedékhelynek számított, hanem azt, hogy a zsidók deportálása zavartalanul bonyolódhatott le és hogy ennek során az őket körülvevő társadalom egyes tagjaitól milyen sérelmeket és megaláztatásokat szenvedtek el.

A keresztény egyházak igyekeztek a kikeresztelkedett zsidókat menteni, számtalan egyén bűjtött üldözötteket vagy segítette elő hamis papírokkal a bujkálást. Horthy visszaemlékezései szerint Budapesten hivatalosan 170 000 zsidót tartottak nyilván és állítólag 110 000-t rejtgettek magyar barátaik. Ez a szám túlzottnak tűnik, de minden bizonnyal több tízezer emberről volt szó. (Hogy pontosan mennyiről azt a dolog természeténél fogva sohasem lehet megállapítani). Sokan ítélték el erkölcsi alapon a deportálásokat, mások

⁸ Braham im. Vol. I. 424. old.

⁹ Pro memoria a magyar zsidóság helyzetéről. *Horthy M. titkos iratai*. Bp. Kossuth, 1962. 445-449. old.

¹⁰ Míg a deportált magyarországi zsidók adatai a jelentések alapján pontosan megállapíthatók, a legyilkoltak és az elpusztítottak száma jóval kevésbé, mert az életben maradt deportáltak nem mind tértek haza. Sokan vándoroltak Izraelbe, illetve az USA-ba vagy más nyugati országba.

egyszerűen politikai meggondolásból. A náciizmus nyilvánvaló vereségének időszakában bűnrészességet vállalni zsidók üldözésében - mondták - súlyos hiba, mely bosszút vált ki és tönkreteszi az ország hírnevét.

Tudták-e az emberek, mi történik a deportáltakkal? Hogy előbb vagy utóbb elpusztítják őket? Az ország lakosságának többsége aligha, mindenesetre kevésbé, mint maguk a zsidók, akik Braham fentebb már idézett tanúsága szerint nem akarták tudomásul venni az őket fenyegető veszélyt. A nem zsidókat a valóságtól való elfordulás védekező mechanizmusa ugyanolyan mértékben jellemezte, mint a zsidókat. Gyanították, hogy ez a háború számukra ismét rosszul végződik majd, de nem vették tudomásul mindaddig, amíg nem volt feltétlenül szükséges.

A politikailag tájékozottak minden bizonnyal sejtették, milyen sors vár a deportáltakra, hiszen a náci propaganda elég egyértelműen hangzott, akárcsak a másik oldal figyelmeztetései sora. A gázkamrák működéséről nem tudtak, de arról igen, hogy magyar állampolgárok százezreit hurcolják el akaratuk ellenére, embertelen körülmények között.

A hitleri uralom alá került többi európai országban a zsidók deportálása hasonló módon történt. Kezdetben csak diszkriminatív intézkedésekre került sor, gazdasági tevékenységük korlátozására, vagyonelkobzásra, majd kényszermunkatáborokba zárták és onnan deportálták őket. A megszálló hatóságok minden meghódított vagy megszállt országban találtak olyan egyéneket, vagy szervezeteket, akik vagy amelyek ebben közreműködtek. A deportálások ott 1942 nyarán indultak meg. Hollandia 140 000 zsidó lakosából 110 000-et hurcoltak el, akik közül alig 6000 maradt életben. Belgium zsidó közösségének mindössze kis része élte túl a megszállást. Franciaországban hasonlóan alakult a zsidóság sorsa. Először a külföldi állampolgárságú zsidókat, majd a hontalanokat gyűjtötték össze, de végül a francia állampolgárokat is sor került. Monaco 1000 - 1500 zsidó lakosából mindössze 40 - 50 maradhatott meg a kis állam területén. Sokan rejtegettek üldözötteket, segítettek őket hamis papírokkal, egyes szerelvények foglyait megszöktették, de a zsidók deportálását intézményesen leállítani, elhurcolásukat megghiúsítani nem tudták - az egyetlen Dánia kivételével. Ott idejében tudomást szereztek a tervezett zsidóellenes intézkedésekről és az ország 6500 zsidó lakosából 6000 főt egyetlen éjszaka során hajókon, csónakokon Svédországba menekítették. Az 1750 norvég zsidó fele tudott Svédországba szökni. A két utóbbi országban számuk viszonylag alacsony volt, a földrajzi adottságok a meneküléshez pedig kedvezőek.¹¹

Voltak másfajta, a krimiírók fantáziáját megszegyenítő akciók, amelyek felettébb jellemzőek a „végső megoldás” során a háború utolsó szakaszában alkalmazott módszerekre. Egyes magyarországi zsidók - felismerve, hogy a deportálásokat illetően az igazi hatalom, a tényleges döntés az idevezényelt SS vezetők kezében van, megkísérelték, hogy a velük való megállapodás révén - anyagi ellenszolgáltatásokért minél nagyobb számú zsidót menekítsenek külföldre. Eichmann már április 25-én jelezte, hogy bizonyos áruk fejében akár egymillió zsidót is hajlandó lenne „eladni”. Ebből nőtt ki az „emberi életet teherautóként” akció, amiről magyarországi zsidók Isztambulban és másutt nemzetközi zsidó szervezetek képviselőivel tárgyaltak, akik gyanakodva, fenntartásokkal fogadták a több mint kétes helyről származó ajánlatot. A szövetséges hatalmak elzárkóztak előle. Az akció végül megghiúsult, de bizonyos anyagiak fejében Krumej és Becher SS tisztek közreműködése mellett két csoportban 318 illetve 1368 fő érkezett a Bergen-Belsen-i tábor egyik elkülönített részlegébe, ahol viszonylag elfogadható körülményeket találtak és ahonnan Svájcba szállították őket. Az akciót zsidó részről Kastner Rudolf szervezte, akit a háború után hősként ünnepeltek, az izraeli Knessetbe is beválasztották, de azután támadások keresztüzébe került és 1957 márciusában merénylet áldozata lett.¹²

Nagyobb jelentősége volt annak az akciónak, amelynek során az ausztriai munkaerőhiány csökkentése érdekében 18 200 bajai, debreceni, szegedi, illetve szolnoki zsidót Bécs környéki helységekre szállítottak, viszonylag tűrhetőbb körülmények közzé, aminek következtében nagy részük túlélte a deportálást.¹³

Miközben egymást gyilkolták és gyötörték az emberek, a Magyarország egét felszántó légierődök felett ragyogott a nap. Az időjárás kedvező volt. Májusban bőséges csapadék hullott, a májusi eső pedig - tudjuk - aranyat ér. A kalászosok bőven termettek és a fák ágai roskadoztak a gyümölcsök súlya alatt. „A táj - írta Márai Sándor naplójában 1944 nyarán a Budapest és Leányfalu közötti vidékről - megtelt, megérett. Fájdalmas ez a nyugodt bőség, az emberi nyomorúság fölött kivirult, diadalmas, közönyös, szuverén júniusi érettség. A levegőben valamilyen áldott, édes illat.”¹⁴ A föld bőven termett a Nyírség homokján éppúgy, mint a dunántúli dombokon. Kállay Miklós intézőjének sikerült belopóznia a török követségre, ahol elmondta: „Soha még nem volt ilyen gazdag termés. Az aratás és a takarmányfélék betakarítása rekorderedményeket

¹¹ Erre vonatkozólag ld. *6,000,000 Accusers. Israel's Case Against Eichmann*. Jerusalem, Jerusalem Post. 1961. 119-132. old.

¹² Az SS fejenként ezer dollárt zsarolt ki a szállítmány tagjaitól. Ld. *6,000,000 Accusers*. 148. old. valamint Braham im. 951. old.

¹³ Braham R. L. adatai szerint az Ausztriába szállított zsidók háromnegyede élte túl a deportálást. Im. 954. old.

¹⁴ Márai, S.: *Napló 1943-44*. Bp. Révai. 1945. 278. old.

hozott. A dohány, a tengeri, a burgonya a legszebb kilátásokkal bíztat, a silók tele vannak, a szeszgyár máris dolgozik, a tehenészet, a sertéshízlalás minden rendben van. Ötezer hektó borra és kétezer mázsa almára számít. Nekem inkább szomorú volt ezt hallani, semmint öröndetes, - emlékezett vissza a volt miniszterelnök - mert tudtam, hogy mindez már nem az enyém és a munkatársaimé."¹⁵

A statisztika a terméseredményeket nem rögzítette. Az 1944-es esztendőről nincsenek összesített adatok, de magam is emlékszem - és bizonyára még sokan mások - az akkori gazdag termésre. Mintha a föld tudta volna, hogy abban az évben nemcsak az ország lakosságát kell eltartania, hanem az itt garázdálkodó idegen seregeket is. Azok majd mindent felfalnak, ami ehető és mindent elvisznek, ami mozdítható.

A deportálások június során folytatódtak, de a szörnyű valóságot nem lehetett eltitkolni. Két szlovákiai zsidónak sikerült 1944 április végén Auschwitzból megszöknie és az ő beszámolójuk sokfelé eljutott, nemcsak Vashingtonba, hanem a budai várba is, Horthy íróasztalára, egyre több tiltakozást váltva ki külföldön és idehaza egyaránt. Tiltakozott a svéd király, a pápa, az Egyesült Államok elnöke, és követelte a deportálások leállítását. Horthy magához tért márciust követő letargiájából, összeszedte maradék energiáját és leállította a kb 230 000 főnyi budapesti zsidó deportálásának előkészületeit, majd amikor Baky államtitkár csendőröket vont össze Budapest körül a deportálások folytatása és - feltehetően - egy jobboldali puccs végrehajtása céljából, katonai egységeket rendelt a fővárosba és az ott lévő csendőröket visszaparancsolta. A budapesti zsidóság - egyelőre - megmenekült.

Miért nem lépett fel előbb? Azok, akik Horthyt mulasztással vádolják és személy szerint felelőssé teszik a vidéki zsidóság elhurcolásáért, elfelejtik, hogy mindez a náci megszállás alatt álló Európa közepén ment végbe. Az a tény, hogy a kormányzó egyáltalán felléphetett és főleg az, hogy a Hitler által kilátásba helyezett megtorló akciók elmaradtak, a hadihelyzet gyors és jelentős változásának volt köszönhető. Június folyamán három olyan esemény történt, mely döntő módon befolyásolta, sőt meghatározta a háború további menetét.

Német vereség nyugaton

1944. június elején Európa Hammerfesttől Biarritzig, a Finn Öböltől az Égei tengerig még Hitler uralma alatt állt. Lényegesen nagyobb volt ez a terület, mint amit a Központi Hatalmak (a Török Birodalmat nem számítva) 1918 tavaszán a magukénak mondhattak. A kezdeményezést azonban a német hadsereg visszavonhatatlanul elvesztette, vezetése nem gondolhatott arra, hogy akár Keleten, Oroszországban vagy Délen, Itáliában támadást indítson. A Nyugaton várható partraszállás jelentős erőket tartott lekötve, amelyek nagyon hiányoztak a másik két frontszakaszon. A német hadseregnek akkora térséget kellett védenie, mely teljesen kimerítette erejét. A kezdeményezés elvesztésével minden korábbi előnye hátránnyá változott. A krónikus benzinhány a német hadsereget kezdeti sikereinek egyik legfontosabb feltételétől, mozgékonyaságától fosztotta meg. A Luftwaffe már nem uralta az eget. Ellenségeinek számbeli, gazdasági és technikai fölénye nyomasztóvá vált. Ezzel a fölényrel szemben a német hadvezetés nem tudott megfelelő stratégiát kialakítani.

Hitler személyesen, közvetlenül és kizárólagosan irányította a német külpolitikát, a gazdasági életet, döntött a fegyverzet kérdéseiben, de ő volt a a Wehrmacht főparancsnoka és a szárazföldi hadműveletek vezetését is kezében tartotta. Ez az „álláshalmazás” megerősítette pozícióját, - egyedül neki lehetett áttekintése a helyzetről - de rendkívül károsan befolyásolta a különböző reszortok tevékenységét, amelyeknek vezetői végrehajtó közegekké fokozódtak le. Különösen érezhető volt ez a hadvezetés területén, ahol Hitler másod- vagy harmadrendű gazdasági illetőleg külpolitikai megfontolások miatt nem volt hajlandó a nyilvánvaló katonai következtetéseket levonni, mint pl. a Krím vagy a Baltikum idejében történő kiürítése. Hitler minden katonai probléma egyedüli megoldásaként a „merev védelmet” választotta. Az, hogy a visszavonulás megtiltása 1941 decemberében megmentette a Wehrmachtot a pusztulástól, olyan mélyen vésődött a tudatába, hogy a háború második felében minden más elképzelést háttérbe szorított.

Hitler rossz stratégia volt és rossz pszichológus, de az angolok és az amerikaiak is alaposan elszámították magukat a Németország elleni stratégiai bombázás várható hatását illetően. Sokan tartják a világháború egyik nagy tévedésének a stratégiai bombázást.¹⁶ A hadműveletek sikerét közvetlenül nem befolyásolta, nagy erőket tartott lekötve és valójában az ellenkező hatást érte el, mint amit tőle vártak. A kibombázottnak, ha semmije sem maradt, nincs több félténivalója, a bosszú, a megtorlás vágya viszont

¹⁵ Kállay im. II. köt. 212. old.

¹⁶ Hitler fegyverkezési minisztere írta ezzel kapcsolatban: „Il est de fait, comme je m'en rendais compte très tôt, que les bombardements auraient pu des 1943 très largement décider de l'issue de la guerre, si l'on avait tenter d'anéantir les centres de la production d'armements, au lieu de proceder par bombardements massifs mais aveugles.” Speer, A.: *Au coeur du troisieme Reich*. Paris, Fayard, 1971. 373-374. old.

annál inkább dolgozik benne. A nyilvánosságra került adatok szerint a német haditermelés volumene a bombázások ellenére nem csökkent, hanem 1944 őszéig egyre emelkedett. A nehéz bombázógépek gyártásának erőltetése miatt az angolszászok nem rendelkeztek elegendő szállítógéppel, amelyeknek a segítségével hadviselésüket gyorsabbá teheték és a háború tartamát lényegesen lerövidíthették volna. Az ellenséges arcvonal „agyonbombázása” nem egyszer saját állásaikat sújtotta és saját csapataik előnyomulását nehezítette meg.

Ezt a fajta bombázást először a német légierő alkalmazta, amikor 1940. május 14-én elpusztította Rotterdam belvárosát. Hatására a holland haderő letette a fegyvert. A híradások - erős túlzással - 30 000 áldozatról szóltak. Ténylegesen 980 személy vesztette életét, ami pontosan 980-nal volt több annál, mint ami megengedhető. Az anyagi károk is igen súlyosak voltak. Az angliai csata a légiháború kiterjedését, a polgári áldozatok számának növekedését vonta maga után, Coventry és a „coventrizálás” fogalommal vált, pedig ott a polgári áldozatok száma nem haladta meg a 380 főt. London persze sokkal súlyosabb veszteségeket szenvedett.

A háború folyamán lényegesen változott a helyzet. Nemcsak abban az értelemben, hogy a kezdeti német légifölényt egyértelmű angolszász fölény váltotta fel, hanem abban a tekintetben is, hogy a bombázások mind hatásosabb módszereit dolgozták ki. A bombázó kötelékek száma növekedett - többszáz, néha ezer gép is támadott egy-egy nagyvárost - és a főszerepet a robbanóbombáktól a gyújtóbombák vették át, amelyek a megtámadott várost valóságos tüztengerré változtattak. Köln nagyrészt elpusztult, Hamburg nem különben, ahol a támadások nyomán kb 40 000 ember lelte a halálát, sőt 1944 nyarán Berlin is romhalmazzá vált. A városok lakossága apatikusan, vagy dühödten várta, mikor kerül rá sor.

A Luftwaffe csődöt mondott, a német légerő nem tudta megvédeni. A Wehrmacht viszont Sztálingrád és a tuniszi fegyverletétel óta nem szenvedett látványos vereséget, sőt Olaszországban sikeres védelmi harcokat vívott. A német hadsereget még éllette korábbi sikereinek fénye - még nem „írták le” teljesen, hanem - úgy vélték - az erőgyűjtés időszaka után eredményesen védekezhet, amíg a háború „politikai” úton rendeződik, vagyis feltétlen fegyverletétel nélkül.

1944 nyarának harcai ezt a feltételezést cáfolták meg. Hiába védekeztek Monte Cassino-nál szívósan a németek, a hátukban létesített Anzio-i hídfőből kitörő angol-amerikai egységek és a velük egyidőben frontális támadást indító csapatok felszakították az arcvonalat és június 4-én - a lakosság örömmujjongása közepette - bevonultak Rómába. Az olasz király lemondott és a Badoglio-kormány helyét különböző olasz pártok képviselőiből álló koalíciós kabinet vette át.

Még el sem ült a látványos siker híre - végül is nem akármilyen városról, hanem Rómáról volt szó! - amikor új szenzációról számoltak be a távirati irodák. Június 6-án hajnalban az angol és amerikai csapatok partraszálltak Normandiában és megkezdtek egy nagyarányú hídfő kialakítását, mely kiindulópontja kellett hogy legyen a kontinens belsejébe irányuló támadásoknak, a megszállt országok felszabadításának. Az addig nem ismert arányú hadművelet a szövetségesek teljes tengeri és légi fölényének jegyében és lényegét tekintve tervszerűen ment végbe - annak ellenére, hogy az eredetileg kitűzött vonalakat az első nap estéjén sehol sem érték el. 24 óra múltával mégis tudni lehetett, hogy a partraszállás sikerült! Megvolt a második - sőt Olaszországot figyelembe véve - a harmadik front.

A harcok azt bizonyították, hogy nem túlzott óvatosság és nem is rosszhiszemű halogatás miatt késett a partraszállás. 1942-ben egy inváziós kísérlet minden bizonnyal kudarcot vallott volna. 1943-ban már a siker reményével próbálkozhattak volna az angolok és az amerikaiak a partraszállással, 1944-ben pedig biztosra mentek. Az ilyen hadművelet sikerének előfeltétele a teljes légi fölény és a tenger feletti uralom. Ha mindkettő megvan, a partraszálló csapatok eredményesen mérkőzhetnek egy velük egyenrangú haderővel. 1940-ben a német hadsereg ütőképessége sokszorosan felülmúlta az angol haderőét, Hitler mégsem kockáztatta meg a szigetország előzőnlését, mert sem a tengeri, sem a légi fölényt nem sikerült megszereznie a Csatornában és a Csatorna felett. Az angolszászok sem gondolhattak Franciaország felszabadítására mindaddig, míg a német tengeralattjárók eredményesen vadásztak az angol és az amerikai convoyokra, amíg a Luftwaffe erejét nem törték meg, és amíg szárazföldi csapataik nem fejlődtek fel a Wehrmacht egységei mellé.

1944 tavaszán viszont már minden előfeltétele megvolt egy sikeres inváziós hadműveletnek. A legnagyobb feladatot a szervezési és a technikai kérdések megoldása jelentette - vagyis a kellő számú katona és a kellő mennyiségű hadianyag partraszállása - és nem az ellentámadások visszaverése. Miután a szövetségesek az előbbiekkal megbírkóztak, a vállalkozás sikerének kockázata minimálisra csökkent. Az erőviszonyokat figyelembe véve az inváziós csapatokat az első 24 vagy legfeljebb az első 48 órában a tengerbe kellett volna szorítani, mert később már nem lesz rá lehetőség. Amikor ez elmaradt, a német vereség Nyugaton az idő kérdése lett.

1944. június 6-ától július 24-éig tartott a normandiai hídfő megszilárdításáért és kibővítéséért vívott harc időszaka. Július 24-én minden addig felülmúló szőnyegbombázás vezette be az amerikaiaknak a normandiai front balszárnyát védő hetedik német hadsereg elleni támadását. Mérsékelt kezdeti sikerek után teljes mélységében áttörték a német vonalakat és augusztus 1-én elfoglalták a Bretagne-i félsziget bejáratánál fekvő Avranchet. Megnyílt a német csapatok hátába vezető út. Az áttörést kiharcoló 1. amerikai hadsereg mögött ugrásra készen álló 3. amerikai hadsereg páncélosai átzúdultak az Avranchenál támadt

résen, és egy hét leforgása alatt a német csapatokat egy óriási zsákba szorították, amelynek szája Argentan és Falaise között néhány napon át nyitva maradt.

Minden józan meggondolás amellett szót, hogy a németek sürgősen adják fel az elvesztett csatát és megmaradt erőiket vonják vissza a Szajna vagy a Somme mögé, ahol új összefüggő arcvonalat állíthattak volna az angol-amerikai haderők elé. Ha 1914 szeptemberében a német hadvezetés túl korán adta ki a parancsot a visszavonulásra a Marne folyótól, most Normandiában túl későn tette. Hitler nem stratégia volt, hanem szerencsejátékos, aki minden áron győzni akart, tekintet nélkül arra, volt-e esélye vagy sem és vállalta a teljes vereség - a katasztrófa - kockázatát, akár 1942 decemberében Sztálingrádnál. Visszavonulás helyett ellentámadásra rendelte páncélosait, amelyek három napon át - augusztus 9. és 12. között - próbálták áttörni az Avranches-i folyosót védő amerikaiak állásait, de jelentéktelen helyi térnyerésnél többre nem futotta erejükből. A szövetségesek harci gépei kíméletlenül szétszórták és tönkrebombázták soraikat. Közben a zsák szája egyre szűkebb lett, végül pedig - augusztus 18-án - teljesen bezárult. A német csapatok kis részének sikerült elmenekülnie, de a normandiai csata, az ott bevetett egységek zöme, a teljes hadianyag visszavonhatatlanul elveszett és vele együtt az 1940-es esztendő nagy hódítása.

Időközben - június 23-án - nagyarányú szovjet támadás indult meg a keleti arcvonal középső szakaszán, amelynek nyomán a német védelem összeomlott. A nyár derekára világossá vált, hogy a szövetségesekkel szemben a németek sem Keleten, sem Délen, sem Nyugaton nem képesek eredményes ellenállásra. A háborút nem vitásan elvesztették, tehát késedelem nélkül fel kell számolniuk.

Hogyan?

Július 20-án pokolgép robbant a rastenburgi főhadiszálláson, de Hitler csak könnyebb sérüléseket szenvedett. Éjfélkor rádió beszédet intézett a német néphez: „Becsúgyó, lelkiismeretlen és ugyanakkor bűnösen ostoba katonatisztek egészen kis csoportja - mondotta - összeesküvést szőtt, hogy engem elpusztítson és velem együtt a német véderő vezérkarát kiírta... Az a kör, amelyet ezek a bitorlók jelentenek, gondolhatóan csekély. A német véderőhöz és mindenekelőtt a német hadsereghez nincs semmi köze.” A merénylet után a Gestapo mégis kb. 7000 embert tartóztatott le és közülük 4900-at végeztek ki. Szép számmal akadt köztük polgári személy, diplomata, magas állású köztisztviselő vagy egyetemi tanár, de az áldozatok zöme a tisztikar tagjaiból került ki. Witzleben tábornagyot szégyenletes és megalázó bírósági komédia után akasztották fel, von Kluge, a Franciaországban harcoló német csapatok főparancsnoka öngyilkos lett és Rommelnek, a legnépszerűbb német hadvezérnek is ki kellett ürítenie a méregpoharat. Stülpnagel tábornok, Párizs katonai parancsnoka golyót röpített a fejébe. A lövés nem volt halálos, a félholt, vak embert a kórházi ágyról hurcolták el a kínzókamrába és a vesztőhelyre. Nem túlzás, hogy néhány fanatikus náci kivételével, a főbb tisztek legalábbis tudtak az összeesküvésről és hallgatólagosan támogatták.

A kör tehát, amelyhez az összeesküvők tartoztak, nem volt csekély, tagjai nem voltak sem bűnösök, sem ostobák, de az aktív összeesküvők - élükön Claus Schenk von Stauffenberggel, a Schiller drámák hőseire emlékeztető fiatal félszemű, félkezű ezredessel - akik semmitől vissza nem riadva megkísérelték katonai puccs útján magukhoz ragadni a hatalmat, valóban kevesen voltak. Úgy gondolták a háború befejezésének legfőbb akadálya Hitler, akivel az ellenfelek egyike sem hajlandó tárgyalni. Hitlert és klikkjét tehát el kell távolítani, mielőtt Németország katonai helyzete katasztrófálissá válik és a hatalmat a hadseregnek kell kézbevennie. A hadsereg Hitlerrel szembenálló tábornokai, kiegészítve a weimari korszak néhány konzervatív és liberális politikusával - gondolták az összeesküvők - megfelelő tárgyaló partnert jelentenek az angolok és az amerikaiak számára, akikkel súlyos áldozatok árán likvidálni lehet a háborút Németország teljes tönkretétele előtt.

A Wehrmacht vezetőinek többsége - az összeesküvőkkel ellentétben - nem volt hajlandó a Hitler elleni aktív fellépésre. Ez magyarázható a Führernek tett eskü bilincsel - egyesek esetében talán gyávasággal is - a legfőbb ok azonban az ellenfél magatartása volt, mely nem tett különbséget Hitler és Németország, a náciizmus és a Wehrmacht között. „Svédországból éppúgy, mint Svájból - írta A. F. Dulles - sőt még Spanyolországból, Törökországból és a Vatikánon keresztül az összeesküvőknek meg kellett tudniuk, hogy a szövetségesek részéről semmiféle ígéretre sem számíthatnak, hogy - ha készek rá - cselekedniük kell, anélkül, hogy jobb békefeltételekre számíthatnának, pusztán annak a feltétlen kötelezettségnek az alapján, hogy saját házukban rendet teremtsenek.”¹⁷ Vagyis: a német ellenállóknak kellett volna kifizetniük Hitler politikájának számláját, ami - érthetően - nem növelte az aktív ellenszegülők táborát. A szövetségesek nem csekély közvetett segítséget nyújtottak a Führernek! A kísérlet megghiúsult és a háború folytatódott, tanúsítva azt, hogy sokkal nehezebb befejezni, mint elkezdni.

A német hadsereg normandiai veresége után Nyugaton minden mozgásba lendült. Augusztus 15-én többhetes késéssel, de a régi terveknek megfelelően megkezdődött a dél-franciaországi partraszállás, miután Churchill hiába próbálta feleleveníteni az Olaszországból Isztrián át Ausztria és Magyarország felé irányuló támadás gondolatát. A német seregek maradványai rendetlenül menekültek visszafelé. Augusztus 24-én De Gaulle tábornok bevonult Párizsba, szeptember végéig pedig Franciaország és Belgium

¹⁷ Dulles, A.W.: *Verschöörung in Deutschland*. Zürich, Europa Verlag 1948. 198-199. old.

legnagyobb része felszabadult. Hitler csak a Hollandiát behálózó folyamágak és csatornák, illetve a német határ mentén még 1938-39-ben kiépített Siegfried-vonal erődítményei mögött tudta folytatni az ellenállást.

Még mindig tudta! A háború - a várakozások ellenére - 1944 őszén nem ért véget, Hitler a Normandiában elszenvedett katasztrofális vereség után még egyszer összeszedte hadtesteit Németország nyugati határai mentén, de azon az áron, hogy a keleti arcvonalra nem jutott elég erő. Nyugaton már nem volt hová visszavonulnia, míg Keleten még akadt feladható terület, bár egyre kevesebb. A Vörös Hadsereg most már olyan számbeli fölényben volt a németekkel szemben, - és ez a fölény az ágyúk és a harckocsik ezreiben is megmutatkozott - hogy jóformán csak a szovjet hadvezetés döntésétől függött, hol és mikor törik át a német arcvonalat. Ez viszont Kelet-Közép-Európa vezetőit arra kényszerítette, hogy - jobb meggyőződésük ellenére - minél előbb megpróbáljanak átállni az oroszokhoz, mihelyt lehetséges és ha lehetséges. Elhatározásukat nem hozhatták meg szabadon, hanem a körülmények és a harcoló ellenfelek szorításában. A választható alternatívák ugyancsak leszűkültek.

Földindulás keleten

A júniusban megindított szovjet offenzíva rendkívül sikeres volt, előnyomulásának ütemét nem annyira az ellenfél ellenállása - német hadseregcsoporthoz képest a magyar lovashadosztály is súlyos veszteségeket szenvedett - mint inkább saját csapataik mozgékonyasága és a terep nehézségei szabták meg. Néhány hét alatt Szmolenszk és Vityebszk térségéből a Visztuláig nyomultak előre. 1944. július 21-én megalakult a zömmel kommunistákból álló Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, mely Lublinba tette át székhelyét és a szovjet kormánnyal kötött megállapodás értelmében átvette a Curzon-vonaltól nyugatra fekvő, a németek által kiürített területek polgári igazgatását. Tagjai - Boleslaw Bierut, Osóbka-Morawski, Jakub Berman és a többiek a szovjet politika engedelmes eszközei voltak.

Augusztus 1-én a londoni lengyel kormány irányítása és a Bor-Komorovszky tábornok közvetlen vezetése alatt működő lengyel honi (földalatti) hadsereg katonái – kb. 40 000 voltak - megtámadták a Varsóban lévő német egységeket, hogy még a szovjet hadsereg megérkezése előtt és annak részvétele nélkül szabadítsák fel a lengyel fővárost. Kirobbant a két hónapig tartó varsói felkelés, amelynek során a lengyelek először a föld felett, majd a város alatt húzódó csatornák szennyében, örökös éjszakában küzdöttek előbb a szabadságért, aztán a pusztító életükért és végül a zászló becsületéért. Bach-Zelewski tábornok csapatai a Visztula túlsó partján álló oroszok szeme láttára leverték a felkelést és Hitler parancsára a várost a földdel tették egyenlővé. Az emigráns lengyel kormány honi hadseregének színe-java megsemmisült.

Sztálin bizonyára elégedetten dörzsölte kezét. Lengyel ellenfeleit német ellenségei tették tönkre és azt a piszkos munkát, amit a honi hadsereg felszámolása jelentett volna, mások végezték el helyette. A varsói felkelés kitörésekor Mikołajczyk Moszkvában volt és Sztálin segítségét kérte, de az előbb a Curzon-vonal elismerését szorgalmazta és azt, hogy Mikołajczyk lépjen kapcsolatba a lublini bizottság tagjaival. A támogatás tehát elmaradt és hiába fordult Churchill és Rooseveltt is több ízben segítségért a szovjet kormányhoz, a sürgetésekre Sztálin azt felelte, hogy „a varsói akció meggondolatlan és szörnyű kaland” és hogy a kialakult helyzetben a szovjet parancsnokság „sem közvetlenül, sem közvetve nem vállalhat felelősséget a varsói akcióért.”

Bizonyos, hogy a szovjet csapatok többszáz kilométeres előnyomulásuk után felfrissítésre és átcsoportosításra szorultak, de nem kevésbé igaz az is, hogy - ha akarják - könnyűszerrel megíúsíthatták volna Varsó visszafoglalását. Nem akarták. Sztálin azt is elutasította, ami pedig neki semmibe sem került volna, hogy a Varsó védőinek utánpótlást szállító angol és amerikai repülőgépek szovjet repülőtereket használjanak. A Dél-Itáliából felszálló és ugyanoda visszatérni kényszerülő gépek nem láthatták el Varsó védőit a szükséges hadianyaggal. A nagy távolság miatt annyi üzemanyagot kellett magukkal vinniök, hogy fegyvereknek a repülőgépeken alig jutott hely. Október 2-én Bór-Komorowski még megmaradt katonái letették a fegyvert.

A varsói tragédia elsőrendű, fenyegetésnek beillő intés volt, hogy Sztálin nem tűri a seregeinek hatókörébe eső területen tőle független politikai erő érvényesülését. Miután Lengyelország ellenőrzésére és neki tetsző lengyel kormány létesítésére törekedett, miért cselekedett volna másként? Az angolok a varsói felkelőknek éppúgy nem tudtak érdemleges segítséget nyújtani, mint 1939 őszén Varsó védőinek. Nem sikerült ez az amerikaiaknak sem. A szovjet és az angolszász felfogás Európa népeinek felszabadításáról élesen különbözött egymástól és kiderült az is, hogy a Szovjetunió most már gátlástalanul érvényesíti erejét saját politikája érdekében, nem sokat törődve szövetségesei nézetével. Nincs nyoma annak, hogy Churchill és Rooseveltt levonta volna az ebből adódó következtetéseket.

Szerződésszegéssel vagy a szövetségesek megtévesztésével Sztálin nem vádolható. Sűrűn hangoztatta, hogy a Szovjetunió olyan nagy áldozatokat hozott a győzelem érdekében, amelyekért megfelelő, az 1939-41-es területi nyereségeken túlmenő biztosítékokat kell kapnia vele „baráti” viszonyban álló kormányok létesítése és elismerése formájában. Sztálin nemcsak hadműveleteket irányított, hanem

meghatározott politikai célok szolgálatában álló háborút viselt és a hadműveleteket mindenkor ezeknek rendelte alá. A háborúnak ebben az új szakaszában már nem arról volt szó, hogy az ellenséget katonailag megverjék, - ez lényegében megtörtént - hanem a béke megnyeréséről, vagyis arról, hogy a békekonferencia tárgyalasztánál minél több ütőkártya legyen a kezében. Ezek a lapok azok az államok, illetve kormányok voltak, amelyek névleges függetlenségük mellett a szovjet politika engedelmes eszközeinek szerepét vállalták.

Berlinbe Varsón át vezetett a legrövidebb út, a Vörös Hadsereg mégis félévig állt mozdulatlanul a város romjai előtt. A hosszú pihenő mellett könnyű katonai érveket felhozni, mint pl. az utánpótlási vonalak helyreállításának szükségessége, de fő oka mégis az volt, hogy Sztálin a háború utolsó szakasza előtt hatalmába akarta keríteni a Balkánt és a Duna völgyét. Egyszerre akart Berlinbe és Bécsbe megérkezni. Elgondolása - saját szemszögéből nézve - feltétlenül helyes volt, a végrehajtás módjára pedig sokáig büszkék lesznek az orosz hadtörténészek.

1944. augusztus 20-án a Vörös Hadsereg egységei a román fronton támadásba mentek át és lași közelében rövidesen áttörték az arcvonalat. 23-án Mihály király a Mussolini megbuktatásánál használt forgatókönyvet követve néhány hozzá feltétlenül hű katonatisztletartóztatta Antonescut, a túloncú magabiztos diktátort. Új kormány alakult Sănătescu tábornok (a román Badoglio) vezetésével, mely hadat üzent Németországnak. A román egységek frontot változtattak és bár Bukarestben utcai harcokra került sor, az átállás viszonylag könnyen sikerült, mert a meglepett németek nem tudtak erélyesen ellenállni. A Moldvában és Dél-Beszarábiában lévő egységeknek csak a roncsai vergődtek át a Kárpátokon.

A románok átállása gyors volt és teljes. Tudták jól, valójában Észak-Erdélyért harcolnak. A szeptember 12-én Moszkvában aláírt fegyverszüneti megállapodás ugyan úgy szólt, hogy „Észak-Erdély vagy annak egy része” visszatér Romániához, de a románok biztosak lehettek benne, hogy itt a pillanat, amikor az egészet megszerezhetik, hiszen Sztálin 1941 decembere óta nekik szánta. Ők tehát csak nyerhettek az átállással, mert Észak-Erdély bőségesen kárpótlás volt Beszarábia elvesztéséért, amiről le kellett mondaniok.

Románia átállása valóságos láncreakciót idézett elő. Szlovákiában augusztus 29-én gondosan előkészített felkelésre került sor. Jellemző, hogy a szlovák kormány hadügyminisztere, Csatlós tábornok is tudott róla és a maga részéről messzemenően elősegítette. A felkelők Közép-Szlovákia nagy részét Besztercebánya központtal a hatalmukba kerítették. A német csapatok ugyan hamarosan visszafoglalták a stratégiailag fontos pontokat, - a felkelés tehát katonailag összeomlott - de kisebb egységek a hegyek között a szovjet csapatok megérkezéséig tartották magukat. A katonáinál sokkal fontosabb volt a felkelés politikai jelentősége. Ennek révén sikerült az addig Hitler kegyeit élvező szlovákoknak „antifasiszta” minősítést szerezniük és a későbbiek során a jóval kevesebb ellenállási érdemet felmutató csehekkel szemben valamiféle egyensúlyt kialakítaniok. Jutalmat érdemeltek tehát, és a magyarok kitelepítése, mely Beneš tervei között már azelőtt is szerepelt, megfelelő jutalomnak ígérkezett.

Šubašić, a londoni jugoszláv kormány elnöke 1944. június 16-án egyezményt kötött Titoval, amelynek értelmében elismerte Tito Nemzeti Bizottságát az ország legfőbb - ideiglenes - hatóságának, Tito pedig arra kötelezte magát, hogy a háború befejezése előtt nem veti fel az ország államformájának kérdését vagyis nem kezdeményezi a királyság eltörlését. Tito augusztus 17-én Olaszországban találkozott Churchilllel - megbeszéléseiken Šubašić is részt vett - majd szeptember 21-én Moszkvába utazott és az ottani vezetőkkel tárgyalt. A szovjet kormány egy páncélos hadtesttel segítette a szerbeket Belgrád felszabadításában. A hadtest katonái olyan heves érdeklődést tanúsítottak a szövetséges ország asszonyai és lányai iránt, mintha csak ellenséges lakosságról lett volna szó. Ebből azután kölcsönös sértődések támadtak.

A Románián átszáguldó orosz csapatok nem álltak meg Bulgária határánál. Miután a Szovjetunió és Bulgária között nem volt hadiállapot, a szovjet kormány hadat üzent. Erre Szófiában is megtörtént a fordulat. Szeptember 9-én új bolgár kormány alakult, amelyben már a kommunistáké volt a vezető szerep.

Finnország ezúttal ismét Paasikivit bízta meg, hogy mint négy és fél évvel előbb, tűrhető békefeltételeket kapjon Moszkvától. A szovjet kormány - szövetségeseire való tekintettel, akik nem titkolták a finnek iránti rokonszenvüket - nem szabott elviselhetetlen feltételeket. Az 1940-es orosz-finn határt azonban visszaállították, s Hangő helyett a Porkala-i támaszpontot kapta meg a Szovjetunió. A Finnországban lévő német csapatok Norvégiába húzódtak vissza, ami nem ment végbe összeütközések nélkül, de az adott helyzetben Hitler nem ragaszkodott finn területek megtartásához. A lényeg az volt, hogy Finnország nem került szovjet megszállás alá.

Románia átállásával az óra Magyarország számára is tizenkettőt ütött. Románia előtt pusztán földrajzi okokból sem léphetett ki a háborúból, de most, hogy ez bekövetkezett, a lehető legsürgősebben lépnie kellett. Miután az őt fő ellenségének tekintő állam átállt a másik oldalra, nem engedhette meg, hogy a győztes hatalmaknál tovább javítsa pozícióit, mint ahogyan azelőtt nem tűrhette, hogy vele szemben Németországnál szerezzen jó pontokat, amíg a hadiszerencse annak kedvezett. A háborút tehát haladéktalanul fel kellett számolnia, mégpedig a nyilvánvaló vereség súlyos számlájának egyidejű kifizetése mellett. Ez a meggyőződés azonban még mindig nem volt általános. Sokan hittek a további időnyerés

lehetőségében, de minél több és minél jobb információkkal rendelkezett valaki, annál inkább szorgalmazta a fegyverszünet mielőbbi megkötését.

Az egyetlen ember, aki a fegyverszünet megkötésével együttjáró fordulatot lebonyolíthatta, Horthy kormányzó volt, épp úgy, mint ahogyan Olaszországban vagy Romániában egyedül az uralkodó III. Viktor Emmánuelnek, illetve Mihály királynak nyílt erre lehetősége. Horthy megpróbálta kezébe venni az ügyek irányítását, de cselekvési lehetőségei nagyon korlátozottak voltak. Az ország változatlanul megszállás alatt állt, a német kormány bizalmi emberei ott ültek a közigazgatás, valamint a hadsereg vezető posztjain és mindenről azonnal tudomást szereztek. A magyar hadsereg nagyrészt Horthy alkotása és huszonöt éven át hatalmi bázisa volt, de 1944-ben már nem lehetett Horthy hadseregének tekinteni. Nemcsak a fiatal tisztek, hanem a vezető tisztséget betöltők nagy része is kételkedett a kormányzó politikai vezetésének helyességében. A Katyn-szindróma széles körben hatott.

A németek jól ismerték Horthyt és miután helyzetük katasztrofálisra fordult, sejteni lehetett, hogy nem riadnak vissza semmitől és meg fogják akadályozni átállási terveit azaz Magyarországnak a háborúból való kilépését. A fordulatot tehát nyíltan, a jogi formák betartásával nem lehetett végrehajtani, kizárólag a katonai államcsíny kecsegtetett sikerrel.

Ennek megoldására - vagyis egy katonai puccs irányítására - Horthy nem volt alkalmas. 76 éves múlt, sem testileg, sem szellemileg nem volt már friss, hiányzott belőle az átállás végrehajtásához szükséges erő és határozottság. Miután Ferenc József szárnysegédeként az agg uralkodótól tanulta el a kormányzás mesterségét, politikai mentalitását és módszereit tekintve idejét múlt, korszerűtlen figurája volt a diktátorok Európájának. Nem volt valóságos képe az ország és a hadsereg állapotáról és - ami még fontosabb - szembekerült saját múltjával. Legmélyebb meggyőződése szerint ő volt az, aki negyedszázaddal előbb megmentette az országot a bolsevizmustól, most viszont egy bolsevista kormány csapatai előtt kell letennie a fegyvert. Egész életműve omlott össze és az akkor küszöbén olyan lépésre kényszerült, mint az, akinek a saját temetését kell megrendeznie! Épp ezért nem tudta jól előkészíteni és sikeresen végrehajtani.

A román átállás hatására menesztette Sztójajt és Lakatos Géza vezérezredes vezetésével álló kormányt nevezett ki. A németeket azonban nem állította kész helyzet elé és Veessenmayernek sikerült alaposan „felvizeznie” az új kormányt, törölve belőle a németellenesnek ismert egyéneket, viszont megtartva a német orientáció prominens képviselőit, mint Reményi-Schneller és Jurcsek Béla. A kormány tehát nem lehetett a kiugrást előkészítő, illetve végrehajtó vezérkar, de nem volt erre alkalmas maga a miniszterelnök sem, aki visszariadt a neki szánt feladattól és rendre kibúvókat keresett.

Pedig az idő nem tűrt halasztást, Bakách-Bessenyei György a március 19. után tisztségéről lemondott, a berni magyar követ, augusztus 26-án erősen sürgette a kormányzót a fegyverszünet mielőbbi megkötésére. Horthy felhatalmazta őt arra, hogy angol és amerikai megbízottakkal tárgyaljon, de amikor Bakách-Bessenyei azt jelentette, hogy Magyarországot a szövetségesek tervei szerint kizárólag orosz csapatok fogják megszállni, tévovázni kezdett. Elgondolásait arra az egyre kevésbé tartható feltételezésre építette, hogy módjában lesz angol és amerikai csapatok előtt - vagy legalább előttük is - letenni a fegyvert. A fegyverszünet előkészítésének ez a - svájci - vonala azután szeptember 20-ával végleg megszakadt.

Szeptember 7-én Horthy koronatanácsot tartott a háború befejezéséről. Miután a fegyverszünet megkötése Horthy szerint saját - kormányzói - jogkörébe tartozott, eldöntötték, hogy a parlament kikapcsolásával kell végrehajtani. A feltételeket illetően a koronatanács tagjai szintén a régi ábrándokban ringatták magukat. Azt hitték, elérhető, hogy a „szövetségesek”, vagyis ne csak az oroszok szállják meg az ország stratégiai fontos pontjait, a megszállásban román és jugoszláv csapatok ne vegyenek részt, a magyar rendőrség és a közigazgatás a helyén maradjon, a német csapatok pedig akadálytalanul elhagyhassák (helyesebben „elhagyják”) az országot. Horthy hangsúlyozta, hogy becsületbeli ügyének tekinti a németek értesítését a fegyverszünetről.

Mindezt a koronatanács a honvédelmi miniszter, Csatai Lajos által javasolt felemás formában tette magáévá: A németekhez 24 órás ultimátumot kell intézni, követelve őt páncélos hadosztály azonnali Magyarországra küldését, ellenkező esetben - márpedig biztosra vehető volt, hogy ezt a feltételt a német hadvezetőség nem tudja teljesíteni - Magyarország fegyverszünetet kér.

Ez a javaslat a lehető legrosszabb volt. A német kormány időnyerés céljából mindent megígért - Magyarország területét úgy fogja védelmezni, mint saját országát, Magyarország a németek vára stb. - de tudni lehetett, hogy ígéretét nem fogja teljesíteni. Az erősítések nem érkeznek meg - legalább is nem az ígért számban és időben - amennyiben megérkeznek, nem a frontra küldik, hanem az ország belsejében állomásoztatják őket az átállás megakadályozása végett, amelynek lehetőségére a figyelmüket külön is felhívták. Ez pedig igazán felesleges volt.

Másnap, szeptember 8-án a Minisztertanács még inkább felhígította a koronatanács álláspontját. Úgy határozott, hogy *„...amennyiben a német ígérek betartatnak és pár napon belül (vagyis már nincs 24 óráról szó) a német segítség tényleg meg is érkezik és a németek ezen ígéreteik betartását garantálják is, úgy Magyarország egyelőre hajlandó a harcot folytatni és nem hamarkodja el állásfoglalását arra nézve, hogy fegyverszünetet kérjen a szövetségesektől.”* Ez már más volt, mint amit Horthy akart és homlokegyenest az ellenkezője annak, mint amit tenni kellett volna. Szeptember 10-én a kormányzó tehát összehívta a régi tekintélyes politikusokból álló titkos tanácsot, mely a fegyverszünet megkötése mellett

foglalt állást és a finn példa követését ajánlotta, vagyis a német csapatok szabad elvonulásának biztosítását, bár tudhatta, hogy azok nem akarnak élni ezzel a lehetőséggel.

A Minisztertanács szeptember 11-én ismét a fegyverszünet ellen foglalt állást, mire a kormányzó belátta, hogy a kormánnyal nincs mit kezdenie és elhatározta, hogy családjának tagjaira és legszűkebb környezetére (Ambrózy Gyula kabinetfőnök, Vattay Antal főhadsegéd, Lázár György, a testőrség parancsnoka, Tost Gyula alezredes szárnysegéd) támaszkodva készíti elő a fegyverszünetet és pedig minél előbb.

A hadihelyzet ugyanis egyre rosszabb lett. A németek meg sem kísérelték, hogy a Havasalföldön végigszárguldo oroszokat a Déli Kárpátok szorosaiban feltartóztassák, a gyenge magyar honvédség pedig erre nem is gondolhatott. Erejéből mindössze arra futotta, hogy szeptember 13-án Arad és Torda térségében kedvezőbb védelmi állásokat biztosítson magának - rövid átmeneti időre. Támadó hadművelet Dél-Erdély ellen politikai okokból sem lett volna kívánatos, hiszen csak ronthatta az ország helyzetét a fegyverszüneti tárgyalásokon.

Közben értékes napok mentek veszendőbe, a román kiugrás óta kerek három hét. Az angolszász csapatok Itáliában nem jutottak előbbre, Temesvárnál viszont szeptember 16-án felbukkantak a Vörös Hadsereg páncélos hadosztályai, aminek következtében a Székelyföldön és az Észak-Erdélyben álló magyar csapatokat a teljes bekerítés fenyegette. Területüket tehát sürgősen ki kellett üríteni, mielőtt az ottani haderőt végleg elvágják. Szeptember 19-én Aradot foglalták el az oroszok. Erdély tehát elveszett, de elveszett maga Magyarország is, hiszen az Alföld síkságán semmi sem állíthatta meg az orosz hadosztályokat, legfeljebb egy velük egyenlő erejű páncélos hadsereg, az viszont nem volt sehol. Az orosz megszállás már nem elvont lehetőség volt, hanem a közvetlen jövő, a holnap valósága, ami viszont halaszthatatlanná tette a fegyverszünet megkötését még akkor is, ha ez a kommunista rendszer létesítésének veszélyével jár együtt.

A katasztrofális helyzet láttán az erdélyi képviselők erőiesen követelték a háború befejezését. Ha a kormány tovább késlekedik, a végveszélybe jutott erdélyi magyarok saját kezükbe ragadják a kezdeményezést és külön útra térnek. „Halott apád nem beszélne így velem!” - mondotta Horthy szemrehányóan Teleki Gézának, aki azonban nem hátrált: - Pontosan így beszélne.” - hangoztatta. Az erőyes fellépés hatott, Horthy elszánta magát a cselekvésre.

Fegyverszünet Moszkvában

Az oroszok szándékainak felderítése végett küldöttség indult útnak Moszkvába. Tagjai voltak Atzél Ede, Dudás József, Faust Imre - e két utóbbi kommunista múltja és feltételezett összeköttetései alapján került a delegációba - és Glaesser Aladár tolmács. Először Erdélyen, illetve Románián keresztül próbálkoztak, de amikor ott nem tudtak az oroszokhoz eljutni, szeptember 23-án az első magyar hadsereg kárpáti arcvonalát lépték át és szeptember 26-án érkeztek Moszkvába, ahol a szovjet vezérkar főnökének helyettese - nyilván Kuznyecov vezérezredes - fogadta őket. Visszatérésüket meg sem várva küldte el Horthy a hivatalos fegyverszüneti delegációt Moszkvába, mert szeptember 18-án Zichy Ladomér, akinek mind Magyarországon, mind pedig Szlovákiában voltak birtokai, a szlovák felkelést irányító egyik orosz politikai tisztől, Makarov alezredestől két levelet hozott Horthynak. A levelek a következő feltételeket tartalmazták:

1. A magyarországi városok, helységek és katonai célpontok bombázását mind az orosz, mind az angolszász részről beszüntetik, ha a fegyverszüneti bizottság Moszkvába érkezik.
2. A bizottság teljes mozgásszabadságot fog élvezni.
3. A bizottság tagjainak számát nem korlátozzák, szabad chiffré-használatot és saját rádiót engedélyeznek a bizottság számára.
4. Szovjet partizán csapatok, ha a helyzet úgy kívánja, Budapesten segítik az átállást.
5. Esetleg magyar határőrség egyenruhában Budapestre küldjük az itt Kuzmalovce és Krupina környékén tartózkodó négyezer magyar és dél-szlovákiai magyar partizánokat.
6. Magyarország teljes integritását biztosítják és amennyiben a szovjet-román megegyezés Erdélyt a románoknak biztosítja egyelőre, a béketárgyalásokon a Szovjetunió a népszavazás elvét fogja képviselni Erdély területére.
7. Olyan területeken, ahol a magyarok a németek mellett nem álltak ki, szabad és független katonai adminisztrációt engednek meg a magyar hatóságoknak.
8. Sem a hadsereg, sem a csendőrség, sem pedig a rendőrség nem lesz lefegyverezve.
9. Erdélyben a román csapatok azonnal megállnak ott, ahol éppen vannak és csak a Vörös Hadsereg nyomul előre.
10. Magyarország függetlensége biztosított, kormányformáját maga választja meg s a Szovjetunió nem fog politikai nyomást gyakorolni a kormányzatra.
11. A fegyverszüneti delegáció összeállítása Magyarország belügye, amelybe a szovjet nem avatkozik bele.
12. A magyar fegyverszüneti bizottság Moszkvában mindhárom nagyhatalommal (Szovjetunió, USA, Anglia) fog tárgyalni.
13. A Szovjetunió Európában terjeszkedni nem kíván.
14. A finn, bolgár vagy román fegyverszünet lesz mintája a fegyverszünetnek.

Kremnicka, 1944. szeptember 14.

A Makarov-levél eredetije nem került elő. A szakirodalomban különböző változatai jelentek meg, az eltérések azonban nem jelentősek. Tény, hogy Makarov létezett. A „Szlávok szabadságáért” nevű partizándandár helyettes parancsnoka volt.

Az Atzél-féle küldöttséggel az alábbi feltételeket közölték:

1. A fegyverszüneti vonal Erdélyben ott lesz, ahol a csapatok a fegyverszünet megkötésekor állanak. Erdély sorsáról véglegesen majd a békekonferencia dönt.
2. Ami Magyarországnak Jugoszláviával és Csehszlovákiával való határait illeti, az adott pillanatban nem tehetnek ígéretet, a szovjet politika általános elvként azonban nem támogat olyan módon meghúzott határokat, amelyek kompakt népi tömböket idegen uralom alatt hagynak.
3. A Szovjetunióknak nem szándéka szovjet rendszer létrehozása Magyarországon.
4. A háborús bűnösöket bíróság elé állítják és megbüntetik, a magyar tiszteket és katonákat azonban nem tekintik ipso facto háborús bűnösöknek."

Mindez túl szép volt ahhoz, hogy igaz legyen. Nem is volt az, hanem diplomáciai manőver, vagy inkább hadicsel. Nem az alárendelt beosztású Makarov alezredes egyéni akciója, hanem magasabb szinten elgondolt kezdeményezés. Szovjet tiszt nem vállalkozhatott ilyen akcióra felső helyről érkező utasítás nélkül. Célszerűnek látszott Horthyt a háborúból való kilépésre bírni akkor¹⁸, amikor a Kárpát-medencében lévő szovjet erők még viszonylag gyengék voltak és egy német ellentámadás nehéz helyzetbe hozhatta őket.

A magyar fegyverszüneti küldöttséget összeállították, vezetője Faragho Gábor vezérezredes lett, tagjai Szentiványi Domokos rendkívüli követ és Teleki Géza egyetemi tanár. Faragho Gábor a háború előtt Magyarország moszkvai katonai attaséja volt, jól beszélt oroszul és állítólag többször találkozott Sztálinnal. Mielőtt útnak indultak volna, Náday István tábornok a kormányzó döntése alapján a német hadifogságból Magyarországra menekült Howie angol ezredes társaságában szeptember 22-én Casertába repült. Jóllehet a tábornok nem rendelkezett szabályos megbízólevéllel, Wilson, az olaszországi angol csapatok főparancsnoka másnap fogadta Nádayt, aki elmondta, hogy Horthy és a magyar kormány megbízásából fegyverszünetet kér. Tudja, hogy az ország szovjet megszállás alá kerül, de szeretne biztosítékot kapni arra vonatkozóan, hogy angol és amerikai csapatok is részt vesznek a megszállásban. Az angol külügyminisztérium el is készítette a fegyverszüneti egyezmény pontjaira vonatkozó javaslatait, amihez kikérte az Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányának véleményét, de az események addigra már túllépték a Náday-féle kezdeményezést.

Faraghoék - némi felesleges késlekedés után - szeptember 28-án indultak útnak és a szlovák partizánok körében töltött két napos tartózkodás után, október 1-én a délutáni órákban érkeztek Moszkvába. Ekkor már nemcsak az orosz páncélosok élei keltek át a Déli Kárpátok szorosain, hanem a zöm, vagyis kb. 25-35 hadosztály jelent meg a Marosnál, ami nemcsak arra volt elegendő, hogy a magyar hadsereg laza arcvonalát áttörje, hanem arra is, hogy mindenfajta német ellentámadást visszaverjen.

Mire a fegyverszüneti küldöttség eljutott Moszkvába, megváltoztak tehát a feltételek és más lett a légkör. A delegációt azonnal a Vörös Hadsereg helyettes vezérkari főnöke, Kuznyecov tábornok elé vezették, aki megjegyezte, hogy Sztálin és Molotov értesült a küldöttség megérkezéséről, de mivel a kérdés kizárólag katonai jellegű, őt bízták meg a tárgyalással. Miután a szövetségesek politikája értelmében csak feltétel nélküli fegyverletételről lehet szó - mondotta Kuznyecov - a magyar küldöttség megjelenése azt bizonyítja, hogy a magyar kormány ezt elfogadta. Formális fegyverszüneti egyezményre tehát nincs szükség. Egyetlen kérdést kell tisztázni, azt, hogy a magyar hadsereg miként működhet közre a németek elleni háborúban.

Faragho ragaszkodott ahhoz, hogy a kérdés politikai oldalát, vagyis a Makarov-levélben foglalt ígéreteket vitassák meg. A megbeszélés ezzel megszakadt. Néhány nagyon hosszúnak tűnő, idegörlő nap telt el, amíg végre, október 5-én a delegációt a Kremlbe vitték. Ott a vezérkar főnöke, Antonov tábornok fogadta a küldöttséget, akinek Faragho átadta Horthy Sztálinhoz írt levelét:

„Tábornagy! Végső veszélyben forgó népem nevében és érdekében fordulok Önhöz. A magyar nép nevében, amelyet ennek a háborúnak a kitöréséért semmiféle felelősség nem terhel. Ezer éven át, de különösen az utóbbi évtizedben népünk sorsát a szomszédos német kolosszus befolyásolta. Ennek a befolyásnak a hatása alatt sodródtunk ebbe a Szovjetunióval folytatott szerencsétlen háborúba..."

Horthy mentegetőző sorai aligha hatották meg a szovjet vezetőket. Írását Antonov nem tekintette megbízólevélnek és annak hiányában nem volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Faraghonak azonban megengedték, hogy szikratávíron érintkezésbe lépjen a kormányzóval a megbízólevél ügyében. Kérését másnap és harmadnap megismételte. A táviratok rejtjelezését és megfejtését nem szakemberek végezték, ami késedelmet és félreértéseket okozott. Az oroszok, akik kezdetben ragaszkodtak „a jó és kellő alakban levő” meghatalmazáshoz, a kormányzó beleegyező szikratávírata után már nem találták fontosnak a dolgot

¹⁸ Macartney im. II. köt. 350. old. valamint Gosztonyi, P.: *Háború van, háború*. Bp. Népszava 1989. 69. old.

és sürgették az előzetes fegyverszünet aláírását.¹⁹ Faragho üzenetére Horthy útnak indította Moszkvába Nemes József őrnagyot, a fegyverszünet aláírására szóló meghatalmazással.

Október 8-án, valamivel éjfél előtt fogadta a küldöttséget Molotov, aki kereken kijelentette, hogy nem tud semmiféle Makarov levélről, sőt magáról Makarovról sem. Az általa átadott előzetes fegyverszünet „feltételei” a következők voltak:

- Magyarország köteles kiűriteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyet 1937. december 31. óta szerzett és birtokában tart;
- köteles visszavonni minden magyar csapatot és tisztviselőt, aminek tíz napon belül meg kell történnie; kezdő időpontnak az a nap számít, amikor a magyar kormány képviselői aláírják a fegyverszünet előzetes feltételeit;
- a kiűrités megfigyelésére és ellenőrzésére a három szövetséges kormány szövetségközi bizottságot küld Magyarországra orosz elnöklettel;
- Magyarország kötelezi magát, hogy Németországgal minden összeköttetést megszakít, azonnal megüzeni a háborút, a szovjet kormány pedig kijelenti, hogy ehhez csapataival kész segítséget nyújtani.

A magyar delegáció hiába érvelt a Makarov-levél pontjaival, Molotov hajthatatlan maradt. Nem volt bizonyítható, hogy Makarov a szovjet kormány álláspontját fejezte ki és hogy levele az utóbbit bármire is kötelezné, mely egyébként is hivatkozhatott a körülmények változására. A tárgyalások időpontjában a szovjet csapatoknak már hídfőik voltak a Tisza jobb partján. A küldöttség a feltételeket rejtjelezett formában megküldte Budapestre, ahonnan másnap megérkezett a válasz: „A fegyverszünet megkötése kívánatos, az aláírásra a meghatalmazás megadva.” Október 11-én újabb távirat jelezte „A kormányzó az előzetes fegyverszüneti feltételeket elfogadja.” Aznap este hét órakor Molotov újból fogadta a küldöttséget és bejelentette, hogy a szövetségesek készek Magyarország fegyverszüneti kérelmét elfogadni, amit formális felhatalmazás nélkül a delegáció mindhárom tagja aláírt. Moszkvai idő szerint október 11. 20 óra 57 perc volt. A szovjet kormány magyar kérésre abba is beleegyezett, hogy egy-két napra leállítja a hadműveleteket a magyar csapatok átcsoportosítása és Budapest megvédelme érdekében.²⁰

Az okmányok aláírását követően a hangulat megenyhült, az oroszok magatartása hirtelen barátságossá vált és a magyar delegáció tagjai reménykedve tértek haza szállásukra. A dolog neheze azonban hátra volt, nevezetesen a fegyverszünet végrehajtása, a szembefordulás a megszálló német hadsereggel.

A Churchill-Sztálin paktum

Az oroszok nem véletlenül örültek a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötésének. Nemcsak a hadműveletek alakultak számukra kedvezően, hanem hódításaikat nemzetközileg is elismertették. Ezekben a napokban ugyanis a magyar fegyverszüneti delegációnál jóval fontosabb küldöttség tartózkodott Moszkvában. Az angolok október 9-én délután érkeztek a szovjet fővárosba és még aznap éjjel közvetlen megbeszélésre került sor Churchill és Sztálin, Eden és Molotov között, amelyről az angol miniszterelnök így számolt be:

„A pillanat alkalmas volt rá, hogy a dologhoz lássunk, ezért azt mondtam: »Jussunk dűlőre a balkáni ügyekben... ne keresztezzük jelentéktelen ügyekkel egymás útját. Ami Nagy-Britanniát és Oroszországot illeti, mit szólna hozzá, ha önöknek kilencven százalékos túlsúlyuk volna Romániában, nekünk ugyancsak kilencven százalékunk Görögországban, Jugoszlávián pedig fele-fele arányban osztoznánk?« Miközben ezt fordították, egy fél ív papírra felírtam:

Románia		
Oroszország		90%
a többiek		10%
Görögország		
Nagy-Britannia		
(az USA-val egyetértésben)		90%
Oroszország		10%
Jugoszlávia		50-50%
Magyarország		50-50%
Bulgária		
Oroszország		75%
a többiek		25%

¹⁹ Macartney im. II. köt. 354. old.

²⁰ Gosztónyi im. 72. old.

Az asztalon odacsúszttam Sztálin elé, aki közben meghallgatta a fordítást. Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját, vastagon kipálta a feljegyzést, majd visszacsúsztotta felénk. Az egész nem tartott tovább, mint amennyi idő alatt most leírtam.

Ezután hosszabb szünet állt be. A kipálalt papírlap az asztal közepén hevert. Végül így szóltam: »Nem gondolja, hogy meglehetősen cinikus dolog volna azt a benyomást kelteni, hogy csak új félvállról vesszük ezeket a több millió ember sorsát eldöntő dolgokat? Égessük el azt a papírt!« »Nem, tartsa csak meg« - mondta Sztálin.²¹

A nagy osztozkodás megtörtént. Románia szőröstől-bőröstől a Szovjetunióé lett, Görögország pedig az angoloké. Churchill tehát elérte, amit akart, vagyis az oroszok távoltageését a Földközi-tengertől, de nem árt a figyelmet felhívni arra, hogy a közzétett facsimile szerint a generalisszimusz kézjegye nem a lap aljára, hanem a Romániára vonatkozó arányszámok mellé került! Ottani - gyakorlatilag kizárólagos - érdekességének elismerése fejében ígérte meg Sztálin, hogy nem fogja zavarni az angolok köreit Görögországban. Ígéretét meg is tartotta, mert a kisujját sem mozdította, amikor néhány hét múlva az angolok levertek a görög kommunisták hatalomátvételi kísérletét. Sztálin Churchill számaiból azt olvasta ki, az angolok hajlandók elismerni, hogy a Duna-völgye és a Balkán - részlegesen - szovjet érdekszférába tartozik, sőt ezt maguk ajánlották fel, ami kiindulópontként mindenestre elfogadható. Végre-valahára nem demokratikus elvek megfogalmazásával untatták egymást, hanem nyíltan és egyértelműen a hódítások elhatárolásáról volt szó, vagyis arról, amiért a generalisszimusz meggyőződése szerint a nagy háború kezdettől fogva folyt és ami minden háború kizárólagos célja és értelme. A Vörös Hadsereg egységei tehát bátran nyomulhatnak előre a Duna völgyében, mert hódításaikat az angolok és az amerikaiak végül tudomásul veszik. Határozott ellenállást aligha fognak tanúsítani, amiből pedig az is következik, hogy Magyarország vonatkozásában az 50%-os szovjet részesedés tovább növelhető. Mikołajczykknak Sztálin mindenestre azt mondotta, hogy Magyarországon jelentős átalakulásra kerül majd sor.²²

Ezt bizonyították Eden brit külügyminiszter tárgyalásai. Ő ugyanis már másnap engedett a híres fifty-fiftyből. Az aprólékos alkudozások nagy mesterével, Molotovval, folytatott vitáját azzal fejezte be, hogy nem érdeklik a számok. Csupán ahhoz ragaszkodik, hogy az angoloknak több szavuk legyen Bulgáriában és Magyarországon, mint Romániában és hogy Jugoszláviában közös politikát folytassanak.²³ Néhány óra leforgása alatt Magyarország Jugoszlávia helyett Bulgáriával került egy csoportba, amelynek vonatkozásában Churchill 75-25%-os arányt javasolt a Szovjetunió javára. De mit jelenthetett Magyarország vonatkozásában az 75-25 vagy akár a 50-50%, ha az ország kizárólag szovjet megszállás alá kerül?

Churchill október 12-éről keltezett táviratában tájékoztatta kormányának tagjait: „Minthogy Magyarországot a szovjet csapatok veszik ellenőrzésük alá, természetesen nagyobb arányú befolyáshoz kellene jutniuk, persze csak ha arról megegyeznek Nagy-Britanniával és talán az Egyesült Államokkal is, amely ugyan nem folytat hadműveletet Magyarországon, de az országot nyilván közép-európai, nem pedig balkáni államnak tekinti.” Hopkinsnak megtáviratozta, hogy az oroszok „nagy érdeklődést tanúsítanak Magyarország iránt, amelyet tévesen szomszédjuknak neveztek.”²⁴ Tévesen? Churchill nem tudott volna arról, hogy Beneš átengedte Kárpátalját a Szovjetuniónak?

Sztálin nem tartozott azok közé, akik lemondanak arról, amit megszerezhetnek, de a hidakat sohasem égette fel maga mögött mindaddig, amíg nem bizonyosodott meg arról, hogy nem kényszeríthetik visszavonulásra. Az a meggyőződése, hogy Magyarországnak a szovjet birodalomba kell tartoznia, fokozatosan alakult ki benne a következő hetek során, amikor észlelte - és nem csupán Eden erőtlén érveléséből - hogy az angolok és az amerikaiak nem ragaszkodnak magyarországi befolyásuk százalékos arányaihoz.

Moszkvában azonban nemcsak a Balkánról és a Duna völgyéről volt szó, hanem Lengyelországról is. Az ütközőkártyák - a varsói felkelés vérbefojtása óta - mind Sztálin kezében voltak, aki egymás után kijátszotta őket. A lengyeleket ez alkalommal - Mikołajczyk és társai október 12-én érkeztek Moszkvába - nemcsak az oroszok, de az angolok is tűz alá vették, hogy a Curzon-vonalat de facto elismerjék. „Kemény fenyegetésekkel rábírtuk Mikołajczykot és a lengyeleket arra, hogy elfogadják az oroszoktól kicsikart meghívást.” - írta Churchill.²⁵ Ennek fejében az angoloknak is meg kellett ismerkedniük Sztálin lengyeleivel. Bierut és társai a lehető legrosszabb benyomást keltették. „Azért vagyunk itt, hogy Lengyelország nevében kérjük, Lvov tartozzon Oroszországhoz!” - mondta Churchill szerint Bierut. Az angol miniszterelnök Sztálinra nézett, aki elmosolyodott. „Nos, mit szól az idomítás e csodáihoz?” - tükrözte a gruz tekintete.

²¹ Churchill im. Vol.11. *The Tide of Victory*. 201. old.

²² Mikołajczyk im. 100. old.

²³ Eden, A.: *The Reckoning*. London. Cassel, 1965. 483. old.

²⁴ Churchill im. Vol. 11. 203. old.

²⁵ Churchill im. Vol. 11. 203-204. old.

Mikołajczyk és Sztálin találkozója - hiába volt jelen Churchill - nem hozta meg a kívánt eredményt. Mikołajczyk lényeges engedmények, azaz Lvov biztosítása nélkül nem volt hajlandó a Curzon-vonalat Lengyelország keleti határaként elfogadni, azután sem, hogy Sztálin a szemébe vágta: A „három nagy” a teheráni találkozó alkalmával ebben már megegyezett. Hiába emlegették a Lengyelországnak Németország rovására adandó kárpótlást. Churchill Mikołajczyk tanúsága szerint egy későbbi találkozásuk alkalmával nemcsak ígért, hanem nyíltan fenyegetőzött: „Kapcsolataink Oroszországgal - harsogta - jobbak mint bármikor és ezeket fenn akarom tartani!... Érvei - vágta a lengyel politikus fejéhez - bűnös kísérletet jelentenek a szövetségesek egyetértésének megbontására a liberum veto útján.”²⁶

A Csatorna túlsó partjáról nézve nehezen volt érthető, miért nem fogadják el a lengyelek a felkínált terület-cserét, mely jóval kedvezőbb helyzetet eredményezett volna a háború előtt. Közép-európai fejjel viszont az tűnt érthetetlennek, hogy Churchill nem veszi észre, a csere elfogadásával a lengyelek beláthatatlan időre Oroszországhoz láncolják magukat! Mikołajczyk átérezve helyzetének kilátástalanságát november 24-én lemondott. Lemondása ugyanazt fejezte ki, mint Teleki három és fél év előtti öngyilkossága. Akkor Magyarország, most Lengyelország függetlenségének kilátástalansága bizonyosodott be (Csehszlovákiáé 1938. szeptemberében és 1948. februárjában) Azok, akik önálló magyar vagy lengyel külpolitikát akartak követni, olyan helyzetbe kerültek, amelyből nem volt szabadulás.

Sztálin viszont elégedett volt, miután végre elérte azt, amire három éve várt. Churchill Moszkvából küldött távirataiban többször is említi: „A jóakarat rendkívüli légkörére találtunk”, „Itt most minden nagyon barátságos”, „A politikai légkör rendkívül szívélyes”.²⁷ Hogyne lett volna az! Európa jelentős részének felosztásáról tárgyaltak és nem más, maga Churchill tett erre vonatkozólag némi korrekcióval megfelelőnek tekinthető ajánlatot. Sztálin lépten-nyomon elhalmozta Churchillt jóindulatának és barátságának jeleivel. Elfogadta a brit nagykövetség vacsorájára szóló meghívást, ami addig sohasem fordult elő, és szerényen meghűzódott a Bolsoj Tyeatr cári páholyának háttérében, amíg a közönség Churchillt ünnepelte. A repülőtéren személyesen búcsúztatta vendégét.

1944. október 9-e 1939. augusztus 23-ához hasonló jelentőségű dátum Közép-Európa történetében, amelynek helyzetét ennél az ismételt cinikus osztozkodásnál mi sem jellemzi jobban. 1939. augusztus 23-án Ribbentrop és Molotov (valójában Hitler és Sztálin), 1944. október 9-én pedig Sztálin és Churchill tíz- és tízmilliók sorsáról döntött, azok tudta és beleegyezése nélkül, akár a gyarmatosító hatalmak 1885-ben Berlinben Közép-Afrikáról. 1944. október 9-ét azzal szokták mentegetni, hogy nem érdemes ellenezni azt, aminek bekövetkeztét nem lehet megakadályozni, de vajon nem éppen ezért támadta Churchill Chamberlaint München után? Meg tudta volna védeni Anglia Csehszlovákiát 1938 őszén?

A nyugati közvélemény nyilván azért adott felmentést az alkuért Churchillnek, mert a Vörös Hadsereg közreműködésére 1944 októberében változatlanul szükség volt Nyugat-Európa felszabadításának befejezéséhez. Tudnia kell azonban, hogy szabadsága Kelet-Közép-Európa népeinek leigázásán alapult, felszabadításának árát azokkal fizettették meg. Churchillnek - hiába nevezte a Balkánra vonatkozó megállapodásokat „a lehető legjobbaknak” - nem volt nyugodt a lelkiismerete, mert különben nem akarta volna elégetni a papírt. Churchill - írja John Lukács - „világosan látta a lehetőségeket: vagy német uralom marad egész Európában, vagy - a legrosszabb esetben - orosz uralom Európa keleti felében? És Európa másik fele mégis több a semminél.”²⁸

Európa nyugati felének értéke, gazdasági jelentősége, politikai súlya nem vonható kétségbe, de ez a legkevésbé sem vigasztalja azokat a kelet-közép-európaiakat, akiket - ki tudja, hányadszor a történelem folyamán - semmibe vettek. Más lapra tartozik, hogy 1944 októberében már nem az Európa feletti német uralomról volt szó, hanem arról, mekkora lesz az angolszászok és mekkora az oroszok részesedése a kontinensen.

A sok millió embert érintő alku másfél millió erdélyi magyar sorsát is megpecsételte. Sztálin már 1941 végén Romániának szánta Erdélyt és ha maradtak volna e tekintetben kétségei, a moszkvai megállapodásnak azokat végleg el kellett osztatnia. Minek kisebbsíten egy 90%-ban, vagyis teljesen az ő befolyási övezetébe tartozó országot olyan állam kedvéért, amelyben - egyelőre - csak 50%-os az elismert részesedése? Erdély sorsát nem az döntötte el, hogy a románok előbb ugrottak ki a háborúból, mint a magyarok, nem is az, hogy az ő kiugrásuk sikerült, az utóbbi pedig nem. Erdély hovatartozása eldőlt, mielőtt Horthy az előzetes fegyverszüneti megállapodást jóváhagyta volna. Churchill és Sztálin alkuja hat nappal előzte meg a fegyverszüneti kísérletet.

²⁶ Mikołajczyk im. 97-98. old.

²⁷ Churchill im. Vol. 11. 202, 211. old.

²⁸ Lukács, J.: *A párvialdal*. Bp. Európa. 1993. 327. old.

A kiugrási kísérlet kudarca

A megszálló németek nem tétlenkedtek, hanem megtették a szükséges intézkedéseket az egyre valószínűbb kiugrási kísérlet megghiúsítására. A Magyarországra irányított német csapatokat nem küldték a frontra, hanem Budapest körül vonták össze, egyúttal pedig előkészítették a „nyilas” hatalomátvételt. Bármily furcsán hangzik, mégis igaz: a német vereségek megnövelték a szélsőjobb befolyását az országban, mert reális közelségbe hozták az orosz megszállás rémét, amelynek elhárítása végett sokan magával az ördöggel is szöveterkeztek volna. Művelt, józan emberek, akik egy évvel előbb még tárgyilagosan mérlegelték a háborús esélyeket, ekkor már német csodafegyverekről szóló mesékkel áltatták magukat, pedig láthatták, hogy sem a szárnyas bomba, sem a szárnyas rakéta nem hoz fordulatot a háború menetében.

Veesenmayer és Winkelmann október 2-án tért vissza Budapestre. Az előbbi Ribbentrop és Himmler részéről nem kevés bírálat érte túlzott engedékenysége és a kormányzó iránt tanúsított kímélete miatt. Új utasításai értelmében - jobb jelentkező híján - az általa teljesen alkalmatlannak tartott Szálasit kellett kormányra juttatnia és egyúttal végleg félretolni Horthyt. 11-én Szálasival elvi megállapodást kötött, mely hangsúlyozta, hogy a Führer szemében a „nemzetvezető” az egyedüli felelős személy Magyarországon, de nem siette el az ebből eredő következtetések levonását. Szálasit és a többi nyilas vezetőt mindenestre védőőrizetbe helyezték, nehogy Horthy letartóztassa őket, ha ilyen szándékai lennének. Szálasi megszövegezte napiparancsát, amelyet a hatalomátvétel napján majd nyilvánosságra hoznak. Esméinek, programjának elemzése és bírálata nyugodtan mellőzhető. Ha Németország küszöbön álló katonai összeomlásának kétségtelen jelei közepette is vállalkozott, sőt minden erejével törekedett a nyilván kérészerűtlen hatalomátvételre, a józan gondolkodás és a minimális ésszerűség minden elemét meg kell tagadnunk tőle és fanatikus követőitől. Kovarcz Emil mindenestre mozgósította a 100%-osan megbízható pártszolgálatosok csapatát és - sajnos - saját célkitűzéseinek szempontjából jó munkát végzett. Ő is német katonai védelem alatt működött. Szálasi proklamációját Bécsben nyomtatták ki jó előre, nem kevesebb, mint hárommillió (!) példányban és német katonai teherautókon szállították Pestre, hogy a város felett alkalmas időben szétszórják.

Megerősítették a Budapest körül állomásozó német egységeket. Ide küldték Mussolini megszojtatóját, Otto von Skorzenyt, akinek adott esetben a kormányzó elrablását kellett megszerveznie és október 13-án Budapestre érkezett Bach-Zelewski tábornok, aki a varsói felkelés leverésével szerzett magának kétes hírnevet és aki átvette a parancsnokságot minden itteni német rendőri és SS alakulat felett. Veessenmayer visszahívták és helyébe Rahn Rudolfot küldték teljhatalmú megbízottként Budapestre, aki előzőleg Mussolini és az ún. olasz köztársasági kormány mellett képviselte a német birodalmat. A német előkészületeket főleg egymás közti torzsalkodásaik zavarták, mintsem Horthy és a magyar kormány intézkedései. A „külgügyi” és a „rendőri” vonal, valamint a Wehrmacht emberei között tovább dült a presztízsháború.

Október 8-ára virradó éjjel a németek „nagy fogást” hajtottak végre. A Dunapalota elől elrabolták Bakay Szilárd altábornagyot, az első hadtest parancsnokát, akiben Horthy feltétlenül megbízott és akit határozott és energikus katonának tartottak.²⁹ Horthy viszont - és ez a legkevesebb, ami róla elmondható - nem foglalkozott megfelelően a kiugrás katonai előkészítésével. Bakay elrablása után új parancsnokról - és új parancsokról - kellett volna gondoskodnia, olyan fegyveres erőről, mely a fővárost vagy legalább a stratégiai szempontból fontos pontjait szilárdan kézben tartja. Ez azonban nem történt meg, pedig nem kell katonai szakértőnek lenni annak felismeréséhez, hogy a kiugrás csak akkor sikerülhet, ha az adott pillanatban Budapesten a Horthyhoz hű magyar csapatok számban és felszerelés dolgában erősebbek a német egységeknél. Ha ez a fölény a kritikus helyen és időben nincs meg, a kiugrás nem sikerülhet, mint ahogyan Olaszországban sem sikerült. Ilyen erőt azonban Horthy nem tudott összehozni, sőt valójában meg sem próbálkozott ilyesmivel és elmulasztotta azt is - noha szó volt róla - hogy a budapesti munkásságot felfegyverezzék³⁰, ami a német túlsúlyt legalább részben és átmenetileg kiegyenlíthette volna.

Horthy választhatta volna azt is, hogy a leginkább megbízhatónak tartott első hadsereg parancsnokságára repül, de ezzel is elkésett, miként minden egyébbel. Az első hadsereg parancsnokát, Miklós Bélát sem tájékoztatta megfelelően. Mulasztásait egyedül az a hiedelme magyarázhatja, hogy a fegyverszünet megkötése után a németek önként, harc nélkül kivonulnak az országból, mint ahogyan Finnországban tették, de ezt a feltételezést a német politikusok nyilatkozatai és a német hadmozdulatok egyértelműen cáfolták. Horthy utólag azt írta, hogy a kiűrésről nem voltak ilyen illúziói, de más források szerint ebben bízott. Farkas Ferenc tábornoknak azt mondta: „Ezt - t. i. a szembefordulást a

²⁹ Bakay Szilárd, miután hónapokat töltött német fogságban, hazatért és egy dunántúli kisvárosban élt, ahonnan viszont az oroszok elhurcolták és a Szovjetunióban kivégezték.

³⁰ Ld. Kovács, I.: *Magyarország megszállása*. Bp. Katalizátor, 1990. 82. és köv. old.

németekkel - majd valahogy kijátszom."³¹ Az előzetes fegyverszüneti megállapodásnak ezt a kötelezettségét csak akkor lehetett volna kijátszani, ha a németek önként visszavonulnak, másként nem. Vörös János szerint Horthy neki is azt mondta: „Bízom abban, hogy ha a német követet felkérem, hogy a német csapatok hagyják el az állam területét, úgy Magyarországon is az lesz a helyzet, mint Finnországban, ahol a német csapatok nagy részben elhagyták Finnország területét.”³²

A fegyverszüneti delegáció sürgetésére Horthy Utassy Lóránd ezredest Malinovszkij tábornagyhoz küldte a Szeged közelében lévő hadiszállására. Utassyt azonban nem világosították fel küldetésének igazi céljáról (lehetséges, maga a kormányzó sem értette meg egészen Faragho üzenetének tartalmát) és ezért nem is adhatta meg neki a magyar és a német csapatok helyzetére vonatkozó felvilágosításokat. A tábornagy Utassy küldetését rosszhiszemű megtévesztő manővernek vélte. A következmény Antonovnak, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökének erélyes hangú ultimátuma lett. Ebben 48 órát szabott arra, hogy Magyarország szakítson meg minden kapcsolatot Németországgal, forduljon ellene és kezdje meg csapatainak kivonását Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia területéről. 16-án reggel 8 óráig a szovjet parancsnok számára teljes és részletes ismertetést kell adnia a német és a magyar csapatok helyzetéről és pontos beszámolót arról, hogy az előzetes fegyverszünet feltételeit mennyiben teljesítették.

Antonov ultimátumát 15-én hajnalban fejtette meg a kormányzóhelyettes özvegye, de Horthy már 14-én reggel rádöbrent arra, hogy eredeti ütemezése, amely szerint a fegyverszünet bejelentésére 18-án vagy 20-án kerülne sor, egyrészt az oroszok türelmetlensége, másrészt a németek gyanakvása miatt nem tartható. Október 15-én délelőttre koronatanácsot hívott össze, hogy jóváhagyassa döntését. Közben Veessenmayer kihallgatást kért a kormányzótól, hogy utódját bemutathassa. A kezdeményezés kapóra jött Horthynak, akinek a fegyverszünet bejelentése érdekében nem kellett a német meghatalmazottat magához kéretnie. Veessenmayer kihallgatását pontban 12-re, a fegyverszüneti proklamáció nyilvánosságra hozatalát fél egyre tűzte ki. 14-én délután 4 órakor Lakatos miniszterelnök a németbarát miniszterek (Reményi-Schneller, Jurcsák) kizárásával szűkebb körű minisztertanácsot tartott. Ez állást foglalt amellett, hogy a háborús helyzet kilátástalansága miatt fegyverszünetet kell kötni. Arról, hogy az előzetes fegyverszünetet már alá is írták, a kormány tagjait nem tájékoztatták. Sem Lakatos, sem Henyey külügyminiszter nem tudott róla.

Az államcsínyeket vasárnap hajnalban kell végrehajtani, hogy az aznap rendszerint későn kelő emberek már kész helyzettel találják magukat szemközt és nem vasárnap délből, amikor mindenki talpon van. 1944. október 15-e vasárnapra esett, de annak reggele nem a kormányzó államcsínyével, hanem Horthy fiának elrablásával kezdődött, akit Tito állítólagos megbízottjával való közvetlen tárgyalás hamis hírével csaltak ki a várból egy Eskü-téri lakásba. Ott Skorzeny emberei vártak rá és egy szőnyegbe csavarva a repülőtérré hurcolták, ahonnan Mauthausenbe került. Elrablása a fegyverszünet bejelentésének időpontját nem befolyásolta - azt Horthy már az előző napon elhatározta - a kormányzó későbbi döntéseire azonban a fia sorsáért való aggodalom nagyon is hatott.

A koronatanács háromnegyed 11-kor kezdődött. Az ülést Horthy nyitotta meg, aki részletesen szólt a németek által okozott sérelmekről, fiának elrablásáról, arról az elhatározásáról, hogy fegyverszünetet kér, remélve, hogy Magyarország elfogadható feltételeket kap. Egy szóval sem említette az előzetes fegyverszünet megkötését és Antonov ultimátumát, mert ez esetben aligha tarthatta volna fenn a kedvező feltételekkel kapcsolatos illúziókat. A jelenlevők elfogadták a kormányzó javaslatát, mire Lakatos benyújtotta a kormány lemondását, amit Horthy elfogadott, de újból Lakatos bízta meg kormányalakítással, majd az ülést megszakította, hogy fogadja Veessenmayert.

Sérelmeit felsorolva bejelentette Veessenmayernek, hogy fegyverszünetet kér, aki kétségbeesetten próbált időt nyerni. Miután a bejelentés megtörtént, a fegyverszüneti proklamációt - késve ugyan és miniszterelnöki ellenjegyzés nélkül - 1 óra 10 perckor beolvasták a rádióban:

Ma már minden józanul gondolkodó előtt kétségtelen - hangzott Horthy kiáltványa - hogy a német birodalom ezt a háborút elvesztette. A hazájuk sorsáért felelős kormányzatok le kell hogy vonják ennek következményeit, mert amint azt a nagy német államférfi, Bismarck mondotta: egy nép sem áldozhatja fel magát a szövetségi hűség oltárán. Történelmi felelősségek tudatában meg kell hogy tegyék minden lépést abban az irányban, hogy a további felesleges vérontást elkerüljék. Olyan nép, amely egy már elvesztett háborúban szolgalelkűséggel idegen érdekek védelmében utóvédharcok színterévé engedné tenni apáitól öröklött földjét, elvesztené a világ közvéleménye előtt megbecsülését...

A proklamációt a Magyar Rádió többször megismételte, miközben Horthy már Rahnnal tárgyalt. A sérelmek felsorolása után vele is közölte a fegyverszünettel kapcsolatos elhatározását. Rahn ügyesen válaszolt: Ha a kormányzónak sikerült megállapodnia egy légi úton ide szállított angol vagy amerikai egység előtti fegyverletételben, akkor nem tehet mást, minthogy felálljon, meghajoljon és azt mondja: „Főméltóságú

³¹ Vigh, K.: *Ugrás a sötétbe*. Bp. Magvető 1984. 222. old.

³² Paál Jób - Radó Antal: *Debreceni feltámadás*. Debrecen. kn. 1947. 45. old.

uram, Ön nyert" és visszavonulni, de ha a fegyverszünet azt jelenti, hogy Horthy Magyarországa megadja magát az oroszoknak, azt társadalmi és nemzeti öngyilkosságnak tartja."³³

Horthy gondolkodásmódjának korszerűtlenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy kulcsfontosságot tulajdonított a német kormány értesítésének a fegyverszünet bejelentése előtt, veszélyeztetve ezzel végrehajtásának sikerét. A kiugrás végrehajtásához okvetlenül szükséges lett volna a Magyarországon tartózkodó német vezetők - Veessenmayer és Rahn - cselekvési szabadságának megbénítása légiriadó ürügyén vagy más módon, hogy ezalatt Horthy saját intézkedéseit zavartalanul megtehesse. Vajon miért tette az ellenkezőjét? Mert erre becsületszavát adta? Mintha Hitler előzetesen értesített volna az ország sorsát meghatározó lépéseiről! Hitler többszöri szőszegése Horthyt is felmentette szavának betartása alól. Ragaszkodása az előzetes bejelentéshez csak azzal magyarázható, miszerint remélte, hogy rá tudja venni a németeket az önkéntes visszavonulásra. A Rahnnal való tárgyalás során feltette neki a kérdést: „Nem tudná-e elhárítani a testvéri vérontást és elintézni, hogy a németek visszavonják csapataikat az osztrák határra, Magyarországot pedig átengednék sorsának.” Horthy maga is megírta: „Énelőttem mindig a finn és nem a román példa lebegett, és ezért belebocsátkoztam annak megbeszélésébe, hogy miként lenne megakadályozható, hogy az oroszok a németek háta mögé kerülhessenek. Biztosítékot azonban nem adhattam Rahnnak”³⁴

Az események egészen másként alakultak. A vezérkar nyilas érzelmű tisztjei, Nádas Lajos ezredessel az élen, megakadályozták a kormányzó parancsainak továbbítását. A fegyverszünetet elutasító németbarát tisztek igen erélyesen, határozottan léptek fel, a kormányzóhoz hű tisztek viszont tétováztak és ellenállás nélkül túrték, hogy beosztottaik félretolják vagy őrizetbe vegyék őket. A főtisztek zöme átállt, vagy idegösszeomlást kapott. Hagyta, hogy lefegyverezték vagy hogy a fiatal tisztek egyszerűen félretolják őket. Nincs mit magyarázni, a hadsereg vezetése csődöt mondott, Vörös János nem felelt meg feladatának. „Egész életemben németbarát voltam - mentegetőzött - A kormányzó úr nem tájékoztatott.”³⁵ Helyette, László Dezső altábornagy rávette egy megtévesztő napiparancs kiadására:

„A kormányzó úr rádiószózatában elhangzottakat senki se értelmezze úgy, hogy a magyar hadsereg letette a fegyvert. Mindez ideig csupán fegyverszüneti tárgyalásokról van szó. Ennek kimenetele még bizonytalan, ezért minden magyar katona és egység változatlan erővel folytassa a harcot.”

Vörös János szerint a napiparancsból kihagyták „a bármely oldalról jövő támadással szemben” szövegű részt,³⁶ de ennél jóval nagyobb jelentősége volt a kormányzó parancsai visszatartásának. A katonák nagy része valóban nem tudta, mitévő legyen.

A kormányzó fegyverszüneti kiáltványának elhangzása után a németek és a nyilasok haladéktalanul megtették az előzetes terv szerinti lépéseket. 15 óra 15-kor a német egységek elfoglalták a Duna hidak pesti hídfőit, 16 óra 10-kor pedig Omelka „testvér” egy nyilas különítménnyel megszállta a Rádió épületét. 16 óra 15-kor a Rádió már azt a nyilvánvalóan nyilasok által inspirált hírt sugározta szét, miszerint Beregfy Károly (a kiszemelt nyilas hadügyminiszter) azonnal jöjjön Budapestre. 17 óra 21 perckor ismételtén beolvasták Vörös János vezérkari főnök megtévesztő parancsát. 6 óra után Horthy már úgy nyilatkozott, miszerint „azt hiszi, a helyzet elveszett és nincs más hátra, minthogy alkudozzanak a németekkel.” Estére már az egész városban - a testőrök által védett várnegyed kivételével - a német rendőri erők és a velük szövetkezett nyilasok kezébe került a hatalom, Szálasi pedig „nemzetvezetőként” olvasta fel a háború folytatását bejelentő hadparancsát. A német csapatok - elsősorban Skorzeny egységei - körülvették a várat, amelyet a testőrség egy ideig védeni próbált, majd ennek kilátástalanságát felismerve, megadta magát.

16-án reggel Horthy már fogolyként írta alá a kormányzói tisztségről való lemondását és Szálasi miniszterelnöki kinevezését. Jellemző, hogy míg a fegyverszüneti kiáltvány visszavonásába könnyen beleegyezett, Szálasi kinevezését többször is határozottan elutasította, illetve megtagadta. Csak fia szabadon bocsátásának ígéretével lehetett rávenni arra, hogy a nyilas pártvezért kormányalakítással megbízza.

A hadsereg zöme, a vezető tisztek többsége, tudomásul vette a történeteket és tovább folytatta a harcot. Azok, akik átállni próbáltak, nem tudták az események menetét megfordítani. Heinrich német tábornok október 16-án reggel 8 órakor magához rendelte Miklós Bélát. Ő nem érezte csapatait elég erősnek arra, hogy szembeszálljon a németekkel - és talán alárendeltjeit sem elég megbízhatónak - és ezért nemcsak vezérkari főnökét, Kéry Kálmán ezredest küldte át az oroszokhoz, hanem maga is átment Liskóra abban a hiszemben, hogy még aznap visszatérhet. „Beteg volt, kínozták a cukorbetegség miatt” - emlékezett vissza Kéry.³⁷ Távozása súlyos hiba, megbocsáthatatlan naivitás volt. Miért képzelte azt, hogy az oroszok vissza

³³ Macartney im. II. köt. 406. old.

³⁴ Horthy im. 307. old.

³⁵ Vigh im. 293. old.

³⁶ Paál-Radó im. 46. old.

³⁷ Kéry Kálmán visszaemlékezése. Ld. Kubinyi, F.: „... ketrecbe engem zártak...” Bp. Holnap. 1989. 205. old.

fogják engedni? Egy tábornok semmilyen körülmények között sem hagyhatja magukra katonáit. Nemes őrnagy, akit Horthy Moszkvába küldött és aki az adott időpontban éppen Liskón tartózkodott, azt írta október 19-én róla: „Miklós teljesen tanácstalan, nem tudja, mit csináljon.”³⁸

Az orosz tábornokok Moszkva utasítására vártak, amihez idő kellett. „Közben - Nemes őrnagy naplója szerint - jó hírek jönnek a magyar frontról. Vasváry József vezérőrnagy, akinek Miklós Béla a hadseregarancsnokságot átadta a tizenhatodik hadosztállyal elfoglalta a Miklós által elrendelt felvonulási helyet. Közben - október 21-én - Tulpanov átjött és Kéryvel egy interjút csinált a moszkvai magyar rádió számára a szövetségesekkel együttműködő magyar hadsereg tervét és célkitűzéseit illetően. A hangulat most már teljes optimizmusba csapott át.”³⁹

Persze indokolatlanul. Egy teljes hét elveszett és vele együtt - ha volt - az átállás lehetősége. Miklós Béla felhívására négy tiszt és kb. száz legénységi személy ment át az oroszokhoz, (Kéry szerint ezek is a hadifoglyok között kötöttek ki) vagyis proklamációjának említésre méltó hatása nem volt. Ha egy magyar vezetésű Kossuth-hadosztályhoz állhattak volna át, más lett volna az eredmény és méginkább más, ha az angolok és az amerikaiak feltűntek volna valahol a magyar határon. Előttük még a németbarát tisztek is gondolkodás nélkül letették volna a fegyvert, ha lehetőség nyílik rá, míg az oroszok előtt ugyanezt határozott parancsra is csak vonakodva tették volna meg. Az egymásnak ellentmondó parancsok között hajlamaiknak megfelelően válogathattak. A háború befejezése tehát megghiúsult.

Az ismert mondás szerint az, aminek csak egy oka van, sohasem történik meg. A kiugrási kísérlet kudarcra számos okra vezethető vissza. Nemcsak arra, hogy a németek nem hagyták magukat meglepni és hogy Horthy a maga akcióit politikai és katonai tekintetben egyaránt rosszul készítette elő. A kormányzó aligha volt tisztában az előzetes fegyverszünet mibenlétével. A hagyományos felfogás értelmében a fegyverszünet a szembenálló felek közötti ellenségeskedés beszüntetését jelenti bizonyos feltételek mellett, ezek között azonban nem szerepelt az, hogy az fegyverszünetet kérő fél hátraarcot csinál és a másik oldalon folytatja a háborút. Az előzetes fegyverszünet tartalmát és a belőle adódó kötelezettségeket Horthy nyilván másként fogta fel, mint ahogyan azt Moszkvában értelmezték és nem tisztázták kellőképpen azt sem, hogy milyen időpontban lép életbe a fegyverszünet. Horthy legközvetlenebb munkatársainak körén kívül senkinek sem mondta meg, hogy az előzetes fegyverszünetet már meg is kötötték.

Miután a Makarov-levélre épített remények csalóka ábrándnak bizonyultak, miután Antonov ultimátumából kiderült, hogy valójában nem a küzdelem befejezéséről, hanem átállásról van szó, arról, hogy a magyar hadsereg az oroszok oldalán folytassa azt, amire eddig a németek mellett kényszerült, Horthy lelke legmélyén valószínűleg nem bánta már, ha próbálkozása kudarcot vall. Nem lelkesedett azért, hogy katonái a német ágyúk töltelékéből orosz ágyútöltelékké váljanak, anélkül, hogy bármiféle politikai ígéret vagy biztosíték kapcsolódna ehhez a szerepcseréhez. Keserves kötelességként elvállalta a fegyverszünet iránti kérelem elküldését Moszkvába, jóváhagyta az előzetes fegyverszünet megkötését, de amikor kiderült, hogy magyar-német összecsapás nélkül az átállás nem megy, nem erőlködött tovább. Nem adott ki újabb parancsokat, nem intézkedett, hanem feladta a játszmát. Úgy gondolta, inkább legyen a németek foglya, mint az oroszok bábja.

Így érzett az ország lakosságának többsége. Tudta, hogy az oroszokat nem állítja meg sem a Tisza, sem a Duna és persze a német hadsereg sem, de minden zsigere berzenkedett az ellen, hogy az oroszok előnyomulásához maga is hozzájáruljon. Elutasította a keletről érkező eszméket és az ottani gyakorlatot. A pánszlávizmus már egy évszázad óta mindent elnyeléssel fenyegető szörnyetege most a bolsevizmussal karöltve jelentkezett. Ezt növelték nagyra az újabb keletű háborús élmények. A magyar földre lépő orosz katonák a hajdani török martalócok rémképeit idézték fel, amelyeket a menekültek egyike-másika személyes élményeivel is megerősíthetett.

Már volt szó arról, a szövetségesek negatív magyar politikája kizárólag megfélemlítésre épült, anélkül, hogy bármilyen ígéretet tartalmazott volna. Az átváltó románok tudták, hogy Észak-Erdélyért harcolnak, hogy azt nemcsak megszerezhetik, de meg is tarthatják maguknak, a magyarok azt, hogy Észak-Erdélyről, a magyar Felvidékről és Bácskáról le kell mondaniuk. Végül - és azt sem hagyható említés nélkül - a magyarok többsége egyértelműen elutasította a kommunizmust. Az átállás olyan rendszer előtt nyitott volna utat, amelytől a magyar társadalom határozottan idegenkedett, anélkül - és ezt is hangsúlyozni kell - fasiszta vagy nácibarát lett volna. Természetesen ilyenek is voltak nem csekély számban, de nem ezek tették ki a többséget. A megfigyelők - a tárgyilagosságok éppúgy, mint az elfoglaltak - megütközve állapították meg, hogy október 15-én Budapest lakossága éppoly közönyös magatartást tanúsított, mint március 19-én. Nem lelkesedett, nem lobogtatott zászlókat, de az öklét sem rázta és barikádokat sem emelt. Mintha azt akarta volna mondani, hogy a szovjet birodalom és a náci Németország küzdelmében nem érzi magát igazán érdekeltnek. Csak arra gondol, hogy a háborút túlélje.

³⁸ Paál-Radó im. 41. old.

³⁹ Paál-Radó im. 42. old.

A távolabbi fejleményeket figyelembe véve tulajdonképpen mindegy volt, hogy a magyar főváros népe felveszi-e a harcot a németekkel vagy sem. Így, vagy úgy, de mindenképpen a szovjet birodalomba került. A német, illetőleg a nyilas hatalomátvétel megíúsítása viszont elhárította volna Budapest ostromát, elkerülhetővé tette volna mindazt a szenvedést, amit a budapestieknek több héten át el kellett viselniük. Ez pedig nem lett volna csekélység.

A nyilasuralom

Az a tény, hogy Szálasi Ferenc rövid időre Magyarország államfője lett, annak a bomlási folyamatnak volt utolsó állomása, mely évek óta egyre inkább szétzilálta a magyar társadalom és a magyar állam szerkezetét. Annak a kétségbeejtő helyzetnek a szorításában, amelyből nem nyílt kivezető út, a társadalom és az állam összeroppant. Az állam élére zavaros gondolkodású, a gyakorlati irányításhoz mit sem értő fantazista került, egy őrült, akit a német kormány sem tartott alkalmasnak erre a posztra. Azért vették elő, mert már nem akadt más. Hívei hozzá hasonlóak voltak.

1944. október 15-én az ország német illetőleg orosz megszállás alatt állott, de ami még rosszabb: hadműveleti terület volt. Nyugaton még működtek magyar hatóságok, keleten az orosz megszállta területen még nem. A lakosság százazrei menekültek a közeledő „front” elől ösztönös, de nem alaptalan félelemtől űzve. Hová? Budapestre, mert a nagyváros mégis több védelmet nyújthat, mint a falu a maga kiszolgáltatottságában, a Dunántúlra, mert ott rokonok, ismerősök élnek, vagy még tovább nyugatra, míg angol vagy amerikai megszállás alá kerülnek. Azok, akik elmenekültek, sejtették, hogy régi otthonukat aligha látják viszont, vagy ha mégis, az már semmi esetre sem lesz olyan, mint volt. Többsnyire teljes létbizonytalanságban sodródtak ide vagy oda a napi rémhírek hatása alatt. „Csak egy nap a világ!” - búgta a kor népszerű slágere. A régi világnak mindenkép vége volt.

A halott ember haja, körme azonban tovább nő és időbe telik, míg egy élő szervezet minden sejtje tudomásul veszi a szív működésének megszűnését. A teljes zűrzavarban a nyilasok alkotmányosdit játszottak, anélkül, hogy a jog előírásaival sokat törődtek volna, Szálasi átvette a miniszterelnöki mellé (amit ténylegesen nem gyakorolt) a kormányzói jogkört, az Országgyűlés két házát összehívták, törvényt, rendeleteket hoztak, mozgósítottak, megtoroltak, csak éppen az egésznek nem volt semmi értelme a menekülők menekülésén kívül.

Záporoztak a zsidók elleni intézkedések, akik Horthy július eleji fellépése óta viszonylag enyhébb bánásmódban részesültek. Mintha a háború kimenetele azon múlt volna, hogy a megmaradt budapesti zsidók mekkora hányadát pusztítják el! Egy részüket gyalogmenetben elindították a nyugati határ felé tekintet nélkül erőnlétükre, egészségi állapotukra és anélkül, hogy menet közben éllemezésükről, elhelyezésükről gondoskodtak volna, ami erélyes nemzetközi tiltakozást váltott ki és aminek hatására le kellett állítani az akciót. Budapesten a zsidók kisebb-nagyobb csoportjai számára svéd, svájci, spanyol vagy vatikáni menleveleket adtak ki és az általuk lakott házakat is mentesítették, de számosan rekedtek ezeken kívül, akikre nyilas suhancok vadásztak és az elfogottakat a Dunába ölték. A gettó lakosai közül is sokan pusztultak el éhség és más nélkülözések miatt. A munkaszolgálatosok kálváriájáról Radnóti Miklósnak az abdai tömegsírbeli előkerült versei tanúskodnak megdöbbenő hitelességgel. A különböző becslések szerint a trianoni területen maradt 274 000 zsidónak kb. egyharmada – 89 000 fő - pusztult el a Szálasi éra néhány rövid hónapja alatt.⁴⁰

Drákói intézkedésekkel próbálták a hadsereg megrendült fegyelmét, harckészségét helyreállítani - hasztalanul. A hadsereg létszáma minden újabb mozgósítás dacára egyre fogyott. A katonák ha tehették, egyszerűen hazamentek és 1944 utolsó hónapjaiban a magukat megadó honvédeket az oroszok többsnyire elengedték. A tisztek is csak addig akartak harcolni, amíg családjukat, amelyről azt hitték, Pesten vagy Győrben van, utólérik. Mire odaértek, a polgári lakosságot már tovább menekítették, úgy hogy kénytelenek voltak tovább szolgálni. A magyar zászlóaljak magyar parancsnokok alatt, de német páncélos hadosztályok kötelékében kerültek alkalmazásra, ami megnehezítette hogy önállóan cselekedjenek. Az 500 kilométeres magyarországi frontszakasz felét védték magyar kötelékek. A német vezetés nem tartotta őket megbízhatóknak, de nemcsak a magyarokat, hanem az itteni svábokból szervezett SS alakulatok katonáit sem, ha lakóhelyük, családjuk orosz megszállás alá került.⁴¹

⁴⁰ A budapesti gettó lakosainak legmagasabb számát 70 000 főre becsülték, a munkaszolgálatra rendeltékét 50 000-re Ld. Braham im. 2. köt. 844. old.

⁴¹ „A 18. SS lovashadosztály (főleg magyarországi németekből állt. H.G.) - írja Friessner - teljesen csődöt mondott, egyes csapatrészei megadták magukat. Ld. Friessner, H.: *Árulások, vesztett csaták*. Bp. Co-Nexus. 1992. 179. old. „A novemberi napokban Budapest védelmére 1862 férfit hívtak be katonai szolgálatra, akik közül csak 29 tett eleget a parancsnak, a munkaszolgálatra rendelt 262 személy közül csak 9. Világos beszéd volt ez.” Friessner im. 193. old.

December 4-én Szálasi, Kemény Gábor külügyminiszter és Beregfy Károly hadügyminiszter társaságában látogatást tett Hitlernél. Ő volt az utolsó államfő, akinek ebben a „szerencsében” része lehetett s Hitler számára is az utolsó alkalom, hogy azt hihesse magáról, olyan szövetség élén áll, amelybe nemcsak Szlovákia és Horvátország, hanem Magyarország is tartozik. Ez a találkozó - miként az 1944-es esztendő többi hasonló összejövedele - valójában azt szolgálta, hogy látogatóinak meggyőzése ürügyén a Führer önmagát győzze meg arról, vannak még esélyei. Érvrendszere addigra nagyon megfogyatkozott: „Biztos benne - mondotta - hogy a Gondviselés olyan népet, amely bátran kitart az ügye mellett, nem enged elpusztulni. Aki nem adja fel saját magát, az érvényesül, mert létezik a világon egy felsőbbrendű törvény, amely a népek életrevalóságával mérve tesz igazságot. Itt úgy szólván bibliás hittel lehetne az igét idézni: Amíg csak egy igaz ember van a népben, nem pusztul el a nép.”⁴²

Ilyen szónoklatokkal azonban nem lehet háborút nyerni. Szálasi és társai - a kiadott feljegyzésekből kitűnően - valójában azt akarták megtudni, Hitler tervez-e offenzívát az elveszett magyar területek visszafoglalására és addig milyen intézkedésekkel (kiürítés, átszervezés stb) kell számolniuk. Hitler nem keleten, hanem nyugaton készülődött ellentámadásra és megmondta kerekén „... hogy mikor következik el az a pillanat, amikor ő (a Führer) itt offenzívába megy át a gyűlölt védekezésből, azt e pillanatban nem tudja megmondani. Eltarthat hónapokig...”⁴³ Abból sem csinált titkot, hogy szó sem lehet a magyar főváros „nyílt várossá” tételéről, hanem a budapesti hídfőálláshoz a végsőig ragaszkodik, mint ami szükséges a zalai olajmező megtartásához. (A zalai és a bécsi medence olaja az akkori német termelés 80%-át jelentette) Magyarország annyi katonát állítson ki, amennyit csak fel tud szerelni és adjon munkásokat a német hadiipar számára. Szálasi ezt meg is ígérte azzal a feltétellel, hogy családjaik biztonságáról is gondoskodnak. A munkások jobban dolgoznak és a katonák jobban harcolnak, ha maguk mögött tudják családjukat.

Hozzájárult az ország kiürítéséhez azért, hogy Hitler meghosszabbíthassa a háborút, amikor éppen annak megrövidítése volt az egyetlen értelmes cél, amit magyar részről követhettek, hiszen a háború kimenetele rég eldőlt.

Ezt szolgálta volna a Budapesten az illegalitásban lévő politikusok és a náciellenes katonatisztek vezetésével szerveződő ellenállás, a november 19-én Bajcsy-Zsilinszky Endre elnöklete alatt szervezett Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, amelyet azonban felgöngyölítettek, mielőtt még tevékenysége kibontakozhatott volna. Vezetőit elítélték és kivégezték.

A Vörös Hadsereg közeledése aktivizálta a magyarországi kommunista csoportokat. A Demény Pál-féle „frakció” és a „moszkvai vonal” képviselői megállapodást kötöttek arról, hogy csoportjaikat egyesítik. Bizalmi értekezletet hívtak össze, ahol a Rajk László által kijelölt személy Péter Gábor, azaz Eisenberger Benő bejelentette az egyezséget. A Péter Gábor nevet Deménytől kapta, aki egy hirtelen jött ötlet alapján ilyen nevekre állította ki hamis papírjait. „... mozgalmunkban - írja Demény - többen ellene voltak az egyezésnek. A csepeli és erzsébeti csoportokból többen azzal érveltek, hogy a két mozgalom között húsz az egyhez az arány. A lazán kötődő szimpatizásainkkal együtt mi már négyezren voltunk.”⁴⁴

Hogy ténylegesen mennyien, az persze nem állapítható meg pontosan - különösen, ha „laza kötődésről” volt szó - de akárhogyan nézzük és forgassuk a számokat, a szervezett párttagok igen kevesen voltak, akkor is, ha jelentős részük még a szociáldemokraták soraiban helyezkedett el. Mindenesetre ugrásra készen lapultak, hogy a hatalmat kellő időben átvegyék: Rajk László, Péter Gábor, Demény Pál és Csermanek azaz Kádár János. Az orosz hadsereg arcvonala mögött pedig feltűntek a moszkoviták, akikről már volt és a következőkben is lesz szó.

⁴² *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939-1944.* Bp. Magvető 1983. II. köt. 404. old.

⁴³ *Im.* 402. old.

⁴⁴ Demény, P.: *A Párt foglya voltam.* Bp. Medvetánc. 1988. 133. old.

XVI. FEJEZET

SZOVJET MEGSZÁLLÁS ALATT

Magyarország hadszíntér

Egy évvel Olaszország után Magyarországot is elérte a legrosszabb, ami egy országgal történhet: idegen seregek csataterévé vált. A kiugrási kísérlet kudarca, a nyilas hatalomátvétel természetesen nem állította meg az oroszokat, de megíúsította azt, hogy a háború legalább itt véget érjen. A Wehrmacht minden fogadkozás dacára nem úgy védte Magyarország területét, mint saját országát, de a további hadviselés szempontjából fontos területekhez - a zalai olajmezőhöz, a Bakony bauxitbányáihoz - szívósan ragaszkodott. Ezek határa a Drávától a Balaton mentén Fehérváron és Budapesten át, majd a Mátra, a Bükk és a Zempléni hegység vonalán húzódott az 1944-45 csatái során hírhedtté vált Duklai-hágóhoz, hogy ott csatlakozzon a németek lengyelországi arcvonalához. Erdélyt ki kellett üríteni, csupán az volt kérdéses, sikerül-e ezt idejében végrehajtani?

A 2. ukrán front csapatai Malinovszkij tábornagy vezetése alatt október 8-án elfoglalták Szegedet, de a támadás fő iránya észak felé haladt. Debrecen térségében, amelyet október 9-én értek el az oroszok, különösen súlyos harcokra került sor. Magát a várost október 20-án foglalták el, majd két nappal később Nyíregyháza is a kezükre került, elővédjeik pedig a Tiszáig hatoltak. A keletről és nyugatról egyidejűleg végrehajtott német ellentámadás azonban elvágta az előretört orosz egységeket és október 26-án - átmenetileg - Nyíregyházát is visszafoglalta. A bekerített orosz kötelékek maradványainak 29-én sikerült dél felé kitörniük. A németek visszavonultak nyugat felé, hogy a Tisza mentén új, összefüggő arcvonalat hozzanak létre. A debreceni csatát mindkét fél győzelemnek minősítette, (Friessner tábornoknak Szálasi a legmagasabb magyar kitüntetéssel adta át).¹ Az oroszoknak nem sikerült elvágniuk az Erdélyből visszavonuló német - és magyar - csapatokat, viszont ők maradtak a hadszíntér urai, tehát győztesnek tekinthették magukat. A vesztes a polgári lakosság volt, mely aligha érezte, hogy felszabadult volna.

Még be sem fejeződött a debreceni csata, amikor Malinovszkij megkísérelte Budapest „menetből” való elfoglalását. A falat túlságosan nagy volt, nem is sikerült, de az oroszok Budapest közvetlen előterét megkerülve kijutottak a Dunáig. A Dunántúl délkeleti részén Tolbuhin tábornagy csapatai, amelyek Mohácsnál keltek át a folyón, alig ütköztek ellenállásba. Pécsen november 29-én gyakorlatilag harc nélkül foglalták el.

A védelmi vonalnak Budapest volt a kulcsa, a magyarországi út- és vasúthálózat szíve. A németek - akárcsak 1686-ban a törökök - ezt a fontos stratégiai pontot semmiképpen sem akarták feladni. A várost hídfőállásnak építették ki és legjobb egységeiket itt vonták össze. Az oroszok azonban Budapesttől nyugatra és keletre áttörték a frontot és karácsony estére bekerítették a várost. Több ezer katona és több, mint egymillió polgári személy rekedt a gyűrűben. Kitörés helyett Hitler megparancsolta Budapest szívós védelmét és több sikertelen kísérletet tett a felmentésére. Ennek következtében az ostrom hosszú heteken át tartott, mérhetetlen szenvedést okozva a lakosságnak, mely a pincékbe zsúfolódva fázott, éhezett és rettegett. „Budapest felmentése és Nyugat-Magyarország megtartása - a német hadtörténészek szerint - Hitler rögeszméjévé vált, amelynek minden más megfontolást alárendelt, amit hol külpolitikai szempontokkal, hol pedig annak szükségességével indokolt, hogy az utolsó nyersolajforrásokat Magyarországon és Ausztriában feltétlenül meg kell védeni, mert nélkülük a háború folytatása a román olaj elvesztése és a szintetikus német benzinüzemek megbénítása illetve elpusztítása után nem lehetséges.”²

A Vörös Hadsereg, mely több, mint három évi háború után Magyarország területére lépett, félelmetes erőt képviselt. Harckocsijai kitűnőek voltak, tűzértségét - ellentétben 1914-15-tel - bőszesen ellátták lőszerrel. A felső vezetés tehetséges tisztjei jól irányították a hadműveleteket és elismerésül számos kiváltságban részesültek. A legénység magatartását a sztálini diktatúra, majd a háború durvította el. Száz és száz kilométeren keresztül elpusztított városok és falvak üszkös romjait látták és amikor viszonylag ép

¹ Friessner im. 160. old.

² Hitler 1945. január 23-án a keleti front stratégiai súlypontjáról szólva kijelentette: „A csúcson a magyar olajmező és a bécsi medence olaja áll, miután az olaj nélkül a további hadviselés lehetetlen.” Schramm, im. IV/1. köt. 65. old.

otthonokba kerültek, nem tudtak mit kezdeni a berendezésükkel. Ha odahaza a jogos bosszú fűtötte őket, itt inkább az irigység, amiért mindez nekik nem jutott osztályrészül. Élelmezésükről központilag nem gondoskodtak, - utánpótlás e tekintetben nem volt - a katonák azt ették, amit a polgári lakosságtól zsákmányoltak. Nem válogattak sem ételben, sem italban, még kevésbé a nőkben. Meglehetősen elterjedt évezredes gyakorlatot követtek ezen a téren. Az Olaszországban bevetett francia gyarmati csapatok katonái miben sem különböztek tőlük. Dzsingisz kán állítólag a legnagyobb örömnek tekintette a legyőzött ellenfél asszonyaival, leányaival való közösülést. Miután az „osztályellenség” többnyire elmenekült, Sztálin katonái proletáröntudatukat félretéve a kizsákmányolt és elnyomott osztály leányait, asszonyait erőszakolták meg. A vörös diktátor mindezt megértéssel vette tudomásul és a panaszokat sértődötten utasította vissza, pedig a Vörös Hadsereg viselkedése maga volt a leghatásosabb kommunistaellenes propaganda. Az ismert mondás szerint Sztálin két súlyos hibát vétett: megmutatta katonáit Európának és Európát a katonáinak.

Garázdálkodó részeg csapatoknak sokan estek áldozatul, Apor Vilmos győri püspök csupán a legismertebb köztük. Kastélyokat, polgári otthonokat, parasztházakat és munkáslakásokat egyaránt kiraboltak. A katonák nem válogattak. Ha fáztak, azzal fűtöttek, ami a kezük ügyébe akadt. Felesleges részletezni, hogy mit vittek el s miért. Ez volt a háború igazi arca! Nemcsak Magyarországon, hanem mindenütt, ahol végigsöpört, néha többször is!

A XX. század közepének magyarjai egyszerre kapták meg Muhit és Mohácsot. Az oroszok itt teleltek, akárcsak Batu kán tatárjai 1241-42-ben és - miként Mohács után - legitim uralkodója - nemzetközileg elismert kormánya - sem volt az országnak, még külföldön sem. Minden szervezett hatalom, közigazgatás megszűnt, közbiztonság nem létezett, teljes volt az anarchia. A falvak lakói összetartottak, de védtelenek voltak a front mögött szabad rablásra berendezkedő katonaszökevényekkel vagy az orosz egyenruhát viselő bűnözőkkel szemben.

A legnehezebb sorsa azoknak volt, akiket a „malenkij robot”-nak nevezett deportálási hullám sodort el. Először a kárpátaljai magyarokat sújtotta, akiket a Szovjetunió immár a saját állampolgárainak tekintett és aszerint bánt velük - jöllehet jogilag még nem voltak azok. A százötvenezer magyar közül a 18-55 év közötti férfiak nagy részét hurcolták el - akárcsak 1940-ben a balti államokból - és 30-40%-uk sohasem tért vissza. Egy viszonylag kislétszámú közösség esetében ez szörnyű veszteséget jelent. A deportálás a front előrehaladtával hamarosan áterjedt azokra a magyarokra, akik a trianoni határ és az 1938-as bécsi döntés vonala közötti területsávon éltek. 19 ungvidéki településről, amelyeknek összlakossága nem érte el a húszezer főt „... 645 embert hurcoltak el, akik közül 205 hunyt el a légerekben vagy útközben. Az elhurcoltak közül 89-en voltak 18-19 évesek, tehát olyanok, akik egy napig sem teljesítettek katonai szolgálatot. Közülük 37 hunyt el fogságban. Összehasonlításképpen: ugyanazokban a helységeken 136 ember halt meg a fronton katonaként. Itthon pedig bombatámadás, aknaszilánk és egyéb következtében 38 ember lelte halálát. Lényegesen nagyobb áldozatot követelt tehát a deportálás, mint maga a II. világháború összes pusztításával egyetemben...”³ Csak magyarokat deportáltak, mert aki hibátlanul elhadarta az Otce nás-t, vagyis a Miatyánkot szlovákul a hadat kísérő, tolmácsoknak, azt az oroszok elengedték.

Az Ung-vidékkel szomszédos Bodroghözben még kegyetlenebb volt a deportálás. 35 faluból 1790 magyart hurcoltak el, közülük 685 sohasem tért vissza. Bári község 17 deportáltjának háromnegyede, 13 fő veszett oda. A legmegdöbbentőbbek mégis Kisgyéres adatai: 328 18 és 60 év közötti férfi közül 170-et elhurcoltak, közülük 104 pusztult el. A falu minden harmadik felnőtt férfi lakosa odaveszett!⁴ Pusztulásukat azok az embertelen körülmények okozták, amelyek között a kényszermunkára való elhurcolást lebonyolítani szokták: a halandókat a pokol mind mélyebb bugyraiba süllyesztve. Gyötörte őket az éhség meg a fagy, marták a tetvek, meg a bizonytalanság, hogy miért viszik őket mind távolabb otthonuktól, amikor nem is voltak katonák és amikor már karnyújtásnyira látszik a háború vége. A körülményekre jellemző, hogy a turkai tábor latrinájának mocskából felpuffadt emberi hullák bukkantak a felszínre és az, aki észrevette, a rosszulléttől kis híján mellézuhan. A szolymai táborban is hullottak az emberek, mint a legyek. A szállásokon vagy a marhavagonokban összepréselt rabokra hullak nehezedtek. Kaput nyet? - kérdezték az örök, kinyitva a vagonok ajtaját és kaparták el a sínek közelében a hullákat. A mátyóci Kropog István megszökött, néhány napig bujkált, de a háború végének hírére visszatért a fokinói lágerbe. A táborparancsnok az ott felsorakoztatott háromezer fogoly szemeláttára addig préseltette a szerencsétlen fejét az ajtó és az ajtófélfá között, amíg az agyveleje kifolyt.⁵

A deportálás egyik szempontja nyilván a megfélemlítés volt, hogy az újonnan megszerzett - vagy visszaszerzett - területek magyar lakossága moccanni se merjen, a másik az olcsó munkaerő - a rabszolga -

³ Géczi, L.: *Civilek hadifogságban*. h.n. Madách. 1992. 206. old.

⁴ Dobos, F.: *Magyarok a történelem senkiföldjén*. Régió. 1992. 3-4. sz. 110. és köv. old. Kárpátaljáról az „Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól. 1944-1946.” Ungvár-Budapest. Patent-Intermix 1993. 328 old. ad összefoglalást. Nagyobb területről szólva nyilván több téves és pontatlan adatot tartalmaz, mint az előzőek, valószínűleg azért, mert az adatközlők - az események után közel fél évszázaddal - nem mindig azonos ismervek szerint dolgoztak.

⁵ Géczi im. 203. old.

írási igény. A deportáltak a donyeci és más bányákban - szerencsés esetben a föld felett - robotoltak. A túlélők három-négy év után vergődtek haza, de volt olyan, aki tíz évet is eltöltött az orosz lágerekben. A szovjet kormány a a bécsi döntések egyikét sem ismerte el, katonái tehát egy szövetséges ország polgárait hurcolták el, ami pedig nem mehetett végbe a csehszlovák kormány egyetértése nélkül. Kassa elfoglalása után a magyarok deportálását felfüggesztették. A magyar kérdésnek nyilván más „megoldása” került előtérbe.

Bácskában a bevonuló partizánosztatok gyilkoltak le kb 20 000 – 30 000 magyart többnyire kegyetlen módon, válogatott kínzások között. Pontos kimutatás nem készülhetett róluk - a fenti adat becslésen alapul - de bármilyen szigorúan rostáljuk a számokat, a partizánok áldozatai a többszörösét tették ki a magyar uralom alatt legyilkolt szerbek számának.⁶ Sorsukat a több évtizedes megfélemlítés ellenére is őrzi az emberek emlékezete, meg azok a tömegsírok - amennyiben nem a Dunába vagy a Tiszába fojtották őket - amelyekre egyik vagy másik falu határában véletlenül rábukkannak. A másik, egyáltalán nem elhanyagolható különbség az volt, hogy az előző gyilkosságok elkövetőit megbüntették, az utóbbiakét soha. Még szólni sem volt szabad az elkövetett bűnökről.

Magyarországról a munkabíró német lakosságot deportálták. A Moszkvából nemrég hazatért Révai József 1945. január 7-i levele szerint „... a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy családnévekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vittek magyarokat. Vittek olyanokat, akik egy szót sem tudtak németül, bizonyítottan antifasiszták, ülte, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tisztán magyar nevűeket is... sok volt az ilyen akciónál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapás. Azon kívül mindenki sérelmezi kimondva vagy titokban, hogy az oroszok azt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták.” Az eredmény - ugyancsak Révai szerint „pánik a magyarok között is, még a tisztességes, a kommunistákhoz közel álló elemek (Sántha alelnök, sőt maga Erdei is) megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal...”⁷

Valóban, miért lett volna más?

A Magyarország területéről 1944. december 22-e után elhurcolt német nevű magyar állampolgárok számáról nem készült pontos kimutatás, de a hozzáférhető - részleges - adatok alapján 30 000 – 40 000-re becsülhető. Asszonyokat és lányokat is hurcoltak el az oroszok, nemcsak Magyarországról, hanem - feltehetően jóval nagyobb számban - Romániából és Jugoszláviából. Az ungi magyar deportáltak a Donyec-medencében számos sváb és szász asszonnyal, lánnyal találkoztak.⁸

Ennek a holocaustnak nincs dokumentációs központja, nem vontak miatta felelősségre senkit, nem büntettek meg senkit, sőt azok akik végrehajtották, bizonyára sokáig hordták a deportálás sikeres lebonyolításáért kapott kitüntetéseiket. Akik túléltek, nem panaszkodtak, hiszen a jajszóhoz sem volt joguk, nemhogy a vádemeléshez. A háború sok ilyen és ehhez hasonló szörnyűséget produkált, nagyobb arányokban is, de ott legalább nem kellett felszabadulásnak nevezni.⁹

Nem csoda, ha ilyen körülmények között nem növekedett az oroszokkal való együttműködés iránti készség, de a németekkel való szembefordulás iránti hajlandóság sem. Varsó pusztulása fokozott óvatosságra intette azokat, akik szembe akartak fordulni a németekkel, de akiknek nem volt megfelelő szovjet kapcsolatuk. Nem tudhatták, nem kerülnek-e Bór-Komorowski tábornok embereinek sorsára. Azok, akik mégis megpróbálták, nem egyszer póruljártak. Kovács Imre, a „Néma forradalom” írója a Nemzeti Front megbízatásából 1944 december utolsó napjaiban kíséreléssel Vámosmikola közelében átmert az oroszokhoz, ahol azonban kémkedés gyanújába esvén, kis híján agyonlőtték. Ismételen kihallgatták, az egyik parancsnokságról a másikra hurcolták, anélkül, hogy érdemben szóba álltak volna vele. Bizonyos, hogy az átállást nem készítették elő és dilettáns módon hajtották végre, de a szovjet oldal páratlan gyanakvása és a magyar viszonyok terén való tájékozatlansága ügyesebb kísérleteket is kudarcra ítélt volna. Kovács Imrének szerencséje volt, mert hathetes hányódás után Gödöllőnél sikerült megszöknie az oroszoktól - két napi járásra attól a helytől, ahol átmert hozzájuk. Tragikomikus utazása jelképe lehet a szovjet kapcsolatok létesítésére törekvő nem kommunista magyar értelmiség és a kibontakozni nem tudó magyar ellenállás kudarcának. Félreértések sorozata volt - nem is lehetett más - de ebben nem kizárólag ők voltak hibásak.

⁶ Cseres, T.: *Vérbozzú Bácskában*. Bp. Magvető 1991. 276 old., Mészáros, S. *Újvidéki hideg hetek 1944-ben*. Régió 1994. 1. sz. 77-95. old.

⁷ *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944-1948*. Bp. Századvég, 1994. 35. old.

⁸ A Magyarországról a Szovjetunióba deportáltak számáról hivatalos kimutatás nincs. A különböző számítások, ill. becslések országrészenként nagyon eltérőek. Zielbauer György 50 000-re teszi az elhurcoltak számát. (Ld. *A magyarországi németek nehéz évtizede 1945-55*) Füzes Miklós távolról sem teljes adatai 18 988 főről szólnak. (Ld. *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban*.)

⁹ Géczi im 150. és köv. old.

Új kormány Moszkvában, új nemzetgyűlés Debrecenben

Miközben Budapesten és a Dunántúlon egy tragédia utolsó felvonásának utolsó jeleneteit játszották, Debrecenben új színdarab első felvonása előtt gördült fel a függöny. Ez a darab sem ígért sok jót és főleg nem az a közönség számára láthatatlan előjáték, amelyre a szovjet fővárosban került sor.

Miklós Bélát az oroszok november 10-én Moszkvába vitték. A tábornok ismételtel kérelmezte, hogy hadifoglyokból, valamint az orosz hadsereg által már elfoglalt terület hadra fogható férfi lakosaiból haderőt szervezhessen, de választ egyetlen alkalommal sem kapott. Vörös János volt vezérkari főnököt összehozták Moszkvában a magyar fegyverszüneti delegáció tagjaival, valamint Miklós Bélával. Vörös János október 31-én Kecskeméten jelentkezett az oroszoknál és a magyar katonákhoz szóló átállási kiáltványok megfogalmazásával igyekezett érdemeket szerezni. A fegyverszüneti delegáció tagjai és Miklós Béla fenntartásokkal fogadták az új szerepkörben jelentkező Vörös Jánost, Molotov azonban mindannyiukat egyformán kezelte.

A szovjet külügyminiszter Dekanozov és Kuznyecov társaságában fogadta a magyarokat és - a Teleki Géza által vezetett jegyzőkönyv tanúsága szerint - egyetértett azzal, hogy demokratikus kormány alakuljon Kelet-Magyarországon, Veress Lajossal vagy Miklós Bélával az élén minden párt részvételével. „Esetleg a moszkvai magyarok is (értsd az emigráns kommunisták) hasznosak lehetnének, de mégis olyan emberek volnának alkalmasak, akik Magyarországon tekintéllyel bírnak. Zsidókról nem lehet szó...”¹⁰

A leckét ezzel alaposan feladta, mert a Moszkvában lévő magyarok elég tájékozatlanok voltak abban, hogy otthon a pártok szervezkedése mennyiben haladt előre, közülük ki elfogadható a szovjet kormány számára és egyáltalán, ki van életben a szóbajövő személyek közül. Molotov november 16-án újra fogadta a magyarokat, s közölte velük: „Az ideiglenes kormány csak bizonyos határig működhet. Mivel nincs teljesen demokratikus elvek szerint megalkotva, ha arra alkalom nyílik, át kell adnia helyét egy alkotmányos magyar kormánynak.”¹¹ Vagyis: ideiglenes kormányról van szó, s hogy milyen alapon minősül majd „alkotmányosnak” az a kormány, amely majd felváltja, nem tisztázták, de azt viszont igen, hogy a csatlós szerepére szorul. „Az önök csoportjának - mondotta Molotov - nincs hatalma, mert se hadseregük, se fegyverük nincs. (Tehát ezért nem engedélyezték hadifoglyokból hadosztály felállítását!) A szovjet kormány álláspontja a következő: ha önök velünk a felszabadított Magyarország területén közre akarnak működni, akkor nézeteinket el kell fogadniuk. Amennyiben nem fogadják el, ez az önök ügye, de akkor más a helyzet.” Amíg Magyarországon háborús helyzet van - folytatta Molotov - addig ez a kormány csak a Vörös Hadsereg irányítása alatt működhet... Ennek a kormánynak a feje Miklós Béla kell hogy legyen. A szovjet kormány úgy véli, hogy ezt az ideiglenes kormányt Magyarországon kell megalakítani, de az összetételére vonatkozóan előre meg kell állapodnunk és biztosnak kell lennünk abban, hogy ez a kormány a mi intencióinkat viszi keresztül... Ha önök mindezekben egyetértenek, úgy tovább tárgyalhatunk, ellenkező esetben feleslegesen töltjük az időt.”¹²

Világos beszéd volt. Ha Teleki Géza feljegyzései a diplomáciai érintkezésben megszokott udvariassági formulákat nem is örökítették meg, a lényegét híven tükrözték. A lényeg az volt, hogy a megalakítandó magyar kormány a szovjet kormány „intenciói” szerint és csakis a Vörös Hadsereg ellenőrzése mellett működhet.

November 18-án Moszkvába érkezett Simonffy-Tóth Ernő őrnagy, mint a Magyar Front megbízottja, akinek eredetileg a kigazdapárt, a szociáldemokrata párt és a kommunista párt képviselőit kellett volna repülőgépen az oroszokhoz átszöktetnie, akik azonban lekésték az indulást. Simonffy-Tóth tájékoztatása aligha változtatott a szovjet elgondolásokon. Ezek voltak ugyanis döntőek és nem a három tábornok - a három vezérezredes - között a rangsor kérdéseiről folytatott viták, amelyekről később annyit írtak. A Szentiványi által megszövegezett memorandumok, kibontakozási tervzetek a szovjet fővárosban vitatkozó kis magyar csoport erőviszonyainak alakulását pontosan tükrözték, de a szovjet kormány viszonylag korán - már november 13-án - Miklós Béla személye mellett döntött. A három tábornok közül az ő képességei voltak a legszerényebbek, ő látszott a legkevésbébbé politikus alkatnak. Nehéz elhárítani azt a gyanút, hogy ezért esett rá a szovjet kormány választása és ezek a tulajdonságai tették őt alkalmassá a reá váró szerepre. A Moszkvában töltött hosszú időt nem a rangsor körüli viták, hanem a szovjet kormány megfontolásai határozták meg, mely még nem látta érettnek a helyzetet a kormány megalakítására.

Ez az idő végül is elérkezett. December 6-án éjjel 2 óra 30 perckor Molotov a Kremlbe rendelte a szűkebb magyar csoport tagjait (Miklós Béla, Vörös János, Faragho Gábor, Teleki Géza, Tarnai István, Gerő Ernő és Nagy Imre), míg szovjet részről Molotov mellett Dekanozov, Puskin követ, Aszjukov - Puskin helyettese - és Grigorjev tanácsos (valójában Geiger Béla magyar emigráns), Podrozov tolmács, a katonák

¹⁰ Gosztönyi, P.: *Háború van, háború!* h.n. Népszava. 1989. 93. old.

¹¹ Gosztönyi im. 96. old.

¹² Gosztönyi im. 97. old.

közül pedig Kuznyecov és Szuszejkov tábornokok voltak jelen. A tanácskozás mindössze fél óráig tartott, Molotov megadta az engedélyt a hazautazásra valamint egy ideiglenes nemzetgyűlés és egy ideiglenes kormány megalakítására. A kormány névsorát Gerő Ernő olvasta fel és az pontosan megegyezett azzal, amely később Debrecenben megalakult. Teleki Géza kérdésére, mely az államfői jogkör betöltésére és gyakorlására vonatkozott, Molotov szárazon, de határozottan azt felelte: „...A kormányzóhoz és ehhez a (t.i. a Szent Korona, azaz a történelmi jogfolytonosság alapján álló) Magyarországhoz semmi közünk nincs. Ha a magyarok nem kívánnak cselekedni, akkor a magunk intenciói szerint fogunk cselekedni.”¹³ Tehát vagy elfogadják a szovjet kormány utasítását és akkor eljátszhatják az általa írt és rendezett színdarab egyes szerepeit, vagy nem, de ebben az esetben viszont nincs helyük a színpadon. A jelenlevők egyetértettek a szovjet külügyminiszter javaslataival. Nem volt más választásuk.

A delegáció különvonata másnap a kijevei pályaudvarról indult haza. Velük együtt utazott Nagy Imre, Gerő Ernő és Gábor József. Az utóbbi a debreceni kormány kereskedelmi és iparügyi tárcájának birtokosa lett. A vonat december 12-én a reggeli órákban érkezett meg Debrecenbe. Az elhagyott, romos pályaudvaron a magyar kormány kijelölt tagjait ünneplő tömeg helyett két tucat géppisztolyos orosz katona várta. A város 128 000 lakosának nagyrésze elmenekült, a csata után mindössze 25 000 ember maradt Debrecenben, akiknek a száma november elejére 35 000 nőtt a tanyákra bujkálók visszatéréseivel. A város vezetését Vásáry István polgármester látta el néhány tisztviselővel. A rendőrség megszervezésével Szilágyi Józsefet bízták meg. (1956-ban Nagy Imre titkárságának lett a vezetője, 1958 elején a börtönben máig tisztázatlan körülmények között meggyilkolták.) A kormány megalakulása után megszervezték a belügyminisztériumban a rendészeti osztályt. Vezetője előbb Andreánszky István, később Szebenyi Endre lett. (Szebenyit a Rajk ügy egyik mellékperében halálra ítélték és kivégezték.) 12-én délután a Moszkvából jöttek már a választásokról tárgyaltak a helyi politikusokkal, hogy az új kormány legitimitásának alapjait megeremtsék. Az eredeti terv szerint, amelyet Gerő Ernő terjesztett elő, 38 városnak és nagyközségnek 212 képviselőt kellett Debrecenbe küldeni - mindezt kilenc nap alatt! - hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés december 21-én összeülhessen. Az időpont Sztálinnak szánt születésnap ajándék volt-e? Nem tudjuk, akkor és ott nem esett róla szó.

A választásokat bajosan lehetett demokratikusnak nevezni, sőt jószerével választásoknak sem. A sebtében és találomra összehívott gyűlésekkel sürgősen elfogadtatták az előre összeállított névsorokat. A népakarat megnyilvánulásáról tehát nem beszélhetünk, de az idő sürgetett és valami mégiscsak elkezdődött. Az ideiglenes nemzetgyűlés tagjainak névsorát olvasva, azt kell mondanunk, jobb volt annál, mint amit az adott körülmények között várni lehetett. Valóban különböző irányzatok képviselőit foglalták magukba a kommunistáktól a konzervatív, sőt legitimista polgárokig, akik közül sokan magas képzettséggel és erkölcsi integritással rendelkeztek.

„A választás úgy történt meg - emlékezett vissza az egyik, történetesen szociáldemokrata, szervező - hogy a községházán összejöttek a politikai pártok megbízottai, ezekkel ismertettem az Előkészítő Bizottság határozatát, mely úgy szövelt, hogy a demokratikus elveknek megfelelően (?) minden párt lehetőleg egyenlő számban delegáljon képviselőket. Orosházáról, Szolnokról és Jászberényből magammal hoztam a követeket, közben mindenütt megálltam, érintkezést kerestem a szociáldemokrata mozgalmak régi vezetőivel. Minden megválasztott képviselő a helyi hatóságtól megbízó levelet kapott. Hat napig voltam úton és a végén huszonnégy embert hoztam magammal december huszadikán Debrecenbe.”¹⁴

December 21-én összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés a debreceni kollégium nagytermében, ott, ahol 1848-49-ben a magyar Országgyűlés működött. Hivatalosan 230 képviselője volt, akik azonban nem voltak mind jelen. A távollévők közül mindenesetre meg kell említeni Rákosi Mátyás „publicistát”, akit Szegeden „választották” meg, Gerővel és Révaival együtt. Őt még nem engedte haza Sztálin. Az ideiglenes nemzetgyűlés összetétele a következő volt:

Magyar Kommunista Párt	72
Független Kisgazda Párt	57
Szociáldemokrata Párt	35
Szabad Szakszervezetek	19
Nemzeti Parasztpárt	12
Pártállás feltüntetése nélkül	13
Pártonkívüli	6
Demokrata Párt	3
Polgári Demokrata Párt	3
Kossuth-párt	2
Mokán Partizánpárt	2

¹³ Gosztonyi im. 111. old.

¹⁴ Paál-Radó im. 162. old.

Haladó Értelmiség Pártja	2
Közéleti Párt	1
Demokratikus Ifjúsági Szövetség	1
Magyar Néppárt	1
Parasztsszövetség	1

(Felettébb tanulságos, hogy az egyes képviselőknek és a kormány tagjainak mi lett a sorsa. A Nemzetgyűlés elnöke, Zsedényi Béla, Rákosi börtönében halt meg. Állítólag nem verték agyon, a nélkülözések következtében pusztult el. Miklós Béla 1948 november 21-én rendőri felügyelet alá helyezve halt meg, Faraghot Budapestről 1951 kitelepítették egy Kecskemét környéki tanyára, ahol két évvel később meghalt. Vörös Jánost 1949-ben letartóztatták, életfogytiglanra ítélték, 1956-ban kiszabadult, 1968-ban bekövetkezett haláláig államosított villájának padlásszobájában húzódott meg. Teleki Géza idejében emigrált.)

Révész Imre Debrecen református püspöke a nemzetgyűlés első ülését megelőző istentiszteleten így imádkozott: „Urunk, Istenünk, a mi szívünk reszket és elalél a feladat előtt, amelyet most reánk bízál. Körülöttünk még mindenütt vérnek tengere hömpölyög. Romot és romot látunk mindenfelé testi szemünkkel. Magyar családok százezrei vannak kettészakítva és a karácsony, amelyet várnak, számukra most nem a boldog és békeséges együttlét, hanem a gyász, az árvaság és szorongás ideje lesz... Urunk, Istenünk... Te most merő kegyelmedből elűzöd a magyar lelkek elől a rabszolgaság rémeit. Te most legnagyobb összetörtetésünkben ragyogtatod fel előttünk - talán még sohasem oly bizonyos reménnyel négyszáz év óta mint most - szabadságunk képét...”¹⁵

A reménység nem hiányzott, a bizonyosság annál inkább. Remény és kétség között ültek össze a képviselők. A nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát és megalakította az Ideiglenes Nemzeti Kormányt - helyesebben: jóváhagyta a szovjet kormány Moszkvában meghozott döntését.

A kormány első és legfontosabb feladatának tekintette a fegyverszünet megkötését a szövetséges hatalmakkal és a Németország elleni harcot. A december 23-án tartott minisztertanácson elhatározta, hogy küldöttséget indít Moszkvába a fegyverszünet megkötése végett. Tagjai Gyöngyösi János külügyminiszter, Vörös János hadügyminiszter és Balogh István miniszterelnökségi államtitkár voltak. A fegyverszüneti egyezmény aláírására 1945. január 20-án került sor. Valójában nem is fegyverszünetnek, hanem előzetes békeszerződésnek minősül. Cikkeinek több mint a fele nem katonai, hanem politikai jellegű illetve gazdasági vonatkozású szabályokat tartalmaz. A katonai rendelkezések sem a hadműveletek megszüntetésére vonatkoznak, hanem arról szólnak, hogy a magyar kormány milyen módon és mértékben vegye ki részét a Németország elleni háborúból és milyen eszközökkel támogassa a szovjet és más szövetséges csapatok hadműveleteit.

Kötelezte magát nyolc gyaloghadosztály fenntartására és arra, hogy ezeket a szövetséges (szovjet) főparancsnokság rendelkezésére bocsátja. Ez a rendelkezés - mint később kiderül - papíron maradt és hogy miért, arra még visszatérünk. Kötelezettséget vállalt arra is, hogy hadizsákmányként minden Magyarország területén lévő német katonai tulajdont átad a szövetséges (szovjet) főparancsnokságnak, a magyar csapatokat és a hivatalnokokat visszavonja az 1937. december 31-én fennállott határok mögé, haladéktalanul hatályon kívül helyez minden olyan jogszabályt, mely csehszlovák, román és jugoszláv területek Magyarországhoz való csatolására vonatkozik. Az egyezmény 19. cikke az 1938. november 2-i és az 1940. augusztus 30-i bécsi döntéseket érvényteleneknek nyilvánította.

Az ország tehát visszajutott Trianonhoz. Három és félmillió magyar ismét más, idegen állam polgára lett, anélkül, hogy jogaikat a legkisebb mértékben biztosították volna. Ez már régóta nem volt kétséges. A Horthy megbízása alapján aláírt fegyverszüneti megállapodás is lényegében ugyanezeket a rendelkezéseket tartalmazta.

A fegyverszüneti egyezmény pontjai körül nem volt és nem is lehetett vita. Az egyetlen kérdés, amelynek vonatkozásában a magyar delegáció megpróbált enyhébb feltételeket elérni, a fizetendő jóvátétel összege volt. A szovjet kormány eredetileg 5 év alatt 400 millió dollár megfizetését követelte, amelyből Csehszlovákia és Jugoszlávia 80 - 80 millió dollárral részesedett volna. Az amerikaiak és az angolok támogatásával ez összeget sikerült mérsékelni, mely végül is 6 esztendő alatt fizetendő 300 millió dollár lett, amelyből 200 millió illette meg a Szovjetuniót. A szovjet kormány persze módot talált arra, hogy az összeg felemelése nélkül annak többszörösét hajtsa be az országon. Rákosi Mátyás 1947. november 29-én Sztálinhoz írott levele szerint „1945 júniusában néhány (jóvátételi) cikk árát az 1938. évi világpiaci áraknál lényegesen alacsonyabban állapították meg. Ennek az lett az eredménye, hogy egy jóvátételi dollár a (magyar) kormánynak 2,70 aranydollárba kerül. Így a jóvátételben kifizetendő 300 millió dollár plusz a német

¹⁵ Paál-Radó im. 6. old.

vagyonra vonatkozó potsdami határozatok nyomán ránk háruló pénzügyi kötelezettségek együttesen körülbelül egymilliárd dollárt tesznek ki..."¹⁶ Így történt a jóvátétel kiegyenlítése a gyakorlatban.

A fegyverszüneti egyezmény megkötésének legfőbb előnye az ideiglenes magyar kormány de facto elismerése volt. (A de jure, vagyis az ország jogszerű és törvényes kormányaként való elismerés 1945. szeptember 25-én illetőleg ezt követően történt.) Magyarországnak tehát ismét volt kormánya, mely a fegyverszüneti egyezmény által megszabott szűk keretek között nemzetközileg képviselhette. Ebben a tekintetben jobb volt a helyzet, mint 1919 őszén Clerk budapesti tárgyalásai előtt, de minden más vonatkozásban összehasonlíthatatlanul rosszabb. Az ország területén háború dúlt és teljes egészében idegen megszállás alatt állt.

Csúcstalálkozó Jaltában

Hitler, államának kilátástalan helyzetében, a német városok pusztulását látva, Európa teljes elpusztításával fenyegetőzött. „Europa wird mit uns zu Grunde gehen!” Ha az angolszászok nem voltak hajlandók Európát a németeknek átengedni, ám lássák a következményeit! Nem lesz Európa! Ez a fenyegetés - gondolta a Führer - az angolszászokat más elhatározásra, vagyis különbékére bírhatja. Ehhez az ütőkártyához makacsul ragaszkodott, akárcsak ahhoz a hiedelméhez, hogy a vele szembenálló ellenséges koalíció előbb-utóbb felbomlik. A szövetségek a történelem tanúsága szerint mind felbomlottak - fejtegette - csak ki kell várni a pillanatot, bármilyen nehéz is. A kérdés csak az, ki bírja tovább. Annak kell kitartania, akinek mindene kockán forog. Nálunk ez a helyzet..." Már nem a győzelem, hanem a különbéke kikényszerítése érdekében védekeztek elkeseredetten a németek a nyugati fronton és hanyagolták el a keleti arcvonal megerősítését. Emiatt került Európa kisebbik fele az angolszász hatalmak kezére, az is meglehetősen tönkretett állapotban. Ott az órát visszaszórólták 1940. május 9-ére. A német támadás által elűzött kormányok visszatértek, elismerésük vagy el nem ismerésük kérdése fel sem merülhetett. Franciaország kivétel volt, mert háborús kormánya nem menekült Londonba, hanem fegyverszünetet kötött. De Gaulle tábornok kormánya viszont a sikeres normandiai harcok után átvette Franciaországban a hatalmat, de nem rendelkezett igazi legitimitással és amellet az amerikaiak kitartó ellenszenvével is számolnia kellett. De Gaulle-nak nem sikerült igazolnia hadvezéri képességeit, de elsőrangú politikusnak bizonyult, aki kiharcolta Franciaország nagyhatalmi státusának visszaállítását, jöllehet a tényleges erőviszonyok ezt nem támasztották alá. 1944. október 23-án az USA Nagy-Britanniával és a Szovjetunióval egyidejűleg elismerte De Gaulle Nemzeti Felszabadítási Bizottságát Franciaország ideiglenes kormányának - a meglepő az, hogy nem jóval előbb. De Gaulle Bidault külügyminiszter társaságában december 2-án Moszkvába utazott francia-szovjet szövetségi szerződés megkötése végett, amit december 10-én írtak alá. Franciaország tekintélye a szerződés megkötésével nagyot nőtt. Elismerték, hogy teljes jogú tagként részt vegyen Németország megszállásában, de a Rajna-vidék elszakítására vonatkozó régi elgondolását nem tudta elfogadtatni és Roosevelt megvétózta azt is, hogy a tervezett csúcstalálkozón képviselje. De Gaulle természetesen tiltakozott, utólag azonban örülhetett annak, hogy nem kellett osztoznia az ott hozott döntésekért való felelősségben.¹⁷

A háborút ugyanis be kellett volna fejezni, de ez nem volt könnyű feladat. A német határokhoz érve a Wehrmacht ellenállása megszilárdult, a szövetségesek előnyomulása lelassult, több szakaszon teljesen leállt. A német haderő a súlyos vereségek dacára még szívós ellenállásra volt képes, de - úgy tűnt - támadásra bajosan vállalkozhat.

Hitler másként gondolkozott és egy kockázatos ellentámadás során elfecsérelte mindazokat az erőket, amelyekkel még sikeresen védekezhett volna. December 16-án az Ardenneknben támadásra indította páncélosait. Ez volt az egyedüli frontszakasz, mely némi lehetőséget nyújtott egy korlátozott arányú sikerre. Keleten semmi kilátás sem volt arra, hogy a németek döntő győzelmet csikarjanak ki, helyi siker pedig nem vezetett volna sehová! Nyugaton egy erőteljes visszacsapás - vélte Hitler - más belátásra térítheti az angolokat meg az amerikaiakat. Az 1940-es nagy német támadás súlypontja az Ardenneknben volt. Ennek megismétlése, az angolok visszaszorítása a tengerbe, egy új Dunkerque víziója gyújtotta fel képzeletét.

Az erőviszonyok azonban mások voltak, mint négy és fél évvel azelőtt és a hasonló arányú német győzelem minden előfeltétele hiányzott. A legtöbb, amit a Wehrmacht vezetése remélhetett, Aachen és Lüttich (Liège) visszafoglalása lett volna, de ez a mérsékelt siker bajosan válthatta volna ki a nyugati politikusok körében azt a hatást, mely módot adott volna Hitlernek a háború kompromisszumos befejezésére. Hitler - Rundstedt és Model tábornagyk tanácsai ellenére - Liège helyett Antwerpent tűzte ki a

¹⁶ Moszkvának jelentjük. im. 235. old.

¹⁷ Február 5-én De Gaulle rádiónyilatkozatban jelentette be: „Quant au reglement de la paix future, nous avons fait connaitre a nos alliées que la France ne serait bien entendu, engagée par absolument rien qu'elle n'aurait été a même de discuter et d'approuver au même titre que les autres..." De Gaulle, Ch.: *Mémoires de guerre*. Le salut. Paris. Plon, 1959. 1o1. old.

támadás célpontjával. A valószínű verebet feláldozta a bizonytalan tűzokért és kergette a lehetetlent, várta a csodát, mert rajta csak a csoda segíthetett.

Csoda nem történt. A december 16-án hajnalban a sűrű köd leple alatt megindított német támadás meglepetésszerűen érte az amerikai arcvonal egy gyengén megszállt szakaszát és azt rövid idő alatt áttörte. Az amerikaiaknál nagy volt a riadalom, helyenként pánik, hiszen előzőleg nem is gondoltak egy német támadás lehetőségére. Az offenzíva azonban rövidesen elakadt. A Maas folyót a németek seholsem érték el, nem hogy átkeltek volna rajta. Néhány napon belül védekezésre kényszerültek és végül felörlődtek az ellentámadások tűzéban.

Az offenzívának politikai téren messzemenő következményei lettek. Hitler elpazarolta azokat az erőket, amelyekre pedig nagy szüksége lett volna a várható orosz támadás visszaverésére. Az orosz offenzíva sikerének esélyei tehát megnövekedtek, hiszen a keleti arcvonal mögött seholsem álltak tartalékok, amelyek megállíthatták volna az orosz páncélosokat, ha újra megindulnak. Az angol-amerikai hadvezetésben viszont, mely nemrég még a német ellenállás gyors összeomlását várta, megnőtt a respektus a Wehrmacht iránt, mely annyi vereség után képes volt az ellentámadásra, a respektussal pedig párhuzamosan megnőtt az orosz szövetséges értéke. Miként az oroszok az elmúlt évek során a második front megnyitását, úgy sürgették most az angolok illetve az amerikaiak a Vörös Hadsereg általános támadását keleten. Churchill 1945. január 6-án táviratot küldött Sztálinnak: „Nyugaton igen súlyos harcok folynak és a főparancsnokságnak bármely pillanatban komoly döntéseket kell hoznia... Hálás lennék, ha közölni tudná velem, számíthatunk-e január folyamán illetve bármely más időpontban, amelyről Ön esetleg említést kíván tenni, a Visztula fronton vagy valahol másutt egy orosz támadásra... A dolgot sürgősnek tartom...”¹⁸

Sztálin előzékenyen és készségesen válaszolt. Megígérte, hogy tekintet nélkül az időjárásra, a szovjet csapatok legkésőbb január második felében a középső fronton nagyarányú támadó hadműveletet indítanak a németek ellen. Miért ne állítsa be az amúgy is elhatározott nagy téli offenzívát a nyugati szövetségeseknek nyújtott önzetlen segítségként, ha egyszer megteheti?

Január 12-én az orosz páncélosok kitörték a Visztula nyugati partján már jóval előbb kialakított hídfőkből és óriási számbeli fölényüket kihasználva általános támadásba mentek át. A német keleti front ismét összeomlott. Összefüggő arcvonal rövidesen már sehol sem volt, csak egyes ellenálló góccok, amelyek mögött a menekülők százezres, milliós áradata hol lovas szánokon, hol gyalog, leírhatatlan nélkülözések és aggodalmak közepette próbált nyugatra, az Oderán túlra eljutni. A Vörös Hadsereg katonáinak magatartása meggyőzően sugallta a menekülés szükségességét. Zsukov tábornagy páncélosai három hét alatt elérték az Oderát és északi irányban kijutottak a Balti-tengerig, elvágvá a Kelet-Poroszországban harcoló németeket a Wehrmacht fő erőitől. Ezzel egyidejűleg - január 18-án - befejezték a már karácsony óta bezárt Pest elfoglalását és egyre szűkebb területre szorították a Budán védekező németeket.

Az egyik oldalon tehát óriási orosz győzelmek, míg a másikon az angolok és az amerikaiak nem sok sikerre hivatkozhattak. Ha nem is szenvedtek vereséget, megállították és átmenetileg védekezésre szorították őket. Ilyen előzmények után és ilyen körülmények között került sor a „három nagy” második találkozójára, a Krím félszigetén, Jaltában.

Egy nemzetközi találkozó idejének helyes megválasztása fél siker. A jaltai találkozó idejének és helyének kitűzése Sztálin egyik legügyesebb diplomáciai sakkhúzása volt. Churchill és Rooseveltnél sovány poggyással érkezett Jaltába, az utóbbi ráadásul még kérőként is. Azt akarta elérni, hogy a Szovjetunió vegyen részt a Japán elleni háborúban, mely sokkal hosszabbnak és véresebbnek ígérkezett, mint amilyen végül is lett. A Vörös Hadsereg belépése a Japán elleni háborúba nyilván megkönnyítette volna az amerikaiak dolgát és annál inkább kíváncsnak tűnt, mert a számla kiegyenlítése Japán illetve Kína terhére történt volna.

Legalább is az amerikaiak eredeti elképzelései szerint, de ezek utóbb téveseknek bizonyultak. Néhány hónap múlva az atombomba birtokában már nem lett volna szükségük az orosz segítségre, amelyet később, a koreai háború során, igen drágán, saját katonái vérével kellett megfizetniük. De fizettek érte az európaiak is, nem keveset. Ha ugyanis az amerikaiak segítséget vártak az oroszoktól a Távolt-Keleten, nem nagyon ellenkezhetek a kelet-közép-európai országok ügyeiben, amelyek már amúgyis szovjet megszállás alatt állottak.

Sztálin fényes hadi sikerek babérjaival és a jó házigazda előzékenységével fogadta vendégeit. Udvariasnak, megértőnek mutatkozott és készségesen teljesítette a már nagybeteg Rooseveltnél legtöbb kívánságát. Beleegyezett az új világszervezet - az ENSZ - felállításába oly módon, hogy a Szovjetunió mellett Ukrajna és Bjeloruszszia - tehát két önállóság nélküli szovjet tagköztársaság - annak alapító tagja legyen. Ami a Biztonsági Tanácsot illeti, az a szovjet kormány hozzájárulása nélkül érdemi kérdésekben nem hozhatott döntést. Sztálin megígérte, hogy az európai háború befejezését követő három hónapon belül a Szovjetunió háborúba lép Japán ellen. Ennek fejében megkapja Szahalin déli részét, a Kurili-szigeteket, Port Arturban szovjet támaszpontot létesítenek, a kelet-kínai és a dél-mandzsúriai vasutat az oroszok és a

¹⁸ Sztálin I. V. *Üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel*. Bp. Kossuth, 1958. I. köt. 353. old. s.

kínaiak közösen használják. Reváns volt ez a negyven év előtti orosz-japán háborúban elszenvedett vereségért, még pedig nem akármilyen!

Kimondották azt is, hogy segíteni fogják a német uralom alól felszabadított népeket, valamint a volt „csatlós” országok népeit demokratikus fejlődésükben. Az európai rend helyreállítását és a gazdasági élet újjászervezését olyan módon valószínűsítik meg, hogy egyidejűleg lehetővé teszik a náciizmus maradványainak megsemmisítését és a demokratikus intézmények létesítését az Atlanti Karta szellemében. Hogy ki vagy mi minősül „demokratikusnak”, annak meghatározása a szovjet fegyverek hatósugarában természetesen a szovjet kormányra tartozott. Ha a szovjet rendszer és a szovjet kormány demokratikusnak számított, el lehetett képzelni, hogy emberei a demokrácia fogalmát milyen módon fogják értelmezni és alkalmazni.

Ezt példázta az oly sokat vitatott lengyel kérdésben létrejött „megegyezés”. Jaltában a nyolc plenáris ülés közül heten tárgyalták a lengyel kérdést, pesze nem kizárólagosan, de az mégis újra meg újra szóba került. Sztálin kerekén megmondta, hogy ami a német-lengyel határt illeti, ő bizony a nyugati és nem a keleti Neissére gondolt. Churchillnek a hatmillió német bekebelezése okozott gondot, ami Lengyelország számára súlyos emésztési zavarokkal jár majd, de Sztálin megnyugtatta: A németek közül kevesen maradtak a helyükön. Ez arra enged következtetni, hogy a menekülést előidéző kegyetlenkedések nem egyéni túlkapások, hanem tervszerű politika részei voltak. Az „etnikai tisztogatás” - bár a kifejezést ekkor még nem használták, széleskörű alkalmazást nyert. A lengyel kérdésben elfogadott megállapodás lényege az volt, hogy az Ideiglenes Kormányt a Lengyelországban vagy külföldön élő demokratikus vezetők bevonásával átalakítják és az majd „szabad” választásokat ír ki.¹⁹ A három kormányfő a Curzon-vonalat ismerte el Lengyelország keleti határának és kilátásba helyezte, hogy Lengyelországnak jelentős területi kárpótlásban kell részesülnie Északon és Nyugaton.

Vagyis: a szovjet kormány által létrehozott lublini csoport lesz az új lengyel kormány, amelyet kissé „átkozmetikáznak”. A „demokratikus vezetők bevonása” alkotta azt a fűgefalevelet, mely a lublini csoport bábormány-jellegét volt hivatva leplezni, vagy még inkább azt az ostya, amelybe csomagolva a nyugati szövetségesek a számukra keserű pirulát lenyelték. Keserű, mert Nagy-Britannia a lengyelek védelmében üzent hadat Németországnak, az amerikaiak számára pedig a lengyel kérdés volt az Atlanti Karta alkalmazásának próbaköve. Nos, a próba azzal zárult, hogy Sztálin egyéb ígéretei és engedményei fejében megkapta partnereinek hozzájárulását a lengyel kérdés orosz módra való megoldásához és mindahhoz, ami ebből következett.

Ha az angol és az amerikai hadosztályok a konferencia időpontjában nem Bologna és Livorno előtt, hanem - egy balkáni partraszállást követő hadjárat nyomán - valahol a Kárpátok gerincén álltak volna, a lengyel kérdés nem dőlt volna el kizárólag Sztálin szája íze szerint. Ő viszont most nemcsak birtokon belül volt, hanem ráadásul olyan helyzetben, hogy új szerzeményeit senki sem veszélyeztette. A nagyhatalmak érdekszférái határozott vonalakkal rajzolódtak ki Európa térképére.

Európa felosztását persze nem mondták ki nyíltan, sőt a közvéleménynek szánt hivatalos nyilatkozatok pontosan az ellenkezőjéről, közös akaratról, együttes eljárásról szóltak. A valóságos döntéseket nem maguk a sorok, hanem a sorközök tartalmazták, amelyek lassan, hónapok sőt évek múltával váltak olvashatóvá. Ekkor - vagyis utólag - lett Jalta történelmi vízválasztó és egyúttal szimbólum, Európa megosztottságának jelképe, mely azt is tartalmazta, hogy a Nyugat - személy szerint Churchill és Roosevelt - kiszolgáltatta Kelet-Közép-Európa népeit Sztálin és az általa megtestesített diktatúra elnyomó uralmának. Mások tagadták ezt a beállítást a jegyzőkönyvek soraival érvelve, amelyek a szovjet érdekszférát nem ismerték el.²⁰

Az igazság az, hogy Jalta nem volt fordulat, hanem egyenes és logikus következménye az angolszász hatalmak addigi háborús politikájának és az 1945 február elején fennálló helyzetnek. Nem volt ok, hanem okozat, következmény olyan időpontban, amikor már nehezen vagy sehogysem lehetett volna az előző mulasztásokat és tévedéseket korrigálni.

Metternich 1812 után gyanakodva figyelte az orosz hatalom növekedésének jeleit és mindent megtett annak érdekében, hogy ezt lehetőség szerint ellensúlyozza, Napóleon bukása előtt éppúgy, mint azt követően. A Németország kontinentális hegemoniájának megszüntetéséért vívott háborúnak nem kellett szükségszerűen a Szovjetunió túlsúlyához vezetnie, de e túlsúly összetevőit az angolszászok nem ismerték fel, illetve kérdéseire nem találtak megoldást. Churchill nem túl sokat, hanem inkább keveset és semmi

¹⁹ „In fact, the nature of the composition of her Government was dictated to Poland. Actually, that approach facilitated the establishment of an administration controlled by the Soviet Union. It proved to be one of the first steps towards the satellization of Poland.” Skubiszewski, K.: *Fifty Years after Yalta: A view from Central Europe*. 2. old. Kézirat a szerző birtokában.

²⁰ „Yet that circumstance played, more often than not - írja Skubiszewski - into the hands of Stalin. When, for instance, the United States recognized that the Soviet Union's interest in Hungary was „more direct” than that of America, but at the same time the U.S. Government did not consider that the Soviets had „any special privileged or dominant position” in that country - Moscow would take full advantage of the first segment of that stance without paying any attention to its limits and qualification.” Skubiszewski im. 6. old.

esetre sem eleget foglalkozott a háború utáni helyzettel. Az amerikaiakat még kevesebb érdekelte Kelet-Közép-Európa. Amennyiben mégis foglalkoztak vele, az csak más térségek kérdéseinek függvényében történt. Nem ismerték fel, hogy minden baj forrása nem Hitler személye, hanem az a mérhetetlen hatalom, amire 1939. szeptember 1-e előtt szert tett. Hasonló hatalmi túlsúly másokat is szükségszerűen a hódítás útjára visz. Ha mindezt egyes angolszász vezetők mégis látták volna - ami egyáltalán nem zárható ki - úgy gondolták, Európa „jobbik” felét biztosították a maguk számára és a szegényebb, a gyengébb, a rosszabb részét átengedhetik a Szovjetunióknak.

Mindez újabb jele volt annak, hogy Nagy-Britannia hatalma csökken és szerepe a világpolitikában egyre kisebb. Churchill erős, dinamikus egyénisége ezt egy ideig feledtetni tudta, de megmásítani nem, sőt ehhez nem egy vonatkozásban maga is hozzájárult, amikor lépésről-lépésre beletörődött abba, hogy Közép-Európát kiszolgáltatassák Sztálinnak. Ha ugyanis ez bekövetkezik Nyugat-Európa sem tud ellenállni a szovjet(orsz) kolosszusnak, hanem az amerikaiak állandó jelenlétére és támogatására lesz szüksége. Ilyen körülmények között pedig Anglia sem játszhat egyensúlyozó szerepet. Az 1914-18-as helyzethöz még nagyobb mértékben kell a maga megfogyatkozott súlyát a mérleg serpenyőjébe vetni, ahelyett, hogy a mérleg nyelvén helyezkedne el. Ha Európa nemcsak Nyugat-, hanem Közép-Európából is áll, meg tudja magát védeni és Anglia erejét - miként a múltban - egyensúlyozásra fordíthatta volna.

Budapest ostroma

A krími találkozóról hazatérő küldöttségek tagjai már útközben olvashatták a Budapest teljes elfoglalását hírül adó szovjet hadijelentést. Február 12-én a Budán körülrzárt német egységek, miután élelmük, lőszerük elfogyott és a felmentésükre tett kísérletek sorra kudarcot vallottak, megpróbálták az Ördögárok beboltozott alagútján át kitörni a budai hegyekbe nyugat felé. A kísérlet meghiúsult, keveseknek sikerült az erdők védelmében egérutat nyerni.²¹

A német csapatok parancsnokát, Pfeffer-Wildenbruch SS tábornokot az oroszok elfogták, de a foglyok számát - figyelembe véve az ostrom elhúzódását - a generalisszimusz kevésnek tartotta. Magyar hadifogoly valóban alig volt, hiszen a bekerített egységek magyar katonái, akik a háborút a maguk részéről befejezettnek tekintették, egyszerűen átöltöztek és - ha tudtak - hazamentek.

A szovjet hadvezetés hamarosan korrigálta a hadifoglyok tekintetében elkövetett hibát és parancsára kb 40 000 18 és 55 közötti férfit fogdostak össze Budapest utcáin „malenkij robot” ürügyén. Az elfogottakat Gödöllőre kísérték, hogy aztán Jászberényen, Cegléden és Temesváron át Focsaniban találják magukat, hogy végül a Szovjetunióban kényszermunkán lévő rabok számát növeljék. Zömük sohasem volt katona és legalább egyharmaduk sohasem tért haza, miként a többi kényszermunkás harmadrésze sem.

Valamivel előbb került Moszkvába sokezer budapesti zsidó megmentője, Raoul Wallenberg. Január 19-én tartóztatták le és sofőrjével, Langfelder Vilmossal, ellenséges ügynökként Moszkvába szállították. Február 6-án a Ljubjanka börtönben nyilvántartásba vették. Kémkedéssel vádolták, de vajon mit kémkedhetett az oroszok kárára a németek által megszállt Budapesten? Nem arról volt-e szó, hogy az NKDV feltételezte róla, a rendkívül gazdagnak vélt pesti zsidóság értékeit őrzi, amelyeket ez a tiszteletre méltó szolgálat saját maga számára akart megszerezni és emiatt Wallenberget később sem engedhette szabadon? Vajon kiderül-e valaha az igazság?²²

Az ostrommal elfoglalt városok sorsa soha és sehol sem volt irigylésre méltó. Aki az ostrom után Budapestet látta, sohasem felejtethi el a Dunába szakadt hidak látványát, a háztetőbe fúródott repülőgép, a kulisszává vált tűzfalak vagy az utcákon heverő lóhullák képeit. A harcok hevességére jellemző, hogy a budai várnegyedben - akárcsak az 1686-os ostrom után - egyetlen ép ház, egyetlen használható lakás sem maradt. Az igazi áldozatok az emberek voltak.²³

A budapesti svájci követség tárgyilagosan összegezte a történeteket: „Budapest ostroma alatt és a következő végzetes hetekben is az orosz csapatok szabadon fosztogattak a városban. Gyakorlatilag minden

²¹ Hány főnek sikerült a kitörés? Gosztynyi Péter 785-ben adja meg azoknak a számát, akik átvergődtek az ostromgyűrűn, Ungváry Krisztián szerint mindössze 700. A jelentések szerint február 16-ig 624 jutottak át, azután már csak néhány fős kisebb csoportoknak sikerült átszivárogniuk a frontvonalakon - azaz nagyon keveseknek. (Ld. Ungváry im. 199. old.) Aligha van igaza Ungvárynak, amikor 1400 főre teszi a „háterszágban elbújtak” számát. (im. 207. old.) Ezt pontosan sohasem lehet majd megállapítani, de személyes beszámolóik alapján a szám lényegesen magasabbra tehető. A szovjetek által végzett embervadászat arra a nem alaptalan feltételezésre támaszkodott, hogy a magyar katonák tekintélyes része civil ruhába öltözött. Másrészt az is igaz, hogy a szovjet hadvezetés a Budapesten bekerített német és magyar csapatok számát irreálisan magasra 180 000 főre becsülte, holott az valójában a 70 000-et is alig érte el.

²² Egyes vélemények szerint Wallenberg tudott a katyni mészárlás részleteiről vagy arra vonatkozó okmányok lehettek a birtokában, és ezért tüntették el a szovjetek.

²³ Ungváry Krisztián könyve számos egyéni beszámoló, napló vagy emlékezés megrendítő részleteit tartalmazza.

otthonba behatoltak, a legszegényebbe csakúgy, mint a leggazdagabba. Mindent elvittek amit csak akartak, főleg élelmiszert, ruházatot és értéktárgyakat. A fosztogás általános és alapos volt, de nem mindig módszeres. Megtörtént például, hogy egy férfinak elvitték az összes nadrágját, de meghagyták a zakóit... minden lakást, bankot, üzletet többször is kifosztottak. A bútorokat és nagyobb műtárgyakat, amelyeket nem tudtak elvinni, gyakran egyszerűen elpusztították. Sok esetben a fosztogatás után fel is gyújtották az otthonokat, teljes pusztulást okozva ezzel. A bankok széfjeit kivétel nélkül kirámolták - az angol és az amerikai széfeket is, és amit csak találtak, azt elvitték..."²⁴

Budapest mégis szerencsésebb város volt, mint Varsó. Itt ha átlóva és kiéve is, de álltak a falak. Nem robbantották fel őket módszeresen, mint a Visztula partján, ahol a január közepén bevonuló lengyel katonák végtelennek tűnő rommezőt találtak azon a helyen, amelyet valamikor Varsónak neveztek. Budapesten a halottak és a sebesültek száma is jóval kevesebb volt, mint ott. Igaz, a lakosság gondosan távoltartotta magát a harcoktól és egyetlen gondja volt, hogy minél hamarabb túlessen azon, ami elkerülhetetlen. Az embertelen körülmények, az ágyúzás és az eltévedt lövedékek mégis sok emberrel végeztek. A szörnyű állapotok és a garázdálkodó nyilas osztagok dacára a budapesti gettó volt az egyetlen a hitleri megszállás alatti Európában, amelyben az odakényszerített zsidók többsége túlélte a rémuralmat.

Február 13-a sokak számára valóban felszabadulást jelentett, a mindennapos életveszély megszűnését, esetleg éppenséggel politikai vagy más karrier kezdetét. Másoknak új életveszélyt, rabságot, gyors és biztos elnyomorodást. Az ő szemszögükből Budapest 1945. február 13-án elesett. A legtöbbnek további brutalitást, létbizonytalanságot, rosszabbat annál, mint amilyenben addig részük volt. Számukra az ostrommal valami rossz véget ért, hogy egy másik rossz kezdetét vegye. A hatalom még nem volt elég erős, hogy a „felszabadulás” szó használatát kikényszerítse. Az új időszámítás kezdete akkor még általában úgy szólt, hogy „a front előtt” és „a front után”. A front elvonult, gyógyíthatatlan sebeket hagyva az emberekben, legtöbbnek elsősorban az önérzetén, a méltóságán. Hogy ez is megtörténhet vele, velük, büntetlenül.

A még szerencsésebb Bukarest kisebb sérülésekkel úszta meg a háborút és lakói 1944 augusztus 30-án viharos lelkesedéssel fogadták a szovjet csapatokkal együtt bevonuló és a szovjet hadifogságba esett román katonákból toborzott Tudor Vladimirescu hadosztályt. Ők sem örülhettek sokáig, hiszen a Churchill-Sztálin alku értelmében szovjet csatlósokká kellett válniuk.

Drezda nem tartozott a szerencsés városok közé. 1945. február 12-13 éjszakáján végrehajtott bombatámadás az addig épen maradt, műemlékekben gazdag szász főváros történelmi központját teljesen elpusztította. Ragyogóan tiszta idő volt és ugyanakkor a német légvédelem lebénult, egyetlen vadászgép sem zavarta az angol, majd azt követően az amerikai kötelékeket. A városban több tízezer sziléziai menekült zsúfolódott össze, nagy részük minden óvóhely nélkül. Az áldozatok száma azóta is vitatott. Egyesek 35,000, mások 135,000 halottról szólnak. Bizonyos, hogy senki sem tudta megszámolni őket.

Hamburg, Köln vagy Drezda elpusztítása felesleges erő és anyagpazarlást jelentett. A katonai fontosságú objektumok Drezdában használhatók maradtak, mint például a város pályaudvarai vagy az Elbán átvezető vasúti híd is, míg a teljesen elpusztított belvárosban katonai célpont valójában nem volt. A gyárak legtöbbje néhány nap múlva ismét működött.

Rákosi hazatér

Eközben Budapesten Péter Gábor a kommunista párt tagjaiból verbuvált politikai rendőrség frissen kinevezett vezetője elfoglalta a nyilaskeresztes párt székházát az Andrássy út 60. szám alatt. Egyik első lépéseként felsőbb pártutasításra február 13-án letartóztatta Demény Pált, a legjelentősebb kommunista csoport vezetőjét. Ő tudta miért. Demény egy ideig kivételes bánásmódban részesült és tanúja lehetett annak, hogyan kegyetlenkedtek Péter Gábor pribékjei az elfogottakkal, de végül hosszú évekre rács mögé került.

Demény letartóztatására Rákosi adott utasítást, aki közben hazatért. Szeged polgárai már az előző év decemberében képviselőjüké választották, de a magyar kommunista párt kijelölt főtítkára csak 1945. január 30-án érkezett meg Debrecenbe, majd néhány napos vidéki tartózkodás után február 22-én Budapestre. „1703 Rákóczi - 1945 Rákosi” - hirdették a kommunista párt plakátjai, noha ők ketten nemcsak időben, hanem egyéniségüket és történelmi szerepüket tekintve is rettentő messze álltak egymástól. „Nem szabad kistermetű embert vezető posztra helyezni - mondják a lélekbúvárok - mert kisebbségi érzését egyre nagyobb személyes hatalommal akarja majd kompenzálni.” A XX. század számos példával bizonyította e tétel helyességét. Lenin is, Sztálin is az átlagosnál alacsonyabb termetűek voltak, de Rákosi szinte törpe, akinek előnytelen megjelenését semmiféle trükkel sem lehetett elfogadhatóvá tenni. „De én... - mondja Shakespeare szerint Gloster hercege, vagyis III. Richárd - kit megfosztottak minden szép aránytól s a természet becsapott teremtemmel... úgy döntöttem, hogy gazember leszek és utálok e kor hiú

²⁴ Montgomery, J. F.: *Magyarország a vonakodó csatlós*. Bp. Zrínyi. 1993. 203. old.

gyönyörét..." Ugyanezt Rákosi is elmondhatta volna magáról. Hangja érdesen, kellemetlenül harsogott, de apró természetben leküzdhetetlen érvényesülési vágy lakozott és annak megfelelő mértékű gátlástalanság. Vezéri szerepre vonatkozó igényét - Demény Pál tanúsága szerint - a szegedi Csillag-börtönben lévő rabtársaival is el tudta fogadtatni, akikkel szemben kétségtelen fölényben volt. Szellemi képességei nem tagadhatók, de ismeretanyaga egyoldalú volt, amit a börtönben töltött évek nyilván tovább torzítottak. Bukása előtt magához rendelte Németh Lászlót és hosszú monológja során többek között azt fejtegette neki, hogy „... egy szobából is el tudna irányítani egy földalatti mozgalmat, ha oda csak három embernek lenne bejárása.”²⁵ A sokatmondó elszólás azt jelentette, hogy a külvilágra, annak összetett, bonyolult viszonyaira valójában nem volt kíváncsi, hanem saját előítéleteiből formált zárkában élt. Ezt leplezte tettett kedélyességgel, népi zamatúnak vélt mondásokkal, mint amilyen a „Kutyából nem lesz szalonna” vagy „tisztesség ne essék szolván”. Az újságírókat „komámnak” szólította, ami a sajtó berkeiben nem volt szokásos. „Olyan, mint egy 1918 előtti nagybérlő valamelyik alföldi uradalomból” - mondta egy kisgazdapárti politikus, aki még a koalíciós időkben tárgyalt vele. Legjellemzőbb vonása mégis gátlástalansága volt, mely minden eszközt megengedhetőnek tart a kitűzött cél érdekében, jelentse ez a legképtelenebb vádak megkonstruálását, feleslegesnek vélt politikai partnerek bebörtönzését, sőt meggyilkolását, akik közül nem egy letartóztatása előtt vacsoravendége volt. A letartóztatottak kínzására, megverésére személyesen adott utasítást. Ebben Sztálin példáját követte, jól látva, hogy azt is a gátlástalanság emelte ki Lenin alvezéreinek sorából.

Egyelőre főleg nagybérlői ábrázatát mutatta. A párttagok szűkebb körén kívül nem lett népszerű, de vezéri szerepét a kommunista pártban mindenki elismerte, mert aki az ellenkező gyanújába került, az eltűnt a sülyesztőben. Igazi erőpróbáról nem lehetett szó, mert itt volt a Vörös Hadsereg. A szovjet kormány letette a voksot a kommunista párt és a párton belül Rákosi mellett, ami tökéletes védelmet jelentett mindenféle esetleges ellenállással szemben.

A baj persze nem Rákosi számtalan rossz tulajdonsága volt, hanem az, hogy üres kézzel tért vissza Moszkvából. Sztálin nem tett a markába semmit, amivel a kommunizmus magyarországi népszerűségét növelhette volna. Egyetlen nemzeti probléma megoldására, egyetlen magyar kisebbség sorsának megjavítására sem kapott a szovjet vezetőktől ígéretet. Sztálinnak - ismétlem - nem volt magyar politikája és a háború folyamán már döntött a velük szemben ellenséges Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia támogatása mellett. Magyarországot még Jalta után sem érezte igazán a zsebében lévőnek és ezért Rákosit szerényebb programmal és kevésbé határozott utasításokkal küldte haza, mint lengyel, román vagy bolgár társait. Rákosi nehéz feladatot kapott, de ez csak növelte gátlástalanságát.

Az üres kezét, az üres zsebet meg kellett indokolni és ezt szolgálta a „fasiszta nemzet” teóriája, a magyarok kollektív felelősségének megfogalmazása, melynek kollektív büntetést kellett maga után vonnia. Vitatják, ki és mikor használta először az „utolsó csatlós” megjelölést, Rákosi emlékiratai eldöntötték a kérdést. „... Nemcsak az ország maradt Hitler utolsó csatlósa, de ennek folyományaként én is az utolsók között hagyom el Moszkvát...” - írta 1945 januári hazatéréséről. Később széltében-hosszában emlegette, annak dacára, hogy nem volt igaz! Szlovákiában Tiso rendszere tovább működött, mint Szálasié és Zágárbba a partizánok csak a német kapituláció napján vonultak be. A szlovákokat és a horvátokat azonban védte a csehszlovák illetve a jugoszláv nemzet fikciója, a két szövetséges állam előtérbe helyezésének célja, ami éppen a magyarokkal szemben érvényesült. Hogy moszkvai gazdáinak tessen, Rákosi ezt az irányvonalat követte és ennek érvelését hangoztatta. A magyar nép csak azt kapta, amit megérdemelt, (ideértve, de soha meg nem említve a Vörös Hadsereg katonáinak garázdálkodását) sőt valójában súlyosabb büntetés járt volna. Nagy kegy volt Sztálin és a szovjet kormány részéről, hogy Magyarországot olyan államnak tekintette, amelynek függetlenségét helyre kell állítani, amelyet nem törölnek el a föld színéről és éhező lakóinak némi keveset visszaadnak az itt zsákmányolt készletekből. Kevésbé ismert, hogy egyes szovjet politikusok a Trianonban Magyarországnak hagyott beregi részeket is el akaták csatolni, a katonák megszállták már, de Rákosi szerint az elszakítás veszélyét sikerült elhárítania.²⁶

Magyarok részvételét a háborúban a szovjetek a debreceni kormány megalakulása után sem szorgalmazták és nem támogatták. A Pálffy-Muhoray Zoltán által a környéken összegyűjtött gyalogsági löfegyvereket az oroszok zsákmányként elkobozták. A toborzást nem engedélyezték. Jellemző volt, hogy a 6. hadosztály parancsnokának Debrecenben a szállásán kellett tartózkodnia, amíg a csizmáját megtalpalták, mivel hogy egyetlen lábbelije volt. A hadosztály gyakorlatilag semmiféle fegyverzettel sem rendelkezett. A szovjet kormánynak nagyobb szüksége volt kényszermunkásokra, mint szövetséges katonákra.

Hogy Rákositól mi várható, azt a „gyömrői-ügy” jelezte. A gyömrői járásban 1945 tavaszán közel kétszáz embert tartóztattak le, akiket Krupka Jakab főszolgabíró, Bayer Károly rendőrtiszt és a három Schwartzstein testvér a rendőrségen heteken át vallatott. Közülük később 23 borzalmasan megkínzott ember hulláját találták meg. Rákosi személyesen utasította Erdei belügyminisztert, hogy a kegyetlenkedő

²⁵ Németh, L.: *Homályból homályba*. Bp. Magvető. 1977. II. köt. 285. old.

²⁶ Rákosi, M.: *Visszaemlékezések. 1940-1956*. Bp. Napvilág, 1997. I. köt. 142. old.

kommunista rendőröknek semmilyen körülmények között ne essen bántódása.²⁷ A gyilkosokat 1945 decemberében letartóztatták ugyan, de rövidesen szabadlábra kerültek és a felelősségrevonást addig halogatták, míg a tettesek amnesztia alá estek. A gyömrői csak a legkirívóbb eset volt a sok közül, mert a rendőrtisztek közül sokan Kecskeméten éppúgy mint Nyírbátorban vagy Pesten, az Andrásy-út 60-ban és másutt személyes bosszúvágyaik kielégítésére használták fel állásukat. Kommunista voltuk gyakorlatilag teljes védeltséget biztosított számukra.

Szovjet uralom Európa keleti felében

1944-45 telén és 1945 tavaszán nemcsak Rákosi tért haza, hanem a szovjet érdekszférába tartozó többi ország kijelölt kommunista vezetője illetve vezetői, akik természetesen irányító posztokat kaptak. A szovjet kormány egyértelműen támogatta a kommunista vezetők követeléseit, akik tulajdonképpen a Moszkvából jövő utasításokat hajtották végre és hazatérve sem szakadtak el megbízóiktól. Az ütemezés és az alkalmazott módszerek országonként különböztek egymástól. Sztálin - jellemző módon - mindig arra hivatkozott, hogy szövetségeseivel kötött megállapodások szellemében jár el, de egyáltalán nem riadt vissza attól, hogy időről-időre ki ne próbálja szövetségeseinek tűrőképességét. Ezek a próbák rendszerint az ő javára dőttek el, mert az angolok vagy engedtek, vagy legalább is nem tettek határozott ellenlépéseket, ami előbb vagy utóbb a szovjet kormány által teremtett kész helyzet vonakodó tudomásul vételét jelentette.

A szövetségesek közötti ellentétekre mindenek előtt - és ez igazán nem meglepő - lengyel viszonylatban került sor. A lublini Ideiglenes Kormány hiteles és komoly polgári politikusokkal való kibővítése kérdésében a szovjet kormány a legmerevebb álláspontot foglalta el, amelyből egy jótányit sem engedett és a legkevesebbé sem vette figyelembe az angolok és az amerikaiak érzékenységet. A szabad tárgyalások ígéretével március folyamán tizenhat lengyel politikus és katonatisztet csaltak törbe és tartóztattak le azzal az ürüggyel, hogy a szovjet hadsereg háta mögött diverziós cselekményeket követtek el. A lublini kormány Varsóba tette át székhelyét és helyzetének, tekintélyének erősítése végett a Szovjetunió kormánya 1945. április 21-én húsz évre szóló barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött vele. Az angolok és az amerikaiak a szovjet lépéseket nem vehették tudomásul és ezért az Ideiglenes Kormány nem kapott meghívást a San Francisco-i konferenciára. Lengyelország képviselőinek helye üresen maradt, de Nyugaton és Keleten egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a szovjet álláspont érvényesülése csak idő kérdése. Erről a Vörös Hadsereg többszáz hadosztálya gondoskodott, míg a lengyel határok közelében egyetlen szövetséges hadosztály sem állomásozott.

Ami Romániát illeti, Moszkva nem sokat tétozózott, hogy 90%-os részesedését érvényesítse. Csalétkül vagy - ha úgy tetszik: zálogként - Észak-Erdély szolgált, mely a Maniu-gárdisták vérengzéseit követően 1944. november 15-étől amolyan különleges státusú terület volt - szovjet védnökség alatt álló román-magyar tartomány -, amelyet erdélyi román és magyar kommunisták igazgattak a szovjet katonai parancsnokság irányítása és ellenőrzése mellett. Magyar szempontból előnyös volt ez a különleges státus, mert Erdély magyarjait megóvta attól a bosszúhadjárattól, amelynek sokezer bácskai magyar esett áldozatul, de csupán rövid időre szóló, ideiglenes megoldás. Február 27-én ugyanis A. J. Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes jegyzéket adott át a román királynak, amelyben a Sănătescu-kormányt felváltó Radescu-kabinet menesztését követelte és olyan új kormány kinevezését, amelyben már a kommunistáké lett volna a vezető szerep. Miután a király nem tanúsított kellő megértést Visinszkij érvei iránt, az a kihallgatás végeztével úgy csapta be maga mögött a fogadóterem ajtaját, hogy a fal belemeregett. A fenyegetés hatott. Március 6-án megalakult az új kormány Petru Groza elnöklete alatt, amelyben a legfontosabb tárcákat a kommunisták kapták. Az új kormány „hozománya” Észak-Erdély volt, - természetesen az egésze és nem csupán annak egy része - amelynek igazgatását a szovjet katonai parancsnokság átadta az új román kormánynak. Az angolok és az amerikaiak a Groza-kormánytól megtagadták az elismerést, de ez az adott helyzetben nem sokat számított. A szovjet kormány álláspontja az volt, hogy Romániában, Bulgáriában és Magyarországon a szövetséges ellenőrző bizottságok angol és amerikai tagjai ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint amilyenek az olaszországi ellenőrző bizottság szovjet tagját illetik meg, vagyis nem sokkal. Mi mást jelenthetett a 90%-os szovjet befolyás, ha nem azt, hogy a román kormánynak elsősorban és mindenekelőtt Moszkva bizalmát kell bírnia? Sztálin nem mondta-e meg kereken az áprilisban öt meglátogató jugoszláv delegációnak: „Ez a háború nem olyan, mint az előzők, az aki elfoglal egy területet, egyúttal saját társadalmi rendszerét is kiterjeszti rá. Mindenki kiterjeszti saját rendszerét, ameddig csak a hadserege eljut. Nem lehet ez másként.”²⁸

Ez a beszéd zártkörű vacsorán hangzott el olyan időpontban, mely után már nem osztottak új lapokat. Sztálin nem akarta formálisan annektálni azokat a területeket, amelyeket hadserege meghódított, de

²⁷ Szabó, R.: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon*. Bp. Windsor, 1995. 111. old.

²⁸ Djilas im. 114. old.

el volt szánva arra, hogy ezeken ugyanolyan politikai, társadalmi és gazdasági rendszert létesít, mint amelyet előzőleg Oroszországban megvalósított a hozzá feltétlenül hű kommunista politikusok segítségével. Ez pedig minden jogi köteleknél erősebben a Szovjetunióhoz láncolja az elfoglalt országokat. Ennek a folyamatnak a szakaszai nem voltak ismertek, valószínűleg még Sztálin sem tudta pontosan, milyen módon és milyen ütemben fogja céljait megvalósítani, de hogy elhatározása Jalta idején már végleges jelleggel megérlelődött benne, nem lehet kétséges.

Bulgária, miután a Szovjetunió 1944 szeptemberében hadat üzent neki, természetesen fegyverszünetet kért, és az erről szóló megállapodást október 28-án meg is kötötték. A Vörös Hadsereg akkor már mélyen bent járt Bulgáriában, mely hogy kedvezőbb megítélést biztosítson a maga számára, nyomban hadat üzent Németországnak. A bolgár hadsereg valóban részt vett a hadműveletekben és a Dél-Dunántúlon súlyos veszteségeket szenvedett, amikor a Szlavóniából a Dráván átkelt német csapatok támadását kellett visszavernie.

Bulgária átállása gyors volt és teljes. Több mint száz embert ítéltek halálra és végeztek ki háborús bűncselekmények elkövetése miatt, köztük három volt régens, két volt miniszterelnök, huszonkét minisztert, hatvanhat képviselőt, de jóval többen voltak, akikkel rövid úton, tárgyalás nélkül végeztek. Az új bulgár kormány a moszkvai irányvonalnak megfelelően koalíciós kabinet volt, a „Hazafias Front” kormánya, amelyben a kommunisták számszerű kisebbségben voltak ugyan, de a kulcsfontosságú tárcákat kivétel nélkül a kezükben tartották. Sztálin arra is ügyelt, hogy a bulgár kommunisták ne önállósítsák magukat és hosszú ideig nem engedélyezte Dimitrov hazatérését azzal az indoklással, hogy megjelenését Szófiában Nyugaton a kommunista rendszer bevezetése jelenék tekintenék. „Nincs itt az ideje annak, hogy Dimitrov Bulgáriába menjen. Jól van ott, ahol van.”²⁹ Valószínűleg attól tartott, hogy odahaza majd önállóan viselkedik. Néhány évvel később a Titoval való szakítás előtt olyan gorombán utasította rendre, hogy Dimitrov ijedt kisdíakként, vöröslő füllel mentegőzzön.³⁰ A Szovjetunió 75%-os részesedését nem sok választotta el a 100%-tól.

Csehszlovákia vonatkozásában döntő jelentősége volt annak, hogy Beneš nem nyugatról, angol-amerikai csapatokkal tért haza, hanem keletről orosz katonák kíséretében. Igaz, azok már Csehszlovákia területén harcoltak, amikor az angolok és az amerikaiak még a Rajnát sem lépték át, de a hazatérés módja nemcsak idő kérdése volt, hanem politikai választás is abban az értelemben, hogy a helyreállított köztársaság külpolitikailag elsősorban a Szovjetunióra kíván támaszkodni, belpolitikailag a munkáspártok és a nacionalista polgári elemek szövetségére. A Beneš által 1945. április 4-én kinevezett kormány elnöke a baloldali szociáldemokrata Zdeněk Fierlinger lett, amelyben természetesen részt vettek a kommunisták is, de eltérően a lengyel, a román, a bulgár és a jugoszláv példától, még nem rendelkeztek döntő súllyal vagyis a kormány nem az ő tényleges vezetésük alatt állott. A másnap - április 5-én - meghirdetett ún. Kassai Program a nemzetiségek vonatkozásában megtagadta a demokrácia elemi elveit és kollektíve háborús bűnösnek nyilvánította a német és a magyar kisebbséget, tagjaiktól megvonták az állampolgárságot, a német és a magyar iskolákat bezárták, kulturális tekintetben a szlávyságot kívánták erősíteni.

Jugoszláviában Tito szavakban változatlanul elismerte az 1944. június 16-i Šubašićcsal kötött megállapodásának érvényét, de gyakorlatilag kizárólagos hatalommal intézkedett Jugoszláviának a partizánok által ellenőrzött területein, amelyeknek kiterjedése egyre nőtt. 1944. szeptember 12-én Péter király felszólította népeit, hogy tömörüljenek Tito tábornagy köré. Tito Churchilllel való találkozása alkalmával tagadta, hogy célja a kommunista rendszer bevezetése lenne, de jellemző módon szovjet részről intették őt többször is óvatosságra és mérsékletre kommunista célkitűzések megvalósítása vagy akár csak meghirdetése tekintetében. Tito és környezete mélységes gyanakvással viseltetett az angolok és határtalan bizalommal a szovjetek iránt. A kizárólagos hatalom megszerzése után még sok víznek kellett lefolynia a Dunán ahhoz, hogy ez a magatartás gyökeresen megváltozzék.

A háború vége

Mindaddig azonban, amíg folytak a hadműveletek, a szövetségesek között nyílt vitára nem került sor. A Németország elleni hadműveletek az utolsó szakaszukhoz érkeztek. A Vörös Hadsereg már az Oderánál állt, hídfői voltak a folyó nyugati partján és a német főváros csupán karnyújtásnyi távolságban húzódott előtte. Az angolok és az amerikaiak még messze nyugaton, a Rajna tülso partján a Siegfried-vonal előtt álltak, de most már érvényesülni kezdett a német katonák ösztönös reflexe, a tisztéké éppúgy mint a legénységé, hogy a két ellenség közül lehetőleg a kevésbé félelmetes szállja meg az országot. Nem a német kormány politikája volt ez - ha egyáltalán beszélhetünk még német kormányról - hiszen Hitler továbbra is ragaszkodott a legmerevebb védelemhez nyugaton éppúgy, mint keleten. Egy talpalatnyi földet sem volt szabad átengedni

²⁹ Djilas im. 116. old.

³⁰ Djilas im. 176. old.

az ellenségnek, sőt parancsai értelmében elpusztítani, megsemmisíteni kellett volna mindent ami az ellenség kezébe kerülhet. A felperzselt föld elvének alkalmazását azonban nem tudta végrehajtani, mert néhány fanatikus náci kivételével ezt a parancsot a németek - kezdve Speer fegyverkezési miniszterrel - elszabotálták.

Az angolok és az amerikaiak február 8-án indultak támadásra és a vártnál kisebb ellenállásba ütköztek, de így is hetekbe telt, míg a Rajna balpartját elfoglalták. Közben március 7-én épségben került az amerikaiak kezére a Rajnán Remagennél átívelő híd, amelyen átrohanva a 3. hadsereg katonái napról-napra táguló hídfőt létesítettek. Montgomery 8. angol hadserege március vége előtt kierőszakolta az átkelést a Rajnán és a hídfőkből kiinduló páncélosok megkerülték a Ruhr-vidéket, ahol számos német hadosztály maradványait zárták körül. Az angol és az amerikai csapatokkal szemben minden szervezett ellenállás gyakorlatilag megszűnt. A szovjet hadvezetés arra gyanakodott, hogy a németek a nyugati hatalmakkal kötött titkos egyezmény értelmében megnyitották előttük az arcvonalat, hogy annál szívósabb ellenállást tanúsítsanak a Vörös Hadsereggel szemben. Bár a német hadvezetés szerette volna ezt a politikát egyezményes formába önteni, ilyen megállapodás nem jött létre, de a német katonák minden megegyezés nélkül ezerszámra adták meg magukat. A nyugati hatalmak haderői április első három hetében egymillió foglyot ejtettek.

Ez volt a háttér az ún. berni incidensnek. Karl Wolff SS tábornok kapcsolatot teremtett Allan Dullessal az amerikai kémiszolgálat svájci vezetőjével, akinek március 8-án felajánlotta az olaszországi német erők kapitulációját. Dulles az ajánlatot jelentette Alexander tábornoknak, az olaszországi szövetséges erők főparancsnokának Casertába és diplomáciai úton értesítették róla Molotov szovjet külügyminisztert. Molotov ragaszkodott ahhoz, hogy a Bernben Wolffal folytatandó tárgyalásokon a szovjet megbízottak is részt vegyenek, hogy a szovjet kormány a tárgyalások minden fázisáról pontosan értesüljön. Az amerikaiak ezt elutasították.

Az elutasításra adott szovjet válasz a berni tárgyalások azonnali megszakítását követelte. Sztálin március 29-i üzenetében leszögezte: „... ahhoz, hogy az ellenséggel ilyen kérdésekről tárgyaljanak, csak abban az esetben járulok hozzá, ha ezek a tárgyalások nem könnyítik meg az ellenség helyzetét, ha a németek számára kizárják annak lehetőségét, hogy manőverezzenek, s ezeket a tárgyalásokat csapatainknak más frontszakaszokra, mindenekelőtt pedig a szovjet frontra való átdobására használják fel.”³¹

Az incidens alaposan megrontotta a Szovjetunió, illetőleg az USA és Nagy-Britannia viszonyát, annyira, hogy kérdésessé vált, vajon Molotov résztvesz-e az Egyesült Nemzetek 1945. április 29-én San Franciscóban megnyíló konferenciáján. Sztálin tudta, hogy nem szabad túlfeszítenie a húrt. Többszöri üzenetváltás után az ügyet lezárták és Molotov elutazott San Franciscóba.

Véleménykülönbségek merültek fel az angol és az amerikai hadvezetés között is a két kormány politikája közötti eltérésekből adódóan. Berlin az 1944. szeptemberi megállapodás alapján a szovjet megszállási övezet középpontjába került. A nyugati német front felbomlása következtében azonban lehetővé vált, hogy az angol-amerikai csapatok előbb érjék el Berlint, mint a Vörös Hadsereg egységei, amelyeknek továbbra is szívós ellenállással kellett megküzdeniök. Churchill ennek a lehetőségnek a megragadását javasolta, mivel a főváros elfoglalásától jelentős politikai előnyöket remélt. Az angol-amerikai csapatok így módon nemcsak saját övezeteiket, hanem a szovjet zóna legnagyobb részét is megszállták volna, amelynek kiürítését Churchill attól akarta függővé tenni, hogy a Szovjetunió milyen mértékben tesz eleget az angol és amerikai elvárásoknak. (Nem sokkal később ez a probléma Prágával kapcsolatban is felmerült, amelyet az amerikaiak könnyebben érthettek volna el nyugatról, mint az oroszok keletről.)

Az amerikai parancsnokok azonban nem lelkesedtek azért, hogy angol győzelemhez asszisztáljanak. Berlin ugyanis a Montgomery tábornagy által vezetett északi hadseregcsoporthoz tartozott, amelynek irányába esett, középűtt és délen viszont ők érthettek el látványos sikereket. Eisenhower tábornok hadműveleteinek súlypontját tehát délebbre helyezte át és elhatározásáról Sztálint is értesítette. Döntését azzal indokolta, miszerint Berlin fontossága a németek szempontjából nagyrészt elveszett és maga a kormány is arra készül, hogy más térségbe települjön át.³² Összefoglaló jelentésében nyomatékosan hangsúlyozta: „Berlin, most már biztos voltam benne, nem jelentett fontosabb katonai célpontot... Amikor az ellenség a végső vereség szélén állt, az én szememben fontosabbak voltak a katonai megfontolások, mint a fővárosnak a szövetségesek által való elfoglalásával kapcsolatos szempontok. Haderőink feladata a német seregek szétzúzása kellett, hogy legyen és nem erőnk szétforgácsolása üres és szétrombolt városok elfoglalása érdekében.”³³

³¹ Sztálin I. V. *Üzenetváltása*. II. köt. 223. old.

³² „A natural objective beyond the Ruhr was Berlin. It was politically and psychologically important as the symbol of remaining German power. I decided however that it was not the logical or the most desirable objective for the forces of the Western Allies,” Eisenhower, D. D. *Crusade in Europe*. New York Doubleday. 1948, 396. old.

³³ Eisenhower im. 401. old. Álláspontját a hadműveletek befejezése után is fenntartotta. „Military factors... when the enemy was on the brink of final defeat, were more important in my eyes than the political considerations involved in an Allied capture of the capital, since this no longer represented a military objective of major importance.” Eisenhower, D.

A német seregeket az adott időpontban teljesen szétzúzták már, nem volt mit megsemmisíteni. Ezért a katonai szempontoknak még inkább háttérbe kellett volna kerülniük a politikai megfontolások mögött, mint amikor a háború még nem dőlt el. Az amerikaiak elfelejtkezni látszottak arról, hogy a katonai győzelem nem öncél, a háború nem meccs, amelynek befejeztével a győztes csapat a közönség tapsaitól kísérvé levonul a pályáról, hogy babérait megpihenjen. Ha a katonai szempontokat nem rendelik politikai megfontolások alá, a harctéren elért sikerek semmivé válnak. Az amerikai elnök az angolokkal szemben saját tábornokainak adott igazat és Churchill nehezen palástolt elégedetlenséggel vette tudomásul a döntést.

Hitler legutolsó offenzívája nem az Odera orosz hídfői ellen irányult, hanem Székesfehérvár térségéből a Balaton és a Duna között lévő orosz erők ellen indult meg március 6-án. Kezdeti sikerek után a támadás elakadt, a szovjet csapatok nagyszabású ellenoffenzívája viszont március 16-án áttörte a német frontot és néhány nap alatt az egész Dunántúl az oroszok kezébe került. Évtizedeken keresztül Nemesmedvest, a legkisebb magyar falut tekintették az utóljára elfoglalt helységnek és április 4-ét ünnepeltették a „felszabadulás” napjaként. Azóta kiderült, hogy mindkét adat téves, de ennek nincs jelentősége.

1945. április 12-én hosszabb betegeskedés után meghalt Roosevelt. Göbbels a hír vétele után azonnal felhívta Hitlert. - Meghalt a cárnő! - lelkesedett, arra utalva, hogy a hét éves háború során II. Frigyes Erzsébet cárnő halála mentette meg a végső vereségtől, mert utóda - III. Péter cár - Frigyes oldalára állt át. Hitler, mint a vízbefúló, aki szalmaszálna kapaszkodik, egy ideig azzal áltatta magát, hogy az új amerikai vezetéssel különbékét köthet. Hiú ábránd volt. A szovjet-amerikai viszonyt ugyan több nézeteltérés terhelte, de radikális fordulatra nem került sor. Az új elnök, Harry Truman, elődjének politikáját folytatta - egyelőre.

Április 16-án az oroszok az Oderánál támadásra indultak. Ekkor már olyan túlerőben voltak, hogy győzelmük egy pillanatig sem lehetett kétséges. A Roosevelt halálához fűzött hitleri remények tehát meghiúsultak és a politikai viták dacára a szövetségesek hadműveletei kedvezően alakultak. Április 25-én a szovjet és az amerikai csapatok az Elba melletti Torgaunál találkoztak és ugyanazon a napon a szovjet erők teljesen körülférték Berlint. Wolff tábornok ismét megjelent Bernben és tárgyalásainak végén az Olaszországban harcoló egymillió német katona május 2-án letette a fegyvert. Himmler, aki a zűrzavarban külpolitikai téren is magához ragadta a kezdeményezést, április utolsó hetében Bernadotte grófnak, a svéd vöröskereszt elnökén keresztül próbált kapcsolatot teremteni Eisenhower tábornokkal, akinek felajánlotta a nyugati német seregek kapitulációját, ha keleten tovább folytathatják a harcot az oroszok ellen. Eisenhower az ajánlatot elutasította, de a német tábornokok előtt nyitva állt az a lehetőség, hogy a vezetésük alatt álló csapatok kapitulációjával - amelyeket taktikai jellegűnek minősítettek és amelyek elfogadása tekintetében az angol és az amerikai parancsnokok szabad kezet kaptak - meggyorsítsák a nyugatiak előnyomulását.

Április 30-án, amikor a szovjet katonák már négyszáz méterre megközelítették a kancellári palotát, Hitler öngyilkos lett. Pályafutása során a legellentétesebb jelzőket érdemelte ki. A háború előtti időben ellenfelei is elismerték kivételes adottságait, azután egyesek „minden idők legnagyobb hadvezérének” nevezték, majd a pusztítás démonának, végül dühöngő örültnek vagy nevetséges pojának tekintették. A háború utolsó évében már valóságos roncs volt, reszkető kezű, habzó szájú aggyastyán, aki ajzószeres segítségével próbálta feladatai ellátásának látszatát fenntartani. Erkölcsi aggyályok kezdetben sem bántották és nincs nyoma annak, hogy valaha is megbánta volna a háború kirobbantását, amely nemcsak saját országát, hanem egy egész földrészt döntött romokba, sokmillió ember halálát okozva.

Mussolinit az olasz partizánok április 28-án menekülés közben elfogták és kivégezték.

Hitler utódja Dönitz tengernagy lett, aki a dán határ melletti Flensburg városába húzódott és május 3-án még egy kísérletet tett a nyugati hatalmak előtt való részleges kapitulációra. Megbízottai azt kérték Montgomery tábornagtól, hogy a szovjet csapatok ellen harcoló német egységek az angolok hadműveleti körzetébe vonulhassanak és előtűk tehessék le a fegyvert. Ezt az ajánlatot elutasították azzal, hogy csakis a három szövetséges hatalom előtti egyidejű és végleges kapituláció jöhet számításba, az északnyugati német seregek „taktikai” megadásának azonban nincsen akadálya. Ezek május 4-én tették le a fegyvert, míg a Bajorországban lévők a következő napon adták meg magukat.

Május 5-én Dönitz különmegbízottja ismét megjelent Eisenhower tábornok főhadiszállásán, de most is csak a nyugati hatalmak előtti fegyverletételről akart tárgyalni, mire Eisenhower a frontok lezárásával fenyegette meg a német küldöttséget. Ennek hatására május 7-én hajnalban Reimsben mind a négy nagyhatalom képviselőinek jelenlétében aláírták az általános feltétel nélküli fegyverletételről szóló okmányt. Május 9-én valamennyi fronton elhallgattak a fegyverek. A február óta körülfért Boroszló (Wrocław) is megadta magát. Még ugyanaznap, azaz május 9-én Berlinben a szovjet főparancsnok főhadiszállásán sor került a fegyverletételi okmány formális megerősítésére. Utóljára - május 12-én - Kréta német helyőrsége adta meg magát.

Dönitz megbízottja már útban volt Reims felé, amikor Prága népe felkelt a németek ellen. Azok legfőbb gondja minél gyorsabb visszavonulás volt és a felkelés ezt nehezítette meg. Emiatt utcai harcokra került sor. A kapituláció után a feldühödött csehek „Szent Bertalan éjt” rendeztek a prágai németek között. Nem vitás, a cseheknek volt mit megtorolniuk, de az áldozatok nagy része minden bizonnyal ártatlan volt. Azokat a horvátokat, szerbeket és szlovénokat, akik a partizánok elől a nyugati övezetbe menekültek, mintegy 130 000 főt az angol hatóságok kiadták Titonak, akinek katonái sokezer embert lemészároltak közülük. Olyan háború volt ez, amely miatt a legyőzötteknek és a győzteseknek - különböző mértékben és különböző okokból - volt miért szégyenkezniük.

Július 17-én ült össze a „három nagy” - Churchill, Truman és Sztálin - potsdami konferenciája. Július 25-én Churchill visszatért Londonba és az angol választások eredményének kihirdetése nyomán lemondott. A potsdami tanácskozások következő szakaszában már Attlee, az új angol miniszterelnök vett részt. A háborús vezetők közül egyedül Sztálin maradt a porondon. A potsdami találkozó nem volt békekonferencia, a későbbi békeszerződéseket nem ott dolgozták ki és az új korszak legfontosabb nemzetközi szerződését, az Egyesült Nemzetek Alapokmányát, San Franciscóban írták alá 1945. június 26-án a potsdami találkozó előtt. Potsdamban néhány kisebb jelentőségű kérdést megoldottak, a nehezebb és a fontosabb kérdéseket függőben hagyták. Legfontosabb mozzanatának sokan azt tartják, hogy Truman az atombomba sikeres kísérleti robbantásáról értesítette Sztálint, aki a hírt rezzenéstelen arccal vette tudomásul. Truman és Churchill azt hitték, nem ismerte fel annak jelentőségét, de Sztálin jóval többet tudott az atombombáról, mint amennyit arckifejezése elárult.

Az atomenergia felfedezése és katonai célokra való hasznosításának lehetősége, a háborús szövetségesek között kibontakozó ellentétek, az Európa két része között fokozatosan leereszkedő vasfüggöny már egy más korszak történetéhez tartoznak. Nem térünk ki rájuk, mint ahogyan nem térünk ki a Csendes Óceán-i háború utolsó szakaszának eseményeire sem. Japán - miután az amerikaiak augusztus 6-án atomtámadást intéztek Hirosima ellen és miután augusztus 9-én a szovjet kormány is támadást indított a mandzsúriai határ mentén - szintén kapitulált. Ezek az események Kelet-Közép-Európa helyzetét és benne Magyarország sorsát már nem befolyásolták.

Az a háború, mely tulajdonképpen 1914. július 28-án kezdődött, közel harmincegy esztendő után véget ért. Valóban véget ért? Vannak, akik szerint csak 1989-ben. A kényszerpálya mindenesetre addig tartott.

* * *

Annyi bizonyos, hogy a béke nem állt helyre. Semmi sem folytatódott ott és úgy, ahol és ahogy 1939 szeptemberében megszakadt. A fegyvergyárak továbbra is dolgoztak, a hadifoglyokat nem cserélték ki és nem engedték haza. Az internáltakat szabadon engedték, hogy másokat zárjanak be helyettük. Az egyik hódító megsemmisült, hogy átadja helyét egy másiknak. 1945. május 9-én - a német kapituláció napján - Berlin, Bécs, Prága és Varsó mellett Budapesten és Bukarestben is szovjet katonák meneteltek. Sztálin megkapta Churchilltől és Roosevelttől a kétszeresét annak, amit Chamberlain és Daladier Hitlerrel megtagadott. Az angolok és a megvert franciák helyébe lépő amerikaiak olyan sikeresen vívták meg a harcot az európai egyensúly helyreállításáért - mert bármit hangoztattak is a háború folyamán, más értelmes gyakorlati célt nem követhettek - hogy arról 1945 után már nem lehetett szó. Egyensúly híján viszont béke sem lehetett Európában és a világban sem, noha a mi földrészünkön nem dörögtek a fegyverek. Meg kellett ismerkednünk a „hidegháború” fogalmával, mely nem volt ugyan háború, de békének sem lehetett nevezni.

A németek irtózatosszerű veszteségei - 3,25 millió halott - árán megszabadultak Hitlerrel és a nácizmussal, az oroszok és a Szovjetunió többi népe sokkal súlyosabb áldozatok és veszteségek - 13 millió halott - árán diadalra vitték Sztálint és rendszerét. Azóta ennek a győzelemnek a következményeit nyögik. A háború befejezése Európa egyik felének valóban szabadságot és - néhány éven belül - kétségtelen jólétet hozott, (a németek háromnegyedének is) a földrész másik felének pedig újabb szolgáskodást és gazdasági elnyomást. A „felszabadulás” szót éppen ezért minden hivatalos ünnepelés és ünnepeltetés dacára üres és hazug maradt Közép-Európa keleti fele számára, mely miután többször volt hadszíntér és katonailag megszállt terület, minden idők egyik legszigorúbb diktatúrájának jármába került.

Hogyan és miért történt mindez?

A tényeket elmondtuk, igyekeztünk összefüggéseikre rámutatni és megpróbáltuk összegezni azt is, amivel a történések szereplői tetteiket indokolták. Az összegezés és a magyarázat minden bizonnyal hézagos. Irracionális tényezők nehezen ragadhatók meg racionális módon, de a történelem folyamatának megismeréséről - bármennyi buktatóval járjon - nem mondhatunk le. Az események adatait meg lehet tanulni, de a belőlük adódó következtetéseket már mindenkinek saját magának kell levonnia.

1551-ben 25 évvel a mohácsi csata után és tíz évvel azt követően, hogy Szulejmán szultán csellel elfoglalta Budát, György barát rávette Izabella királynét hogy fia nevében lemondjon a trónról. Ezt a negyedszázadot és különösen annak tíz utolsó esztendejét a Magyarország függetlenségéért és egységéért folytatott meddő küzdelem töltötte ki. A törökkel a Habsburgok, vagy a Habsburgokkal a török ellen, a harc és a megalkuvás jegyében számtalan terv fogant, amelyek közül egy sem vezetett sikerre. A boldogtalan

özvegy királyné, aki nem annyira tudatosan, mint inkább érzelmileg élte át tanácsosainak vívódásait és szeszélyes természetének minden hevesességével reagált tíz könyörtelen év fordulataira, végül felőrldött a kilátástalan helyzetben. Augusztus 6-án Erdélytől búcsúzva a Meszes hegységnél megállott és egy hársfa törzsébe három betűt vésett: *sic fata volunt*.

A végzet - tudjuk - ennyivel nem elégedett meg. Azt is akarta, hogy György barát testét néhány hónap múlva orgyilkosok töre járja át és hogy 1556-ban Izabella fiával ismét visszatérjen Erdélybe, anélkül, hogy a nagy kérdések bármelyike megoldódott volna. A fa elpusztult, - néhány év múlva már hasztalan keresték - de a kergébe vésett betűk igazságát a későbbi események sem másították meg.

A világháború mindkét szakasza ugyanolyan végzetszerűséggel gázolt át a térségen, mint őseinken a mohácsi vést követő korszak. A háború után mindenki felelősöket keresett és a bűnösök fejét követelte - akárcsak a Mohácsot és a Buda elvesztét túlélők. Azóta fél évszázad telt el, mely a hajdani politikusok tévedéseinek, hibáinak jelentőségét alaposan leszállította. A katasztrófát a főként tornyosuló tényezők és az általuk meghatározott erőviszonyok okozták, amelyek között Magyarország békéjét és függetlenségét a Horthy és miniszterei által követettnél sokkal bölcsebb, körültekintőbb politika sem őrizhette volna meg.

Nemcsak ő és Kállay fejezte be életét emigrációban, hanem az átállást, a kiugrást sikeresen végrehajtó Mihály román király is külföldre kényszerült. Hiába volt Mikołajczyk rugalmasabb a többi londoni lengyel emigránsnál, hiába vállalt miniszteri tárcát a kommunisták által vezetett varsói kormányban, 1947 októberében menekülnie kellett. Az 1948 februári prágai puccs után Benešnek is rá kellett döbbenie arra, hogy Sztálin éppúgy nem tűr meg egy független Csehszlovákiát, mint tíz év előtt Hitler. Magányos, megtört öreg emberként halt meg 1948. szeptember 3-án. Draža Mihajlovićot Belgrádban halálra ítélték és kivégezték, de se szeri se száma azoknak a kommunista politikusoknak, akiket hamis ürügyekkel, kirakatperek során vagy titokban ítétek el és végeztek ki, mint Rajkot, Kosztovot vagy Slánskýt. Kelet-Közép-Európa olyan kényszerpályára került - és benne legfőképpen Magyarország - ahonnan nem volt letérés. Utólag visszatekintve, nem mondhatunk mást: *sic fata volunt* - így akarja, így akarta a végzet!

MELLÉKLETEK

Kelet-közép-európai uralkodóházak 1300-1500

Ausztria	Lengyelország	Csehország	Magyarország
Habsburg	Piast (1370-ig)	Přemysl (1306-ig)	Árpád-ház (1301-ig)
	Anjou (1370-1386)	Luxemburg (1310-1437)	Přemysl (1301-1305)
	Jagelló (1386-től)	Habsburg (1437-1457)	Wittelsbach (1305-1307)
		Pogyebrád (1458-1471)	Anjou (1308-1386)
		Jagelló (1471-től)	Luxemburg (1387-1437)
			Habsburg (1437-1439)
			Jagelló (1440-1444)
			Habsburg (1445-1457)
			Hunyadi (1458-1490)
			Jagelló (1490-től)

Európa országai 1833-ban

Név	Terület (négyzetmérföldben)*	Lakosság (főben)
Oroszország (európai rész)	74 831	49 411 900
Oszták Császárság	12 153	33 634 700
Német Szövetség, az ide tartozó oszták, ill. porosz területekkel	11 851	36 133 290
Franciaország	10 086	32 840 000
Spanyolország	8 446	14 167 000
Svédország	7 935	2 899 000
Török birodalom (európai rész, ide értve a fejedelemségeket)	7 379	8 618 000
Norvégia	5 800	1 051 400
Nagy-Britannia	5 554	23 234 000
Poroszország	4 999	12 112 500
Dánia (és Izland)	2 465	2 065 500
Nápoly-Szicíliai Királyság	1 987	7 597 000
Portugália	1 722	3 430 000
Szárd Királyság	1 317	4 483 000
Egyházi Állam	811	2 590 000
Belgium	682	4 021 000
Görögország	621	780 000
Hollandia	514	2 320 000
Toscana	395	1 360 000
Párma	103	443 570
Modena	98	384 700
Inoni-szigetek	47	214 100
Krakkó	23	118 600
Lucca	19,5	147 700
Svájci Államszövetség	875	2 125 000

* 1 négyzetmérföld = kb. 50 négyzetkilométer

Az Osztrák Császárság 1851-ben

Ország, ill. tartomány	Terület (négyzetmérföldben)	Lakosság (főben)
Alsó-Ausztria főhercegség	360,2	1 538 047
Felső-Ausztria főhercegség	218	706 316
Salzburg hercegség	130,2	146 007
Stájerország hercegség	407,9	1 005 944
Karintia hercegség	188,5	319 224
Krajna hercegség	181,5	463 956
Görz, Isztria és Trieszt	145,1	542 916
Tirol és Voralberg	522,9	858 203
Cseh királyság	943,9	4 385 894
Morva őrgrófság	403,9	1 799 838
Szilézia hercegség	93,5	438 586
Galíciai királyság	1 422,6	4 555 477
Bukovina hercegség	189,6	380 826
Dalmácia királyság	232,4	393 715
Lombardiai királyság	392,1	2 744 118
Velencei királyság	433,9	2 279 999
Magyar királyság	3 265,9	7 864 262
Szerb vajdaság és temesi bánság	545	1 426 221
Horvát-szlavón királyság	332,7	864 456
Erdély nagyfejedelemség	1 102,2	2 073 472
Katonai határőrvidék	609,5	958 877
Katonaság	609,5	648 000
<i>Összesen</i>	<i>12 121,5</i>	<i>36 398 354</i>

Az Osztrák Császárság lakossága 1851-ben

Nemzetiség	Fő
Németek	7 870 719
Csehek és szlovákok	5 854 258
Lengyelek	2 055 852
Rutének	2 940 098
Szlovének	1 171 954
Horvátok	1 329 814
Szerbek	1 427 783
Bolgárok	22 987
Magyarok	4 866 356
Olaszok	5 170 451
Friauliak	406 957
Ladinok	8 668
Románok	2 454 540
Albánok	2 095
Cincárok	9 195
Örmények	15 996
Cigányok	83 769
Zsidók	706 657
<i>Összesen</i>	<i>36 398 354</i>

SZAKIRODALOM

Magyarország nemzetközi kapcsolatainak a kezdetektől 1945-ig terjedő történetét egyetlen kötetben csak vázlatosan lehetett összegezni, ami a részletek iránt is érdeklődő olvasót aligha elégíti ki. Ami viszont a szakirodalmat illeti, a nagy szintézisek – mint a Szilágyi Sándor szerkesztette „Millenáris történet”, a Hóman-Szekfű-féle „Magyar történet” vagy a „Magyarország története” kötetei – természetesen nemzetközi kapcsolatainkra is kitérnek, de ezek tárgyalása többnyire háttérbe szorul a belső fejlődés vázolója mögött. Ugyanakkor számtalan mű foglalkozik a magyar külkapcsolatok egyes kérdéseivel úgy, hogy pusztá felsorolásuk is több ívet igényelne, Kosáry Domokos „Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába” című bibliográfiája például a honfoglalás forrásait és irodalmát 18 oldalon sorolja fel, s ez az anyag az 1951 óta megjelent munkákkal lényegesen kibővült. A Rákóczi-szabadságharc forrásainak és irodalmának összegezése 37 oldalra terjed és legalább felerészben nemzetközi vonatkozású. Ezt a terjedelmet jelentős mértékben növelték az újabb kiadványok. Rövid – válogatott – bibliográfia nem felel meg a tudományos igényeknek. Az, hogy az alábbiakban mégis megemlítek néhány újabb szakmunkát, csupán azt a célt szolgálja, hogy a nem szakember olvasónak kedvet és módot adjon ismereteinek bővítéséhez.

Forráskiadványok

Az 1914-es háború kitörésével kapcsolatos okmányokat közzétév „színes” könyveket felesleges felsorolni. A háborús felelősség kérdésén ma már nem igen vitatkoznak, a békekötéseken jóval többet. A párizsi békekonferenciát illetően ld. La Pradelle, P.: *La Paix de Versailles, Paris*. Éditions Internationales 1929. (Magyar vonatkozásait tekintve legérdekesebb a kiadvány IX/1 kötete) továbbá Hunter Miller, D.: *My Diary at the Conference of Paris* sorozatának XVI. kötete. Ld továbbá Mantoux, P.: *Les délibérations des quatres*. Paris, Éditions CNRS, 1955. második kötetét.

A konferenciát követő időszakhoz: *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*. Vol. I. 1919-1920. Bp. 1939. XXII+1125 old., Vol. II. 1946. 587 old.

1939-45-re vonatkozóan: *Trials of War Criminals before the Nürnberg Military Tribunals*. Washington. 1946-1949. - *The Ministries Case*. 1952. XIII. sorozat 13. kötete. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945*. I. köt. *A Berlin-Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója*. (szerk. Kerekes L.) 1962. 823 old. II. köt. *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája*. (szerk. Ádám M.) 1965. 1029 old. - III. köt. *Magyarország külpolitikája 1938-1939*. (szerk. Ádám M.) 1970. 809 old. - IV. köt. *Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939-1940*. (szerk. Juhász Gy.) 1962. 904 old. - V. köt. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig. 1940-1941*. (szerk. Juhász Gy. és Fejes J.) 1982. 1426 old. - *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933-1944*. Bp. Kossuth, 1968. 1005 old. - Juhász, Gy.: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Bp. Kossuth, 1978. 321 old. - Pastor, P.: *A moszkvai magyar követség jelentései. 1935-1941*. Bp. Századvég, 1992. 388 old.

Emlékiratok: Churchill, W. S.: *The Second World War*. 1-12 köt London, Cassel and Co, 1948-1954. Számos kiadása van, többek között egy rövidített kétkötetes magyar fordítás. - Eden, A.: *Facing the Dictators*, London, Cassal, 1962. 746 old. - *The Reckoning*. London, Cassel 1965. 623 old. - *Full Circle*, London, Cassel, 619 old - De Gaulle, Ch.: *Memoirs de guerre*. I-III. köt. h.n. Plon, 1956. 431, 503, 502, - Horthy, M.: *Emlékirataim*. Bp. Európa-Historia, 1993. 420 old. A többi visszaemlékezést az egyes fejezetek irodalmánál sorolom fel.

Megjegyzendő, hogy részben ezek is tartalmaznak forrásértékű dokumentumokat.

I. fejezet

A magyar állam megalapítása

Györffy Gy. (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 2. kiad. Gondolat Könyvkiadó 1975. 355. old.; *Kristó Gy.*: Az augsburgi csata. Akadémiai Kiadó 1985. 123 old., továbbá *László Gy.*: A kettős honfoglalásról. *Archeológiai Értesítő*, 1970. 195-242. old.; *Györffy Gy.*: István király és műve. Gondolat Könyvkiadó 1977. 668 old.: ettől sok vonatkozásban eltérő felfogást képvisel *Kristó Gy.*: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Magvető Könyvkiadó 1980. 574 old. A koronázásra vonatkozólag lásd *Székely Gy.*: *Koronaküldések és királykreálások a 10-11. századi Európában*. Századok, 1984. 5. sz. 905-949. old. A VII.

Gergely pápától vett idézetek megtalálhatók *Makkai L. – Mezei L.*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI-XIV. század. Gondolat Könyvkiadó 1960. 450. old.; *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Akadémiai Kiadó 1953. 119+XVI old.; *Makk F.*: III. Béla és Bizánc. Századok, 1982. 1. sz. 32-61. old. A tatárjárásra vonatkozólag lásd *Györffy Gy.*: A napkelet felfedezése. Gondolat Könyvkiadó 1965. 273 old.; *Katona T.*: A tatárjárás emlékezete. Helikon 1981. 356 old.

II. fejezet

Magyarország és a kelet-közép-európai államszövetségek

A kelet-közép-európai régióról *Szűcs J.*: Európa három történelmi régiója. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz. 313-357. old.; *Berend T. I.*: Magyarország helye Európában. Valóság, 1982. 12. sz. 1-22. old.; *Dümmerth D.*: Az Anjouk nyomában. Panoráma 1980. 542. old.; *Herczegh G.*: Egy „kelet-európai birodalom” kialakulásának körvonalai, avagy késő-középkori perszonáluniók Kelet-Közép-Európában. Jogtudományi Közlöny, 1983. 2. sz. 114-118. old.; *Kumorovitz L. B.*: Lajos királynak 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. Századok, 1983. 5. sz. 9-19., 982. old.; *Elekes L.*: Hunyadi. Akadémiai Kiadó. 1952. 509. old. *Kisfaludy K.*: Mathias rex. Gondolat Könyvkiadó 1980.; *Nehring K.*: Mátyás külpolitikája. Történelmi Szemle, 1978. 3-4. sz. 427-440. old.; *Elekes L.*: Mátyás király külpolitikája és Itália. MTA Filozófiai és Történelmi Osztály Közleményei, 25. köt. 1974. 1. sz.; *Rázsó Gy.*: Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténeti Közlemények, 1975. 2. sz. 305-348. old.; *Uő.*: A zsoldosság gazdasági és történelmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV-XV. században. Hadtörténeti Közlemények, 1962. 1. sz. 160-217. old. A királyi bevételek nagyságára vonatkozólag lásd *Fügedi E.*: Mátyás király jövedelme 1475. Századok, 1982. 3. sz. 484-506. old.; *Uő.*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrártörténeti Szemle, 1969. 1-2. sz. 1-28. old.; *Szűcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Művelt Nép 1955. 339 old. *Paulinyi O.*: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejtett feudalizmus korában (1000-1526). Gazdag föld – szegény ország. Századok, 1973. 3. sz. 561-608. old. A Magyarországról szóló követjelentéseket illetően *Balogh I.*: Velencei diplomaták Magyarországról 1500-1526. Szeged 1929. 21 + LXXXV old. Általános képet ad *Kulcsár P.*: A Jagelló kor. Gondolat Könyvkiadó 1981. 2433. old.

III. fejezet

Magyarország felosztása

Katona T. (szerk.): Mohács emlékezete. 2. kiad. Európa Könyvkiadó 1979. 476 old. A közölt források között elsősorban *Brodarics István*nak a mohácsi csatáról írott beszámolója (11-48. old.) és Burgio pápai nuncius jelentései (181-244. old.) érdemelnek fokozott figyelmet. A fejlődés általános tendenciáira *Pach Zs. P.*: Európa a XVI-XVII. században. Történelmi Szemle, 1979. 2. sz. 297-340. old.; *Uő.*: Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok, 1982. 3. sz. 427-459. old.; *Hermann Zs.*: Az 1915. évi Habsburg-Jagelló-szerződés. MTA 1961. 67. old.; *Uő.*: Jakob Fugger. Akadémiai Kiadó 1976.; *Uő.*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Századok, 1975. 2. sz.; *Kosáry D.*: Magyar külpolitika Mohács előtt. Magvető Könyvkiadó 1978. 203 old.; *Kubinyi A.*: A mohácsi csata előzményei. Századok, 1981. 1. sz. 66-107. old.; *Perjés G.*: Mohács. Magvető Könyvkiadó 1979. 465 old.; *Szakály F.*: A mohácsi csata. Akadémiai Kiadó 1975. 141 old.; *Bartha G.*: A Sztambulba vezető út. Magvető Könyvkiadó 1983. 249 old.; *Káldy-Nagy Gy.*: Szulejmán. Gondolat Könyvkiadó 1974. 218 old.

IV. fejezet

Küzdelem az ország újraegyesítéséért

Barta G.: Az erdélyi fejedelemség születése. Gondolat Könyvkiadó 1979. 281 old.; *Szakály F.*: Magyar adóztatás a hódoltságban. Akadémiai Kiadó 1981. 485 old.; *Hegyi K.*: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. Századok, 1983. 2. sz. 346-383. old.; *Nagy L.*: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok, 1982. 4. sz. 639-688. old. (A törökellenes pártot és az 1594-es fordulatot próbálja igazolni.); lásd továbbá *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor. 2. kiad. Helikon 1983. 314 old.; *Péter K.*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok, 1983. 5. sz. 1028-1060. old.; *Czigány I.*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. Hadtörténeti Közlemények, 1981. 526-541. old.; *Benda K.*: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Századok, 1981. 4. sz. 725-730. old.; *Kovács K.* (szerk.): bethlen Gábor állama és kora. ELTE 1980. 179 old.; *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Akadémiai Kiadó 1972. 221. old.; *Perjés G.*: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Könyvkiadó 1965. 390 old.; *Köpeczi B.*: A Thököly-felkelés külpolitikája. Valóság, 1974. 7. sz.; *Barta J.* (ifj.): Budavár visszavétele. Kossuth Könyvkiadó 1985. 254. old.

V. fejezet

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca

Kosáry D.: Magyarország Európa újabbbkori nemzetközi rendszerében. Akadémiai Kiadó 1985. 67 old. (Problematikája a későbbi fejezetekhez is tartozik.); *Rákóczi Ferenc* 1716-ban írt emlékirata, valamint a „Recrudescent” kezdetű kiáltvány magyar fordításban is megjelent. Igen fontos kiadvány Ráday P. Iratai 1703-1706. I. köt. Akadémiai Kiadó 1955. 828 old., II. köt. 1706-1708. Akadémiai Kiadó 1961. 560. old.; *Pápai János* törökországi naplója. (Sajtó alá rendezte Benda K.) Bp. 1963. A szatmári békekötésre vonatkozólag lásd *Lukinich I.*: A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. VII + 632 old.; *Köpeczi B.*: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai helyzetéről.; Benda K., Aretin, K.O. Artamonov, V.A. Staszewski J. Referátumai. Történelmi Szemle, 1978 3-4. sz. 513-535. old.; *Köpeczi B.*: Rákóczi követje Rómában. Történelmi Szemle 1982. 3. sz. 404-415. old.; *Váradi-Sternberg J.*: Rákóczi-tanulmányok. Századok öröksége c. kötetben. Gondolat Könyvkiadó-Kárpáti Kiadó 1981. 7-129. old.; *R. Várkonyi Á.*: Ad pacem universalem (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről). Századok, 1980. 2. sz. 165-200. old.; *Bánkuti I.*: A szatmári béke. Akadémiai Kiadó 1981. 161 old. Lásd továbbá Molnár M. (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései; *Benda K.*: A szatmári béke és az általános külpolitikai helyzet; *Köpeczi Béla*: Az orosz segítség reméye és a szatmári béke. Az emigrációra vonatkozólag lásd *Szekfű Gyula* sokat támadott „A száműzött Rákóczi” c. könyvét. Bp. MTA 1913. 418 old., bírálatát illetően: *Németh László*: Szekfű Gyula. Bp. Bolyai é.n. 5-14. old.

VI. fejezet

Magyarország a Habsburg-birodalomban

Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1980., fejlődés vagy hanyatlás c. rész. 28-32. old.; *Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában. Bp. 1922. 380. old.; *Ember Gy.*: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második felében. Századok, 1975. 5-6. sz. 796-803. old.; *Gonda I. – Niederhauser E.*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Gondolat Könyvkiadó 1977. 363 old. (Természetesen az előző, sőt a későbbi fejezetek kérdéseire is kiterjeszkedik.); *Kosáry D.*: Napóleon és Magyarország. Magvető Könyvkiadó 1977. 223. old.; *Diószegi I.*: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Gondolat Könyvkiadó 1967. 430 old.; *Varga J.*: A helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Akadémiai Kiadó 1982. 211. old.; *Herczegh G.*: A nemzeti kérdés nemzetközi vonatkozásai a magyar reformkorban. Jogtudományi Közlöny, 1980. 10. sz. 648-654. old. Deák nézeteiről *Sándor P.*: Deák politikai koncepciójához. Történelmi Szemle, 1979. 2. sz. 267-277. old.; *Kabdebo T.*: Joseph Blackwell és a pesti angol konzulátus terve az 1840-es években. Századok, 1984. 6. sz. 1201-1214. old.; *Horváth J.*: A magyar diplomácia 1815-1918. Bp. Pfeifer 1928. 203. old. (Érdekes adatokat tartalmaz, de rendszertelen.)

VII. fejezet

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc

Haraszti E.: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Közoktatásügyi Kiadó 1951. 380 old.; *Steier L.*: Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései. Bp. MTT 1924. 687 old.; *Pach Zs. P.*: Kiadatlan Görgey iratok 1849 augusztusából. Századok, 1957. 1-4. sz. 198-226. old.; *Scserbatov, A. P.*: Paszkevics Magyarországon. Európa Könyvkiadó 1984. 445 old.; *Pulszky F.*: Életem és korom. I-IV. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. 553. 572. old.; *Marx és Engels* Magyarországról. Kossuth Könyvkiadó 1980. 162 old.; *Hajnal I.*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Akadémiai Kiadó 1958. 132. old.; *Waldapfel E.*: A független magyar külpolitika 1848-1849-ben. Akadémiai Kiadó 1962. 379 old.; *Andics E.*: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előkészítése. Akadémiai Kiadó 1961. 452 old.; *Kosáry D.*: Magyar és francia külpolitika 1848-49-ben. Századok, 1938. 642-657. old. A nemzetiségi kérdés könyvtárnyi irodalmából a legfrissebbek közül lásd *Spira Gy.*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1980. 241 old.; *Kovács E.*: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Akadémiai Kiadó 1967. 502 old.; *Maller S.*: Marx és Szemere. Századok, 1956. 4-6. sz. 667-708. old.; *Mérey Gy.*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia (1840-1918). Kossuth Könyvkiadó 1965. 164 old.; *Arany L.*: A magyar emigráció mozgalmi. Magvető Könyvkiadó 1983. 107 old.; *Somlyó Tóth Tibor*: Diplomácia és emigráció. „Kossuthiána”. Magvető Könyvkiadó 1985. 221. old.

VIII. fejezet**Az Osztrák-Magyar Monarchia a kiegyezéstől a világháborúig**

Kosáry D.: Széchenyi Döblingben. Magvető Könyvkiadó 1981. 307 old.; Gonda I.: Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés. Akadémiai Kiadó 1960. 169 old.; Diószegi I.: Ausztria-Magyarország és a franciaporos háború. Akadémiai Kiadó 272 old.; Uő.: Hazánk és Európa. (Tanulmányok.) Magvető Könyvkiadó 1970. 484 old.; Hanák P.: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség. Századok, 1971. 5. sz. 903-931. old.; Palotás E.: Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878-1881. Akadémiai Kiadó 1982. 281 old.; Jászi O.: A Habsburg-monarchia felbomlása. Gondolat Könyvkiadó 1982. 589 old.

IX. fejezet**A nagy háború**

Horváth J.: Felelősség a világháborúért és a békeszerződésért. Bp. MTA 1939. 453 old.; Gonda I.: Hadi- és békecélok a Monarchia háborús politikájában. Századok, 1967. 1. sz. 37-81. old.; Jászi O.: A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp. Gondolat, 1982. 589 old.; Horváth J.: Felelősség a világháborúért és a békeszerződésért. Bp. MTA, 1939. 453 old.; Andrassy Gy. (ifj): Diplomácia és világháború. Bp. Légrády, én. 332 old.; Pingaud, A.: *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*. I-II. köt. Paris, Alsatia, én. 317, 387 old.; Gonda I.: Hadi- és békecélok a Monarchia háborús politikájában. Századok, 1967. 1. sz. 37-81. old.; Julier F.: *A világháború magyar szemmel*. Bp. Magyar Szemle T. 1933. 302 old.; Bourbon S.: *L'offre de paix séparée de l'Autriche*. Paris, Plon, 1920. (IV. Károly levelének hasonmásával) 408 old.; Szamuely T.: *The Russian Tradition*. London, Fontana, 1974. 591 old. (a bolsevizmushoz vezető út); Jeszenszky G.: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy Britanniában. 1894-1918*. Bp. 1986. 368 old. Beneš E.: *Souvenir de guerre* I-II. köt. Paris, Leroux, 1929. 576, 607 old.

X. fejezet**Békekonferencia Párizsban**

Károlyi M.: *Hit illúziók nélkül*. Bp. Európa, 1982. 512 old.; Gratz G.: *A forradalmak kora*. Bp. Magyar Szemle T. 1935. 354 old.; Hajdu T.: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Bp. Kossuth, 1978. 611 old.; Borsányi Gy.: *Kun Béla*. Bp. Kossuth 1979. 426 old.; Ormos M.: *Padovától Trianonig. 1918-20*. Bp. Kossuth, 1983. 452 old.; Raffay E.: *Erdély 1918-1919-ben*. Bp. Magvető, 1987. 391 old.; Arday L.: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918-19*. Bp. Magvető, 1990. 358 old.; Nicolson, H.: *Peacemaking 1919*. London, Constable, 1933. 378 old.; Temperley, H.: *How the Hungarian frontiers were drawn?* Foreign Affairs 1928. 442 és köv. old.; L. Nagy Zs.: *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918-1919*. Bp. Kossuth, 1965. 310 old.; Uő.: *Magyar határviták a békekonferencián*. Történelmi Szemle, 1979. 441-457 old.; Balogh E.: *A Böhm-Cunningham-tárgyalások 1919 júliusában*. Történelmi Szemle, 1991. 1. 88-100 old.; Ránki Gy.: *A Clerk-misszió történetéhez*. Történelmi Szemle, 1967. 2. sz. Bandholtz, H.: *An Undiplomatic Diary*. New York, Columbia, 1933. 394 old.; Deák, F.: *Hungary at the Paris Peace Conference*. New York, Columbia, 1942. XXII+594 old.; Bánffy M.: *Huszonöt év*. Bp. Püski 1993. 220 old. Romsics I.: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Bp. Teleki Alap. 1995. 313 old.

XI. fejezet**Rövid közjáték avagy hosszú hétvége**

Macartney, C. A.: *Hungary and her Successors 1910-1937*. London, Oxford Univ. Press 1937. XXI+504 old.; Juhász Gy.: *Magyarország külpolitikája. 1919-1945*. Bp. Kossuth, Harmadik kiadás 1988. 485 old. (A következő fejezetekhez is.) Ormos M.: *Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe*. Századok. 1957. 1-4 sz. Bethlen koncepciója az olasz-magyar szövetségről. 1927-1931. Történelmi Szemle 1971. 1-2. sz.; Carr, E. H.: *The Twenty Years Crisis. 1919-1939*. London, Harper+Row, 1964. 242 old.; Demény P.: *A Párt foglya voltam*. Bp. Medvetánc, 1988. 222 old.; Pritz P.: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején*. Bp. Akadémiai, 1982. 309 old.; Ádám M.: *Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Ap. Akadémiai, 1968. 389 old.

XII. fejezet

A reváns előkészítése

Ormos M.: *Nácizmus-fasizmus*. Bp. Magvető, 1987. 574 old., U.ő. *Hitler*. hn. T-Twins, 1994. 521 old., Bullock, A.: *Hitler and Stalin. Parallel Lives*. London, Harper Collins, 1991. XX+1189 old., Deutscher I.: *Sztálin* Bp. Európa, 1990. 677 old. (Kun M. utószavával) Shirer, W. L.: *The Rise and Fall of the Third Reich*. London, Pan Books, 1964. 1436 old., Kerekes L.: *Anschluss 1938* Bp. Akadémiai, 1963. 407 old., Macartney, C. A.: *October Fifteenth. A History of Hungary 1929-1945*. Edinburgh, Univ. Press. 1957. I. 490, II. 519 old. (A további fejezetekhez is!) Chászár E.: *Decision in Vienna. The Czechoslovak Hungarian Border Dispute of 1938*. Astor, Danubian Press, 1978. 165 old., Rónai A.: *Térképezett történelem*. Bp. Magvető, 1989. 350 old., Schmidt P.: *Hitler tolmácsa voltam*. Bp. Gondolat, 1971 400 old., Taylor A. J. P.: *The Origins of the Second World War*. London, Hamish Hamilton, 1961. XXIV+296 old.

XIII. fejezet

Német győzelmek sodrában

Mikołajczyk, St.: *The Rape of Poland. Pattern of Soviet Agression*. Westport, Greenwood, én. XIII+309 old., Lukács J.: *Az európai világháború*. Bp. Európa, 1995. 730 old., Juhász Gy.: *A Teleki-kormány külpolitikája*. Bp. Akadémiai, 1964. 368 old., Czettler A.: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939-1941*. Bp. Magvető, 1997. 369 old. Ciano G.: *Napló* Bp. Athenaeum, 1946. 538 old., Hóry A.: *Bukaresttől Varsóig*. Bp. Gondolat, 1987. 493 old., Pritz P.: *Bárdossy László a népbíró előtt*. Bp. Maecenas, 1991 375 old., Ullein-Reviczky A.: *Német háború - orosz béke*. Bp. Európa-História, 1993. 323 old, Gosztanyi P.: *Kassa bombázása és a szlovákok*. Új Látóhatár, 1971/3., Borsányi J.: *Az 1941 évi kassai bombázás újabb részletei*. Új Látóhatár 1971/6., Juhász Gy.: *Magyarország hadbalépése Nagy Britannia és az Egyesült Államok ellen*, Történelmi Szemle 1965. 1.sz. A hadműveletek áttekintéséhez ld. Liddel Hart B. H.: *History of the Second World War*. London, Cassel 1970. XVI+825 old., U.ő.: *Les généraux allemands parlent...* Paris, Stock, 1949. 323 old., Fuller, J. F. C. *The Second World War*. London, Eyre, 1948. 431 old. (A további fejezetekhez is)

XIV. fejezet

Német vereségek árnyékában

Kállay M.: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944*. Bp. Európa-História, 1991. I-II. 317, 379 old., Nagybacsoni Nagy V.: *Végzetes esztendő*. hn. Körmendy, én. 272 old., Barcza Gy.: *Diplomataemlékeim 1911-1945*. Bp. Európa-História, 1994. I-II köt. 586, 430 old., Az emlékiratok „marxista” kritikáját illetően ld. Ránki Gy.: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Bp. Kossuth, 1964. 303 old., az ellenkezőjére: Montgomery, J. F.: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Bp. Zrínyi, 1993. 246 old., Gosztanyi P.: *Hitlers fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug*. Düsseldorf-Wirn, Econ V, 1976. 545 old., Feis H.: *Churchill, Roosevelt, Stalin. The War they Waged the Peace They Sought*. Princeton, 1957. 692 old., Berezhkov V. M.: *At Stalin's Side*. hn. Birch Lane Press, 1994. XII+400 old., Woodward, E. W.: *British Foreign Policy in the Second World War*. London, 1971. I-II (?) 592, 620 old., Roosevelt E.: *Apám így látta*. Bp. Dante, 1947. 211 old., Beneš E.: *The Organisation of Post War Europe*. Foreign Affairs, January 1942., Mastný, V.: *The Benesh-Staline-Molotov Conversation in December 1943*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Vol. 20. 1972. Romsics I.: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Gödöllő, Typovent, 1992. 258 old., Farkas V.: *Nics mentség* (az első fejezetek) Bp., k.n. 1990. 646 old., Rákosi M.: *Visszaemlékezések*. Bp. Napvilág, 1997. I. köt 647 old., Vas Z.: *Betiltott könyvem*. Bp. Szabad tér, 1990. 415 old., Sik E.: *Vihar a levelet*. Bp. Zrínyi, 1970. 518 old., Stomm M.: *Emlékiratok*. Bp. Pallas, 204 old., Hillgruber A.: *Hitler hatvannyolc tárgyalás 1939-1944*. Bp. Magvető, 1983. I-II. köt. 463, 475 old.

XV. fejezet

Náci megszállás alatt

Trials of War Criminals before the Nürnberg Military Tribunals. The Ministries Case. Washington, US Gov. Printing Office 1952. XIII. köt., Az események „marxista” összefoglalása: Ránki Gy.: *1944. március 19*. Bp. Kossuth, 1968. 232 old., Braham, R. L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York, 1981. 594, 595 old., Hausner, G.: *Ítélet Jeruzsálemben*. Bp. Európa, 1984. 722 old., Wilmot, Ch.: *The Struggle for Europe*. New York, Harper and Row 1952. 776 old., Vigh K.: *Ugrás a sötétbe*. Bp. Magvető, 1984. 412 old., Macartney C. A.: *Ungarns Weg aus dem zweiten Weltkrieg*. Vierteljahrshefte für

Zeitgeschichte 1966. 1. sz., Gosztanyi P.: *A magyar-szovjet fegyverszüneti tárgyalások 1944. október*. Új Látóhatár, 1969. 5. sz., Friessner, H.: *Árulások, veszített csaták*. Bp. Co-Nexus, 1992. 263 old.

XVI. fejezet

Szovjet megszállás alatt

Géczi L.: *Civilek hadifogságban*. hn. Madách, é. n. 240 old., Mástáros S.: *Újvidéki hideg hetek 1944-ben*. Régió 1994. 1. sz. 77-95 old., Kovács I.: *Magyarország megszállása*. Bp. Katalizátor. 1990. 360 old., - *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944-1948*. Bp. Századvég, 1994. 293 old., Gosztanyi P.: *A Moszkvai Magyar Bizottság történetéből*. Új Látóhatár, 1970. 5-6 sz., Djilas M.: *Conversations with Stalin*. New York, Harvest, 1962. 211 old., Marshall G. C.: *Így győztünk*. Bp. Franklin, é. n. 190 old., Paál Jób-Radó A.: *Debreceni feltámadás*. Debrecen, 1947. 384 old., Ungváry K.: *Budapest ostroma*. Bp. Corvina, 1998. 332. old., Rákosi M.: *Visszaemlékezések 1940-1956*. I. köt. XXIII+547 old., Molnár G.: *Önrendelkezési törekvések az „Észak-erdélyi köztársaság” idején*. In Autonómia és integráció. Bp. Magyar Szemle Könyvek 1993 92-189. old., Demény P.: *A Párt foglya voltam*. Bp. Medvetánc, 1988. 222 old.

Végezetül megemlítek néhány, a tárgyalt korszakról szóló összefoglaló munkát. Az összehasonlítás az olvasó ismereteit tovább gazdagíthatja. Gratz G.: *Magyarország a két háború között*. Bp. Osiris, 2001. Fülöp M. - Sipos P.: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Bp. Aula 1998., Ormos M.: *Magyarország a két világháború korában 1914-1945*. Debrecen, Csokonai, é. n., Pölöskei-Gergely-Izsák: *20. századi magyar történelem. 1900-1994* Bp. Korona, 1997. Romsics I.: *Magyarország története a XX. században* Bp. Osiris, 2001. Vargyai Gy.: *Magyarország a második világháborúban*. Bp. Korona, 2001.

NÉVMUTATÓ

A

Aba Sámuel	
magyar király.....	11
Ádám	
Magda.....	256, 344, 347
Adehaid	
sváb hgnő, I. László magyar király felesége.....	13
Aehrenthal-Lexa	
Aloys, gr.	156
Ágost	
II., Erős, szász választófejedelem, lengyel király .	82, 84, 91, 92
III., szász választófejedelem, lengyel király	100
Ajtony	9
Albert	
I., Habsburg, magyar és cseh király, II. A. néven	
német király, V. Albert néven Ausztria hercege,	
IV. Albert herceg fia	33, 36
I., Habsburg, osztrák hg., német király	22, 23
II., Habsburg, osztrák hg.....	27
IV., Habsburg, osztrák hg.	32
Alexander	
Harold, Rupert	337
Alexiosz	
I., Komnenosz, bizánci császár	13
Alfonz	
V., aragóniai, nápolyi és szicíliai király.....	34
Allen	
Dennis William.....	283
Álmos	
magyar hg., Kálmán király öccse.....	13
Ambrózy	
Gyula	312
Andics	
Erzsébet	296
Andrássy	
Gyula gr., id.135, 141, 143, 146, 149, 150, 151, 152,	
153	
Gyula gr., ifj.....	153, 155, 164, 171, 347
Andreánszky	
István	327
Andronikosz	
II., Palaiologosz, bizánci császár	22
Anjou	
dinasztia.....	12, 14, 23, 28, 29, 34, 50, 341, 345
Anna	
Antiochiai, III. Béla magyar király első felesége...	17
Jagelló, magyar és cseh hgnő, I. Habsburg Ferdinánd	
felesége	46
magyar hgnő, V. István leánya, II. Andronikosz	
bizánci császár felesége	22
Anonymus.....	16, 21
Antonescu	
Ion.....	252, 271, 274, 284, 285, 300

Mihail.....	284
Antonov	
Alekszej Innokentyevics	296, 313, 318, 320
Apafi	
Mihály, erdélyi fejedelem	61, 77, 78, 80
Apor	
Vilmos báró.....	324
Apponyi	
Albert, gróf.....	155, 190
Antal, gróf.....	118
Arday	
Lajos	192, 347
Arnulf	
keleti frank király	5, 6
Árpád	
magyar fejedelem.....	4, 5, 6
Árpád-ház.....	6, 8, 11, 16, 22, 23, 98, 101, 341
Aspremont	
Goborné grnő, Rákóczi Julianna Borbála.....	88
Aszenida-dinasztia	20
Aszjukov	
diplomata	326
Aszparuch	
bolgár kán	5
Asztahov	
Georgij	239
Attlee	
Clement Richard	285, 339
Atzél	
Ede	312, 313

B

Babenberg-dinasztia.....	22
Bach	
Alexander, hr.	128, 144, 145
Bach-Zelewski	
Eric von.....	309, 317
Bačinsky	
Edmund.....	234
Badoglio	
Pietro.....	286, 287, 288, 307, 310
Bajazid	
I., török szultán	31
Bajcsy-Zsilinszky	
Endre.....	198, 272, 301, 322
Bakách-Besseney	
György	311
Bakay	
Szilárd	317
Bakócz Tamás.....	45
Bakunyin	
Mihail Alekszandrovics	167
Baky	
László.....	301, 304, 306
Balassi Bálint	59

Bălcescu, Nicolae	126, 138	László	218
Baldwin		Bélay Barnabás	
Stanley	205, 225	szörényi bán	44
Balogh		Bem, Józef	117, 131, 132, 133, 138, 140, 141
E. 347		Benedek	
István	328	XV. pápa	165
Bandholtz		Beneš	
Harry Hill	189, 347	Eduard. 164, 170, 171, 176, 181, 184, 185, 186, 193,	
Bánffy		196, 197, 199, 212, 216, 230, 232, 234, 235, 274,	
Dezső, báró	155	292, 294, 297, 310, 315, 336, 347, 348	
Miklós gróf	193, 196, 197, 208, 275, 347	Berchtold	
Barbèzieux, Louis, márk.	85	Lipót	157, 158, 208
Barcsai		Bercsényi Miklós, gr.	84, 85, 90
Ákos, erdélyi fejedelem	76	Beregfy	
Barcza		Károly	319, 322
György. 235, 250, 258, 286, 288, 289, 297, 302, 348		Berend	
Bárdossy		T. Iván	211
László. 196, 258, 260, 263, 264, 267, 268, 273, 297,		Berengár	
348		I., itáliai király	5, 6
Bárnuțiu, Simion	126	II., itáliai király	6
Bartha		Berezhkov	
Albert	176	Valentin M.	348
Barthou		Berg	
Louis Jean	221	Fjodor Fjodorovics, br.	136, 140
Basaraba		Bergmann	
havasalföldi vajda	21	József	219
Basta György	67	Berinke	
Baszileiosz		Dénes	177, 182
II., bizánci császár	9, 15	Berke kán	19
Báthory		Berman	
András, biboros, erdélyi fejedelem	67	Jakub	309
István, erdélyi fejedelem, lengyel király ..	61, 62, 65	Bernadotte	
Kristóf, erdélyi vajda	65	Folke gróf	338
Zsigmond, erdélyi fejedelem	66, 67, 72, 76	Jean Jules	109
Báthory-család	62	Berthelot, Henri Mathias	177
Batthyány		Bethlen	
Kázmér, gr.	134, 135, 139	Gábor, erdélyi fejedelem... 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75,	
Lajos, gr.	116, 120, 123, 126, 127, 128, 130, 131,	76, 79, 84, 87	
147, 148, 346		István gr. (1874-1947) 187, 211, 249, 250, 275, 297,	
Batu kán	18, 19, 21, 217, 218, 261, 267, 324	301	
Bauer		István, erdélyi fejedelem	74
Ottó	188	Bethune	
Bayer		François Gaston, márk.	78
Károly	334	Beust	
Beatrix		Friedrich Ferdinand, gr.	149
Aragóniai, nápolyi hgnő., Mátyás király második		Bibó	
felesége	37, 39	István	194, 196, 199, 217
Luxemburgi, cseh hgn. Aragóniai, nápolyi hgnő., I.		Bicskei Gergely, esztergomi érsek	20
Károly magyar király második felesége	25	Bidault	
Beauharnais, Eugène de	108	Georges	329
Becher		Bierut	
Kurt	305	Boleslaw	309, 315
Beck		Bikessy László	135
József	216, 237, 239, 241	Bíró	
Pál	103	Béla	220
Behrám csász.	47	Bismarck-Schönhausen, Otto Eduard Leopold, hg.	146,
Békés Gáspár	57	147, 148, 149, 150, 152, 153, 160, 188, 203, 240,	
Béla		245, 267, 318, 347	
I., magyar király	11, 12, 13	Bjelkin	
III., magyar király	16, 345	Fjodor	302
IV., magyar király	18, 22	Blackwell, Joseph Andrew	118, 123, 132, 346
Béládi		Blücher, Gebhardt Leberecht von	109

Boccaccio, Giovanni.....	43
Bocskai	
István, erdélyi fejedelem.....	68, 69, 70, 78, 79, 87
Boér	
Ferenc	219
Bogdán, moldvai vajda	21
Böhm	
Vilmos	283, 347
Boleszló	
Bátor, lengyel fejedelem	8, 9
sziléziai hg	23
Bölöni Farkas Sándor	114
Bonaparte, Joseph, spanyol király	108
Bonifác	
IX., pápa	31, 32
VIII., pápa.....	20
Bonnac, Jean Louis Dusson, márkí.....	89
Bonnet	
Gorges Etienne	228, 231
Borghese	
Livio herceg	187
Borisz	
bolgár cár	285
hg., magyar trónkövetelő	16
Bór-Komorowski	
Tadeusz.....	309, 325
Borsányi	
György	347
Julián.....	264, 348
Bourbon-dinasztia.....	82, 83, 95, 109, 143, 165
Braham	
Randolph.....	303, 304, 305, 321, 348
Brandenburgi	
Albert.....	65
Katalin, Bethlen Gábor második felesége.....	73
BrankovicsGyörgy, szerb despota	34, 35
Brătianu	
Dimitrie.....	126
Ion.....	157, 164, 181, 185, 186
Bratich János.....	135
Brauchitsch	
Walther von	267
Brenner Domokos.....	92
Briand	
Aristide	193, 207, 208, 215
Brockdorff-Rantzau	
Ulrich von, gróf	186
Brodarics István.....	44, 345
Browne, angol őrnagy (1849).....	135
Bruszilov	
Alekszej Alekszejevics	163
Bulesú horka.....	6, 7
Bullock	
Alan	348
Burckhardt	
Carl	257
Burgio, Antonio Giovanni del	44, 49, 345
Bystrzonowski, Ludwik.....	117, 138

C

Caillaux, Joseph.....	156
-----------------------	-----

Čak, Matúš	23
Callixtus, III., pápa	36
Cambon, Pierre Paul	153
Capet-dinasztia.....	17, 20, 26
Carol	
Károly II., román király	251, 252
Carr	
Edward Hallett	207, 347
Carrara-család	27
Castellano	
tábornok	287
Cavaignac, Louis-Eugène	128, 129
Cavour, Camillo Benso. gr.....	142, 143
Cecilia Renáta, Habsburg, osztrák főhőgnő	71
Cesarini, Giuliano	34
Chamberlain	
Houston Stewart.....	215
Sir Arthur Neville	225, 228, 230, 231, 235, 238, 241, 247, 249, 276, 339
Chang	
Kai Sek.....	290
Chászár	
Ede	235, 348
Chorin	
család	303
Ferenc	303
Churchill	
Sir Winston .	171, 173, 213, 225, 231, 239, 244, 246, 247, 248, 252, 253, 259, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 273, 276, 277, 278, 281, 282, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 330, 331, 332, 333, 337, 338, 339, 344, 348
Chvalkovský	
František.....	234, 237
Ciano	
Galeazzo gróf.....	235, 239, 244, 251, 252, 256, 271, 274, 348
Cillei Anna	
Jagelló II. Ulászló lengyel király második felesége	32
Cillei Borbála	
Zsigmond magyar király második felesége.....	32
Cillei Ulrik gr.....	35
Cillei-család	35
Cincar-Marković	
Aleksandar	257
Clemenceau	
Georges Benjamin	156, 170, 176, 177, 180, 183, 184, 185, 186, 190
Clerk	
George.....	190, 329, 347
Clive	
Robert	261
Conrad	
von Hötzendorf, Franz gróf.....	158
Corbea, David Ivanovics.....	90
Coulondre	
Robert	237
Cripps	
Sir Stafford.....	261, 262
Csák Máté	23
Csák-nemzettség	23
Csáky	

István gróf.....	234, 236, 239, 250, 251, 257
Csatay	
Lajos	301, 311
Csatlós	
(Čatloš) Ferdinand	310
Cserei Mihály	84
Cseres	
Tibor	325
Csernyisevskij	
Nyikolaj Gavrilovics.....	167
Csicserin	
Georgij Vasziljevics.....	203
Cunningham	
Sir Andrew Browne	187, 347
Cuno	
Wilhelm	205
Curtius	
Julius.....	211
Curzon	
George Nathaniel Lord	244
Cvetković	
Dragiša	257
Czartoryski, Adam, hg	117, 118, 129, 135
Czernin	
von Chudenitz Ottokár, gróf	170
Cziráky	
József gróf.....	193

D

Dahlerus	
Birger.....	241
Dahlmann, Friedrich Christoph	111
Daladier	
Édouard.....	231, 339
Dami	
Aldo	252
D'Annunzio	
Gabriele	180
Dante	
Alighieri.....	43
Darányi	
Kálmán	234, 236
Darlan	
Jean	255
Davies	
Joseph Edward.....	219
Davout, Louis Nicolas duc d'Auerstedt	106, 107
Dawes	
Charles Gates.....	206, 210, 214
De Gaulle	
Charles.....	227, 248, 255, 308, 329, 344
De la Cour	
bécsi francia nagykövet (1848-1849)..	121, 129, 132, 137, 141
De Lobit	
Paul	182
Deák	
Francis	181, 185, 186, 187, 191, 347
Deák Ferenc.....	116, 117, 128, 146, 147, 148, 192, 346
Dekanozov	
Vlagyimir Gavrilovics	326

Dembiński, Henryk, gr.....	117, 140
Demény	
Pál	202, 220, 322, 333, 334, 347, 349
Denis	
Ernest	164
Deogilo, Odo de.....	17
Des Alleurs, Pierre Puchot, márk.....	87, 88, 89, 90, 92
Deseő	
László.....	296
Deutscher	
Isaac	348
Dimitrij Donszkoj, moszkvai nagyfejedelem.....	21, 262
Dimitrij, Kijev védője 1240-ben	18
Dimitrov	
Georgi	336
Dobó István.....	54, 65
Dobos	
Ferenc	324
Dobozi István.....	92
Dollfuss	
Engelbert.....	216, 217, 224
Dönitz	
Karl	338, 339
Dózsa György	45, 55
Dragoš János	138
Dragutin	
Dimitrijevič	158
Drouyn de Lhuys, Édouard	134, 137
Dudás	
József	312
Dulles	
Allen Welsh	281, 308, 337
Dumitrescu	
román követ	284
Duprat, Pascal	129
Durčanský	
Ferdinand	234
Dusán István szerb cár	20, 21, 30
Dutch	
Oswald	226
Dzsem hg.	37
Dzsingisz kán (Temudzsin).....	17, 18, 217, 218, 219

E

Eckhardt	
Tibor	283, 294, 297
Eddisbury lord.....	129
Eden	
Sir Robert Anthony	221, 223, 225, 259, 276, 285, 289, 291, 294, 314, 315, 344
Edward	
III., angol király	20
IV., angol király	42
VII., angol király.....	154
Eichmann	
Adolf.....	304, 305
Eisenhower	
Dwight David.....	288, 337, 338
Endre	
Anjou, calabriai hg., I. Lajos magyar király öccse	24, 27

I., magyar király.....	11, 15, 16
II., magyar király	14, 16, 23
III., magyar király	23
Endre László.....	301, 302, 304
Engels, Friedrich.....	122, 134, 142, 217, 262, 346
Eötvös József, br.....	118, 124, 130, 145, 148
Erdei	
Ferenc	325, 334
Erdmannsdorff	
Otto	234
Erzsébet	
Anjou, magyar hgnő, István hg. leánya	27
Kotromanics, bosnyák hgnő., I. Lajos XE "Lajos:I, Anjou, Nagy, magyar és lengyel király" magyar király második felesége	27
Kotromanics, bosnyák hgnő., I. Lajos magyar király második felesége	30
Luxemburgi, magyar hgnő., Habsburg Albert magyar király felesége	33
orosz cárnő.....	338
Piast, lengyel hgnő., I. Károly magyar király harmadik felesége	24
Tudor, angol királynő	56
Esterházy	
János	232
Miklós hg. (1582–1645)	71, 73, 74
Miklós hg. (1714-1790).....	102
Miklós hg., (1765-1833).....	108
Pál gr., majd hg. (1635-1713).....	81, 84
Eufémia	
szuzdali hgnő., Kálmán király második felesége ...	16

F

Fajsz, magyar fejedelem	6
Faragho	
Gábor	313, 314, 318, 326
Farkas Ferenc	317
Farkas Mihály	
Lövy Herman, Wolf Michael)	295
Farkas Vladimir	
(Wolf, Vladimir, Volkov).....	295, 302
Faust	
Imre.....	312
Feis	
Herbert.....	348
Fejes	
Judit	344
Ferdinánd	
I., Aragóniai, nápolyi király, Mátyás XE "Mátyás:I, Hunyadi, magyar király" király apósa	37
I., Habsburg, magyar és cseh király, német-római császár... 46, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 69, 81	
I., Igazságos, aragóniai király	32
II., Habsburg, német-római császár, magyar király 58, 70, 71, 72, 73, 74	
II., Katolikus, aragóniai és szicíliai király	40, 46
III., Habsburg, német-római császár, magyar király 75, 76	
román király.....	189

I., Habsburg, osztrák császár.....	112, 115, 120, 124, 125, 127, 128, 130
VII., Bourbon, spanyol király	110
Ferenc	
I., francia király.....	47, 48, 51, 53, 55, 56, 59
I., Habsburg, magyar király, osztrák császár, előbb II. F. néven német-római császár	105, 106, 108, 110, 112, 115, 116
I., Lotharingiai, toszkánai nahg., német-római császár	100
Ferenc Ferdinánd	
Habsburg-Estei, osztrák főhg., trónörökös..	154, 158, 235
Ferenc József	
I., Habsburg, osztrák császár, magyar király.....	124, 130, 136, 140, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 157, 165, 311
Fierlinger	
Zdeněk	336
Fierville d'Hérissy, Louis, lovag	85, 90, 92
Filofej	
orosz szerzetes	66, 201
Foch	
Ferdinand	176, 180, 184, 186, 246
Fogarassy	
László.....	192
Franchet d'Espèrey	
Louis Félix	175, 176, 182
Franco y Bahamonde	
Francisco.....	224, 237, 254, 255
Frangepán Ferenc.....	78
Frank, Hans.....	245
Fráter (Martinuzzi) György.....	54, 61, 72, 339
Frey	
András.....	284, 285
Friedrich	
István.....	189
Friessner	
Hans	321, 323, 349
Frigyes	
Hohenzollern, brandenburgi örgr	32
I., Hohenstaufen, német-római császár	12, 14
II., Hohenstaufen, német-római császár	14, 20
II., Hohenzollern, Nagy, porosz király.	101, 103, 338
III., Habsburg, német-római császár	35, 37, 40, 46
III., Hohenzollern, német császár.....	153
V., pfälzi választófejedelem, cseh király	70, 103
Frigyes Vilmos	
II., Hohenzollern, porosz király	103
III., Hohenzollern, porosz király	110, 116
IV., Hohenzollern, porosz király.....	120, 133
Frolov cári tábornok.....	139
Fugger	
család	40, 42, 46, 48, 65, 345
Jakab	46
Ulrich	40
Fuller	
John Frederich Charles	348
Fülöp	
I., Habsburg, Szép, kasztíliai király	46
II., Habsburg, spanyol király.....	56
II., Orléans-i, francia régensherceg	96

IV., Habsburg, spanyol király	72
IV., Szép, francia király	20
Fürst, Zoltán	219
Füzes	
Miklós	325

G

Gábor József	327
Gaj, Ljudevit	114, 117
Gamelin	
Maurice Gustave	247
Gar, Tommaso	135
Garai	
család	35
László nádor	34, 35, 36
Miklós (1366-1434), nádor	31, 32, 149
Garašanin, Ilja	117
Garibaldi, Giuseppe	143
Gavrilović	
Milan	259
Géczi	
Lajos	324, 325, 349
Gediminas, litván fejedelem	21
Gellért	
Andor	284
Gellért, Szent	13
Gentile bíboros	23
Gentz, Friedrich von	123
Gergely, VII., pápa	12, 13, 345
Gerő	
Erő	296, 326, 327
Géza	
I., magyar király	12, 15
II., magyar király	14, 16
magyar fejedelem	7, 8, 9
Ghica	
Alecsandru, havasalföldi fejedelem	117
Ghyczy	
Jenő	286, 288, 289, 297, 298
Giesl	
Wladimir báró	159
Giurgutu	
Ion	250
Gizella	
bajor hgnő., I. István magyar király felesége	7
Glaesser	
Aladár	312
Glaise-Horstenau	
Edmund von	226
Göbbels	252, 273, 280, 288, 338
Gobineau	
Joseph Arthur gróf	215
Goethe, Johann Wolfgang	102, 104
Golescu, A.C.	126, 127
Gömbös	
Gyula	212, 216, 347
Gonda Imre	346
Gorcsakov, Alekszandr Mihajlovics, hg.	150, 151
Gördeler	
Carl	281
Gordon, Robert	118
Görgey Artúr ...	131, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 346
Göring	
Hermann Wilhelm	226, 228, 237, 242, 253
Gorkic	
Milan	220
Gorove István	127
Gosztonyi	
Péter	271, 280, 313, 314, 326, 327, 332, 348, 349
Gotuchowski, Agenor, gr., ifj. (1849-1921)	153
Grant	
angol diplomata	132
Ulysses Simpson	282
Graz	
Gusztáv	196, 347, 349
Greiffenberg	
Hans von	302
Grémonville, Jacques	78
Grey	
Sir Edward	153, 159
Grigorjev	
(Geiger Béla)	326
Grotius, Hugo	61
Groza	
Petru	335
Guizot, François Pierre Guillaume	131
Gusztáv	
II., Adolf, svéd király	73, 74, 90
Guyon, Richárd	141
Gyilasz	
(Djilas) Milovan	218, 292, 294
Gyöngyösi	
János	328
Györffy György	3, 4, 5, 6, 9, 344, 345
György	
VI., angol király	276
Gyula	
vezér (X. sz.)	7
vezér (X.-XI. sz.)	9

H

Habsburg-ház	22, 23, 24, 25, 26, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 107, 108, 110, 111, 116, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 133, 134, 135, 139, 143, 149, 161, 164, 171, 179, 187, 189, 193, 195, 264, 339, 346
Habsburg-ház leányága	101
Habsburg-ház osztrák ága	82, 83, 93
Habsburg-ház spanyol ága	83
Hácha	
Emil	226, 237, 241, 299
Hajdu	
Tibor	347
Halifax	
lord (Edward Friedrich Lendlay Wood)	225, 241, 252
Halmosy	
Dénes	253, 266
Hamel-Bruyninx, Jacob Jan	90

Harriman	241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 316, 319, 322, 323, 325, 329, 330, 332, 334, 336, 338, 339, 340, 348
William Averell	266
Hastings	
Warren	261
Hatvani Imre	138
Hausner	
Gideon	348
Havas	
Endre	197
Haymerle, Heinrich Karl, br.	153
Haynau, Julius Jacob, br.	138, 139, 140, 141
Hedvig	
(Jadwiga), Anjou, lengyel királynő	29, 50
Heinrici	
Gotthard	319
Henderson	
Sir Neville Meyrick	241, 242
Henlein	
Konrad	228
Hennyey	
Gusztáv	279
Henrik	
bajor hg., (XIV. sz.)	23
II., német császár	7, 9
III., német császár	11
III., Valois, lengyel, majd francia király	65
IV., Bourbon, francia király	56, 69
V., angol király	32
V., német császár	12
VI., Hohenstaufen, német császár, szicíliai király .	14
VII., Luxemburgi, német császár	23
VII., Tudor, angol király	42
VIII., Tudor, angol király	56
Henrys	
Paul-Prosper	177
Henter Mihály	92
Herberstein, Sigismund, br.	48
Herbeville, Ludwig, br.	87
Herczegh	
Géza	302
Herder, Johann Gottfried	113
Hermelin	
svéd kancellár	91
Herriot	
Edouard	206
Hertzberg, Ewald Friedrich, gr.	103
Hess	
Rudolf	260
Heydrich	
Reinhard	269
Hierotheosz	
bizánci szerzetes, Turkia püspöke	7
Hillgruber	
Andress	348
Himmler	
Heinrich	226, 269, 302, 317, 338
Hindenburg	
Paul von Beneckendorff	214
Hitler	
(Schicklgruber) Adolf. 205, 211, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 316, 319, 322, 323, 325, 329, 330, 332, 334, 336, 338, 339, 340, 348	
Hmelnyickij, Bogdán	75
Hoare	
sir Samuel	223
Hodža	
Milan	176
Hohenwarth, Karl Siegmund, gr.	148
Hohenzollern-dinasztia	149, 203
Hoitsy Pál	155
Hoover	
Herbert C.	211
Hopkins	
Harry	265, 276, 281
Horthy István	272
Horthy Miklós 187, 189, 190, 192, 193, 196, 197, 208, 224, 228, 229, 235, 236, 258, 260, 263, 264, 271, 272, 273, 274, 280, 285, 288, 289, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 328, 340, 344	
Horthy Miklós ifj.	318
Horvát István	109
Horváth	
Jenő	158, 159, 164, 347
Horváth Mihály	113, 124, 129
Horváti János, macsói bán	29, 30
Horváti-család	31
Hóry	
András	208, 251, 348
Hoth	
Hermann von	278
Höttl	
Wilhelm	298
Howie	
Charles Telfer	313
Hugó, Capet, francia király	26
Hunsche	
Otto	302
Hunter-Miller	
David	184
Huntziger	
Charles	248
Hunyadi János	34, 35, 45, 81
Hunyadi-ház	35, 36, 40
Husz János (Hus, Jan)	32
Huszi	
Ferenc	220

I

Iancu, Avram	138
Illés	
Béla	296
Imre hg., Szent	9, 13
Imre, magyar király	17
Imrédy	

Béla.....	228, 229, 234, 236, 289, 300, 301, 302
Ince	
III., pápa.....	14
XI., pápa	79
Iorga, Nicolae	31
Irene	
magyar hgnő., bizánci császárné.....	15
István	
Habsburg, osztrák főhg., Magyarország nádora .	124, 128
I., Szent, magyar király	7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 60, 135, 259, 260, 344
III., magyar király.....	16
IV., magyar ellenkirály	16
nagy, moldvai vajda.....	36
V., magyar király	22
Istvánffy Miklós	54
Iván	
III., moszkvai nagyfejedelem.....	37, 40
IV., Rettegett, moszkvai nagyfejedelem, orosz cár	66, 84, 218
Izabella	
(Erzsébet), Anjou, nápolyi hgnő., IV. László magyar király felesége.....	22
(Jagelló) magyar királyné	339, 340
II., Mária Lujza, Bourbon, spanyol királynő.....	148
jagelló, lengyel hgnő., Szapolyai János magyar király felesége.....	53, 54, 55
kasztíliai királynő	40, 46
Izsák	
II., Angelosz, bizánci császár.....	16

J

Jagelló-dinasztia	36, 40, 44, 46, 65
Jagow	
Dietrich von	298, 300
Jakab	
I., Stuart, angol király'	70
János	
Habsburg, osztrák főhg., német birodalmi kormányzó	122, 127, 128
I., Szapolyai, magyar király, előbb erdélyi vajda..	31, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 62, 67
Luxemburgi, cseh király	23
X., pápa.....	6
XXIII., pápa.....	32
János Albert	
Jagelló, lengyel hg., magyar trónkövetelő, utóbb lengyel király	39
János Zsigmond	
Szapolyai, választott magyar király	53, 54, 55, 57, 61, 62, 67, 71
Janus Pannonius.....	39
Jány	
Gusztáv	279, 280
Jaross	
Andor.....	301
Jaroszláv	
Bölcs, kijevi nagyfejedelem.....	11
Jászi Oszkár	154, 155, 175, 176, 178, 347

Jelačić (Jellasics), Josip, br.	125, 126, 127, 128, 129, 130, 135
Jelcin	
Borisz	282
Jeszenszky	
Géza	347
Jhering	
Rudolf	216
Jodok, morva örgr.	32
Johanna	
I., Anjou, nápolyi királynő.....	27, 29
Őrült, kasztíliai királyné, Habsburg I. Fülöp felesége	46, 50
József	
I., Habsburg, német-római császár, magyar király	82, 86, 87, 88, 93, 102
II., Habsburg, német-római császár, magyar király	102, 103, 114
József Antal János	
Habsburg, osztrák főhg., Magyarország nádora..	106, 107, 108
József főherceg	189
Juhász.....	209, 210, 224, 236, 238, 239, 250, 251, 256, 258, 283, 284, 285, 289, 294, 344, 347, 348
Julianus barát	18
Julier	
Ferenc	161, 347
Juranovszki	
Béla	220
Jurcsek	
Béla	311, 318
Jurij Dolgorukij, vlagyimiri nagyfejedelem.....	16

K

Kádár	
(Csermanek) János.....	322
Kahr	
Gustav von	216
Kállay	
Miklós .	264, 272, 273, 275, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 297, 298, 299, 300, 301, 305, 306, 340, 348
Kálmán, magyar király.....	13, 14, 16
Kálnoky, Gustav, gr.	153
Kálti Márk.....	29
Kamuthy Farkas.....	71
Kán László, erdélyi vajda	20
Kanizsai János primás.....	32
Kant, Immanuel	102
Kánya	
Kálmán.....	208, 228, 229, 234, 236, 251
Kappel Frigyes.....	118
Kardjordević-dinasztia.....	155
Karoling-dinasztia.....	8
Károly	
Anjou, (Martell), szicíliai hg., magyar trónkövetelő, I. Károly magyar király apja	23
I., Anjou, szicíliai király, I. Károly magyar király dédapja	14
I., Nagy, frank király, római császár ..	4, 7, 10, 12, 32
I., Róbert, Anjou, magyar király	23, 24, 25, 27

II., Anjou (Durrazzoí, Kis), szlavóniai hg., magyar király, III. K. néven nápolyi király	29, 30
II., Habsburg, spanyol király	83
III., Habsburg, magyar király, VI. K. néven német-római császár	88, 93, 95, 97, 99, 102
IV., Habsburg, magyar király, I. K. néven osztrák császár	165, 170, 171, 192, 208, 347
IV., Luxemburgi, német-római császár, cseh király	27, 28, 29
Merész, burgundi hg.	37, 40, 46
V., Habsburg, német-római császár, I. K. néven spanyol király ...	46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 81, 83, 103
VII., Valois, francia király	35
VIII., Valois, francia király	47
X., svéd király	76
XII., svéd király .	84, 85, 87, 90, 91, 92, 95, 261, 279
Károly Ágost weimari hg.	103
Károly Albert, szárd király	120, 133
Károlyi Alajos gr.	147
Károlyi Gyula gr.	187, 212
Károlyi Mihály gr. ...	155, 171, 175, 176, 177, 178, 182, 185, 186, 192, 195, 197, 208, 283, 289, 347
Károlyi Mihályné	197
Károlyi Sándor br., utóbb gr.	93, 94
Kastner	
Rudolf	305
Katalin	
Anjou, magyar hgnő., I. Lajos leánya	29, 30
II., orosz cárnő	102, 104
magyar hgnő., V. István leánya, szerb királyné	22
Pogyebád, cseh hgnő., I. Mátyás magyar király első felesége	36
Katlarov, cári százados (1849)	139
Kaunitz-Rietberg, Wenzel Anton, hg.	101, 104, 149
Kázmér	
III., Piast, Nagy, lengyel király	23, 24, 27, 28
IV., Jagelló, lengyel király	37
Jagelló, Szent, lengyel hg., IV. Kázmér fia	37
Kecskeméthy Aurél	145
Keitel	
Wilhelm	248, 271
Kelemen	
Krizosztom	258
V., pápa	20
VII., pápa	48
Kellogg	
Frank Billings	207, 215
Kemál	
Atatürk	189
Kemény	
Gábor báró	322
János, erdélyi fejedelem	77
Zsigmond, br.	145
Kerekes	
Lajos	344
Keresztes-Fischer	
Ferenc	264, 301
Kéry	
Kálmán	319, 320
Kinizsi Pál	39
Kiss	
Hugó	220
Klapka György	140, 143, 144
Klauzál Gábor	126
Kleist	
Evald von	278
Klement Mihály	92
Kluge	
Günther von	308
Kmetty György	141
Knatchbull-Hugessen	
Sir Hugh Montgomery	287
Koestler	
Arthur	224
Kökényesdi Vetési László	88, 89, 91, 93
Kolcsak	
Alekszandr	174
Kollár, Ján	113
Kollataj, Hugo	107
Koller br., londoni osztrák követ (1848-1849)	129
Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton, gr.	125
Kolumbusz Kristóf	46, 181
Konrád, II. német császár	9
Konstancia, Aragóniai, Imre magyar király felesége .	17
Konsztantinosz	
IX., Monomachosz, bizánci császár	15
VII., Biborbanszületett, bizánci császár	5
Koppány vezér	8
Köprülü, Mehmed	76
Kornfeld	
család	303
Korom	
Mihály	296
Korošec	
Anton	170
Körtvélyessi János	92
Korvin János hg.	37, 38, 39, 40
Kosáry Domokos	344, 345, 346, 347
Kościuszko, Tadeusz	104, 283
Kossuth	
hadtest	296, 297, 320
Lajos ...	115, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 176, 183, 185, 209, 210, 224, 236, 256, 265, 272, 283, 289, 294, 296, 300, 303, 304, 327, 330, 344, 346
Kosztov	
Trajcsó	340
Kötöny, kun vezér	18
Kovács Imre	325
Kovarcz	
Emil	317
Kowalski	
ezredes	275, 284
Kramař	
Karel	185
Krausz	
Tamás	218
Kray Jakab	91
Kristóffy	
József	250, 251, 263, 274
Križanić, Juraj	100
Kropog	

István	324
Krumej	
Hermann Alois.....	302, 305
Krupka	
Jakab	334
Kubilaj, mongol nagykán.....	19
Kubinyi	
Ferenc	319
Kun	
Béla.....	182, 183, 184, 185, 186, 187, 202, 208, 220, 295, 347, 348
Kund vezér.....	3
Kurszán, magyar fejedelem	5
Kuusinen	
Otto	246
Kuznyecov	
Fjodor	313, 326, 327
Nyikolaj G.	312, 313

L

L'Herbette, francia képviselő (1848).....	130
La Pradelle	
Paul	181, 344
Lackfi István	27
Lahovary	
román követ	284
Lajos	
I., Anjou, Nagy, magyar és lengyel király	24, 25, 27, 28, 29, 32
II., Jagelló, magyar és cseh király	41, 46, 48, 51
Orléans-i hg., Anjou Katalin magyar hgnő., jegyese	29, 30
XIII., Bourbon, francia király	71
XIV., Bourbon, francia király .	78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 99, 102
XVIII., Bourbon, francia király	109
Lajos Fülöp	
Orléans-i, francia király	110, 120, 134
Lakatos	
Géza	311, 318
Landler	
Jenő	202
Langfelder	
Vilmos	332
Lansing	
Robert	171, 174, 175, 181, 184, 185
Laroche	
Jules	184, 185
Laski Jeromos	52, 53
László	
Anjou, nápolyi király, magyar trónkövetelő ...	30, 31, 32
I., Szent, magyar király	10, 12, 13, 15, 33
II., magyar ellenkirály	16
IV., Kun, magyar király	22
V., Habsburg, magyar és cseh király ..	35, 36, 37, 38, 41, 103
László Dezső	319
Latour, Theodor Baillet, gr.	130
Laurian, A.T.	126
Laval	
Pierre.....	221, 222, 223, 255
Lázár György	312
Lázár szerb kenéz.....	28
Lél, magyar vezér.....	7
Lenin	
Vlagyimir Iljics Uljanov	163, 166, 167, 168, 169, 183, 201, 202, 217, 219, 333, 334
Leó	
V., Örmény, bizánci császár.....	4
VI., Bölcs, bizánci császár	4
X., pápa	45
Leszczyński Szaniszló, lengyel király.....	84, 99, 100
Leuchtenberg, Miksa, hg.....	134
Lewis, J.	218
Liddel	
Hart	261, 348
Linder	
Béla	177, 192, 197
Lipót	
I., Habsburg, magyar király, német-római császár	77, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 100, 101
II., Habsburg, német-római császár, magyar király	103, 104, 105
III., belga király.....	247
Lipót István, Hohenzollern-Sigmaringen, hg. ..	148, 149
Lipski	
Josef	241
Litvinov	
Makszim Makszimovics	221, 239
Lloyd George	
David.....	180, 183, 185, 190
Locher von Lindenheim, Karl	93
Lockhart	
Bruce	283
Longueval, François Joseph de	85
Lovas	
Márton.....	220
Lüders, Alekszandr Nyikolajevics	132
Lukács	
György	183
John.....	316, 348
Lukács esztergomi érsek	16
Luther Márton	44, 51
Luxemburg-dinasztia	23, 24, 25, 26, 27, 33, 36

M

Macartney, Carlile Aymler	193, 229, 235, 251, 252, 263, 280, 288, 289, 297, 313, 314, 319, 347, 348
MacDonald, James Ramsay	203
Maček, Vladimir	199
Machiavelli, Niccolò.....	43, 45, 47
Mack József	141
Mackensen, August von.....	176
Macuoka, Joszuke	260
Maiorescu, Ion	126, 127
Makarov, Fjodor Markovics	312, 313, 314, 320
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics.....	318, 323
Manin, Daniele.....	135
Maniu, Iuliu	275, 285, 335
Mann, Ambrose Dudley	135
Manoilescu, Mihai	252

Mansfeld, Ernst.....	73
Manstein, Fritz Erich von	247, 279
Mantoux, Paul.....	185, 186, 344
Mánuel, I., Komnenosz, bizánci császár.....	15
Manuilszkij, D.Z.	296
Márai Sándor.....	305
Margit	
Capet, francia hgnő., III. Béla magyar király	
második felesége.....	17
Luxemburgi, I. Lajos magyar király első felesége.	27
Mária	
Anjou, magyar királynő, Zsigmond király első	
felesége	29, 30, 31, 32
burgundi hgnő., I. Miksa császár első felesége.....	46
Habsburg, osztrák fhgnő., II. Lajos magyar és cseh	
király felesége	46, 48, 49, 51
magyar hgnő., V. István leánya, II. Anjou Károly	
nápolyi király felesége	22
Stuart, skót királynő.....	56
Tudor (Katolikus), angol királynő	56
Mária Lujza	
Habsburg, osztrák főhgnő., I. Napóleon francia	
császár felesége.....	109
Mária Terézia	
Habsburg, magyar és cseh királynő 97, 99, 100, 101,	
103, 114, 346	
Márkus László	212
Marlborough hg., John Churchill.....	88
Marshall, George Catlett.....	276, 349
Martinovics Ignác	105
Márton, V., pápa.....	32
Marx, Karl	122, 134, 142, 166, 178, 217, 262, 346
Masaryk, Tomáš Garrigue	164, 170, 184, 197, 234
Massaro, Francesco.....	43, 89
Mastný, Vojtech.....	228, 292, 348
Mátyás	
I., Hunyadi, magyar király 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,	
46, 80, 86	
II., Habsburg, magyar király, utóbb I. M. néven	
német-római császár	68, 69, 70
Mauthner-család.....	303
May, Karl	227
Mayerhofer von Grünbühel, Ferdinand	125
Mazzini, Giuseppe.....	142
Medem, Pavel Ivanovics, gr.	136
Medici-ház	100
Medvegyev, Roy.....	218
Menandrosz	3
Mészáros Sándor.....	325
Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar, hg.	
.... 109, 110, 111, 112, 115, 118, 120, 124, 125, 129,	
149, 331	
Mihajlović, Draža	275, 283, 340
Mihály, VII., Dukasz, bizánci császár	15
Mikes Kelemen.....	63
Miklas, Wilhelm	224, 226
Miklós	
I., Romanov, orosz cár. 116, 120, 122, 130, 140, 142	
Miklós Béla, dálnoki	320, 326, 328
Mikołajczyk, Stanisław	243, 256, 283, 291, 309, 315,
316, 340, 348	
Miksa	

Habsburg, osztrák főhg.	67
I., Habsburg, magyar király, II. M. néven német-	
római császár.....	57, 62, 65, 69
I., Habsburg, német-római császár. 36, 37, 39, 40, 46	
Wittelsbach, bajor herceg, utóbb választófejedelem	
.....	70, 74
Miksa Emánuel	
Wittelsbach, bajor választófejedelem..	83, 85, 86, 88,
91	
Milch, Erhard	304
Miljukov, Pavel Nyikolajevics	167
Millerand, Alexandre-Étienne	191
Mišu, román béke delegátus (1919).....	185
Model, Walther.....	329
Mohamed, II., török szultán	35
Möhring, német birodalmi gyűlési képviselő (1848-49)	
.....	127
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics.....	239, 240, 250, 251,
256, 261, 262, 263, 266, 274, 276, 277, 285, 291,	
292, 294, 296, 313, 314, 315, 316, 326, 327, 337,	
348	
Moltke, Helmuth Johannes Ludwig von	247
Monroe, James	180
Montecuccoli, Raimondo	77
Montgomery, Bernard Law, vikomt	337, 338
Montgomery, James Fournoy	348
Monti, Alessandro, br.	129
Móric, szász választófejedelem.....	55, 56
Mościcki, Ignacy	244
Murád, II., török szultán	34
Mussolini, Benito ...	203, 209, 216, 217, 221, 223, 224,
225, 226, 230, 231, 236, 237, 239, 241, 242, 244,	
248, 249, 255, 256, 263, 284, 286, 287, 310, 317,	
338	
Musztafa, budai pasa.....	64

N

Nádas Lajos	319
Nádasdy Ferenc gr.	78
Nádasdy Tamás br., nádor	58, 65
Náday István	313
Nagy Imre	326, 327
Nagy Pál	220
Nagybacsoni Nagy Vilmos	258, 279, 348
Napóleon	
Bonaparte, I., francia császár	105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 115, 117, 123, 160, 203, 256,	
261, 265, 267, 279, 331, 346	
Bonaparte, Louis, III., francia császár. 142, 143, 146,	
147, 149	
Naumann, Friedrich.....	164
Nedeczky Sándor	90, 91, 92
Nelson, Horatio	105
Nemes Dezső	295
Nemes József	314
Németh László	96, 98, 290, 334, 346
Nesselrode, Karl Robert (Karl Vasziljevics)....	129, 137
Nesztor, kijevi szerzetes.....	16
Newton, Isaac.....	83
Nicolson, Harold	179, 181, 184, 347
Niederhauser EMil	346

Ninčić, Momčilo	197
Nógrádi Sándor (Kellermann, Alex)	295
Normai Ernő	220
Nyecsajev	167
Nyevszkij, Alexander	262
Nyikolaj Nyikolajevics, Romanov, orosz nagyhg. .	164

O

Oancz József	220
Obrenović-dinasztia	155
Ögedej, mongol nagykán	18
Oliváres hg., Gaspar de Guzmán	72
Omelka Ferenc	319
Omodej	
Aba Amadé	23
Omortag bolgár kán	4
Orbán	
II., pápa	13
VI., pápa	29, 30
Ormos Mária... 176, 177, 185, 193, 212, 259, 347, 348, 349	
Orseolo-család	9
Orwell, George	224
Osóbka-Morawski, Edward	309
OstenburgMoravek Gyula	193
Ottó	
freisingi püspök	17
I., Nagy, német-római császár	7
II., német-római császár	7
III., német-római császár	8
Orseolo, velencei dózse	9
Wittelsbach, bajor hg., magyar király	23
Ottokár	
II., Přemysl, cseh király	22, 23

P

Paál Jób	318, 319, 320, 327, 328, 349
Paasikivi, Juho Kusti	246, 310
Pál	
I., orosz cár	105
II., pápa	36
Palacký, František	122
Paléologue, Maurice Georges	190, 191
Pálffy János, gr.	93
Pálffy Lipót gr.	106, 107
Pálffy-Muhoray Zoltán	334
Palmerston, Henry John Temple, lord 121, 124, 129, 132, 135, 137	
Pálóczi Horváth György	289
Panyit ispán	19
Pápai János	92
Pápai-Páriz Ferenc	81
Papen, Franz von	216, 224
Pašić, Nikola	170, 196, 197
Pasini Lajos	135
Pastor Peter	344
Paszkevics, Ivan Fjodorovics, hg. 136, 139, 140, 346	
Paulus, Friedrich von	258, 278
Pavelić, Ante	259, 274
Pavlowitch, Stevan K.	220
Pázmándy Dénes, ifj.	122, 124

Pázmány Péter	71, 74
Peidl Gyula	187, 189
Pelényi János	294
Pell, Herbert Clairborne	267
Perczel Mór	133
Perényi Péter, br.	52, 54
Pétain, Henri Philippe	248, 255, 302
Péter	
I., Nagy, orosz cár .. 84, 90, 91, 92, 94, 100, 102, 279	
II., jugoszláv király	336
III., orosz cár	338
Orseolo, magyar király	9, 11, 12
Szent	12
Péter Gábor (Eisenberger Benő)	322, 333
Peterborough lord	93
Petljura, Szemjon	200
Petőfi Sándor	25, 132
Petrarca, Francesco	43
Pfeffer-Wildenbruch, Karl	332
Piast-dinasztia	8, 23, 26
Pichon, Stephen Jean Marie	176
Pierce, Franklin	142
Pilgrim, passauai püspök	9
Piłsudski, Józef	200, 216, 221
Pingaud, Albert	157, 162, 163, 347
Pitt, William, ifj.	103
Pius, VII., pápa	106
Plantagenet-dinasztia	33
Podrozov (tolmács)	326
Pogyebrád György, cseh király	35, 36, 37
Poincaré, Raymond	156, 159, 165, 180, 205, 206
Ponsonby, John, lord	123, 124, 132, 137
Possevino, Antonio	66
Pothornik József	220
Přemysl-dinasztia	8, 23
Presan, Constantin	184
Princip, Gavriló	158
Pritz Pál	196, 208, 229, 260, 264, 347, 348
Prónay Pál	192
Protić, Stojan	187
Puchner Antal	132
Pulszky Ferenc 123, 128, 130, 132, 134, 135, 137, 141, 346	
Puskin, Grigorij Makszimovics	326

Q

Quadt, Matthias	73
Quisling, Vidkun Abraham	247, 289

R

Rabutin de Bussy, Jean Louis	86
Rackiewicz, Władysław	244
Ráday Pál	87, 90, 91, 94, 346
Radescu, román miniszterelnök	335
Radetzky, Johann Josef Wenzel, gr. 120, 124, 128, 129, 133, 139, 147	
Radić, Stepan	199
Radnóti Miklós	321
Radó	
Antal	318, 319, 320, 327, 328, 349
György	289

Radvánszky Antal	284
Raeder, Erich	246
Raffay Ernő	347
Rahn, Rudolf	317, 318, 319
Rajačić, Joszip	114, 125
Rajk László	302, 322, 327, 340
Rákóczi	
I., Ferenc	79
I., György	74, 75, 76, 84, 85, 87
II. György	76, 85
II., Ferenc	84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 106, 234, 333, 344, 346
Rákosi Jenő	155
Rákosi Mátyás	197, 219, 289, 295, 296, 327, 328, 333, 334, 335, 348, 349
Ránki György	211, 222, 347, 348
Rathenau, Walter	203
Ratiszláv, morva fejedelem	4
Rátz Jenő	228, 229, 301
Rauschnig, Hermann	219, 257
Rechberg und Rothlöwen, Johann Bernhard, gr.	135
Reitlinger, Gerald	270
Reményi-Schneller Lajos	311, 318
Révai József	295, 296, 325, 327
Révész	
Géza	296
Imre	328
Reynaud, Paul	248
Ribbentrop, Joachim von	225, 228, 229, 231, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 251, 256, 271, 291, 299, 302, 316, 317
Richárd, I., Oroszlánszívű, angol király	17
Richelieu, Armand Jean du Plessis, hg.	74
Rincon, Antonio	48
Rommel, Erwin	255, 278, 279, 286, 308
Romsics Ignác	293, 347, 348, 349
Rónai András	258, 348
Roosevelt	
Elliot	291, 348
Franklin Delano	217, 248, 254, 260, 265, 266, 268, 274, 276, 277, 281, 282, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 309, 329, 330, 331, 338, 339, 348
Rosso, Augusto	250
Rostás István	220
Rothermere lord (Harold Sidney Harmsworth)	209
Roucek. Jozef	235
Rüdiger, Fjodor Vasziljevics	139, 140
Rudolf	
I., Habsburg, német király	20, 22, 23
II., Habsburg, német-római császár	67, 68, 69
IV., Habsburg, osztrák hg. (XIV. sz.)	27
Sváb, német ellenkirály, I. László magyar király apósa	13
szász hg. (XIV. sz.)	23
Runciman, Walter Doxford, lord	228, 230
Rundstedt, Karl Gerd von	329
Ruprecht, pfalzi gróf, német-római császár	32
Rurik, normann-varég vezér, novgorodi fejedelem	4
Rurik-ház	8, 16, 74
Rydz-Śmigły, Edvard	239

S

Šafárik, Pavel Jozef	119
Šaguna, Andrei	114
Saint Pierre, Bernardin de	102
Salamon, magyar király	11, 12, 15
Sănătescu, Constantin	310, 335
Sándor	
I., Romanov, orosz cár	105, 107, 109, 110, 117
II., Romanov, orosz cár	142, 150, 151
III., Romanov, orosz cár	153
Karadjordjević, szerb király	221
VI., pápa	46
Sántha Kálmán	325
Sargent, Sir Orme Garton	238
Savigny, Karl	216
Savoyai Jenő, hg.	82, 86, 88, 99, 123, 235
Schiller, Friedrich	308
Schleicher, Kurt	216
Schlick, Franz, gr.	131
Schlieffen, Alfred, gr.	159, 160, 165, 248
Schmerling, Anton	129
Schmidt, Paul	235, 242, 256, 348
Schober, Johannes	209, 211
Schramm, Percy Ernst	256, 300, 301, 323
Schulenburg, Friedrich Werner gróf ...	239, 250, 261
Schuman, Robert	207
Schuschnigg, Kurt von	224, 225, 226
Schwartstein testvérek	334
Schwarzenberg, Felix, hg.	128, 130, 133, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 150
Schwarzenberg, Karl Philipp, hg.	109
Sebes Pál	220
Sedlnitzky, Joseph, gr.	114
Seton-Watson, Hugh	293
Seton-Watson, Robert William	163, 164
Seyss-Inquart, Arthur	226
Sforza, Bianca, milánói hgnő	37
Shakespeare, William	270, 333
Sherwood, Robert	281, 282
Shirer, William Lawrence	348
Sik Endre	219, 294, 295, 348
Sikorski, Władysław	244, 283
Simonffy-Tóth Ernő	326
Simović, Dušan	257
Sixtus, Bourbon, páрмаi hg.	165, 170
Skorzeny, Otto von	317, 318, 319
Skubiszewski, Krystof	331
Slánský, Rudolf	340
Smuts, Jan Cristian	184, 197
Sobieski, János, lengyel király	78, 79, 80, 82
Soranzo, Giacomo	57
Speer, Albert	282, 306, 337
Splény Lajos	129, 135
Srbik, Heinrich von	115
Stauffenberg, Claus Schenk	262, 308
Steed, Henry Wickham	164
Stepney, George, lord	90
Sterndale-Bennet, John Cecil	287
Stettinius, Edward R.	266
Stieve, Friedrich	164
Stiles, bécsi amerikai követ (1848)	131

Stirbei, Barbu herceg	296
Stomm Marcel	296, 348
Stresemann, Gustav	205, 214
Stromfeld Aurél	185, 186
Stuart-ház	81
Stülpnagel, Karl Heinrich von	308
Štur, Ľudovít	114
Stürgkh, Karl, gr.	158
Šubašić, Ivan	310, 336
Supilo, Fraňo	164
Sveton, Jan	233
Szabó Péter	278, 280
Szabó Rudolf	335
Szakasits Árpád	301
Szálasi Ferenc	302, 317, 319, 321, 322, 323, 334
Szalay László	47, 94, 118, 124, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 135, 143
Szalkai László	44
Szamosközi István	67
Szamuely Tibor	167, 347
Szapolyai Borbála, lengyel királyné, I. Zsigmond első felesége	46
Szapolyai István nádor	39
Szapolyai-ház	62
Szatmári György primás	41
Szazonov, Szergej Dmitrijevics	157, 162, 163
Szebenyi Endre	327
Széchenyi Pál, kalocsai érsek	87
Széchenyi, István gr.	109, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 123, 124, 130, 145, 259, 347
Szegedy-Maszák Aladár	283, 284
Székely Mózes, erdélyi fejedelem	68
Szekfü Gyula	25, 36, 57, 71, 74, 98, 344, 345, 346
Szelim, I., török szultán	45, 47
Szemere Bertalan	111, 126, 134, 138, 139, 346
Szentgyörgyi Albert	284, 285
Szentiványi Domokos	313, 326
Szerényi Sándor	220
Szilágyi József	327
Szilveszter, II., pápa	8, 14
Szimeon, bolgár cár	5
Szinán pasa	67
Szkander bég	34
Szombathelyi Ferenc	264, 284, 298, 299, 300, 303
Sztálin, Joszif Visszarionovics Dzsugasvili	163, 217, 218, 219, 220, 227, 239, 240, 241, 243, 245, 246, 249, 256, 259, 261, 262, 265, 266, 269, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 302, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 324, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 348
Sztójay Döme	236, 237, 258, 263, 299, 300, 301, 302, 311
Sztracimir, bolgár cár	28
Szücs (Szűsz) Miklós	197
Szücs Jenő	41, 345
Szulejmán, II., török szultán	31, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 62, 63, 68, 272, 339, 345
Szünadéne, I. Géza magyar király felesége	15
Szuszejkov tábornok	327
Szvatopluk, morva fejedelem	4, 5
Szvjatoszláv, kijevi nagyfejedelem	4, 7

T

Talleyrand, Charles-Maurice, hg.	106, 107, 108, 123
Tardieu, André	181, 182, 184, 212
Tarnai István	326
Taylor, Alan John Percivale	241, 242, 348
Teleki	
Géza gróf	312, 313, 326, 327, 328
László gr.	129, 132, 133, 134, 135, 141, 143, 144, 259
Mihály gr.	78, 79
Pál	187, 196, 234, 236, 239, 249, 250, 251, 252, 258, 259, 272, 316, 348
Theophanu, bizánci hgnő, II. Ottó császár felesége	7
Theothmár, salzburgi érsek	5
Thiers, Louis Adolphe	149
Thietmar, merseburgi püspök	8
Thököly	
Imre	78, 79, 80, 81, 82, 87, 345
Sebestyén	65
Thurzó	
György	65
János	42
Tildy Zoltán	301
Tilly gr., Johann Tserclaes	71
Timur Lenk	31, 217
Tiso, Josef	235, 274, 334
Tisza	
Antal	220
István gr.	103, 154, 155, 158, 159, 160, 171, 178
Kálmán	148
Tito, Josip Broz	220, 283, 289, 310, 318, 336, 339
Tolbuhin, Fjodor Ivanovics	323
Toldi Miklós	27
Tomori Pál	44
Torcy, Jean Baptiste Colbert, márk.	88, 89, 102
Tormás, Árpád-házi	6
Török Bálint	52, 54
Torstensson, Leon	74
Tost Gyula	312
Tozso, Hideki	268
Traianus, római császár	21
Trockij, (Bronstein), Lev Davidovics	169
Truchanowski, (Truhanovszkij), Vladimir Grigorevics	206
Truman, Harry Shippe	338, 339
Trumbić, Ante	170
Tudor-ház	26
Tüköry Lajos	143
Tulpanov	320
Türr István	143
Tvrtko, Kotromanics, bosnyák király	28, 30

U

Ujváry Dezső	191, 287
Ukrainev, Jemeljan	91
Ulászló	
I., Jagelló, magyar és III. U. néven lengyel király	33, 34
I., Piast (Lokietek), lengyel király	23
II., Jagelló, lengyel király	29, 32

II., Jagelló, magyar és IV. I. néven cseh király	37, 39, 40, 41, 46
Ullein-Reviczky Antal	284, 348
Ungváry Krisztián	332, 349
Utassy Lóránd	318

V

Valentinosz bizánci követ a türköknél	3
Valois-ház	20, 33
Vas Zoltán	296, 348
Vásáry István	327
Vasváry József	320
Vaszilij, III., Ivanovics, moszkvai nagyfejedelem	46
Vászoly, magyar hg.	11
Vattay Antal	312
Veesenmayer, Edmund	300, 301, 302, 304, 317, 318, 319
Vencel	
I., Přemysl, magyar király, II. vencel cseh király fia	23
II., Přemysl, cseh király	22, 23
IV., Luxemburgi, cseh király, I. V. néven német-római császár	29, 32, 33
Szent, cseh hg.	60
Verancsics Antal	57
Veress	
Lajos, dálnoki	326
Veress László	287
Vigh Károly	318, 319, 348
Viktor Emmánuel, III., olasz király	286, 311
Villars, Claude-Louis-Hector, hg.	95
Vilmos	
Habsburg, osztrák hg., Anjou Hedvig hgnő jegyese	29
I., Hódító, angol király	7
I., Hohenzollern, porosz király, német császár	150, 152, 153
II., Hohenzollern, német császár	153, 159, 161
III., Orániai, hollandiai helytartó, angol király	81, 83
Visconti, Filippo, milánói hg.	34
Visinszkij, Andrej Januarjevics	335
Vitautas, litván nagyfejedelem	21, 29, 32
Vitéz Mihály, havasalföldi vajda	67
Vix, Fernand	176, 177, 182, 184, 185
Vladimirescu, Tudor	333
Vlagyimir, kijevi nagyfejedelem	8
Vlaicu, havasalföldi vajda	28
Vlaszov, Andrej A.	262
Vojnovics József	86, 92
Volkogonov, Dmitrij	219, 303, 326, 328
Vörös János	318, 319, 326, 328
Vrangel, Pjotr	201

W

Wallenberg	
Jakob	281
Raoul	332
Wallenstein, Albrecht	71, 73, 74
Wasa-dinasztia	69

Weiss-család	303
Weizsäcker, Ernst von	239, 263
Welden, Ludwig, br.	133, 136
Welles, Summer	294
Werböczy István	44, 48
Werth Henrik	258, 263, 264
Wesselényi	
Ferenc, nádor	78
Miklós br.	113, 116, 118, 126, 130
Wessenberg, Johann, br.	128
Weygand, Maxime	246, 247, 248
Whitehead, Philip	218
Wilmot, Chester	253, 266, 348
Wilson	
Sir Henry Maitland	313
Thomas Woodrow	168, 169, 170, 171, 174, 178, 180, 185, 186, 204, 266
Winckelmann, Otto	302
Windischgrätz, Alfred, hg.	122, 130, 131, 132, 133, 136
Wirth, Josef	205
Wittelsbach-dinasztia	23
Witzleben, Ervin von	308
Wodianer Andor	275, 284
Wolff, Karl	337, 338
Woodward, Sir Llewellyn	244, 266, 283, 293
Woronicz, Janusz	117
Wratislaw, Johann Wenzel, gr.	88
Wycliffe, John	32

Y

Yorck von Wartenburg, Johann David Ludwig	109
Young, Owen D.	210

Z

Zach, František	117, 118
Želigovski, Lucjan	200
Zichy Lodomér	312
Zielbauer György	325
Žižka, Jan (Zsizska János)	33
Zrínyi	
család	65
Ilona	79, 80, 81
Miklós gr. (1508 k. - 1566)	57
Miklós gr. (1620 - 1664)	77, 78, 301
Péter gr.	78, 85
Zsedényi Béla	328
Zsigmond	
I., Jagelló, lengyel király	46, 53
I., Luxemburgi, magyar, német és cseh király	29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 43, 80, 149
II., Ágost, Jagelló, lengyel király	65
III., Wasa, lengyel király	69
Zsilinszky Antal	283
Zsófia Friderika Dorottya, Wittelsbach, bajor hgnő, osztrák főhgnő	130
Zsukov, Georgij Konsztantinovics	330
Zustignan (Giustiniani), Sebastian	41
Zvonimir, horvát király	13